

Тарасик

Гнат Хоткевич

Частина перша

МАЛЕ ДИТИНСТВО

I

Ні зима, ні весна — таке щось... День сонце гріє, а день сніг іде. І на вулиці теж: де землиці трохи виткнулося, а де ще біло. І грязюка. А по тій грязюці теліпається малий Микита. У материних чоботях і в свиті материній. Під пахою хліб. Довга свита тільки, хай їй... Поли волочаться по землі й треба їх підбирати. А як ти їх підбереш, коли рукава позвисали?

І чоботи. Якби загрузли у грязюку, а зверху хтось підняв би Микиту за плечі, то так би й вийняв із чобіт. І zostалися б чоботи у грязюці, а Микита вгорі.

Коло Дяденкової хати Микита став і свиснув по-особливому. Це у них знак такий. Як почув, що свистить товариш — виходь зараз! Що б там не робив

— кидай! Не пускають мати — виривайсь, а біжи.

Собака гавкнув було на той свист, але подивився і певне подумав: "Та це ж Микита!" — і замовк.

Рипнули двері. Звідти виткнулася русява голівка і бистро закивала Микиті. Це означало: "Я зараз... я зараз..."

Микита стояв і ждав. Він знав, що й у Тимохи з обув'ям поганувато, а босому вибігати не годиться. Воно не то, що не годиться — чому й не вибігти,

— а просто мати битимуть.

За хвилю вибіг і Тимоха. Роздобув якісь шкарбани, що й на ногах не тримаються. Простромив голову через ворота.

-Ну?

Микита, як іще Тимоха не вибігав, постановив витримати паузу. Мав, як великі, наморщити брови, говорити не спішачи, протягом, та ще й сплюнути крізь зуби, як парубки. Але нічого з того не вийшло: не витримав і бахнув одразу:

— Бджіл ізнайшов!

— Ну-у?... Де? Яких?

Захлинаючись, спішачи, Микита заторохкотів:

— З батьком у лісі... ходили учора.. " пі-ізно вернулися... я знайшов... батько йшли... постукали по дереву сокирою... "Отут бджоли", кажуть... Так я замітку поклав... Давай підем?

— Давай! — і Тимоха витяг голову з воріт. А що у хвіртку йти далеко й занадто неоригінально, почав, був, лізти через ворота. Ходаки його зразу ж поспадали та й Микита гукнув:

— Тю дурний! Та хіба ж зараз? Зараз мені ніколи.

— А що ти робиш?

— Іду по бабу, по Ониську.

— По що?

— А я, знаю? Мати щось нездужають. Так підемо? Ох і меду ж наїмося!

— А Йвана візьмемо?

Микита задумався. Колись виніс Іван пампушку з часником і їсть. Та так пахне часник здорово!.. А Микита й попросив: "Дай і мені шматочок". А Йван скрутив дулю та й дав під ніс. Тепер і думає Микита: "Він мені пампушки не дав, а я його медом годуй"... Але дитяча добрість узяла верх, і Микита махнув рукою.

— Та кажи вже й Іванові — нехай посолонцює.

Почали розробляти плана: коли йти, як іти, з чим іти. Але тут вийшла з хати мати Тимошина. Подивилася, подивилася на Микиту.

— Тебе по бабу по Ониську послано?

Микита роззявив рота і вирячив очі. Звідки вона знає?

— Так іди ж, коли тебе за ділом послано, А то я й прута дам. Мені недовго.

Микита знав, що справді їй "недовго". Тому, кивнувши з під-моргом Тимосі (ми знаємо, мовляв, що знаємо), потелепкався по грязюці далі.

За яких півгодини він вертав назад із бабою Ониською.

У баби боліла голова. А в неї як ото болить голова, Так вона й хату закручує кочергою, і нічого ні до кого не говорить, і нікуди не йде. Але що то прийшов Микита — пішла. Дуже вже гарна людина дядько Григорій. Помагав не раз.

Ішла оце й сичала від болю. Забула чисту сорочку на лаві — послала Микиту взяти, а сама пішла до хворої.

***.

Коли Микита прийшов із чистою сорочкою — не пізнав власної хати.

Насамперед було її переділено надвоє рядном. Микита заглянув, було, до полу, але баба ляпнула його долонею по голові:

— Не твоє діло туди заглядати. Лягай краще та спи.

— Я на печі сплю.

— А сьогодні спатимеш на лаві.

— Там холодно.

— Сьогодні не буде холодно, не бійсь.

Але зараз у хаті було помітно холодно. Баба вешталася по хаті й бубоніла.

— Отакі хазяйки у цій хаті, що й вогонь утратили. Кинулася розводити — ні кресала, ні губки.

Втратити вогонь... Микита добре розуміє, що це значить. Мати як тільки витоплять — зараз попіл у кубашку наб'ють, наб'ють, щоб там вогник ізберігся.

Раз, пам'ятає Микита, загас вогонь у кубашці. Дмухали, дмухали мати — нема. А кресало батько взяли.

— Піди, кажуть мати, — до тітки до Хведоськи, позич попелу. Оце на тобі прядива й соломки.

Микита вже знає, що попіл із вогнем треба класти у прядиво, а прядиво у крутінь

та так і нести.

Так що ж!.. Прийшов до тітки Хведоськи, а вона як визвіриться!

— А хіба твоя мати не знає, що у мене курка на яйцях сидить і курчата вже лупляться? Адже позапікаються яйця під куркою, як я тобі вогню дам. Що ж мені тоді — собакам яйця викидати? Піди до Лепестини.

Пішов до Лепестини, а та мало кочерги не дала.

— Піди скажи своїй матері, що у мене корова отелилася, то я вогню дати не можу, бо теля не буде ходити додому з череди.

Попоходив тоді Микита.

А тепер от Катрі ходити. Личко у неї винувате — мов це з її провини втрачено вогонь. Баба підбадьорює:

— Нічого, нічого — сьогодні дістанеш. А от мені як раз трапилося. Ходила я бабувати саме під Різдво. Вернулася, а вогонь загас. Ох ти ж мені лишечко! Це ж, кажуть, як під Різдво вогонь погасне, так у тій хаті неперемінно буде мрець! А я сама в хаті живу. Так мені оце вмирати? Та плачу, плачу... А вогню вже й не йду позичати, бо то ж скажуть, неперемінно скажуть, що відьма! То ж тільки відьми ходять позичати вогню на Різдво та на Великдень...

— Сижу собі у потемках та плачу, плачу... Наплакалася добре й пішла назад до породіллі. Там хоч тепло та світло. ^

Катря давно вже пішла з хати, а баба все бубонить не знати до кого.

— Воно й те сказати — як його дати?.. Хто-йзна... Коли лихий чоловік захоче, щоб ти звівся із хазяйства, так умисне прийде на молодика позичити якої дурнички. А тільки дай — усе добро твоє розповзеться. Або насіння. Зроду-віку не позичай нікому й зернини, поки сама не обсієшся. Бо як позичиш — у самої зведеться все з городу. ^

Микита слухав і думав: навіщо вона ото все говорить? Потім ліг на лаву й дивився.

Катря щось скоро роздобула вогню. Баба розпалила в печі, й тепло почало доставати аж до Микити.

А потім пішло вже щось зовсім незрозуміле.

Мати кричали на полу, Катря стояла біла, як крейда, й уся трусилася. У печі булькотів великий чавун із водою, ночви було навіщось внесено в хату.

Баба туго стягла наміткою голову і спокійними рухами вешталася то за рядом, то сюди. Щось балакала все, але Микита мало міг розібрати. Він попросив у Катрі вечеряти, але Катря тільки махнула рукою, а на очах у неї Микита побачив сльози.

Відсутність вечері не здивувала Микиту — в цій хаті це частенько траплялося. Зігнувся клубочком на лаві й заснув. Тим більше, що й мати перестали кричати, тільки охкали.

Потім Микита прокинувся — дуже вже закричали мати. А ще запищало щось, наче цуценя. Та Микита не розбирав, що воно: скорчився ще більше й заснув.

Прокинувся ще раз, коли щось закричало, як йому здається, прямо над вухом. Баба

хлюпалася в кориті. Микита скочив на ноги.

— Бабо!.. Що це таке?

— А бач — братік тобі. Мати, ма'ть, багато гороху їла — ба'йкий волохатий!

— Де ви його узяли?

— У кропові під тином ізнайшла. Ба'йке червоне — геть пожалилося.

Мале справді було червоненьке, отже, можна було повірити. Микиті не прийшло одразу і в голову, що яка ж кропива, коли сніг іще лежить.

Глянув на Катрю — у неї було якесь... він не знав, як назвати, якесь святе лице. Очі стали великі-великі; несформовані груди ритмічно тремтіли під сорочкою і вся вона була мов сама радість, мов саме щастя.

Рядно було вже скинуте й видно було матір. Микита аж не пізнав своєї матері — така вона була біла. Рука звисла з полу, так наче шматок прядива.

Баба купала дитину й не переставала бубоніти.

— Це ж би хоч манюню ложечку меду покласти у першу купіль.

А де ти його візьмеш, того меду, у цій хаті?

Скінчивши, закутала дитя в стару материну спідницю, перехрестила, шепочучи: "Пошли, боже, щастя-здоров'я, вік довгий, і розум добрий із отцевої молитви, із материної молитви та й з бабиної молитви"...

— Катре! А вода свячена є?

— Є...

— Дай води свяченої. І ножика.

Воду й ножик поклала під голову дитині, щоб відьма не прийшла та не пошкодила. Прикрила мале шматком старого кожуха.

— Ну, слава Богу, що все так добре скінчилося. А он як Хведотова жінка злягала, так м-м-... і не приведи, Матір Божа! Я вже усі мішки порозв'язувала, тричі кругом столу її обвела, і в поріг п'ятами била — нічого не помага! Перевела тричі через тік, чоловік окахвиста прочитав, а вона одно кричить, однокричить. Та вже пішли до батюшки та попросили розчинити царські врата. Так вони, батюшка, спасибі їм, не полінувалися — аж тоді допомгло. Колиска є?

Мати безсило кивнула головою.

— Ну, нехай дядько Грицько прийде та навісить. А ти чого не спиш? Лягай та спи!

Незвичайність обстановки зробила Микиту слухняним, і він знову скорчився на лаві. Катря поклала йому кожушину. Микита заплющив очі, але не спав.

Рипнули двері — то батько вернувся.

Микита хотів крикнути з-під кожушинки: "А в мене братик є!" — але побачив, що перший погляд батька, як тільки він відхилив двері, був на піл.

Батько поглянув на бабу, а та, мов на запит, відповіла:

— Син, син.

Батько повагом роздягався. Потім пішов у сіни, витер чоботи і, вернувшись, сів на лаві близько жінки. Щось говорив їй потиху. Потім підійшов до дитини й довго дивився, як воно спить. Узяв соломинку й стебельцем доторкався малому чола, носику,

губоньок, мовби боючися торкнутися дитини корявою мужичою рукою.

В хаті повіяло тихим заспокоєнням, і Микита знову заснув.

Прокинувся від страшного грюкоту у вікно саме над головою. Одразу скочив з лави з криком: "Мамо!"..

В хаті не було темно, бо на припічку блимав каганчик. Батько чомусь був одягнений. І Катря теж.

Катря перелякано тулилася в куток. Батько зблід. Повагом підійшов до вікна й, не підіймаючи голосу, спитав:

— Хто там і чого треба?

Знадвору почувся п'яний бас.

— Копій, от хто! З товариством прийшов до тебе в гості. Забрав еси мій ґрунт і хату, так тепер годуй нас. А не даси по-чеськи, то даси по-песьки.

— Та змилуйся, Копію — чого ти від мене хочеш? Хіба ж я твою хату забирав? Ти ж сам знаєш, як було діло — чого ж ти на мене напосівся? Тебе ж не було — чим же я причиною?

— Мало чого "не було"! А тепер я тут. Хай би краще пустокою стояла, так я, по крайності, знав би, що вона моя. А ти, бач, уліз. А як уліз, то й годуй нас за це. А не хочеш добром — хату спалю, дітей твоїх поріжу й тебе самого замордую.

Микита почав пхикати. Катря, сама вся дрижучи, затулила йому рота рукою. Батько все стояв коло вікна, понуривши голову, і знов, не підвищуючи голосу, мов до кого в хаті, казав:

— Та завіщо ж, Копію?

— Забирайся з моєї хати геть! Хай краще пустокою стоїть! Або спалю її, щоб нікому не доставалася. Та що з тобою довго балакати — одчиняєш чи ні? Бо, як ні — висаджуємо двері. Ану, хлопці!.. Давай черехнемо!

— Зараз...

Батько вийшов у сіни. Мати обзиваються пошоптом.

— Микито... Катеринко... лізьте на піч... повкривайтеся з головою й лежіть... Вже вп'ять, проклятий, прийшов. І коли він уже нап'ється нашої крові, бодай би вже ти пропав і з хатою своєю й з у сим...

Діти полізли на піч, але не вкривалися. Микита притулився до стіни й виглядав, мов миша з засіку.

В хату входили здорові дядьки, душ п'ять. Двоє з них одразу почали щільно затуляти шматтям вікна. Сам Копій сів на лаві*, широко розставивши ноги.

— Ану, хлопці, витягайте горілку, бо це такий хазяїн, що у нього не знайдеться. А ти давай їсти.

— Що ж я вам дам, як у самих нічого нема?

— Нехай жінка борщу зварить або хоч кулішу.

— Жінка он лежить.

— Лежить? Ну, ми її підіймемо. Ей ти — чуєш? Бариня-судариня! Уставай та

приймай гостей — чуєш? Ех, хлопці! Погуляєм!

Саме в цей момент запхенькало мале. Мати присунула до себе дитину й почала годувати.

— А-а-а!.. То в тебе сімейство прибавилося? Гм... Ну, нехай буде й так. Значить гарячого нічого не вдасться попоїсти. А ми більш із-за цього й прийшли... Ну та ладно — давай що там у тебе є: сало, ковбаси.

— Сала б ще там... двічі борщ затовкти. А ковбаси... які ж у нас ковбаси?

— Та кабана ж колов під Різдво?

-Ні.

— Брешеш, колов.

— Ні, не колов. То тесть колов та й нам дав трохи сала.

— Ну, все одно — давай усе, що в тебе є.

Дядько Григорій не надів навіть шапки й вийшов. Катря кілька разів поривалася зіскочити. Їй було ніяково, що батько роблять бабську роботу, але пригадувала наказ матері й глибше засовувалася у піч.

Дядьки пили, їли, співали. Не боялися нічого — хто їм тут що зробить?

П'яний Копій підійшов до полу.

— Хлопець чи дівчина?

Мати знехотя обізвалася:

— Хлопець.

— А як хлопець, то треба, щоб він горілку привчався пити. Давай його сюди! — поліз брудними руками до дитини.

— Не руш!

Молодиця обтуляла дитя усім тілом.

— Чого там не руш? Думаєш поламаю? Я тільки горілки йому дам, щоб воно привчалось.

— Не займай, Копію, — обізався хтось із товаришів. — Ну, нащо воно здалось?

— Я хочу, щоб воно випило з нами. Нехай привчається.

Мати обтулила дитину руками й не пускала. Микита зомлів зо страху, а Катря хикала, мов її хикавка напала. Кілька разів поривалася скочити, але страх сковував її ноги.

Батько стояв коло одвірка темний, як ніч. Нігті впилися йому в долоню.

Копій, мов кузку, відхилив молодицю. Взяв дитину в одну руку й поніс до столу. Другою рукою налив у товсту зелену чарку смердючого плин у підніс до рота дитяті. Воно дихнуло й закашлялося. Копій зареготав.

— Он-ба!.. Ще й не пило, а вже закашлялося. А як вип'є то й ногами дригати почне, га-га!..

Мати безумними очима дивилася на дитя в руках п'яної людини, але в цей момент трапилося щось несподіване.

З печі зірвалася мала Катря, підбігла до Копія і суворим, недитячим якимось голосом сказала:

— Давайте дитину!

Майже вирвала мале з рук розбійника й, шикаючи, понесла до матері. Мати жадібно простягла руки й сховала дитя на грудях.

Копій вирячив очі. Він так звик, що всі його бояться й слухаються, а тут якесь мале дівча не злякалося! І Копій не знав, що робити. Може, вдарити дівчину, а дитину забрати? Так ніби не випадало якось... І Копій розреготався.

— Ач яка! Ну рости, рости, а там побачимо.

Скоро після того дядьки пішли, забравши пару овець із кошари. Дядько Грицько вже й не казав нічого — все одно не допоможе.

Почало розвиднюватись. Хтось із невсипущих уже рипнув дверима, але побачивши, що серединою вулиці йде купа людей, а ще й овець женуть перед собою, зразу догадувався й скоренько причиняв двері.

Дядько Грицько стояв на дворі. Гнів і безсила злоба душила його, але зробити він нічого не міг.

Вернув до хати. В хаті смерділо горілкою, стіл був заляпаний, на долівці нахаркано й сама долівка повивірчувана при спробах танцювати.

Але мала Катря, засукавши рукавенята, вже поралася. Дядькові Григорієві було гарно дивитися на це — і він усміхнувся. А дівча теж усміхнулося у відповідь, мов кажучи: "Не журіться, тату, — все буде добре"...

На другий день із самого ранку до хати Грицька почали зіходитися люди. Вже півсела знало, що до Грушівських знову приходив Копій уночі, пішов тільки ранком, женучи двойко овечат перед собою.

Першими прийшли тесть і теща. Потім Дяденко прийшов, потім сусіди та потроху-потроху — й набилася повна хата, аж породіллі дихати стало нічим. Стара Бойчиха обзивалася:

— Ви б, дядьки, хоч не курили. А то через ваше курево...

— Та ми трошки.

Мимо йшов батюшка, отець Іван Базаринський. Побачив людей — зайшов і собі. Він був іще молодий, шукав популярності між народом. Привітався з усіма ласкаво, поблагословив породіллю, похвалив дитинку й сів серед селян.

Розмова йшла саме про Копія. Батюшка зацікавився.

— Чував і я про нього, але не знаю — чому це він так напосівся іменно на тебе? Що ти йому завинив?

Григорій здвигнув плечима.

— Нічого я йому не завинив, батюшко, нехай хоч люди скажуть.

Громада справді підтверджувала, що Григорій Копієві нічого не зробив і нічого йому не винен. Пояснити справу узявся старий Бойко.

То, батюшечко, я винуват. А як розібрати до діла, то й я невинуват і невинуват ніхто. Оцей мій зять Грицько, то він, сказати, не тутешній, не моринецький. Він із Кирилівки. Як узяв же ото він мою доньку, то на первих порах повіз її до батькової хати. Його батько ще живий, він і зараз у Кирилівці. Так от, кажу, Григорій узяв і мою

доньку туди. Ну, звісно — яка жисть в одній хаті? І дід і стара Марта ще тоді була жива. Ще й з дочок Іванових якась молодша жила тоді у батька. Домникія, здається... А мо' Олена — не пам'ятаю. А тут і у оцих діти пішли: оця-о Катерина, потім Микита. І всі в одній хаті. Це в Кирилівці. А тут у Моринцях під боком, стоїть оця-о хата Копієва пустою.

— Так це Копієва хата?

— Та Копієва ж. Це його батьківщина. Тільки... як сказати? Ледаченький це вдавсь чоловічок. Ізмалку ще злодійкуватий. А як підріс — почав шкодити. Дошкодився до того, що попав у Сибіряку. Тільки щось недовго побув він там, а потім утік і приплентався сюди, додому ніби. Назбирав собі таких одчайдухів, як і сам, та й розбійникує оце й досі.

Громада підтверджувала, що все це так. Казали, що Копій недобрий чоловік.

— Розбійники вони теж... усякі бувають. Є такі розбійники, що тільки панів розбивають, богачів — ну, такий розбійник, сказати, і за розбійника не вважається.

Батюшка кривився на таке пояснення, хотів сказати пару слів про священне право власності, але промовчав.

— А цей Копій вже не на ту статі. Він більше на бідних і напада.

— Чого ж так? — питався батюшка.

— Спосібніше, видать. У багатого і собаки, і слуги, а до бідного прийшов, налякав ножиком — і бери, що хочеш.

— Вже як на оцього Григорія нападуть, так уже й соромно ніби.

Батюшка переводив розмову.

— А як же все ж вийшло, що твій зять опинився в Копієвій хаті?

— А так і вийшло. Стоїть хата й рік порожня й другий. А це ж діло таке: той колячку з плота, той дощечку з воріт, а там уже й до хати почали добиратися. У Кирилівці зять із дочкою бідують у тісноті, а тут хата порожняком гине. Ну, я й пішов до вправляючого: мовляв, і так — дозвольте зятеві узяти Копієву хату.

— А скільки, каже, даси? — А скільки б ви хотіли? — Він заломив сто рублів. Ну... зійшлися на п'ятдесят.

— Асигнаціями?

— А тож сребром? На сребро і мене самого з усіма хляками не стало б.

— Так, значить, ви просто купили у поміщика Копієву хату?

— Ото-то-то! Ну, от Копій тепер і сердиться — чого ти в мою хату вліз. А йому ж усе одно в ній довіку вже не жити.

— Так то воно так, — обзивався хтось із дядьків, — ну тільки-ж і у нього душа болить, як погляне на своє добро. Тут родився, тут виріс, тут усякий кілочок знаю, а тепер хтось забрався та й сидить. Усякому своя батьківщина дорога.

— А що ж Грицько його з батьківщини-виганив чи що? Не сам він у хату вліз, його закликало.

— Та й уліз же не дурно: п'ятдесят карбованців заплатив.

Словом, усі були на стороні Грицька, давали різні поради, як надалі спекатися

Копієвих приходів, але всі ті поради були ні до чого і говорилися от так,*аби не сиділи мовчки.

Дядько Григорій питав батюшки, коли можна відбути хрестини. Батюшка подивився на стелю.

— Ну... сьогодні вже, мабуть, ні, правда? А завтра мене не буде дома. Хіба післязавтрього — добре?

На тім і стали. У куми запросив дядько Григорій присутнього сусіду Дяденка.

Коли батюшка підійшов до породіллі попрощатися, вона спитала тихим голосом:

— Батюшечко... А як ви назвете дитину?

— Як? А коли він народився? Учора?

— Та ніби учора.

— Ну, а вчора було Тарасія архієпископа. Значить і вашого хлопця назвемо Тарасом.

— Ну, спасибі вам, батюшечко...

Вона боялася, що піп назве як-небудь по-чудному. Вони люблять, попи, іноді посміятися з чоловіка. Назве як-небудь не по-людському — Ясон або Юда, а ти й носись із тим цілий вік.

Микита чув ту розмову й сміявся. "Тарасик-карасик!" — це так смішно! Вирвався з хати й подався до приятеля — розповісти про страшні події минулої ночі. Розбійники в його оповіданні вийшли обвішаними ножами, сокирами. Зуби у них отакі-о!

Тимоха стояв і завидував: він так прозаїчно спав усю ніч.

Потім Микита оповів про нового братіка. Тимоха зрадів.

— От і добре... Ми й його візьмемо в ліс — хай і він меду наїється.

— Тю, дурний! Та воно ж мале зовсім!

— Ну, ми будемо потихеньку йти.

— Та він же зовсім, зовсім маленький! Отакий-о!.. Він і ходити, мабуть, не вміє. Тільки кричить.

— А як його звуть?

-Тарасик-карасик!

І обидва приятелі розреготалися.

Почали зіходитися баби з подарунками. Та бубликів, та баранини трошки, яєць, груш варених або сухих, пшона мисочку, борошенця або готових уже вареників. Віталися весело.

— Ну, як вас тут Бог милує? Чи живі, чи багато жиру?

— Та ото тільки, що живі... А жиру вже нема...

— Нехай вже на синах та на дочках жир наростає. На тобі, Катерино, гостинця та закладай бочки, де були сини й дочки.

Катерина дякувала й блідо усміхалася. Дуже вже вона ослабла. І на зливки не могла встати: сусідки посадилила полу й піддержували.

Баба клала у ночви любистку, чорнобилу, калини, вівса, верби, наливала води

непочатої й приговорювала:

— Свята водице, Уліяно! Очищаєш луги й береги, коріння й каміння... Очисти, Господи, душу й тіло породіллі, а руки бабі.

Потім брала ту воду й лила на руки Катерині над коритом.

Ти, вода йорданная, ти од Бога милосердного созданная. Прибуваєш із гір, із джерел. Прибуди, Господи, до народженної, хрищенної, молитвенної раби божої Катерини.

Катерина дякувала, цілуючи бабу в руку.

— Спасибі вам, бабусю, що послухали.... потрудилися.... Хай вам Господь ваші труди верне.

— Нехай тобі, доню, Господь поміч дає. Нехай тобі дає вигоди на три годи.

А присутні жінки сміялися. ^

— Ні! Ви кажіть, бабо, краще так: щоб од цього одреклась, а до другого поволоклась.

Хрестини теж вийшли бідненькі, але було весело.

Жінки незнарошне підпоїли бабу. Баба вийшла серед хати і, припліскуючи в долоні, співала п'яним голосом:

Ой спасибі тому ковалю,

Що скував дитину Під сую годину.

І кував, і хотів І, куючи, не впотів!

І ніжками не тупав,

І в рученьки не хухав!

І добро і тепло добувати було!

А похресьбин так і зовсім не справляли: бідні були оті Шевченки.

III

Погано поправлялася мати Тарасова після цієї дитини. Лежати б та й лежати, але ж бо й лежати ніяк. Надходила весна, а з нею робота. І своя, а ще більше панська; то за час хвороби завелися "залеглі дні".

Батько й мати цілий день на панщині, а мале з Катрею. Забіжить мати на часинку, погодує дитя й знов на панщину.

— Катре! Доглядай же дитини! — кине на бігу.

А Катря така, що за нею самою ще треба доглядати. Дитина заплаче, а Катря не знає, що робити. Нажує хліба, дасть у ротик із язика, як голуб'яті. А вже перепелената й не зможе: як дитина уробиться, то й біжить Катря до сусідок, аби прийшла котра та перепеленала. А сусідки самі на панщині. То бігає-бігає Катря, поки кого надібає, а дитя кричить тимчасом, аж посиніє. Микита пробує забавляти, але чомусь у нього не виходить. Нахилиться, нахилиться до личка та як гухне! А то почне співати "товстим голосом". Або візьме сокиру тай наміряється.

— Цить, а то я тебе вб'ю!

Прибіжить Катря, а над колискою Микита з сокирою.

— За...ру...бав? __

Микита регоче.

— Та то я його забавляю!

Уночі... усі сплять. Хропе Григорій... щось балакає у сні Микита. Дитина плаче, бо у неї ріже в животику від кислого хліба. Треба вставати матері, а тут голова як свинцем налита, руки, ноги не підводяться. ♦

— Я ще трошки полежу...

А воно кричить, аж заходиться.. В хаті задуха... Таргани шарудять.

Катерина встає, хитається... Роздмухує вогонь. Перепеленає, нагодує, а воно не спить. Поки біля грудей, поти й мовчить. Покладе в колиску, колише.

...а-а...а-а...а-а...

...шовкової вирвечки...

...мальовані бильця... пішли до Кирильця... що Кирилець робе....

... він письмечко пише...

Слова ледь проходять крізь зуби. Сумний тоскний мотив ледве бренить, оповиваючи журую молоде життя .ще в колисці... Сон зморює... Голова схиляється на бильця... Забула й каганця погасити.

Прийшло літо — панщина заїдала. До схід сонця встане Катерина, прив'яже малого запаскою до грудей, на плечі візьме колиску, а частіше то й без неї: в одну руку глечик з водою, у другу сапачку чи там серп — і гайда на панські лани. Там на полі кой-як прилаштує дитя, перехрестить і піде на роботу. А воно спить. Мурашки повзають по ньому, лізуть на видочок, п'ють малі слезиночки коло очей. Мухи обсідають мокрі пелюшки, лізуть у піврозкритий роток. Якась кузка величенька підповзла до самого носика й заглядає всередину. Рішила, мабуть, що добра буде хата й сміливо поповзла прямо у ніс. Дитина пчихнула. Кузка стрімголов вилетіла з носа.

На шийку зліз павучок. Постояв-постояв, подумав — і взявся до роботи. Прикріпив павутиночку до пелюшки, потім до вершини стебельця, в'ять до пелюшки й знов до стебельця — снував сіт^су. Мов прив'язував малого селянського чоловічка до його землі.

Десь узявся комар. Дризчав і вибирав місце. Вибрав ніжну рожевеньку щічку. Сів, розставив як вигідніше ноги — приготувався поласувати. Помацав-помацав жалом і вштрихнув його в м'якеньке тільце. Дитина скрикнула від болю й прокинулася.

Деякий час мале мовчало, розглядалося наче. Потім почало пхикати. Спочатку тихенько, потім дужче, дужче...

Мати чує, але не сміє підійти — лановий близько. Зрештою — нехай попхенькає, краще буде спати. Та ще йшло сяк-так, поки було молоко. А далі — з чого воно й сама не знала — почало молоко пропадати. Все менше, менше, а потім і зовсім пропало. Спочатку в одній груді, а потім і в другій. То кричить бідна дитина, аж осипне, аж посиніє. Матері серце мов ножем крається — а що зробиш?

— Кричи, хоч трісни — що я тобі дам? Хіба крові вточу? Так і крові з цих грудей не доріжешся.

А потім кине серп і біжить, біжить... Обтулить дитя та плаче-плаче. Візьметься до глечика з молоком, а воно скисло. І знає, що недобре дитині давати кислого молока, що від того дитя боліє, а часом і вмирає, а що поробиш? І капають солоні сльози в глечик, а лановий уже кричить:

— Гей, баби, баби, баби, баби!.. Повертайсь! Повертайсь! — і ляскає пугою.

Візьме дитя Катерина, піде по жінках — чи не змилюється яка, чи не погодує дитину. А в кожної своє. Ну як його просити — одірвати од свого, а моему дай?

Один раз робила на полі жінка, що молока у неї було багато. Тоді було добре Катерині — ставало й для Тарасика. А потім узяли ту жінку до двору.

Та все ж сяк-так ішло, поки корова в хаті була. А то сталося таке, що й корови позбавились. Це Копій вже. Він не переставав час від часу навідуватись. По дві, по три — забрав усіх овечат, що їх і усіх було там дванадцятко. Забирав і з хати що попадеться, а нарешті прийшов і забрав корову.

В ногах валялася Катерина, благала:

— У мене ж дітей троє... У мене ж мале... Що ж я без корови робитиму? —ридала й обіймала Копієві ноги.

Але Копій не змилювався й корову забрав. Навіть товариші просили, щоб не сиротив сім'ю, не обіжав малих дітей, але на Копія щось найшло.

Він почав люто лаятися, потім вихопив ножа й загнав його з розмаху в стіл.

— Бачите? Ото й кожному з вас буде, хто стане в мої діла мішатися. Так ножакою й шарну!

Щастя, що не було дядька Григорія вдома. Він був тиха людина, але коли доходило до краю, міг забути все й голіруч кинутися на напасника.

Сумно стало в хаті, коли пішли розбишаки, а на воротях востаннє почулося мукання корови. У Катерини вже й сліз не було, сиділа з сухими очима й тільки щось зрідка шепотіла, тремтячи білими устами.

Катря забилася в куток і плакала рясно-рясно. І лише малий Тарасик спить собі у колисці та нічого не знає.

IV

Тарасик усе з Катрею, бо матері ніколи. Катря й годує, Катря й бавить, Катря й присипляє. Деякі колисанки чула — всі їх виводить своїм тоненьким голосочком над колискою. Забавляє, як уміє. Робить "тосі".

Тосі, тосі, тосі!

А свині в горосі!

Нема кому виганяти —Хіба би Явдосі.

І плеще малими рученятами дитини. А воно сміється.

Або бере Тарасикову голівоньку в руки і, перекидаючи з одної долоні до другої, приспівує:

Печу, печу хлібець!

Панам на вобідець!

Печу, печу бабку Всаджу на лопатку!

Шусть у піч!

Шусть у піч!

Шусть у піч!

Катря почула перше слово, Катря вчила дальших. А коли мале вперше проказало оту віковичну "сороку", то це ж була ціла подія! Сталося це так. Одного погідного дня бавила Катря хлопця на призьбі. Матері нездужалося щось й на панщину не пішла. Журилася, що "залеглих днів" не убавляється, а прибавляється.

Надворі було дуже гарно. Тихо так. Микита майструє собі щось там під повіткою. Шпаки, чудернацька ота птиця, передражнюють всіх і вся: то загавкає, як пес, то заскрипить, як ото ворота чоловік одчиняє уранці, то, мов соловей, затьохкає або затуркоче, як горлиця, зарохкає жабою.

Катря показує малому:

— Он-он де шпаки! Дивись! Аж четверо! — а воно не знає куди й дивитися. Та он туди дивися! Та не туди, а куди я пальцем показую! — а мале таращить очі в простір небесний.

— Ах, яке ж ти й дурне ще!.. Ах, яке ж ти й дурнесеньке!.. — і тормошить братика, і кидає його з руки на руку, а воно регочеться.

— Ану давай сороки! Ану давай сороки!

Бере малу рученьку, злегка ніби плює на долоньку, потім водить пальцем по тій долонці й приговорює:

Сорока, ворона!

На припічку сиділа Діткам кашку варила.

Бере пальчики по черзі, починаючи з мізинчика:

Цьому дала!

Оцьому дала!

Оцьому дала.

Оцьому дала.

Коли доходить діло до великого, бере його міцніше й починає теліпати:

А цьому не дала, ^

Бо сей бецман.

Він дров не рубав,

У печі не палив,

Діткам каші не варив.

І нарешті, одразу підіймаючи обидві руки на голову:

— Фур-р-р!.. Полеті-ів, куди схотів.

Багато сот літ, мабуть, пройшло, як якась геніальна мати або отака сестра вигадали цю безсмертну "сороку". Мільйони дітей переживали її, як першу поетичну радість — і довго ще, мабуть, "сорока" не вмере, живучи на радість дітворі.

Тарасик сміявся. І від того, що взагалі було радісно, і від того, що сестра трошки

лоскотала долоню.

Сміялася й Катря, бо їй чудно було дивитися, як регоче мале. Аж заковчується!

— Ану сам! Ану сам! — в жарти каже Катря.

Тарасик помусолив пальчика, потім почав незграбно водити ним по долоньці, приговорюючи:

— Ока... она... пліпцю... іділя... касі... івіля...

Катря аж завмерла від несподіванки й від якогось безмежного щастя. Аж дух у ній затявся.

— Як-як, Тарасику? Ану ще!.. Анучце разочок!

Воно знов узяло пальчика до рота, помусолило-помусолило й водить по долонці:

— Ока... она... пліпцю... іділа... касі... івіля...

Катря заплескала в долоні, підхопила малого, придавила черевце йому в захопленню і побігла, кричучи:

— Мамо!.. Мамо!.. Сороку!.. Послухайте!! Мамо!

Мати ледве ходить по хаті. Гірко їй на душі. Для того, щоб бути доброю хазяйкою, треба залізного здоров'я, а його нема. І береться за все Катерина —а виконати не завжди може.

— Задеришка єсть, а мочишки нема, — сміється, було, дядько Григорій із своєї жінки.

От і зараз. їй би лежати, бо що раз нездужиться, а друге — непорожня І ходить, а вона от вештається. В хаті нестатки, корова пропала, попереду повна безнадійність — і гіркі думи гризуть Катерину.

Тому, коли вбігла Катря із своєю бурхливою радістю, не знайшла на ню , відгуку в стомленій душі.

> — Мамо!.. Тарасик!.. Ану, Тарасик!.. Ой, божечку ж, як чудно!..

Мати повільним рухом сторонить Катрю з дороги й вимученим голосом говорить:

— Ну, нічого, нічого... іди, бався...

Катря трохи охолола.

— Мамо! Тарасик "сороки" вміє! Сам!.. Ану, Тарасику — прокажи!

Мале знов і знов лізе у ротик пальчиком: "Ока... она..." Катря повними захоплення очима дивиться на матір, а мати з сумною усмішкою на них обох.

— Любий, любий, — гладить малого по голівці.

— Але ж сам, мамусю! Сам! Я їй-бо не вчила!

— Що ж — прийшло уремя. І ти колись не вміла говорити. Ну, йди, йди... бався...

Велика втома чулася в рухах і голосі жінчини. От уже їх тройко, четверте під серцем ворухиться, а далі хіба визнаєш? Може, буде й п'яте й шосте... А здоров'я нема... А бідність така, що рук нема за що зачепити. І сірим, безрадісним вбачається завтрашній день.

Дядько Григорій теж ходить задумливий, а з дум тих нічого толку нема. Зарізав Копій начисто. А ще ж, видимо, він і не скінчив, мабуть, іще навідається.

Що ж його тоді робити? І метлався Григорій думками туди й сюди, розкидав

розумом і нічого не виходило.

Порадитися б, але з ким? Жінчина порада відома наперед. Із тестем якось... не розговоришся. От хіба батько.

Батько! І постать рослого, з гордим з-під густих брів поглядом чоловіка ставала перед очима Григорія.

Дід Іван! Багато в Кирилівці було дідів. Багато серед них Іванами звалися, але все ж, коли хто скаже "дід Іван", то всяке вже знає, про кого йде річ.

Бував у бувальцях дід Іван. Потиху говіркували люди, що був він і в гайдамаках, Умань палив разом із Залізняком.

Тепер це був усім відомий і всіма поважний дід Іван, до якого не один ходив за порадою й поміччю в многотрудному селянському життю. Поважали діда Івана й у дворі, знав кого, казали, навіть сам пан.

Дядько Григорій наче трохи гордився, що в нього такий батько. Зосталося щось навіть від дитячого страху перед цією високою людиною, що робить завжди все до діла, говорить до діла, радить до діла.

І тому тепер, заплутавшись у власних думках, мов за якір спасіння ухопився дядько Григорій за гадку — піти й засягнути поради у батька.

Правда, коли пробував роздуматися й підійти до того критично, то неначе нічого не виходило.

— Ну що можуть батько сказати? Що тут порадиш? Корови нема, на корову ніхто не дасть, а що ж більше? Копія вбити? Так я це й сам знаю.

Але все ж рішив у найближчу неділю піти до батька.

V

Дід Іван, очевидно, чув уже про нещастя сина, очевидно, думав над тим, очевидно, знав, що син прийде за порадою.

Знав і дядько Григорій, що батькові давно вже донесено про останній Копіїв прихід. Знали вони обоє й те, що кожний з них то все знає, а між тим розмова у них була більш-менш така.

— Здорові були, тату, — тихим і якимсь поштивим голосом обізвався дядько Григорій, переступивши поріг.

Дід сидів коло столу й читав Біблію. Одна з дочок — вони хоч були заміжні усі, але приходили господарювати до батька — кінчала вимітати сіни.

— А-а! Се ти, Грицю? Здоров, здоров.

Дядько Григорій поцілував діда в руку, але не сідав, дожидаючи позволення.

— Сідай, гостем будеш. Як там у вас — усі живі-здорові?

— Та хвалити Бога... помаленьку.

— А хліб як у вас?

— Озиме, сказать, не дуже, ну а ярина нічого. Як Бог дозволить ізняти, то може кой-як продержимося до нового.

— А панське як?

Дядько Григорій тільки махнув рукою, що мало означати — чорт не візьме.

Трохи мовчанки. За вікном цвірінькають горобці. Дід голосно трьома наворотами позіхає.

— Був оце в мене захожий/юловічок один. З Волиня. Розказував, як там у них Наполівона зустрічали. Його вармія, каже, тільки крилом зачепила наш повіт, а й то, каже, аж сум брав дивитися скільки того салдата йшло! Аж земля гула, каже! Народові було дуже сутужно. Постої, підводи — прямо замучили, каже. Кури, гуси, вівці, воли, корови — все пішло. Ше хранцуз, каже, нічого, ну німець — не дай Бог!.. Були там, каже оті... як їх, дай Бог пам'ять... Саксонія! Саксонія — бач! Так ті, каже, що були б уже тобі сукини сини, так більше й нікуди. То що відніме у чоловіка скотину, заріже, з'їсть — ну нехай. На те війна — без шкоди не обійдешся. А то ж таке стерво, що портить, назнарошне портить. Візьме, заріже свиню — й кине на дорозі. Або муку по вітру розвіє. А вже що людей били, каже, так і нехай їм ураг!

Дід не кутив люльки, а трохи вживав табаки до носу. Зажив і тепер.

— Так як почалося, каже! Руське начальство присоглашає до себе — йдіть, каже, до нас. А Наполівон до себе. "Хто, каже, набере й приведе мені полк, той буде полковником. А хто два — буде генералом"... І-і-і, каже, як заворушилася ляшня! І наш, каже, пан грах Тарновський набрав полк і повів до Наполівона. З нашого ж брата сіряка й набрав, шляхтюків мало було. Та як пішли, каже, на Москву, так мало хто вернувся. От де натерпілися люди!.. Козаки, каже, як гнали з Москви, так не давали ніде й попоїсти. У грахва відбили обоз, кухню, поварів усіх, так що довелося й грахвові трохи поголодувати. Раз, каже, якось ніби одстали од нас казаки, так ми заходилися варить куліш. Там і куліш — сама вода та пшонця трошки. І грах підійшов до нас, дали ми й йому. Дивимося — їсть, аж за вухами лящить. "Нігди, каже, такої смочней страви не ядл", ха-ха" ха!..

Дід весело розсміявся. Григорій слухав з гречності, але туга не сходила з його обличчя. І хоч се було неввічливо, але скориставши з павзи, рішив повернути розмову сам.

— Я, тату, до вас...

— Та бачу, що не до сусіди. А що тобі такого?

— Та ви може чули, як мене скалічив Копій?

— Чув дещо від людей, ну достеменно не знаю, в чому річ.

Дядько Григорій скрипнув зубами.

— Ну, щастя його, що мене не було дома!

— А я думаю, ^ що це щастя твоє, що тебе не було дома. Так, так... Погане діло, що й казать.

-1 я вже не знаю, що й робити. Сидіти у хаті, дожидати, поки він ще раз прийде та вбити його, як собаку? Чи самому тікати — так куди ж його тікати?

— Та тікати нікуди. Тепер же у тебе тройко дітей, до мене сюди не влізеш. А на свою хату хіба ж тепер здобудешся?

І це дядько Григорій знав. І виходило, що нічого нового дід Іван не сказав, і даремне бив ноги Грицько з Моринець до Кирилівки.

Але в той же самий час не кидало почуття, що на тому ще не кінець і що батько таки щось придумують.

І дійсно. Побалакавши ще й виявивши повну безвихідність становища, дід нараз закінчив словами:

— Ну, сину, не знаю вже що тобі й казати. Нехай оце, Бог допоможе, діждемо неділі та піду я до свата до Якима, то може вдвох ми що й надумаємо.

Лице дядька Григорія посвітлішало. Оце вже й був вихід. Який ще невідомо, але батько на вітер слова не пускає й, очевидно, вже щось надумав.

Ішов Григорій додому з легким серцем. Навіть жінка помітила.

— Чого ти такий веселий?

— Я? Такий, як і завжди.

У слідуючу неділю дід Іван, узявши ціпка в руки, по службі божій помандрував до Моринець. Ішов молодю, бадьоро. Дивився на красу рідних ланів і думав:

— Господи, який же цей світ красний та хороший. І чого ж у ньому людям так погано живеться?

Свати зустрілися гарно. Дід Іван не часто бував у свата Якима, то ж годилося прийняти як слід — і сват Яким постарався.

Закликав сусідів, поставив добру випивку, і пішли у дядьків речі гучні та веселі. —

Дід Яким теж бував у бувальцях. Іще замолоду тікав на Чорноморію і досі любив згадувати.

— Там, брат, є річка Їська. Так нашому братові аби тільки до тої річки. Як переправився через ту річку — квіт! І посіпаки біжать тільки до Їської. Як підбіжать, а бачать, що вже втікач на тому боці — вертають самі, бо то вже козака земля.

— Скажи на милість, як воно було!.. Тепер, ма'ть того нема.

— Да-а!.. А на Чорноморці перва робота тобі — на заброді у рибальстві. Шістнадцять душ у заводі — повна таква. А то до хазяїна якого пристанеш. Бо козаки все в походах та в походах, а дома застаються самі козачки та старі діди та каліки — ну без робітника й не обійдешся. І які з нас поприставали до людей, так тим було добре. А которий попадав на пана — ну той виміняв шило на швайку.

— Як? Хіба й там є пани?

— А ти як думав? Сього цвіту по всьому світу.

І співав пісень, що повиучувався на Чорноморці. Підпирав щоку рукою й затягав.

Ой Боже ж наш милосердний,

Боже милостивий —Що породились ми В світі нещасливі.

Ой служили ж ми На землі й на морі —Тепер zostалися І босі і голі.

Дарували нам землі Од Дністра до Богу,

А границею По бендерське дорогу.

Дарували, дарували Та й назад забрали.

А нашу землю На вражих панів роздали.

А нас, козаченьків,

На Кубань-ріку загнали.

Дядьки підтягали рипучими голосами, зачинали іншої. Потім хтось щось чудне розказав, потім іще випили, іще заспівали. П'яних нема, а всім весело.

Ночувати дід Іван хотів іти до сина, але сват Яким не пустив.

— Там хата мала, троє дітей, а тут ми вам, свате, постелимо гарненько, виспитесь на м'якенькому, а завтра вже й погомонимо.

Сват Яким розумів же, що не так собі в гості прийшов до нього дід Іван.

На ранок похмелилися трошки, закусили, і аж тоді розпочалася ділова розмова.

— А вгадайте, свате, чого це я до вас прийшов?

— Та як скажете, то й знатиму.

— Треба нам поговорити про наших дітей.

— А що ж нам про них говорити? Ви женили, я заміж віддав.

— Так то так, а тільки нема їм життя від Копія.

— Та то правда... Істинно — нема життя.

— Отже треба щось думати. Треба їх захистити якось.

— Думайте ви, свате Йване, бо я скільки не думав — ні до чого не можу додуматися.

— Та й я ні до чого не додумався, так оце хотів із вами порадитися. Є, бачте, у нас у Кирилівці Тетерюк.

— Знаю. Що хата на одшибі?

— Ото-то. Так він ту хату продає. І ґрунтик при ній. Та тільки біда, що дорого хоче.

— А скільки ж він хоче?

— Хоче три рази по сто папірців.

-О-о!..

— Ну, я думаю, що як поторгуватися, то віддасть і дешевше.

— То поторгуйтеся.

— А як же торгуватися, як грошей нема?

— Д-да... Це вже той... не поторгуєшся.

— Так я оце й надумав, свате Якиме. Мій син, ваша дочка, обоє наші діти. Давайте ми їм допоможемо.

— А як же ми їм допоможемо, свате Йване?

Та купимо у того Тетерюка ґрунтець і хату та й поселимо там наших дітей.

— Так оце у вас, свате Йване, гроші завелись?

— Ні, у мене грошей немає — я на ваші надіюся.

Обоє діди розреготалися.

Словом рішили так, що з Тетерюком треба поторгуватися і якщо він віддасть дешевше, то зікластися по половині й купити Грицькові хату.

Тетерюк віддав за двісті, і того ж таки літа дядько Грицько переїхав до свого рідного села.

Старші діти були чомусь дуже раді й весь час бігли за возом. Тарасикові вже йшов тоді третій рочок; він сидів у матері на руках і щось там лепетів по своєму. Катря щохвилини підбігала до воза: то квіточку яку зірве Тарасикові, то кузочку зелену

принесе.

— А он і наша хата, — показав дядько Грицько пужалком.

Хата в Кирилівці була дуже мала, стара й покривлена. Стріха аж почорніла й серед неї якось хирляво стирчав облуплений дірявий бовдур. Тин коло хати похилився, ворота гнилі. Обхідчаста хатка...

Мати Тарасова, як тільки увійшла у двір і глянула на оте все, заплакала. Жаль їй стало, що все життя мусить пройти в оцій обідраній хаті, що тут будуть рости її діти.

— Чи ми вже такі прокляті у Бога, що нам немає долі на світі? Люди живуть, як люди, а ми... Сказать би, лінувалися, не робили. А то ж робиш до кривавого поту, а все нема толку. Вся сила на панів іде, щоб їх дітям було добре. А моїм?

І справді, важка праця чекала Катерину в "новій" хаті. Треба то все обхарити, привести до сякого-такого ладу. І стіни мазати й долівку, а дядько Грицько поправляв дах, огорожу. А тут панщина долягає. І завжди була вона добра, а з деякого часу й зовсім стала нестерпною. Річ у тім, що в дворі склалася така думка, ніби Кирилівка й найближчі села розпустилися дуже й вимагають твердої руки для направи.

— Ми занадто лагідно з ними поводимося. Треба їм показати, що панщина є панщина! — і двір прислав до Кирилівського маєтку нового управляючого, молодого якогось панка-поляка, що його всі інакше й не називали, як пан Ксаверій.

Так от оцей пан Ксаверій зрозумів своє становище в той спосіб, що попав він у гніздо ос, яких треба душити, інакше вони тебе покусують. Відповідно до тої теорії тримав пан Ксаверій і свою практику, отже кирилівці почули над собою таку руку, якої не чули давно.

— Го-го-го! Я те бидло вмію постромляти! — любив хвалитися пан Ксаверій і сік людей нещадно. Зробив головну квартиру в Зеленій і завів там прям^{<^} буцегарню: арешт, колодки, нагаї.

Коли прийшли жнива, вигадав мірку на снопи — щоб в'язальниці в'язали снопи певного розміру. Верьовочка така у нього була із двома галками на кінцях, ще й печаткою його припечатана. Казав, що там шість четвертей, але нав'язував галки на мокрій верьовочці, отже, коли висихала — ставала більше.

Ото й ходить по полю, міряє снопи. Як не такий — зараз чик ножом по перевеслу. З-за тої мірки вийшла сутичка у пана Ксаверія і з дядьком Грицьком.

Катерина ходила у тяжі й дуже перевтомлювалася на панщині. Вертала додому не на спочинок, а на ще більшу роботу, бо треба й їсти варити, й хату чепурити, ца городі копатися, води принести — та хіба все перескажеш? І бідна жінка знемогалася. Та хоч би їда до того була як слід, а то ще й їда така...

Підчас жнив Катерина вже ледве ходила — нахилитися було трудно.

Раз вона нав'язала снопів і зносила їх, складала у "п'ятки". Іде поstattтю, коли глядь! — штук із десять снопів порізано.

Безсило впали руки в Катерини. Думка була відпочити, а тепер от перев'язуй. Пішла до перевесла — лежали під копою в холодочку мочені перевесла. А йдучи не втерпіла й буркнула:

— Бодай би тобі в животі та в печінках так різало, як ти нам снопи ріжеш. І не туди, що пан Ксаверій тут же, за копою. Як не вискочить він ізвідти, як не закричить, як не стьобоне жінку нагаєм через спину!

Скрикнула Катерина і від болю і від страху. Але тут де взявся Григорій.

Білий, як крейда. Та страшний. Очі загорілися, і серп тремтить у руці.

Півголосом сказав:

— Не займай молодиці.

Тільки всього. І голосу не підняв. Але пан Ксаверій стільки сили почув у тих словах, що попустив руку і відійшов геть. І тільки вже здалека погрозив гарапником і прокричав:

— Ну, чекай же, пся крев!

Катерина плаче.

— Ой, Грицю! Що ж із тобою тепер буде?

А Григорій, важко дишучи, пішов до своєї роботи. Під час обідньої перерви тільки й розмов було між людьми, що про цей випадок. Думка була одна:

— З'їсть пан Ксаверій Грицька. На землю переведе.

— Це таке хоч на Херсонщину тікай.

— Пилипенко оце вернувся. Каже, що нічого. Служив у станового.

— У станового? Та становий же мусить ловити збіглих!

— Ну-да мусить. Він і розсилає бомажки, і сам їздить, ловить.

А у нього в дворі самі збігли роблять. Ще й гроші платять. А нашому брату й лучче: хоч менше получиш, так зате вже поліції не страшно.

— А чого ж Пилипенко там не zostався?

— Заскучав, каже, за рідним краєм.

Таке!.. Я б не вертався.

— Хто й зна...

Усіх тривожила думка — що зроблять дядькові Григорієві.

— А їм що? їм і вбити чоловіка нічого не варт. Уб'є та тільки напише асесорові: "забілем чолов'єка". А при тій цидулці пошле кабанця, гусей пару і ще там чого — і квит. Асесор напише до попа: такий то чоловік помер наглою смертю, прошу поховати. А піп хоч і знає, але його діло маленьке.

— То було за Польщі так, дядьку. А тепер Расея.

— Один чорт, що Расея, що Польща.

— А я скажу, що під Польщею, дивись, і лучче було. Тоді пани нас боялися, бо у кожного з нас був ніж. А як підвернулися ми під Расею, то пани так зробили, щоб на три двори був один ніж, а на десять дворів одна сокира.

— Дуби смалені, дядьку. Тепер можна в суд подавати.

— В су-уд? А багато ти бачив таких, що висудили?

— Суда, брат, мужикові не знайти. Суди не для нас. Ти в суд, а пан напише в губернію, Що в його маєтку бунт. Пришлють військо.

— Ти його в суд, а він тебе в ісправительний дом. А то й у салдати. А захоче, то й у

Сибіряку одправить.

— Губернія, брат, за нас не заступається. Он у пана Замбковського побив яконом людей, чотирьох мужиків. Вони пішли в суд. Із Київа нарядили слідувателя. Ну, що ж? Слідуватель приїхав прямо до пана, їв, пив там, туди ж і мужиків викликав. І написав, що мужиків дійсно було покарано, але дано, каже, кожному не більше, як десять-дванадцять батогів. І це за те, каже, що панський хліб стоїть нежатий, а сіно вже погнило через недбальство іменно отих мужиків. Що ж? Прийшла від суду бамажка, що зроблено все правильно і що для порядку та воздержування людей простого званія дванадцять батогів це по закону. От тобі й суд.

— А цікаво, чи таки пани відповідатимуть на тім світі?

— Відповідатимуть ще й на цім.

Навряд. Нікому стати. Останні люди були гайдамаки. Тепер вони перевелися, то зосталася дійсно сама "пся креф" та "пся юха".

— Нехай, нехай!

— Та хоч і нехай. Поки хвалько нахвалиться...

Розмова припинилася, бо наближався лановий. А на другий день потребували дядька Григорія у Зелену. Катерина одразу почала голосити.

Коли Грицько йшов вулицею, сусідки витикалися з-за плотів.

— Лянь... лянь... пішов... я би Бог дав вернувся...

Дядько Григорій вернувся. Пройшов прямо до корчми, чого ніколи з ним не бувало.

Вернув до хати темний і суворий. Нічого не казав і зразу ж погнав на ніч волів пасти. Там то й воли не які — пара бичат. Ще напасешся, поки їздитимеш.

А в неділю витягла Катерина чоловікові чисту сорочку. Так то, бувало, в хаті й переодягається, а то пішов до комори. А малий Тарасик відхилив двері:

— Тату!

— Чого тобі, сину? Іди, йди звідси.

А воно таки влізло.

— А чого у тата спина синя?

Батько випроводив хлопця з комори. Воно вернуло до хати й хвалиться матері:

— А у тата спина синя.

^Мати в сльози. Катря зараз малого на руки.

Ану ходім — я тобі щось покажу! Ану ходім — я тобі щось розкажу! Ти м'якушешник чи шкуриношник?

Це пішло з того, що колись за обідом вигризає та й вигризає Тарасик м'якушку з хліба. А Катря й каже:

— А чого це ти саму м'якушку їси, а шкуринку відкидаєш?

— Бо я м'якушешник, а не шкуриношник.

Так і пішов він із того часу — м'якушешник. Втім, як поспіли вишні, Тарасик заявив, що він тепер вишнишник.

VIII

Чудне воно взагалі якесь. Все чимось здивує старших. Раз прийшла дядина й

принесла йому пряничків. Воно взяло й разів п'ять підстрибнуло. Мати й каже:

— А чом же ти сину, не подякував? Дав би чолом.

— А я ж пострибав! — каже.

Або заплющить очі і йде до діда:

— Дідусю!

-Що?

— А ви нічого не бачите?

— Чому? Я все бачу.

— А як же-ж ви бачите, коли темно?

Регочеться дід, бере онука на руки й просить співати про сороку. І починається імпровізація:

— Летіла со'ока та побачила во'ону та й питає: чи ти така хвостата, як я?

Ой хвоста-ата' Ой хвоста-ата' Дід мало не качається зо сміху.

— Ну, тепер заспівай, як ти їхав на коні.

— Як я їхав на коні-і... а от іде чолові-ік... я злякався та вда'ив коня-а..., а кінь мене як поні-іс... та й упали ми у я'о-ок... та глибокий-глибоки-и-й... а там тече вод-а...

І так фантазувати може без кінця.

Не вимовляло "р". Замість "ра" у нього виходило ніби "а-а", замість "ри" — ніби "и-и". Так дід, було, й вигадує:

— Ану кажи за мною:

Ой, летіли журавлі,

Примостились край ріллі,

Закричали "тра-ра-рі".

Тарасик зразу ж і повторить:

Ой летіли жу'авлі,

П'имостились к'ай 'Іллі Зак'ичали 'т'а'а... 'і!..

Регоче дід. Зладить "рака" з пальців і лякає онука:

А я рак-неборак,

Як укусю — буде знак!

А Тарасик із того зробив свою пісеньку, чим непомалу здивував діда:

А я 'ак, небо'ак,

А я жук, небожук,

А я хрущ, небохрущ,

А я чміль, небочміль.

— І це ти сам вигадав?

— Сам.

Здвигає дід плечима. Чудна дитина.

— Ну ходім же, хлопче, я тебе одведу додому. А то ти, мабуть, уже за мамою скучив, га? А де лучче — дома чи у діда?

— У діда.

Сміється дід. Ясно, що у діда. Бо дома сухарик з водою, а дід завжди приготує то

ріжечків смачненьких, то пряничок, а як нема нічого, то хоч насіння гарбузового дасть.

Ідуть. За плотом собаки гавкнули. Тарасик тулиться до діда.

— Ой, дідусю, як би собаки не вискочили...

— Чому?

— Пліт же старенький...

І знову дід сміється.

— То ти у нас старенький.

— Я не старенький, у мене бороди нема.

— Та от і в мене бороди нема (дід голився), а я, бач, старенький.

Тарасик подивився, подивився на діда, лапнув себе по підборіддю. І у діда нема бороди і у Тарасика нема бороди.

— Ну, ми обоє старенькі...

Що найбільше дивувало усіх: це якась особлива цікавість хлопця до книжок і до паперу. Нічим його не забавиш так, як давши книжку або шматок паперу. Все пристає до батька — купить мені книжку.

— Велику! Щоб таку, як у дядя.

— Та де ж я тобі візьму? Ось підожди — поїду в Адес або в Київ. Там, брат, книжок!

Якось і без Адесу дістав батько книжку Тарасові. Та ще з візерунками. Вчитати сам не міг, бо по чужоземному писана, то подарував Тарасикові.

Щасливішої істоти, мабуть, і на світі не було! І пригортає, і притуляє, ні на хвилинку не розстається — навіть спить із книжкою. Розгорне, нахилиться і серйозно щось белькоче. Прислухається батько — що він там меле?

— Вашпуть-бішпуть-белба.

А потім перегорне сторіку.

— Вашпуті-белбала-бішпуть.

І так усю книжку. На кожную сторінку своя чудернацька фраза. Батько слухав-слухав. Узяв книжку, перегорнув усю назад, показує на першу сторінку.

— Ану читай.

— Вашпуть-бішпуть-белба. —

Батько перегорнув сторінку.

— А тут?

— Вашпуті-белбала-бішпуть.

Цшгорій перегортав сторінку за сторінкою, а воно повторяло, систематично й послідовно, усі оті вигадані фрази. Григорієві дивно. Вночі говорить жінці:

— Наш Тарас таки чудний хлопець.

Мати втомлена до краю і ледве чує, що говорить чоловік. Це ж після родів (родилася Оринка) довелося скоро встати, а воно й відізналося. Та ще восени, як коноплі мочили, полізла їх витягати. А вода дуже холодна. Катерина перестудилася сильно, тижнів зо два лежала. А потім хоч і встала, то все скрипучи.

Тяжка робота, недоїдання не давали можливості справитися, й тФму зараз ледве

чула Катерина, що говорить чоловік.

— Я кажу — Тарас не такий, як інші діти.

— Аби здоров ріс.

— Дивиться на візерунки і одразу все пізнає. Оце, каже, церква.

-1 я хочу до церкви, — безсило ледве вимовила Катерина і потала в кам'яний сон.

Дядько Григорій сумно прислухався, як дихає жінка. Він бачив, як тяжко б'ється його дружина в терпких обіймах недолі, жалів, але нічого не міг перемінити.

"І я хочу до церкви"... Давно, справді, не бувала Катерина у церкві. То Орина оця, а то таки Ксаверій узявся людей і в неділю ганяти на панщину. Тарасикові запам'ятався один такий випадок.

Збирається Катерина до церкви. Причепурилася як могла, дітей повдягала. Настрій радісний. То ж усе панщина, піч, підсвинок та підтикана спідниця. А там — високий світлий будинок, розукрашений золотом і квітками; свічки горять, ладан пахне, спів прекрасний замість прикажчицького чортихання. І слова усе такі, що за душу беруть. "Прийдіть, — каже, — до мене всі труждающі й обремененні — і я заспокою вас..."

Це ж про нас говориться... Це ж ми труждающі... Ох, та які ж труждающі!..

І от коли довго не бути в церкві, а чути тільки прикажчицьких "розпростосуччої матері стервиних дочок", якось ніби заскучає часом людина. Душа просить і собі чогось, а що їй дати у темному забитому кріпацькому селі?

Тому так радісно збирається Катерина, і її настрої передається усій сім'ї. Тарасик радіє, що побачить образи. Він же як попаде до церкви — очей з образів не зводить. Катря квіточками голівку вбрала, скіндячок почепила на кіску. Там і коса — як мишачий хвостик, а все ж...

І от коли мати вже зовсім зібралася (сусідку просила доглянути малої Орини) — стукає герлига у вікно.

— Ей, Катерино! Одробляти "залеглі дні"! Контора постановила, щоб усі очистилися від "залеглих днів".

Мов по лиці хто вдарив бідну жінку.

— Та празник же сьогодні великий!.. Дайте хоч до церкви сходити.

— Про мене йди хоч і до корчми, а я своє сказав. Мені приказано, щоб були усі баби — я й спольняю. Що нам приказують, то ми дольжні спольнять.

І пішов. У Катерини стали сльози в очах.

-1 помолитись не дають, — тихо сказала вона. Почала скидати празникову одягу, вбиратися знов у свої лахи. Катря саділа на лаві, одвернувшись до стінки, а слізки тільки кап-кап...

— Ти йди, Катре, сама... бо бачиш же!..

— Та... — тільки й сказала Катря.

"І помолитись не дають". Ці слова матеріни врізалися Тарасикові в пам'ять.

IX

Празником прийшла до Шевченків тітка Моргунка із своєю дочкою Оксаною. Гарне було дівчатко, ота Оксана. Років на три старшенька від Тараса, але бавилася з ним так любо та ніжно, що мило було дивитися.

— Гляньте, гляньте, як вони потоваришували.

— Це таке, що ще, дивись, ми вас і поженимо колись, — обзивається Катерина, і Тарас чує спокій у голосі матері. То він перетомлений, голос той, знеможений, а це аж наче бадьоріший трохи.

— Щось, мабуть, ні, — сміється тітка Моргунка. — Як би ж вона була молодша або хоч би рівні. А то ж вона вже буде дівкою, а він іще хлопцем. Тепер же знаєте, як рано заміж вискакують.

І не розуміє Тарасик усіх отих слів — "поженимо", "заміж", а чомусь йому думається, що це означає вічно отак бавитися з оцією Оксаною. А з нею так гарно. З Катрею любо, а з Оксаною ще любіше.

Вже матері загомоніли про свої болячки кріпацькі, про пана Ксаверія й його знущання, про вічні селянські клопоти, а Тарасик усе думає своє. А потім підійшов до матері.

— Ма!.. А коли ж ви нас пожените?

Матері так і покотилися з реготу.

— Ото закортіло парубкові женитися! А ти дівки питав? Може, ж іще вона й не хоче.

— Чому? Я хочу! — обзивається Оксана.

Тут уже сміху й кінця не було. Давно вже Катерина так не сміялася.

— Що це у вас за хихотні такі? — обзивається, підходячи, сусідська молодиця. — Скажіть і мені, нехай і я посміюся.

— Та то у нас своє.

Молодиця сідає, але не може всидіти спокійно. Видимо розпирає щось її. Нарешті не витерплює.

— Ану спитайте мене, звідки я йду.

— Як захочете — самі скажете.

Молодиця сплєксує руками й проривається одразу.

— Ой сусідочки мої, ой голубочки ж мої... Ох і що ж я бачи-ла-а! Ох і слава ж тобі, Господи, слава ж тобі!.. Ставте, людоньки, свічки, наймайте молебні!

— Та що трапилось? Та кажіть вже...

— Ксаверія нема! Пропала твар нечестива!

— Та що ви кажете?

Молодиця кілька разів хрестилася поспішно.

— От вам хрест святий, що нема! Оце ж я з Зеленої йду!

-Ой Бо-оже-ж мій! Та розкажуйте ж!.. Та говоріть же!..

— Ото ж чутка пройшла, що Ксаверій наброїв там чогось такого, що аж до старого пана дійшло. Пан розсердився й звелів Ксаверія вигнати. А зеленецькі люди провідали про це й постановили справити проводи Ксаверієві.

^Ксаверій хотів вибратися удосвіта з Зеленої, щоб мало хто й бачив. Велів наймитові ще звечора спакувати все на віз. А люди зеленецькі зговорилися з наймитом та вночі понакладали у віз чого тільки хотіли: кізяків, лайна, здохлу собаку Вкинули. Вуску з восі витягли й устали паличку. На ранок тільки виїхав Ксаверій серед вулиці, а колесо — брик!.. І пакунки й кізяки — все це з воза покотилося. А з-за плотів, з-за хат, із садків, з усіх сторін як засвистять, як заверещать!..

— Тю-!.. Тю!.. Тю!.. А бодай тобі очі заснувало, щоб ти й рідної хати не знайшов! Гу-гу-гу-у!.. Щоб за тобою й путь загуло! Сірко! Рябко! Бери його!..

Ледве вставив наймит щось у вісь. Весь побілілий, крикнув пан Ксаверій не своїм голосом:

— Рушай!

Наймит з усієї сили вдарив по коневі, коняка рвонула — повисла на збруї. Хомут був підрізаний.

— Що робилося на вулиці — ой, ой, ой!.. Як пошаліли люди. Кричать, галасують!.. Дітвора повибігала з воріт, шпурляють камінюччям, грязюкою.. А собаки з усього села позбігалися та аж колеса зубами гризуть. Ой Бо-о-же!

Всі, хто слухав, хрестилися та все повторяли: слава ж тобі Господи... Опростав Бог людей. Слава ж тобі... Молодиця побігла розказувати далі — і за півгодини все село знало про Ксаверієві проводи.

Порожня вулиця аж зароїлася від народу. Там купка, там купка. Молодиці метляються з одного кінця села до другого, розносячи цікаву новину. Мужики говорять поважно.

— Жаль, що ми не знали. А то б і ми доложили ручок.

— Та вже й докладати нічого: зеленівці справили проводи куди й краще.

— А ще б в усі дзвони вдарити. От воно б і до діла: і собаки гавкають, і дзвони дзвонять.

— Це ми зеленівцям могорича мусимо ставити, що так добре справились і за себе і за нас.

Погано зимою Тарасові.

Хата мала та ще й верстать у хаті. Народу багато, тіснота, а вийти ні в чому. Вибігти б надвір, так обутися нема у що. Босоніж вибіжить Тарас, але босий хіба багато набігаєш? На ковзаньці хіба пролетить. Шість раз!

І скучно. Страшенно скучно. Бавитися нічим. Ну з трісок що-небудь змайструє, буряка розкарячить на салдата або повтикає паліччя — баранець. А ще що? І нема більш нічого.

Микита так той багато дечого вміє. От, скажуть, коні. Це не ті коні, що літом на хмельових жилах їдеш — це коні зимові, особливі. Микита робить їх так.

Наріже паличок із хворосту й поділить: оце коні, оце жеребці, оце кобили, оце лошата. На печі поставить їх усіх уряд — це вони коло жолоба стоять. Сипле їм оброку туди, дивиться, щоб усі їли. Згодом веде на водопій — це аж у другий кінець печі.

Понапуває, поприв'язує ниточки (це називається — загнуждав) і веде тепер у степ

на пашу, аж на саму середину печі. Там посплутує їм ноги, щоб не повтікали, і нехай собі пасуться.

От уже напаслися. Понадіває на них шматочки ганчірки — це вони вже позасідлунані. Бере двома пальцями — це сідає в сідло й їде до містечка купувати воза. Для воза треба ножа й гарбузової шкуринки. Це робиться швидко. На вГз накладається сіна, його везуть у клуню й складають на зиму. А це вже осінь. Микита накладає в мішки зерна, везе до млина. Потім надумує поставити теплу стайню для коней на зиму й возить уже деревину. Так і бавиться півдня.

Або починає робити хватку.

— Прорубаю, каже, ополонку — буду карасів та окунів ловити. Батько сміється.

— У нас окунів нема, — кажуть.

— Нічо-о-о-го!..

А Тарас того не вміє і йому скучно... От сяде коло "великого" вікна. Бо то в хаті два вікна: одно "велике", вершків шість завдошки і аж чотири шкла у рамі. А друге проти печі — то мале — вершків зо три і вже зовсім із дрібнюсінькими шибочками. При таких вікнах у хаті завжди було притемно, а зимою, коли й "велике" й "мале" позамерзають, то й зовсім темно.

Проухає собі Тарасик плямку у "великім" вікні й заглядає, але нічого не видко.

Он кури ходять по подвір'ю. Стукає пальцем у шибку Тарасик, хоче подразнити курей і кричить, притуливши рота до шкла:

Куд-кудак! Куд-кудак!

Знесла яйце, як ходак!

А кури не чують, і Тарасові скучно. Тоді він починає пустувати. От йому надумалося таке: розігнатися і вдарити матір головою у спину. Розігнався —торох!

— Не пустуй, — каже мати.

Тарасик розігнався удруге — торох!

— Я кому кажу?

Тарас розганяється утретє — торох!..

— Ой, будеш битий сьогодні, Тарасе!..

Тарасик розганяється ще, ще, аж поки знетерпеливлена мати не надає йому ляпасів.

Тоді Тарасик кричить. Довго й тягуче. Не тому, що болить, а тому що скучно. Потім сяде і, колишучися з боку на бік, починає співати.

Бов-бов-бов-бов!..

Отче наш, батько наш Кури крав,

На горище викидав.

А ви, діти, не кажіть,

Бо вам лихо набіжить.

Діти взяли та й сказали.

Батька били камінцями,

Аж він вс... ремінцями.

— Хто тебе вчив такого? Хіба можна на батька так співати? Ох, і битиму ж я тебе, Тарасе! Ох і битиму ж!.. __

Тарас не боїться. Злазить із лави й починає чіплятися до матері:

— Ма-амо! Дайте молока.

— Тю, дурне! Та тепер же Пилипівка!

— Ма-амо! Дайте сметани.

Говори до нього!.. Кажу ж тобі, що Пилипівка — молоко та сметана полізли на дуба.

— А я піду того дуба зломлю.

— Ото-то! Піди зламай — і молоко буде.

— Давайте чоботи — я піду зараз.

— А де я тобі чобіт візьму? Батько не понасправляв для нас усіх чобіт; дарма, що свекор швець.

— Ну, я піду босий.

— Я тобі піду. Сиди.

Скучно Тарасові. Надумає завестись із Микитою. Микита щось струже. Тарас підкрадеться і штовхне під руку.

— Не лізь, Тарасе!

Тарас утече, бо боїться Микити. Цей, як б'є, то не так, як мати — руки не надержує.

За хвилину Тарас знову підкрадається, знов штовхає.

— Не лізь, Тарасе, бо їй-бо битиму!

Тарас знов утече. І знов лізе, аж поки Микита не вчепиться йому в волосся. Тарас кричить, як несамопитий, б'є Микиту ногами, кусає. Мати кидає припічок, надає ляпасів обом, порозсаджує їх у різні кутки.

Тарас реве, Микита кричить, грозиться, а у матері аж голова ходором ходить.

— Ой коли б весна скоріше! А то у мене голова висохне з вами, дітоньки. Нате вам тіста на калачики.

Це мати місять галушки. Тарас радіє, сльози одразу висихають.

— Я не калачика, а голуба чубатого зліплю.

— А я вужаку з жалом розкачаю! — заявляє Микита.

Деякий час тихо в хаті: один ліпить голуба, другий вужаку з жалом. Печуть їх у печі.

Тарасові не терпиться й він витягає свого голуба, коли той іще не випікся.

Почавши тягти, зачепив ненароком Микитового вужаку й відломив йому жало. Побачивши це, Микита відбив Тарасовому голубові чубка. Знову крики, знову сльози. Це все так, коли батька нема в хаті. А нехай-но батько лише озветься, тільки голос подасть — ого! Вже сидять тихо, шепочуться тільки. І нехай би, сказати, бив чи як грозив — ні. Просто так слухалися.

Коли Катря в хаті, все йде лагідно. Вона й Микиту вміє якось залагодити одним-двома словами, вона й Тарасові роботу знайде, або посадить обіч і починає казку казати чи співати пісню.

Ой мав же я дав воли,

Погнав я їх до води.

Один утопився,

Другий загубився.

Ой піду ж я долом-долом

Та за своїм волом-волоом.

Ой прийшов я в ліс-ліс,

А там сидить дід-дід.

— Що ти, діду, робиш?

— Коробочку шию.

— Нащо тобі коробочка?

— Опеньки збирати.

— Нащо тобі опенечки?

— Сучку годувати.

— А де ж тая сучка?

— Побігла на море.

— Що має робити?

— На море брехати.

— Ну що, Тарасику? Може буде?

— Ой, іще, іще!... Іще, Катрусенько — ще!

І Катря плете далі.

— А де ж тее море?

— Васильками заросло.

— А де ж ті васильки?

— Дівки позривали.

— А де ж тії дівки?

— Парубки забрали.

— А де ж тії парубки?

— В коробочку поховались.

— А де тая коробочка?

— Черви розточили.

— Аж тепер буде. Правда, Тарасуню?

-1 Катериночко, і сестриченько, і голубочко — ще!

Та в мене вже й голови нема вигадувати. Відчепись. Але Тарасик так просить, що Катря не може відмовити.

— А де ж тії черви?

— Півні подзьобали.

— А де ж тії півні?

— У вогні згоріли.

— А де ж той вогник?

— Помельце замело,

— А де ж тее помельце?

У Бога за дверима.

— Годі! Більше не знаю, що казати.

Справді — вперлося діло в найвищу істоту, казати більше нічого. Тарасик схвилюваний. Очиці горять. Кидається Катрі на шию й починає обцілювати:

— Катрусечко... голубонько... Та я ж тебе так люблю, так люблю!.. Більше всіх.

— Може, скажеш, більше тата?

Тарас киває головою.

— І більше мами?

Тарас нерішуче киває головою. Це у нього спосіб. Коли не хоче говорити, а й того образити не хочеться, хто питає, то в таких випадках Тарасик киває головою.

Лице Катрі прибирає серйозного вигляду.

— Е ні, Тарасуню. Тата й маму треба любити більше всіх. Тато й мама за нас Богу моляться... Вони... — і дівчина вже не знала чим виявити усю ніжність, зложену їй у душу. І під тими ласкавими впливами забуває Тарасик усі свої урази, Забуває, що мати недавно була його, й підбігає до матері:

— Мамусю! Дайте я вас поцілую!

І мати, заклопотана припічком, отим вічним бабським "ніколи", відчуває нараз ту жадобу ласки у дитини, хапає малого сина й кілька разів цілує.

Любив Тарасик тихі вечори зимові.

Ще не всі денні заботи скінчилися. Батько беруть сокиру прорубати ополонку, коня напоїти. Катря загнала свинку й полізла у погріб. Принісши що треба, схопила відра й біжить по воду. Мати коло печі. Микита щепле березові тріски.

— Це наші свічі! — кажуть мати.

Обов'язок Микити — колоти і вставляти скипки у "бабку". Це глиняна така куля й дірка в ній, зроблена пальцем. За вечір може разів сто доведеться запалити нову скіпку і вставати. Обридає.

— Мамо! — обзивається тоді Микита.

— А що тобі, сину?

— Чи будуть тато кабанця колоти?

— А тобі нащо?

— Та обридло вже скалками світити. Уже б каганцем.

— Мало чого — каганцем. Нашого кабанця як заколоти, то й буде тільки на один каганець.

— Ну!..

— От тобі й ну.

Малі діти вже сплять, а Тарас за любимим своїм ділом — палить у грубі. У грубці немає дверець, а так просто. Коли витописься, мати замазують щоразу полотном, замоченим у рідку глину.

Тарас любить палити у грубці. У нього своя система: кладе по одній галузочці й стежить, як кожна з них запалюється по-різному. Одна нехотя —загориться й погасне. Друга спалахне вся одразу й згорить. Третя зовсім не запалюється, тільки

карьожиться. А Тарас роздумує — чому воно так?

Мати дивиться-дивиться.

— Ну, від твого паління буде тепло як раз.

Візьме жмут хмизу, запахне у грубку. Аж загуде вогонь!

А батько роблять "солом'яника". Це бочка така з соломи для зерна або для муки. Як у яку, то пудів п'ятнадцять-двадцять улізе. Микита і Тарас помагають, але їм скоро набридає. Тоді батько каже:

— Та ну вас із такою помічну! Оце про вас і сказано — поміч гірша немочі.

Діти отстають. Микита заходжується сам плести коробку з соломи на манір батька, але чомусь у нього не виходить.

— Ось підожди... я зроблю краще солом'яного кошеля на голуби.

Але й з кошелем нічого не виходить.

— Це мені тільки не хочеться, а то б я... Ось стривай я сильце зроблю та щигля впіймаю. Або синицю.

Батько тільки усміхається під вусом.

Часом він суче верьовки або в'яже упряж на коня, бо вся ж вона мотузяна: і шлея, і нашільники — все. Або робить із цурупалочків застібки для свити, а при тім розповідає що-небудь. Діти обсядуть і слухають.

Мати кличе вечеряти. В тихому спокою, повна якоїсь внутрішньої радості, споживає сім'я спільну їжу, обмінюючися вражіннями пережитого дня. А потім спати. Перед сном Катря приголубить Тараса — це вже неперемінно. Часом і мати, кінчаючи клопоти, перехрестить, погладить по голівці — і дитина засипляє спокійним щасливим сном.

Уночі прокинеться Тарасик — мати за верстаттю. Каганець "під начинням", човник грає, шайда попліску. Мати нахилилася над "роботою". В хаті тихо й темнувато. Тільки й світла, що ото каганчик; тільки й звуку, що одноманітний стукіт верстаті. Тінь від матеріної голови закриває півстіни. Міниться контурами й танцює. І здається Тарасові, що він не в хаті, а на дні глибокого озера. Густими, темними хвилями оточує вода і від того трудно поворухнути ногою. Пробує — і весь холоне... Не може ворухнутися. Страшний жах наповняє малу душу. Хоче крикнути — і не може. Ледве здобувається на шепіт.

— Мамо...

А мати не чує.

— Мамо!

Мати перестає ворухити свою машину.

— Що тобі, синоньку?

І від тих двох слів пропадає страх.

Мати тут, ніякого озера нема, а просто хата. Он батькова шапка висить, он колиска... Повернеться Тарасик на другий бік і солодко засне.

• XI

• XXII

- XXXI
- ШКОЛА і
- XII
- XIII
- ПРАЗНИКІВ ПРАЗНИК
- VII
- 266
- IV
- XII
- XXII
- ПО ЧУЖИХ ХАТАХ і
- VIII
- XVIII
- XXVIII
- МАЛЮВАННЯ
- XI
- XXI
- XXXI
- XIЛ

XI

За батьком менше було близькості: його і в хаті мало видно. Прийде зморений, перекинеться словом-двома з матір'ю — і знов до роботи домашньої.

Та все ж бували такі хвилини, коли батько, це в неділю звичайно, або в яке свято, брав дитину на руки, щоб хоч подивитися, яке там воно росте. І тоді він ставав одразу таким близьким, таким дорогим, що мала душа наче аж не вміщала тої любові.

Дядько Григорій був людина релігійна, вірив у Бога, вірив у те, що бог безперестанно піклується про все живе, а в тім і про дядька Григорія й про його сім'ю, але віра його була якось в міру. Можливо, що й цинив він у релігії більше естетичну, художню її сторону, ніж практичну (я тобі свічку, а ти мені овечат, корівок, "на врагі победу і одоленіє"). Розумів поезію Давидових псалмів і підпадав під їх настрій: коли читав покайний псалом — відчував каяття грішника; коли то була хвалебна піснь — світилися очі й голос підіймався до патосу.

Цю віру, легку і поетичну, старався, як умів, прищепити й дітям. От прийде з церкви. Звертається до сина.

— Ану, Тарасе, давай помолимося.

Мале стає рядом із батьком на коліна, христиться.

— Ну, кажи, сину, за мною: "Боже! Милостив буди мені грішному".

Дитя повторює безгрішними устами "молитву грішника".

— Кажи: "Боже, очисти гріхи мої й помцлуй мя!" Тепер поклонись до землі. Тепер кажи: "Боже, дай мені гостинчика".

Оцю частину молитви Тарасик вимовляв з найбільшою чутливістю.

— А подивись тепер, сину, на бозю — чи немає у неї гостинчика?

Тарас гляне — з-за образа стирчить бубличок і пряник-коник з золотою голівкою. Батько підіймав Тараса на руки і хлопець сам бере від бозі гостинчика.

Дядько Грицько був грамотний і любив читати святе письмо. По неділях і в празники, особливо зимою, часто зіходилися сусіди увечері послухати божественного читання. Особливо любив читати Четві-Мінеї. Причім завжди пояснював:

— Це написав св. Дмитро Ростовський, наш чоловік, син київського сотника Сави Туптали.

Люди позасідають на лавах, дітвора на соломі серед хати, а батько, далеко одставивши книгу та тримаючи в лівій руці воскову кожне свічку, голосно читає, виразно вимовляючи кожне слово.

Коли йде спокійний опис — і голос у батька спокійний, інтонації розмірені. Міняється настрій у книзі — міняється й батьків голос: стає то грізним, то насмішкуватим, то тремтить від внутрішніх сліз, то набирається сили й завзяття.

І лице батька міняється разом із голосом. От воно скорбне, на вус скочується і застигає сльоза — це читаються муки святих людей. А от лице стає гнівним, очі мечуть іскри — це в книзі йде річ про великих гонителів нових ідей, про люті муки.

Дядьки позастигали в своїх мальовничих позах, пообпиравшись на дубці. Увага матері двоїться: там треба соломи підкладати й дивитися, щоб куліш не збіг, а тут не хочеться пропустити ні одного слова. Тарас сидить на соломі серед хати з широко розкритими очима. Він весь увага й тріпот. Він бачить того святого, чує його сміливу річ, переживає разом із ним його муки, радіє при проявленні чудес і посрамленні мучителя і завмирає серцем, коли, не дивлячись на проявлені чудеса, святого все ж тягнуть до звірів.

— Але ж бо звірі не з'їдять святого? — серед тиші питає Тарас. Йому так хочеться, щоби звірі покійно лягли коло ніг святого, а поганий Діоклетіян щоб скрипів із злості зубами, що нічого не може вдіяти.

Батько не відповідає сам, за нього говорить святий. Слова його такі: "Пшениця єсмь-божія, і мають мене перемолоти зуби звірів на муку, аби став я чистим хлібом для Бога"...

— "І вибігли звірі", — читає батько. Тарас тремтить на соломі. Йому чується за дверима рикання Львів...,от-от вони відкриють двері і вірвуться сюди!..

Хрустять кості святих на зубах роз'ярених звірюк... У Тараса завмерло серце... великий клубок підкотився під горло. Тарад плаче, уткнувши голову в солому.

Та хіба він один? Плаче Катря, сидячи на полу, мати втирають сльози рукавом; гості поопускали сиві голови униз, а сльози капають з довгих вусів... Батько дивиться уверх кудись далеко-далеко, і лице його таке натхненне, таке красиве...

Уже скінчилося читання, уже пішли гості, уже й вечера відбулася, діти всі лежать на соломі й сплять, а Тарасик не спить. Він знову переживає прочитане, але це вже його самого ведуть до звірів, це вже до нього підкрадається лев, якого хлопець собі рисує бугаєм із здоровеними рогами та кігтями замість копит. Страшна звірюка

кидається на Тараса, рве груди... усе тіло. Тарас скрикує — і прокидається.

Мати коло нього й христить, шепочучи:

— Во ім'я отця й сина й святого духа... Бог з тобою, Тарасику!.. Що це тобі снилося таке страшне, що ти так кричав? Ото ти завжди так (це вже до батька): начитаєш-начитаєш отих житій, а бідна дитина жахається у сні.

Батько нічого не відповідає. З одного боку йому ясно, що він таки дав занадто велике нервово навантаження на малу дитину, а з другого — гірке кріпацьке життя, повне неправди, болю й сліз, повне грубого насильства — яким би нестерпним воно було, коли б не скрашували його оці книги про людей великої жертви, про тих, що кидали багатство, вигідне життя і йшли за покликом своєї ідеї. А іменно такими бачив Грицько героїв Четїх-Міней. Він щиро сприймав і буквально толкував всі оті слова, де благословлялися "нищиї духом" і обіцялося їм царство небесне, плачущим обіцялося утішення, алчущим і жаждущим правди — мзда многа на небесах.

І при наявності тих чарівних слів важкий труд починав здаватися тимчасовим подвигом, за яким доконче прийде велика прекрасна нагорода там, на небеси.

Дядько Григорій у тому не сумнівається, хоча не всі серед його оточення держаться тої ж думки. І перший, як це не дивно, рідний батько — дід Іван. Він говорить в таких випадках ядовито прищуливши очі.

— Це гарна штука, слова нема — отой рай. Дуже гарна штука — для панів та попів. "Ти на нас, голубчику, роби цілий вік, щоб нам тут був рай, на землі. А собі за те сподівайся раю небесного. Ми люди добрі. Ось дивись: за тутешній короткий земний рай ми даємо тобі вічний небесний!.."

Дядько Григорій поважає батька, дуже поважає, до суперечки з ним братися не хоче і змовкає, але йому гірко таке чути від рідного тата. "Мої діти, казав він собі, від мене такого не по чують", і відповідно до того подавав дітям науку перших правил моралі й суспільного життя.

XII

Мати пішли у Моринці до свого тата й Орину взяли з собою, Катря пішла до подруги; Микита, як водиться, десь гасав, отже коли батько увійшли до хати — Тарасик був сам. Нудився страшенно й дуже зрадів батькові.

Григорій був трохи "під напитком" і одразу розчулився.

— Ох, ти мій сину! Так оце ти сам? А де ж цаші хазяйки? А де ж наше посімейство? Нема нікого. Самі, брат, ми з тобою zostалися. Бурлаки!

Та немає в світі гірш нікому,

Як бурлаці молодому!

-1 брехня. Хоч і пісня, а брехня. Бо старому бурлаці іще гірше, ніж молодому Іди до мене, Тарасе... Іди посідаємо.

Сіли рядком, батько гладив шаршавою рукою малого по голівці, а Тарасик боявся й голову повернути, щоб не впала мимо батькова рука й не позбавила одробини ласки.

Дядько Григорій роздумував уголос.

— От як би знати, яка тобі доля випаде. Чи така, як і мені, чи може краща? Воно

якби не кріпацтво, то й мені було б нічого. І мені нічого та й усім людям нічого. Ех, Тарасику!.. І що воно означає? Що й небо над нами, дивись, яке гарне, і поля кругом прекрасні, як глянеш — дух радіє. Гаї, річки тихі, стави... Тільки жити б та Бога хвалити — а от... Нема злагоди між людьми, нема братерства. А чому? Бо нема свободи людям. Пани нас обсіли. Ох, пан-и!.. Ох, пани-и!..

І дядько Григорій крутив головою. Він щиро вірив, що все зло на світі від панів, і що не будь їх — на землі утворився б рай.

— Запалили пани наш рай. У нас тут, по нашій околиці, ліси які були, садки. Ох і садки ж, були, Тарасе!.. Бджіл скільки було! І диких і свійських. Сот по дві, по три колодок у одного дядька бувало. А тепер — ні лісів, ні садів, ні бджіл... Все пани пожерли.

Тарас хоче собі уявити, як пани жеруть садок. Чи пан дерево ціляком ковтає, чи по шматочку їсть?

— Тату... А ви бачили, як пани садок їдять?

— Дурний ти... Чумакували наші люди й добре на тім заробляли. Тепер і того мало. Їсть — ну мало. Старі чумаки гроші ківшиками міряли. Он у нас був дід Сягайло. Сорок віз чумака пускав. Стоїть у нього дві діжечки у коморі, одна меншенька із сріблом, а друга більшенька з міддю. Приходить сусіда позичати.

— А тобі скільки треба?

— Та ківшиків зо два позичте....

— Ну, добре. Та гляди ж — як з верхом позичаю, так щоб із верхом і "ддав.

— Бач як старі люди міряли? А тепер того нема. Перевелись чумаки. Он і я чумака називаюся — а який з мене чумака, коли в мене й припасу чумацького нема? А й то я щитаю, що я й світа бачив і з людьми бував. Ти не дивись на мене, що я такий мугиряка. А я, брат — ого!..

Дядько Григорій гордо киває головою й оповідає синові, де бував, що бачив.

— Адес, сказать. Ух і місто ж ловке, брат ти мой!.. Вулиці рівні, деревами пообсаджувані. Будинки височенні. Наших хат, може, треба штук п'ять на одну поставити.

Тарас міряє очима свою хату. Вона йому взагалі здавалася дуже високою. Тому навіть закрався десь у душу сумнів — а татко чи не дурять мене часом?.. Але згадав церкву. Вона ж таки вища хати. Заспокоївся.

Батько захопився.

— Гарно в чужих краях, слова нема, але у нас краще. Степ цілинний, сказать...

Красота, слова нема — ну, у нас лучне. Річки наші невеликі, а які ж гарні! Ліси я ще зазнав. Ліси ж були —м-м-м!.. Все пани повирубували, ніяк пельки не напхають. Ну, зрубай скільки там тобі треба, на хазяйство, а то ж... під гребло, ущерть! Тепер і у нас вроді, як степ. Воно й у степу гарно, нема слова. Як глянеш кругом — рівнота-а!.. Трави, квітки!.. А пахощі, толоки зеленіють, жита наливаються, де-не-де й лісок іще голубіє. А в нас ще ж я зазнав великі ліси. Як загуде, було, вітер у лісі: у-у-у.

І батько завив страшним голосом. Тарасик аж кинувся. Батько засміявся.

— Чого ти злякався? Ще й не бачив справжньої бурі, а злякався. А якби побачив? На морі якби! Ух!.. Я на морі не бував у бурю, брехать не буду, а на Дніпрі бував. Ото, брат, страхота!.. Як ми з дядьком з одним до Черкас їхали та й припізнилися. А воно як зірветься буря! Та зразу, брат ти мой!.. Та як похилить дерево, так аж удвоє згинає! А на Дніпрі так уже прямо хто й зна що робиться. Човник наш заливає — от-от перекинемося! Вийшли ми на берег із товаришем, а воно й на березі не краще. Гайок маленький на березі, дерев мало, сховатися ніде. Стали ми під ясенком... вітер свистить... та сумно так.

-1 от скажи ж ти на милість божу — яке буває! Стоїмо ми під тим ясенем, а він: скрип... скрип від вітру... Що вітер хитне, а він скрип... скрип... Слухаю я, а мене наче терпугом по зубах пиляє... Напало на мене щось таке — ну, не можу я того слухати! Ходім, кажу товаришеві, вп'ять до човна — здається втихає. А де там воно втихає!.. Та й не дивлюся, чи йде за мною товариш чи ні — біжу. А проклятий ясенюк і навздогін мені: скрип... скрип... Так аж досі я його пам'ятаю. Що, здається — ну що тут такого? Старе дерево, то й скрипить. А от піди ж ти!..

Тарасик затих на колінах у батька. Нічого подібного досі не чув. Батько оповідав картинно, умів підкреслити рухом, інтонаціями — і Тарасик мов сам пережив бурю на невідомому Дніпрі.

А батько розговорився. Степи... Мабуть, розумів, що вітерець тихесенько шепоче травам, розумів поезію сумної самотньої могили степової й співав:

Ой у полі могила з вітром говорила:

— Не вий, вітре буйнесенький,

Щоб я не чорніла.

Співає батько — і плаче. А від тих сліз і суму могили польової щемить серце малої мужицької дитини.

XIII

Погано дітям зимою взагалі, а під Різдво то найгірше.

В хаті прибирання. Мати й Катря з ніг збиваються. Вже винесли верстать, повиносили не то що там гребінь, днище, а навіть веретена, мички й починки!

— Ба як черінь вибився! Треба набити, — кажуть мати, і вже наноситься глина, розмішується, по хаті йде задуха від вогкості — то набивається черінь.

А взявшись за черінь, мати бачить, що й загалом уся піч не в порядку — треба валькувати. Це вже робота немала.

Далі починається біління стін, печі, підпиччя. Катря давно вже наготувала жовтої й червоної глини, роздобула синьки — і виводить тепер узори і коло вікон, і коло дверей, і коло образів, і над лавами, й під полицями.

Тарас не може налюбуватися — такі ж то гарні квітки малює Катря. Хочеться йому й самому намалювати хоч одну квітку, але боїться зіпсувати. Та охота бере верх — і Тарас несміливо просить.

— Ка!.. Дай і мені помазочок.

-1 тобі? Ох ти ж лихо!.. І воно!.. Ну, на вже, на й тобі.

Скрутила йому малий віхтик, і Тарасик скорчивши серйозну пичку, почав малювати. Сопів, мусолив і вивів таку квітку, що Катря аж руками сплеснула.

— Оце ти намалював?.. Господи!.. Мамо!.. Мамусю!.. А йдіть сюди! А подивіться, яку квітку Тарас намалював!

Мати саме влізла у піч, так що тільки ноги стирчали. Вона навіть і не чує, що там Катря гомонить.

Коли згодом показується на світ Божий, то ще довший час не може прийти до себе й розглядається, мов у чужому лісі. А Катря смикає за спідницю, щоб ішла якісь там квіти дивитися.

— Та чого ти мене смикаєш? Одчепись.

— Та ви тільки гляньте!.. Та не сюди!.. Оце-о... То Тарас!

— Що Тарас? Знов що-небудь напрокудив?

— Та ні! Квітку намалював!

— Яку квітку?

— Та ось оцю ж!

-Хто?

— Та Тарас же!

Мати, зрозумівши, нарешті, чого від неї хочать, ішла, дивилася, гладила тилом руки хлопця по голівці, але то більше так, із материнського обов'язку.

Катря кидалася цілувати братіка, тормошила його, а воно, само захоплене першим артистичним успіхом, розчервонілося, очиці горять, пальчиками нервово перебирає:

Тепер Катря зробила Тарасові вже кращий віхтик, і воно з повною свідомістю важності свого обов'язку, взялося за малювання.

І кожна слідує квітка була кращою від попередніх і зовсім на них не схожою. З якихось невідомих глибин таємних видобувалися ті форми й лінії, а дитяча рука, повинуючися тим велінням, твердо виводила фігуру квітки, якої не бачило не тільки дитяче, а й взагалі людське око.

Надійшов батько. Катря, перебиваючи сама себе, захоплюючися, оповідала, показувала. Батько подивився, але нічого не сказав. Зрештою й говорити було ніколи, бо мати зразу ж напалася.

— Ти, старий, краще б ішов з хати, бо долівку треба вистругати.

Селяни кажуть "вистругати", хоч долівка й земляна. Це означає вирівняти заступом.

— Тут не тільки вистругати, а й накладати треба! — вставляє в своїх п'ять Катря. — Ба, які ями повибивалися.

— О! Починається вже чепуріння! — бурчить батько. — Пробі з хати. Не могли подождати до Великодня. А то й тиняйся на холоді та на лихій годині.

— Іди-йди, не огинайсь. А то бач — кочерга стоїть?

— Та в кочерги два кінця.

Але то все тільки так говориться. Батькові й самому приємно, що в хаті буде гарно.

Вийшов надвір. Постояв трохи за воротами. Потім пройшов далі. Сусіда

Семен теж тиняється. І його вигнато з хати.

— Здоров, Семене!

— Здоров, Грицю.

— Оце прямо хоч з двору тікай. Мої завели таке мазання, що й вікон не видно.

— Та й моя невістка теж: і шапки покласти ніде.

Це теж тільки так говориться. А розуміти треба так. Один каже: "От які в мене жінка та дочка! Дарма, що одна слабосила, а друга малолітня". — А другий каже: "Та і в мене невістку гудити нічого — гарного роду дитина"...

Батько хоче використати цей час і йде до Демида — чуба трохи підстригти та бороду підголити. У Демида повно. До нього треба приходити із своїм запасом: хто мильця приніс шматочок, як горіх завбільшки, хто коси уламок, заправлений в дерев'яну ручку. Ті, що поголилися, сидять дококола, пообліплювані шматочками паперу. Смішно виглядають ці вусаті обличчя в паперових прикрасах.

— Та й покраяв ти нас сьогодні, Демиде! Чи ти п'яний був учора, чи як?

— Та не скреби, пробі, так дуже! Скребеш, як свиню!

Один стогне у кутку.

— О-ой мотузка... мотузка-а!..

Це означає, що вішатися пора від болю. Взагалі весело у Демида.

Прийшов і дід Іван. То він, звичайно, сам голиться, а це щось... Мабуть, струмент спортився. Демид пропускає діда Йвана до тайнства без черги, старанно скребе і, мов справжній голяр, делікатно питає:

— Вам не болить?

— А вам не воня? — так само делікатно відповідає дід — і вся хата закочується з реготу.

Підголившись, дядько Грицько вертає до хати і йде насмикати сіна скотині. Тарас із Микитою саме вже кінчили гримака, коли це на порозі стала Катря. Чомусь хитренько посміхається.

— Тарасе! А йди до хати — мати кличуть.

— Мені ніколи.

— Іди-йди! Мати тобі щось дадуть... Та гарне-гарне!

Тарас спокушається. Кинувши Микиті: "Я зараз" — біжить до хати.

Мати чомусь дуже ласкаво його стрічає. Ні з того ні з сього навіть гладить по голівці. Тарас догадується, що це, мабуть, чобіт треба і лагодиться вже, без слів, скидати, але мати зупиняє.

— Ну, Тарасе!.. Ти вже великий виріс — пора тобі й кутю на покуть ставити.

Тарас зачервонівся. Досі, скільки він пам'ятає, кутю ставив усе Микита;

Тарасові не дозволяли навіть подивитися, як то воно робиться. А між тим це діло дуже важне і в хлоп'ячому колі розцінюється високо. Хто хоче показати свою вищість, то говорить,:

— Що ти?.. Що ти?.. Я кутю вже ставив, а ти...

Але на цікаві розпити малечі, що то означає — ставити кутю як саме це робиться,

старші хлопці звичайно тільки гордо відмовчуються.

І от Тарасові кажуть, що й він буде ставити кутю. Це вже було щастя. Це давало свідомість дорослості. Схвилюваний стояв він серед хати і не знав, що робити.

Мати узяла за руку, підвела до образів.

— Перехрестись і вдар три поклони. Тарас хреститься і тричі кланяється земно. Мати тим часом одягла чоботи, накинула кожух, взяла знов хлопця за руку, й вони вийшли з хати.

Коли проходили мимо Микити, той тільки глянув і посміхнувся зневажливо, мов хотів сказати: "А мені й не досадно зовсім"...

На току мати підвела Тараса до стіжка, обсмикала зверху чорне сіно, а Тарасові веліла насмикати з середини свіжішого. Він старався й скоро натягав огрядний оберемок.

— Бери тепер і неси за мною.

В хаті розстелив те сіно рівненько на покуті. Катря стоїть і серйозно дивиться на брата.

— А тепер бери оцей горщик із кутею. Та дивись не впусти! Отак-о бери, отак!.. Обережненько.

Побожно поставив Тарас кутю на покуті, обіклав сіном. Потім так само переніс озвар. Узав два хліби й накрив ними кутю й озвар. Нарешті, там же поставив миску з медом, після чого звелено-було йому знов перехреститися й ударити три поклони перед образами.

Катря кинулася до хлопця й кілька разів міцно його поцілувала. Тарас вийшов з хати у якомусь урочистому настрої і вже не міг більше взятися знов до гончака.

Отав біля комори й замислився. Все йому здавалося, що на тому не може бути кінець, що його от зараз знов покличуть ще до якого священнодійства, він іще раз переживе це завмирання серця й внутрішню безконечну радість.

І справді: одчинилися двері й мати крикнула:

— Тарасе! А йди сюди!

Прохогом кинувся Тарас, але показалося, що його покликали не для поезії, а для зовсім неприємної прози — мити голову. Тарас, було, як звичайно, запротестував, але у матері знайшлися непередбачені аргументи.

— Ай-ай-яй!.. Кутю ставив, вечерю дідові маєш нести, а в голові лепу повно, що ма'ть і коноплі можна буде сіяти, як на підметі.

Нічого робити — довелося згоджуватись.

XIV

Мати миє Тарасові голову, а Катря докінчує прилагоджувати стіл до вечері. Застелила чистим рядном, поставила хліб, пироги, миски із стравою. До гвіздка на покуті приліпила воскову свічку.

Вже й Микита у хаті і — на превелике диво — сидить тихо.

На ньому нові штанчата — може, це вони його так стісняють?

Увійшли батько. Роздяглися. Мати взяли черепочок, поклали туди уголину з печі,

ладану й подали батькові.

Батько бере черепочок лівою рукою і, хрестячись, починає ходити по хаті. Сизий запашний димок розійшовся і дав якийсь особливий урочистий настрій.

— Господи помилуй... Господи помилуй... Господи помилуй... Богородице діво... радуйся, обрадованная Маріє...

Вся сім'я тихим шепотом повторяє слова молитви й цей шепіт стелиться по хаті разом із хмарками ладану.

Скінчивши "Богородицю" й "Отче наш", батько віддає куриллицю матері.

Сам сідає на покуті. Після того посідали всі.

Батько наливає чарку горілки й урочисте каже:

— Ну, дякуймо Богові, що вся наша сім'я при купці. Царство ж небесне усім помершим душам, а нам на здоров'я.

І випив побожно, решту крапель вибризнув під стелю. Налив чарку матері. Мати теж випила з побожними приговорами, але не бризкала під стелю — це має право робити тільки глава сім'ї.

Мати налила чарку Катрі. Дівчина вмочила уста й передала чарку Микиті.

Микита вдавав уже парубка, отже хильнув навкидьки, закашлявся, виступили сльози, хоч він того не хотів показати.

Дали чарку й Тарасові. Він роззявив здорово рота, дихнув, але запах забив йому духа. Тарас штовхнув чарку, аж трохи розлилося.

— Е, розливати не треба, бо то дар божий. Випий трохи. Або хоч губи вмочи, бо то так годиться.

Катря злегка притулила чарку до уст Тараса, він хлипнув. Смердючий трунок обпалив усе в роті і зовсім забив дух. Тарас закашлявся.

— Дивись! — каже батько. — А тебе ж Копій напував горілкою, як ти тільки на світ появився.

Почали вечеряти. Настрій тихо-радісний. Було гарно, що от прийшло таке свято велике, що от хоч убого, а все ж є чим стрінуги його, що те горе, яке було, вже пережилося, а нове ще не прийшло. З батька зійшла його повсякденна суворість, він став лагідний, очі дивилися весело.

— У заможніх як хто з дітей пчихне на багату кутю за вечерею, так батько йому дарує корову або телицю. А в нас, як лишень пчихни хто — подарую рудого кота.

Це був сумний жарт, але все жарт, і діти посміялися.

— Микито! — казала Катря. — Понюхай перцю — пчихнеш. Мати зняли з покуття миску із сотами. Катря подала води. Мати налила води в мисчину, поклала туди меду й почала давити. Це древня страва — сита. Тисячу літ тому так само робили українські жінки ситу. Подавивши, мати ложкою вибрала вощину, а в миску поклала куті. Всі брали потрошку й їли.

Закінчив вечерю узвар. Батько їдять та прихвалюють.

— Оце й я так скажу, як циган, що нема нічого на світі кращого над багату кутю. Бо сьогодні, каже, годують добре, а завтра ще лучче. А вже заговін, каже, так хоч би

ніколи й не було. Бо сьогодні, каже, їдж хоч розпережися, а завтра — "З хріном борщ! З хріном борщ!".

Діти засміялися.

— Ну зовсім же тобі так, як на перший день у малий дзвін коромислом!

Вечеря закінчилася. Мати лагодять три горщики з кутею. Катря й Микита несуть хрещеним матерям. Тарасова хрещена мати в Моринцях — він понесе дідові. Перший раз у життю!.. Чує себе героєм. Тепер нехай не задається Семенко!..

Діти пішли з вечерею. Мати помагає батькові змити голову, вимити ноги, після чого батько лягає спати, а матері ще роботи повно.

Від діда Тарас прийшов радий, щасливий. Дід гостинців понадавав, казку розказав гарну. Тарас заходився був переказувати, але мати не дала.

— Добре, добре. Завтра розкажеш, а тепер лягай спати.

— Та мені не хочеться спати.

— Лягай, лягай — нічого там...

— А Микита чому не лягає?

-1 Микита зараз ляже.

— А Катря?

-1 Катря скоро прийде. Лягай.

Поклала, вкрила. Гарно Тарасикові.

— Ма'!.. А правда, я вже великий?

— О, ще який!

-1 вечерю носив і кутю ставив — правда, великий?

— Спи, спи...

І Тарасик засипає з усмішкою на устах.

Коли й Микита ліг спати — мати й дочка взялися за купання.

Вимилися гарненько, розчесалися. Вже й Катря лягла, а мати ще підмітає.

— Та лягайте вже, мамо — я завтра сама підмету.

— Ні, дитино, не годиться. Цієї ночі до хати янгол прийде. Та як буде не підметено в хаті — зачіпатиметься за сміття. А хіба ж воно гарно? І ти як виростеш — все замітай хату перед празником.

І всі вже заснули, а мати все товчеться — ніяк не переробить бабської роботи. І вже пізно-пізно підлила олії до каганця, поправила гніт і, помолившись, випростала натовлені кості. Заснули всі. Мирний сон злетів на цю трудящу селянську сім'ю. І янгол незримо ходив по хаті... Тихий, усміхнений... і за сміття не зачіпався.

XV

На другий або на третій день закликають батько гостей. Це ознака єднання з колективом.

Гості приходять. У кожного паляничка. Помоляться, сідають та все так поважно, не спішаючи.

Балакають із батьком, а мати коло печі, хіба зрідка кине яке слово. А далі ззиралися батько з матір'ю. Батьків погляд означає: "Ну, як там у тебе, стара?" А

материн: "Та вже готово, можна".

Батько встає, ліпить три свічки коло образів, олійку засвічує, а мати вже держить наготові покришку з жаром. Батько підперізується поясом. Це підперізування теж має ритуальний характер: робить господаря жерцем. Батько бере покришку, насипає туди ладану. Всі присутні встали, а батько кадять перед образами й по всій хаті, шепочучи молитви. Скінчивши, ставить кадильницю на покуті й знімає з себе пояса — жрець скінчив.

— Прошу чесних гостей зговорити отченаш! — голосно каже батько й сам починає молитву. А тисячу літ тому це було заняття. За ним повторяють усі присутні і мішаються густі мужичі голоси з тоненькими діточими.

По молитві, батько запрошує гостей до столу.

— Прошу ваших милостей — мостіться. Невелика наша хата, та яка єсть.

Гості залізають за стіл поважно, не спішаючи. Діти на полу, а мати й не сідає зовсім; вона коло свого жертвенника. Правда, "для годиться" хтось скаже:

— А ви чого ж не сідаєте? Без хазяйки, знаєте, й стіл кривий.

— Дякую, дякую... Я сяду, — відповідає мати, але й люди знають і вона знає, що сідати не буде.

— Ану, стара, давай там чого на підвалину.

Перехристившись, усі з'їдають по шматочку хліба. Хліб — основа життя хліборобського.

Мати ставить миску з капустою на покутний кінець стола й другу на сірий — для сімейства. Батько бере чарку в праву руку, лівою наливає й возглашає насамперед формулу єднання з предком. Так велить колектив. Він не хоче чути себе одірваним в часі, він устанавлює твердо свою безпереривність — і тому перше слово дядька Григорія в цю урочисту хвилину:

— Ну, пошли ж, Боже, помершим душам царство небесне.

Слідуюче слово — теж за колектив! Тільки не в часі вже, а в простороні.

— Кого нема серед нас — нехай легко згадається.

І тільки потім — центральна частина колективу — присутні.

— А нам пошли, Боже, вік та здоров'я. Щоб цей празник опроводити та й на той год діждати легенько й веселенько з вами, здоровими. Будьте здорові, любі мої гості! І ти, стара, будь здорова! І ви, дітки!

Всіх треба згадати, сприймаючи влагу здоров'я, да ізліється на всіх її оздоровлююче начало.

Чарка обходить круг столу, а батько тимчасом крає хліб.

— Кажуть, що по першій не закусяють. Це так старі люди казали, а ми за ними. Ну, будьмо ж здорові! Будьте здорові усі! Будь здорова, стара. Даруй, Боже, благо й весело. Даруй, боже, щастя-долю і хліба вволю. Хліба найперші А до хліба посилай, Боже, і капусту, й огірки. Щоб діждали садить, поливають і в добрім здоров'ї споживать.

Це вже магічне закляття на добробут. І на нього мусять пролитися краплі священої влаги й скріпити в родючості.

Знов чарка іде в коло. Першу усяке випивало повну, бо то за колектив. Другу вже хто хоче — п'є половинку, а хто не хоче — тільки губи примоче.

Обчастувавши, батько робить на борщі хрест ложкою.

— Господи благослови! Гості дорогі — прошу покорно. Годуйтеся. Прошу покорно закусить, а хоч позвольте й повечерять.

— Яко же согласно вам, тако ж і нам, — відповідають гості. Люди починають їсти. Не спішачи, повагом. Мати доливають у миски капуста.

На другу страву покришене м'ясо. Але вважається чомусь мало приличним уживати слово "м'ясо", тому батько каже:

— Он ба!.. І опеньки знайшлися!

Тарасові смішно. Він знає, що це "тільки так", але все ж чудно.

Знов появляється чарка на сцену, знов батько примовляє. Тільки тепер уже просто — священна частина скінчилася.

— Роди, Боже, хліб, ну а до хліба щоб і оці опеньки були.

— Щоб легко було до стіжка ходити! — додасть хто-небудь. Раніше робив возглас тільки жрець, старший в роді, господар; тепер уже мають право говорити всі.

Мати ладять галушки, а батько закликає.

— Ану лишень, стара — поздоровкайся й ти з нами.

Це — ласкаве припущення владикою й рабині-женщини до краєчка столу. Катерина, зашарена, червона від печі, наскоро витерши руки об запаску, бере у батька чарку й примовляє на свою чергу. Її формула проста й більш служебна.

— Дай же ж, Боже, щоб родив Господь пшеницю й усяку пашницю. Щоб діждали жать і споживать і людям честь оддавать.

Після галушок — каша з молоком. Батько наливає, припрошує випити, але за кожним разом все менше й менше п'ють. Не всі однаково охочі.

— Приспоряй, Господи-Боже, росу, щоб корівки лучче доїлися!

Мати досипають миску, але вже ніхто не їсть.

— Годуйтеся! Добирайте! — просить батько.

— Спасибі! Вже вдовольнилися!..

— Нехай Господь наповняє довіку.

Батько й мати ще просять, гості ще відмовляються. На заїдку ставлять мати озвар, після якого йде вже кінцева формула.

— Ну, прошу вибачити, гості дорогі. Не моя скупість, а така спроможність.

Усі встають, моляться, дякують батькові, матері, навіть Катрі й Микиті.

— Спасибі й тобі, батькова дочко! Спасибі й тобі, батьків сину!

— Прошу покорно ще посадовитися, щоб і у нас старости сідали. Хоч воно й рано ще, а все ж колись доведеться, каже батько. Це він просить благословення колективу на будуче щастя своєї дитини.

— Нехай усе добре сідає у вас і у вашій господі, — кажуть гості, сідаючи. Він задоволений, колектив, і шаною й їжою, і питвом, отже охоче благословляє.

Мати витягають з печі варенуху. Це вже над міру розкошів! У всіх виривається

радісне "О-о-!"

‘ Хтось із смаком додає:

— Оце б у садочку та під грушкою. Та розстелити ряденце та полягати кружка, а її, голубочку, у мисочці посередині поставити та й потягати з соломинки!

— Ви ще чого вигадаете!

— А що ж тут такого? Бог дасть — діждемо літечка святого, то дядько Григорій нас іще закличе. На варенушку! Правда, дядьку Григоріє!

— А як же! Аби були живі та здорові!

І посідають усі, де кому зручніше, злегенька потягають ложками варенушку і йдуть речі. Тиха, спокійна бесіда людська.

XVI

І про що тільки не наговоряться тут люди! Чого тільки не наслухається Тарас! Це його перша школа. Спочатку, очевидно, про божественне, про святих, причім виявляється, що найбільші симпатії дядьків — по боці св. Миколая. Це мужицький святий.

Він за мужика дбає, за мужика оступається перед Богом, іноді готовим сотворити й несправедливість. А дядько Онопрій заявив, що св. Миколай і родом навіть із Київа.

— Він так же й прозивається: святий Миколай мирнокиївський.

Микита давно вже побіг на вулицю; Катря пошоптом каже матері, що піде до подруги — і тільки Тарасові не обридає слухати. Розмова перекидається на таємні речі в природі, на скарги — як їх можна узяти, хто брав, а хто не вмів. Часом страшно стане Тарасикові.

— Вийшло воно й сіло. "Копаєте ?"— каже... "А годову принесли?"... Бо то-ж, бачите, голов'яні гроші були, на голову заложені.

Дехто сумнівається в тому усьому. Особливо чумаки, як нарід бувалий.

Старий Степан Крепило так той прямо говорить:

— А я думаю, що то все бабські вигадки. Бо от уже й прожив чимало й світа бачив, а нічого такого ніколи не траплялося.

Інші чумаки підтримують — і розмова непомітно переходить на чумачку. Тарасикові цікаво. Чумацькі пригоди — це ж джерело всякого мужицького знання. Тут тобі й географія, і космогонія, і економіка — словом, усі науки.

Батько Тарасів так той більше бере з поетичного боку.

— Не знаю, як кому, — говорить він мрійно. — А я, як виїзду у дорогу, так... ну, от знаєш же й куди їхати і все, не один раз бував, їздив — а на серці все якось... ну, не можу сказати. Так наче ото стоїш над ставком і треба тобі туди скакати, а ти не знаєш, яке там дно, може коляка стирчить.

— Це тобі, мабуть, Грицю, смерть у чумачці написана.

— Все одно де помирать, ну тільки люблю я це діло так вище всього. Виїдеш за село — ранок підіймається, сонечко сходить, земля парує, волики йдуть бадьоренько, і на душі так тобі спокійно та радісно. Гей-гей-а-гей!.. Стелиться дорога перед тобою, ген далеко могила синіє... Господи!.. Вся премудростею сотворив еси!..

І дядько Григорій поводить по всіх своїм лагідними очима, мов хоче всім передати свій поетичний настрій.

— Та воно то гарно, як гарно, — обзивається хтось, — ну тільки не все воно гарно буває. Ото як у десятому році спека була. То трава вигоріла, вода висохла — ні їсти, ні пити скотині. По шляху курява й не лягає, а так стовпом і стоїть. Воли від поту аж чорні йдуть. Дихати нічим, то вони стануть, стоять, тяжко поводять боками, а сльози з очей тільки кап-кап... Так знаєте, люди добрі?.. Що лучче взяв би та ніж собі в горло вгородив, як ото дивитися на муки скотини!.. За яких-небудь три-чотири дні стали мої волики, як скіпки. Силу втратили, не можуть їсти, не хочуть і пити. Лежать без руху, лежимо й ми, чумачня, під возами, як мертві. Ох і не приведи, Мати Божа, такого!..

— Добре в жароту та добре ж і в дощ, — обзивається другий. — Я возив на Дін деревню: восі, колеса, вила — таке. Та як двинув дощ із двору, так не переставав і до самого місця. Дорога розкисла — ноги не виволочиш. Вози позамокали, шії у волів попріли, що бідна скотина аж дрижить уся, як ти їй ярмо надіваєш.

Чумаків тільки зачепи, то їх і за ніч не переслухаєш. Дядько Свирид перебиває й розповідає про панського ворона.

— Гарна така птичка у пана єсть... Як приїдуть ото мужики та стоять серед двору, познімавши шапки, так ворон той уплутається якому дядькові в патлі, та й скубе... А зняти не смій, бо пан стоїть коло вікна та аж заходжується з реготу.

Ворон крав блискучі речі й носив собі у гніздо. А пан вину складав на хлопця Кирюшку, й бідного Кирюшку катували, як злодія.

Випадково вийшло наверх, що краде ворон. Показали панові воронове гніздо, де лежали усі пропавші речі.

— Ну що ж пан?

— А що ж пан? Посміявсь, що така втішна птичка.

— А Кирюшка?

— А що ж Кирюшка? Більш не били, от і все.

Жаль Тарасикові Кирюшки. А дядьки вже зійшли на панщину й ні про що більше говорити не можуть. Сусідній поміщик Монастирський, пан на Рушківці й Неморожі, а дає такі "уроки" на три дні, що люди не можуть справитися й за п'ять і за шість, отже роблять безпрестанно тільки на пана.

— Молотять цілий тиждень, а в неділю люди до церкви, а неморожани куди? Панське жито віють.

Пан велить усе жати — і в маєтках Монастирського усе жнуть: і жито, і пшеницю, і овес, і ячмінь, і просо.

— Тільки трави не жнуть.

Людей з одного села переганяє робити на лани другого, а часу, витраченого на ходіння, в панщину не рахує.

— Годує кашою з прілих крупів та хлібом із посліду житнього, що в ньому й ячмінь, і гречка, і горох, і овес — усе, чого хочеш.

— Під час жнив робити велить людям своєю скотиною, своїми возами, а в неділю

замикає селянські вози у сараю, щоб ніхто не звів свого хліба раніш поміщицького. І людський хліб достояє на полі до осені, приростає й гниє у копах. Та й на слідуючий рік не вродить, бо весною теж пан велить поробити спочатку всі економічецькі роботи, а потім уже роби на себе. А воно, як виореш пізно та*наскоро — який уже там урожай.

— Прийде зима, люди голодні — а на заробітки пан не пускає. У кого є що продавати — продають, але знов же не смієш кому іншому продавати, а тільки поміщикаві. А поміщик за півдарма усе купує. Кому нічого продавати — йде до пана позичати. Пан дає посліду, а сплати вимагає чистим зерном і більшою мірою. Не зміг заплатити — пан переводить борг на панщину, на робочі дні.

Невесело стало в хаті по тих оповіданнях. Щез добрий настрій доброї бесіди. Поглядає Тарасик на дядьків, а обличчя їх похмурніли, руки стискаються в кулаки.

— А ще ж Монастирський лагідно поводився супроти того, яке завів його племінник Бардецький. Цей уже прямо почав грабувати та й годі. Зайшла свиня у спаш — заріже. Ходить отарка овець — візьме собі баранця на обід. Два дядьки купили у Бардецького лісок на зруб. Бардецький гроші узяв, а коли дядьки почали рубати лісок — відібрав матеріал, а дядьків закував у залізні кайдани за самовільну порубку лісу. І так, закованих, тиждень ганяв молотити хліб.

Коли хто, помимо заборони, все ж ішов на заробітки, поміщик забирав усе імущество. Вертається заробітчанин — у нього вже нічого немає.

— Це, каже пан, за недороблену панщину й казньонну подать, що я за тебе заплатив.

— Та помилуйте!.. Казньонну подать за мене обчество сплатило. А панщину я всю відробив, за мною й одного дня нема!

Пан тільки сміється.

— Ти, каже, лучче й не проси, бо я майна твого тобі не віддам. Це воно в мене ніби у заставі буде, щоб ти вдруге не втік.

І не розуміє Тарасик усього, а сумно йому.

— Маковій, Яковенко й Набощенко пішли на заробітки до Херсонщини. І вертали вже назад, як їх перейняв один панок. Заарештував, гроші 95 рублів відібрав, а самих під вартою одправив до Монастирського.

— Монастирський велів закувати їх у кайдани й так ганяв на панщину, а на ніч набивав колодки на ноги й замикав до мурованої тюремки. Такі муровані тюрми наставив Монастирський у кожному селі.

— Так робили у кайданах бідаки сім т и ж н і в. На восьмий скликав

Монастирський усю громаду й звелів привселюдно сікти тих людей у дві різки.

— Дали по триста різок. Саме м'ясо понесли посіпаки звідти, кинули на вози й повезли до Неморожі.

Тут притягли нещасних до церкви й веліли присягати на еванглії, що більше не підуть на заробітки. А до того пан звелів знайти кожному за себе трьох поручителів. І тільки коли ці поручителі знайшлися, дозволив зняти кайдани.

Катерина аж зблідла, слухаючи, а Тарасик і дух притаїв — страшно.

— І це так із заробітчанами. А що робив із пійманими збіглими та й не сказати.

Одного такого, Лабзенка, як піймали — били різками до обмороків. А потім скривавлену спину поливали отцом із горілкою.

— То той Лабзенко так кричав, що не можна було слухати. А потім велів пан обголити Лабзенку половину голови, один вус і так пустив.

І одно оповідання страшніше другого.

— А Левченко? Він до приїзду пана не встиг почистити казанів у гуральні. Монастирський звелів Бардецькому бити Левченка палкою. За двадцятим ударом палка перебилася. Монастирський тоді каже:

— Коли ти при мені так погано б'єш, то без мене, мабуть, і зовсім їх милуєш. Ось як треба бити!

Взяв кочергу і бив кочергою.

— Ех, гайдамаки, гайдамаки! — зітхне якийсь із дядьків. І ніхто нічого не скаже, але всім ясно, що значить те зітхання. Гайдамаки — то останні месники, то ті, хто пішов проти отаких Монастирських, Бардецьких. Повстали й згинули. Нема їх. А пани zostалися. І утиск zostався. І гнів безсилий.

— Що ж ви хочете? То ж люди були. Хіба такі, як оце ми?

Це говорило друге покоління. Це говорили ті, що їх батьки ще йшли в гайдамаччину, а їм тільки розказували. Це були ті, що починали творити легенду. В оповіданнях цих дядьків герої гайдамаччини вже овіяні чаром легенди, опоетизовані, прикрашені. Вони всі герої, всі мужні, надзвичайно сильні й відважні. У Тарасика аж очі горять, коли він слухає про славних отаманів і їх відважні діла.

А варенушка між тим робила своє. Розігрілися дядьки, веселі вогники почали поблискувати в їх очах. То той, то другий скаже яке менш поважне слово. Природній гумор, як трава з-під напалого листя, пробивається крізь темні настрої й криваві згадки. Хтось скаже:

— Це таке, що сидять-сидять та й ідуть.

Катерина стрепенеться.

— Оце таки що ви кажете! Старий!.. Ти припросив би кращенько. А то радий, що сам допався.

Підвеселений батько відкидається до стінки спиною.

— Що ти, мужичка необразована, говориш мені? Ти кажи мені, як пани ото — "ви"!

— Пхе! Як уміємо, так і говоримо.

Семен — він чудакуватий — зараз приказку.

— Це так один дядько теж усе вчив свою жінку, щоб вона його на "ви" називала. А вона все забувається, сказано — баба. То раз прибігла до шинку, шукати чоловіка, та зопалу:

— Я за вами, а ти тут. Забралися та й сидиш!..

Усі засміялися. Катерина вважає за обов'язок заступитися "за свою сестру".

— Ви тільки на жінок нападаєтеся, а без жінок, що б ви й робили.

— Та вже щось би вигадали.

Пішли жарти, анекдоти. А в них доставалося всім, не миналося й речам

найповажнішим. Коли зачіпали релігію, Катерина вдавала розсерджену й казала ніби обурено:

— Отаке вже почали!.. І як вам не гріх?

— О!.. Дивіться, яка праведниця обізвалася!

— Е, ні!.. Вона в мене теж грішниця, — вставляє підохочений дядько Грицько. — Согрешила, діжу місивши.

— Га-га-га!..

— Так піп і причастя не дав, як сповідалася!..

— Го-го-го!..

— Було б, кае, круто не замішувати!

Сміх, дотепи. Катерина плюється, хоч сама ледве вдержується від сміху. Тарасик давно вже спить, згорнувшись калачиком. А дядьки починають співати, їх пісні ще про Січ Запорізьку, про гайдамацьких героїв, про все народне горе й болячки. І про широкі картини рідної природи, степи безмежні, валку чумацьку, закинену в голубих просторах, білу чайку над сонними таборами і зірку вечірнюю йад далекою горою.

Спить Тарасик, а над його голівонькою проносяться чари української пісні, колихають на прозористих хвилях своїх і незримо наповнюють душу поезією.

XVII

Завесніло. Так би й вибіг, але мати не пускають. От іще ті мати!.. Кажуть, що саме тепер перестудитися легко: земля холодна, ще не відтала.

— Ма!.. Та тепло ж надворі! Дивіться — сонечко! Ох і тепло ж!..

— То тільки світить сонце, а не гріє.

Правда, як матері немає в хаті, Тарас летить надвір. Там потічки біжать, вода дзюрчить, від землі пара йде. Станеш на грудку — а грязюка чвіркне межи пальцев. Аж коли ноги посиніють, тоді біжить у хату.

Сонечко все вище й вище підіймається, жайворонки прилетіли — вже не вдержати дітей у хаті. Он висипали з усіх хат, з усіх закутин — аж роїться на моріжку. Те в батьковій свиті, те в материній кохті, що рукава аж по землі теліпаються. Ямки копають, збирають камінчики. Мушка летить — ганяються за мушкою. Метелик перший появився — біжать за ним гурмою, штовхаються, скачуть. Одне впало, друге на нього. Там плачуть, а там уже б'ються.

Дві сусідки стоять, розмовляють. Одна дивиться, як її Івася дубасить ївжин Грицько, але дивиться так рівнодушно, мов би то пара горобців билася.

— Як ходила я ще першеньким, а потім, як воно народилося, то я все, було, думаю: Господи! Чи діждуся я того щастя, щоб воно в перший раз сказало "мамо"! А тепер, як намамкаються четверо за цілий день, так голова така, як котел, стане.

Гуси летять — і вся громадка діточа стане, позадирає головки. А потім зірвуться й біжать, біжать, наче за ними звір женеться.

А от і перший дощ! Почався, коли Тарас був у хаті. Як тільки вдарили перші краплі, Тарас ірвонувся бігти, але рішуче материне- "Куди?" — присадило його на місці, як коня спиняє зручно накинений аркан. Та сидів недовго: вибрав хвилинку, коли мати

забавилася, й шурнув. Коло самих воріт красувалася чудова й велика калюжа. Почав її перебродити взад і вперед, але заплутався у довгій сорочці й ляпнув у воду. Лежить, кричить. Іде сусідка з відрами.

— Ти чого лежиш у калюжі, як свиня?

— Мати би-и-тимуть!..

— А хіба не слід тебе вихворостить, щоб знав, як одержу шанувать?

Але скільки не лежи, а в хату йти треба. Іде, рюмає. Мати дала пару ляпасів, перемінила сорочку. Звеліла сидіти тихо на лаві.

Тарас сидів скільки міг, але терпіння у нього вистачило тільки на чотири хвилини. Така чудова калюжа не часто трапляється у житті.

Тарас тихцем викрадається в сні, звідти надвір і — знов у калюжі. Нещастя хоче, що він знову падає. І, як на те — знов іде та сама сусідка з відрами.

— Ти й досі плаваєш?

— Ні-і-і... Я вже в дру-у-угий...

Сусідка сплескує руками.

— Матінко! То ти вже й другу вигваздав? Катерино! А йди полюбуйся на своє золото!

Мати виходить, забирає Тараса, на ходу дає йому ляпасів уже без рахунку, а в хаті, за кару, надіває на нього оту першу, мокру сорочку.

— Це ж прямо покарання та й годі!.. У людей діти, як діти, а мене ж Господь покарав, — і т.д.

Суворий наказ сидіти в хаті й не бродити по калюжах ніколи. Але річ у тім, що калюжа скоро висохне, а тоді дожидай іще дощу — і Тарас напружує усі свої здібності. А напруживши, ще раз виривається з хати.

Він твердо постановляє високо тримати сорочку, щоб не замочити й краєчку. Але якось так трапляється, що скоро забрюхується поділ. І не тільки у воду, а й грязюку.

Уважно дивиться Тарасик на чорні цятки й думає: це ж знов битимуть... У душу його вступає одчай — і він з усіх чотирьох кидається в калюжу. Починає плавати, чебурятися, пробує навіть стати на голову — все одно пропадуть!

А на сусідніх калюжах приблизно такі самі події. Потім знов збігаються всі у гурток. У одного з хлопців знаходиться дудка з липини. Розбираються таємниці її устрою.

— Саме тепер тільки й робити дудки, — сентенційно промовляє один карапуз. — Бо весною легко одірвати кору.

Хтось піддає думку — піти усім до лозняка й навирізати дудок. Щоб у всіх були. Вже зриваються летом, але кинена кимось фраза, що немає ж ножа, зупиняє біг.

— Тарасе! Тобі найближче. Біжи украдь ножа в матері.

Тарас летить виконувати повеління колективу. Вкрасти ножа — це штука зовсім нелегка. Тут багато залежить від обставин: що мати роблять, куди дивляться і т.д. Часом може й не вдатися. Але тепер удалося. Удалося й потім — забути ножа у лозах. Мати голову собі зломилася, шукаючи ножа — як у воду впав! Був же іще уранці, краяла хліб — і як лизь ізлизав.

Дудки не всім удалося поробити — дуже воно вже довго. Воно б краще з очерету, але на те треба старого очерету, а де ти його візьмеш? Повикосювано.

Отже треба дождити осени. А тепер — із рогозу та зілля татарського. Це скоро. Настільки скоро, що за кілька хвилин звучала вже на березі ціла оркестра. Повитикався молодий очерет, а з нього шпичаки добрі. Почали шукати шпичаків. Позабрьохувалися — по самісінькі вуха! Це дало притоку запанувати ідеї ловлення риби. Відрядили Омелька додому за тканицею. У нього тканиця є — старший брат все нею рибу ловить.

А поки принесе — ходили по торішній ниві, що була засіяна картоплею. Пан засівав цю чудну штуку. Коли знаходили картопелину, настрикували на паличку й шпурляли скільки видно угору.

— Камінчики краще, — зауважує один.

І без нього знають, що камінчик був би краще, але для того треба камінчика — раз і верьовочку — два. А ні того, ні другого тут не найдеш. Ну, ще верьовочку можна б. Он хтось коноплі торішні сушить — з лик можна зробити батіжок. Зробили. Тоді ходили берегом і лускали тим батіжком жаб. Як виткнеться яка — лусь її по лобі!

І сміливі ж які, кляті! Луснеш коло самого носу, а вона тільки посунеться трошки та й сидить собі далі, очі вилупивши, аж поки не влучиш добре.

— Хлопці! Давайте в'юнів руками ловити!

Піймати не піймали й одного, але тепер уже додому хоч і не потикайся, бо всі в грязюці, як сатанюки.

* Втім знайшовся один винахідник, надумав прекрасний проект.

На селі нема лікарів, за ліки правлять всякі речі. Між іншим, п'явка, звичайна собі п'явка вважається за універсальний лік.

Так от якийсь практичний горожанин безштанний запропував наловити п'явок і вже з ними вернутися додому.

— Ні-за-що не битимуть! — запевняв категорично.

А другий за підбрехача.

— Не то що не битимуть, а ще й скажуть: от молодець!

На жаль, не все так трапляється на нашій планеті, як ми сподіваємося — і декому таки добре влетіло сьогодні. Насамперед просто вже тому, що не вдалося вловити ні одної п'явки. Правда, присмокталися, було, одна до ноги малого Степана, але він почав ревти. Йому кричать:

— Бий!.. Бий, вона одпаде.

Але Степанко виставив ногу з п'явкою наверх води й тільки ревів. Хтось із більших хлопців ляснув долонею, п'явка впала, і на тім ловля закінчилася.

А далі вже почалося таке... Матвій скинув сорочку, вимазався в чорну грязюку й казав, що він болотняний чорт. Ганявся за всіма, а хлопці тікали по болоті й забризкалися вже поверх усякої міри.

Померзли й почали просто бігати — щоб нагрітися. Дехто поліз на вербу, а які зголодніли — почали рити корінці: серед них попадаються й такі, що їсти можна.

А копаючися в землі, знаходили черваків довгих, гробаків, жуків чорних. Візьмеш такого жука у руку, а він прикинеться мертвим. Та довго лежить — не ворухиться.

Он божі корівки повилазили на деревинку. Сонечко — любима забава дітей. Посадиш його на палець, виставиш на сонце й кажи:

Сонечко, сонечко!

Виглянь у віконечко!

Твої дітки плачуть,

Вони їсти хочуть.

А воно розкриє верхні тверді крильця, а з-під них розправить м'які довгі — і полетить.

Хтось надумав особливу забаву.

— Давайте поналовлюємо сонечків, повідриваємо їм крильця, а потім підемо під церкву, наберемо воску усякого — білого, червоного, зеленого. Поробимо з того воску хрестики й тими крильцями вберемо. От буде ловко!

Але з того нічого не вийшло. Насамперед піймали мало сонечків, по-друге, ніхто не понакладав для дітей воску білого, зеленого, червоного коло церкви. Взагалі — плутана штука.

— От лучче давайте бігати.

І бігали, шукали свою норму руху. А коли її було знайдено й перевершено

— сідали відпочивати. Тепер почали приходити на ум вже сидячі забави. Рішили зробити хату, клуню, повітку, обгородити все те плотами — все геть чисто! Хату, як найтруднішу, відложили на потім, а насамперед почали городити плоти. Це легко — всякий уміє.

Втикали зелені гілочки — це садок. Криницю викопали, журавля поставили — і хилється навіть! Відро — з картопелини.

Перейшли на дорогу й робили мисочки з піску, а потім ротом почали носити воду з потоку. Натрапили на мурашковіння, обсіли доокола, дивляться на незрозумілу суєтняву. А потім узяв один та й розворушив палкою. Тоді почали кричати усі гуртом:

Мурашки! Мурашки!

Забирайте подушки —Тата-ари йдуть!

Лагідно звучить це в діточих устах, і не знають вони, ці діти, як грізно і страшно звучали ті самі слова для їх прадідів.

— Що це за татари? Які це татари? — ворухиться в голові малого Тарасика. Питає хлопців — вони не вміють йому пояснити.

От хто скаже — дід! І за хвилину лопотить уже, ласкаючи п'ятами по куряві, Тарасик до діда.

XVIII

Дід, як і завжди, за роботою. Онука вітає радісно. Ні одно не припало дідові так до душі онучя, як оце — а їх уже у діда чимало.

— А-а, Тарас! Здоров, Тарасе! Тарас Трясило! Був козак колись такий — Тарас Трясило. Як би таких козаків було побільше, не плакала б Україна.

— Діду! Хто то такі татари? — одразу приступає Тарасик.

— Татари? А чого вони тобі на думку прийшли?

— Хлопці співали.

— А! Мурахів мабуть займали?

Дід задумується. Зворушена пам'ять приносить давні спогади давніх трагедій. І зазвучали вже і ожили криваві картини... засвистіли стріли татарські... Бидло реве, тріщать хати, збиваючи стовпи іскор у темне небо... Плачуть бранки — молоді дівчата, матері ридають... пси виють, іржуть коні, а в диму тім і гуку мечуться дикі люди з оскаленими зубами і сіють жах та смерть перед себе.

— Худе врем'я було, сину... гірко було жити народові. Стережись у полі, стережись і в господі. Хліба, було, навіть не вчиняють — бояться, що не вспіють попекти. А добро в землю закопують.

— Навіщо, діду?

— А тікають у ліс. Як вернуться, так щоб було хоч у що одягтись. Прийдуть

— усе попалене, а вже хоч по деревині якій знайдуть місце.

— А ви, дідусю, бачили, як татари приходять?

— Ні, сину, не бачив. А батькові моєму довелося. Наш рід і збіднів, коли хоч, не через кого, як через татарів. Дід наш, батько розказували, був нічого собі хазяїн. Так ото як почув, що татари йдуть, то загодя поскладав усе своє добро на вози — думка така, що й з возами втече. А баба напекла коржів і поскладала в торбу.

— Коли це голос — татари! Тікати! А коржі де? Ой лишечко — баба забула де поклала. Давай дід шукати. Скидає з одного воза усе — нема коржів. Скидає з другого усе — нема коржів! Скидає з третього — аж там на самому споді. А тут уже таке, що й голови не врятуєш. Дід коржі на плечі, бабу за руку — гайда! Все покидали — і воли, й корови, й хату...

Тинялися по лісах, аж поки татари пішли. А як вернулися — і вдягтись нема у що. Полізла баба у погріб та знайшла там лахміття, що ним діжки накривали, та з того кой-як зладнала дідові сорочку, а собі спідницю. Ну, так уже й не вибилися наверх до самої смерті. Воно, якби не панщина, то, може, й піднявся б чоловік, хоч і дід сказати, ну а так...

Дід Іван махнув рукою. Він один з усього покоління спробував було увільнитися від панщини "своїм способом", але з того теж нічого не вийшло.

Тарасик сидить тихий, не то задуманий, не то переляканий. Тим, мабуть, і любить оцього онука дід, що воно вміє так слухати не по-дитячому. Інша дитина

— ну дитина воно й єсть. Ти йому говориш, а воно слухає ніби, а потім: "Діду! А з чого пряники робляться?" Ну й видно, що ти йому про своє, а воно тобі про своє. А цей — так увесь тут. Дідові пригадуються картини з минувшини рідного краю. Та все такі сумні, страшні...

— Це у нас тут, у Кирилівці. Вона й померла недавно — літ мо' сорок тому. Так до самої смерті не відходила: все, було, снопочки в'яже, до серця тулить та шепоче, як до дітей. А воно теж від татарів. Як ото налетіли — усе село втекло, усі, сказати, люди. А

вона була обременна й саме оброднилася, не може ворухнутися. Зосталися й діти старшенькі при ній: думка така — дітей же не займуть.

— От вона лежить у хаті, а село горить — татари запалили. Риються в землі. Щупи у них такі були: запустить щуп у землю й зна... Прийшли й до цієї жінки в хату. Її не зайняли, а діток старшеньких поставили усіх рядочком коло стінки та лавою й придушили... кров ротом-носом пішла, тельбушки повилізали... Ну й не змогла вона того перенести — ума тронулась. Так і до смерті вже не одійшла: все, було, ходить, снопики в'яже.

Тарас уткнувся дідові в коліна й плакав.

— Чого ти, сину?

— Діток жалко...

— Диви, який жалісливий удався! Ну нічого, нічого... не плач. То діло давно минулося. Воно й татарам від наших перепадало. Он дід оцих Ярмолів, що коло криниці хата. Вбігли до нього в хату двоє татарів. Один каже до товариша:

— Ти бери оцього, а я ще піду нанижу.

— А вони отож нанизували людей на дрючок: наниже, сирицею руки перев'яже й жене.

— Ну, побіг ото один татарин із хати, а саме у печі палилося. Татарин до нього, а Ярмола як ухватить із печі горщик з окропом та в татарина! Той так і скрутивсь, як поросся ошпарене. Аж очі йому вилізли.

— Ярмола його за ноги та в комору, та в засік, а сам тікати.

А другий татарюга прибіг — нема ні товариша, ні Ярмоли. Ну, думає — вже поволік...

— А Ярмола не скоро до господи навідавсь. Той татарин і засмердівся вже, що й до комори не повернутись. Ледве викидали з комори те падло татарське.

Дід чогось розсміявся. Але Тарасика то не розвеселило.

— Дідусю, а тепер татари є?

— Є, сину. Вони в Криму живуть. Тепер вони не такі. Тепер вони мирні: хліб сіють, виноград садять. Ми до них по сіль їздимо, бо у них солі багато.

-1 ви, дідусю, їздили?

-1 я їздив.

-1 тато їздили?

-1 тато твій їздив.

-1 Микита?

— Ні, Микита не їздив, Микита ще малий. От як ти виростеш, то поїдеш. Там, брат, є на що подивитися. Орендують ту сіль у татарів греки та вірмени, то ми вже в них купуємо. Ваги там немає, бери скільки набереш на воза — аби з місця зрухнув. То ми вже, було, ведемо з собою пару волів таких... Вивозних! Годуємо їх добре, глядимо. Так вони тобі скільки накладеш — напнуться й повезли! А там уже в степу розкладаємо на вози.

Так що ж ідолянські греки придумали! Щоб через дрючок. Підкладе дрючок під

передні колеса — й тягни. Ну наші волики, спасибі їм, і через дрючок тягли. Здвинуть — і пішли... Тільки сіль з воза осипається. І стежку там білу знать із солі. Далеко в степ видно — так наче снігом посилено дорогу.

І піде Тарасик від діда тихий, задуманий. А дід подивиться-подивиться услід і похитає головою. Якийсь не такий, як усі, росте його онук.

XIX

І всім це кидається в вічі — що ніби й дитина, а не така. Бавиться, грається, як усі діти, а потім задумається, замислиться, відокремиться від дітей, залізе кудись у кущі й тоді вже даремна річ його кликати.

А й задумується над такими дурницями, що аж дивно. Що кожна ж дитина бачила сто разів, як летить галка, і нікого це не дивує. А Тарас стане й задумається — як це галка летить, а крилами не махає. Треба ж крилами махати. А чому півень на плоті: і крилами махає, а не летить. А крила здорові. Он у горобчика маненькі, а й то летить.

А що як би собі приробити крила — чи полетів би? А Микита чи вміє? А батюшка? Він же розумніший усіх на світі. От якби полетів та подивитися! Ряса теліпається!.. А чого воно тільки батюшка у рясі ходить, а більш ніхто? Мабуть, тому, що розумний дуже. А дід хіба дурний, а отже не ходить у рясі. Чоботи великі у діда. Каже — ноги болять. І як ото вони болять ноги? От у мене так ніколи не болять. Хіба як змерзнуть. Як ото зимою матері не було, а я бігав довго босий по снігу... Зимою сніг, а літом нема — чому так? Звідки сніг? Звідки дощ? Звідки роса?

І тисячі думок обсідають малу голову, мечеться дитина від Катрі до Микити, від Микити до матері — і ніхто йому нічого не може сказати допуття.

— Що це таке сонце?

— Це таке вогнище.

— А хто його розпалює?

— А розпалює його дід.

— А де ж він дров бере?

— Та десь уже бере...

І питання застається нерозв'язаним.

— Що таке зірки?

— Це свічечки. А держать їх янголи, що сидять на небесних сходах.

Це так Катря каже. А мати кажуть, що це душі померших людей —справедливих та благочестивих. Кому ж вірити?

Про небо казали Тарасові, що воно тверде, велике й що його підпирають залізні стовпи. Тільки туди ніхто не доходив, хіба москалі. А там, де земля кінчається і починається небо, там є глибокий яр. Через той яр перекинено кладку, але дуже вузьку. Як хто вмере, то його душа повинна йти через ту кладочку. То яка душа правдива, то перейде, мов павук по павутинню. А яка грішна, то так зразу й упаде в безодню.

Наслухається того всього Тарасик і ходить потім задуманий серйозний.

Дивує задумчивістю, дивує й ще дечим. От боїться грози, видимо ж боїться. А як

тільки гроза, вибігає з хати й стоїть де-небудь під повіткою. Змерзне, тремтить увесь від холоду й від страху, а стоїть. Вдарить грім — здригнеться увесь, аж застогне, а стоїть.

— Тарасе! Де ти? Йди в хату! — кричать мати, одхиливши двері, а він мовчить і не обзивається.

Та вже Катря вибіжить, накрившись рядном та заволоче до хати.

Або вужів. Теж боїться. А їх, як на те, розвелось цього року. Навіть під призбою гніздо було.

Раз сидів Тарасик на призбі. Коли чує — щось холодне обвилось коло ноги. Глядь, а то вужака!

Закричав. Відірвав вужа й прибіг до хати, а на ньому й лиця нема.

— Що з тобою?..

А він і не говорить нічого, тільки труситься увесь. Та нескоро вже допиталися.

І треба ж такого випадку, що в той же самий день носили гарбуз з городу. І Тарасик помагав. Та чи він наступив на вужа чи що, а тільки вуж як засичить!.. Тарас кинув гарбуза, біжить, кричучи, а вуж за ним!

Отже боявся вужів, а між тим усе казав Катрі, що хотів би бачити, як ото гадюки цілими гніздами збираються. Головки повиставляють і сичать, поводячи жалами.

Катря й слухати не хоче.

— Та Бог з тобою, Тарасику! Та що ти кажеш? Та я б умерла від страху.

А у Тараса це не було голе слово. Він справді шукав такого гнізда. Хтось сказав йому, що можна бачити таке гніздо тільки у старому водяному млині.

Тарас, згадавши, що на їх потічку робив Микита колись млина, пішов на потічок. Забрюхався дуже, а вужів у клубку так і не найшов.

Вийде з хати, стане серед двору й роздивляється. Он хата наша. Стара, облуплена, а впаде на неї промінь сонця — аж наче заспіває, заіскриться вся.

Коло хати яблуня. Яблука, як поспіють, червонобокі такі та гарні. Як упаде яке яблуко — прямо на Катрині квітки. Вона ж у нас чудна Катря: не може бачити порожнього клаптика землі — зараз квіток насіє.

А біля воріт верба. Стара вже, верх усох — а злізти ніяк. Колись давно грак гніздо помостив, але кинув і не жив у ньому. Грак полетів, а гніздо зосталося. От би цікаво подивитись, що там у гнізді?

Он клуня наша... За нею по косогір'ю пішов садок. Вуликів двойко стоять, але порожні. Це дід дав колись батькові, але ходити за пчолами нікому, так воно й перевелось.

А за садком — левада. А за левадою долина. А в долині потічок журчить. Над ним вербички посхилялися, калина де-не-де росте. По бережку травиця — та зелена-зелена така! І лопух широколистий — коли він і вирости встиг.

Вистрибом біжить Тарас до потічка. Є там місчинка одна така гарна — пісочок.

Ще на бігу штанці й сорочку скинув із себе — шубовсть у воду!.. Другі діти люблять гуртом купатися, щоб ото пустувати, бризкатися одне на одного, за ноги під водою хапати. А Тарасові краще самому. Порине у воду й розкриє там очі. Вода жовта, усе

велике в ній здається і наче ворухиться. Страшно!..

Вискочить з води, раз-два одягся й вибіг на шпильочок. Там сонечко, зразу можна нагрітися. Ліг у щебрець — і сам не зчувся, як заснув.*

Чи довго спав чи коротко — невідомо. Прокинувся, сів... Гора ондечки. А що там за горою? Отам, мабуть, оті стовпи залізні, що підпирають небо. Ану піду подивлюсь — воно ж недалеко.

Зривається й біжить. Задихався, починає йти. От вийшов на верх гори —самі лани безконечні. Пішов полями. Де межею, де толокою. І так зайшов, що куди не гляне — саме поле.

О-он могила на полі. З тієї могили, мабуть, видно вже й стовпи. Пішов. Показалося, що то далеченько. Але таки дійшов. Виліз на могилу, глянув туди, глянув сюди...

І по той бік село, і по цей бік село. І там садки, і там садки. І звідти визирає церковця з трьома банями, вкрита білою бляхою. А стовпів нема.

Що ж його робити? Чи йти далі шукати стовпів чи вертати додому?

Поглянув на сонце, скинувши голову тим одвічним жестом, яким усі його предки дивилися на сонце, розмірюючи по ньому своє життя. Сонце вже спускалося вниз.

— Ні, сьогодні вже пізно й, мабуть, не дійду я до тих залізних стовпів. Нехай краще завтра, разом із Катрею. Вона пожене корову до череди, а я піду до залізних стовпів. А сьогодні одурю Микиту: скажу, що бачив ті стовпи.

Скотився, мов барильце, з могили й пішов. Йому здавалося, що він іде додому.

Тихо у полі. Заходить сонце, благословляючи теплу землю останніми променями. Бовкнув дзвін на одній з церков — і заколихалися великі хвилі понад полями, понад хатами, понад лісом і там десь упали в гущавину лісову й завмерли.

І в тиші тій благовісній іде дитя польовою дорогою. Ляпають підшовки у теплу м'яку куряву. Сіється незримий засів вражінь, що виллються колись у пісню чарівливу.

Попереду показалася валка чумаків. Здалека чутно важке скрипіння доверху навантажених маж. Коло переднього воза йде сивоусий старий чумак. Дивиться — вже вечір скоро, а серед поля шкандибає дитина мала. Поглянув чумак доколя — невидно нікого зі старших. Це ж не інакше, як воно заблудилося.

Зупинив своїх попередніх волів — і вся валка стала.

— Ей, хлопче!

Тарас звів очі. Над ним схилилося вусате лице, а в тих вусах блукає добра посмішка.

— А куди це ти, парубче, мандруєш?

— Додому!

— А де ж твоя дома, небораче?

— У Кирилівці.

— У Кирилівці? А чого ж ти тоді йдеш до Моринець?

— Я не до Моринець іду, а в Кирилівку.

— Ага. Ну, як у Кирилівку, то сідай, товаришу, до мене на мажу — ми підвеземо тебе додому.

Підняв хлопця й посадив на скриньку, що ото приробляється на чумацькому возі. Ще й батого в руки дав.

— Не впадеш?

Тарас зовсім щасливий. Ще ніколи не їздив справжніми чумацькими волами та ще й з батогом.

— Гей!.. Агей! Соб! Цабе! — і хльоскає по широких спинах. А воли й не обганяються.

Чумак іде обіч, попихкує люлькою й поглядає, якби дитина, розмахнувшись, не впала.

Під'їздили до села. На супротивній горі Тарас побачив свою хату. Заплескав у долоні й закричав:

— Онде наша хата! Онде наша хата!..

— А коли ти бачиш свою хату, так іди собі з Богом.

Зупинив волів, зняв хлопчика з воза й поставив на землю. Обернувшись до товаришів, сказав:

— Нехай іде собі з Богом, — і хлоп'я, залопотівши ноженятами, подалось, скільки духу.

Вже добре смерклося, коли Тарас підійшов до свого перелазу. Став, щоб трохи передихнути, бо поспішав дуже.

Дивиться — сім'я вечеря коло хати... Вечірня зіронька встає... На шпориші поставили матуся низенький столичок, кругом сіли батько, Микита, Оринка мала — вечеряють. І тільки Катря стоїть коло дверей хати сумна така, підперла щоку рукою. Тарас висунув голову з-за перелазу.

— А ось і я!..

Катря побачила, заплескала в долоні, закричала:

— Прийшов!.. Прийшов!.. — і кинулася до Тараса. Підхопила на руки, понесла, цілує. Посадила на траву коло столика.

— Сідай вечеряти, приبلудо! Ах ти приبلуда, приبلуда! — і все тулила голову малого до своїх грудей. Батько глянув на хлопця.

— Де це ти був?

А Тарас і не відповідав. Тільки тепер він почув, як дорогі йому і батько, і мати, і Катря, і хата оця, і Рябко... Сльози застелили йому очі. Ще трохи — і він би розплакався.

Микита й Орина не помітили повернення Тараса. Микита вважав себе вже за дорослого — де ж пак! — навіть до Адесу їздив! А Оринка ще мала: мусолить сорочечку, стараючись набрати повну ложку.

Мати може й приголубила б хлопця, але якось... соромилася. І от тільки Катря обігріла малого. Її тепла ласка дозволила забути й батькову суворість, і материну сором'язливість, й байдужість брата й сестри.

Тарас зголоднів. Катря все йому підкладає.

— їж, Тарасуню... їж на здоров'ячко.

А потім повела спати. Постелила, вклала, перехристила, поцілувала, приговорюючи — "ах ти приبلудо, приبلудо!..", і аж тоді пішла сама вечеряти.

Тарас заснув не одразу: навала вражінь дужала фізичну втому. Поля безмежні, могила, чумаки, воли і оті стовпи залізні...

— Чи казати Катерині та Микиті, що я бачив залізні стовпи?

Подумав-подумав — і рішив, що краще не треба. Микита все одно не повірить. Він уже в Адесі був, то, може, й сам бачив оті стовпи. Катрю, може, й можна було б одурити, так вона така ж добра... Ні, не буду я її дурити.

Згадка про Катрю наповнила теплом дитяче серце і, повернувшись набік, Тарас міцно заснув.

XX

Дуже гарне дівчатко вийшло з отої Катрі. Височенька така на зріст, тоненька, гнучка. Очі добрі, як гляне — мов квіткою обдарує.

Гугнявить трошки — то дівчата на вулиці так і прозвали — "Катря гугнява"... Але це якось її не псувало.

Дуже любила співати — все, було, розлягається її голосочок по подвір'ю. І квітки ще дуже любила. Ото в неї — яких тільки хочеш квіток; і чорнобривців грядочка, і любистку, є царська борідка, трав'янці, королів цвіт, зірки, кручені паничі, рута, м'ята. Як тільки трошки вільної години — вже поле. Поле й співає. А мати гукають:

— Катерина! Доки ти будеш там із твоїми квітками? Іди краще полотно вмочи. Чуєш?

— Зараз, мамо!

Перестрибнула через перелаз, узяла на призьбі рукава, що недавно почала вишивати, й пішла за хату в садок.

— Ку-ку!.. Ку-ку!.. А де я?..

— Це ти, Тарасику? А що ти там робиш. Не лазь по бур'янах — там вужака тебе вкусить. Іди краще сюди та допоможеш мені полотно зібрати.

— А де я? Ти знайди попереду. Ага — і не знайдеш, і не знайдеш.

— Ану-ну чи не знайду?

Катря швиденько збирає полотно і біжить за Тарасиком, нароспів приговорюючи:

Бобре-бобре! Ховайсь добре,

Бо як спійму —Шкуру здійму.

Тарас ховається у високій траві, скаче в кущі. Катря вдає, ніби його не бачить. Аж нарешті догнала й спіймала за руку.

Тарасик дзвенить сміхом, виривається, вдає, ніби хоче вкусити сестру. Полотняні штанці його по коліна в грязюці, з пазухи тече якась юшка.

— Ой, лихо!.. Що це в тебе?

-Де??

— Та оце тече...

— Та-а! Це я видрав яєць. Аж шестеро. Та злізав із груші, а вони й той...

— Ходім же я хоч обмию тебе. Берися за полотно.

Тарас береться за кінець. Катря біжить, волочучи за собою хлопця. Тарас регоче, упирається ноженнями.

Коло потоку Катря мочить полотно, розстелює. Потім вимила Тараса, посадила коло себе й узялася за вишивання. Вічна дівчача робота. Починається відтоді, коли мале зуміє держати голку в руках, і кінчається, коли ті руки складаються на грудях.

* Катрусечко, голубочко! Розкажи казку. Та страшну-у, страшну.

— А не боятимешся?

— Я нічого не боюсь.

— Ач який хоробрий! Ну, гаразд, слухай.

І починає казку. Але не страшну, а повну доброї скритої моралі.

— Жили собі три брати. Двоє було розумних, а третій дурень. Як помер батько, почали сини ділитися. То розумніші сини все собі позабирали, а дурневі й не дали нічого. Самого бичка. А дурень і тому рад.

— Оце, каже, продам бичка у ярмарку та куплю пряників бага-ато!

— Ото-то! — кажуть брати й сміються.

— Повів дурень свого бичка на ярмарок — так що ж? Ніхто й не торгував навіть. Вертає дурень назад із своїм бичком. А йти через ліс. Сів під липиною відпо...

Катря перервала. Закивала Тарасові рукою, щоб сидів тихо... На дерево сіла зозуля.

— Зозуле-княгине! Скажи скільки мені год жити?

І починає рахувати, загинаючи пальчики. Але зозуля щось мало кувала: зареготалася й полетіла. Тарасик довго стежить за нею очима.

— Ка' !... А далі що?

— А що?

— Та казку ж, ну!..

— Яку казку?

— Та як отой став під липиною.

— Хто став?

— Та дурень же!

-Ти?

— Хіба я дурень?

І довго регочуться обое. Катря лоскоче Тарасика, а потім знов оповідає казку. Під тихий журкіт слів засипає Тарасик. Катря поправить йому голівоньку й знов береться до віковичного свого вишивання.

У неділю весь день Катря з братіком. Забере його на озеро — так називали вони невеличке плесце на потоці. М'ята тут росте берегом. Над глибоченькими місцями очерет. Не так високий, як густий; і весь повився берізкою та горошком синьо-червоненьким, що цвіте ото аж до самого снігу.

Навіть латах розіслався по воді. Як жовті квіти його поодцвітають, на місце їх тиковки поробляться. Різак гостролистий та ще оті маківочки біленькі, що про них кажуть, ніби вони врожаяться й цвітуть на тім місці, де русалка з молодиком поголубляться.

Край берега в одному місці купа густої лози, коло неї півники. Тут же пісочок жовтенький, так от на тому пісочку й купаються Катря з Тарасом.

Попереду викупає братіка, надіне на нього чистеньку сорочку. Потім сама почне купатися. Хлюпочеться, співає.

Далі нарве квіток, сплете два віночки. Понадівають. Крихот у ганчірочку зав'язати не забула — годують вівсянку у потічку, дивляться, як маненькі рибки метушаться.

— А знаєш, Тарасику? Це воно тільки вдень рибина. А вночі — це русальчини дітки. Вони при місяці колишуться на лататті та на отих біленьких маківках.

Потім підуть у степ. Гарно у степу!.. Он нивка льону голубого, он просо, он латка картоплі, обсаджена соняшником. Черета пасеться на толоці, телята вибрикують та стригунці. Чумацька валка зупинилася; воли повипрягуні полягали. Катря вказує братікові.

— Оце голубі воли називаються. А ото — зелені. А ото — глива.

-1 звідки ти, Катрусечку, все знаєш?

— Отак, пак! Батько чумак, а я щоб не знала.

— Ти, мабуть, усе, Катре, знаєш. А що ото вчора батько казали про дядька Тимоху, що у нього "два дні поля"? Як це — "два дні"?

Катря посміхається.

— Отакий з тебе хлібороб, що й цього не знаєш. Тож три упруги є. Ранній упруг — скільки до обід виореш. Обідній — скільки до полудня виореш. І вечірній

— скільки до вечора виореш. Оце тобі три упруги дають день. Як ото кажуть "день землі" — це означає, що у нього стільки землі, щоб за день виорати.

Тарасик дивується всезнайству Катрі й починає відчувати до неї не тільки любов, а й повагу.

І учтивості навчає Тараса не хто, як Катря. Як чолом отдавати, як до старших говорити. Вивчився Тарас від хлопців чорта згадувати, то Катря одразу це припинила.

— Ти так не кажи, Тарасику: "чорт його знає", а кажи: "Бог його знає". Чорта ніколи не треба згадувати. І як хто тебе вдарить, то ніколи не кажи: "щоб тебе чорт узяв", а кажи краще: "Бог з тобою". Бо як чорта згадуєш, то він до тебе приступає ближче, а янгол оддаляється від тебе.

І все Катря, все Катря. І в малих випадках і в великих. Раз як ото ще меншеньким був Тарасик, то наскочив на попових індиків. Махав на них паличкою, а вони гелготіли. А потім один, мабуть, генерал, галдикнув "в атаку"!

— й кинувся на хлопця. За генералом штаб, а за штабом і вся армія.

Тарас закричав не своїм голосом і до того злякався, що не міг навіть бігти. Крик почула Катря. Влетіла в купу індиків, коли вони вже почали скубти Тараса за голі литки. Підхопила на руки й винесла.

Але довго ще після того Тарас зривався вночі й кричав:

"Ой, рятуйте!.. Гиндик із кишкою женеться"!

А другий випадок був серйозніший і міг скінчитися криваво.

Раз якось дуже розпустувався Тарасик. Все намагався на Рябкові верхи покататись.

— Не займай!.. Він тебе вкусить! — кричить Катря.

А Тарас мов і не чує та все лізе на Рябка. Тільки пес хитрий — візьме та й ляже. Тарас смикає Рябка, щоб уставав, а той не хоче.

Аж ось показалася череда. Корови йшли, вівці, бугай. Тарасові прийшло в голову замість Рябка покататися на барані. Вибрав найбільшого і з розгону скочив йому на спину. Баран був здоровий, отже витримав, але тут сталося щось непередбачене.

Бугай громадський був скотиняка смирна. Він нікого ніколи не займав, і ніхто його не боявся. Пастух безпечно гнав його вулицею, бо справді ніколи нічого не траплялося. Але тепер чи бугая роздратувала незвичайна комбінація

— хлопець на барані, чи ще що, а тільки бугай кинувся на ту комбінацію.

Один удар головою підкидає вверх і Тараса й барана, другий удар прийшовся по самому барану, третій приготувався для самого Тараса.

Але в цей момент вибігла з воріт Катря. В руках у неї був невеличкий прут. Де і коли вона його схопила — не тямала, як не тямала й того, що кинулася з тим прутком на бугая й щосили вдарила звірюку по голові.

Здивований бугай став, врівшися ногами, й витріщив очі. Цієї хвилини було досить, щоб Тарас схопився й дав дьору. В слідуючу хвилину підбіг чабан і вже своєю добрячою герлигою садонув бугаяку по спині.

Знайомий удар і знайомий голос одразу поставили бугая на місце. Він мотнув головою й пішов далі, мовби нічого не сталося.

— Ай і Катря! Ай і молоде-ець же ти! — хвалив чабан. — Як би не вискочила, хто й зна щоб воно й було. І як ти не побоялася?

А Катря й сама не знала, як це воно сталося. І всюди Катря і все Катря. І ласка Катря, і казка Катря, і пісня, й оповідання. Вся напоєна поезією й красою рідної природи, вона розточувала й сама ту красу несвідомо довкола себе.

Матері ніколи, мати все в роботі, стомлюється дуже, заїдає її проза життя

— де вже там... Але все ж і вона, ця виморена непосильною працею жінка, ця безперестанна породілля, що їй, здавалося б, тільки й думати про спочинок — розповіла раз Тарасикові таку казку, що він запам'ятав її назавжди.

XXII

Була неділя. Батька нема дома, Катря з Микитою пішли у Моринці до діда Якіма. Мала Оринка спить, а матері щось нездужається. То встане, то знов приляже. І Тарасик коло неї.

— А чого ти, Тарасику, в хаті? Іди на вулицю, бався.

— Я краще з вами, матусю, побуду.

Тарасику хочеться ласки, він усе горнеться до матері. Матері теж пригадалося, що от її хлопець уже й великий, а вона ж його ще й не приголубила як слід ніколи. Все за отим ніко́льством треклятим.

Катерина ніжним рухом притулила до себе хлопця. Йому стало тепло і гарно від тої непривичної ласки. Щоб продовжити її, запитав:

— Мамо! А що воно таке русалки?

— А тобі нащо? Русалка, сину, то таке, що не дай Бог. А звідки ти за них знаєш?

— Катря казала, що рибенята — то русальчини діти.

— Катря сама не знає. То русалки самі з дітей малих, котрі ото діти бувають нехрещені.

— А чого нехрещені?

— Та так... бувають... Так ото з тих дітей і русалки. З дівчат.

— А з хлопців?

— А з хлопців, не знаю, куди вони діваються. А з дівчаток русалки. І живуть вони у воді. Вдень сплять, а вночі виходять й тоді до кожного чіпляються: "Скажи мені, де моя мати... скажи мені, де моя мати..." До кожного чіпляються. А вже як парубка запопадуть — амінь. Залоскочуть.

— Навіщо, мамо?

Тарас питається пошоптом. Йому вже страшно.

— Та так... Та вони не тільки парубків, а й дівчат залоскочують. Мені мати ще розказували, як одну дівку залоскотали русалки. Я ще малою була, не все запам'ятала. Це в одному селі — не тут, не у нас, а десь коло Дніпра — жила дівчина, сирота. Батько-мати померли й був цій дівчині дядько вроді як за опікуна.

— Покохалася ця дівчина з парубком одним. Вже таке, що й сватів посилати, а дядько куди! і слухати не хоче. Йому, бач, опікунства жаль кидати. Поживлявся, ма'ть, добре чужими грошима конпетував.

— Він і так, він і так, дядько, значить, а молодята своєї. Тоді він примудрився на таке. Закликав раз до себе парубка й каже.

— Що ж, каже, я не проти того. Ну тільки дівка ще дуже молода та і в тебе, сказать, іще молоко на губах не обсохло. Який з тебе хазяїн?.. Ти, каже, піди на Січ та подивись, як люди живуть, покуштуй із другої печі хліба, а тоді вже будемо й говорити. Побудеш який рік-два, а воно й дівка тимчасом підросте.

— Бач, як він його обійшов. Бо то ж давніше була така поведінка: як не побував на Січі, то й не козак.

Ну, так воно й вийшло: хлопець пішов козакувати, а дівка зосталася. Присяглися одно одному, що будуть дожидатися.

— Як уже там той козак козакував — "то-й зна.. Ну, а дівці було сутужно. І вулиці відкинулися, й вечорниць — усе ходить та сумує.

— А тут підвернувся такий чоловік, що бере без нічого. "У мене, каже, й свого доволі, давайте дівчину хоч голу, то я возьму". А опікунові це й на руку. Давай він заходжуватися коло дівки, давай її вговорять... "Та доки ти сидітимеш... та доки ти його дожидатимеш... мо' його вже й на світі немає... бо як би був, то про себе вістку б дав, а то ні слуху, ні духу".

— А дівчина нічому тому не вірить і каже, що він не одурить і таки приїде. Що ти будеш із нею робити?

— Тоді опікун пустився на таку штуку. Приїхав раз із ярмарку ще й бабу із собою якусь привіз. Прикликав дівчину та й каже.

— Був я оце у містечку, так позаверталися хлопці молоді, що ото їздили на Січ. Так кажуть, що твого Гриця давно вже нема на світі. Загинув, кажуть, так, що й китайкою очей не покривали.

— А то у них, у козаків, звичай такий був, щоб як ото хто вмер з їхньої братії, так щоб його покрити червоною китайкою. Честь, значить, йому така. Так ото дядько й каже, що видимо без вісті, Гриць, значить, пропав, що навіть і китайкою не покривали.

-1 баба та, що опікун привіз, теж говорить, із ним в одно.

— Я, каже, ворожка, то так я виворожила, так мені показало, що справді твого Гриця вже нема живого. І не дожидайся!

— Як почула та дівка, як скрикнула! — та з того й пішло. Стала вона причинною.

— Ох і Боже ж борони всякого хрещеного від такого! Встане оце серед ночі й ходить. Очі закриті, спить, а ходить. Оце піде з двору, блукає десь поза селом, у ярок залізе — і все сонна.

— Дядько вже тоді й до ворожок, і туди й сюди — нічого не помага. А вже й люди домонять: ізвів, кажуть, племінницю з~ума, щоб хазяйством завладіть.

— Так от раз серед ночі вийшла та дівка з двору й подалась геть... І опинилася аж коло Дніпра на страшенній кручі. Ходить там — звісно не при собі. І як її Бог держав там — хто й зна...

-"Коли ось повиринали з Дніпра русалки. Голісінькі самі, а коси зелені, мов з осоки. Сміються, плещуться, співають. А пісня їх яка? У них одна пісня:

Ух, ух!..

Солом'яний дух, дух!

Мене мати породила,

Нехрещену положила.

Ух, ух!..

Солом'яний дух, дух!..

— Оце їх і пісня уся. Граються ото вони, співають. Коли дивляться — на горі над кручею під дубом ходить щось біле... А то ж дівка ота. Вони тоді тихенько, тихенько, притаїлися й нічирк. Підождали, поки злізе з дуба та й залоскотали. Так люди казали. А мо' просто вбилася, впавши з дуба — хіба ми знаємо?

Уже мати й скінчила, вже й Катря з Микитою увійшли, а Тарасик усе сидить мов у чарівному сні від тої казки. Вийшов з хати й пішов у садок. Та сидів, аж поки Катря не знайшла його та не привела за руку до хати.

XXIII

Отак і ходить Тарасик у тих казках та легендах. З них пізнає він усякі землі, де царі говорять по-простому й не цураються віддавати своїх дочок за свинопасів. Пізнає підземні царства, де за дванадцятьма залізними дверима до дванадцятьох стовпів прикований змій дванадцятиголовий. І підводні царства єсть; там у кришталевому палаці цариця морська живе й співає наших пісень.

У лісах і пущах, у нетрах стоять хатки на курячих лапках, а в тих хатинах живуть чарівниці. За лісом же, за пралісом, куди й ворон не залітає, там живе чудище, що

краде найкращих царівен, а пощо — хто й зна.

Темної ночі не можна виходити надвір, бо саме тоді ходять мерці та Мара, уся в білому. У лісі живе лісовик, у воді водяник, на горищі у кутку домовик. Вовки, птиця й усяка звірина розуміють людську мову, але людині тільки в окремих випадках дано розуміти мову птиць, звірів і рослин.

Коли прокидався Тарасик часом уночі, а у віконечко місяць просунув сніп таємного свого світла — хлопець знав, що оце зараз десь по полях, по лісових стежках на сірому вовкові летить Іван-царевич із прекрасною царівною Єленою. А високо в небі вогненно значить свій слід змії крилатий, і відьма у ступі дає йому дорогу.

То все була казка. Вона скрашала дитячі дні й будила розум. Та й саме життя було для Тараса казкою, творимою легендою.

Куди не гляне своїми широко розкритими очима — все його вражає: найзвичайніші життєві події стають казками.

Хвороба навіть — і та набирається в переживаннях Тараса якоїсь поезії —бодай він так відчуває.

Перестудився якось Тарасик. Трусить його та й трусить. Спочатку ніхто не звертав уваги, і сам болящий, очевидно, насамперед.

Потім стало вже помітно. Мати помацала голову.

— Е, сину!.. Це ж у тебе пропасниця. Давай я тобі заварю липового цвіту, та вкрию кожухом добре!

Напився Тарас липового цвіту, пропотів добре, заснув, але не спав багато: мати збудила рано, до схід сонця. Давала йому ще тепле, тільки що зварене куряче яйце й наказувала:

— Оце яєчко візьми під ліву паху і йди до води, туди, де ото очерет росте. Зайди, як тільки можеш, далі в очерет, стань задом до води, витягай те яйце правою рукою з-під пахи й кидай через голову далеко. А при тім крикни: "Чи єсть вас сімсот і сім, то нате вам їсти усім!" І біжи тоді скільки духу додому. Не оглядайсь і не промов ні слова ні до кого. Чи кликатиме хто, чи гукатиме, чи поздоровкається — нікому нічого не кажи, біжи чимдуж додому. Та вп'ять під кожух і спи. Чуєш?

— Чую...

Тарас після липового цвіту виходить на вулицю. Тихо, ще нікого нема. Курява по дорозі м'яка і холодна, а шкіра якось особливо чутлива тепер. Зійшов з дороги на траву. Роса холоднюча! Після неї вода здається, як літепло.

Очерету трохи коло води, шелестить якось таємно. В таку пору ще ніколи тут не бував Тарас — і йому страшно. Кажуть же, що є водяні чорти. А що як вискочить та...

Тарас мерщій одвертається, кидає яйце і, не договоривши формулки, зразу бере найвище темпо бігу.

Прибігає додому задиханий, шмигає під відрадно теплий кожух. Мати до нього щось говорить, а він і не відповідає: пам'ятає наказ — ні з ким не говорити. Довго потім згадує ранок росистий, таємне зашумлювання очеретів, сімсот пропасниць, що

кинулися, мабуть, оте яйце їсти.

А то впросився з батьком до гребльового млина. Батько не хотів, було, брати, так мати заступилися.

— Та візьми вже, коли йому так хочеться.

— Та це ж цілу ніч доведеться дожидати — що я з ним робитиму?

— А що ж із ним робити? Укриєш світою, воно й переспить на возі. Дощу, здається, не буде.

Поїхали. Тарасик радий — так куди тобі!

Коло млина людей — як на базарі. І людей, і возів, і коней, волів... Гомін стоїть! Колеса шумлять, у млині щось торохкотить — прямо приголомшило Тарасика.

— Хочеш у млині всередині подивитися?

Тарасові цікаво. Але коли по тремтячих містках увійшли до середини, а там усе крутиться, торохтить, ступи то підіймаються, то падають, павутиння, насичене мукою, позвисало фантастичними гірляндами, як коштовне мереживо, дошки під ногами танцюють, а там десь унизу шумить вода — Тарасові стало страшно, й він учепився за батька.

Мірошник ходить поміж людей ситий, повний, як чіп, і, видимо, задається. А люди вже нічого й не говорять — все одно не допоможе. Спочатку, які гарячіші, лаялися, грозили, поривалися бити, але нічого з того ніколи не виходило — і люди заспокоїлися раз і назавжди. Хіба який новий приїде та пробує впросити: "Дядечку, голубчику! Змеліть мені, бо у мене жінка хвора..."

— Ого, який ти скорий! Люди по двоє суток дожидаються, а ти тільки що приїхав та вже хочеш молоти? Треба простигнути трохи. А хто діло зна — приїздить не з порожніми руками.

— Хазяїн!

— Агов!

— А що якби ми оце розділили?

^ — А що там у тебе таке?

— Та ось тут якась дитинка, — і витягає пляшку.

— А-а!.. Ну, он коло коша мірка. Набирай. А як тільки з коша переставатиме сипатися — засипай своє.

То люди часом, знов же які гарячіші, обурюються.

— Та що це воно таке? Хіба це порядок? Тут стоїш-стоїш — і все тобі не черга, а він позаду приїхав, а попереду молотитиме?

— Це вже насмішка якась!

— Це вже таке, що й млина пора розбивати.

А мірошник і вусом не веде. Спокійно так:

— Козаки!.. Сердитися не треба. Сердитися нехорошо. А хто недоволен, хто не хочеть ждати, той можець запрягати та й додому поганять...

Надворі Тарас осмілів і вже сам усюди ходив. Навіть до колеса пішов, придивлявся, чи не побачить де клубка зміїв або отого водяного, що, кажуть, під млиновим колесом

живе. Добре вдивлявся у воду. Один раз навіть здалося йому, що виринула якась пика бородата, але зараз же і сховалася. Тарас перелякався та скоріше геть.

Побіг і, як на те, довго не міг ізнайти свого воза. Вже не на жарти почав тривожитися, як нараз почув голос батька.

— Де це ти ходив?

— Та я ходив до колеса...

— До колеса? Ні, туди не ходи. А то як-небудь поковзнешся, а звідти вже рятунку нема. Їсти хочеш?

Батько відрізав великий шматок хліба і тоненький сальця. Тарасик зголоднів і їв з апетитом. Посьорбав би кулішу — так добре пахне з сусідського казанка...

— Води хочеш?

— Хочу.

Батько приніс із річки у відрі, дав Тарасові напитись і сам напився.

— Ну, молись Богу й лягай.

Батько постелив сіна, підмостив під голови. Тарасик скоренько помолився й ліг. Батько вкрив свитою.

— Насунь шапку більше на голову, а то вночі злізе.

Тарас насунув на самі вуха. Під свитою було тепло. В ногах кінь їсть сіно й воно хрумтить на зубах. Висмикне жменьку, хитнувши головою, й жує потім. Жує довго, бо кінь старенький. Батько молиться. На тлі неба силуетом вирізується його голова, рука підійметься до лоба — тоді її видно, потім упаде вниз — тоді її не видно.

Тарас переводить очі на небо. Там позасвічувалися зірки й Тарасові здається, що вони безперервно цвірінчать. Як ото в степу буває, що цвірінчання не вгаває ні на секунду. Тарас вслухується в це дзвонення зірок і старається піймати мотив.

В ріці рохкають жаби, дзвенить над вухом комар. Коло вогню хтось заспівав п'яним голосом, але його, мабуть, вдарили по губах, бо спів одразу припинився. А батько все молиться. Повіки у Тараса важчають, й він засипає.

Прокинувся, як сонце било вже прямо в лице, а голова теліпалася то сюди, то туди.

— Ну й спиш же ти здорово! Нічого й не чув, — кажуть батько. — Це, так сплючи, й царство небесне проспши.

Коли приїхали додому, Тарас прямо до потоку — млина будувати. Тепер він бачив його на власні очі й може зробити.

XXIV

Кожний день, а в ньому кожна найзвичайнісінька подія, вже зупиняє увагу Тарасика й будить думку. Ідуть мати по воду до криниці, Тарасик і собі вчепиться. Коло криниці вже багато бабів. Це ж єдине місце, де бабам зійтися та побалакати. Чоловіки в шиньку, а баби біля криниці. Тарасик сидить на жолобі й слухає.

— Посіяла прісця трохи, але боюся, що горобці вип'ють. Хотіла закликати Пиндюра, а чоловік не хоче.

— Чому? Пиндюр допомага.

— Та помага — собі в кишеню.

— Ні, таки помага.

— Та й я своєму кажу. А він: уже волочив, ка', моринецький чоловік твого Пиндюра, так ти хочеш, щоб і я ще добавив?

-Який чоловік?

— А я знаю? Це мій каже. Ніби моринецький чоловік якийсь кликав Пиндюра просо замовити. Пиндюр приїхав, покропив: тепер, каже, нічого не бійся. А воно тільки просо почало наливатись, а горобці як обсіли, так саме цуруп'я покинули. От той чоловік і переказує людьми: "Скажіть Пиндюреві, що в мене сей год просо таке вродило, що я й не зазнавав такого. Так нехай приїде — я йому всиплю". Пиндюр і приїхав. Чоловік каже Пиндюрові: "Ходім до моєї ниви". А там узяв за чуба та й повів по всій ниві показувати. Та духопелами, духопелами! Вже так що дав бобки!

'Той зна...

Вмішується ще одна. Інтонації резолютні, точні. Говорить, як піп на казанні. Видно привикла наймичкам приказувати.

— Щоб горобці не пили проса, не треба ніяких Пиндюрів, а треба знати коли його сіяти, о!

— А ти знаєш?

— Знаю. Як посієш у суботу, у сабаш, як ото в синагозі служба йде, так і буде твое просо ціле, горобці не їстимуть. І до ниви зберуться, цвірінькають... Аж плачуть, так бо то їм їсти хочеться, а не займають.

— Чого ж бо то так?

— Бо вони однієї віри й шанують одне одного. І вже зерна, посіяного в таку пору, що їм їсти заборонено, не займають.

— А ти ж бо то так і робила?

— Хоч і не робила, а знаю.

— Знаєш ти з носа та в рот.

Розмова на хвилину уривається. Деякі баби, що товчуться тут із самого ранку, відчують нарешті, що наче пора й додому. Та й повістку дня, здається, вичерпано.

— 'Той зна, — каже одна, підіймаючи відра на плечі. — Хто й зна, як його оте заговорене пшоно й їсти... Ма'ть, гріх...

— Не знаю, гріх чи ні, а он дядько Тимохвій казав, що, як не стало у нього пшона, то пішов до Пиндюра позичити — вони ж сусіди. Приніс, стовк, баба наварила каші. Посідали обідать. Борщ поїли, до каші взялися. Та всі як заплачуть!

— Ну-у?.. Як же воно так?

— Та так: їдять кашу, а в самих сльози, як горох, котяться. Діти собаці грудку кинули — і в тієї сльози з очей так і закапотіли. Що за бісів батько? Пішов Тимохвій до Пиндюра, а той сміється. "То я, ка', помилився та дав тобі заговореного".

Жінки розіходяться, іде й Тарасик. Почув звичайну бесіду звичайного ранку, а для нього це величезне нове джерело роздумувань, запитів, незадовольняючих відповідей дорослих і власних безсиливих домислів. Життя точиться у своїх одвічних берегах, і для всіх це нудні будні, а для Тараса кожний день це нове свято, свято пізнання, розвитку,

руху вперед. Нові вражіння сиплються на Тараса, як з рогу достатку, одне цікавіше, одне змістовніше другого. Життя села, життя людей, природи, рослин, життя взагалі, стало перед ним цілим огромом своєї складності — і Тарас не встигає за тим усім стежити.

"Марена" — свято молоді. Дівчата вбирають солом'яну куклу квітками, лентами, вінками, танцюють довкола, співають, повтикавши собі в коси "липник"

— щоб парубки липли.

Натанцювавшись, тягнуть Марену до води й там, з удаваним плачем, розривають її на шматки. Шматочки ці несуть додому й розкидають по городу

— щоб огірочки родилися.

Не встигає минутися Марена, не встигає її пережити Тарасик, а вже настає "Купало", велике древнє свято єднання, свято плодородності, достатку, очищення й радості.

Щось наче уступило в молодь із самого ранку. У дівчат горять очі, всі вони наче не в собі. Сміються прибільшено дзвінко, співають прибільшено голосно, а рухи поривчасті, рубошні.

Купавсь Іван Та й в воду впав!

Купала! На Йвана.

Цілий день не вгавають співи. Коли вони й обідали, ті дівчата. А мо' й зовсім не обідали, як і Тарас: заскочив у хату, схопив шматок хліба — і гайда

знов на вулицю.

Увечері хлопці розіклали здоровенне вогнище коло потоку. Далеко освітило воно просторінь і зробило непривичними знайомі контури горбів.

От стоїть пара, готова летіти. Вогонь кидає ревучо-червоним танцем плям на оживлені обличчя, роздуті ніздрі, розцвічені буйною радістю очі. Парубок дужче стискає руку дівчині, нахиляється до вуха й щось шепоче, а вона наче й не чує, тільки очі прижмурить в солодкім переживанню повноти життя.

І, гукнувши одним криком з двох грудей — зриваються з місця й летять. Дуже гупнувши чобітьми перед самим вогнищем, звивається парубок уверх, а коло нього, мов квітка, легким злетом вспорхує дівчина.

І от вони над вогнем. От вони одно з тими язиками, получені, з отими лентами диму і, здається, що вони вже ніколи не вернуться на землю, а полетять уверх, заквітчані іскрами, переплутані димовими гірляндами, осяяні палким бажанням.

Але з диким вигуком спускаються вони на землю за вогнищем і біжать, біжать потім, міцно взявшись за руки. Біжать у тьму ночі, над річку, геть подалі від подруг і товаришів, у велике щастя єднання.

А біля вогнища — море шумів молодих, і пісні уривок, і сміху, і тонке визкотіння дівоче, в якому не знати чого більше — чи радості чи солодкого болю, чи привабливого протесту. Далекі древні боги радіють, бачачи в тім свою вічність.

До пізньої ночі сидів на березі Тарас. Аж перелетіла остання пара, аж погас останній гомін вогнища, аж усі розійшлися.

І все ж не Марена із своєю поезією й не Купало з дикою фантастикою зробили на Тараса найбільше вражіння. Це зробив ярмарок. Звичайний собі ярмарок у Вільшаній, а для Тараса це була ціла епоха.

Батько давно вже клопочуться про ярмарок і так само давно Тарас піддобрється, щоб і собі поїхати, але батько не хочуть.

— Микита поїде. Він мені хоч допоможе, а ти що?

Тарас уже й плакав потихеньку, і до матиного заступництва вдавався, але надій у нього не було. Тому легко собі зрозуміти його здивування й радість, коли батько сказав:

— Хочеш завтра зі мною на ярмарок?

— Тату!.. — тільки й міг сказати Тарас.

— Якщо хочеш, то лягай раненько спати, бо ми виїдемо ще вдосвіта.

Тарас і зовсім згоден не лягати.

Батько справді злагодився ще затемна. Тарасові здалося, що він і очей не встиг змружити, а мати вже будять.

В хаті темно, ледве блимає каганчик. Батько здається високим. Підперізується й щось до матері говорять. Чути, як сопе Микита.

Тарасові не хочеться уставати й другим разом він почав би хлипати, але згадка про ярмарок пружиною підіймає його з постелі. В півхвилини скінчив свій туалет — і готов.

— На свитину, загорнешся, — кажуть мати. — Зранку буде холодно.

— Та я не хо-очу...

— Бери, бери — чого там не хочу. Ще як захочеш.

Тарас нехотя взяв свитину і... зараз же вдягнув, як тільки вийшов надвір.

— Ну, сідай, — коротко каже батько.

Тарас ускочив до воза й примостився на якихось мішках, укутавши ноги в свиту.

Поки їдуть знайомими вулицями, для Тараса мало нового. Хіба тільки цікаво, що то бачив вулицю все знизу, а тепер звисока.

Але от виїхали за село. З балки потягло вогкістю, посвітлішало доокола — і почала звучати Тарасові ота безконечна дивна симфонія, що потім буде гремити фанфарами, співати мелодійно в ніжних стансах і чарувати людей.

Он у балці обоз розташувався. Це, мабуть, не ярмаркові чумаки, а проходящі, бо не поспішають — воли порозлигували, обложили, варять кашу. Різьбленими постатями вималювалися спокійні фігури сивих волів — лежать і ремигають. Коло них, неначе з марму виточений, вартовий: у білій сорочці, білих штанях, обіперся на довгу палицю, стоїть і дивиться на дорогу. Вози заточено півколом, вїяя стірчать далеко вперед. Тарас не встиг іще налюбуватись, як уже й не видно за горбком.

Дорога рівнішає, віз покотився веселіше. Більше людей стало попадатися. Он дідусь якийсь спочиває під копою. Поза якась журна-журна. Мабуть, син або онук із хати вигнав.

Манівцями спішить жінка. Під пахою півень. Мабуть, удова, а півень — то остання животина у хаті. Припекло дуже, що біжить на ярмарок продавати.

Два старці "на пару" йдуть (з одним поводитирем). Балакають, чи зіб'ється гурт на ярмарку чи доведеться поодинці.

— А воно ще. хто й зна як краще: одні кажуть лучче самому, другі у гурті, — чує Тарас, проїздячи мимо.

Все люднішим і люднішим стає шлях. І пішки, і верхи, і на возах спішать, спішать люди. Одних обганяє дядько Григорій, другі його обганяють.

Якась діловитість в усіх рухах. Говорять не таким тоном і темпом, як ото йдуть, скажім до церкви — і Тарас починає уловлювати вухом якийсь особливий тон перед'ярмаркового ранку.

І батькові передається отой суєтливий настрій. Він підхльостує коня — і скоро вже стає видно Вільшану.

Уже чуються перші прелюди ярмаркової оркестри. Найріжнородніші звуки змішуються в один безперервний шум. Тільки під'їхавши, вухо починає розрізняти в тім шумі окремі складники.

Насамперед — крики. Кричать не тільки перекупки, що їм ото за охотку погаласувати на вільному повітрі просто з причин фізіологічних, а кричать хазяїни, люди статечні.

— Та чого ти на моїм місці став, чортова на тобі голова? Я тут раніше собі місце наглядів.

— А ти б табличку повісив, що тут твоє місце з діда-прадіда.

— Воза постав бока!.. Воза, чуєш? А то я тебе навчу!

— Куди ти дивишся, анахтема? Колесом зачепив, сто чортів тобі в ребра!

— А це ти неділю святу зустрічаєш, що диявола так рано згадав?

Ярмарковий галас оглушує Тараса. Він не знає, куди дивитися, на що звертати увагу. Люди всі зайняті, всі заклопотані: ходять, обглядають, приціняються, торгують. Ті дорого правлять, ті дешево дають. Багачі на возах сидять, сіль продають. Повийїздили із міркою своєю і з вагою своєю, тож обмірюють і обважують, як хочуть. І жалості від них уже не сподівайся.

Жінка якась мізерна прийшла соли купувати. Та так уже благає, щоб хоч шажок уступив.

Та згляньтесь, дядечку, на мене убогу... В мене ж діточки маленькі, а грошей немає. А вам же ж Бог заплатить прибутком і на скотині й на родині.

Так куди? І не дивиться.

Он рашівці. Деся Рашівка є якась. Із тих рашівців торговці найлуччі й повно їх по всіх ярмарках. Тут теж вони цілий куток зайняли. Нарід усе зрячий!.. З довгими ціпками, низько стрижені, в поганеньких солом'яних брилях, в драненьких куцинах та засмальцьованих полотняних штанях, заправлених у чоботи з довгими халявами.

Про тих рашівців кажуть, що їх собаки не займають. А чому не займають, так тому, що раїївці мажуть чоботи вовчим лєм.

Тарас підходить ближче до рашівців — хоч понюхати, як то пахне вовчий лій. Потягає носом, але нічого особливого не чує.

Рашівці спокійні, несуть етикет. Нарікають.

— Немає ходу нашому товару. Москва оце почала плентатися по всіх усядах. Он глянь, скільки їх сюди насунуло.

Тарас глянув — справді москалі стояли цілим рядом. І з образами, і з ложками, з поясами і з усякою всячиною. Звідти нісся безперестанний "галдьош", бо всі вони говорили безперестанно й усі разом.

Тарас підійшов до них — і його зразу оглушило.

— Ех, сярпи! Ех, сярпи!.. Самі жнуть! Самі б'ють!.. Нагінайсь — не валяйся!

— Ти не давай мені привозного серпа, ти давай мені насський. Своїм серпом, як захочу, так і вжну, а привозним важко.

— Ти Свирида попроси, от хто вміє вибирати серпи.

— Нащо мені Свирид? Я й сам Свирид.

Другий дядько вибирає косу. Плює на прут і кладе соломинку. Якщо коса путяща — соломинка має обернутися коло прута. Процедура забарна, а москалі не люблять, коли хто довго вибирає.

— Ди какова ти чорта возісся? На пітак дела, а он те пол-дні виб'ють будя.

— А якого ти біса кричиш, от що ти мені скажи? Ти приїхав торгувати — і торгуй.

Сусід заступається за земляка.

— Воно ж таки правда, що треба роздивитися наперед, а потім купувати. Купиш наосліп — наплачешся.

У церкві вдарили на дев'яту пісню, але мало хто перехристився. Якийсь дідок киває журно головою.

— Отак християни божого дня шанують. Не бійсь, як у жидів сабаш, так ні один і не вигляне, лавки усі позапирані, моляться собі дома. А в нас...

Але діда ніхто не слухає.

Тарас пройшов до церкви. Коло воріт огради сидять спеціальні церковні жебраки. Майже ніхто з них не мовчить. Вони голосно викрикують слова молитов і церковних, і своїх власних, слова прохання. Грубенький дід із більмами на очах глухо гуде:

— Милостивії християни!.. Православнії чеснії люди!.. Майте милість божу!.. Майте упованіє Христове!..

Ззаду діда горбата стара баба. Одною рукою обіперлася на дубець, а другою держиться за діда й тонко пищить.

— Пожертвуйте милостинку за спокій родителів ваших... І за здоров'я і за віку продовження... Господь Бог послухає і помилує... отворить душам пам'ять вічну і пренепорочную, спом'яне вмерших у раї...

Притулившись спиною до огради, сидить не старий іще жебрак без обох ніг. Коло нього милиці. Він тримає між коліньми шапку, сидить рівно і твердо вимовляє слова.

— Господу помолимося за рабів твоїх: матір Марію, іще помолимося за Іванцеву душу, за Панасову, за Кіндратову, за... А як далі? Забув...

— За Хвещину, — шепотом підказує молодиця. Вона стоїть, тримаючи в руках великі млинці; це спеціально для роздачі старцям.

— Ага! За Хвещину душу... еще молимося за Малащину душу, за Тетянину душу і за всіх і вся.

За молодицею стоїть дядько і, чекаючи черги, копається в капшуку, вишукуючи потрібну монету.

Поминовення молодиці закінчилося. Вона, перехристившись, зітхнула й відійшла. Дядько підступив, поклав монету в шапку.

— На тобі, Богданку... Помолися й за моїх.

— Зараз. Еще молимося госпуду Богу за Явдощину душу, за Ярину, за Костеву душу, — і далі йшов цілий ряд мужеських і жіночих імен. Закінчувалося усе формулою: "і прочих сродників, рабів божих знающих і незнающих, відомих і невідомих"...

Дядько відійшов. Більше наразі не було охочих, але безногий жебрак не сидів мовчки. Він говорив так само, як би коло нього було повно народу.

— Еще молимося за старих і за малих, за ближніх і за далеких, і за всіх родителів і родичів, котрі одвіка повмирали, од Бога подмоги потребували. Господи Боже наш!.. Услиши моленіє і прийми їх до царствія небесного, до упокою блаженного, до раю превосвітлого, де всі праведнії заспокоюваюця, в місці прикладньому, до упокою присіятельного... Господи!.. Упиши їх душі в грамоті церковній у псалтирі суботній, у письма духовні... І спом'яни ти їх усіх при читанії й при писанії, і при гласі божому страшному, при вангельському іспіванію, при молебствіях і при окапистях, при утрених службах, при вечірніх і навечірніх, при всеношних, при обіднях і при перастасах. І спом'яни їх, Господи, до дев'ятого покоління, до десятого почитання, до одинадцятого второго пришествія, до дванадцятого престолу херувимського. Донеси їх до предка Одама, до град Єрусалима, до пресвітлого твого пришествія.

Під час молитви підійшли люди. Якась бабуса заплакала — такі вже жалібні слова в тій молитві.

Молодиця, видимо сторонецька, питає пошептом:

— Звідки цей старець?

— А тутешній. Це Богданко. Він давно у нас, оцей Богданко. Підстаркувата жінка поклала у шапку старцеві два млинці, й він розпочав.

— Господу помолимося за Охрїмову душу, за Панкратову із ріднею його...

Сторонецька молодиця цікавиться:

— А як же він знає за кого треба молитися?

— Та це ж йому Марія Римка дала два млинці. Ну, то ж батько її був Охрім, а чоловік знов же таки Панкрат. А ото за Марією дожидає черги Гапка

Кендюхова, так він буде молитись за Йвана, за Олену.

— Та невже ж він знає усю Вільшану, яка в кого рідня?

— Авжеж що знає! Богданко всіх знає — хто в кого вмер, хто ще живе. Він усіх знає... Та й не тільки у нас. Як піде на одпусти до сусідніх сел, то й там усіх знає. А як трапиться, кого де й забуде, то розпитає та й знов знає, бо йому нагадують.

Тарас іде далі. Попадає знов у центри торгівлі: тут із пашнею розташувалися.

— Та що ти говориш? Кому ти розказуєш? Хіба ж я не бачу, що твоє борошно з

кукілем?

— Слухай, чоловіче!.. Дай мені, Боже, так по правді вік ізжить і дітей розпорядить, як я по правді кажу, що то у млині спалило борошно!

— От дядько, так дядько! А он тій молодиці казав і присягався, що в копах змочило.

— Він зна, на що божитися — на дітей. А в нього дітей зроду-віку не було.

А там уже й битись заходилися. Один дядько купував зерно. Воно було зверху чисте. А як висипав — усередині половною. Так він притарабанив мішок назад, витяг із половною кулак та в пику тому продавцеві та в пику! Крик, лайка.

Тарас тікає. Попадає на торговицю. Тут уже орудують цигани та євреї.

— Стара, кажеш, коняка? Оця коняка стара? Та їй сім год, коли хочеш знати! Хто поміняє на лошадях, той не скаже, що вона стара!

А нашому чоловікові немає нічого гіршого, як сказати, що він не розуміється на конях. Він ніколи цього не признає. Продавці знають цю струнку й грають на ній.

— Мабуть, дядьку, ви нічого не знаєте на конях. А як не знаєте, то не беріться й купувати, неморочте людям голови. Підіть краще кума приведіть, той лучче вас поміня на конях.

У кожного дядька є кум, і кум той теж претендує на вміння вибирати коня, й між кумами не раз була об тім балачка, отже торговець свідомо попадає в болюче місце.

— Нащо мені кум? Хіба я сам не бачу? Шкапичка старенька.

— Та видимо ж, що не бачите, коли не можете відрізнити старої скотини від стомленої. От що стомлена трохи, то й я скажу, що стомлена, бо в далекій дорозі була. Ми здалека на ярмарок їхали. А вона як спочине, так хіба ж так буде вибрикувати! Ось глянь тільки! — і ріже бідну скотину нагаєм. Та справді починає вибрикувати.

Між своїми людьми трохи спокійніше. І чистіше.

— Та ваша ж коровка старенька.

— Та яка ж вона, дядю, старенька, коли їй тільки сьома паша?

— Та й нетільна, вона, мабуть...

— На заговіні буде доїтися.

Торгуються спокійно, розмірено. Купує один бичка.

— Ей, бери, дядьку, за бичка дванадцять карбованців!

— Та ні. Мабуть так, що й шістнадцять у вас зостануться.

— Дорого правите. Вступіть.

— Е, що балакать дурно? Вари воду — вода й буде, а вкинь пшона — каша буде. Адже ж я вступив, а ви набавте — от воно й стається як-небудь.

— З волами треба он як обережно, — встряє хтось ізбоку. — Оце мій сусіда купив пару волів. Шо видимо ж зубів нема, а його завірив яврей, що то на бразі були зимовані. А тепер плаче...

— Так то ж із волами, а це бичок. Діло видне.

А там уже покупка завершилася й один другого кличе:

— Та йдіть, бо могорич прохолоне.

На могоричі поводяться дуже гречно. Припрошують одне одного, бажають гарних

речей.

— Нехай вам Бог щастить, купивши. Споживайте в добрім здоров'ю.

— Спасибі й вам за добре слово та за чесний продаж.

Купа сліпців. Співають хором "Лазура", як ото "воєдіной чоловік багатой бував, которій розкошно пивав та їдав..." По кожній зворотці сліпці кланяються мирові, а з товпи то той, то той вкине монету в чашку.

Один лірник чомусь відокремився. Йому дають замовлення.

— "Про правду"... Що ото — нема в світі правди.

Лірник узяв гроші, але вчистив "Дворянки".

— Що це він? Наміру гра?

— Чого на віру? Йому заплачено.

Підійшов дядько, мабуть односелець.

— Здоров, Ларивоне!

— А-а!.. Це ти, Андрію? Здоров, здоров...

— Ну, як діла?

— Та плохо, брат. Щось не дуже нас люблять.

— Давніше, ма'ть, краще було?

— Е-е, мало чого давніше. Давніше воно все якось краще було. І наше браташтя більше шанували люди. І нагодують, було, чепурно ще й у торбу що пхнуть.

— Старця нагодуєш, а торбу його ніколи, — кидає репліку хтось із товпи. Лірник мов не чує.

— А тепер хто й зна які й люди пішли. "Співай", каже... То за копійку або дві й співай йому штихов п'ятдесят, а то й білш. А як скажеш три копійки або п'ять, так каже "дорого"... А як загадує співають, то ще й наказує: "Гляди! Не викидай слів..." Так наче воно й зна.

Сліпець зітхнув і почав далі співати перервану "Дворянку". Зовсім на боці розташувалися сліпі жінки. Сидять на землі, коло них діти. Дві тримають своїх малих при грудях. Співають "П'ятниці" — це бабська псальма.

А в пустині трудовник трудився,

Не влада ні руками ні ногами.

А у сні йому П'ятінка з'явилась,

Хрестом його оградила,

Словесами огласила І во сні його іспросила...

Одна з сліпих держить у простягненій руці маненьку дерев'яну мисочку і в неї іноді хто кине дрібну монету. Жінки, що слухають, розплачуються більше натурою: то суне хліба, та кусок риби жареної, та ще що-небудь. Сліпі, коли переривається їх спів, їдять подане, а хліб ховають до торб. Потім знов починають співати. Співають довго, протяжно, а одна все кінець виводить уверх.

Коло жінок сидять двоє сліпців. Один старий, худий; другий молодший, чорний у світі, брилі й нових вибійчаних штанах. Біля нього купка верьовок, віжок. Його поводити з азартом викрикує:

— Ану віжок! Ану віжок! Хто віжки купить, той додому поїде. А хто ні —тому й до завтра стоять.

Старий безперестанно кланяється й говорить "прошену молитву". Тарас уперше її чує. Він іще замалий, щоб оцінити її художність та тонкий психологічний розрахунок власне на психіку мужика, але все ж молитва подобається Тарасові. Мої працівнички милі, ласкаві, добротливі!

Та не збіднієте ж ви, татунцю, тою копійчкою єдиною,

Не збіднієте ви тим хлібця кусочком...

Не на землю ви його кинете —

Перед Господом Богом положите

Не тільки, татунцю, вашої праценьки пропадає...

Це переконує, і копійки сиплються в чашку.

Тарас так заслухався цієї "жебраної молитви", що не помітив, як підійшов батько і злегка, жартома, тріпнувши Тараса за вуха, говорив:

— А ти де це, заблудяго, бродиш? Шукаю, шукаю по всьому ярмарку, а він ба' де. Ти, брат, дивись! А то тут циганів достобіса — як раз украдуть!

— Що вкрадуть?

— Не що, а тебе.

— Хіба вони дітей крадуть?

— Ого, ще й як! Наглядять отакого заблуду, як оце ти, дивляться, що нікого нема близько із старших — зараз рота заткнуть ганчіркою, щоб не плакав, і гайда!

У Тараса похолонуло в серці... А він же так близько підходив до циганів!..

— Ага? Злякався? Ото будеш знати, як від батька на ярмарку відбиватися.

Дядько Григорій був трохи підвеселений, тому втратив свою звичайну ділову суворість і говорив благодушно.

Вже нерано. Кому пильніше треба — роз'їздяться. Потяглися вози. Ззаду підбігають телиці, бички; до голобель поприв'язувані виміняні чи куплені коні. На возах у кого бочівка нова, у кого колеса, жлукто, а як де, то й скриня для дочки. Хлопці у нових смушевих шапках, дівчата бережно несуть чоботи або ситчик чи хустку, квітки.

Розсипалися вози усіма дорогами. Спочатку купи великі, далі рідшають: то туди відділиться двоє-троє возів, то туди... Та й дорога. Спочатку бита, широка, потім вужча, менше бита, а потім уже й зовсім ледве видно в шпоришу, мов стежка. А там десь, на кінцях тих доріг і стежок — малі діти. Вже й очі продивили, виглядаючи тата з ярмарку. Той медяника сподівається, той бриля, той свистуна глиняного; та стрічки, хусточки, та ситцю на спідничку. Не сидиться в хаті, не сидиться надворі, коротка й вулиця — повибігали аж на вигін, попримощувалися на сходах вітряків.

Дядько Григорій їде підвеселений. Пробоє співати. Видимо йому хочеться балакати, а ні з ким. Говорив до Тараса, говорив до кобили — ні, не те. Тому дуже зрадів^коли побачив на дорозі якогось знайомого діда.

— Ей, діду Онопрію! Діду!..

Дід став і, затуливши від сонця очі, дивився — хто його кличе.

— Здорові, дідуню! Що — вже від'ярмаркувались?

— Та... неволя застала...

— Усіх нас неволя заставляє, дідусю. Так оце ви додому?

— Та додому ж.

— Ну, сідайте — підвезу.

— От спасибі тобі... А то хоч воно, сказати, і недалеко, а все ж...

Дід ізліз на воза. Григорій ньокнув, віз заторохтів.

— Усіх нас неволя заставля, дідусю.

— Чого там усіх? Інший їде для того тільки, щоб поп'янствувати.

— Буває й таке, ну тільки рідко. Все більше по ділу.

— А я так признаю, що від тих ярмарок тільки лихо!

— О-ов?

— Да, да!.. Ярмарки вредять справі божій! Тут до служби божої дзвонять, а тут до ярмарку всяке поспіхом. А воно ще, як на злість, і ярмарки повстановлювано — коли не на празник, то на неділю обов'язательно.

— А коли ж його устанавляти? Вже ж не на робочий день.

— Та вже-ж і не на празничний! — аж скрикнув дід. Видимо його це питання хвилювало. — У буденний день тільки робота твоя пропаде, а в свято — душа. Он і йди у суботу перед ярмарком до церкви — порожня церква! Стирчать там бабок душ із шість, моляться за діточок та онуків. А самі ж діточки та онуки де? Онуки ягняток заганяють, жінки страву готують, а чоловіки вози лагодять — на ярмарок їхати. Так хіба їм до служби божої?

Старий розхвилювався. Все, що йому здавалося цінним вічною непреходящою цінністю — все те приносилося в жертву іншому богу, богу щоденності, меркантильності. Люди, мов сліпі, не бачили, не розуміють, що за дешевим видимим набутком сьогоднішнього дня втрачають велике й вічне благо. І старий не може зрозуміти, не може простити цієї людської тупості.

— А на ярмарку. Скільки гріха, скільки брехні, скільки обманства! Таке виробляють, наче Бога й зовсім на світі нема. А божаться!.. А присягаються!.. "І бодай мені добра не було! І щоб я додому не дійшов!.. Та нехай мені й очі повилазять і руки-ноги покалічить". Пху!..

— А наторгується, набожиться, намошенничається — поспіша! А куди ж ото він поспішає? Мо' до храму божого свої гріхи одмолити? Ні!.. До шиньку він поспішає — от куди він поспішає!..

— Що ж, — ледве знаходить можливість вставити слово дядько Григорій. Говорить він смиренным голосом, мов винуватець, що не надіється на виправдання зовсім, а бажає хоч трохи залагодити приговор. — Що ж, і в шиньку не саме тільки погане. То вже хіба, як підіп'ють люди. А поки тверезі, то й у шиньку багато доброго можна почути. Не самі ж п'яниці до шиньку ходять. Інший зайде, щоб побачитись із добрими людьми та побалакати. Другий — послухати людей та дечого довідатись новенького. На селі де ж більше зібратися людям до розмови? Нема й місця більше, як шиньок. А

чоловіка мабуть уже так Бог создав, що йому не можна довго без людей бути.

Дід не згоджується й довго та нудно доказує шкоду ярмарків та шинків. Віз злегка поторохкує по дорозі. Дядько Григорій розморений жаротою та Бахусом, куняє, хоч не хоче того показати. Але от він хропнув і сильно хитнувся. Дід замовк і з докором похитав головою. Згодом звернувся до Тараса.

— Оце я буду злізати, а ти візьми віжки та й прав. Тут дорога рівна, не перевернешся. А батько нехай проспиться. А як проїдеш балку — збуди батька.

Бо там дорога розстання — ще заїдеш хто й зна куди. Ну, прощай.

Дід легко скочив з воза і, йдучи обіч, валив дядька Григорія на віз. Той боронився, бажаючи зберегти сидячу позицію: останні проблиски свідомості залишили наказ "сидіти".

— Ну, ну... лягай вже, лягай, — з якимось відтінком злості говорив дід.

Дядько Григорій не боронився довго: повалився набік і захріп. Дід перекинув ноги у віз, кивнув Тарасові головою й пішов.

А Тарас, перебравшись на передок, чув себе цілком щасливим. Це ж досі йому давали тільки "поправити", так ніби побалуватись, а кожної хвили могла простягнутися рука, зневажливо відхилити ліктем й забрати віжки. А зараз він сам був хазяїн. Діловито цмокав на коняку, надержував, де згористо, й чвиркав слиною крізь зуби, як парубки.

XXVI

Літо промайнуло. Тарас і не зглянувся, як пройшли жнива, на полях вирости рядами жовті копи.

За панською роботою щось довго не вдавалося Григорієві перевезти хліба з поля. Люди вже молотять, а Грицькові копи ще на полі. Насилу зібрався.

Поїхав і Тарасик на поле. Воно тепер не таке, яким звук бачити його літом. Голе і все в стернах, як їжак у колючках. Про те, щоб побігати, вже нема й думки.

Коли батько почав на довгих вилах підіймати снопи, Тарасик побачив цікаву річ. Майже під кожним полукіпком ворушилося гніздо мишенят. Гарненькі такі, манюні. Батько без милосердя топтав їх ногами.

— Диви, скільки цього паскудства наплодилося!

Тарасові до сліз жаль мишенят. Він схопив батька за руку.

— Тату!.. Що ви робите?.. Вони ж маненькі... Та-ату!

Микита зневажливо сміється,

— Ото дурний! Та вони ж жито трублять!

А потім додає поважно.

— Як мене узяли тато вперше на поле, та почали снопи підіймати. А там мише-ей!.. Так я давай їх бити долонею. Б'ю та й б'ю. Коли це глядь, а у мене рука вся в крові. Об стерно попроколював.

Тарасові дуже сподобалося їхати на снопах: так високо він іще ніколи не бував у житті. Віз хилється на колдобинах, татко тоді кричать: "Держи-ись!", а Тарас регочеться у відповідь.

Осінь, осінь... І забави у дітей тепер осінні, своєрідні.

Очерет уже твердий, з нього що хочеш, те й зробиш: і дудку, і млинок, і "липку" — щоб на будучий рік черешні звисока рвати, хоч іще, мабуть, не траплялося ніколи на світі, щоби цей причандал долежав у хлопця до наступної весни.

Будяки вже теж тверді — добрі дудки з них виходять. І з бузини, і з болиголова, та мало хіба з чого можна зробити дудку — аби охота! Он із гусячого пера хіба ж такі пишалки виходять! Ого!..

Наспіли груші, яблука по садках — і у хлопців появився зуд, особливий рід сверблячки: ну от свиндить і свиндить, щоб я лук накрасти. І не перестане, поки не врадеш або не заспокоять тобі той зуд іншим способом.

Підманили хлопці й Тараса полізти в садок до діда Семигласа; дуже вже гарні бергамоти у діда Семитаса в садку.

Полізли. Тільки старші ж хлопці взяли на себе функції підбирання, а Тарасові веліли лізти на грушу й трусить. А тут наскочив дід Семишас. Підбирачі вростіч, а Тарас і попався.

— Он-ба хто мій садок обтрусює! Ну-ну!.. Такого гарного батька син — і по чужих садках лазить.

Соромно Тарасові. І особливо за те, що от утопав у болото честь батька. Оцей же Семиглас частенько приходив до нашої хати в неділю послухати читання — як же ж тепер Тарас дивитиметься йому в очі?

— Ой, дядечку, голубчику! Дідусю рідненький!.. І зроду-віку не буду!.. Ой, і помилуйте!.. Ой, і пожалуйте!..

— Та я тебе бити й не збираюся. Я поведу тебе до батька — він сам знатиме, що з тобою зробити.

— Ой, діду-усечку — бийте вже самі! Бийте, скільки хочете бийте — тільки не ведіть до батенька.

— А що — хіба батько битиме тяжко?

— Стидно мені, дідусечку!..

Щось добре засвітилося в очах старого Семигласа. Не жаль йому того десятка груш, але кодекс вини й кари він розуміє твердо й не ради себе, а ради хлопця мусить завершити цикл.

— Он бач! Тепер так соромно, а по чужих садках лазити, бач, і не соромно.

•* — Я ніколи не лазив, дідусеньку... Це й вперше.

— Та воно й видно, що вперше — прахтики нема.

Хотів іще додати: як будеш удруге красти, то не лізь на дерево.

Жаль дідові хлопця. Охоче пустив би його, як пташину, на волю та ще б і груш дав на дорогу, але — ні. Це ж майбутній громадянин села, а хто ж їх виховає, як не ми, попереднє покоління? І йде старий чоловік, кинув і садок стерегти, щоб дати науку моралі малому хлопцеві, щоб гарна людина з нього вийшла.

А Тарас аж не стямиться від внутрішнього болю. Слізьми обливається, руки дідові цілує. І так діда розжалобив, що той замалим не відмовився від свого громадського

обов'язку. Але розуміння повинності перемогло — привів Тараса до хати.

Батько саме були на дворі.

— 'Доров, Грицю!

— Здрастуйте, дідусю.

— Оце привів тобі синка твого прелюбезного — обтрусив мені, вражений син, увесь садок!

Батько Григорій бачить добрі вогники в очах діда і розуміє, що тут діло зовсім не в грушах. Але робить суворе лице й накидається на Тараса.

— Лазив у садок до діда Семигласа!

Тарас не може говорити, бо захлинається.

— Ла-ла-ла-зив...

-1 тобі ото не соромно! Хіба я тебе того навчав? Ну підожди ж ти — я тобі покажу.

Дідові Семигласові стає тривожно — як би обиди за поругану батьківську честь не взяла верх і Тарасові не влетіло би зверх норми. І дід починає торгуватися.

— А скільки ж ти, Грицю, хочеш йому дати?

— А скільки влізе! До руки хворостину поб'ю...

Батько теж тільки лякає, але Тарас завмирає від жаху. Та й дідові Семигласові стає страшно. Він непомітно моргає оком батькові.

— Ні, я хочу, щоб ти при мені його вихлостав. Скільки різок даси?

— Двадцять п'ять!

— Нехай на перший раз буде дві з батьківських рук. А вдруге, як попадеться — нехай тоді не здивує: випорю сам і то так, що шкура на ньому облізе.

Тарас нічого не чує, бо його трясє страх. Батько кладе його на дривітню й відміряє йому дві довгих лози.

— Тепер дай чолом дідові Семигласові та подякуй, що я тебе не запарив. Бач які добрі дід Семиглас: ти їх обікрав, вони ще за тебе й заступилися.

Хлипаючи, Тарас припадає до руки діда Семигласа, а той другою рукою гладить хлоп'я по голівці.

— Ну, нічого, нічого. Цить уже, цить... Ти приходи до мене — я тобі й так груш дам. Ну годі вже, годі.

Витягає з пазухи велике червоне яблуко й дає Тарасові. Мала душа розпливається в почуттю вдячності й великим зарокм зарікається — не лазити більше по чужих садках.

XXUP

А от уже й у лісі поспіли груші та кислиці. їздять дядьки у ліс трусити. Хто додому везе сушити, а в кого більшенько — сушню приладить примітивну в лісі та й сушить там.

У старого Желеха є сушня. То він і свої посушить і людям, хто впроситься. То біля Желехової сушні нарід і не переводиться:

одно поїде, друге приїде. І з дітьми майже всі, бо кожному хлопцеві цікаво побувати у лісі. Випросився й Тарас у матері. Правда, довгенько довелося просити — боялися

мати відпускати самого.

— Хто й зна... Нікого коло вас там не буде, сама дітвора. А з дядьків хто хоч і буде, так коло сушні ж, йому не до вас... Будеш бігати там сам.

— Я з хлопцями.

— Та ото ж то й біда, що з хлопцями.

— Я вже великий, ма'

— Та великий, що й казати, ну тільки сиди ти краще дома — спокійніше буде діло.

Але Тарас як пристав, як причепився. Тут і плачі, тут і нарікання, тут чого хочеш. А воно ж таки й справді досадно: всі хлопці побували у лісі, навіть куди-и менші.

— Ма'!.. І Йван їде Гончаренків, і Федьорка Йван, і Смально. Та всі!.. Ма!.. І я поїду, ма!..

Словом, скінчилося побідою Тараса. Мати дали хліба до торби, сальця трошки, свиту стару. Побіг Тарас до Гончаренків: батько Йвана мав трохи грушок у лісі, то присусідився до Желеха.

Хлопці аж не стямляться від радощів, й прямо місця собі не знаходять. І не всидять. Іван усе смикає батька.

Тату... Дорога далека.

— Та далека, сину...

— Може б уже й їхати?

— Та їдь, коли хоч.

— Так я ж дороги не знаю.

— А не знаєш, то підожди.

Нарешті вибрались. Їхали такою дорогою, що хлопці тут не бували: якимись ярами, глинищами. Он два ярки зішлись й обмили горбик між собою так, що він став вузьенький.

— Диви!.. Диви!.. Як ніж!

— А ти пройшов би по ньому? Я б не пройшов.

— А я б пройшов!

— Овва!.. Так би й гепнув.

І все це з піднесенням, з радісним схвилюванням.

Коли прийшло їхати нагору, батько Йванів устав.

-А ви сидіть. З вас там ваги...

Але де ж хлопцям висидіти! Позскакували й побігли ярком уперед.

Ярок вивів у чистий степ. Осіннє сонечко світить лагідно, віз м'яко котиться, здійсмаючи легку, прозору куряву за собою. Іванів батько звисив ноги й мугиче якусь пісню; хлопці торохкотять між собою без угаву.

Все тут нове для них, все зупиняє увагу. Он перекотиполе погнало степом.

— Куди це воно біжить?

* — Насіння розтрушує по всьому полю. Самосіянка виходить, — пояснює Йванів батько.

Коли засинів у далечині ліс, хлопці закричали й заплескали в долоні. Зривалися

бігти, бо їм здавалося, що кінь занадто поволі йде. Зморившись, знова сідали на віз. А дядько і не звертає на них уваги: подрімує собі потроху.

От ліс. Спочатку малий, сама ліщина, а далі вже й густіший. Хлопці посмирнішали.

— Ви ж держіться гурту, — повчає дядько Нехвід. — Не відділяйтеся. Бо в лісі легко заблудити. Особливо, як хто непривичний.

— А вовки тут єсть? — несміливо питає Йван.

— Аякже! Вовків тут скільки хочеш.

Згадка про вовків трохи збила гарячки з хлопців. Вони вже з острахом поглядають у гущавину — а що, як вискочить?

От і сушня. Коло неї кілька хлопців різного віку. Тарас із Іваном живо вплуталися в усю повноту лісового життя — і почалось раювання.

Справді у лісі було по особливому гарно.

Пішли горіхи збирати. Поблизу вже всі було повизбирувано, але серед хлопців був один трохи старшенький, Смалько, то він повів усю громаду "на січу" — там іще залишилося горіхів досить.

Щоб дістати отих двійко чи трійко горіхів, ліщину треба нахилити. А коли нахилиш — горіха вже не видно поміж листям. Для того, щоб знайти горіх, треба пришморгнути рукою по всій гілці — це така техніка.

Тарас швидко навчився тої премудрості й не відставав від товаришів. Але загалом була вже пізня пора на горіхи. Що визбирали люди, а що й просто осипалося. Отже увагу доводилося концентрувати на "збиранцях", тобто на горіхах, що визріли, випали й шукати їх треба вже під кущем, серед листя. Це найкращі горіхи.

Бувалі хлопці мріють, щоб ізнайти мишаче гніздо.

— Там, брат, горіхів!.. Та всі спілі! Та один в один! Всі починають шукати мишачої нори, розкопувати кожную дірочку в землі, але нічого з того не виходить.

Гриби збирати теж страшенно цікава річ. Хлопці спочатку як понабирали грибів, так майже самих поганих. Тарасові найбільше подобались мухомори, так він нагилив їх повну пазуху.

— Та хіба ж ці беруть? — повчає Смалько. — Це такі, що як наїсишся, то й дуба даси. Ти отакі бери, о! Оце називається справжній гриб.

Смалько оточувався малечою й читав їм цілу лекцію.

— Гриби усякі є. Є маслюки — це теж гарні гриби. Він і на піску часом росте. Та чудно: пісок сухий, а маслюк мокрий. І де він ту воду бере на сухому піску? А оце вже пустіші гриби — сиріжки, голубінки, поплигушки — таке... Синець іще нічого гриб. Гуски... А довгі такі, то зовсім негодящі — гадючі. Їх теж не їдять.

— А наші дідусь кажуть, що всі гриби можна їсти, тільки знати, як їх приготувати.

Це малий Стецько. Його дід зайшов сюди із якихось лісових сторін, то справді їв усі гриби, окрім мухоморів.

А увечері — то була вже справжня казка. Показалося, що лісові забави можуть бути такі, про які й мріяти не доводиться на селі.

Насамперед дівтора розвела коло сушні таке вогнище, що все листя на полянці

кругом попеклося. Довгі язика полум'я сягали аж у саме небо, танцювали й дивно освітлювали все довкола.

Вогнище тріщить, сире галуззя шипить і карьожиться, дитячі радісні вигуки перемішуються з тими звуками. Хтось кинув жменю горіхів у вогонь. Як почали ж вони тріскати! Як почали бабахкати!.. Розпечене шкаруп'я летить в усі боки, мов золоті жуки. Одного хлопця як тріснула така шкарлупина, так зразу гуголька набігла. Сміху було!

Андрій Смалько бував уже в лісі, знає усякі лісові забави. От він кинув кілька груш у вогонь. Вирізав паличку, загострив кінчик. Грушки розпалилися, обгоріли й на них затлілася верхня шкуринка, Андрій штрикав паличку в грушу й шпурляв грушу вгору. Від руху в повітрі шкуринка розіскрювалася і тоді здавалося, що то зірка летить у темному нічному небі. Хлопцям це страшенно подобалося, й вони всі позагострювали свої патики, понакидали груш у вогнище. Але чомусь не у кожного виходило так, як у Андрія.

А Смалько вже нове щось надумав. Знайшов пеньочок спиляного молодого дубка, плюнув на середину й усім теж велів плювати.

— Щоб калюжка вийшла.

Хлопці наплювали невеличку калюжку, Андрій витяг із вогнища жарину, бистро поклав її у ту слину й щосили вдарив обухом. Брильянтові снопи більших і менших іскор розбризкувалися в усі боки, мов водограй жаровий. Діти аж почали скакати від радощів.

XXVIII

Коло сушні робота не тяжка, але безперервна. Дрова підкладати, дивитися, щоб вони не горіли жаром, ворухити груші, висипати готові й накладати свіжих — все це мусить іти без перестану. Тож дядьки чергуються коло сушні.

Батька Йванового мав змінити на другу ніч Яків, отой, що з Залісся. По правилу Гончаренко мусив діждатися Якова, передати йому справу й дітвору й тоді вже їхати. Але Нехведові дуже пильно було додому й він, понадіявшись, що Яків скоро приїде, почав збиратися.

— Ви тут не балуйтеся, а Яків скоро приїде.

Цьвохнув шкапину батогом і подавсь. Діти zostалися самі. Спочатку вони тільки зраділи.

Але от почало вже й смеркатися, а Якова нема. Вже й смеркло, а Якова нема. Вже й темно стало — нема Якова.

От тут уже й боятися пора. Звідкілясь прийшло й обгорнуло почуття самотності, безпорадності. Одна думка, що на десятки верст нема душі живої, що куди б ти не ткнувся, куди б не пішов, усе буде ліс, ліс, ліс, — від одної цієї думки замерзала кров у жилах.

Поки було світло, стежили за сушнею, хвалилися один перед одним, що не будуть усю ніч спати, а все підкладатимуть дрова. Але коли стемніло, виявилось, що ніхто не хоче сидіти в сушні.

— Хіба ми знаємо, скільки підкладати дров та коли груші виймати?

— Нехай дядько Яків приїде та сам і підкладає.

— Якби йому приїхати, то він би вже приїхав. Хто ж, на ніч дивлячись, буде сюди їхати?

Це надаремне хтось сказав. То була хоч надія, що Яків таки приїде й покласть кінець важкому почуттю самотності. А ця фраза відібрала надію, і на серці стало холодно-холодно. Малий Санько — він був тут найменший — почав навіть пхикати, але Андрій крикнув:

— Ну чого ти реви розпустив? І без тебе...

Це теж була невдала фраза. І без тебе, мовляв, страшно.

Хтось порадив лізти в курінь. Це була думка всіх — і всі разом, штовхаючись, почали лізти у той курінь.

Це не був курінь. Просто нарубану ліщину уткнули в землю одним кінцем, зігнули й уткнули другим. Вийшла дуга. Під ту дугу можна залізти й лежати. Тільки лежати.

Так от у той курінь залізали звичайно діти спати, лягаючи покотом і тісно притуляючись одно до одного. Коли все було нормально, у куріні трималася щира веселість. Хлопці лоскоталися, душилися взаємно. А то нараз повітря починало псуватися, і це теж було дуже смішно. Часом таку реготню зчинять, що від сушні чується окрик:

— Ей, ви там! Спіть мені зараз, а то батога дам!

Тепер нічого такого не було. Спішно позалазили в курінь, причому якось так сталося, що старші опинилися всередині, а малеча з країв, де було "страшніше".

Малого Санька відтиснули на самий край, і він почав плакати. Андрій крикнув на нього, але від того Санько ще більше розрюмсався. Тарасові стало жаль малого й він помінявся з ним місцями. Це не так то просто було зробити. Для того треба було вилізти з куріня обом, причім вилазити не головою вперед, а ногами. В звичайні часи це робилося простіше: хтось вилазив перший і з реготом витягав за ноги товаришів.

Але от усі повмощувалися, лежать. Нерви напружені, сон далеко. Трісне гілка у лісі — серце так і стрепенеться.

Хтось запропонував, щоб Андрій розказав казку. У нього баба вміє багато казок, а від неї й Андрій навчився.

Андрій почав останню, яку чув від баби. Казка, дуже добра дома, на печі — показалася зовсім непідходящою тут, у лісі, та ще ніччю, та ще в оцій страшній самотині.

— Жив собі один цар. І вилупилася у нього дочка царівна. Як зросла — дуже гарна вийшла дівчина, багато до неї залицялося парубків, усе царевичі, та їй ні один не подобався.

— А був там у лісі один розбійник...

Квит! Страшне слово було сказане. Відтепер аудиторія вмерла... її нема... самі трупики холодні лежать у курені.

— Так от отой розбійник приїхав до царівни увесь у червоному. Сам такий бравий,

кінь під ним, як вогонь. Сказано — пан, бо розбійники ж усі з панів.

— Та й почав він до тієї царівни їздити. їздить та й їздить, та все намовляє, щоб вона до нього в гості прийшла. "У мене, каже, хороми великі. А в покоях у мене золото так і блищить, каміння дороге так і блищить!.."

— Дуже захотілося царівні на те все подивитися. Сказала про те батькові й матері, але ті й слухати не хотять. "Як?.. Наша дочка, царівна, та буде кудись шльондрати? Та нізащо на світі!" Й не пустили.

— Тоді царівна надумала одурити батька й матір. Раз, коли їх не було дома, поїхали на поле, вона підговорила свою служницю, й пішли вони у той ліс.

— Пішли вони у той ліс, а на узліссі вилетів звідкілясь пташок, крутиться коло дівчаті співає: "Вернися, царівно!.. Вернися, царівно!.. Вернися, царівно!.."

Служниця чує та й каже:

— "Ой панночко! Давайте вертатися лучче!.."

— "От тобі й маєш! Скільки пройшли та й вертатися? Ні, ходім".

— Пішли вони у той ліс. Ідуть, ідуть... Уже сонце почало заходити, а потім і зовсім зайшло. Стало темно... І взяв дівчат страх...

Узяв страх не тільки дівчат, а й хлопців. Вони теж були самі у темному лісі й могли сподіватися розбійників. Уже б попросити, щоб і перестав Андрій, алех теж несила:

— Аж нарешті дивляться дівчата — хороми стоять у лісі. Вели-икі!.. І три брихтани перед ворітьми — врр... вр-р... вр-р... — не дають і приступити.

— Царівна одному булочку, другому булочку, третьому булочку. Якось залагодила — увійшли вони з тою служницею. Входять до першого покою — пусто. Входять до другого — наче кухня. В третьому — ліжка й крісла стоять. У четвертому — гроші, повно самих золотих грошей. А до п'ятого як заглянули — так і обмерли зо страху... пішли мурашки по паннах.

Передчуття чогось особливого заморозило хлопців. Санько вже від страху не міг плакати голосно й тільки гудів. Хтось порадив йому:

— Ти накрійся з головою... коли боїшся... Ми ж бач... не боїмося...

Хлоп'я тягло на голову якесь шмаття й з тоскою згадувало, що дома зараз у хаті світло, мати пораються, батько хомут ісправляють.

Андрій замовк. Добрі актори перед виграшними місцями роблять художні паузи. Це теж була художня пауза, тільки зроблена зовсім з інших причин: Андрієві просто урвався голос. Він не хотів теж, він нізащо не хотів показати страху, але й видобути слова не міг.

Хтось найбільше переляканий ледве прошепотів:

— Що ж... там... було?..

— А там... лежать люди... порубані... голови повідрубувані, руки... самі покійники. Дівчата... так і обмерли... Аж тут чути... торохкотять вози... розбійники вертаються... у двір заїжджають.

І тут сталося щось таке, що було страшніше всіх оповідань. Десь не дуже далеко почулося вовче виття... У-у-у-у-у-у!..

Судорога скувала всі ці малі тіла... серця перестали битись., очі безумно виричалися у тьму.

На виття вовка обізвалося ще два вовчих голоси — один грубший, другий тонший. Так і перекликалися вони усі троє.

Потім перший голос завив ближче... потім іще ближче... Вовк наближався.

От він вибіг на поляну... Через секунду щось м'яко стрибнуло на верх куреня.

Вовк сів над самими обличчями дітей. Довго, протяжливо завив і почав скребти передніми лапами листя, накидане поверх куреня. Сміття падало на обличчя дітей, але вони вже нічого не відчували — вони були паралізовані.

Чи довго тяглася ця мука — ніхто не знав, але скінчив усе вовк же. Скребнувши ще кілька разів, він помочився на курінь, м'яко зіскочив і щез. А хлопці так і zostалися сковані страхом. Дехто заснув під ранок, а дехто так дочекався тої хвилини, коли приїхав дядько Яків і загукав:

— Ей ви, малеча! Живі ще? Не подавили вас вовки?

Криками радості стріли діти ден мужній голос, а малий Санько знов розплакався.

Навперебій оповідали дядькові пригоди минулої ночі. Яків тільки хитав головою. Він чув себе винним. Добре, що так минулося!.. А якби...

XXIX

Осінь.

Закінчився цикл праць, що відбирав усю силу, енергію всіх мускулів, напруження розуму. Трошки більше спочинку — і твориться поезія. Розцвічує людина коли не будень свій, то хоч празник.

Перше таке поетичне свято — це Маковій. З якихось давніх віків донеслося воно до сьогоднішнього дня, і оце далекий нащадок згадує предка, шануючи "зело землі і лоно вод". Водю, тим символом очищення, святиться плід землі — трави, квітки й хлібний колос.

Катря в переддень Маковія пішла на луки по квітки.

— Мало тобі своїх? — кажуть мати.

— То свої, а то я хочу нарвати ще й польових. Щоб ні в кого не було стільки квіток, як у нас.

І Тарас ув'язався. Пішли далеко — аж під ліс.

Гарно було на луках. Катря розливається — співає. І Тарас підтяга. Пам'ятливий він вийшов на пісні: почув раз — уже й зна.

Немилосердна Катря на квітки — так би усі й позабирала. Уже великий жмут, а й ще рве.

— А хто то ходить під лісом?

Катря придивляється й пізнає бабу Ненашиху.

Був собі Ненашко колись. Жили вони удвох із бабою, дітей не було. Він трохи до коней знав, а вона трави. І багато людям помагала. Та не так, як баби шептухи, що більше голову морочать. Он покличте Зміючку сояшниці заварити. Так вона вам до горщика і пшона, і веретено вкине, і щітку, голку, ніжик, копійку й тільки зверху

маненький сояшничок.

А у Ненашки нічого того нема. Дасть трави й скаже пити з молитвою. Знайшлися лихі язики, що почали були нашіптувати — чи не відьма часом Ненашиха. Але велика богомільність і те, що баба до всіх ласкава, нікому не робила зла, врятувало Ненашиху від людського поговору.

Оце й тепер вона вийшла трави збирати. Бо ті, що посвятаються на Маковія — найпомічніші.

Катря, побачивши бабу, аж бігцем до неї. Привіталася ласкавенько. Ненашиха придивляється: не добачає трохи та й проти сонця невидно.

— Здорова, здорова, дівонько. А ти ж чия будеш?

— А я Катря, Шевченкова Катря.

— А-а!.. Що ж ти тут робиш?

— Зіллячко збираю на завтра.

— Зіллячко? Це добре діло, добре діло. І я оце по зіллячко прийшла — мо' кому здасться, нехай не придасться. Ану покажи, чого ти там поназбирала. Петрів батіг... Це гарна травка, помічна. Як хто блювати почне, або бігачка нападе, так дають пити. Малих у ньому купати добре... Гарне зіллячко. А оце — щебрець, теж гарне зілля. Від голови помага' — голову ним парити треба. Німичка... Це від зубів. Як прикласти оцього зілля — зразу заніміють зуби. Кудрявчики... Ну це від нечистої болісті... Струпи на голові теж ними парють... Гарного зіллячка набрала, дитино, гарного.

— А у вас, бабусю, яке?

У мене? Та й у мене таке, як і у тебе. Оце різак. Як усередині ріже, то помагається ніби, як пити. Оце деревій — від живота. Полинок... Це як хто тужить, тоскує — добре пити. І як у грудях заболить — теж. Підбіл — на рану добрий.

Катря слухає та на вуса мотає. їй усе хочеться запам'ятати. Слухає й Тарас, але у нього свої думки. Нараз виривається:

— Бабусю! А чи правда, що ви на помелі на Лису Гору літаєте?

Загальна ніяковість. Катря почервоніла й смикнула брата за сорочку. Баба Ненашиха сумно зітхнула.

— Ні, сину... То тільки так з дурного ума говорять. На помелі ніхто не може літати... Ну, йдіть же собі, дітки, а я ще піду у ліс, далеко...

Катря дуже довго виговорювала Тарасові. їй жаль було, що втратила таку нагоду дечого навчитися.

Додому принесла цілий оберемок квітів. Мати аж здивувалася.

— Куди їх стільки ти натарабанила? А це нащо? А це?

Та ми, мамочко, не все понесемо святити. Що понесем, а що й так засушимо — воно, може, й здасться. Мене баба Ненашиха навчила.

— О!.. То вже й ти в лікарки берешся? Гляди, як би у ставку не скупали. Мати труть мак на коржі та шулики. Катря сортує свою здобич. Потім

пішла до стіжка, насмикала колосків пшениці й звила перевесло. Обкрутила ним сніп зела, уткнула туди воскову свічку — аж тепер готово!

— Гляди ж потім із цього перевесла навиминай зеренця!

Катря знає. Те зерно мішають потім до посівної пшениці — кажуть зони тоді не буде.

Дивний вигляд мала другого дня кирилівська церква. Мов усі дооколичні луки, наче той Бірнамський ліс, посунулися до огради. Всюди квіти, квіти, квіти усіх сортів, які тільки родить українська земля. І свіжі й засушені, і в малих пучечках і великими оберемками, як у Катрі.

А коли скінчилася обідня і вийшов священик у ризах, церковні брати позабирали корогви, церковні сестри образи, а на дзвіниці вдарили "веселенької", люди позапалювали свічки у своїх квіткових снопах — так і справді стало всім гарно.

І йшов цей величезний похід аж до Нижніх Криничок — це у долині три криниченьки рядом є. Там батюшка освятили воду й тією водою бризкали зело.

Тарасові було цікаво — як це так? Була-була собі звичайна вода у криниці, а тепер стала свята. І яка ж вона єсть тепер? Чи солодка, чи пахуча?

Коли піп бризкав, Тарас висолопив язика. Кілька крапельинок упало й на язык. Нічого особливого — вода, як вода.

А Катря — аж сяє. От уже для кого празник, так празник! Додому йде —мало не танцює. І в кого вдалась така життєрадісна?

XXX

Осінь.

Село починає приваблювати до себе всякого сорту людей. Он ганчурник приїхав. Дзвінким тенорком кидає через плоти зазивну пісню:

Ганчуркі! Ганчуркі!

Дявчуркі!

Нясітя ганчуркі, ганчуркі!

А ви, маладіці,

Нясітя тряпіці!

Тряпі-іці-ы!..

Наголоси витягає довго, і у нього виходить — "кіганчур... кіганчур... кіганчур"...

З дівчатками-підлітками хто-зна й що поробилося від тих криків. Мов показалися! По горищах нишпорять, по всіх закапелках лазять, метушаться, матерям обридають.

А ганчурник розіслав уже свої богатства на возі — аж очі сліпить! Тут і сережки, й перстеники, й хрестики, й образочки, намисто, а для хлопців гачки на вудку, ножички складані, книжечки.

Тарас побіг із цікавості. Тим більше, що вся вулиця дитяча там. Поприносили ганчір'я, простягають, а ганчурник коверзує.

— Што ш ти мало принесла? А ишто хатиш сережки. Этта, брат, ти мой, сережки дорогие. Принеси ишшо столько — тади дам.

У нас немає більше, — шепоче бідне дівча, а у самої слізки на очах крутяться.

— А ти спадницю маткину принеси али рубаху украдь, — не то в жарт, не то серйозно радить москаль.

Дівчинку в жар кидає від такої пропозиції, й вона відступається в товпу, забувши й про сережки й про своє ганчір'я.

Декого вже наділив ганчурник перстнями, хрестиками; у тих щасливців очі світяться радістю й не налюбуються вони своїм багатством.

Взяла й Тараса охота. Особливо книжечку йому хотілося. У червоненькій палітурці — така ловка.

Мотнувся стрімголов додому. Бомбою влетів до хаїти.

— Ма!.. Давайте ганчірок!.. Та багато!.. Ганчурник... книжки...

А сам і не здогається. Та його ждало велике розчарування. Він забув, що в сім'ї ж є Катря, і що ця Катря вже цілий рік збирає ганчір'я, бажаючи виміняти на разок намиста. І вже від Катриноного ока не сховається й найменший клаптик якої ганчірки, тим більше, що це все йде за згодою матері й її благословення.

Тарас засумував, коли мати об'явила, що ганчірок нема.

— Катря усі ганчірки забрала. Піди попроси — може вона за свої й тобі що виміняє.

Тарас чкурнув назад. Катря вже коло воза. Передає ганчурникові величенький жмут добре складених і перев'язаних ганчірок. Ганчурник важить на руці.

— Што ш табе? Перстенечек што-лі?

— Ні. Мені отой разок намиста.

— Маниста?.. Вишь чево захотела! Этта, брат, монисто дорогое.

— А як дорого — давайте ганчір'я назад.

— Вишь ти какая приткая! Ну, на тебе твоє добро назад. Положи в суп — може навар будя.

Це з обох боків була ставка на психологію, але ганчурник програв. Катря взяла ганчірки й повернулася йти назад. В цей момент підбіг задиханий Тарас.

— Мати... щоб ти... й книжку...

— Ні, Тарасику... Ходім додому: дядько не хоче наших ганчірок.

Як уже вона йшла від того воза, то інша справа, але факт, що йшла. А ганчурник наче й не дивиться в її бік, але все бачить і мусить признати побіду за дівчиною.

— Эй, ти, дефка! Вернись!..

Катря не думала навіть, що це до неї, аж уже діти почали кричати: Катре!.. Тебе дядько кличуть!..

Вогники радості заблисли в очах дівчини. Але вона витримувала характер і вертала повагом, хоч хотілося бігти.

— Ну, давай уж твоє добро, бяри монисто, шут з тобой.

— Ні, ще й книжечку дасте. Яку, Тарасе? Тарасик показав найблискупішу. Червоненька палітурка й золотий хрест вибито посередині.

— О, брат ти мой! Етта ти... Губа, брат, у тебя не дура! А ти, дефка, што ж? Раз о^ну цену правишь, а раз другую? Ну, да уж ладно, ладно...

Йому навіть подобалося, що таке мале дівча, а так зуміло за себе постояти. Ганчурник і не знав, яку довгу школу перед тим пройшла Катря, як вона годинами вистоювала й дивилась на справжніх дівчат. З ними й говорить ганчурник інакше, й дає

їм не те, що він хоче, а те, чого вони добиваються.

Ганчурник недбалим рухом кинув Катриного жмута до своєї скрині, дав дівчині разок пофарбованого намиста, а Тарасові роззолочений поменничок. Катря вдавала спокійну, хоч усе співало й грало всередині, а Тарасик не крив свого захвату; аж заляпотіли п'яти, як він кинувся до матері.

— Ма!.. Дивіться! Та ви тільки подивіться!

— Ох, яке ж і гарне! — машинально говорила мати, шурхаючи в печі.

— Та ви й не подивилися! Та ви, лишень, гляньте!

Мати повертала голову.

— Гарний поменничок. Це ти батькові дай.

— Навіщо батькові? Я сам буду бавитися.

— Що ж ти його у пісок понесеш чи що? Це річ церковна, бавитися нею гріх. Тут тільки догадався Тарасик розгорнути книжку й подивитися всередину.

Сподівався побачити там безконечне число різних малюнків, а побачив кілька клаптиків чистого паперу. Зовсім чистого, навіть нічого не написано.

Тарасик розчарувався. Йому здавалося, що ганчурник мусив би попередити, сказавши — дивись же, там картинок нема. Книжечка втратила ціну в очах Тараса й він байдуже віддав її матері. Але образ рудого ганчурника з подертим гречушником на голові, дзвінким голосом і швидкою мовою назавжди залишився в пам'яті хлопця.

XXXI

А то цигани приїхали. Десь там вони зупинилися за околицею, а одразу стало повно їх всюди, й наче аж гомін який пішов по селу.

Як тільки хтось перший гукнув — цигани! — піднялася суєтнява. Де висіло яке лахміттячко на тину, сорочка чи чоловікові штани — одразу зривалося, бо, відома річ, як тільки покажуться вулицею цигани — нічого не вдержиш на тину. Інші баби біти та хапали дітвору з вулиці.

Дівчата млосно думали про наявну можливість щось довідатися з будучого: Чи вернеться Степан із заробітків, чи прийдуть старости цього року та ще якби знати й від кого.

Хворі покладали надію на шептух-циганок, бо над них ніхто не відшепче. Дядьки дожидали циганів як майстрів ковальської роботи, бо циган природжений коваль. Дехто думав повести кобилу до циганських жеребців, а дехто міняти надумав, сподіваючися, що він обдурить, а не його.

Отже, хоч усі нарікали на циганів, хоч кожен казав: "О! Вже принесло цю наволоч!", але все ж цигани входили якимось боком у нормальне життя села й село не відмовлялося від тої участі.

Тарасик бавився на вулиці з Ориною, коли через плоти, через огороди понісся крик: "Цигани!". Якимось бездротовим телеграфом то встигало приходити до кожної хати, і коли десь на вигоні забіліла перша циганська фура, то вже мати Тарасова вибігла на вулицю й хапала і своїх і сусідських дітей. Сусідка відробляє сьогодні залеглий день.

Тарас вибіг із хати. На вулиці одразу ж наткнувся на циганку. Це була нестара ще жінка, одягнена в яскравих кольорів лахміття, з великими сережками у вухах, перстнями на пальцях. Вона тримала за руку Явдоху Колужниченкову і щось їй нарозпів приказувала. А Явдоха і червоніє й ніяково посміхається... Сором їй, що виперлася на вулицю ворожити, а й відірватися несила, бо циганка говорить такі солодкі речі й взагалі — "як у во ко вліпила!"

Тарас пробіг. Вулицею йшло двоє циганів. Один старий, другий молодий. Чоботи у них добрі у обох, штани широкі сині, на плечах куртки розшиті узорами. Ідуть спокійно, розмовляють по своєму — певне, чимчикують до якого знайомого.

Тарасові кортіло на вигін. Коли прибіг — побачив незвичайну картину. Весь вигін засіявся білими шатрами. Стояли розпряжені кибитки, лежали яскраві перини, подушки, ковдри. Горіло багато вогнищ і варилася страва.

Голі циганчата, як метелики, літали то туди, то сюди. Вони прямо фізично не могли встояти на місці спокійно, бо коли яке й стояло, то пританцьовувало й уся шкіра на ньому ходором ходила.

Із ближнього шатра вийшла молода дівчина, вбрана чисто, красиво. Це була, мабуть, дочка вождя. Вона стала проти сонця й якось жагливо потягнулася. Наче аж чути було, як хруснули молоді суставчики, як випнулися жадібні груди і вся постать, гаряча, пристрасна, томилася в одинацтві.

Недалеко в ямці бавилися циганчата. Вони побачили Тараса, щось поджерготіли між собою і, як хмарка шпаків, кинулися до нього. Тарас тікати. Але хоч і добре він бігав, та все ж не йому мірятися прудкістю з бистроногими циганчатами. Скоро вони догнали його й почали смикати в усі боки, регочучи та приговорюючи щось по-своєму.

Спочатку Тарас перелякався й хотів прикнути: "Мамо!" Але потім розсердився — як не торохне одного в пику, а другого в живіт, а третього по шиї, то тих мов язиком змело.

Побігли кликати кого з старших, але Тарас не чекав і чкурнув додому.

— Де ти був?

— Циганів дивився... на вигоні... — а сам не здишеться.

— Матінко пречиста! Так ти ото аж на вигін бігав? Та там же ж цигани могли тебе ухватити!.. Бачив у них казани над вогнем? Отоб взяли тебе та й укинули в казан. Отоді б знав!

— Ма'!.. А звідки вони прийшли?

— 'То й зна... Ми об тім не знаємо нічого. Оце приїдуть невідомо звідки, побудуть тут трохи, а потім подадуться вп'ять хто й зна куди. Отак і ходять увесь вік.

-1 хат у них немає?

— Немає. Отак і живуть під отими своїми шатрами й зиму й літо — тому вони й до холоду привичні. Кажуть же, що як у циганки знайдеться дитина, так хоч би яка зима була, а циганка занурює дитинча у ріку, у воду. Тому вони усі такі тверді на мороз. Тільки якісь вони... хай їм ураг.

— А що?

— Та здохлятину їдять. Як почують, що де здохла свиня, або худобина, то й з десятого села прийдуть, відкопають стерво й їдять. Це, кажуть, "божка вбила"... А до церкви не ходять і ніхто не знає, яку вони віру держать. Ото ж про них співається:

Ой цигане, циганочку — яка твоя віра?

Твоя жінка у середу борщ із салом їла.

Катерина проспівала веселенький мотивчик, а Тарас поглядає — чого це мати такі балакучі?

Та все ж цигани не довго були у селі. Щось почали пропадати коні у людей. Дядьки зібралися, погомоніли — й виправили до циганів делегацію. Вимога була зараз же спакуватися й гайда з села.

Цигани, було, закомизилися.

— З якої речі? Ми не крали ваших коней! Обшукайте весь табір!

Депутати відповідали їм спокійно.

-1 ви не малі, і ми не діти. Коней своїх ми не тільки в таборі, а й на двадцять верст у околиці не знайдемо. Але, що вони ваших рук не минули або не минуть, так це теж правда. Так от, щоб не було між нами сварки, щоб усе було по-хорошому — забирайтеся і їдьте ще сьогодні.

— Ми не самовольно тут стали! Ми взяли дозвіл у пана! Нам пан дозволив! Ми з вами й балакати не хочемо! Ідьте до пана!

— До пана ми не підемо, а кажемо вам іще раз: збирайтеся й їдьте по-хорошому.

— Але ж ми роботи порозпочинали! Ми людям робили!

— От на це й дається вам урем'я півдня. Яку зможете роботу — закінчіть; яку не зможете — так розквитайтеся, а тільки щоб до вечора вас тут не було.

Цигани почули, що цими словами говорить до них колектив і що боротьба тут надаремна. Село могло вийти з коляками й прогнати силоміць.

Молодь, правда, готова була прийняти бій, але старші знали, що це неможливо. Навіть в разі перемоги цигани програли б, бо вістка пішла б із села в село, й їх ніде більш не пустять, не продадуть шматка хліба, а не один може й головою наложити.

Все це зваживши, старшини рішили справді ліквідувати усі справи й їхати далі сьогодні ж. Цигани хотіли хоч напаскудити чим-небудь кирилівцям — млина спалити абощо, але й того не було дозволено.

Та й ніяк було: коло табору весь час стояло два парубки кінних і дивилися чи не буде якої шкоди. Аж зубами скрипіли цигани, проїжджаючи мимо, а циганки блискали очима з-під кибіток.

Проскрипів останній віз — і цигани потанули в безвісті. А Тарасові надовго стало і роздумувань і розпитувань про той цікавий нарід.

хххп

Загалом повезло Тарасові цієї осені на всяких чужоземців. Раз бавився він на вулиці, коли як не загавкають собаки! Прямо так і улягають.

Глянув — іде щось чудне вулицею. У брилі з широкими крисами, у синьому плащі, лице не наше, вуса тонкі й довгі, за плечима коробка і в руках палиця. Тою палицею

чужосторонець холоднокрівно помахує ззаду, привичним рухом обороняючись від собак.

Тарас побіг до матері.

— Мамо! Що ото воно шалається вулицями отаке й отаке?

— Ох, моя ненечко! Це ж венгерець! А де він? Далеко?

— Та оце зайшов до Кущів у двір.

— Біжи ж, Тарасику, та перестрінь його. Скажи — йдіть, дядьку, до нас. Мати, скажи, кличуть. Мо' в нього семибратня кров є...

А семибратня кров була потрібна Катерині от навіщо.

Отож ізнайшлася ще одна дитина у Шевченків. Катерина як помітила, що зайшла — заплакала. Батько був під той час у хаті.

— Чого ти, стара?

— Боже ж мій, Боже ж мій!.. І самим їсти нічого, а тут іще діти.

— О!.. Тим не журися, Катерино, — каже батько. Та так у нього лагідно це вийшло й чуло. — Ти тим не журися: Бог дасть діти — Бог дасть і на діти. Не нарікай, а кажи — слава Богу. Діти — то ж божя роса! Вони зрошують наше сіре життя. Щоб ми й робили без дітей? Нещасні ті люди, що дітей не мають. Он старий Карпенко. Наче й достаток, наче й усе є — навіщо воно йому здалося?

Він і сам каже: "Що мені, каже, любити, коли я дітей не маю? Хіба волики?"

— Та я хіба що... Тільки біда ж у нас, недостатки...

— Що поробиш, стара — така наша доля.

— Четверо, а це буде п'яте. Ну, що ми з ними робитимемо?

— А ти, жінко, підтягнись, щоб було сім. Щоб як у приказці: де є сім — там і доля всім.

— Тобі ще жартувати хочеться... Але доля не пожаліла. Народилося дівча —таке, як курча. Страшно за нього й узятися. Чи недоїдок чи робота тяжка?..

Баби судачили коло криниці.

— Оце Грушівським таки Бог помага...

— Та отже ж...

-1 скажіть же, бабочки! Що кому нетреба, тут тобі й п'ятеро й семеро, а як у кого — то й нема зовсім. А хотять — Боже, як хотять!.. І не посила Господь.

— Треба окахвиста одслужити спасителю.

— Ніт, це не допоможе. А треба молебня одслужити Семену.

І не Семену, а Савустяну.

— Та все одно, бо вони обоє з дітьми на руках стоять.

— "То й зна... Кажуть, як ото народиться дитина, а баба переріже пупчик, так треба оту кровцю з пупчика пити.

— Нічого ви, баби, не знаєте. Треба сходити на богомілья до Київа, до Лаври. А там, у печерях, замовити обідню за три рублі й попросити, щоб дали піддержати владенчика.

— Якого владенчика?

— Та такого. Там є у гробі владенець із отих, що ото Ирод чотирнадцять тисяч побив.

Так от треба попросити, щоб дали на руках піддержати. Щоб обом, поперемінно: трохи чоловік піддержить, трохи жінка. Оце так помага, і я скажу, що помага. Бо именно сама взяла. Бо як пішли ми із старим до Києва...

Баби вислухували, ехидно посміхаючись. Знали, що в данім випадку більше поміг не молебень, а салдат, що стояв на квартирі саме перед тим, як іти на богомілья.

— Господи, Господи!.. Що одно просить у Бога, а друге ще ненародженого стратити хоче...

— Про кого це ви, кумо?

— Ніби не знаєте й про кого...

— Про Веклу?

— Атож! І чого вона тільки не робила: і чупрун-зілля пила, і чували таскала, і до кадовба перехилялася!..

— Як гвіздком забив Омелечко.

Баби допалися й паретерли кістки всім.

А в хаті Шевченків лиха доля не спала й приготувала нове горе.

Спочатку все йшло наче нічого. Слабеньке дитя, ну й слабеньке — не всім же бути дужими. Але раз, коли вже піросло трохи, помітила Катерина, що мале не веде очима за світлом.

Мов колька кольнула матір у серце...

Тремтячою рукою наблизилася світло до очей дитини — дитина й не моргнула. Мати одвела світло убік — дитя не реагувало.

— Сліпе! — сказало щось жорстоким голосом, і Катерина почула, як під нею підкошуються ноги. Вона не вірила сама собі, не вірила своїм очам, запевняла себе, що помиляється, що це їй так здалося, але кожний пережитий день говорив, що це не помилка, не випадок, а що це сумна, страшна й жорстока дійсність.

Катерину це прибило. І без того невесело жилося, але була та радість, що хоч діти здорові. Тільки тепер вона відчула, яке то велике благо — здоров'я дітей.

І така любов прокинулася в серці бідної жінки до цієї тричі нещасної дитини, що сама аж дивувалася. Все б цілувала та голубила. Уночі встане — руками обсушить, а сльозами намочить.

Дивиться довго, пильно — все хоче уловити проблески якоїсь надії. Схилиться над дитиною, а серце кричить: "Господи! Покарай мене, чим хочеш! Нашли на мене хворобу яку — тільки нехай оце маленьке не мучиться на білім світі!.."

Заридає, обніме щупленьке тільце... Так би й вросла в нього, так би й увібрала в себе.

Довго вагалася, — як сказати чоловікові. Не хотілося його журити.

Нарешті зважилася, сказала і здивувалася, що Григорій прийняв цю звістку... не те щоб спокійно, а якось покірно.

— Воля божая... Проти божої волі не підеш. Будемо нести, стара, свій хрест...

Катерина тихо плакала.

-1 дитини жалко й самих себе жалко.

— Що ж... Ну-да жалко, але нічоїтГне вдієш. Якби це через наш недогляд, з нашої вини трапилося — ну... А то ж видима річ — боже наказаніє за гріхи наші.

На тім дядько Грицько й примирився. А Катерина не могла. Насамперед рішила лікувати.

— Буду ходити по всіх бабах, по всіх ворожках, може, натраплю на таку, що —їй вилікує.

І ходила. Носила останні яєчка, курочки. Ворожки шептали, плювали, зливали, але нічого не помагало.

Тоді Катерина рішила лікувати сама. Зверталася до кожного по раду і кожне радило, як уміло.

— Ви, кумочко, найдіть зілля, що ото називається щ е ц ь. Воно як цвіте, так між кільцями головок збирається вода дощова — так отою водою мити очі.

Катерина шукала зілля щець, знаходила якесь підходяще (мо', це й не воно зовсім), ходила туди в дощ, збирала ту воду в пляшечку, мазала дитині очі, але помочі не було.

Та що той щець чи щець? То таке... А от є зілля дев'ятосилник. Якби його на дев'яти утреньях освятив — так ото! Помагає проти всього!

Проти всього... Се цікавило Катерину менше, їй треба було ліків спеціально до очей. Раджено їй смалець із мнюха.

— Мнюх — він у норах живе. Ото, лазючи під землею, як натрапить де на воду, то попливе-попливе тою водою і вирне десь у такій криниці, що ніхто тої криниці не знає. Отам його зловити, зарізати й повісити на сонці. З нього потече смалець. Так отой смалець, кажуть, дуже помага на очі. Це ви, ма'ть, шили коли у п'ятницю, кумко, та й зашили дитині очі.

І таких порад було без числа. Були й такі, що добре треба подумати, перше ніж зважитись примінити.

— Ніщо, я вам кажу, не помага так від очей, як моч людська.

— Як же то? Де ж її брати?

— Та не брати, а прямо ...ну, прямо зробити на очі.

— Ой Бо-же ж мій!.. Та я-ак же це?.. Та це ж і в ротик можна дитині налляти.

— Ротик затулити.

— Та все ж... Це ж як, скажім, я... так і дитину всю обіллеш...

Та це лучне мужикові робити. Він може куди хоче направити, може помаленьку пустити, аби очі промилися.

Катерина задумалася. Очевидно, для цієї маніпуляції треба ужити Григорія

— бо кого ж більше? Але як йому сказати?

Довго вагалася — і не надаремне: Григорій як почув, то навіть розсердився.

— Чи ти здуріла, жінко, на старості літ? Навіщо ти слухаєш отих дурних бабів? Ну що воно зна, як ото тільки й дороги їй, що від печі до корови, а від корови до печі? А отже береться ще й людям радити. Ти знаєш, що було у Вільшаній одному пастушкові? Отак теж послухав бабського розговору та й попросив товариша — мо', ка', поправляться. А тому що? Взяв та й налив. А він був заражоний, отой товариш. Та як

прикинулося тому бідному парубкові так вилізли очі зовсім. Боже спаси, це робити!

— Так ти ж наче здоровий, наче в тебе нічого нема.

— Так поки що Бог милував, а тільки хіба ми знаємо? Хіба ти знаєш або я? Ні, стара! Кинь краще оті бабські дурощі та здайся на волю Божу. Як захоче Господь — верне зреніє, ти й сама не помітиш коли, а як не захоче, то й сто баб тобі не допоможуть. І не сахайсь ти вже до них, хай їм усячина.

Але Катерина не піддавалася й все шукала "средствія". Порадили їй ще одно, але це треба ждати дуже довго. На Великдень освятити сире яйце й Сховати. І держати доти, аж білок у ньому затвердіє, як скло. Так оце скло й помагає.

— Чи буде більмо у худоби чи у людини — все одно. Настругати того скла в порошок, набрати до пера трошки і вдмухнути в більмове око. Зроби так до трьох раз — і всяке більмо зійде.

— Ну-да... може воно й добре, але це ж чекати Великодня, а потім сушити кілька місяців, а тут зараз край треба.

І зосталася одна надія на семибратню кров. Це вже такий лік, що над нього і в світі нема. Так усі кажуть, хоч ніхто толком не знає, що воно власне таке.

— Хто й зна, що воно... рожевеньке таке. Венгерці ото його більше носять, десь у далеких краях його знаходять. Тільки мошенства з тим багато: дасть тобі венгерець якоїсь камінючки й каже, що це іменно семибратня кров, а ми знаємо?

Але всесцілющість справжньої семибратньої крові не підлягала сумніву. От чому й зраділа Катерина, почувши, що венгерець знайшовся в селі.

Не надіючись на Тараса, вибігла й сама за ворота, щоб не прогавити.

От показався і венгерець (мабуть, то словак був). Він ніс коробку за плечима й щось вигалайкував. Собаки гурмою за ним.

— А у вас ліки єсть? — завмираючи серцем, спитала Катерина.

— Лікі? О-о! У мене езд разній лікі! І на зуп, і на хольова, і на рука, і на ноха

— разній-разній езд, лікі езд. Тільки корошъ фрау ни будит денга жалет.

Він розкривав свою коробку й показував пляшечки з усякого кольору рідиною: жовтою, червоною, синьою... Наші люди не люблять "білих" ліків: то, кажуть, водичка.

— Сто от зуба, ето ліхоратка, ето хольова, ето рука, ето брушко немношко...

— А семибратня кров є?

— Езд, езд!... Чічас найду.

Пошарив у коробці й витяг якусь загорнену в папірець грудочку.

Катерина хвилювалася. Оце ж і єсть той чарівний лік, що зробить маленьку Марійку видуючою!

— А що коштує цей шматочок?

— Сей шматочок? Тва рупля і одна польтін.

— Ох лишечко! Що ж мені робити? А в мене тільки три копі.

— Отна рупля і отна польтін? Нілза!.. Мальо!..

— Що ж як немає більше... Тоді нехай другим разом.

— Зашем тругім расом? Немношко шнапс, немношко кушай — і нішефо!

— Попоїсти? О, тоді добре! І горілки дам, і попоїсти дам — тільки віддайте, ради Бога, за три копи!

— Допре, допре — вітتاю.

Катерина побожно взяла чарівний медикамент, загорнула в ганчірочку й сховала під образи.

Дістала загорьовані свої мідяки із скрині, розплатилася. Попросила венгерця за стіл, дістала із шафи осьмикутну мальовану пляшку, з печі витягла пироги з сиром, борщ, внесла сметани, поклала венгерцеві на коліна чистий вишиваний рушник.

Венгерець хоч і просив тільки чарочку, але хилив добре, отже під кінець частування таки добре підвеселився. Говорив без кінця, але Тарас нічого не розбирав — дуже вже по-чудному говорив цей чужак. Тарас навіть спитав матері по відході венгерця.

— Ма!.. А що то він усе говорив?

— А хто й зна, сину...

— А як же ви з ним балакали?

— Та так і балакала: що допийму, що догадаюся, а що просто так мимо вух пропустю.

Коли увечері прийшов дід Іван, похвалилася Катерина й йому, що тепер уже все гаразд, мала скоро буде здоровою.

-Той зна, — роздумливо говорив дід, покурюючи люльку. — Є, кажуть, такі дохтори, що можуть усяку хворобу пользовать, ну тільки де ж їх шукать? Вони по великих містах живуть і з панами діло мають. А наш брат більше на Бога надіється та на святу водичку. Вона, чуєш, від усього помага: і від різачки у пупі, і як ногу вивернув... А попові помага від порожньої кишені. І здорово помага! Лучче всякої семибратньої крові.

Позіхав. Казав, що не виспався: уюнів ходив уранці ловити.

— Нічого собі, гарні оюнці. А як торік узимку — чуєш, Тарасе? — пішов я трусити верші. А торба у мене дірава: що покладу, а вони й повилазять; що покладу, а вони й повилазять. Так я розсердився та й висипав їх на льод. Та вже як подубіли на льоду — тоді аж забрав у торбу.

— А хіба у воді тепліше, як на льоду?

— Аякже! Ну да тепліше. Від води взимку аж пара йде — бачив? Так ти, Катерино, не журися. Поможє ота кров — добре, а не поможе — нічого не поробиш.

Дід не сидів довго, скоро пішов. Але жалів потім, бо саме сват Бойко із Моринець прийшов, Катеринин батько.

Він теж радив не журитися. Видно народня філософія виробила вже певний круг дозволених почувань, і журба трохи більшої міри в той круг не входила.

— Від неї серце сушиться й кров останавлюїцца...

Ще казав старий Яким, що не знати — може, з оцією сліпою дівчиною й щастя прийшло до хати.

— Бо щастя — це така штука, що не вгадаєш у чому воно. Є, правда, такі люди, що

знають. Він бачить по людині чи по скотині, хто щасливий, а хто ні —ну, нам цього не дано.

Розповів цілу легенду про людину, яка бачила людське щастя під усякими формами. Катерина слухала уважно й думала — а може, справді?

XXXIII

Але щось не приходило щастя до хати Шевченків, і сумно якось у ній жилося.

Найвеселіші — то Тарас і Орина. Катря вже ділить сум батьків, а Микита так той усе старається показати за байбардзо. Взагалі він задається. Оце їздив сам під хуру, так тепер і не приступай до нього: "поборені", "завертні", "орчик", "рептюх" і сила всяких інших спеціальних термінів так і сипляться у нього з язика.

Мати вічно в клопоті, вічно в нужді — і вічно в тузі. Приходить празник, хочеться ж і до людей піти, погомоніти, а в чому вийдеш? Роки підійшли тяжкі, з одежі вибилися чисто. То сяде Катерина коло вікна, підпреться рукою й дивиться, як люди повбиралися та йдуть одне до одного: ті до кумів, ті до сватів, ті так до знайомих...

— Мамо! Чого ви сидите? Мамо!.. Чого ви плачете?

— Та нічого, сину, то я так...

Батько вічно похмурий, неговіркий. От лежить, тяжко йому встати занедужилося щось. А вставати треба, бо ще вчора "сухоперний" приходив. Це прикажчика так прозвали. Бо він носив якийсь чудний сюртук і називав його "сухоперним".

— Ей, Ригорій! Завтра зранку копати канаву на казну!

Дядько Григорій тільки махне рукою — знаємо ми вашу казну. Але йти треба, хоч і недужиться.

— А ви не йдіть, тату, — пропонує Тарас.

— Як би ж твій батько та не був кріпак.

— Чому кріпак?

— Відчепись. Виростеш — сам довідаєшся.

Тату! А що то казав отой чоловік, що води заходив напитися: "Ми споконвіку, казав, у козацтві?"

— Отож не кріпаки й єсть, а козаки. То ще здавна повелося, не за нашу пам'ять. Которі на війну ходили — називалися козаки. І вони вже не правили панської роботи. А які не ходили на війну, ті попали у кріпаки.

— А ви підіть на війну, тату.

— Грицю... А мо' б ти таки й не пішов? — вставляють мати.

-І що ти ото мелеш? І як же би я не пішов, коли сам пан велів!

Пан!.. Це було якесь магічне слово. "Пан хоче", "пан не хоче", "пан сказав", "пан не звелів" — і це був закон. Це було щось більше навіть, ніж Бог. З Богом іще можна якось боротися.

Бог посилає дощ — можна сховатися під повітку; бог посилає мороз — можна тепло одягтися і т.д. Але проти пана, проти його волі йти було ніяк.

А самого пана в той же самий час ніколи не ви,цко — проявляється тільки його воля. І це дивно. Он у діда Семіїласа є садок. Його, Семіїласова, воля

— щоб парубки не крали яблук. А воля парубків — власне ті яблука красти. Семигласові не досить самої волі, а треба й власної наявності при акті покражі. Окрім наявності, треба мати коляку в руках — тоді тільки Семиїласова воля зможе проявитися.

А пан сам застається незримий, а воля його проявляється. Та ще як!

Тарасові дуже цікаво було побачити пана — який він єсть? Мабуть, висо-окий-високий, бо в нього руки довжелезні. Це раз чув Тарас, як два дядьки балакали. Один каже: "Втечу, їй-бо, втечу". А другий каже: "І куди ти втечеш? Де сховаєшся? У нашого пана руки довгі".

Тарас старається уявити собі найдовші руки. Ну, от як я сховаюся у погріб

— достануть? — Достануть! — А як у ярок сховаюся — достануть? — Достануть! А як на горище?

І з оцими, як і з усіма іншими сумнівами біжить Тарас до діда.

— Дідусю! Що воно таке — пани?

Дідусь поглянув на онука — невже, мовляв, і тобі вже прийшла пора панів знати? Потім, помовчавши трохи, сказав:

— Пани, це як би тобі сказати. Усяку комашку, усяку мушку Бог створив на щось, воно якусь користь чоловікові приносить. А от навіщо він панів створив — так я, їй-Богу, не знаю. Воно, може, й не наше діло у господні справи мішатися, ну тільки я б, на Боговім місці будучи, такого паскудства не творив би.

В голосі діда чується безконечне презирство, і Тарас те відчуває.

— А які ж вони такі є?

— Та вони цілком на людей скидаються, ну тільки то люди, а то пани. Люди роблять на нивах, шиють кожухи, гнуть обіддя — одно слово, роблять усе. А пани нічого не роблять. Лежать до півдня, п'ють чай чи ще яку там юшку, у карти грають, танцюють і ще таке виробляють, що тобі й знати не треба. Люди бідують, не мають що їсти, не мають у що грішне тіло вгорнути, а у панів грошей без кінця, жеруть, як кабани у сажі. Напретсья свинини чи ще там чого смашного, надудлється наливки самої кращої, не виробиться, не витрудиться — і починає казиритися з жиру. Ще у нас, хвалити Бога, хоч нема двора у селі. А там, де двір є — могила!

— А що ж там робиться, дідусю?

— Бог з ним. Не треба тобі знати. Виростеш — довідаєшся.

І нараз дід Іван розреготався.

— Чого ви, дідусю?

— Та це я згадав... До нашого пана ото колись приїхала родичка якась аж із столиці. Здорово-ова! Така дебелища, що я й не бачив таких. Так дівчата розказували, — сіла вона у крісло. А крісло — чи воно блаженське було, чи пані вже така переважуча — ну, тільки днище випало й пані провалилася туди й застряла. Хоче встати, а крісло причепилося ззаду й ніяк вона з нього не вилізе. Кричить, як свиня недорізнана!

— Прибігли дівчата рятувати. Як глянуть, — ох, лишечко! Регіт розбирає, а тут і усміхнутись ніззя. Аж губи собі кусають дівчата! Одна не видержала й

приснула зо сміху — так було їй потім.

— А що ж їй було, дідусю?

— Вихлостали, не що. А другий раз так іще лучне трапилося. Пішла та пані на проходку у сад. А там ярк не ярк, ну так проваллячко єсть і через нього місток. Місточок був старенький, тож як ступила на нього бариня, то так і провалилася до половини. Верещить уп'ять — іще дужче!..

— А в тім ярку люди копали. Глянуть уверх, а там голі ноги чийсь дебели теліпаються. Та здорові, як жлукта! Свят-свят-свят! Мара!..

Дід реготав.

Не пояснішало в голові у Тараса — так він і не взнав, що таке пан.

Але життя скоро показало. І то так показало, що зосталося того вражіння на весь вік.

XXXIV

Явився той же самий "сухоперний" і велів батькові їхати під хуру.

— Посуд якийсь чи що везуть. Хурщики їдуть далі, а ти візьмеш із шляху хуру й доставиш до Вільшаної.

Як так, то й так. Дядько Григорій поїхав на ніч, узяв хуру, а на другий день, їдучи мимо, зупинився коло хати — попоїсти.

Почувши, що батько їде до Вільшаної, Тарас в одну душу — щоб і його взяти. Та так пристав, так причепився, що батько не знав, що й робити. Він бо не знав Тарасових сокровенних думок — що Тарас сподівається у Вільшаній побачити пана! Хоч не бачив залізних стовпів, так пана побачить.

Батько не хотів був брати, але як і завжди, вступилася мати.

— Ти ж сьогодні вертаєш?

— Сьогодні.

— Ну, то й візьми — нехай дитина проїздить.

Батько згодився. Поїхали.

Тарас на сьомому небі. Щохвилини звертається до батька: а то що? А то навіщо? А ця дорога куди? А як он той ліс називається?

Батько, видимо, в доброму настрої, бо охоче відповідав, а не одмовчувався, як звичайно.

— А он і Вільшана. Бачиш?

Тарас глянув. Він був уже раз у Вільшаній — ото на ярмарку. Але тоді Вільшана була для нього тільки містечком. А тепер це ж місце, де живе сам п а н! А що як він стане нараз перед возом, висо-окий, як дзвіниця! Та як ревне: "Ати хтотакій?"

Тарас притих.

Ось розпочався довгий паркан панської садиби. Проти базарної площі за парканом домики, домики, домики. Цікаво Тарасові, що то за хатки, але він уже не питається. Та й батько якось споважнів і похмурився. Наближення до пана завжди може стати небезпекою. Все одно, як до сказаної собаки: може вона й не вкусить, а все ж краще, як далі.

Величезні ворота серед кам'яних стовпів. Таких воріт зроду не бачив Тарас, і душа малої дикої людини наповнилася трепетом перед обличчям невідомого й невидимого бога, ім'я якому пан!

В'їхали у двір — а Тарасові здалося, що в церкву. Розчищені доріжки, посилені піском; квітки, що таких Тарас і не бачив зроду; ніжна зелена трава.

Халабудка якась височенька, одкрита з усіх боків, а в ній велика позолочувана клітка, а в клітці птиця дивовижна, а на птиці пір'я: і зелене, яку ракші, і синє, як у зимородка, і жовте, як у вивільги, і всяке.

Тарас вилупив на неї очі й роззявив рота. А воно як крикне: "Дуррак!" ...

Тарас ізлякався й заховався за батька.

А будинок який здоровенний!.. Куди більший церкви!.. І білий весь. Вікна здорові та багато. Тарас почув себе прибитим і, ледве шепочучи, сказав:

— Тату... ходітьте додому.

Але батько не відповідав. Поглянув на нього Тарас, а в батька лице суворе, губи стулені. Шапку зняв.

З дому вийшов якийсь високий худий чоловік. Та чудний!.. Губи голі й трошки підборіддя голеного, а по боках довгі шматки бороди рудої. Лице жовте, у зморшках. Пальці довгі.

Спитав батька, що привіз і звідки. Батько відповів.

— А-а!.. Знаю. Зараз.

Неспішною ходою пішов до будинку. На ходу крикнув щось. На цей вигук повибігали відкілясь парубчаки, усі в однаковій одежі. Стали коло воза, але нічого не кажуть.

Стояли так усі мовчки довгенько. Аж нараз двері в будинку широко розчинилися й з них вийшов, дрібненько ступаючи, старичок.

На голові у нього була якась чудернацька шапочка, на ногах м'які чоботи. Одягнений був у якусь свиту не свиту, а хто його знає й що: довге, широке, рукава, як у попа в рясі.

— А-а! Пасуда, пасуда, пасуда!.. Харашо-о!.. Пасуда, пасуда...

Коли Тарас глянув на всіх присутніх, то з виразу їх поштиво-закам'янілих облич догадався, що це й єсть сам пан

Так оце й пан?! А миршаве! А паскудне! Губа труситься спідня. Це як би хто з наших парубків двинув раз, так тільки б гегнув!

Але разом з тим Тарас чув якийсь страх коло цієї особи, котра до того ще й говорила незрозумілі слова: "дапасу... дапасу... дапасу"...

Парубчаки, що стояли доколя, кинулися розв'язувати воза. Під шкірами були дощані скрині. Поздіймали з них віка — солома. А в соломі тарілки, якісь горщички. Їх виймають і ставлять на землю, а пан прицмокує губами й тре сухі рученята.

Але от одна розбита тарілка... друга... Потім горщичок розхряпаний... Потім велика тарілка довга вищерблена...

Тарас глянув на пана — і не пізнав його. Рот розкрився, мов чорна яма, звідти виліз

один жовтий зуб, бризкає слина, руки трясуться, а сам весь мов танцює.

Потім почав бігати по траві, битися тими схудлими руками по полах і викрикувати щось уже цілком незрозуміле.

— Прапал сервіс!.. Прапал сервіс!.. Прапал сервіс!..

Це звучало зовсім так, як ото Микита вивчився десь заговору проти вовків: "Ти, вовче-сабартаче, песій сину, небораче!.. Іди собі на мученики, на бученики, дадуть тобі копервасу та блейвасу" і т.д.

Тарас глянув по людях усі зблідли й стояли мовчки. Глянув Тарас на батька, а у батька лице якесь аж наче сіре.

Та невже й батько боїться оцього паршивенького дідугана? Та батько як би схотів, так міг би його однією рукою аж на отой будинок білий закинути!

Але тут сталося щось уже зовсім незрозуміле. Пан затупотів на одному місці ніжками й запищав тонко:

— Роза-ак!.. На коню-ушню-у!.. Закатіть ему двесті!..

І нараз ті парубчаки, що розв'язували хуру, кинулися до батька й обліпили його, як мухи, наче боячись, що батько чи втече чи битиме їх тут усіх на купу.

У батька губи білі-білі. Він злегка отруснувся від тих парубків і ступив крок до пана.

— Пане!.. Я ж не віз цієї хури... Я ж прийняв її в інших хурщиків... Яку мені дали, таку я й привіз.

Але пан і не чув, і не слухав нічого. Він пищав і бризкав спиною. Батько махнув рукою — і парубчаки повели його кудись. Тарас крикнув:

— Тату! Куди ви? — але батько, весь обліплений парубками, йшов, понуривши голову, й не обзивався.

Тарас заплакав і біг іззаду, але наближатися боявся, бо думав, що тоді парубки й його так ізхоплять.

Те, що побачив Тарас далі, помішало йому все в голові.

З батька, з людини, яку Тарас мало того що любив, але звик і шанувати, як щось високе, щось сильне, багате на розум; з батька, що його так же само шанувала мати, слухалася кожного його слова; з батька, що його поважали сусіди й приходили у свято послухати Четьїх Міней або й так розумної бесіди — з цього батька головусі парубчаки зірвали штани, поклали на якусь широку лаву; один парубок сів на голову, другий на ноги, а ще двоє взяли наготовлені у великій купі різки й, ставши по обидва боки, почали бити батька по голому тілу.

Тарас одразу наче очманів. Присів, перекосив рота, вибалушив збезумілі

041.. . Але потім зірвався, кинувся до парубків і, кричучи несамовито, почав їх бити своїми дрібними кулачатами.

Один з парубків відштовхнув Тараса навідля ліктем і попав у зуби. Другий вискочив із товпи, схопив Тараса за вуха й сильно смикав. Потім підійшов іще один, ухопив хлопця під паху, дуже придавивши голову.

Тарас бив ногами, руками, потім рвонув зубами. Парубок скрикнув і шваркнув Тараса об землю. Хлопець судорожно засовав ногами, якась піна пішла йому з рота, й

він знепритомнів.

Прийшов до себе, коли щось тепле почало падати йому на лице. Оdkрив 041... Над ним схилилося батькове обличчя... Батько плавав.

— Тарасику!.. Тарасику, — промовляв він зрідка, а сльози ще дужче капали й мочили Тарасові лице.

Сорочка й штанці на Тарасові були цілком мокрі — видимо його одливали водою. Чув слабість в усьому тілі. Повів очима й побачив, що він на возі, а віз стоїть серед поля.

— А пан?.. А пан де?..

— А будь він трижди проклят!.. Навіщо він тобі здався? Тарасові пригадалося вся страшна сцена знущання. Він ухопився за батька руками й заривав.

— Таточку, таточку — за віщо вони вас так?

— Ну, годі, вже годі... не плач... Що ж — пани. Вони завжди такі пани... Вони все такі — пани...

І в це слово "пани" він вкладав стільки ненависті, що це передалося й Тарасові. Правда, вона вже була в ньому, ця ненависть. З краплею молока матері вона входила в його кров, з піснею жалю, що неслася над вузенькими смугами поля, із сльозою і скаргою селянською несвідомо закладалася, мов зерно в осінню ріллю. І от цей випадок, звичайний випадок буднів кріпацького життя нараз збудив те сонне зерно і розпалив у маленькій душі великий полумінь ненависті до всякого гнобительства.

І стало того вогню потім на ціле Тарасове життя. І не загасили його ні мури Петропавлівської кріпості, ні безлюдні пустині оренбурзькі. І прозвучала та ненависть у великих словах, у великих заповідях усьому людству: коли є що ненавидіти на землі, то це насильство людини над людиною.

XXXV

На Тараса ця подія зробила більше вражіння, ніж можна було сподіватися. Він усе ходив задуманий, усе лащився до батька, мов би хотів отою дитячою своєю ласкою винагородити за велику кривду. Коли батькові було що треба, кидався стрімголов подати або принести — взагалі всім еством показував якусь максимальну прихильність, максимальну увагу. Аж батько це помітив і сказав жінці:

— Чудний наш Тарас якийсь. Інша дитина давно б уже забула, а він...

Мати це приймала по-своєму й навіть пробувала примирити Тарасову думку з... кріпацтвом.

— Е, сину... Воно що й казати — погано у кріпацтві, але що поробиш? Думаєш на волі краще? Он старий Поставець. І одружитись удруге затявсь, і робив над силу — усе дбав, усе складав, щоб дочку викупить. Ну й викупив — так що ж? І ходить тепер бідна дівчина, як неприкаяна — усі дівчата її цураються. Наче своя — наче й чужа. Підійде до подруг, а вони від неї: "Ми ж тобі нерівня, кажуть. Ти вже відпроторилася від нас, нашої тяготи ділити не захотіла, наших болячок насердних не знаєш, нашої туги не збагнеш". Так і не хочуть її приймати. "Не займайте її, кажуть: нехай порадується, через тин дивлячись, як ми хилиємось". Ну як бідній дівчині усе це слухати? А тут ще

баби нагодяться та допікають. "А про матір свою забула? Що у приполі тебе з лану на панщині ізнайшовши прителющила. Де скоком, де боком, де підбігцем несла манівцями, то чагарником, то попідтинню, щоб люди не назирали. Побивалася, турбувалася, і душею може від того так скоро наложила, а ти он її труда відцуралася. Була б пропала малою, то хоч би Бог спас, янголом душечка полинула б на небо, а тепер попадешся чортові на волову шкуру". Та так бідну дівчину затуркають, що вона вже в тій волі не рада.

Тараса не заспокоюють материні слова. Образ великої ганьби, великого знущання над батьком застилав усе. Малі кулачата затискалися, а думка ходила коло... гайдамацтва.

Ех, як би тепер появилися гайдамаки! Тарас перший пішов би до їх ватаги й привів до вільшанецького пана: дорогу він тепер знає.

От гайдамаки налітають на панський будинок. Пан перелякався, падає на коліна перед отаманом. Плаче й каже, що він більше не буде. Але отаман невмолимий.

"А за віщо ти Тарасового батька вибив? Хіба ти не знаєш, що Тарас — це наш найкращий гайдамака? Ану, хлопці, беріть цього ката та розтягніть його добре, щоб знав, як над людьми знущатися". Та як розтягнуть! Як дадуть

йому пранки!

Або ще не так. Отаман кидає зв'язаного пана впоперек сідла й вивозить у якісь безвісті. Тоді пана нема і, само собою, панщини нема. Люди не ходять орати на панське, а тільки на своє. Немає прикажчиків із гарапниками, немає ланових... Ех, якби гайдамаки появилися!

Раз навіть насмілився й запитав батька.

— Тату! А чому тепер гайдамаків нема?

Батько глянув на сина. Зрозумів хід його думок.

— А хто тобі казав про гайдамаків?

— Хлопці казали...

— Хлопці... От, як Бог дасть, діждемо Покрова та підемо до діда в гості —так от де наслухаєшся і про гайдамаків, і про запорожців, і про все.

— Так ходіте у неділю.

— У неділю... Я ж тобі кажу, що на Покрову: дід, по старому звичаю, Покрову шанує. Значить, під ту лінію як і запорожці, бо то запорожська церква була Покрови.

— А хіба у запорожців була церква?__

— Ого! Ще яка!.. У них, брат, така була церква, що такої і в Петенбурзі не знайдеш! От де богачество, кажуть, було! Самих вангелій, сріблом та золотом битих, було тридцять штук! Були такі вангелія, що їх ледве чотири чоловіки на хресний ход несли'.. А йконостас!.. А паникадил скільки!..

—1 ви то все бачили, тату?

— Ні. Я родився, коли вже Січу було зруйновано. А тато бачили. От ти їх розпитай.

Тепер уже Тарас з особливою нетерпеливістю чекав Покрови. Все питав матері — скільки то день зосталося до Покрови.

Коли нарешті прийшов той день, із самого ранку Тарас коло батька — щоб не прогавити. Батько до церкви — й Тарас до церкви. А звідти прямо до діда.

В господі у діда — по особливому. Чисто, поприбирано, рушниками та квітками поприкрашувано. Вже й гостей чималенько — усе старі діди. Як яких то Тарас уперше й бачить. Мабуть, хуторами далекими десь сидять, що й до села рідко навідуються.

Дід веселий, радий. Де з якими дідами аж цілується. Та й гості несумні. Те й діло гуркіт реготу вдариться об усі чотири стіни хати. Бо нарід зібрався усе кріпкий, бувалий. Журилися в свій час, а тепер закінчили й переконалися, що все на світі однаково варте й однаково не варте уваги, а найкраще всього на світі — це добрий гумор. Ніякими сльозами ніякій справі не допоможеш, а собі тільки здоров'я попсуєш. Отже, треба всі явища життя брати з жартливого боку. Тому, як зіходилися до купи, то, здавалося, тільки й роботи, що висміювали одне одного і все на світі.

— Ей, Євмене! Чому не куриш?

— Не займай його — він у празникових штанях.

— Та й я у празникових, та хіба що?

— Е, у нього не такі, як у тебе. Він як до церкви йде, так надіва нові, неокурені димом штани. Щоб Бога, ка', не прогнівिति.

— Бач, бісів Євмен! Це він хоче на обидва боки! Щоб і Бога не прогнівिति й з чортом у злагоді жить.

— Це ж, коли так, то у нього нових штанів до біса.

— Та багатенько. А як не трапиться нових, так він і в старих іде. Тільки начисто з кишень тютюн витрушує. Прямо язиком вилизує!

— Смійтеся, смійтеся. А що воно чортове зілля, так це іменню правильно.

— Чого ж воно чортове? Із землі рядом з васильками росте.

А от я вам зараз розкажу. Один пустельник спасався у пущах запорожських. Спасається та й спасається. Ну стало йому, сказати, скушно. Заскучав, що все сам. А лукавий підстеріг і думає: ану, дай я його на цьому скусю. Перекинувся чоловіком, приходить.

— Здрастуй!

— Здрастуй і ти.

— Що ти, ка'є, журишся?

— Та скушно, брат — усе сам та сам...

— Ага... Ну, на ж тобі оцей каламарчик із порошком...

— Це як у діда Йвана?

— Во-во! "На тобі, каже, оцей каламарчик — понюхаєш, то й буде вас як двоє".

Пустельник понюхав раз-другий, пчихнув — і стало йому вроді веселіше. Наче, як двоє!..

— Ну що ж... Прошло там іще скільки уремени — знов засумував пустельник. Нема йому кумпанії. А нечистий уп'ять підкаснувсь.

— На ж тобі, каже, каламарчик, із зіллячком і люлечку. Покуриш — і будете ви, як утрюх...

— Закурив той пустельник — повеселішав трохи. З того часу як тільки стане йому скушно, закурив — і нічого. Попервах. Ну, а потім перестав і тютюн помагати. А нечистий уже тут.

— Скучаєш?

— Скучаю.

— Ну, на ж тобі оцей каламарчик із краплями: як вип'єш, так буде вас, наче десятеро.

— Що ж би ти думав! Як смикнув наш пустельник навхильки — як заспіва! Як загра! А потім підняв поли та як вріже гопака!..

Регочуться діди, але Тарасові це нецікаво. Йому про гайдамаків би, про запорожців.

Підсідає до другої купки — там цікавіше. Розказують про привілля запорожських степів, як то там усього було багато.

— Трава, як ліс, було стоїть. Пирії, тирса, бурунчук, орошок, ковила — та яких хочеш!.. Як дерева стоять!.. Із чоловіка заввишки. Як підеш у степ ранком, так краще зразу ж скидай штани, а то як хлющі будуть, що й не дотягнеш!

— Тої зими, — обзивається дід Палюх. Це був старий, найстарший із присутніх запорожців. — Тої зими, як Січу малося руйнувати, великими табунами підходили сайгаки до зимовників і дивно кричали. Мовби плакали. А як запорожці пішли геть — щезли й сайгаки. Тепер їх уже зовсім, нема.

— Багато чого перевелосся. Я лосів бачив, а тепер, мабуть, і не вздриш. Може, в Бородянських лісах збереглися ще де... Бобри колись же в наших річках водилися — тепер нема.

— Нема, нема... попереводилося все... Птиці ж було тії скільки! Стрепетів сильцями ловили, а качок так волоком, мов рибу. Лебеді, було, як заводуться битись та як піднімуть крик, так батько, було, вискочать із землянки, та давай

стріляти з пістоля, щоб хоч порозганять.

— А риби! По озерах так аж задихається, сердешна. Раків штанами я сам ловив, їй-бо не брешу!

— Да-а... на все було привілля. І врожаї на все були. Сіяли трохи, а родило багато. Заволоче прямо та й сіє. А як уродить, так і стебла того не видно — наче один колос. Та товстий такий, як веретено.

— То ж то ви на таких привіллях будши, й вилежувалися там у себе на Запоріжжі та горілочку попивали? А Залізнякові доброї помочі не дали? І пропала гайдамацька справа, — не втерплює хтось із гайдамаків.

— Так їй на роду було написано...

— Якби ви не вилежувалися, так і не було б на роду написано. А то хто пішов? Ми, гречкосії, хлібороби. Ми, що й зброї у нас не було. З кійками йшли!.. А ви, збройні, кінні, оружні, гарматні — де ви були? Суди над гайдамаками чинили? Допроси здійснювали?

Це був вічний пункт суперечок між недобитками гайдамацькими і останніми запорожцями, вічна болячка, яку завжди легко було вразити з обох боків.

Гайдамаччина претендувала на всенародність, на повторення Хмельниччини, а військо славне запорізьке, єдина збройна народня сила, єдина скарбниця, куди нарід посилав найсвободолюбніших своїх синів — це військо зосталося осторонь. Гайдамакам рубали голови у Кодні, здирали шкуру й солили сіллю, але даремне звертали гайдамаки ті обдерті голови в бік Низу, даремне помертвілими очима виглядали, чи не виткнулося військо червоних жупанів із-за гори, чи не гримнула січова гармата.

Але й військо не йшло й гармата мовчала. Запоріжжя було вже не те и не йому вже було підійматися за правду, волю й добро українського народу. Його старшина запаніла, його кошові стали царськими чиновниками та й усе воно, роздиране внутрішніми усобицями, доживало вже останні свої дні.

І от цього не могли розуміти колтшні гайдамаки й витикали очі колишнім запорожцям, де тільки не здибувалися. А запорожцям досадно. Бо то ж таки одно слово — запорожець! Це ж було почесно, це ж було гонорно, це ж було щось недосажно-поважне.

— Е-е!.. Він запорожець!

Це значить... та це все значить!

І от оточені безконечною повагою на кожному кроці свого життя, звиклі до того фіміаму й кадила — запорожці натикалися на великих суперників.

Гайдамака — це було вже щось не абстрактне, це був не воїн-символ, не воїн-картина, а це був реальний воїн, той, що кров'ю запечатав своє воїнство. В разі чого він скидав сорочку, показував страшні свої рубці й кричав тоді:

— А це що? Бачиш наші "золоті грамоти"? Бачиш? А що ти покажеш? Що пузо від горілки обдуло? Чи може ті рубці, що січові браччики написали, аби не скакав у гречку, га?..

І запорожцеві, як то кажуть, нічим було кривити. Та й справді — що він скаже? У гайдамаччину не пішли, Січ віддали і в долоні не ляснувши. Взагалі тішилися повагою за рахунок минулої слави, минулих подвигів, минулого лицарства. І це теж витикали гайдамаки.

— Поважайте мене, бо я запорожець!.. Поважайте мене, бо й Байда був запорожець і Самійло Кішка! А ти сам хто такий, спитать тебе? І ви всі хто такі? Січу проспали? Не що-небудь, а Січу продали! Січ Запорожську, що на неї, як ото на гору Сіонську явреї, так ми на оту Січу поглядали. А воно ніякої Січи й не було. Купа комашні! П'яниці та гуляки!.. Чуприни вивірчували, стьожечками, як дівчата, прикрашали: прядочку туди пустить, прядочку сюди, шапочку надіне — ох картинка!.. Пху, сукини сини!..

Це так, як по корчмах зійдуться. Воно й тут, у діда Йвана, на те ж заносилося. Оце ж зійшлися старий Гарадуля, що чудом вирвався з рук Стемпковського, залишивши там половину здоров'я, і старий Палюх та ще кілька запорожців, що не пішли під турка, а осіли тут по зимовниках.

Палюх всюди й завжди боронить позиції Січі. Він старий, то трошки зазнав кращих часів.

— А звідки ми знали, що ви там затіваєте? Мало хіба було такого, що підійметься

десь купка, відіб'ють табун коней — так оце за кожним іти, підіймай усе військо?

— Купочка? Гарна тобі купочка, коли запалала мало не вся Україна! Сміла, Лисянка, Корсунь, Чигирин, Черкаси, Умань — це тобі купочка? Це ви дожидали, щоб ми прийшли та поклонилися: дозвольте, батьки, нашими головами за ваші сраки наложити. Ех ви, стерв'яки!.. Хоч би молодняка яких три-чотири тисячі прислали, щоб хоч славу свою не втеряти!

— Ша, хлопці! — підіймався дід Іван. — Не заводьтеся за масляні вишкварки. То було давно, ні тому, ні тому вже не вертатися, то нічого й очі один одному тою давниною виколупувати. Давайте краще заспіваємо.

І затягав старечим, але ще повним сили голосом.

Наступила...

Чорна хмара...

Став дощ накрапати.

Заходився...

Пан Текелій...

Січ руїнувати...

І підхопили усі, й запорожці, й гайдамаки. Бо можна було сваритися, можна було битися, але руїна Січі — то ж таки була всенародна рана. Без книжок ці діди знали, що то треба було розцінювати, як наступ і перемогу ворожої сили, що Січ мішала рабоволодільцеві, що їй треба було зруйнувати аби могли роздати її землі царським приспівникам у нечуваних масштабах. Генерал-прокурор князь А.А.Вяземський дістав у дар 200000 десятин запорізької землі. Без статистики ці діди знали, що за десять літ (1774-1784) було роздано чотири з половиною мільйони десятин козацької землі. Було роздано не за заслуги, не високим навіть людям, а так, кому попало, аби роздати. Писар якої-небудь палати, брат любовниці столоначальника діставав мінімальну норму 1500 десятин землі з десятилітньою пільгою від усіх податків і з єдиним зобов'язанням — поселити на тих землях за десять літ 13 дворів.

Знали все це діди й тому співали тепер похоронним співом:

Позволь, батьку отамане,

Хоч на башті стати...

Не попустим москалеві Січ руйнувати.

Еге, не попустим...

... І сумно стало в дідовій хаті на Покрову. Наче не на празник зібралися, а на панихиду по комусь близькому, дорогому. І змішалися в тім панихиднім

стогоні всі голоси — і гайдамаків, і запорожців, і гречкосіїв...

І пили, й співали, і знов пили, й знов співали, й обіймалися, і говорили все, що залишилося в споминах і боліло. Переплелися гайдамацькі згадки із запорозькими, правда з любовно викоханим вимислом, історичний факт із легендою.

Підпилий запорожець учив Тараса, як володіти зброєю. Він противник списа.

— Спис, він тільки руки в'яже. Як у тебе спис у руках, то ти вже ні рушницею, ні шаблею — нічим. А відбити спис дуже легко. Як на тебе наскокуватиме лях із списом,

так ти весело лети йому назустріч із шаблею. І як він тільки стане до тебе долітять, а ти поведи шаблею понад головою свого коня отак-о!

І запорожець технічно поводив рукою; в тім русі чувся давній навик.

— Поведи отак-о — і відіб'єш його списа убік, а він сам, голубчик, так і вскочить тобі в руки. От ти тоді й втешеш шаблюкою йому голову!

А в другому кутку дід Гречаний оповідає про початки, про самісінькі початки гайдамаччини. Він сам родом з-під Мотронинського отого монастиря, так він знає.

Каже, що на початках тільки троє їх прийшло з Січі, первісних організаторів: це Лусконіг, Шелест і Дем'ян Гнида. Прийшли до Мотронинського монастиря ніби "на поклоненіє".

І так собі нарід наче нікчемний, вахлаї такі... Ото ходять, було, похилившись, смиренно говорять... Нікому і в думку не спада!..

— Коли трохи згодом пішов Гнида у Лебединський монастир, Лусконіг у Мошенський, а Шелест залишався у Мотронинському. Та все скуповує жупани, штани, шапки, чоботи, ратища замовляє робити. Люди, було, й питаються: навіщо це? То він каже: це я, каже, подам у Січ гостинця. Бо там народ, каже, прибуває, а за одягу трудно. Аж потім показалося, навіщо він це робив, як одразу озброїв і одяг двісті чоловік.

І пішли оповідання. Усі ж це серця билися колись живою надією визволення рідного краю з-під панівної неволі. З якою радістю, з якою вірою йшли в повстання! Чотири брати були — всі йшли з хати. Батько сам ішов і синів брав!

І от так скоро, так тяжко довелося розчаруватися. Повна невдача! Повна руїна всіх надій! Хто загинув у бою, хто наложив головою у Кодненській буцегарні, хто пішов міряти далеку тайгу сибірську... А хто й врятувався, то не на радість. Затягався знов у кріпацьке ярмо, ліз у віковичний хомут. "За що ж боролись ми з ляхами?" — звучало у кожному тім серці, й стогнало воно, те серце, за скалічену власну долю, за мучеників товаришів, за чорний шлях, простелений навіки перед народом.

— А що ж із Шелестом сталося? — запитав хтось діда Гречаного.

— А те, мабуть, що й з усіма. Як зайшов я вперше до Монастирища, а там же оти ями глибокі й три хрести ще стояли. Стою я й думаю: що ж то за ями й над ким то хрести? Коли йде старий чоловік. Я поздоровкався й питаю.

— А що то за ями такі й що то за хрести?

— А ти хіба не тутешній?

— Ні, кажу. Я з чигиринських сторін.

— Ото ж ваші чигиринські гайдамаки й лежать тут. Порубано їх аж дев'ять сот. Та як навалили землею, так кров із ями свистіла вгору заввишки з чоловіка. А хрести — то їхні ватажки лежать. Там порозстрілювано Шелеста, Лусконога й Гниду.

...Тихо стало в дідовій хаті. Каганець ледве блимав — ніхто ж за ним не стежив. Зітхнув старий Палюх і обізвався.

— Нарікаєте на Запоріжжя... А хто ж вас усіх ватажків дав, як не воно?

Вже ніхто нічого не відповів. Та й сиділи не довго: пізня вже година, пора й

розходитись.

XXXVI

Вийшовши від діда, Тарас був у якомусь особливому настрої. За один цей вечір він мов виріс на кілька років.

Батько тримав Тараса за руку. Сонна вулиця дихала осіннім настроєм, ноги чалапкали в рідкому болоті.

Нараз хлопець якось не по-дитячому запитав батька.

— Тату! А якби знова вернулася гайдамаччина — ви пішли б у гайдамаки?

Було темно й Тарас не міг бачити, якими очима поглянув на сина батько.

— А чого це тобі таке в голову прийшло? Гайдамакам мабуть уже не вертатися, сину.

— А якби? Пішли б, тату?

— Ні, сину... Мабуть, не пішов би.

Тарас аж зупинився. Як?.. Батько?.. І не пішов би?..

— Тату!.. Як же це?.. А чому?..

— А вас куди б я дівав? І тебе, і Орину, і сліпу Марію. Я потім...

Батько не договорив і замовк. І довго мовчав. Мовчав і Тарас. І не були то батько і син малий, а було то два сини гнобленого народу, що говорять про долю свого народу.

— А потім... зневірилися ми... Де ж таки — стільки літ... Підіймався Хмельницький. Ба — навіть перед Хмельницьким підіймалися люди, і от до самої гайдамаччини пожар не гасне, а що з того?.. А свободи як не було, так і нема. Та, мабуть, і не буде ніколи. Як же ж його йти ще в одно повстання, коли нема віри? Віри нема — розумієш?

Видимо, не раз думав дядько Григорій про повернення гайдамаччини. Видимо, всі вони думали, дядьки Григорії...

— Як його йти, не вірячи? То тільки один був такий, що не вірив, а все ж пішов. Ради честі самої! Щоб ніхто не смів сказати, а де ти був, як ми на смерть ішли? Усе кинув, а кидати було що. Перва особа! Мало не полковник. Маєток мав, міг жити добре, багато. І от усе кинув, усе потоптав — і пішов на перший же поклик.

Григорій забув, що перед ним хлопець, дитина, яка може навіть і не зрозуміти, що їй говорять — і звірявся. Звірявся з усіх своїх таємних дум серед неспаної ночі, з усього того, що тривожило, й радувало, й бадьорило хлопську душу.

То ж були люди!.. Не оглядалися, чи йде хто за ними. Залізник, як розпочинав, то мав усього вісімнадцять чоловік під собою. Але як трусонув —ого!.. Одразу почули панки, чим це пахне, й давай тікати! Хто в Білу Церкву, хто до Лисянки, а найбільше до Гуманя.

— А в Гумані був Гонта. Він командував надвірною кіннотою. Щитався сотник, але силу мав більше якого полковника. Його сам Потоцький знав і жалувал: і село йому подарував, і так багато давав подарунків. Другий на місці Гонти продав би й душу за оту панську ласку. Ох, скільки вона у нас народу з'їла ота панська ласка! Мабуть, дуже вже вона солодка, що наші люди за неї

й душу продають.

— Але Гонта був не з таких. І мабуть ляхи це бачили, бо от коли почув губернатор Младанович, що йде Залізняк, то він звелів Гонті присягнути на вірність Польщі і тільки після того випустив Гонту проти Залізняка.

— А Залізняк уже взяв Смілу, взяв Лисянку, підійшов до Соколівки. І Гонта підійшов до Соколівки. Один виїхав наперед свого війська, а другий наперед свого війська. І погмоніли...

— Які вже слова найшов Залізняк для Гонти — трудно сказати. Але, мабуть, єсть такі слова на світі, що душу всю перевертають. І, мабуть, знав їх Залізняк, бо Гонта з начальника надвірної кінноти став вождем гайдамацьким. Кинув свою долю у всенародну гущу. Що громаді, те й бабі. І не тому, що сподівався великого блага, що думав про великі успіхи. Бачив, бачив він орлиним своїм оком, що гайдамацтво не Хмельницина! Знав, що коли Хмельницина, рух всенародній, не змогла повалити панів, то вже гайдамаччині й пнутися нічого. Бачив він, бачив, сокіл, а все ж пішов!.. Пішов, сердега, пішов...

Голос батька затремтів. Тарас почув у тім голосі сльози. І ці мужські, мужичі сльози підняли всю душу Тарасову, стрясли її, як буря стрясає дерево до самого дна, до незвіданих відвічних глибин — і через 20 літ потім обізвалися рвучким протестом:

"Гайдамаки — не воїни,
Разбойники, вори,
Пятно в нашей истории..."

Брешеш, людоморе!

За святу правду, волю Розбійник не встане!

Не розіб'є живе серце За свою країну.

— Велика душа був Гонта, сину, велика. Як ото узяли Тумань, так наші... ну, звісно, допалися. Не милували нікого. Жінка — жінка, дитина — дитина: усім одна ціна. А Гонта не міг на то дивитися. Зібрав жінок, дітей, повів до церкви, велів попові прочитати над ними молитву й покропити святою водою.

— Сидіть же, каже, ви тут у церкві. І ви, батюшка, з ними. Як надбіжить хто з наших — кажіть, що то все хрещені. Спитають, хто хрестив — Гонта, скажіть, хрестив...

— Дітей Младановича урятував. Багато поврятовував чужих дітей, а своїх... своїх зарізав...

Рука Тарасова була в батьковій і тільки здригнулася при тих словах. В тім був запит безсловесний.

— Так, так, сину!.. Ото як запалили гайдамаки Гумань, а Гонта із Залізняком були на площі. Глядь — ведуть до нього ксьондза-єзуїта й двох хлопчиків. Гонта побілів, як побачив... А гайдамаки кажуть до Залізняка:

— Пане отамане! Ми оцього католика спіймали. А він говорить, ніби він наставник цих дітей, а це діти пана сотника Гонти. Як же воно виходить? Або оце пан Гонта ніби пристав до нас, а дітей своїх у католицьких ксьондзів виховує, то хто й зна, з ким він мислить, або цей католик бреше.

— А це справді були діти Гонти. Жінка його була полька, і тайкома вихрестила

дітей на католицьке. І до школи до католицької віддала. Сором Гонті... Пече

Гонту... Стоять кругом гайдамаки... Ото так отаман, що діти у нього католики!

А які там вони католики? Вони янголята. Як ухватить себе Гонта за голову, як крикне:

— Будь же ти проклята, лиха католичко, що занастила моїх дітей!..

— Та так він це крикнув, що людям аж страшно стало. Хоч і не дуже боязький нарід зібрався, бачили не одно, а тут аж моторошно стало.

Залізник підійшов до Гонти, поклав йому руку на плече.

— Облиш, брате. Вони ще малі. Віддай до монастиря куди чи як.

І люди загомоніли.

— Справді... вони ще маненькі. Облиште, пане Гонто...

— Ні, — каже Гонта. — Все одно буде поговор між людьми й зневір. Так от щоб не було поговору...

Як блискавка, блиснув ніж — дітей не стало... Ахнули всі доколя... Кожного в серце колька кольнула. І ти-ихо зробилося... Кругом пожар, вогні, кров, усе місто горить, а тут стоять люди, мов закам'янілі...

— Так бачиш, сину, хто такий був Гонта? Ради честі пішов у повстання, хоч і не вірив у перемогу його. Ради честі, щоб не було поговору між військом, не пожалів рідних дітей. І нарешті запечатав ту велику свою любов до рідного народу лютою мученичою смертю.

— Полковник Гурьев захопив обманом Гонту й велів бити фухтелями тричі на день. Потім кинув Гонту у велику яму й до тої ями водив гостей — показувати гайдамаку. А потім вигадав кару... То, мабуть, і в пеклі сатана ніколи не видумував такої...

Дядько Григорій весь тремтів. Тремтів і Тарас.

— Кару було розділено на чотирнадцять день. Перші десять день — здирати по шматку шкіри. На одинадцятий — відрубати ноги. На дванадцятий — руки. На тринадцятий — вирвати серце. І на чотирнадцятий — відрубати голову.

— Але Гонта!.. Гонта показав їм усім, гнобителям і душогубам, що він плює на них!.. Плює на них усіх!

Голос батька піднявся на верхи і звучав тепер, як труба перемоги, як голос віри в могутність народу, котрий родить таких героїв. Нехай ще сто літ терпіння, але буде ж колись перемога!

— Коли почали з Гонти дерти шкіру — всі приготувалися слухати криків нелюдських, просьб, моління. А Гонта з веселим лицем обернувся до мучителів і з усмішкою промовив:

— Казали — буде боліти. А воно й не болить нітрохи.

Чуєш, Тарасе!., наче аж закричав батько й трусив хлопцеві руку. — Розумієш тепер, хто єсть Гонта для нас? Шануй же його усією душею й дітей своїх, коли у тебе будуть діти, навчи шанувати. А коли впадеш під перемогою і будуть мучити тебе, кажи їм усім: "Ото, казали буде боліти, а воно й не болить ніяк". Чуєш, сину?

— Чую, тату.

Тарас ходив, мов приголомшений.

Наче повірили йому, розкрили перед ним тайну стремлінь всенародніх, наче постригли його великим постригом служіння чомусь вищому, ніж власне життя. Тільки й думав тепер про гайдамаків, тільки й марив про них. Ходив по селу, жадібно збирав усі окрушини згадок, що їх зберегла іще людська пам'ять. То були уривки, але всі вони вирости на спільній основі, зберігалися в однакових серцях, і тому стали фрагментами однієї великої картини. Село ще не звільнилося від споминів про гайдамаків. Були ще живі очевидці, сини очевидців, їм самим на тлі сучасних сірих буднів панщизняного життя гарно було згадати за празник народньої помсти. А коли приходив отакий син очевидця з панської конюшні та ховав перед жінкою й дітьми покарбовану нагаями спину, тоді по-особливому згадувалося гайдамацтво й кидався поклик — ех, коли б вернулись!..

І знав уже Тарас усіх борців гайдамаччини у себе в селі, знав, що кожний з них робив. Підсипався Тарас і до діда, але той чомусь більше відмовчувався.

— Великі діла творилися за моєї пам'яті, великі діла, але ти малий іще про них слухати. Нехай підростеш — розкажу.

Тарас вдається до хитрощів. З невинним видом запитує:

— А що, дідусю, і Неживий в Умані був?

— Неживий? Ні. Неживий в Умані не був. Він ото у Мошнах доказував, у Каневі, у Медведівці. О, то був молодчага! Він і до московських генералів писав: "До вас, каже, перебігають наші вороги, а ви їх передержуєте. Не приймайте, каже, а то й вам буде біда". Отакий був завзятий! А в Умані він не був.

— А хто ж був?

— Хто? Нехай як підростеш, а ми живі будем. А тепер тобі ще з піску хатки будувати... Іди, грайся.

Не хоче дід розказувати — ну, що ти з ним зробиш.

Хто міг би багато оповісти про гайдамаків, так це старий Гарадуля. Але то мовчазний був дід і самотній. Та й жив собі за селом, окремо — як до нього прийти? Тарас і крутився коло Гарадулиної хати, але що з того? Не прийдеш же та не скажеш: ану кидайте, діду, роботу та сідайте мені розказувати про гайдамаків.

Один тільки раз пощастило Тарасові. Вийшов на поле, дивиться — Гарадуля сидить, на купині відпочиває. У полі всі якось рівніші, то й Тарас насмілився підійти. Привітався чемненько, став, а далі вже й не знає, що казати — тільки шапку мне в руках.

Гарадуля поглянув на хлопця з-під густих брів.

— А що ти хотів, хлопче?

— Та я, дідусю... я... я хотів спитати... а хто то був отець Мелхиседек?

Гарадуля уважно подивився. Стоїть перед ним мале, носом підшморгує, а питає про такі серйозні й великі речі. Хотів, було, сказати що-небудь різке, але не сказав. А замість того, помовчавши, відповів на питання.

— Отець Мелхиседек — то була велика людина у нас на Україні. Йому пекла недоля народна, він болів душею за нас усіх — і той біль ганяв його всюди. Він же, отець Мелхиседек, і до цариці їздив за нас оступатися, і до самого польського короля добивався. Бо тепер петербурзький цар над нами, а тоді був варшавський король. Виміняли шило на швайку.

Дід говорив серйозно, мов би балакав з людиною свого віку.

— Король хотів нам допомогти, а не міг. А цар може, а не хоче. Ото така між ними різниця. Король був не при силі. Що він захоче доброго зробити, то шляхтюки зараз іздіймуть крик — не позваляю! І що король зробить? Нічого. Бо він не помазаником ішов на царство, а вроді як найманий був, тільки що не на строк.

— От тому й отець Мелхиседек нічого не міг зробити ні у короля, ні у цариці. Заробив собі тільки те, що його схопили, вивезли й не знають де діли. Кажуть — замурували у кам'яну стіну. Можна повірити. Із того, що навіть я сам бачив — можна всьому повірити.

Дід пожував губами. Шкіра на губах натяглася, мов їв щось їдке.

— Як до нас сюди військо прийшло... коло Вільшаної табор розбили. Та як почали людей мучити, так і будьте ви трижди прокляті. Роти розривали патиками, ноги й руки вивірчували — бодай і не казати! Били нагаями, барбарами, киями, поліньми, присішками від рушниць. Б'ють та ще приговорюють: "Оце тебе б'є твоє благочестя. Ану-те краще того грека!.." Бо то ж вони усе на унію нас наворачтали. Гонительство на унію було — силою гонили на присягу. Ото ж і отець Мелхиседек. Бачить, що краї приходять для народу, що зведуть нас скоро ляхи з цього світу — давай думати, як народ піднять. Ото ж і надумав "Золоту грамоту". І показав Залізнякаві: "Бачиш, каже, що сама цариця велить уставати". Так аж тоді гукнув Залізник на охотника — бач як було.

Нараз дід урвав. Чи якось зрозумів, що з малою дитиною про такі речі не говорять, чи підійшов до таких місць, що хоч воно діло й минуле, а все ж краще помовчати — ну тільки обірвав зразу. Мало того. Устав, кивнув хлопцеві головою й пішов неспішно геть. Високий, рівний, випростаний.

Тарас зостався мов спрагнений, якому піднесли до уст посуд з водою й одірвали.

А селом пішли чутки.

— Мале Шевченя про гайдамаків розпитує. Навіщо? Мо' хто підговорив?

Частина друга

ШКОЛА і

Непомітно наблизився й той час, коли треба було віддавати Тараса до школи.

Стара Україна сама дбала за свою школу, і тому школа, як і шпиталь для сиріт, була невід'ємною частиною села. Без школи чоловік собі свого села не мислив.

І в Кирилівці була така школа. Містилася в хаті на майдані коло церкви, утримувалася громадським коштом, а що громада була бідна й кріпацька, то й школа була тій громаді під стать: обідрана, необмазана, шибки у вікнах повибивані, і нічого

"шкільного" в тій хаті не видно. Від інших бідняцьких хат тим тільки й відрізнялася, що була трохи більша й не мала й клаптя огорожі доколя себе.

Всередині ділилася на дві половини. В одній, звичайно, жив дяк, природний учитель тодішній, а в другій містилася властиво школа. Просто це була порожня кімната, де від стіни до стіни стояв стіл, коло нього лави — от і все.

За часів Тараса з цією школою було різно. Учителював, наприклад, отець Василь. Це був син кирилівського ж таки попа, о.Івана Губського. Родився й зріс у Кирилівці, але, як і всі оті попівські синки, виростав серед ненормальних умовин. Від селянської здорової верстви з її самою природою унормованим життям ділило таких поповичів їх якесь ніби вище походження. Іншого ж життя, унормованого вже культурою, вони не знали та й знати не могли. Тому виходили здебільшого морально покаліченими істотами.

Таким був і Василь Губський. Наук він не подолав — вигнали з семінарії. Вернувся додому здоровим балбесом і жив при батькові без усякого діла. Ото й тільки, що батько зробив його при собі дяком.

Після смерті батька, Василь подався у губернію — проситися на попа. Громада хоч і не сподівалася з нього дуже мудрого священника, але з давніх-давен повелось, що син попує на місці батька, отже й тут громада підтримала прохання. Думали при тім, що поки був Василь дяком — дурів, а висвятиться —схаменеться.

Громада помилилась: і висвятився Василь, а не схаменувся. Навіть іще більше розпаскудився: пив, гуляв, вів безпутне життя.

Раз, будучи на похоронах, там же на кладовищі, серед сліз і жалощів, заходилися отець Василь і його колега, другий священник, о.Терентій Помазанський, битися за якусь Параньку. Вчепилися один одному в гриви й почали вовтузитися серед могилок.

Люди дивилися на те й хитали головами — тратилося найменше побажання до таких панотців. А дітвора реготалася одверто.

Отець же Василь вважав ту бійку бійкою, а отець Терентій "усмотрел" тут дещо інше і, не будучи дурнем, у той же день метнувся до консисторії. Дорогою роздряпав собі лице, надірвав рясу і в такому вигляді явився перед консисторськими чиновниками.

Правда, консисторська братія — народ не дуже жалісливий і самою ризою розідраною його не проймеш, але отець Терентій догадався захопити із собою ще й інші підсобні докази. Ці докази й зробили те, що оець Терентій zostався чистим, а о.Василь — "отрешен в заштат с запрещением священнослужения и рукоблагословения". А до характеристики його було вписано: "Заражон пиянственною страстію и часто упражняется в пиянстве; вообще состояния худого и к исправлению безнадежен".

Удар цей приголомшив о.Василія. Мотнувся й він до консисторії, але вже пізно: всюди вже натоптав о.Терентій, і о.Василію нічого було робити.

Коли йому показали акт обвинувачення, то він аж сам жажнувся, стільки там було понаписано. Там і "обращеніє с зазорной женщиной", там і "обвенчаніє незаконного

брака", там і "питье в своей церкви горячего вина и перенос такового через святой алтарь", там і "захватывание доходов без раздела и произведение ссор" лишечко! А головне що не було й одного факту видуманого, все було чистісінька правда.

І торжество врага, і крайнє пониження, і повний крах усяких матеріальних підвалин до життя — все це так приголомшило о.Василія, що він кілька тижнів ходив не в собі. Навіть пити перестав.

Але робити щось треба, і з бурею в душі, з нестерпним пеклом мусів іти о.Василь не до кого, як до того ж свого ворога лютого, до о.Терентія і просити у нього дозволу бути дячком у тій самій церкві, де ще так недавно був хазяїном.

Легко собі уявити, як кочевряжився і ламався о.Терентій, всіляко понижуючи свого колишнього колегу, але о.Василь мусів усе терпіти. Так він став знову дячком і точив далі невеселе своє життя.

Трохи стало легше, коли прислали другого священника, о.Івана Нестеровського. Це була людина проста. Наук він ніяких не проходив, а тільки "изучилея російської грамоте и цифирному уставу" у батька свого, попа в селі Копанчах на Черкащині. Але людина це була душевна, великий гуморист, і при ньому всім якось стало веселіше.

Так от оцей самий о.Василь і був, з обов'язку дяка учителем у Кирилівській школі. Ясно, що не особливою була та наука у вічно п'яного, прибитого долею півграмотного недокінченого семінариста. А о.Василь чим далі, то все більше розпивався, а при тім ішли у кут і обов'язки учительські, і обов'язки дяківські.

От у такий саме момент на обріях кирилівських появився еже рекомий Совгирь. Він, власне, одрекомендувався як Рубан, але що, в жарт, копіюючи темних селян, називав псалтиру "совгирь", то так і самого його прозвали. І це прізвище так прилипло до Рубана, що вже його інакше ніхто й не називав.

Відки він був родом, точно теж було невідомо, та ніхто й не допитувався. Це було звичайне явище тих часів — поява отакої-о прибудної духовної особи.

ПО

Там, де була церква, вчителювали священослужителі, там же, де не було церкви, а школа все ж була, вчителювали так звані "мандровані дяки", інакше "пиворізи". Це були здебільшого незакінчені семінаристи, вигнані з школи "за громкое поведение и тихие успехи". Небагато вони вміли, та небагато, зрештою, й вимагало від них тодішнє життя.

Отаким мандрованим дяком був і Совгирь. Росту здоровенного, широкоплечий, він скидався більше на запорожця, ніж на священослужителя. Навіть розтріпану косу свою носив якось так, ніби то не коса була, а запорізька чуприна.

І потрапив цей Совгирь до Кирилівки саме в щасливий для себе момент. Поки він сидів на селі й розглядався, чи буде тут яка робота, а чи брати ноги на плечі й мандрувати далі, отець Василь, будучи на меду у підтитаря, так необережно смиконув через верх, що вночі раптово занедужав, а до ранку — Бог його святий знає від чого — помер.

Коли довідався о тім Совгирь, мотнувся їю кирилівських попах просити дозволу

одслужити в церкві за дяка в найближчу неділю. Попи згодилися — так Совгирь дістав доступ до крилосу Кирилівської церкви. Почав він співану службу Божу і всім одразу сподобався. Щось було в його манері не сільське, а ніби столичне, імпонуюче. А вже коли прочитав апостола, так прямо узяв усіх за Серії?!

Тоді читали апостола не по-великоруському зразку — починати низько, потім іти уверх, надиматися скільки духу й закінчити громоподібно. Українське читання було інше. Трималося воно на рівній теноровій ноті (учителі-дяки, було, так і вчать: "Тримайся на і-і-іх!.. Тримайся на і-і-іх"), з підвищенням не більше, як на тон, і з обниженням не більше, як на два-три тони. Все уміння і вся краса були, власне, в сих переливах, переходах з тону в тон. Читання тоді набиралося якоїсь туги, мов би то могила з вітром говорила у степу безкраїм.

Так от Совгирь, показалося, був великий майстер у такому читанні. Подобався попам, подобався бабам, подобався усій громаді нарешті. Дядьки загули:

— Пощо нам шукати собі дяка, коли він сам до нас прийшов?

— Та ще який! Такого другого й пошукай, то не знайдеш.

І громада зараз же по службі нарекла сліпого Совгиря (сліпим його прозвали, бо був зизоокій, зизом дивився) дяком і, поки там консисторія, поки що — з шанобою, як то належить при такому високому стані, ввела до школи.

— Школа всім странним єсть дом вольний! — прорік Совгирь, переступаючи шкільний поріг.

Так став сліпий Совгирь учителем у селі Кирилівці.

II

Те, що Совгирь добре співав, будило в населення надію, що й учителем він буде неабияким. Дядьки, що не хотіли посилати своїх дітей до вічно п'яного, нерозважного ні на слово, ні на руку о.Василя, тепер записали своїх хлопців до школи, будинкові дали сякий-такий ремонт, і кирилівська школа почала оживати.

Батько Тарасів не думав так рано віддавати хлопця до школи, але трапився один випадок, який прискорив усю справу.

Вертав дядько Григорій з огороду. На призьбі сидить Тарас, зігнувся, мов змерз. Хотів навіть сказати дядько Григорій: як змерз, то йди в хату, але дивиться, що хлопець чимось зайнятий. Підійшов ближче — рисує. Заглянув через плече — млин. І видно навіть чий: Желехів млин. Крило одно надщербилося, дах перекосився.

Подивувався дядько Григорій. Це ж воно бачило, а тепер з пам'яті рисує... І увечері говорив жінці.

— Оце Совгирь школу розпочинав. Треба Тараса віддати.

— Рано ще, Грицю. Мале воно.

— Нічого. З нього пуття буде.

Катерина безнадійно махнула рукою.

— Вже як з учених людей пуття... Я вже надивилася; як учений, так п'яниця або й ще гірше.

— Чому? Трапляється й з учених бувають люди розумні...

— Може. Ну, тільки дуже рідко.

Коли Тарасові було об'явлено, що він піде до школи, він не знав, чи радіти йому чи сумувати. З одного боку дуже цікаво — навчитися читати. Щоб ото як піп: яку тобі не розгорне книжку — ту й~чита. А з другого — хлопці, які побували в школі, оповідали про цю установу не цілком потішаючі речі.

— Б'ють у школі здорово.

— Як б'ють?..

— Та так. Вишневих різок натнуть та й б'ють.

-1 болить.

— Ого! Як напірчить іноді, так і сісти ніяк.

— А за віщо?

— Як то за віщо? Це ж нЯвука.

І хлопці, і їх учителі твердо вірили, що наука й різки — речі невідділимі.

Оце трохи розхолоджувало Тараса. Щоправда, дехто з хлопців висловляв надію, що може Совгирь бити не буде.

— То отой чорт, отець Василь бився, як сатанюка. А цей, може, не буде.

Може, не буде... А може ж, і буде?

От чому, коли в батьковій шапці і в материних чоботях, причепурений ішов із батьком Тарас записуватися до школи, душа тікала в п'яти.

Але, на щастя, Совгиря не було в школі. Треба признатися, що весь цей час, на радощах, Совгирь перебував більше в корчмі. Він не був п'яницею, як покійний о.Василь, але й проливати не проливав. А при таких слухах сам же Бог велів випити — це ж усі розуміли.

Розумів це й дядько Григорій, а тому, відіславши Тараса додому, почимчикував до корчми, несучи паляницю й пляшку горілки.

В корчмі було весело. Совгирь умів якось додавати веселощів усякому товариству, в якому знаходився. Коли був підхмелений, пересипав свою мову віршами, приказками, анекдотами. Зараз оце він задавався, виносячи своє учене звання перед вся. А публіка навпаки — безцеремонно стягала його з отих п'єдесталів і висміювала. Совгирь декламував.

Яко трезвому із п'яним обитать —

Тако і письменному із простим пробувать.

Бо в простого мужика простий єсть обичай,

А в письменного — особний, політичний звичай.

Совгирь вважав себе власне носієм отого осібного, політичного звичаю, а якийсь низенький, присадкуватий дядько тримався зовсім іншої думки.

— А я так признаю, що з письменних усе зло на світі. Скільки я не бачив учених людей, так усе падлюки.

— Через письменних і світ скоро западеться, не через кого, — підтримує кум.

— Не плетіть дурниць, холоднокровно дає відсіч Совгирь. — Якби через нас світ мав

запастися, то він давно вже запався б, а того й по сей час не маєш. З того явствує, що ви обоє дурні. І неблагодарні!.. Ми ваших дітей учимо, писаниєм святим викладаюче, ми ваших дітей на добрі діла нагромаджуємо, до спасенія душ їх приводимо, а ви нас лаєте.

Знайте і розумійте такої люде,

Що вам за такі речі в останній день буде!

Зачим — перестаньте, простаки, нас блюзнити,

Би-сте ся не мали в пропасть вічну потопити!

— Ех доля моя, доля прелюкава.. І чого я так пізно на світ народився? Оце якби було Запоріжжя, чи я сидів би оце з вами отут та сперечався? Та я б літав оце конем по степу, з татарами бився б!

— А ти бачив теє Запоріжжя?

— Я Запоріжжя не бачив, але чую душею, що мені б тільки запорожцем бути! *

І затяг громоподобним своїм голосом:

Зруйнували Запоріжжя —Буде колись треба.

— А я бачив запорожців, — обзивається якийсь голос із кутка. — Вони й до Вільшаної на ярмарок наїздили. Приїде, було, чоловіка десять-дванадцять — і весь ярмарок закрасять. Громкі в їх речі, шибкий народ! Одягнені — так що вже й казати!.. Золото та срібло!.. А як їде, то й не струснеться, наче й землі не торкається. То оце, було, як сядуть на коней, та по ярмарку — аж іскри сяють!.. Кине оце шапку — а шапка в нього плесковата — та й до землі не допустить: підбіжить конем і ухватить. А скоро в кого впала, та оце вже йдуть п'ють та гуляють за його гроші. А храбрость яка!.. Та що й казати — були люди, одно слово... А як піднімуть пісні — наче в морі ревуть!

Дядько Григорій знав, що цих бесід у корчмі не переслухаєш, і тому старався звернути на себе увагу Совгиря. Але це було не так легко.

— Хлопця я... хлопець у мене... Тарас Грушівський Шевченко... Так не забудете?

— Я не забуду-у! Я нікого не забу... Присилайте! Присилайте всіх — я всіх буду вчити, бо на то я єсть учитель. Бо-оже!.. В допомогу мою вонмі-і-і— !..

Дядько Григорій махнув рукою і пішов додому. Зрештою вважав Тараса записаним і звелів на завтра бути готовим.

Сильно щеміло серце Тарасове, коли наступного дня мати, ридаючи, благословляла сина, мовби виряджала в далеку й невідому путь. Катря провела Тараса аж до школи й старалася розважити.

З трепетом увійшов Тарас у сіни і аж постояв трохи — так билося серце.

Він прийшов пізно — навучка вже, видимо, почалася. Із шкільної кімнати чути було голос Совгиря і регіт хлопців.

У Тараса трохи одлягло од серця: раз там сміються, то справа ще не така погана.

Одчинив з трепетом двері, увійшов. До нього кинулося щось великанське, розпатлане — то був Совгирь.

Тарас бачив Совгиря в церкві, але там то була просто висока людина. А от тут, серед цієї малечі, дяк здавався велетнем. У Тараса аж дух затявся, коли Совгирь ухопив його за руку: а що як одразу розложить та й битиме?..

— А-а-а!.. — ревонув Совгирь. — Іще один онагрик! Asinus ferns¹. Ну, сідай, сідай!.. Де хочеш, там і сідай! Сідай і слухай!.. Це я вам... щоб ви мали поняття про всякий стих, сірич вірш. От вам стих іроїський!

Совгирь став серед хати, надувся й задекламував:

В леності ізжив всю жизнь свою аз, окаянный,

Припадаю ті, чистая Христа Бога мати,

О услиші й воздвигні мі оумнов чювство,

І просвіти мя, всего очерненного страстьми,

І покаянієм очисти, діво благая...

І поводив по всіх школярах очима з висоти свого мало не сажневого зросту.

— Поняли? Ні чорта ви не поняли. Ну, та дарма. Я й сам не все помімав, коли був таким онагриком, як ви. Слухайте ж далі. Оце вам буде — стих проелегійський!

Ізбави троуса тяжка всіх нас, тя поємних,

^ Яко страшен еси, спасе, і гнів твій како понесем.

Пощади, владику, люди, чтуща славу твою...

— Чтуща славу твою... чтуща славу твою...

Видимо, Совгирь забув як далі і все повторяв: "чтуща славу твою... чтуща славу твою"... Рішивши, що більше не згадає, крикнув:

— А оце стих хромий! і почав уже не декламувати, а співати, сильно вирячивши очі.

Почерневший мраком безбожія мир,

Богозрачная світила небесная,

Просвітиша зорями благодатними,

Світа Христа присно всім возвіща-ающе!

Передихнув і ще дужче наліг голосом:

Небесная мудрості не учившися —Од Господа апостола преславна,

Світозарная світильники учинившися!

— О!.. Чуєте?.. "Небесная премудрості не учившися, і все ж "світозарная світильники учинившися". О! А він каже, я недовчений. А що з того? Аби благодать була Господня!.. Я, може, в тисячу разів краще нього все розумію.

Кого він тут згадував, з ким полемізував перед учнями, для хлопців так і залишилося "темнотам во облацех воздушних", як любив повторяти сам Совгирь.

А Совгирь уже покотив згори, бажаючи цілковито знищити учнів безоднею свого знання.

-Magna supreme tonantis virginum princeps!

Розумієте? Ха-ха!.. Ні чорта ви не розумієте, бо то треба знать. Magna, magnus — великий, велика... genetrix — родителька, мати і... і так далі, ібо сказано: не мечіте бісера перед свіньями — да не попруть його ногами. А вони й поперли, га-га-га!..

І тут же підперся в боки й затанцював:

Nic nie ma swiat statecznego Jedno gorzej od drugiego —Qorzaleczka grunt!

Qorzaleczka grunt!

Учні реготалися. Совгирь дивився на них посоловілими очима й мурмотів:

— Посмарувати б вам кожному пекарню кіями, тоді б ви всі знали, як з учителя сміятися.

Потім нараз випростався й крикнув громогласно:

— Марш додому! Сьогодні науки не буде, бо я п'яний!

Дітвора з реготом вилітала з хати. Вилетів і Тарас. Так скінчився перший день його науки.

III

Наступного дня Тарас вже охотно біг до школи. Показалося, що наука зовсім не була страшною річчю. Тарас міг би сказати, що цілком навпаки. Особливо йому подобалося, як учитель танцював.

Але сподівання Тараса, що сьогодні може буде ще веселіше, не справдилися. Насамперед зразу кинудосся-в очі, що вчитель сьогодні тверезий. Не так, сказати, тверезий, як... не п'яний.

Окрім того, видно, він трохи недомагав, а тому досить часто одлучався до своєї хати й вертав звідти веселіший.

На столі, зауважив Тарас, лежали "Граматки". То було ще насліддя старої школи, тому були всі страшенно потріпані.

Тарас заглянув до одної. Заголовні букви були видрукувані кіновар'ю. Весь текст був видрукуваний товсто, на великому віддаленні літери од літери й рядок від рядка. Хоч і дорогий був папір в старовину, а от для дітей його не жаліли.

Окрім букварів, примітив Тарас на столі купку якихось помережаних гарненьких паличок.

— Це стимбулка, сірич указка! Оце я вам даю кожному сьогодні так, а завтра кожен з вас повинен принести мені за стимбулку по гарцю пшона або по курці. Зрозуміли? Як принесеш, то стимбулка вже навіки твоя.

Хлопці брали палички й любувалися мереживом. Совгирь показував, як ту стимбулку держати. Коли хто не так держав, учитель покрикував:

— Ей ти, як там тебе! Ти як узяв стимбулку? Так тільки баби костур держать! Бери як слід, отак-о — бачиш? А ти, роззяво, чого штрикаєш у книжку? Так тільки паничі виделкою курчат за обідом штрикають!

Дехто з хлопців пробував пирхнути сміхом, але Совгирь так крикнув, що у всіх пропала охота сміятися.

— А тепер дивіться! Оця-о розтопиряка, оця-о — називається АЗ.

Совгирь так викрикнув це слово, мовби справді він був полковником запорозьким й командував на рівнині десятьма тисячами душ.

— Повторяйте за мною — АЗ.

Хлопці загули нескладним хором.

— Се єсть перша літера абецадла, від неї бо вся наука йдесть і розпочинається. Придивляйтеся ж добре. Як у нас у школі казали: "аз — били мене раз".

Учні сміялися в ніс, штовхаючи один одного ліктями.

— А оце називається — БУКИ. Оце внизу півбубличка, а вгорі карлючечка —оце вам

буде "буки". Як то кажуть: "Аз — били мене раз. Буки — взявши кия в руки".

Хлопці вже одверто реготали, а найбільше Тарас. Рішуче наука зовсім не була страшною річчю!

Далі йшло "віди" — і Совгирь приказував: "набрався біди". Далі "глаголь", "добро", "єсть" — на всяку літеру Совгирь додавав бурсацьку приказку.

Приказки хлопці заучили скоро, а літери — ні, і коли під кінець лекції Совгирь хотів перевірити результати свого труда, то виявилось, що всі приказки хлопці знали, але де "глаголь", а де "добро", розрізнити не могли.

— А коли так — ей ти й ти! — кинув Совгирь на двох старших хлопців. Підіть у садок та наламайте вишневого пруття.

— До Грицька? — обізвалися вибранці. Вони, видимо, вже проходили науку у о.Василя, отже знали, що коли учитель говорить "у садок", то це зовсім не означає, ніби при школі є садок. Не означає також ніякого іншого садка, а тільки садок найближчого сусіди Грицька П'яного.

Школяри притихли. У Тараса завмерло серце. Його ж іще ніколи не били різками. У селян це не в моді — часу забирає багато. Дав запотиличника або так огрів чим — пужалном, істиком — і кінці в воду. А то різати різки, рівняти їх, розкладати жертву, держати та ще, чого доброго, рахувати — ні, то занадто висока культура.

Тарас із тоскою поглядав на двері. Вибравши хвилину, коли Совгирь одвернувся, Тарас зірвався з лавиці — й ходу.

На порозі зачепився, впав, підхопився, пошпотався, але втекти не пощастило: Совгирь кивнув більшим хлопцям, кинулися ще й добровольці — й Тарас миттю був заарештований.

Совгирь не показав з того випадку ні гніву ні радості — занадто звичайна се була річ. Мінялася тільки черга: утікач мав дістати порцію першим.

Тарас почав кричати, вириватися, хвицати ногами. Він не знав, що цим тільки погіршує своє становище. Совгирь навіть не дивився, бо і це була річ цілковито собі звичайна. Він сортував різки й, тільки скінчивши, крикнув:

Ну, який тут тікав? За втечу — перша черга, а за борюкання — двійна порція. Кладіть його!

І Тараса розіклали. І як він не кидався, чого він не виробляв і руками, і ногами, й зубами навіть — своє дістав повністю.

А хлопці сміялися. Особливо ті, що вже пройшли таку науку.

— Наш Тарас тепер, наш? Хрещений!..

Плачучи вибіг Тарас із школи. Йому здавалося, що кожен, хто тільки не погляне, мусить його пожаліти: ах, бідний, бідний хлопчик... чи ще там як. А на превелике диво, виходило цілком навпаки: всякий, хто тільки бачив зарюмсаного хлопця, що біжить вулицею, підтримуючи штанята, починав сміятися.

— Ага? Оце вже Совгирь почав вас учити? Молодець Совгирь! Значить добрий з нього учитель буде!

Тарас прибіг додому. Вбігаючи у двір, тон плачу підняв вище, сподіваючися, що хто-

хто, а мати ж уже пожаліє обов'язково.

Мати була хвора. Щось останнім часом вона почала прихворювати. Вона, правда, пожаліла хлопця, але... якось не так. Бо теж вважала, що наука без різки не обійдеться. Воно неприємно, правда, але що ж поробиш? Он як зубки

прорізаються у дитини. Теж боляче, але не минеш же. Так і тут.

І тільки як прийшла Катря — вона пожаліла хлопця так, що він обігрівся й заспокоївся.

Катря вже виросла, у неї вже свої інтереси, свої мрії, але стільки в ній тепла, що вона знаходила його і для Тараса, і для Орини, і для сліпої Марієчки, і для маленького Йосипка, що оце недавно народився й ото він, мабуть, так підкопав здоров'я матері, що вона вже й не поправлялася до цілковитості.

Як молода кобилка, що ото накидається на роботу і, не вміючи рахувати сил, підорветься — так Катерина. Панщина, господарство, діти одно за одним. В кожну з тих справ Катерина віддавала все, не лукавлячи — і то, показалося, над сили. От вона, ще молода, а вже виснажена, здоров'я немає — й вона виглядає старою бабою.

Тобі б, молодице, не треба стільки дітей мати. Ти не до того, — казала знаюча баба Явдоха.

В хаті Шевченків ставало все тісніше й тісніше. Батько ще більше замкнувся в собі. Катря хоч і робить, рук не покладаючи, але чується, що десь якась частина її вже відділилася, і про якісь інші речі думає дівоча голівонька.

Микита корчить із себе парубка, Орина й Марія дівчата, з ними Тарасові не так цікаво, і він чув себе самотно у хаті.

Тому він радо пішов до школи і скоро привик там. То тільки перший раз вибрався такий нещасливий.

Совгирь був нелиха людина, а що бив хлопців, то це тому, що іншої системи не знав і не уявляв. Це розумів не тільки він, а й усе оточення доокола, розуміли учні, розумів і сам Тарас, написавши через багато літ потім: "Мир прахові твоєму, сліпий Совгире!.. Ти, небораче, й сам не тямив, що чинив. Тебе так бито — й ти так бив, і в простоті сердечній не добачав у тім гріха. Мир прахой твоєму, нещасливий мандрівниче".

IV

Наука давалася Тарасові легко, отже Совгиреві не було за що так уже часто бити Тараса. Хіба по суботах, але то була вже річ необхідна. Це був закон. Можна було дістати більше, менше, дужче, слабше, але дістати мусив кожний.

Совгирь любив, щоб субітки діставали хлопці радісно, як належну святощ. Щоб читали четверту заповідь під різками повільно, "не борзяся". Коли хто почне спішно виговорювати: "помн-дн-сботн-еж-стит-го", то Совгирь зупинить "сікуцію" і пропонує читати спочатку. Ще буде спішити — ще раз спочатку, аж поки не знайде підходящого темпу.

Під різками учень мусив лежати спокійно, ногами не дригати, не кричати —взагалі не перешкоджати нормальному бігові нормальної справи. Сам Совгирь був спартанець, людина байдужа до всякого роду фізичних терпінь — такого ж стоїцизму вимагав і від

своїх учнів, не взираючи на різницю організмів, характерів і т.і.

Правда, знаходилися спартанці і серед учнів, але Тарас не був з їх числа. Більше чутливий, більше нервовий, хоч морально й не відчував ганебності того педагогічного способу, бо й ніхто з його оточення нічого ганебного в тому не бачив, але фізично відчував різки дуже. Не раз під час езекуції й ногами дригав і верещав немилосердно — взагалі виводив Совгиря зфівноваги. Учитель прямо не міг зрозуміти — пощо стільки затратити так багато енергії на цілком даремну справу?

— Чого ти кричиш? Ну чого ти кричиш? Мене не так бито, а я ніколи й голосу не подав.

На початках Тарас пробував прохати коли не помилювання, то хоч якого змилостивлення.

-1 помилуйте, сіотіпе (Совгирь не звелів себе інакше називати, як сіотіпе п^іззіег), і рятуйте мене... та я ж нічого, та я ж усе знаю... како, люді, мислетє, он, покой, рци, слово, твердо... І хверт, хер, ер, ери, ерь...

Але Совгирь просто не міг зрозуміти.

— Та це ж субота! Понімаєш — субота! Як у писанії сказано — помні день суботній! А як же ти його будеш помнить, коли вийдеш насухо? Ні, цього ще одвіку не було на всім світі. Римляне розумний були нарід і греки теж, а чому? Бо субітки давали. Лягай, лягай — не задержуй кумпанії. Читай! Тільки не борзяся.

— Дядечку, годі... Оотіпе п^іззіег... Хоч звеліть мене придержати, бо я ж не витерплю й хвицатиму ногами.

Совгирь морщився. Це було зайве в робочому процесі, але дозволяв на такий каприз. Двоє хлопців держали Тараса, а Совгирь сік. Але сік усердно й двічі вертав заповідь назад. Тим одбивав і у Тараса і в інших охоту просити надалі пільг.

Будучи іноді під чаркою, розманіжувався й тоді, б'ючи, додавав усякі співчутливі й повчальні сентенції:

— Це ж я тебе б'ю з любові до тебе, бо я хочу зробити з тебе людину. Це мені боляче, а не тобі... а ти кричиш. Потерпи, брат. Знаєш, як то сказано: "многими бо скорбми подобаєть вніті в царствіе небесное"...

А тих, что сумно стояв, підтримуючи штанята, й чекав своєї черги — підбадьорював рекомендацією:

— Ти не сумуй, а возгрівай у собі духа! Духа возгрівай!

Або чутливо з притиском починав декламувати:

Лоза разум дітям у голову вгоняєть І от злих на добрая діла воздвізаєть,

Лоза родителям діти послушными сотворяєть І божественного разума премудро навчаєть.

Лозою кая мати дітище своє не бієть — Як би удаву скоро на шию єму свієть.

Тож всі мене блюдітєся,

Неленостно учітєся.

Внімайте словам моїм учительським Да не будете повинні ранам мучительським.

Але вірші були віршами, а "сікуція" йшла своїм чередом.

Іноді при сій вірній оказії, Совгирь згадував і свої учнівські часи, як то й йому доводилося терпіти.

— Нас, брат, хіба так били? Ого-го!.. Як я був іще у семінарії, так наш ректор. Пуга у нього була тройчатка ремінна. Вона у нього безперестанно мокла в горілці. Витягав тільки тоді, коли мав кого бити. Але ж бо й бив сукин син, будь ти трижди проклят!.. І менше двадцяти, було, ніколи не давав. Ото збере, було, нас до себе на репетицію, сам сидить на канапею, коло нього ота тройчатка, а

ми на підлозі. Штанці вже заздалегідь спущено, щоб часу не гаяти.

І цілковито не помічав Совгирь, що він це оповідає перед аудиторією, яка теж із завмиранням серця стоїть, підтримуючи штанці, й чекає, що от-от скінчиться оповідання й тоді...

Та згодом і Тарас привик. Часом узимку холодно, встає який-небудь дотепник:

— Domine magisster! Тарас Шевченко казав на вас, що ви п'яниця.

— Положіть його і всипте, — холоднокровно розпоряджається Совгирь.

Тягнуть Тараса. Він божиться, клянеться, що й сном і духом, але це все даремне, екзекуція все одно відбудеться.

— Чортів Панас... Ти нащо на мене набрехав? — хлипаючи питає Тарас.

— Та то я змерз, погрітися захотілось...

Тарас це пам'ятає і приходить час, коли й він гріється за рахунок Панаса. Так і йде в кружок.

Загалом то тільки на початках терпів Тарас і від різок і від товаришів. Підійде який:

— А як паскудник збивають знаєш?

Тарас задумується. В дійсності він знає, як то збивають паскудник: не раз бачив, як хворій коняці розбивають ніздрі, щоб пішла нездорова кров. Але ж то дома й коло коней. А що значить збивати паскудник тут, у школі, де немає жодних коней, цього Тарас не розуміє. Тому відповідає: "не знаю" — і в той же момент дістає кулаком по носі так, що вмивається юшкою.

Хлопці регочуть, Тарас реве, юшка біжить.

Так бувало напочатку. Але Тарас швидко освоївся й незадовго сам не гірше збивав паскудника, давав скубки й т.д.

Схоплював усе дуже швидко. Хлопцям, наприклад, трудно давалися латинські фрази, що їх Совгирь велів виучувати на всякі випадки шкільного життя. На цім пункті Совгирь був невмолимий і не бачив різниці між семінарією й сільською школою.

— Нас так учено й ми повинні так учити.

І хлопці морочаться. А Тарас так і виліпить:

— Domine magisster! Da mini licentiam exeundi foras!

А один випадок так і зовсім наблизив Тараса до вчителя. Сталося це так.

V

Бажаючи прикрасити голі стіни класу, Совгирь понавипишував на папері кілька різних красивих, по його думці, чотировіршів і порозвішував їх на стінах. На одній стіні висіло:

Школа — церковний уголь. Так ся называєть кгда-жь церковныхъ набоженствъ детей навчаєть.

И що в церкви правлять — то и въ школе ся знай дуєть А безчиній въ ней жадныхъ ницды не знайдуєть.

Повернувшись до другої стіни, можна було читати ще краще:

Той человекъ вельмы зле поступаєть,

Котрій на чинъ духовный хулу наношаєть И этимъ писаніє святое зневажаєть —Такий вельми Господу Богу согрешаєть.

І так по всіх стінах.

Тарас якось між хлопцями висловив думку, що добре було б розмалювати усі оті плакати квітками, кінями, солдатами. Хлопці знали вже уміння Тарасове й ухопилися за цю ідею.

— А ти скажи Совгиреві.

— Та-а...

— Чо' там та? Нехай тобі дозволить — бач, там скільки місця пропадає.

Але Тарас соромився. Та все ж раз під натиском хлопців насмілився.

— Йошіпе п^ізііег! Дозвольте... оці таблиці... приоздобити візерунками.

Сказав — і сам злякався. А що як не зумію? Совгирь подивився на малого скося.

— А хіба ти вмієш?

Тут уже обізвалася вся учнівська громада.

— О, він уміє! Він що хоч уміє нарисувати! Ось подивіться.

Із закапелків, із пазух, із книжок витягалися рисунки Тараса й простягалися Совгиреві.

— Ось дивіться яке він намалював!

— Ось наша школа!

— А оце криниця коло Мигаля.

Найбільший приятель Тарасів Ганчаренко Йван щось ховав, а його сусіда хихотів у рукав.

— А у тебе що? — звернувся Совгирь до Ганчаренка.

— Та... нічого...

Клас притих. Одні із страхом, другі з веселістю, треті з єхидством. Тарас стояв червоний, як рак.

Ганчаренко підійшов до вчителя й тремтячою рукою подав йому сірий, досить великий, здорово зім'ятий аркуш паперу. На ньому був намальований в увесь зріст не хто інший, як сам сіютіпе іг^ізііег сліпий Совгирь. Він стояв розпатланий, в одній руці держав кухоль, з якого спадала піна, а другу втеревив у волосся і немилосердно чухав. Одно око дивилося на схід сонця, а друге на захід.

Загальну подібність було схоплено чудово, аксесуари виписано з дитячою точністю, була навіть певна експресія. А внизу один із виразів самого Совгира (це вже, видно, рукою одного з старших учнів).

Потрясаючи кучерями, спати лягаємь,
А вставши раненько — бражку попиваємь.

Хлопці затаїли дух. Це вже були не жарти. Тарас із Іваном стояли ні живі ні мертві. Але сталося щось, чого ніхто не сподівався.

Совгирь довго дивився на малюнок. Видимо, його вразило уміння хлопця. Як-не-як, а Совгирь багато ходив по світі "для провиденія людського обхожденія", багато дечого бачив і до деякої міри міг орієнтуватися в тому, що гарно, що погано.

Підкликав до себе Тараса і простяг руку до голови. Хлопець інстинктивно відхитнувся, сподіваючися скубки та ще й доброї. Але, на диво всіх присутніх, Совгирь, замість скубки погладив Тараса по голові.

— Бачу, на тобі, хлопче, перст божий. Єсть у тебе дар, що при ученню і добре що може дати. Але — при ученню! Тільки при ученню і чистому житті, як то сказано:

Которий маляр чисто вік свій провоздаєть,
То і чудотворная ікона од него биваєть.

— Але для того треба вчитися. Бо без учення будеш нікчемний богомаз, а вже від богомаза не жди чудовного образу. То єсть падлюки. Вклепалися в святе ремесло й тільки паскудять його. І єсть то не малярство, а махлярство, безпутне діло. А істинне малярство — то боговдохновенне ремесло.

Разніє мудрості сам Бог на світі дал Первого віку, когда сей світ і мир создал:

Всяких бо рукоделій през Дух Свят научил —І малярську мудрость тогда ж людям одкрыл.

— Бачиш звідкіля малярська мудрость ідець? Від самого Бога! Але — треба вчитися. Вчитися! Без учення нічого не буде.

Це були перші слова схвалення, які почув Тарас про своє малярство — тож не диво, що вони глибоко запали йому в душу.

Але що це значить "учитися"? Хіба учаться люди їсти, дихати? Це само. От столярству, бондарству треба вчитися, це правда. А тут? Узяв та й намалював.

Та все ж коли Тарас ближче задумався, то сам рішив, що й малювати якось треба вчитися. Хіба б я міг намалювати отаку картину Страшного Суда, як ото у церкві? А Георгія Побідоносця? А Богородицю із Симеоном? Та де! Справді треба вчитися, але як?

VI

Совгирь із розуміння широти своїх обов'язків, а також із бажання доказати громаді, що вона не помилилася, вибираючи його на вчителя, розпочав із хлопцями науку співу церковного. Він знав, що нічим так не вгодить дядькам, як співом і навіть виглядом дисциплінованого хору на крилосі.

І Совгирь взявся за діло гаряче. Він не брав з "ут, ре, мі", а прямо розпочав з "аміня". Вчив, очевидно, з голосу, сам співаючи і за дисканта і за альту і за все, отже попоморочитися довелося добре.

Потім пішли "Господи помилуй", "Святий боже" — це все перші етапи. Далі вже "Отче наш", "Достойно єсть" і т.д. Все це хлопці вчили порівняно легко. Трудніше

пішло, коли на чергу стали "возвахи" на вісім їласів. Довелося й Совгиреві вдатися до одвічних "чернечих заспівів", наславників, якими здавна вчили по монастирях тупу братію співати "Господи возвах". Так зробив і Совгирь.

— Ну, кажіть за мною: "Ішов чернець з монастиря"!

Хлопці легко повторяють: "Ішов чернець з монастиря".

— Оце ж вам і буде шас перший. Кажіть далі: "Стрітив його другий чернець"... Оце вам глас второй. "Откуда, откуда, ченче-брате, грядеш?" — це глас третій. "З Константина града, брате, гряду" — глас четвертий. "Сядьмо, брате, та побесідуймо" — глас п'ятий. "А чи живе там, брате, мати моя?" — глас шостий. "А вже твоя, брате-ченче, мати давно вмерла" — глас сьомий. "Уви мні, мати моя" — глас осьмий і останній.

Це справді допомогло, і згодом жителі села Кирилівки могли насолоджуватись звуками наславників, коли який-небудь пузан, сівши верхи на плота, вигалайкував на весь дух: "А чи жива ще там, брате, мати моя? Уви мні, мати моя"!

А Свирид, отой чудило, підкликав яких більших хлопців.

— Чи чуєте — я вас іще краших возвахів навчу. Ось ідіть, лишень, сюди. Знаєш глас третій? Отак він співається:

Буде тобі, дяче, буде — Приїхали од владики люде,

Хотять твою рябу кобилицю взяти,

Що ти не вмієш на третій глас співати.

Хлопці прискали зо сміху і вмент виучували.

— А от, чи чуєте, глас шестий.

Начаток мие і состав —

Єгда новий жид на аренду настав —

Тут п'яниці собираються.

Шинкареві добридень оддають.

♦ І в поставці заглядають.

"Ох, вейз мір! Що маю робити?

Не дають мені рано довго спати — Треба із аренди втікати".

Хлопці реготали — дуже вже ловко виходило на церковний мотив. І так перебрав Свирид усі гласи. Сьомий подобався тим, що був узятий живцем із пісні та ще й усім знайомої.

Чи я в тебе не жона Та не господиня — Три дні хати не мела,

Сміття не носила.

Вставай, дяче!

Доки будеш лежати?

Запрягай рябу кобилу — Вези сміття з хати,

То будеш уміти.

На семи глас співати.

Вся Кирилівка огласилася новими возвахами. Старі баби аж плювалися, чуючи такі слова на мотиви божественних співів. Та й з мужиків дехто кривився.

— Оце такого вас у школі учать? Гарно, гарно, нічого сказать.

І серед богомільних людей репутація Совгиря на деякий час захиталася, аж поки не розібрали в чім діло.

А Совгирь працював не за страх, а за совість. Повиучував хлопців приспівам до окафістів — і тепер усі акафісти, чи Ісусові Сладчайшому, чи Миколі, чи там іще кому, всі йшли з приспівами, а по кожнім приспіві хористи перехрестяться й поклоняться. Це вже всім подобалося.

А вже любиму свою "О, всепітая Мати", а також самогласен "Совіт превічний одкривая тобі, отроковице, Гавриїл предста", то Совгирь учив прямо із захопленням.

— Це ж наше все, наше! — говорив він. — Ці голоси складали запорожці, що кінчали своє життя по келіях Києво-Печерської Лаври — от звідки воно пішло! Нові голоси, хіба вони годяться проти того? Це так, чортзнащо.

І Тарас у тому всьому. Він і у співі мало не перший, а про школу й говорити нічого: от-от, чого доброго, і в псалтирники вискочить.

Бо то ж було таке розділення: граматники чи букварники й псалтирники. Тих, хто вже вивчив букваря й перейшов на псалтиру, Совгирь учив окремо, хоч і в тій же самій хаті. Доводилося розриватися на частини, щоб задоволити й букварників і псалтирників. Там читають "Блажен муж", там твердять "бра, вра, гра", там когось ласкавенько закликає Совгирь: "Іди, лишень, голубчику, я тебе вичубую", а там уже хниче якийсь, що дістав свою пайку.

Двоє використовують відсутність уваги вчителя й грають "у ластівки", двоє заходилися вже битись; а що того невільно одверто, то совають один одного під боки кулаками, зберігаючи назверх невинний вигляд і суворо перестерігаючи черги: то той того суне в бік і жде, потім той того — й теж чекає.

Часом ота роздвоєна увага вчителя слабшає — і аудиторія відчуває то якимсь шостим органом. Тоді можна стати свідком незрозумілих речей. От один починає особливо голосно твердити свій урок. Але це не вияв пильності, а демонстрація. До першого голосу приєднуються другий, третій, учні захоплюються, очі їх світяться, голос іде все *crescendo*, *crescendo* і зчиняється нарешті такий гомін, що не один дядько, йдучи вулицею мимо школи, стане здивований. Потім похитає головою й скаже співчутливо:

— Тяжка річ, ота навучка.

В такі хвилини Совгирь прикликає до себе весь свій педагогічний такт. Спочатку старається спинити ту навалу звуків, бо хоч він і спартанець і запорожець, але бувають і в запорожців нерви. Здебільшого зусилля Совгиреві бувають даремні. Спинити тепер учнів, це все одно, що спинити воду весною, а це ж іще тільки прелюдія. Далі починається вже бешкетування.

От одного ляснуто по спині. Він віддячується кулаком по голові. От летить угору, мов птиця, розчепірівши крила, засмальцьований псалтир, а вслід розрізає повітря свист у два пальці, що від нього аж у вухах лящить. Це вже прямий виклик і школі, і Совгиреві, і всьому.

Совгирь знав, що коли б він зараз почав реконструкцію свого авторитету, то ні

авторитету б не підняв, ні спокою не встановив. Таємні бісики, що заволоділи тепер діворою, не вщухнуть і не вгамуються зпроста. Можна розпочати бити всіх поголовно різками, а ученича маса прийме то як спорт, будуть виробляти всякі фіглі під різками, будуть кричати перебільшено голосно, кривлятися — і весь застрашаючий смисл биття пропаде.

Совгирь об'яснив це явище по-своєму яскраво.

— То як глисти засверблять часом, що не знає пес куди й дітися, отак і тут. А потім пройде.

Совгирь має на такий випадок певний педагогічний прийом. Нараз він спокійним тоном, мов би все було в порядку, об'являє перерву. Ясно, що аудиторія сприймає це голосним гамором радості. Моментально псалтирі й букварі одсовуються на середину стола — це вже так привчив Совгирь своїх учнів: щоб як перерва — книга на середину.

— А то ви й штихи свої поїсте, — говорив він, умисне вживаючи слово "штихи" по-простонародному.

Отже й тепер: одразу книги насередину, хоч се й даремна пересторога: краї псалтирів і букварів до того зашкарубли, що стали твердими.

Перерва родить кризу. Частина збіснотілих дістає змогу побігти додому, решта розряджає свій запас енергії як доведеться — або генеральною потасовкою, або піснею, або цікавим яким закладом, вроді того, що хто-небудь з хронічно голодних об'являє до загального відому, що з'їсть усе, що тільки йому дадуть.

Братва рішає відмовитися від сніданку, аби тільки переконатися — чи дійсно "Савечка" (хлопця зовуть Сава, але мачуха делікатно називає "Савечка", а їсти не дає), так от чи дійсно Савечка зможе з'їсти "все". Скоро перед Савечкою виростає гора шматків хліба, паляниць, пирогів, кислої капусти і всякого іншого селянського їжва. Коли який-небудь індивідуаліст-шкурник не хоче віддавати ради досліду свого сніданку, колектив його змушує, хоч тут, властиво, ролю колективу грають кілька здорових верховодів.

Після перерви не пізнати класу. Совгирь входить у своє царство героєм, і от аж тепер починається реставрація авторитету. Совгирь же бачив, Совгирь же добре бачив, хто вів перед, хто проявляв творчість, і от тепер іде воздаяніє "коємуждо по заслугам его". Братва признає ці заслуги й зносить кару терпеливо.

А іншого разу нападе на аудиторію зовсім протилежний настрій. Мов тихий ангел якийсь пролетить. Сидять, наче голуб'ята, й то не тільки під час учення, а й на перерві. І розмови такі все тихі, сказав би сентиментальні.

Дивиться який-небудь лобур на березу й нараз прорече:

— От біла! Як би в мене руки такі білі були.

Навіщо йому вони здалися — хтойзна. Хтось підтримує.

— У, дурню! Такі руки бувають тільки у цариці.

* — Чому? А он як приїздив архирей, так я бачив: ох і білі ж!

— Нічого не робить, от і білі. А попоробився б, так і не були б білі.

— Іване! Хочеш, щоб у тебе руки були ще біліші від берези?

-Ну?

— Піди вистав на мороз та так і держи.

— А знаєте, хлопці? Наш пан боїться по льоду їхати кіньми. Хоч який льод товстий, а він боїться.

— Чого?

— А щоб не провалився.

— А як край треба на той бік переїхати?

— Тоді сідає в лодку, а в ту лодку впрягають коней і так у лодці тягнуть пана. Їй-Богу, не брешу!

VII

Нападало на учнів та нападало й на вчителя. То нападе таке, що докопується до дрібниць, сердиться, лютує, б'є всіх і заслужено й незаслужено. А то нараз розманіжить, зробиться над міру ласкавий, починає тоді згадувати своє семінарське життя, а хлопцям того тільки й дай.

Совгирь був учнем Переяславської семінарії. Вона славилася постановкою вивчення латинської мови. От навіть Совгирь, що розгубив уже на життєвих бездоріжжях багажі семінарської премудрості, все ж і досі міг, під случай, блисконуту латиною.

— Латина у нас була — ого-го! Перве діло! Грека... ну,, це вже не так, а латина — перве діло. Вже з першого року починали говорити по-латині. Сміха! Приблизить який-небудь карапуз:

— Domine praefecte! Ego йшов, ille мене пхнув, ego покотився, nasus розбився, a sanguis дзюр-дзюр!

Совгирь реготав. Учні й собі, хоч не знали чому.

— Як хто ужив нелатинського слова, дається йому calculus. Табличка така вішалася на шию. І ходи з нею, поки не передаси кому. Часом і цілий день проносиш, бо всі від тебе тікають, ніхто з тобою говорить не хоче.

— А в старших класах то ми вже екзерциції писали по-латині. Перший учень сидить завжди на передній лавці. То я, чи там ще хто, пишу роботу de loco (на місце), щоб сісти на перше місце. І той пише. А професор потім рівняє роботи. Чия лучче, той і сідає на перше місце.

-І не тільки de loco писалось, а й de соепа — (на обід), навіть de candella (на свічку) — на що угодно. Передається професорові, а він кладе рецензію. Як дуже добре, то напише landatissime (в великій мірі достойне похвали), або praestantissime accuratissimeque (прекрасно й старанно). А як погано, то напише pessime або tupissime (гидко) чи там dementissime negligentissimeque (безсмысленно й не уважно) — хіба мало як?

— Мені раз узяв та й написав taliter, qualiter — nihil fundamentaliter (всього потроху, а нічого основного). А потім і питається.

— Як ти це перекладаєш по-нашому?-

Я подумав-подумав і кажу: "Не терши, не м'явши — не буде калач".

— Професор розсміявся: "Оце, каже, добре ти переклав!"

Совгирь сміявся, а учні йому вторували, хоч не знали пощо.

— Ні, таки здорово нас учили, здорово. На все життя зостанеться. Який би не був старий піп, а коли він із Переяславської семінарії, то латину знає, не бійсь! Раз ми утрюх заблукалися до одної плебанії на селі й просимо напиться. Це наш спосіб такий студентський. Як його їсти просити зразу? От і просиш пити, а потім вже...

— От і тут так. Виходить до нас піп і служниця з ним, дівчина років чотирнадцять. От піп нас і питає:

— А як буде по-латині "пити"?

— Ну, ми це вже всі знаємо. Кажемо: *bibo*.

— А як од *bibo* минулий доконаний час?

— Тут уже ми замнялися. Один каже *babi*, другий *babsi*.

А я подумав-подумав і кажу *bibi*. А піп тоді до тої дівчинки:

— *Da bibere bibi — babi, babsique ne da* (дай пити тому, хто сказав *bibi*). А тим, що сказали *babi* чи *babsi*, не давай).

Учні кирилівської школи не могли знати, що Совгирь тут прибрехнув трошки. Це був відомий семінарський анекдот, але кожний семінарист, розповідаючи його в кругу несемінаристів, доконче додавав, що це трапилося з ним і його товаришами, і що з трьох це був іменно він, що сказав *bibi*.

Так само кожний із семінаристів міг оповісти, як він зайшов колись до священника, колишнього переяслівця, а той тужив по вмерлій жінці латиною.

— *O, mors! O, malum! O, malum omnium malorum* і т.д.

А що семінаристи співали українських пісень по-латині, так тому правда. От і Совгирь часом затягав на голос "Ой у полі могила":

En tumulus in campo Stat, colloquio capto:

Ne fie nihi valde, vente Quin flos meus nigret...

А учні підтягають — тільки вже по-своєму. Очевидно, таке співання відбувалося не насухо, а тоді, як Совгирь бував трохи мокренький. Це траплялося, не сказати, часто, ну а все ж траплялося. Совгирь не шукав спеціально нагоди напиться, але в житті бувають же всякі випадки. От, наприклад, хоч би такий.

VIII

Найшла лиха полоса на Совгиря. Часто бив учнів, отже часто лікторам доводилося навідуватись до найближчого садка Григорія П'яного по вишневе пруття. Коли зайшов раз Грицько до свого саду, прямо не пізнав. Де був густий вишняк, там zostалися самі стовбурці.

Само собою, що ніякому господареві це не могло подобатись — не подобалося й Грицькові. А що він добре знав, якої породи шкідники обчистили йому сад, то й засів у суботу, рахуючи, що, коли вже коли, а в суботу прийдуть.

Так і сталось — прийшли. Звикнув господарювати самотійно, не дуже то й стереглися, Грицько вискочив, нам'яв одному-другому чуба. Шапок не забирав, бо причому тут хлопці? Не в хлопцях же діло.

— Щоб я вас і близько коло садка не бачив! А то й ноги вам із... повикручую! І дякові своєму скажіть, що лучче хай і не посилає, бо й йому погано буде. Я не подивлюсь, що він здоровий.

* Коли посланці вернули, зарюмані, до школи, і Совгирь побачив їх з порожніми руками, він вельми розсердився. Насамперед тому, що це загрожувало зривом учбового плану. Це субота!.. Ну, та різок Совгирь так чи інак дістав, і наука на сей раз ущербку не понесла. А що протест Грицька П'яного обурих Совгиря, то він рішив помститися.

Сказав старшим учням прийти увечері й зробити наскок на Грицьків сад взагалі. Набрати там дров, бо в школі було холодно.

— Не красти, ні! Боже спаси!.. Красти нехарашо. Треба здобути, о!.. А цього й Бог у гріх не ставить. Козак ніколи не скаже "вкрав", а "здобув".

Хлопці пішли "здобувати". Постаралися вже, як могли, й дров натирили багато. Совгирь запалив собі у грубі, отже мавприємність хоч виспатися у теплій хаті, бо на завтра по службі Божій сподівався не конче веселу розмову із Грицьком П'яним.

Так і вийшло. По службі Божій з'явився Грицько з дубиною в руках і одразу взяв високий тон.

— Ти що ж це, чортів дяче, на денний розбій уже передався? Що це ти свою галастру на чужі садки напускаєш? Ти думаєш, як здоровий, так я тебе боюся? Громада тебе підобрала з-під плоту, так ти шануйся, мат-тері твоїй чорт!.. А не будеш шануватись, так за чубчик і на мороз. Ми таких уже бачили! І вчили!.. І ще не зарікаємося вчити!..

Совгирь робить широко-здивоване лице.

— Що таке? В чім річ? Чого ти, Грицю, кричиш?

— А того я кричу, сукин ти син, що як ти будеш іще своїх псюків підсилати, так я й їм ноги поперебиваю й тобі! Чув?

— Що?.. Де?.. Яких?.. Коли?..

— Та ти не придурюйся, бо я з тебе ті дурощі виб'ю оцією-о ломакою! Дрова красти не посилай, от що!

— А-а-а, — немов аж розчаровано протягає Совгирь. — Так ти про дро-ва... А я думаю... А воно дро-ва... Ну так би й сказав, а то... Дрова... Дрова, брат ти мой, це така штука, що... де ж їх узять? Ну, ти сам скажи — де нам їх узять? Ось подивись — бачиш, що тут написано?

І показував повимальшовувані Тарасом таблиці на стінах.

— Ось дивись сюди — бачиш? Ось читай: "Школа — церковний угол". О! Усе одно, як церква! "Так ся називаєт, кгда-ж церковних набоженств дітей навчаєт" — О! Чуєш? "1 що в церкві правлят — то і в школі оя знайдут"! Бачиш? Що в церкві, те й в школі. "А безчиній в ней жадних нігди не знайдует". О! А ти приходив нас ганьбити. Нас, школярів!.. А школяр — це ж усе одно, що причетнік, бо й він теж прислугує в церкві. А хор наш хіба нічого не значить! Хто це співає вам у церкві, благолепія додає, хто? Школярі!.. Та й аз многогрішний, півець о господі, що ж нам пропадять усім, чи як? Ви

ж не хочете купувати нам дрова на школу? А я думаю, що не согрешив би оден-другий із вас перед Господом, якби який там візочок дровець затяг до школи. Вже годилося б теє нам, церковним слугам, від вас дістати або хоч не боронити нам готових яких з двора узяти. І було б це — вроді милостині, а Бог би у книгу записав. А ви про те все й не думаєте. А як який школяр раз на рік потягне там яку поліняку, так і-і-і!.. Вже вішати за те хотів би хлопця! А як ми тут холодом примерзаємо, дітки маненькі, янголятка можна сказати, так то нічого! Отакі ви батьки до своїх дітей! Отакі ви громадяни!

І з обвинуваченого Совгирь перекидався в ролю прокурора. Громив дядька Грицька скільки хотів, а тому дійсно ніяково, бо правду ж говорить Совгирь

— Я не про те... а я... що ну прийди, скажи... ну не так же... Це діло не годиться...

— "Не годиться, не годиться"! Це от мені з тобою балакати не годиться, бо я тверезий, а ти П'яний. От ти мене почастуй, тоді я буду з тобою говорити.

Ну що ти з таким поробиш? Розреготеться Грицько й запросить веселого дяка до корчми.

Корчма зустрічає Совгиря радісними скриками, бо це ж в кумпанії прямо незамінна людина. Він тобі й приказку, він тобі й байку розкаже, й вірш приплете, пісню проспівує.

Горілочко оковита,

Медком перелита!

Не раз, не два моя спина Через тебе бита!

— Га-га-га! Ма'ть таки частенько траплялося — правда, Совгирю?

— А що? Я й не криюся — бувало. І не раз бувало! Був я на кондиції у одного пана. Та отак у шиньку як напали на мене оканянні діоклетіани, так вони ж мені вже й дали-и-и... А тоді ще, в насмішку — "Співай!" — кажуть. А куди мені вже й співати, як я весь побитий. Я й покушався співнути, але що ж, коли за обліянієм сліз і гласу не могл одвести.

Компанія сміється.

— Це ти, Совгирю, ма'ть п'яний дуже був, що аж плакав.

— Я й не кажу, що тверезий, ну вже й не зовсім і п'яний, бо добре примітив, що й ляшок один, органистий, теж ручок прикладав до мене. Ах ти ж скурвий сину, думаю — ще й ти туди! Ну, свої люди — нехай... рідна рука. А то ще й лях лізе!

— Гаразд. Придивився я, що він захріп у кутку, я його розбуркав трохи, вивів із шиньку та давай йому кийком, давай йому кийком!.. Він кричить:

— Маїко г^8уіеі82а!.. паагагфкі!..

— Якби кричав, стерво: "Ой рятуйте, хто в Бога вірує", — може, й вибігли б люди. А то чують: лях кричить, ну так йому й треба.

Регочуть слухачі. А сам Совгирь хоч би тобі вусом моргнув. Усі аж сміються, а він — тільки самі очі сміються.

— А то я ще в другому місці на кондиції був. І зійшлася компанія така, що її й не розбереш: піп отець Йосип, і другий піп отець Павел, пристав господин Шуфермахер і

ще всякі народи.

— Пристав, почав хвалитися, що у нього гармата є: "Мені, — каже, — штик-юнкер Одінцов подарував за услуги". Пішли ми гуртом до того Шуфермахера перевірять, чи не бреше. Ні, правильно — гармата є. Але чи стріляє?

— Спробували — стріляє. Давай ми з неї бабахати — ну жертв, сказать, ніяких не було, а всім понаравилось. Отець Йосип почав просить, щоб підкотити ту гармату йому під вікно та бахнути "хоч разів зо три"...

"В мене, каже, жінка обременна. І сидить вона, бідняжка, сама і не маєть ніякого розвлічення..."

— Добре. Згодилися. Давай тягти ту гармату до отця Йосипа, Ну, тут дійшла до нас усіх вістка, що великоросіянець Іван Фьодороф побив свою жінку. Усім нам захотілося заступитися за честь жінчини. Пішли.

— Запопавши того Фьодорова, одні держали, а другі сікли бато́гом. Но Іван Фьодороф не понімав своєї пользи, схопив ніж і кинувся на пристава. Якби ми не придержали — могла би вийти штука нехвормальная.

— Ну, вернулися ми до гармати, взяли підкотили її під вікна отця Йосипа, положили заряд порядошний і бабахнули, чим на смерть перелякали матушку, що вона преждевременно обродинилася.

— Потім пристав сам захотів показати, як стріляють по-воєнному і тільки налагодився, як підійшов отець Павел, жестоко п'яний, і почав дражнить пристава, що він зовсім і стріляти не вміє, що він навіть поламанного пістоля боїться, бо він із жидів родом і прозвище його "Шахер-махер". Та ще й вилаяв його з упоминовенієм матері.

— Пристав схопив палицю й давай обкладать отця Павла вздовж і впоперек. Я ж, видячи сіє поношеніє духовної особи, не мог того стерпіти, вирвав палицю з рук пристава й огрів його дев'ять разов.

Корчма лягала зо сміху.

— Совгирю! У тебе, ма'ть, глотка пересохла. Пива хоч?

— Пива? Давай і пива. І пиво трунок підходящий. Як то кажеться:

Хто в голові здоровий — все не перебирай,

І вшелякой напиток заровно выпивай —

Бо в жорна добріє що вкинь, мовят, то змеле,

-1 звідки ти, Совгирю, понабирав отих усяких приговорів, віршів?

— Стой, стой! Я ще не скінчив! Там далі дуже хороші слова.

А все — хто, що любить, того і держися.

Хоч штани застав — іди в корчму напийся.

Тільки ж, прошу, і штанів навік не покидай —Славная то одежа — найскоріш викупляй.

— Га-га-га!.. Та вже ж що славная, бо без неї нікуди не покажешся.

— Пий пиво, Совгирю, пий!

І Совгирь пив і балакав, балакав і пив — взагалі дуже подобався дядькам. І другі дяки теж п'ють по корчмах і співають з дядьками, а все чується, що то таки мужик, а то

дяк. А Совгирь наче весь свій. Він і заноситься часом, але селяни стрічають то жартами, висміють його добре — і знов, усе йде ладом.

Сьогодні Совгирь скаржиться на труднощі свого ремесла.

— Кажуть — легка жисть, легка жисть. А ну поспробував би хто! Тобі здається, що взяв заспівав та й годі, а воно, брат... Часом усіма жилами треба надимать, щоб гортань міг співати голосно і гладко.

— Тому, ма'ть, ти й п'єш, Совгирю, щоб гортань прочищать...

Тому й п'ю! Правильно! Для голосу і для веселості!.. Для голосу, бо горло прохараєструється, а для веселості, бо, як вип'єш, так тобі до всього тоді охота. І ти до людей ласкавий, і люди до тебе, а це велике діло! Аякже!.. І аз єсмь теж півець перед Господом, отже повинен випивать для прочищення горлянки. Бо як горлянку промочиш:

До людей виразніше буде глаголати,

І в церкві на крилесі гладшей заспівати.

— При таких случаю, Совгирю, тобі б уже винником краще бути. Там би пив, кільки схотів.

— А що ж, винник і винництво теж благородне ремесло. Винник виробляє трунок для всіх потрібний, его же і монасі і монарсі вживають.

— А он дід Явтух каже, що горілка тільки на зло приводжає.

— Ні! Вино не винне — винен злий обичай. Коли хто в міру п'є — нічого. А коли чрез міру — о!.. От я ніколи не беру проти сили. Я знаю мою силу і проти моєї сили п'ю! — з азартом каже Совгирь і підкреслює свою думку ударом кулака по пивній калюжі на столі, від чого бризкаємі заляпує всім пики.

— От чортів Совгирь! Іще й не п'яний, а всім очі позапльовував.

І закінчувалося все солідною випивкою, після якої хоч-не-хоч треба понеділкувати, отже в понеділок учення не було.

IX

Наспівало Різдво. Совгирь скаржився, що нема з ким "виправити діалог з інтермедією)).

— Ех, добро було в школі! Оце як наспіває Різдво — кипить робота. Одні звізду клеять, другі вертеп готовлять, треті партеси співають!

Читав при цій нагоді хлопцям кондак, глас п'ятий: "Од посланія бахусового к пиворізам — чтеніє)). Хлопці не все розуміли, але подобалося.

— "Радуйтеся, пиворізи, і паки реку — радуйтеся! Се радості день приспівает, день празника рождественського ся зближаєт! Возстаніте убо от ложес своїх і восприїмте всяк по своєму художеству орудія, соделайте вертепи, склейте звізду, составте партеси. Єгда же почнете по вулицях со звуком шататися, іщущє сивухи, приймуть вас козаки во крови своя))...

— Бо то ж у семінарії голодно. Ох і го-олодно! Нас же годувала не семінарія, а церкви. То яка пришле, а яка й не пришле. Та й прокураторові ж їсти хочеться й до його рук щось прилипне. А нас голодом морить.

Ох, ох!.. Semper горох,
Quolidie каша —Miseria наша!..

— В бурсі топиться двічі на тиждень, а в класах зовсім не топиться. В голові — піхота, в одязі — кавалерія, в ліжку — важка артилерія, а над усім — голод, голод, голод!.. С^ло згадується, як рай едемський.

О любезне село!
Когда ж узрю свої сладчайшії страви
Капусту, горох, ріпу, біб у салі варені!
О вечори щасливі!.. О ночі блаженні!..

— То ж і дожидаємо Різдва, як не знати чого. Бо як поставиш інтермедію або "Царя Максиміліяна" у козацькій хаті, то тут тобі господиня і борщику, й кашки, і сальця, і вареничків, і чого твоя душа хоче. А господар — по звичаю: риторам non licet (не можна), філософам libet (можна), а богословам debet (должно).

Інтермедії виставити в Кирилівці було ні з ким, отже Совгирь виготував "орацію". На великому аркуші паперу намалював сцени з діяльності Плутона, як ото він украв "деву Діяну" і що з того вийшло. А всередині виписав саму орацію.

Слава Богу — того ми тепера дождались,
Що за шість неділь із ковбасою оп'ять повидались.
А я дивуюся, що воно позавчора свині галасали?
Аж то люди до святків все ковбаси дбали.
Лиш почули, що Різдво вже не за горами — Не хотіли болш сидіти та над огірками.
Це був, так би сказати, ліричний вступ, а суть наступала далі:
Коли б же і ваша мосць справді ненароком Зглянулися на мене щедрим тепер оком.
Та хоч шелягом мене на перший час поманили,
А після б і ковбасу в пазуху втерєбили.
Та й тим по губах, що перед ковбасою п'ять люди,
А я б сказав: "Вам Рожденний наградой буде".
Будьте ж ви здорові, Рождества дождавши,
А я піду далі, своє в карман взявши.

Тарас, коли побачив Совгирів куншт — прямо онімів від захоплення. Він і не сподівався, що його вчитель уміє так прекрасно малювати.

Совгирь з задоволенням дивився на це дитяче захоплення і, погладжуючи чуприну, казав:

Не только ж ми умієм кліром управляти,
Но можем іще і куншти разніі писати.

Але в глибині душі Совгиреві було ніяково перед учнем, бо тайна прекрасного малярства Совгиревого розкривалася дуже просто: у нього були узорі, наколені голкою, й він крізь рідке полотенце дерев'яним вугіллям набивав той рисунок на папір, обводив по тих чорних мітках і нарешті примітивно розтушовував.

Коли прийшло Різдво, вирядився Совгирь у синій жупан, підперезався каламайковим поясом і пішов з тою орацією по хатах.

Насамперед, очевидно, до батюшок. їм страшенно подобалося, особливо о.Івану. Той аж розцілував Совгиря.

— Ну й молодець! Ну й молодець! От уже прямо... — і слів не знаходив.

Від батюшок пішов по видніших селянах — всюда читав орацію та показував куншти, викликаючи загальне здивування. І гостили і дарували Совгиря обфіто, тож під кінець начастувався Совгирь до того, що почав підспівувати колядникам, але по-своєму. Ті співають: "Ой рано-рано кури запіли, а ще раніше Іванко устав, лучком забряжчав і т.д." А у Совгиря по-інакшому виходить:

Ой, рано, рано Кури запіли,

А ще раніше Іванко (й) устав.

Іванко (й) устав —Сорочку вдристав,

Повісив на кілочку

Та й дивиться на сорочку.

Молодиці, криючи сміх, лають Совгиря, якась баба навіть костуром на нього замірилася, а він, нічтоже сумняшеся, замість "щедрик-ведрик, дайте вареник":

Щедрий перднув, а скупий понюхав.

А далі вже почав таке верзти, що мужики помирали зо сміху, а баби плювалися. Попригадував усякі бурсацькі фацеції, перемішалися там і Бог, і святі, і релігія, і жарти народні — все пішло вкупу.

А потім почав читати "апостола". Та як ревоне, ревоне : Премудро-ость!.. Ніякого апостола чтеніє-е-е!.. Братія-а-а. Не деріте платія-а-а!.. Бо як оце подереш — чорта пухлого нового набереш! — і далі в тім же дусі.

Баби грозили, що про таке святогудство донесуть батющці, а він на те закрутив такої приказки святої небилиці на саму священну особу попа, що рачки всі лазили від сміху.

Був собі піп,

Як бобовий сніп.

Голова диняна,

Ніс огірковий,

Очі цибулькові,

Зуби часникові.

Звався отець Василій,

Мав кобилу сиву.

Поїхав на страсти —Боже тебе, кобило прости!

Як кобила хвиснула,

Вуздечка сприснула,

Упав піп на правий бік Та й лежав цілий рік.

Дочилися синиці,

Принесли йому водиці.

Полетіла синиця до попадиці по мучицю,

А попада взяла полінце —Пек синицю під колінця.

Синиця вмерла,
Копитами двері підперла...

І домелювався до того, що вже сам не знав, що говорить. Регіт стояв у кожній хаті, куди тільки заходив. Наприкінці і куншти свої десь погубив, і сам ледве до школи потрапив.

Для Тараса теж це Різдво було відмітним: Совгирь дозволив замість себе прочитати "Трисвятоє".

Коли ото розпочав Совгирь працю з хором, Тарас був одним з перших хористів. Голос у нього був гарний, слух теж, а Совгирь любив кмітливих учнів. І спів любив, умів тую любов передати й учням. Співати мусили хлопці побожно, щоб очі були завжди звернені "до Бога", тобто уверх. Голову велів тримати піднято, а коли хто попускав — підбивав долонею підборіддя.

Виділяючи Тараса серед учнів, почав потроху готувати й до читання в церкві. Читати, властиво, Тарас іще не вмів, отже то треба було напам'ять. Совгирь до читання прив'язував велику вагу.

— Читати... Ти думаєш, що то така проста штука? Ого!.. Чтеніє повинно бути голосне, виразне, рівне, як струна. Апостол читається особо, паремії особо — все читається по-разному.

І показував практично, а потім казав і Тарасові так читати, весь час поправляючи:

— Голосніше!.. Не біжи так!.. Кріпче вимовляй... Повтори!..

А то ще візьме за чуба й почне тріпати, а ти читай, не перериваючи. Очі сльозами запливають, а читай. Отже оте "Трисвятоє" хоч і дрібна штучка, а дісталася Тарасові недурно.

^ Виступаючи вперше, Тарас дуже хвилювався. Ще б пак! То ж таки церква! Самого народу тисяч п'ять або сто. Та всі тільки й дивляться що на Тараса. Але нічого, пройшло ніби добре. Питав потім товаришів: ну як? Нічого, кажуть, гарно.

А дорослі... Тарас аж із дива не міг вийти. Дорослі нічого й не помітили. Тільки дід Іван, та й то, мабуть, тільки з гречності, сказав:

— А-а-а!.. Так то ти прочитав? А я чую: що воно тоненьким голосочком вивело. Аж воно наш Тарас!.. Гарно, гарно.

Тарас розцвів.

— Мені ботіпе таґізіг казав, що скоро дозволить і "отче-наша" прочитати.

— Хто казав?

— Оотіпе т^ІБІг.

— А хто ж це воно такий?

— Та вчитель же!

— Який?

— Та наш же!

— Совгирь?

— Еге!

Дід розсміявся.

— Так як, як?

— Оотіпе та§І8Іег.

— Це ж хто вас так вивчив? Він?

— Та він же.

— Чудило.

А Тарас хвастонув і випалив:

— Оотіпе та§І8Іег! Ба тібі Нсепбат ехеипсії &>га8!

Дід витріщив очі.

— А це ж по-якому?

— Це по-латинському.

— А що ж воно означає?

— Та це, як кому вийти треба.

— Це ніби надвірку? До вітру?

— Еге ж.

— А як уже винудивсь до вітру — тоді як?

— Тоді ніяк.

Дід помовчав трохи.

— Дурень він, той ваш Совгирь. Вивчити вас латинському як слід, він не вивчить, бо й сам, ма'ть, не знає, а отаке дурне — то не треба б ним і голову забивать.

Ці прості слова здивували Тараса. Досі він ніколи не задумувався над доцільністю Совгиревих наук. Все, що виходило з уст учителя, все було однаково цінне й однаково важливе.

Дідові слова вперше наштотували дитячий ум на шлях аналізу. Справді, навіщо здалася одна-друга латинські фрази? Тим більше, що їх, окрім Совгиря, ніхто й не розуміє. Он навіть дід і то не зна, а він же, мабуть, у сто разів розумніший дяка. І в захопленні своїм дідом, Тарас аж похвалив його.

-1 звідки ви, дідусю, усе знаєте?

Дідусь усміхнувся доброю усмішкою.

— А що ж — даремне я хіба на світі прожив, щоб не бачити, що на ньому, дивному та широкому, робиться? Вчені люди добирають собі розуму письмом та книжками, а я очима багато бачив і, коли хоч, більше на них, часом, увіряю, ніж на той хисткий письменний розум.

Тарас слухав діда і розумів тепер, чому люди про діда говорять: "Як дід Іван що каже, так праведно каже, йому можна вірити".

А дід наче відповідав на ті думки.

— Я на почот у людей не набивався, а що воскладало на мене життя, те я й робив. І робив чесно. Тому тепер і можу сказати, що я сам собі пан. Бо то ж є усякі пани на світі. Є пани вельможні, ясновельможні, що ото у великих палатах живуть, а на них люди роблять. Є й такі пани, що до верху не доліз, а униз злізати не хочеться — і держиться воно за своє панство, як воша за кожуха, так він за те своє панство чіпляється. Вже й їсти нічого, а воно все не відчіпляється та набирається ще більшої

пихи. Зустрінеється з тобою — ще здалека кричить: "Звертай! Хіба не бачиш, хто перед тобою?" Ну й звернеш йому, жаліючи його чоботят, що може вони в нього останні. А моє панство — шістдесят літ чесно прожитих...

XI

А в школі наука йде своїм чередом. Давно вже пройшли хлопці "буки-аз-ба", "віди-аз-ва". Тарас попереду всіх. Навіть, коли дійшли до найтруднішого — "хверт-ірци-іже-фри", "хер-ірци-іже-хри", навіть тут Тарас вимовляв досить виразно. А для хлопців це був справжній "камінь преткновенія": у них і так виходило "хри" і так "хри". Воно, як сказати правду, то й сам Совгирь на цьому пункті не був бездоганим...

Зате вже хлопці, як повиучували склади, то інакше й не розмовляли між собою, як по складах. Ото зустрічаються двоє на вулиці. Одному треба запитати другого, чи можна на льоду сковзатися. То він нізащо не питає так просто, а почне:

— Чер-ери — чи, мисліте — он-мо, живіте — наш-он — жно, наш-аз — на, люди — єсть — ле, добро — ук — ду, слово-како-он-ско, віди-земля-аз-вза, твердо-іже — ти, слово-я — ся?

Коли нагодиться дядько Свирид, отой чудило кирилівський, конче зупиниться й розпочне:

— Раком-ком-мурмулю — розбери, що я говорю. Чир-чир-ери-чи подай, жінко, онучі, — і так може молоти півгодини, зберігаючи при тім цілком поважний вигляд обличчя.

Скінчилися склади, почався властивий буквар з його молитвами. Тарас уже добирається до кінця, коли інші хлопці тільки на половині. Тарас уже учить: "День пришел, благодарю тя Господи". Учить без спочивку, заткнувши вуха пальцями й повторюючи кожну зворотку по кілька разів, аж дійде до кінчної фрази "іже хошет спастися".

Це вже гордість — дійти до "іже хошет спастися". Далі заповіді — й кінець! Буквар відпадає — і Тарас уже чує себе на вершинах, але тут трапився один випадок.

В один з понеділків, тобто не зовсім у нормальному стані, Совгирь, бажаючи потішити своїх хлопців, виніс із своєї кімнати цілу купу паперів.

— Це я ще в семінарії бувши, понаписував собі всяких премудрих річей.

Перша премудрість, на яку Совгирь натрапив, була польська загадка:

Nos mu ucieto, języka nyjeto Pic mu dano i mowic kazano.

— Ну? Що се таке?

Учні, само собою, не знали.

— Ах ви онагрики, онагрики, — добродушно казав Совгирь. — І так-таки ні один і не знає? Ні один? Ну, я вам ту саму скажу тільки по-нашому.

— "Од плоті і од крові родився, а в собі ні плоті ні крові не імієт. Знявши з него шкуру, одрізати голову, вийняти серце і дати пити. Да тільки його треба водить і воно начне говорити". А це що?

— Перо! — радісно прокричало кілька хлоп'ячих голосів. Не тому, що були вони дуже догадливі, а просто чули вже цю загадку.

— Правильно, онагрики, правильно. Тоді я вам загадаю другу. Совгирь понишпорив у своїх шпаргалах.

— От! Слушайте! "Что есть ні небо ні земля, но відома светла?"

Ніхто не міг і віддалеки догадатися. Совгирь підпомагав:

— Бу... Ну? Бу...

Ніхто не знав, чого вчитель хоче.

— Бублик! — догадався один.

— Дурень! Бумага! "На ней садяться птиці черния". А це що? Лі... ну?

— Ліщина!.. Ліс!..

— Дурні ви всі! Літери — от! "Над тими птицями два надзирають". О., ну?

— Отче наш! — хлопці вже дуріли.

— Паки реку дурні. Се очі. "Два назирають, а три созідають". Па-а-а... ну?

— Палюгою по любові! — і клас реготав.

Совгирь поник головою й зітхав: "коліко есть трудная вещь ученіє!"

Згадував обов'язки вчителя й пробував просвіщати далі. Розкрив один із своїх зошитів і почав голосно читати. То був якийсь філософський трактат.

Читає-читає — аж у піт його вдарило. Латинські фрази, цитати з якихось невідомих отців церкви, сторінки попереплуталися, нічого Совгирь не розбере.

— Понімаєте? — питає хлопців.

А хлопці бояться сказати, що ні, й кричать.

— Понімаємо! Аякже — усе понімаємо!

Совгирь знову читає, а в серці йому шкребе: як же це так, що й хлопці мої все понімають, а я ні чорта не розберу? Невже я дурніший від своїх учнів?

Повів очима по гурті й нараз йому здалося, що учні дивляться на нього насмішливо. У Совгиря пробудилося баколярське достоїнство.

— А-а-а! Так ви з мене сміятися? Так, по-вашому, я дурень?

Очі йому почали наливатися кров'ю, хлопці притихли, в повітрі запахло грозою. Ситуацію врятував Тарас.

— Ні, ви не дурень, сіотіпе таґізілег, а тільки ми хотіли вас просити, щоб ви прочитали нам вірша про горобця, що скликав до себе гостей.

Совгирь витріщив очі.

— А звідки ти знаєш, що у мене є такий вірш?

— Знаємо! Знаємо! — підхопили хором хлопці, чуючи в тім своє спасіння.

Совгирь прийняв це за знак упокорення й помирився. Довго перегортав сторінки, але нарешті знайшов. Став у позу серед хати й почав:

Ючинив оробей на припічку жнива,

Смолотивши, наварив пшенишного пива.

Три тичині меду дав,

Потом бардзо жаловав,

Столи накриває,

Гостей частуває.

Совгирь деклямував "із тестами". Коли говорив "смолотивши", лівою рукою бив наче ціпом, "три тичині" підіймав три пальці вгору, "столи накриває" — поводив рукою, мовби накривав стіл.

Це страшенно подобалося хлопцям, і вони гелготіли, мов стадо гусей. Таке очевидне схвалення підбадьорювало Совгира й він ще більше старався.

Ой прилетів снігирець, сирітничок непростий.

— Ах мой милий оробей! Ідуть к тобі гості.

Іде пан журавель,

І твій дядюшка хрустель,

І пані синиця,

Родная сестриця.

Слово "синиця" вимовлялося тонесеньким голосочком. Учням смішно чути такий вузький голос із такого дебелого тіла, тож хлопці реготалися з усіх сил. Давно не бувало так весело у школі.

Тарас зацікавився книжкою в зеленій оправі, що лежала серед Совгиревих паперів. Розгорнув, і прямо онімів від захвату.

Книжка була з віршами, але майже на кожній сторінці був рисунок. Тарас зроду нічого кращого не бачив. Очі розгорілися, листав сторінку за сторінкою й знаходив все нові й нові красоти. Уже не чув ні чудесної декламації Совгира, ні веселого реготу товаришів.

Ой весело оробей у дому гуляє,

А запрошених гостей та й не приймав.

А гості веселі уже ідуть в сени,

Замки одбивають, двері одчиняють,

А оробей не бачить —В своєму домі скачеть.

...Щось шпигнуло Тараса у серце... Він іще нічого не подумав, але вже знав, що зараз подумає... Як би то гарно було... мати цю книжку дома... щоб дивитися в неї день і ніч.

Кругом усе реготало, дивлючися на кривляння учителя, а Тарас то білів, то червонів. Думки роєм проносилися в голові. Одна настирливо товкла: "Украдь... украдь... украдь..." А друга, мов ангел хранитель, одводила від лиха. "А що скаже батько? А як ти після того підеш до церкви й будеш дивитися на образ Спасителя? Пам'ятаєш, які в-нього очі? Що, куди б ти не ступив, вони все дивляться за тобою. Ти праворуч — і очі за тобою праворуч, ти відійдеш убік — і вони за тобою. Він усе бачить".

І Тарас відсовує від себе книжку, відвертається від спокуси. А в класі йде своє. Совгирь розчервонівся, піт з нього ллє.

* Було ж того до півночі. Сова прилетіла.

Прилетівши, потихеньку да під столом сіла.

А старий пан журавель Загадав слати постель.

А хрустель упився,

Під стіл ізвалився.

Що ти, дурний, задумав? Та вже Совгирь зараз закінчить, хватиться книжки, а її нема. Та он і Петро дивиться, що я роблю, і Андрій... усі дивляться... ні... не треба... геть...

...А як листочок? А як один-однісінький листочок?.. Оцей, що з квітками... це ж уже ніхто не побачить... ніхто й не визнає... сховаю за пазуху... а дома за образи... ні, краще у хліві...

Книжка ходором ходить в руках Тараса. Він узявся за один листок, але пальці збезсиліли, й він не міг рвонутися. Прихилився за стіл, весь зігнувся, зібрав усі сили...

Толко сова з пугачем зосталася в хаті,

По-французької звеліла усім танцювати.

Гей, гей, совуле!

Сокулная матуле!

Гуляй доволі По своїй волі!..

Тарас ірвонув сторінку. Але старий папір був міцний, старі оправщики опрацьовували на совість — сторінка тільки надірвалася до половини, як Совгирь скінчив читати й повернув лице до Тараса. А повернувшись, побачив таку картину.

Усі учні сиділи і у всіх були червоні веселі обличчя; один тільки Тарас стояв і лице його було зсиня біле, рот перекосився. Він обома руками простягав Совгиреві розкрити книжку з надірваним листком. І в тім русі було стільки одчаю, мов би то віддавалося життя усе.

Совгирь був розпалений і попередньою випивкою і оцим своїм шумним сценічним успіхом, але навіть у такому стані помітив, що з Тарасом щось не так.

— Що з тобою, Тарасе?

Тарас беззвучно ворухив синіми губами. Совгирь підійшов, узяв із простягнених рук книжку.

— Листка надірвав? Чи може він так і був?

Тарас тільки дивився напівбезумними очима і нічого не розуміє. Хлопці притихли й з цікавістю поглядали на свого товариша, теж не розуміючи в чім річ.

Совгирь вправив листок у своє місце, ляснув палітурками й кинув книгу до купи своїх паперів. Для нього інцидент був вичерпаний, хлопці теж звернулися до своїх інтересів, почали розпитувати вчителя про деталі прочитаного вірша, і тільки Тарас був вибитий із психічної колії. Він і сів уже, але дрібно-дрібно тремтів увесь. Старався вслухатися в те, що говориться в класі, але не міг нічого розібрати. У нього розболілася голова й він, уже насправді хворий, попросився додому.

Совгирь об'явив, що на сьогодні наука скінчилася й усі можуть іти додому. Хлопці гамірною юрбою висипали на вулицю. Питали Тараса, що з ним.

— Голова болить, — коротко відповів він і, понуривши голову, пішов додому.

1

те й друге — назва осла.

XII

Тарас просто фізично відболів свій учинок: кілька день ходив невеселий, розбитий. Питають: що з тобою? Каже, ніби нездоровиться. Мати лапає голову

— ні, не гаряча.

— Може, б ти до школи не йшов, Тарасику?

— Чому? Я піду...

А в школі теж: сидить задуманий, до забав не встрає, ні з ким не говорить.

І дивна річ! Поняття "красти" має ріжну інтерпретацію на селі і далеко не завжди в поясненні того слова криється щось ганебне. Тарас виростав у атмосфері вільного тлумачення того поняття, сотні разів чув, як ота сама крадіжка виставлялася як молодецтво.

Нарубати в панськiм лісі дров і ловко, під самим носом лісничих, вивезти

— хіба це крадіжка? Або обтрусити геть начисто груші у прикажчиковому садку. Та тут же й віддалеки не підходить поняття "красти". То коней крадуть або церкву обкрадають ото да! А кавунів на бакші набрати, або дітвора змовляється: "Ходім до Рискаленка гороху красти", так це ще не крадіжка.

І це загальний погляд. Так розуміє й той, хто краде, і той, у кого крадуть. Ніде не міг почути Тарас категоричного й яскравого осудження всякої крадіжки. Хіба ото піп інколи насипле громами у церкві, але це здебільшого тоді, коли піймає людську скотину у своїм житі. А сам частенько виводить кобиличину на мотузку та пасе у людському хлібові. Раз наскочив Тарас, а піп тоді смик-смик за мотузок.

— Дивись, клята кобила!.. А я й не туди, що вона у чужому пасеться.

І ніде Тарас не бачив якихось абсолютних або хоч приблизних зразків абсолютної чесності. Навіть у школі не раз чув, як Совгирь картав старших учнів, коли вони не вміли зробити чогось тихенько, наприклад, набрати дров у чужому дворі.

— Ех ви, йолопи царя небесного! Такої дурниці й то не могли спроворити.

Взагалі поучав ще деякі справи краще робити тихенько, підкріплюючи то, своїм звичаєм, віршами.

Хто захоче часом щокольвек згрішити — Должен пильно од людських очей хоронити.

Публічний бо гріх душі тяжчайшій биваєт,

І Бог за публічний гріх горше караєт.

А що хочеш сотворишь велика чи мала — Утрись і запрись, щоб і сич і сова не знала.

— Хмизом-низом попід вербами, — додавав Совгирь, підморгуючи. І коли б Тарасів випадок трапився з ким завгодно з його колег — там і віддалеки не було б ніякої трагедії. Не надірвав, а просто вирвав, і не один листок, а скільки в жменю вчепив. Приніс би додому, показав сестрі, матері, батькові. Батько, може, спитав би коротко.

— Украв?

Син мовчки кивнув би головою на знак потвердження. Батько погрозив би пальцем і сказав би тільки:

— Ой дивись, сукин син.

А це можна було би толкувати двояко. Могло означати — "ой, дивись, не крадь

більше", а могло означати — "ой дивись, не попадись".

А Тарасові якісь категоричні імперативи причинили стільки мук. І нікому він не казав про свої переживання і ніхто ніколи про них не довідався. Тільки книжка в грубій зеленій оправі так і залилася предметом прагнень Тараса — цілком платонічних: от би подивитися!..

Та що ж... На світі "все йде, все минає" — минуло й самоїдство Тарасове. ЗрГвноважився, повеселішав і знова увійшов у події шкільного життя. Воно його захоплювало. Те, що наука давалася йому легко, те, що він одразу міг запам'ятати вірша, міг намалювати що завгодно, і те, нарешті, що учитель і помітно й непомітно виділяв його з гурту — те все підбадьорювало, ворушило нерви, і Тарас іноді чув себе навіть щасливим.

Субітки, правда, трохи псували лінію, але й вони проходили порівняно легко: раз тому, що Тарас звик, а друге й тому, що Совгирь бив свого улюбленця тільки для форми.

А в селі сталося дві події колосальної ваги: у корчмі змінився шинкар, а в церкві піп. Спочатку скажемо за корчму.

XIII

Ряд літ шинкував у Кирилівці Янкель. Громада звикла до нього, він звик до громади, й жили обидві сторони в злагоді. Янкель не надуживав своїх орендарських прав, не лазив по людях, не трусив "дешевої" горілки. Коли хто з дядьків і дістав там квартиру-другу де на стороні — Янкель не робив з того питання й дивився крізь пальці.

— Громада годує мене й мої діти, то навіщо я маю сваритися з громадою? — казав у таких випадках. І громада це цінила й теж не надуживала. Хіба іноді хто прикупить на стороні при яким случаю — для весілля, скажім, абощо, а то беруть у Янкеля. Словом, стосунки між селом і корчмою були відповідно гармонійні.

Це було видно зразу. Янкель і сам любив пожартувати й розумів жарт, тому у корчмі завжди було весело. Особливо любив жартувати із Янкелем Совгирь. Правда, не завжди ті жарти були делікатні, але того ні та ні друга сторони не помічали.

Нападеться, часом, Совгирь, ніби Янкель розбавляє панську горілку водою.

— Мішаєш! Мішаєш "ти вже мені не кажи! Мене, брат, не обдуриш! А знаєш що вам, ліючим воду у вино, сірич у горілку — знаєш, що вам на тім світі буде? Знаєш, що про вас святе письмо говорить?

Янкель сміється неголосно. Він завжди потихеньку сміється.

— Ні ваше ні наше письмо о тім не говорить.

Ваше, може, й не говорить, а наше говорить. Наше писаніє про нас, трункових людей, дбає, ти не кажи!

А вам ся тоє звіщаєть,

Же вас гнів божий ожидаєть,

Поневаж у вино воду мішаєте І Богу кріпко-кріпко тим согрішаєте.

А то нападеться часом ніби у Янкеля вивіска неправильна.

— Чим же вона неправильна?

А тим, що ти свою вивіску намалював на старому образі Миколи чудотворця. А образ узяв із церковного горища — думаєш, ніхто не знає?

Вивіска була собі як вивіска: на старій дошці було написано:

"Трактовая корчма помещика В.Энгельгардта".

Половина літер злізла, розпливлася, перетворилася у якісь розляпані фігури і, маючи добру пайку фантазії, хоч би, скажім, таку, яка потрібна, щоб на місяці побачити Каїна й Авеля"можна було й на Янкелевій вивісці побачити не тільки Миколу чудотворця, а й Варвару та сорок мучеників.

То от коли Совгиреві приходила фантазія, він починав грозити Янкелеві, що стягне колись вивіску.

— А тоді знаєш, що тобі буде? Живого спалимо на вогні!

Жарт був крутий, совгирівський, але все ж був жарт, і Янкель відкликався теж жартом.

— Ну-ну! Тільки руш таблицю — так і посунеш у Сибіряку!

Іноді, для різноманітності, Совгирь починав фантазувати, як то він підпалить корчму і то саме в шабаш, як то вона горітиме синім полум'ям, а Хайка буде витягати бебехи, а пір'я летітиме кругом. Картина виходила яскрава. А при тій okazji розказував, як він, Совгирь, трохи не потрапив живим на небо на зразок Іллії або Єлисея.

— Це як я жив на кондиції... Одлучився я раз із села в хутори — діло там було одно... Іду назад увечер, доходжу до могили — там із хрестом могила була на полі — коли глядь! Небеса розверзаються і звідти ясність така б'є, що й сказати не можу. Упав я ниць і глаголю: "Не достоїн єсмь, Господи, узрети славу твою"... А сам так і трепещу весь. Коли глянув — аж то корчма у селі горить.

Дядьки сміються.

— Це ти, Совгирю, на хуторах у куми, мати, хундамент добрий заложив, що тобі корчма за царство небесне показала.

І от ця гармонія корчми з селом нараз скінчилася. До відома Янкеля в один прекрасний день було доведено, що він не арендатор більше у Кирилівці, а що всі шинки у пана Енгельгардта заарендував якийсь новоприбулий єврей Майорка. Сам Майорка буде жити десь у місті, трохи чи не в Звенигородці, торгуватимуть

його прикажчики, а він буде тільки грошки потягати.

Янкеля це приголомшило. Він був давній арендатор у Енгельгардта, арендні гроші завжди вносив точно, у панському дворі завжди давав усім кому треба, отже міг сподіватися, що його хоч сповістять наперед приятелі. І от так, одразу.

Кинувся Янкель до Вільшаної — там йому кажуть, що ми й самі нічого не знали.

— Пан же в такі дрібниці не входить, ми самі розпоряджалися і було добре. А тепер ми нічого не знали. Бо Майорка приїхав прямо до пана, предложив йому віддавати корчми не поодинці, а зразу всі віддати йому, Майорці, відвалив одразу панові гроші, підписали контракт — і квит. Ми zostалися зовсім у стороні й нічим тобі допомогти не можемо.

Побіг Янкель до кагалу. Все ж, як-не-як, свій у свого перебиває гендель. Це не

годиться, й кагал мусить оступитись. Тим більше, що Янкель тутешній, а то приبلуда якийсь, хтойзна звідки.

Але й у кагалі було, очевидно, погоджено. Янкелеві говорили натяками й давали до зрозуміння, що краще це діло кинути.

— Ти пожив, заробив — дай же й другому заробить.

Та вже від сторожа при синагозі цілком конфіденційно довідався Янкель, що ліло справді програне. Майорка — це багатий єврей, приїхав відкілясь із Литви чи що. Забирає корчми не тільки у Енгельгардта, а й у других поміщиків — словом, хоче повести діло на широку ногу. І дав він, кому треба, персонально, а окрім того записав значну суму на синагогу, а окрім того пообіцяв, що, як йому Бог допоможе й гендель буде йти добре, то він щороку даватиме таку саму суму на синагогу й інші кагальні потреби. Словом, діло зроблено чисто й завернути його назад річ неподобна. Янкель упав духом.

— Але де ж він людей візьме? Йому однаково прикажчики потрібні. Ну і взяв би мене за прикажчика — я згодився б уже й за прикажчика, аби тільки з місця не рухатися.

Сторож розводив руками й, видимо, не хотів казати.

— Бачите... він, мабуть, збирав відомості про орендаторів і про вас, мабуть, йому донесено, що ви... ну... занадто добре живете з гоями. А йому таких нетреба. Йому треба таких людей, щоб, як собаки, рвали. Бо він зразу виклав великі гроші й тепер боїться, як би не сісти маком. Тому він майже ніде не залишив старих орендаторів, всюди попривозив своїх, із Литви. Там такі — у-ух! І голову тобі одкусять.

— То, кажеш, нема старих орендаторів?

— Нема. Усіх майже поздіймав.

-1 Береха із Тарасівки?

— Пішов.

-1 Арон із Зеленої?

— Пішов.

— Ібиль з Вербівки? Яфа з Воронівки? Серкес із Сегединець? Мендель із Г нильця? Лямпенліхт із Петриків?

Сторож за кожним прізвищем тільки кивав головою. Виходило, що це стихійне нещастя. З одного боку ніби легше було Янкелеві, що не його одного спостигло горе, а з другого — видимо, треба кудись далеко їхати, бо тут в окрузі вже робити нічого.

Коли Янкель вернув до Кирилівки, його вже чекав рудий Хаїм із папером від пана. В папері стояло, що з причини кінця орендного терміну Янкель не вважається більше за орендатора, а орендарем являється Майорка. А цей Майорка на свою чергу писав, що прийняти корчму від Янкеля він доручає власне оцьому Хаїму Ліберману.

Хаїм повів себе суворо. Докопувався до дрібниць, придирався — і Янкель уже радий був, що Майорка не предложив йому прикажчикувати.

Янкель собі поїхав, а кирилівці одразу почули різницю. Насамперед ціна на горілку підскочила за малим не в два рази. А якість продукта при тім теж різко знизилася: горілка почала чимось смердіти, люди казали, що туди підмішують тютюн.

Але це ще, нехай будемо рахувати, було в порядку речей, а от трапилося таке, чого кирилівчани й не бачили й не сподівалися ніколи.

В першу ж неділю Хаїм, забравши соцького й понятих, направився не куди, як до хати селянина Ворченка. Цей Ворченко недавно приїхав із далекої подорожі, отже скликав сватів, сусідів і зробив невеличку бесіду. Не без того, щоб і не випили люди, як водиться, тим більше, що з дороги Ворченко привіз трохи "чужої".

І от саме, як "стал пир во полу пиру", люди розохотилися — у дворі Ворченка появилися соцький і поняті на чолі з Хаїмом. Хтось побачив у вікно.

— Семене! Глянь, а до тебе ще гості!

Хазяїн трохи зблід. Воно хоч і невинуватий ніби ні в чому, а мало чого?.. Всі ми під паном ходимо.

Хотів Семен вийти надвір, коли ось гості самі в хату пожалували. Понятим не по собі... якось соромно... "Здорові будьте з празником..." Хаїм, не здіймаючи шапки, прямо до столу. Узяв чарку, вмочив туди язика.

— Хто хазяїн?

-Я...

— Звідкіля ця горілка?

Ворченко мовчить.

— Я питаюся — звідкіля ця горілка?

Ворченко тим часом трохи одійшов. Як що діло з самим Хаїмом, значить, страшного нічого нема.

— А тобі яке діло?

— Як яке мені діло? Ми орендуємо у пана горілку, а ви панські піддані, отже повинні купувати горілку тільки з панських гуралень. Коли ви купуєте горілку чужого якого пана або вольну, тим ви наносите своєму панові й мені збитка. А цього ні я не потерплю, ні пан не потерпить.

Ворченко почервонів. Підійшов до Хаїма — а дядько був нівроку — узяв Хаїма за ковнір і трусонув.

— Знаєш, що я тобі скажу? Як ти мені оце зараз не накиваєш п'ятами й не перестанеш турбувати моїх чесних гостей, то я й дух з тебе виб'ю! Пойняв?

Хаїм почав репетувати, наказувати понятим, щоб конфіскували горілку, але ті лише здвигали плечима.

— Нас узято за понятих, а не за посіпак. Це не наше діло.

Хаїм надскакував, бризкав слиною. Підскочив до соцького.

— Ти ж соцький!.. Ти повинен!.. Я тобі приказую!..

Соцький подивився на нього зверху.

— Ти мені приказуєш? Ех, тільки що не хочеться рук паскудити для празника, а то я б тобі приказав.

Плюнув і вийшов з хати. Хаїм, погрожуючи всім, вибіг собі. Поняті zostалися : як нарід бувалий, вони знали, що не без чарки буде. І не помилилися.

Факт цей дав розмов на все село. Такого ще Кирилівка не бачила. Всі вважали, що

Ворченко занадто лагідно обійшовся з Хаїмом.

— Доведись на мене " та я б його, сукиного сина...

Але розмови скоро мусили притихнути. З Вільшаної наїхали панські слуги, Хаїм провів їх прямо до Ворченка, казав що Ворченко його, Хаїма, бив, що говорив образливі слова на ясновельможного пана, що у нього, у Ворченка, завжди переховується чужа горілка і т.д.

Почався трус. Горілки, правда, не знайшли, бо її було випито, але шкоди наробили багато, не кажучи вже про те, що прилипло до рук. А самого Ворченка арештували і відвели до Вільшаної. Там він сидів щось тижнів два.

Ця подія показала кирилівцям, що з новим орендарем жарти кепські. А коли трапилася ще одна така подія й там майже зовсім зруйнували чоловіка по Хаїмовому доносу — село притихло. Вже боялися купувати сторонську горілку, а якщо й траплялось, то крилися з тим, як із краденим. Але Хаїм мав, видимо, 'густу сітку шпигунства, бо, мов ворон, налітав саме туди, де була хоч мала надія знайти чужу горілку.

Правда, така політика Хаїма не тільки не прибільшила доходів корчми, а цілком навпаки. Що ж до чужої горілки, то діло пішло прямо на спорт. Іде який дядько напідпитку мимо корчми, а Хаїм сидить на порозі. Дядько розмовляє ніби сам із собою:

-1 де він, оце Галахтіон, набрався? Наче і в корчмі не був, а йде п'яний. І де ж ото він нажлуктився, га?.. Хаїме! Ти не знаєш, де я напився? Я ж у тебе в корчмі не був? Не був. А п'яний. Не святим же духом, га?

А головне — корчма перестала бути місцем відпочинку, бесіди з добрими людьми, стрічі знайомих. За Янкеля люди приходили сюди залюбки і посидіти, і поспівати, й пожартувати — взагалі і чимось скрасити будні. Приходили по обіді, сиділи до вечора — і сильно п'яних не було й час проходив непомітно.

Тепер це все одразу урвалося. Сидіти в корчмі не сидів ніхто, хіба заїжджі. Прийшов, купив, що треба — і марш.

Приїздив сам Майорка. Люди бачили: здоро-овий такий. Кричав дуже на Хаїма. Тільки по-своєму, отже нічого не розбереш.

А воно й розбирати нічого: корчма не дала й половини того доходу, на який рахував Майорка. Те ж саме й по інших корчмах, отже плани Майорки тріщали: замість великого заробітку — міг утратити навіть і той капітал, який уклав у цю справу.

Він валив усю вину на своїх прикажчиків, докоряв, що вони занадто лагідні, що вони панькаються з хлопами, що вони не вміють витискати з мужика гроші.

— їх треба давити! З них, як смалець, треба топити гроші! Як хлопа не потиснеш, то сам із торбами підеш!

І наказував ще і ще згострити політику. Хаїм старався з усіх сил, а толку все одно не було.

Совгирь уже не жартував більше щодо підпалу корчми. Вона ледь не щодень "сама" могла загорітися, а тоді, чого доброго, за похвалки попадеш, де козам роги правлять.

А друга знаменна подія села Кирилівки — приїзд нового попа.

Отець Помазанський не минув тої ж участі, яку він уготував покійному отцеві Губському, з тою хіба різницею, що прямо потрапив у монастир на послушництво. На його місце був присланий отець Григорій Кошиць.

Е-е-е-е, це вже була інша марка. Таких іще не бувало у Кирилівці. Повна протилежність не то отцеві Помазанському, а й отцеві Йвану. І це показалося відразу.

Отець Іван не п'яниця, але любитель випити. Його п'яненьким бачили в церкві, його й на возі возлежашого привозили часом із гостей прямо на утренью; він мір забути, ще сьогодні неділя й поїхати усією компанією купатися.

— Пороздягалися ми ото. А там верби над річкою. Та здоро-о-ві! Виліз я голий на вербу, щоб стрибати у воду, й гукав там:

"Во Іорда-ані крещавщюся тобі, Господи!"

А люди йдуть до церкви. Задирають голови — що воно там співа спозаранку? А потім: "Ля!... Та то ж наш батюшка!.." А я їх благословляю звідти! А я їх благословляю!..

І розкочується широким реготом сам, а слухачі давно вже качаються від сміху.

Новий священник одразу показав, що він того не любить, чин священства ставить високо і сам ніколи його не понизить і — головне — іншому не дозволить. І хоч отець Іван був старший і службою в даній церкві й літами, але якось так одразу вийшло, що він знизився й тон старшинства узяв отець Григорій.

Отець Іван був гуморист і то неабиякий. Кожний крок його відмічався гумором, без того він не міг жити. Навіть у церкві, при богослуженні він дозволяв собі жарти.

От іде миропомазання під великий празник. Отець Іван ставить хрестики на чолі людям. Підходить лисий дядько. Отець Іван набирає на помазок, скільки вміститься, й виліплює на лисину, шепотком додаючи:

"А тобі ще й лисину намажу..."

Дядько блимає очима. Священне міро стікає одним струмочком на потилицю, другим на перенісся. Кругом люди давлються від сміху, а о.Іван як ні в чім не бувало, творить возглас.

Або йде вулицею. У піску бавиться голеньке, зовсім голе хлоп'я. Батюшка зупиняється. Він любить дітей.

— А як тебе звуть, хлопче?

— Іван...

— Іва-ан?.. Ну й я Іван. А ходи, Йване, зі мною.

Бере за руку, веде. І одно це вже смішно. Бо батюшка, нівроку, огрядненький, ряса простора, чоботи великі (щоб мозолів не було)-і рядом щупленька, ледве помітна від землі фігурка голої дитини.

Приходять до крамниці.

— Ну, Йване, дивись: оце пряники, бачиш? Так бери скільки тільки можеш забрати.

Дитя й не бачило зроду стільки ласощів. Запускає рученята у те багатство, набирає повен оберемок. Але воно ж голе, пряники не держаться, падають. Хлоп'я нахилиться за одним — падає другий, нахилиться за тим — падають ще. Регоче батюшка, регоче

крамар, регочуть люди — і всім весело.

Ходив завжди о.Іван із палицею кривулькою. От вийде на базар. Баба продає тараню. Торгується, божиться, хреститься — і нараз бачить, що з-за її спини простягається клюка й ціла в'язка тарані, аки птиці небесні, возноситься в повітря.

В крайнім обуренні перекупка забуває усе на світі й з цілим потоком гнівних, завжди готових, спеціальних перекупочних, віками коло яток вироблених виразів обертається, готова вилити ту запашну^квінт-есенцію на голову посягателя.

І нараз бачить широку спину отця Йвана. Батюшка мирно бесідує з якимсь чоловіком, а в'язка тарані так само мирно теліпається високо на клюці.

Люди сміються доокла, перекупка й собі заливається реготом, від якого, мов драглі, трусяться її більше ніж повні перса. Бо воно таки насправду смішно. Широченна спина в білій полотняній рясі, над нею бриляка солом'яний із здоровенними крисами, а над брилем похитуються, шурхотять, тараньки.

— Батюшечко!.. Що ж це ви серед біла дня у грабіжку вкинулися?

А батюшка, мов і не чує, спокійно розмовляє з якимось дядьком. Дядько сміється.

— Батюшка... Он до вас женщина щось говорить.

Отець Іван обертається. Але в самім повороті вже є комізм. Бо він обертається швидко, від чого ціла в'язка тарані робить широке розкидає коло.

— А-а! Це ти, Явдоха? А чого тобі від мене треба?

* А Явдоха вже від сміху й слова вимовити не може, тільки тиче дебелим пальцем у тараню. Отець Іван здимає патерицю з плеча, здивовано дивиться на тараню.

— Свят-свят-свят!.. Хто це мені почепив?

І вже навіть віддалеки такої сцени не можна собі уявити з отцем Григорієм. Він бачить у тім пониження сану й образу божу. Взагалі не схвалює панібратства з хлопами.

— Священник есть священник, а мужик есть мужик, і кожен з них повинен знати своє місце. Господь усьому на світі й призначив своє місце.

І так в усьому — батюшки цілковита протилежність один одному. Отець Іван повний, кр гювидий, ніс картопелиною — отець Григорій сухий, з довгим лицем і тонким носом. Отець Іван веселий, гостинний, щедрий — отець Григорій стриманий, хазяйновитий, скупий. Отець Іван під веселуруч і анекдота вам якого масного встругне, не викидаючи з пісні слова й чіпаючи всякі матерії, до найвищих включно — отець Григорій удає прибільшену побожність, що іноді непомітно переходить в ханжество.

Отець Іван вірить у Бога, хоч часом його видимо ображає, але знає поезію молитви із сльозами й сердечною скрухою — отець Григорій ніколи не ображає Бога навні, але в душі може не зовсім правильно й вірить, в усякім разі може обдурити. Отець Іван не дуже то піклується про зовнішню показність, престиж сану тощо — отець Григорій дуже. Отець Іван не дбає за любов прихожан, а її має — отець Григорій дуже дбає і... не має.

Служба отця Івана проста, як і сам він — в службі отця Григорія вичури. Он він запровадив, що на обідні після першої ектенії до читання "блаженних", щоб стояло

четверо дядьків рядочком серед церкви з великими товстими свічами у руках — і так аж до кінця євангелія.

Бабам подобалося, а мужики поставилися байдуже — ні до чого воно.

Але ні на чім не було так яскраво видно різниці між цими двома пастирями, як у картах. Отець Іван не дуже був охочий до карт, але, коли траплялась картярська компанія, то й отець Іван, як компанейська людина, не вносив дисонансу. Чи програв чи виграв — був однаково веселий і ні по фізіономії ні з поводження не можна було взнати результатів гри.

Отець Григорій навпаки. Карти любив дуже і ради них частенько їздив до Вільшаної. Коли вигравав — набував гумору, ставав приступнішим; вертаючи додому, сам вискакував з натачанки, весело балакав з домашніми й не зараз лягав спати.

Коли ж траплялося (правда рідко, бо отець Григорій грав обережно) програти — ставав темним, сердитим, скоро збирався додому, сам висісти з брички вже не міг, охкав і стогнав, ішов по хаті, волочачи рясу за собою, зараз же лягав спати, пив малину на ніч і вкривався з головою.

Совгиря чомусь не злюбив одразу. З о.Іваном Совгирь ладив добре: обидва прості, безхитрісні, жартуни — вони добре підходили один до одного. З отцем Григорієм просто не було у Совгиря точок порозуміння, а окрім того, дбаючи за виставність служби, отець Григорій хотів би бачити при собі стихарного дяка, а Совгирь на стихар не мав права.

Совгирь одразу відчув неохоту отця Григорія до себе і, сказати правду, зажурився. Перспектива нового ненагрітого місця знов постала в усій своїй жорстокій неприглядності.

— Думав, що і живот свій могу у цім селі сконьчити, а воно...

— Та чого ти, Совгирю, так зарані сам над собою каркаєш? Хіба тобі новий піп що казав?

— Я такий, що мені говорити багато не треба — я й сам бачу.

Корчемні приятелі похлопували по плечу.

— Не бійсь, Совгирю, — ми не дамо!

— Чи не ви?

— Громада, а не ми. Тебе хто ставив на дячество? Громада. От вона й не дасть тебе побідити.

— Якби ж то...

XV

А час іде. Давно вже минуло Стрітення, коли ото зима з літом стрічаються. І Одокії пройшло і сорок святих. Як у кого є з чого, то печуть на сей день сорок пирогів. Кажуть, що на сей день сорок птах прилітають із-за моря.

А там уже й теплий Олексій і масляна. Тарас хоч і бачив раніше, як баби колодки в'яжуть, але якось мало придивлявся. А тепер довелося побачити зблизька й здивуватися — скільки то радості, веселощів і гумору кинув нарід у цей малий звичай. Крізь тяготу життя, крізь неволю й гніт, мов трава весною, пробивалася безудержна

веселість, як спомин колишніх часів, коли нарід міг іще творити обряд і сміятися щиро.

Баби зробили "колодку" з макогона, вкутали в пелюшки, прибрали лентами й ходять по хатах. Співають про бідного "Колодія", що оце в понеділок народився, а в суботу має вже гинути.

Зайшли й до Шевченкової хати. Це вже так — аби хати не минати, бо дівка тут іще несправжня. Зайшли — і зразу наповнили хату співами, танцями, веселими примовками. Прицілили Катерині колодку, тягнуть у танець.

Та ще ж заговини скоро! Гляди, твоя дівка бігатиме круг хати, та приказуватиме: "Заговіла, батеньку, заговіла — бодай тобі, батеньку, хата згоріла!.."

— Та на заговини ще нічого, а от як прийде Покрова — от коли дівки плачуть та моляться: "Ой свята ж ти Покрівонько! Покрий же ж мені голівоньку! Хоч шматом, хоч ганчіркою, аби не була я дівкою".

— А ви, святі апостоли, коли б уже мені з чоловіком спати на постелі!..

— А ви, святі свята, ой коли б уже я звідци взята!

— А ти, святий Пилип, хоч би до мене який чорт прилип!

— Хоч за вола, аби дома не була!

Одна скаже, а друга прикаже, а третя додасть. У виразах мало соромяться, то ж Катря аж й утекла з хати. Тим більше, що це ж перший рік її вважають уже за справжню дівчину.

Катерина аж повеселішала наче трохи серед бризків того сміху, серед співів і танцю.

— От спасибі, бабочки, що ви й нашої хати не минули. Хоч і у мене й дівка ще задрипана — он ба', навіть із хати втекла.

Розбісовані баби хотіли й Катерину з собою забрати в дальшу подорож, >але Катерина відмовилася, покликаючися на діти.

— А ми що — бездітні чи що? І в нас у кожної діти.

— По четверо та по п'ятеро!

— А святого Колодія, бач, таки празнуємо. Йому ж, бідненькому, тиждень життя на світі.

Але Катерина таки не пішла. Очевидно, вважала, що не до лиця їй людські радість і сміх, боялася внести дисонанс у цю галасливу компанію і своїм зажуреним лицем, і вбранням убогим.

Замість матері пішов Тарас — дуже вже цікаво йому було дивитися, як ото баби співають та танцюють та вигадують усячину. Держався здалеку, бо незручно ж прихвостнем за бабами ходити. Коли баби заходили до хати, Тарас чекав на вулиці.

Старий Журбенко сидить за ворітьми на дубочку. У кожусі, у шапці, в чоботях. Дивиться на Тараса ласкаво.

— А що це ти, хлопче? За бабами ходиш?

Тарасові ніяково. Він червоніє й посміхається отою селянською хлоп'ячою простакуватою усмішкою, яка нічого не говорить.

— Сідай коло мене — вони зараз вийдуть. А чого ти оце вибіг у одній сорочці?

Застудишся!

— Мені не холодно.

— А от мені так холодно й у кожусі. Сидю на сонечку праведному, воно й ясно світить, я бачу — людям тепло, а мені холодно. І в добрім кожусі, в чоботях, у шапці смушевій. А колись не то кожуха — й свити доброї не було, і було тепло. Отаке воно, як старе... Нічого не варт.

Тарас слухав, але до його хлоп'ячої свідомості це не доходило. Старість була для нього вигадкою старих людей. Увага вся там, звідкіля доноситься регіт широких бабських розпалаханих горлянок. "Чого вони так сміються?" — думає Тарас і діда не слухає.

Та й дід прислухається до того реготу. Завтра ж, може, яка вискотітиме під канчуком прикажчика, завтра всі вони будуть гнути спини на панщині — так нехай хоч сьогодні посміються веселим сміхом.

— Он ба' он ба' витівають. І скажи — у всякого народу своя забава, а всім однаково хочеться бавитись. Он я у Польщі бував. Так там на масляній дівчат купують. Як корів. Так і називається — "корів купувати". Зараз ото переділять корчму на троє: обора, де корівки стоять, середня частина для торгу і третя то ніби стайня. Народу збирається багато, не раз і півсела зійдеться.

— Ідуть парубки зганяти дівчат. А ті ніби не хочуть: і тікають і кричать, а у самих аж жишки горять до того торгу. Бо той, хто купить, той, як водиться, й заміж потім бере.

— Ну, як ото усі зійшлися, вилазить "пан коморник" на бочку, витягає аркуш паперу й починає читати. Тут уже, хто як може. Інший таке вигідає, що рачки всі од сміху лазять. А далі, то вже починається торг.

— Виводять дівку. Пан коморник починає вихвалити, каже, що це найкраща ялівка, що вона варта сто рублів. А люди вигадують що-небудь для сміху. Хлопець, котрий має щось до тої дівки, купує її за скільки там у нього сила й ідуть обое до отої "стайні". Там сидять собі, балакають. А торг іде далі.

— Продані коровки сидять із своїми парубками, а яких ніхто не хотів купити — плачуть, бо то ж стидно. Ну, та то рідко буває. Хіба зозла який парубок: "І сам не куплю й другому не дам". Або назло своїй дівці купує яку іншу — та то вже таке парубоцьке діло. Ну, тільки весело це все дуже у них.

Дідусь так гарно оповідає, що Тарасик і за бабів забув. Оглядівся, як вони вже пішли.

Пішов і собі додому. І все чомусь сам собі усміхається. Чомусь йому завжди весело стає, коли чогось нового довідається.

XVI

Настав піст. Батюшка отець Григорій знову вигідав новину: на часах становиться коло врат лицем до народу й читає "Царю небесний", трисвяте й "Отче наш". А на заутрені — "Помилуй мя, Боже" й по дев'ятім часі символ віри.

Дядьки і цю новину сприйняли байдуже.

— Вигадує наш піп ні таке ні сяке.

— Та це нічого, а от суботи, так я того не вхвалив.

Це отець Григорій повів компанію, щоб у суботу, де б ти не був і що б ти не робив, а як бовкне дзвін на церкві до вечерні, так щоб у ту ж мить кидав роботу.

Це вже цілком не прийшлося до смаку мужикам,

" Ну, нехай, як я дома. А як я на полі й залилося мені доорати може який раз-другий пройти? Так я оце кидай?

— А як далеко їхати? Та я не те що не кину, а й ночі захвату, щоб виорати та не їхати вдруге. Ні, це пустяк діло.

Взагалі якось на всі старання отця Григорія селянство крутило носом. Взять хоч би мисочки. Споконвіку пішло, що у великий піст на обідні по суботах, а хто охочий, то й по п'ятницях, ставлять люди мисочки. Порядок такий: три пісних паляниці, три калачі й три книші. Хто хотів — додавав із своєї щедрості пироги із капустою або горохляників.

І знов же таки споконвіку зверху на мисчину клалася чехоня або оселедець. Але отець Григорій не любив ні чехоні, ні оселедців і тому запропонував своїм прихожанам замість оселедця класти верху... цукор.

Це вже було трохи занадто. Викликало навіть обурення.

— Отаке ще вгадай!.. Та де ж ми його, в чортового батька, прости мою грішну душу, де ж ми його візьмемо, того сахарю? Він же у нас по городах не росте. І в садках я його не бачив.

— Мабуть, з великих панів наш піп, що йому вже й оселедець смердить.

— А мені так він пахне.

Словом цей номер не пройшов, і населення й далі клало на миски таки оселедці.

Давай тоді отець Григорій просити, щоб коли не цукру, то клали б уже хоч пряники-медівники.

Люди добрі підсміюються.

— Аж плаче бідний піп, так оселедці йому смердять.

— Сказав би спасибі, що хоч таке дають. Бо, як по правилу, так і цього давать не треба. ____

— Не нами заведено — не нам і перемінять.

— Чого б і не нам? Он Пилипон каже, що всяка дань попу заборонена церковним законом.

Пилипон — це був виходець із якоїсь не то Вологодської, не то Володимирської губернії, розкольник-безпоповець, начотник. Якось прибудився до Кирилівки та тут і застряв. Агітуючи проти попів, він доказував, що всі попівські побори заборонені канонами.

— Третье правило святых: апостол так и говорит, что ежели поп примет что — мед ли, молоко или какой напиток, птицу или мясо зверей — "да будет извержен от священного чину" — во, слышь? А Карфагенский собор это подтвердил в правиле сорок шестом. И шестой вселенский собор подтвердил же — в правилах пятьдесят седьмом и

дев'яносто дев'ятом. А вы, глупые хохлы, носите своим попам чево попало.

Так ото цього Пилипона й згадав дядько Серьога. Вони були сусіди й деяка пилипонська логіка впливала на Серьогу. Але баби одразу йшли в атаку.

— Ти там наслухався свого Пилипона, то й сам скоро пилипоном станеш.

— Його вигнато з села, мабуть, же не за гарні діла. Бач аж сюди, до глупих хахлов придибався.

Вмішувалися дядьки.

— Ми не знаємо, заборонено чи не заборонено, а що носимо попові чортову гибіль, так се правильно. Хоч би оці мисочки сахарні — ну до чого вони?

— А кухлики з медом? Моя ще на першій тиждні посту поставила нехай, ка', стоїть до страшного четверга.

— А на проводи скільки він збере? І паски, і книші скромні, курка від двора, сало, ковбаси, вареники, крашанки.

— А парастас у церкві?

— А на могилах? На кожній же могилці мисочки з калачами, з курками, крашанками.

— А панахидки?

— Та й так: сидиш на могилці, їси, а піп іде — ну, як його не дати чого-небудь.

Але побалакають-побалакають дядьки, а мисочки як носилися, так і носяться.

Прийшов красний день Благовіщення. Мати кажуть, що це такий само великий празник, як і Великдень. Каже, що можна навіть скромне їсти.

— Тільки що не варт на один день паскудитись.

Катря додає:

— Птиця гнізда у цей день не в'є — не то що. А яка й зів'є, то однаково дітей у ньому не виведе.

Катрині думки коло гнізда все. А Микита, вдаючи дорослого, навчає баском:

— Ось ти примічай: яка погода буде на Благовіщення, така буде й на Великдень. Я вже здавна примічаю.

Так ніби він яких півсотні літ живе на світі. Згодом додає глибокодумно:

— От якби дощ пішов, отоді було б добре.

— А чому?

— Бо як на Благовіщення дощ — на жита врожай буде.

Тарасик виходить на вулицю. Зустрічає товариша шкільного Дмитра Смальяка. Цей іде дивитися, як дід буде вулики з омшаника витягати.

— Ходім і ти, — закликає Тараса. — Тільки з-за плоту будемо дивитись, бо дід не любить, як йому хтось під рукою стирчить.

Дід виносить вулики, обчищає. Потім щось почав товкти у мисчині.

— Що то він товче? — пошептом питає Тарас.

Благовіщенську проскурку торішню. Розтовче, розбовтає з ситою й підгодовуватиме бджіл.

— Навіщо?

— Щоб добре роїлися й велися.

Тараса дивує таке всезнайство товариша.

-1 як то ти все знаєш?

— Ов! Дід пасічник, а я щоб не знав.

Тарас задумується — скільки ж то є всякого знання на світі!

XVII

А Совгиреві таки не везе з новим батюшкою. Як не старається, а ніяк не може угодити. А тут ще випадок один трапився. Та такий, що хто його знає, як про нього й розповідати.

Як відомо, три останні дні Страсного тижня, а потім і увесь великодній тиждень псалтир зовсім не читається у церкві. Отже, старі дяки використовували це в той спосіб, що закладали псалтир в шинку, аби дістати яку чарчину-другу в найтяжчі часи безпереривного галалакання.

Совгирь із захопленням оповідав, як цей прекрасний звичай старанно зберігся у совгиревому рідному селі.

— Дякував у нас тоді отець Панкратій. Любитель був, покойник, муху роздавить. То оце в середу на преждеосвященній обідні як прочита, було, кахтизму, так уже й не кладе псалтирі на клірос: так і держить під пахвою, щоб титар не одібрав. І як тільки обідня скінчилася — до Сруля (у нас Сруль був) і заставить за квартиру горілки.

Совгирь реготав. Очевидно, це йому страшенно подобалося.

Проходить Великдень, наступає Хомина субота. А то ж читається на вечірні перша кахтизма — треба книжки. То вже титар і зачіпа.

— Отче Панкратіє! А де ж книжка?

— Яка книжка?

— От тобі й раз! Та псалтира ж.

— А де ж вона? Там те їй і треба бути.

— У тім то й штука, що її там нема, де їй треба бути. Мабуть, вона там, де їй зовсім не треба бути.

— А де ж їй не треба бути, Семене Даниловичу?

— Та у Сруля в шинку. Це вже неподобна річ: священний, можна сказати, предмет — і поневіряється у нечестивих руках.

— Хм... диво. А як же ж цей священний предмет та у нечестиві руки попав?

— Та годі вже вам, отче Панкратіє! Ви скажіть краще — чи будете викуплять чи ні?

— Я знаю кахтизму напам'ять, то мені книжки не треба. А вам якщо вона потрібна, то й викупляйте.

Совгирь аж прямо закочується з реготу, так йому то подобається.

Так от надумав він поновити той стародавній прекрасний звичай і тут у Кирилівській церкві. Не так ради горілки, як для жарту.

Але, по простоті своїй, занадто багатьом людям розказав про свій намір: от дивіться, громадяни, як я потирую Совгирю у середу...

На біду, це дійшло до вух отця Григорія. Батюшка намотав собі це на вуса й по-ієзуїтському почав вижидати.

Прийшла й середа. Тільки що Совгирь, підморгуючи посвященим, лапнув псалтирю під пахву, а отець Григорій виглядає з-за завіси. Але ще нічого не говорить, йому хочеться більше понизити несимпатичного дяка.

Скінчилася служба. Прихиляючися, мов крадучись (теж для сміху), почав виходити Совгирь разом із людьми. Але небагато й пройшов, як іззаду почувся голос:

— Отче Сахроне!..

Совгирь оглянувся і омлів. На амвоні в повнім облаченію стояв отець Григорій і лице його дихало гнівом.

Мов переляканий хлопчик, вернув Совгирь назад і став перед грізними очима пастиря, ховаючи руку з псалтирем за спину. Люди, що почали були виходити з церкви, зупинилися й прислухалися з цікавістю.

— Що ти там держиш?

— Та це я той... я книгу...

— Яку книгу? Покажи.

Совгирь дав попові книгу. Той детально її оглянув, мов букашку невідому.

— Та це ж псалтир? Се церковна книга? Куди ж ти її ніс?

— Я той... я хотів... я...

— Ага, розумію. Це ти хотів віднести священну книгу до шинку ради тої нещасної чарки горілки? Це ти, як Іуда Христа за тридцять сребрянників, хотів продати честь храму Божого і свою честь, яко причетніка? Священну книгу, в якій написані божі словеса, ти хотів віднести до корчми, де її кинули б під шинквас, разом із старими чобітьми й іншими закладами? Це ти надумав знущатися із святої релігії православної, це ти... — та як пішов, як пішов!

Совгирь то блід, то червонів, а то вже став, понуривши голову, та тільки дивився в землю. А піп іще дужче, а піп іще лучче — і закінчив велегласно:

— Становись на коліна і бий тридцять поклонів!

Збитий, принижений Совгирь мусив становитися й бити поклони.

А люди усміхаються: попавсь Совгирь?..

Увечері Совгирь, хоч і без псалтирі, потяг до корчми. Воно б не годилося, бо страсна седмиця, але чорт її бери, коли така образа.

— Завіщо? Що я йому зробив? Оганьбив, осміяв...

Компаньйони потішали.

— Та плюнь, Совгирю! Велико діло — тридцять поклонів.

— Не в поклонах річ. Поклонів я можу й двісті, а навіщо він мене зганьбив привселюдно? А я... ех!.. Якби не ця доля проклята, я б йому тепер начальником був! Він би до мене з поклоном ходив!

— Це вже ти, Совгирю, по п'яному ділу задаєшся...

— Я не п'яний, а душа в мене болить. А що він був би у мене під началом, так це я правильно кажу. Бо він семінарист, а я ака-де-міст!

— Не мели, Совгирю, пустого. Ну який з тебе академіст? Ти не знаєш навіть із чим ту академію їдять.

Совгирь поник головою.

— Постраждав, а за що, і сам не знаю. Розбилося все життя, а защо — і сам не знаю. Ех, доле ж ти моя розпроклята! Що був би тепер благочинним, а може, й архієреєм — хіба я знаю, чим би я міг бути? А от замість того — усяке сміється з тебе, усяке скільки хоче назнувається і немає тобі, бідолашному, місця на землі.

І в словах Совгиря, почулося стільки щирої непідробленої гіркості й болю, що навіть насмішувата, до всього іронічна корчма притихла.

Совгирь ніколи не розповідав про себе, отже люди не знали, хто він і звідки. І от тільки сьогодні образа, яку він чомусь занадто гірко відчув, збудила в ньому охоту показати, що він зовсім не те, чим зробила його доля, що він заслуговує й на пошану, що властиво не слід би першому-ліпшому попику, який учора тільки став на парафію, отак привселюдно знущатися.

І Совгирь забув, що це корчма. Перед ним були тільки люди, і він не комусь, а людям оповів гірку повість свого невдалого життя.

І люди відчули. Тихо сиділи, як у церкві. Ніхто де перебивав, ніхто не докидав іронічних реплік.

— Київ...Хто з вас що знає про Київ? Приїде у сто літ раз із шкуратками або з обіддям, простоїть день на базарі та й хвалиться: я, каже, у Києві був. На базарі ти був, а не в Києві!

— А я жив у Києві. Та ще як жив! Академія тих часів була — ого! Гордість усього міста.

Бурса наша тоді містилася на березі Дніпра. Не знаю, де вона тепер, а тоді була там. Коло бурси крамниці гамаліївські, а коло крамниць з одного боку був двір Сафоновича, попа Успенської церкви, що на Подолі, а з другого — двір магістратського підданого Микити Воловика. У цього Воловика у дворі було дві хати. В одній жив він сам із сім'єю, а в другій Климов Сидір. Він у магістраті кимось там служив.

І була у цього Климова жінка. Молода та красива, стерво... І не дуже комезиста. Хлопці казали — я того не знаю. Бачити бачив, ну а щоб там що, то ні...

Так от у цього Климова померла дитина. Треба читати псалтиру. Ну хто ж буде читати? Само собою треба когось із студентів кликати.

Климів, живучи по сусідству, знав хлопців і закликав одного, Кіндрата Подгорського. Він у піїтиці був. Парубійка під вусом, із себе видний. Одягався, як і всі ми, просто: юпка-черкеска, а по-зимньому времені зверху неї опонча —називалася Ліберія.

Ну, що ж... Узяв Кіндрат обчеську псалтиру — у нас була така, всі ми нею користувались — пішов до Климова.

Хата у Климова — от як хата: лави під стінами, стіл. Для дитини позичили у сусіди малого столика, то там на подушці й лежало тільце. Ставник, свічки-саморобки жовтого воску горять, наложник для книжки.

У хаті люди, випивають, закусують. І Кіндратові дали скракля, і він випив, закусив. Казав потім, що небагато, але, мабуть, я думаю, й не трохи. Та воно ж і полатається чтецю випивка — цілу ж ніч читати,

Але от люди почали розіходитися. Все менше й менше народу, а потім і усі розійшлися. Зосталися тільки дві баби. Та й тим обридло: дали Кіндратові по копійці й пішли.

Хазяїн із хазяйкою полягали спати. Хазяїн ліг на печі, а хазяйка на полу. А Кіндрат же ото чита. От тут і починається головне.

Совгирь випив, обтер вуса. Хтось підсунув йому по столі півбублика.

— Що одведе Кіндрат очі від псалтирі, а баба розкидалася на полу. В хаті Душно, сорочка задралася — ну, самі понімаєте. Кіндрат "алілуйя, алілуйя", а баба, як нарошне, ще й ногу задрала. Кіндрат "Со святими упокой", а тут і не до святих вже...

А баба — чи вона й не спала, стерво прокляте, та нарошне ото поверталася, бо хлопець, кажу ж, був у всіх статтях підходящий, ну тільки не видержав Кіндрат. Сам бубонить: "Серце моє і плоть моя возрадовастася", а сам — правда, він казав, що ненарошно зачепив свічку, а вона згасла. Казав, що у потемках Ліберії шукав, щоб піти додому, але хто там знає...

Тільки серед тої тьми прокинувся Климов. Чує робиться щось непідходяще. Недовго думавши — з печі. Та за патлі когось, вже не розбирав і кого. А дядько був при здоров'ю. Та як хряпнув одразу Кіндрата об землю! А потім підтяг до печі, вхопив поліно та давай поліном обкладать.

Кіндрат казав потім, що ото, власне, тоді й штани Климов з нього зірвав і чоботи стяг, геть чисто зволік з одежі — ну вп'ять же таки, хто його знає...

Доставав-доставав вирватися Кіндрат і таки вирвався надвір босий, в одній сорочці, а діло було під Різдво. Климов собі надвір, піймав Кіндрата й там, підбив під себе, та й почав топтати ногами, бити коліними в груди. Був би вгепав його там, та вже на крики вибіг хазяїн двора Воловик із робітниками та кой-як розняли.

Ну що ж... Робітник вивів Кіндрата за ворота, а сам вернув до хати. Пошляпавсь Кіндрат до бурси. Але обезсилів і впав непритомний. Сторожі вже наші його знайшли й занесли до хати.

Бурса, як довідалася, що "магістратські наших б'ють", заюртувалася вся. Та це діло таке: похвилювалися б та й перестали, коли б не трапилося ось чого.

Студент Козачинський, філософ, був іменник. Зібралася у ньбо компанія: Романович, Ясногорський і ще дехто. Прийшов і сеньйор Кленчинський. Випивали, грали в карт, але все звертали на подію.

— Та невже ж оце ми попустимо? Як?.. Нашого товариша, академіста набито, а ми — мовчки відбудемо?

У головах шуміло трохи й постановили бити обидчика. Спитали Кленчинського: "Як ти думаєш?"

— Та як я думаю? Я того не бороню, нехай ідуть, хто охотиться. Ну тільки як що вийде — відповідайте самі, моє діло сторона.

Ладно. Романович і Яснопольський одразу ж пішли закликати охотників піддержати честь академії. Охочих знайшлося багато. Понесла й мене туди лиха година... Чого я туди поліз? За кого, за що? Той же Подгорський ні сват мені, ні брат. Він поласувався бабою, а я за те життя стратив.

Совгирь низько попустив голову. Усі мовчали. Вже більш-менш догадувалися, що буде.

— Зібралось нас душ двадцять. Романович, Яснопольський, Козачинський та ще до них приєдналися Комаревський, Пушкаревич — ото наша головка була. Окрім них були ще, як пригадую, Михайловський, Білецький, Троцький, Бороховський, Краснопольський, Бугаєвський, Паскевич, Грезетовський, Юхновський — решти не пам'ятаю.

Насамперед ми переодяглися, хто як міг, шапки повивертали, я хусткою пов'язався — й пішли.

Ніч була темна. Підходимо до двору Воловика — ворота замкнені. Стукаємо — ніхто не обзивається. Мабуть, таки береглися студентів.

Перескочив один із нас через паркан, відсунув ворота, увійшли ми у двір. Хата замкнена. Ми висадили двері, увійшли до хати — тут голубчик!

Насамперед почали питати Ліберію Кіндратову й обчеську псалтиру, бо то ж така вещь, що без неї не обійдешся.

— Ліберія, — каже, — ондечки на печі, а псалтиру пропив.

— Ну що ж... Дали ми пару ляпасів бабі, бо всякий вред на землі через бабу проісточається. Заткнули Климову рота, щоб не кричав, і поволокли у бурсу.

Там розіклали серед двору й почали. Спочатку били різками, потім канчуками. Може хто й іншим чим іще бив, я того не знаю. Сам я, сказать, пошти й не бив. От приложив руку, щоб недурно стояти, а щоб як слід бити, то й не бив.

На гомін вискочив Кленчинський, почав кричати, виривати у нас Климова. Але хлопці вже розігрілися і де вже було їх стримати. Кричать: "Ісіг бо фаbла! Сам дозволив, а тепер лізеш?" А Романович так штурхнув Кленчинського, що той мало не гепнув.

Попобили ще трохи Климова, потім узяли під руки й повели з двору. Але Климов і ногами не йде. Пустили його — так він і впав...

— Еге-е!..

Втягли назад у двір. Що робити? Ще здохне... Козачинський каже:

— Давайте втягнемо до себе — він у теплі одійде. Переночує й вичухається.

А Кленчинський — нізащо. "Ведіть, відкіля взяли. Вам нічого, а на мені все окошиться".

Повели. А він уже й на ногах не держиться, падає. Тут уже перелякалися хлопці. Які тхорячі душі, вже й задкувати почали.

Вивели ми його на вулицю, пустили. Впав. Ну що з ним робить? Підняли ми його, направили — кой-як поправувався, хитаючись по вулиці. Ми вернули у двір. Козачинський ізліз на ворота подивитись, що буде.

Климов іде, хитається. Найближчі ворота — усадьба Сафоновича. Климов добрався

до них, давай стукати. Козачинський заспокоївся й пішов спати.

А воно вийшло не так. У Сафоновича ніхто не обізвався. Постукав-постукав Климов і пішов до своєї хати. Але дійти не міг і впав.

Лежав, аж поки не наткнувся на нього Гребінка, сторож гамаліївських крамниць. Бачить — лежить чоловік. Попробував підняти — несила. Пішов кликати товаришів.

Поки ж то ті товариші розколихалися, перекоряючися, а Климов усе лежить. А надворі мороз, вітер, а він же без одежі. Заколів, поки сторожі прийшли.

Однесли його до магістрату. Там він ледве-ледве сказав, хто це його так — і віддав Богові душу.

На ранок увесь Подол заворушився: студенти чоловіка вбили. Тут уже ми затіпалися всі.

Магістрат затребував депутата відгакадемії для обслідування тіла. Вся спина від шиї до самих ніг, і живіт, і груди — все було посічене, так що й тіла цілого нічого не видно. Мало не весь Київ перебував коло трупа.

Пішло слідство. Потягли нашу братію. Одних зараз же замкнули, других залишили на поруках. Ну, а хто не мав ніякої руки, тому одна дорога — тікати. Втік і я — і ото була моя погибель. Якби не тікав — перетерпів би там яку кару та й залишився б чоловіком, а так... от

Совгирь надовго замовк. Хтось потиху спитав:

— Куди ж ти втік?

— А куди мені тікати, як я безрідний?.. Товкся по Києву. Там же пустирів, ярів, лісів скільки хоч, ховатися є де. Ну, ми й ховалися утрюх: я, Козачинський та Бороховський. Я вже подумував і вернутися, бо моєї вини мало було, але трапилося так, що пішли ми з Козачинським на звіди й наскочили на сторожу. Я був молодий, порський та й утік, а Козачинський попався. Так я тоді перелякався та й майнув із Києва, та оце й досі мандрую... Туляюся весь свій вік, називаюся богопротивним іменем Совгирь, коли у мене своє єсть законне. Тільки десь притулишся, місце нагрієш трах, присилають стихарного дячка, а ти, рабе Божий, забирай монатки й мандруй далі.

В монастир іти не хочеться, бо який же, справді, з мене чернець? От і живеш, акі вран на нирищі. От якби Запоріжжя було — отам і я знайшов би собі місце! Там не питали б, чого та що, а дивилися б, що ти за чоловік єсть.

Ех, та й козак же був би з мене! Шаблюка, кунтуш, шапка набакир! Сів на коня, свиснув!..

Совгирь заклавав два пальці в рот і так свиснув, що в усіх аж у вухах залящало. А потім пив, співав і лаяв ту царицю, що занастила Січ Запорозьку. А під кінець пустився танцювати, забувши свій священний сан і знаючи добре, що про це завтра ж донесуть отцю Григорію, але Совгиреві тепер було все одно — він садив навприсядки, приспівуючи "І шумить і гуде" по-латині:

Еї वोпаї, еї ІопаГ Ріиуїтцие соеїт баї — (Зііпів уеїїї, те риеїіат Ботит теит гебисаї.

Совгирь рекомендував отцеві Іванові Тараса, як здібного учня для прислужування в церкві, отець Іван згодився — і Тарас почав прислужувати. Спочатку на тижнях отця

Івана, а потім якось само собою на тижнях отця Григорія.

Тарасові це діло подобалося. Насамперед своєю незвичайністю, несхожістю на всі хатні переживання. Сама церква... Старенька вона, дах мохом поріс. Коло паперті величезний кленище і так він якось підходить своєю патріархальною спокійною величністю до цих темних стін дерев'яних, травички усміхненої на невитоптаних місцях, паперті, колись щільно вимощеної камінням, але тепер то все порозлазилося й поміж камінючками повитикалися зелені стебельця.

Дококола церкви вишеньки, грушки, сливки. Садили якісь богомільні руки нехай, мовляв, коло Божого храму кращенько буде. Тут же й цвинтарьок невеличкий. На ньому берестки та беріз купка. Все це Тарас бачив і раніше, але тепер дивиться якось по-інакшому.

Взагалі до Тараса церква обернулася поетичним своїм боком — так він то й сприймав.

Страсті. Церква повна-повненька народу — ото-от стіни розсядуться. У всіх свічки в руках. У кого є бджоли — товщенька свічка, а у кого нема — тоншенька. Один як засвітить на перше евангеліє, то так і держить через усі дванадцять, а хто побідніший — гасить за кожним евангелієм та думає, ще якби й додому донести.

Дітвора з глибокою серйозністю дивиться на свої свічки, бо їм і дома наказували і тут усяке стережеться, щоб не підпалили.

Обличчя у всіх присутніх освітлені знизу або збоку. У церкві душно, сизий дим стелиться над головами, свічки-доморобки потріскують, але настрої у всіх якийсь яскраво богомільний. І не так то вже розуміють люди, що читається, але стараються відчувати. Зітхають зі скрухою, коли попадеться яке зрозуміле слово, стають на коліна, держачи свічки перед лицем, і шепочуть свої немудрі молитви.

А після служби, як вийдеш надвір — ох і гарно ж! Куди не глянеш — світлі вогники. Мов небо розстелило свій покров по землі й посіяло зірками. Одні швидко рухаються — то в молодих руках, другі повзуть поволі — то Стареньке щось сунеться. Там купка сузір'їв — то сім'ї — сусіди йдуть разом, а он один ледве блимає вогник — то бідна бабуся, що й живе на одшибі. А в повітрі так тихо-тихо й благосно. Ніч здається ще чорнішою, але та чорнота якась нестрашна. Навпаки — весело якось у ній.

Катря обтулила свою свічку рукою близько-близько. Личко таке серйозне. Скільки пам'ятає себе — все доносила свою свічку незагашеною додому. У Тараса немає свічки, то він пустує: вдає, ніби хоче задмухати Катрину. Правдивий жах малюється на гарненькому личку дівчини.

— Ма-амо! — кричить вона.

Мати кивком голови наказує Тарасові не пустувати. Приходять додому. Катря сяє — донесла!..

— А Микита свою двічі засвічував! — констатує вона, хоч усі це й без неї бачили.

Батько бере Катрину свічу і тим чистим вогнем чистої дівчини накопчує хрести: на сволоці, на одвірку, у сінях, хоч нащо він то робить — не знає.

— Кажуть, благодать господня буде від того у хаті, а злий дух не матиме приступу...

Мати збирає страсні недогарки й старанно ховає їх, бо то дуже потрібна річ. Як ото грозова хмара надходить — засвіти свічку й хмара пройде мимо. Або хто, не в нашу міру, вмирає тяжко: положи такого на білім рядні серед хати й дай у руки запалену страсну свічку, і людина зразу піде куди наставилася: або туди, або туди.

Вечеря крашенька трохи на цей день. Перед вечерею батько читають молитви. Згадали свого діда.

— Тато розказують, що їх батько, а мій дід, сказати — я вже його не зазнаю — так сильно богомільний був. Оце, кажуть, як повечеряє у чистий четвер, так нічого не їсть цілу п'ятницю й суботу — аж розговляється на перший день паски.

І засипає Тарас, весь напоений добрими вражіннями. Треба виспатися, бо завтра багато роботи — то ж плащаниця. Цілий день не переводяться люди в церкві: одні приходять, другі виходять. Приложаться, постоять трохи у церкві й вертають до своїх справ.

А потім винесення плащаниці. День видався теплий, гарний. Люди йдуть, співаючи, корогви повівають, на дзвіниці сумне передзвонення, і якимось по-особливому вражають всі оті церковні святощі, винесені під синє небо. Корогви в церкві завжди стоять непорушні, обважнілі, прибільшено суворі, а тут їх досить легкомисно теліпає вітер — йому й байдуже, що то свята річ. А далі й субота. Служба тягнеться кілька годин. Церковця мала, народу багато, чоботи намащені ради грядущого великого празника, голови теж намащені; нові свити, нові кожухи, дим від свічок. Все те дає свою частку в загальну скарбницю запахів — і над головами мов туман сизий стоїть.

Тарас вибирає хвилину й виходить на двір. Жадібно вдихає чисте весняне повітря. Доколя церкви велике коло пасок — навіть у два ряди поставилися. Он поросся, а в зубах хріну шматочок. Крашанки червоні, сині, жовті. Я у багачів, то цілими копицями всяке свячене, а у бідняка лежить там двойко яечок та паляничка замість паски.

Он Оксана стоїть із матір'ю й привітно киває Тарасові головою. Бачить Тарас цю дівчинку нечасто, але завжди з радістю.

Дівча витяглося, хоч личко ще дитяче й вихватки теж. Похилила матір до себе й щось швидко-швидко говорить на вухо. Мати схилилася боком, усміхається їй, видимо, дає згоду.

Оксана двадцять разів киває Тарасові пальцем, щоб він підійшов, але він вагається, йому чомусь соромно, але нарешті підходить.

Тарасику! Ось тобі писанка! Сама малювала! і тиче йому мережане квіточками яечко.

Тарас не знає, чи брати, чи ні й ще більше ніяковіє.

— Та ви хоч похристосуйтеся! — сміється мати.

Оксана мовби тільки й ждала цього заклик: рвйним рухом скинула маленькі рученята на шию Тарасові й, шепнувши "Христос воскрес", поцілувала в губи.

Тарас стоїть ні в сих, ні в тих і не знає, що йому робити. Жінки доколя сміються.

— От так дівка! Парубка завстидала!

— Тарасе! А писанка в тебе єсть? Нема? Плохо, брат, твоє діло. Між дівчата треба з

писанками ходити.

А Оксана, якби можна, дзвінко б реготала. Але що не можна, то у неї тільки якісь бісики грають в очах, а від них іскриться все те личко прекрасне, омаяне віночком та стрічками.

Тарас засоромився вкрай і втік. Він здавався собі таким велемудрим, таким поважним, бо як же — і в церкві прислуговує, і "Помилуй мя, Боже" знає, і "хру-фру", а от перед дівчиною так ганебно спасував.

Але зате, весь світ наче покращав для нього. І до того було гарно та радісно, а тепер то стало урочисто якомсь, велично. І все почало поставати в інших, величніших формах. Наче не батюшка ходить оце та кропить людям паски, а мов сам господь Саваоф з образу й шествує оце поміж рядами людей. То нічого, що за ним іде Совгирь, живий Совгирь, із величезною корзиною й скидає в неї що попадеться: і паски, й крашанки, шматки сала. То дрібниця.

І Совгирь теж милий, дорогий. І всі люди теж, усі оті дядьки, що стоять у своїх свитках із відлогами, у великих чоботях. Всіх їх знає Тарас і всіх любить.

Жінки святочно повбирані. Хто побідніше — в спідниці з домашнього білого полотна тканого в дві смуги — з білих і світло-синіх ниток. Хто заможніший — там крашені спідниці, а то й крамні, тільки рідко. Каптур на голові, по ньому великі жовті та червоні квіти, а зверху каптура намітку накида білого домашнього ткани з вузькими червоними або синіми каймами. Але більше наміток з тонкої матерії, що аж квітки каптура з-під неї видно; намітка йде під підборіддя, назад на потилицю й там звисає двома кінцями нижче колін, а у кого то й до п'ят.

Сотні разів бачив і цих жінок і ці убори Тарас, а от сьогодні, мов уперше, то бачить, уперше дивується, як то гарно.

Стіна парубків: вони і в церкві стоять "лавою". В руках шапки "з розпоріхою" на потилиці; розпоріха та зв'язується червоною стрічкою ззаду; у якого так аж на плечі та бинда висить. Лиця мужні, загорілі. Хто під вусом уже, а у кого тільки сіється.

А там дівчата, землі козацької краса. Всі у вінках, і лентах, і білих-білих свитках до стану. Свиточка розкрита, мов ненароком, і видно шию, а по шиї разочок чи кілька доброго намиста. По станочку яскравих кольорів шерстяний, а то й шовковий пояс, плахточка, чобітки. А над усім тим рожевий видочок, очиці сяють і вустонька червоні розкрилися не то в молитві, не то в пристраснім шепоті. Ще ніколи не бачив Тарас своїх кирилівських дівчат такими прекрасними!

Кінець свяченню пасок. Зав'язуються хустки — й додому. Тарас ні з того, ні з цього кидається на шию Катрі й цілує. А та й не дивується. Вона теж весь світ цілувала б зараз від радості.

А дома як же ж гарно! Всі такі радісні, усміхнені. А Катря так... ну, якби смів Тарас подумати, то сказав би, як богородицю ото на образах малюють. Наче аж сяйво від неї якесь іде! І все у неї горить і кипить у руках. Одразу робиться двадцять діл і всі до пуття. Вона й на стіл готує, і десь там трісочку на долівці помітила, підняла, каганець на бігу поправила, Марієчку приголубила. А Марієчка, любе дитятчко маленьке,

сидить, рученята зложивши, усміхається тихою, ласкавою, але жалібною якоюсь усмішкою. І не можна без сліз дивитися на цю кимось безвинно покарану істотку, на цю жертву: а кому й за віщо — невідомо.

Мати погляне на своїх дітей — усі діти як діти, а оця манушечка... І за що ж воно карається на Божім світі?.. І никне святочний настрій в душі нещасної жінки, хочеться кинутись до дитини, обняти її й голосити-голосити, щоб на весь світ було чути. Хто і за віщо скалічив моє дитя?

Але Катерина пересилює себе, щоб не псувати усім празника, й тим клопітливіше увихається коло хазяйства.

Ніч — а всі сідають розговлятися. Побожно вкушають, саме вкушають, а не їдять по шматочку свяченої паски, по півсвяченого яєчка. Хліб — то ж символ, основа існування хлібороба, а яйце — то ж зародок усякого життя, протопласт і початок.

По розговинах мати знаходить присмаки для дітей. "Бичка" приготувала — це товчене сім'я, прижарене в олії, макової макухи трохи. Та таке добре все!

А потім спати лягають, хоч воно вже й світатиме скоро. Тарас каже, що він не хоче спати, що він лягти то ляже, але не спатиме. І тільки притуляє голову до постелі, як уже спить, усміхаючися уві сні, як мала дитинка.

...Йому сниться, що він запускає змія... і той змії летить високо-високо... дж шнурок сонце перепалило. ...А от він із хлопцями крашанки качає... це в копійку попадати яйцем, покоченим із горбика... Так у Тараса однаково: як він котить яйце, то одно попадає, одно попадає та забирає чужі копійки, а як ставить копійку, то ніхто в його копійку ніяк не попаде, і Тарас бере крашанки, бере, бере... от уже повна пазуха... от уже роздуло пазуху, як ото вітром по могилі... і полетів Тарас... високо-високо...

XX

А Совгиреві не повезло на Великдень.

Як і перед Різдвом, він ото усе нарікав, що ніяк відправити трагедію з інтермедіями. Цитував учням уривки тих трагедій, що zostалися в пам'яті, і представляв то "в лицах". Показував, як трубить архангел Михаїл, як устають мертвяки на страшний суд. Громовим басом гукав:

Иди, брідкая душе! Иди поневоли,

А дай справу пред судом із своєї сваволі!

Бідна душа трепещить. Совгирь зображає то тим, що труситься увесь і говорить сугубо претонким голосочком:

О годино, ах страшливая!

Где я демся нещасливая!

Зараз мя в пекло воверзїте,

А пред Судїю не ведїте.

О, горе мнї на судї стати!

Що ж я там буду отвїщати?

Появляється на сцені диявол. Совгирь хрипить, сипить, корчиться, витягає пазурі й крутить чомусь задом:

Пойди, пойді к суду. І я з тобою,
А із суду возму тя до пекла з собою.

До розмови пристає "ангел охранитель". Совгирь витягає лице, робить його великопосним, розмахує руками, мов крилами, й солодко вібриє голосом:

Преч, враже! Прежде время чом душу турбуєш?
Можеш ся омити, що ей обещуєш.

В такий же спосіб представляє Совгирь усіх апостолів — Петра, Павла, Андрія, Якова й т.д. і нарешті самого верховного судію, що видає душі осуд.

Хлопцям страшенно подобалося. Вони щиро жалкували, що того не можна представити в усій повноті.

Окрилений успіхом Різдва, Совгирь рішив і тепер намалювати куншти та виписати орацію. Треба прямо говорити, що мав на думці отця Григорія. Хотів його удобрухати. Якщо отець Григорій хоч наполовину так захопитися, як отець Іван, все буде добре.

Отець же Іван отоді на Різдво, як побачив куншта, так аж руками сплеснув.

— Ото ти намалював? І написав сам?... Ах ти ж сук... пху, прости, Господи, мою душу. Ну й здорово ж!.. Оце вже прямо й я скажу, що здорово!.. Дай же я тебе поцілую.

І тричі поцілував Совгиря, а потім кликав випити.

— Ходім, брат, трошки. Тільки ти мене поведи, бо самому мені не дають... Не дають, брат...

-1 хто там тобі не дає? Дудлиш цілий день досхочу, — обзивається матушка з другої хати.

— О, бач? Чув? Це не матушка, а змія люта. Аки василіск, смерть з очесу свою істочай!..

Як таке повториться із отцем Григорієм — слава богу! Тоді можна буде надіятися, всі справи повернути на інші тори.

І Совгирь старався. Довго вибирав із своїх кунштів що-небудь таке, що могло би подобатися отцю Григорію. Вибрав мальовничу групу голих богинь. Вони так красиво пов'язалися тілами.

Щодо вірша, то постановив підшукати конче в великоросійськом язице. Бо батюшка отець Григорій любив закидати московською, показуючи тим свою освіченість.

Почав порпатись у своїх бездонних семінарських шпаргалках, де справді можна було найти все, що хочеш, від молитов Божій Матері до сороміцьких пісень включно. Натрапив на одну вельми підходящу річ. Смак Совгиря підказував йому, що цей вірш конче мусить подобатися отцеві Григорію. Звучало то так:

Крушить всем полно нас печали!

Престаньте наш смущати дух!

Уже вы много нам скучали —Теперь вам перемены вдруг.

Большая радость наступила.

Вчера — кто только не стenal?

Теперь она всех ободрила

Тем, что Христос от мертвых встал.

О, радостныя перемены,

Что свет от гроба возсіял Во мрачной всем сидящим сени И мрак діавольської прогнал.

Пусть радость же сія множится Внутрь твоего всегда сердца

И радости сей не лишится Тебе желаю до конца.

Яке то робить вражіння, Совгирь випробував на учнях. Читав їм — і стрів повне захоплення, хоч ніхто нічого не зрозумів; "крушить", "смущать", або "вы много нам скучали".

Ще більше подобалися рисунки. Щоб вугілля не розмазалося, Совгирь повісив своє художество на стіні й не додивився, сказати правду, що старші хлопці поприробляли темні кружечки на деяких місцях оголених тілес богинь.

На Великдень Совгирь бережно згорнув папір і пішов "ужасен і трепетен" прямо до отця Григорія.

Увійшов, похристосувався. Батюшка прийняв сухо, матушка тепліше. Попросив дозволу прочитати вірша. Отець Григорій здвигнув плечима, але розрішив.

Совгирь вийшов на середину хати, одставив праву ногу вперед, голову підняв догори й почав з чисто великоруським акцентом:

Крушты усем полно нас, пычали,

Престаньте наш ізмущаты дух і т.д.

Прочитав — і урочистим рухом подав аркуш отцю Григорію. Матушка, знаючи, що в таких випадках треба хвалити, почала:

— Гарно, гарно... Хоч я й не допойняла трохи, ну гарно.

Говорячи це, вона заглядала через плече чоловіка до куншту і... почервонівши нараз та щось бурмочучи, вийшла геть із кімнати. Глянув Совгирь на батюшку, а у того лице наливається-наливається кров'ю...

— Это что? — питав він, тикаючи аркушем прямо під ніс оторопілому дякові. — Я тібя спрашиваю — это что?

Совгирь глянув — і обімлів. Грецькі богині були представлені із заростом, все честь честю.

Навіть не вшолопав бідний дяк одразу, звідкіля на нього така напасть. А батюшка вже розходився.

— Та як ти смів? Як ти насмілився в дом священника принести таку пакость?

— Батюшечко! — в одчаю прогримів нещасний Совгирь — То хлопці, сукини сини! То вченики!..

— А-а-а! Так ти своїх учеників змушуєш таку дрянть малювати. Замість божественних слов ти їх учиш голих женщин рисувати со всімі подробностями? Та я тебе в двадцять чотири часа в монастир запру! Та я тебе туди зажену, що ти й світа Божого не побачиш!

— Батюшечко! Та я ж старався як лучше!.. А воно висіло на стіні, а вони, стервяки!..

— Бо-ог мой! — і батюшка аж руки підняв угору. — Так ти у школі на стіні, замість священних ізображеній, сороміцькі малюнки вішаєш? Та що ж це таке у вас тут

діється? Та це ж не школа, а якась Содома і Гоморра!.. Треба буде ближче придивитися до вашої школи, що там у ній діється. Дивуюся отцеві Іванові, що він доручив таку делікатну справу, як виховання дітей, такому... такому...

Совгирь був убитий. Високий, дебелий, стояв знищено перед батюшкою, аж жаль було на нього дивитися. А отець Григорій наче аж напувався тим приниженням людини й садистично топтався по-людському достоїнству.

-1 вірші. Де ти їх викопав? Що се таке?

Пусть радость же сия множится Внутрь твоего всегда сердца І радости сей не лишиться Тебе желаю до конца.

— Хіба я тобі "тебе"? Хіба я тобі "ты"? Хіба я з тобою свині пас? Забуваєш, хам, з ким говориш? Проч із глаз моїх, раб лукавий і лінивий!

Совгирь вийшов, як обпльований. Тут вже в дворі порвав своє художество й шматки кинув під пліт. Не пішов уже ні до кого. Празник утратив для нього всяке значіння. Подавсь прямо до корчми, бубонячи під ніс: "Отже цей чортів піп ізробить мене п'яницею"...

В корчмі зустрів людей, які не тільки радили лому "наплювати", але й самі вміли наплювати на багато речей у житті. І Совгирь знову пив восьмушний чаромас і одразу знову проклинав свою долю, співав українських пісень по-латині й цілувався з усіма, мов з найбільшими приятелями.

XXI

Отець Григорій додержав слова і при першій можливості навідався до школи.

Учні були попереджені. А що вони любили свого вчителя, то підтяглися, аби Совгиреві не впало.

Коли хтось виглянув у вікно й не то криком, не то пошептом сказав: "батюшка йде", і все в класі завмерло. Учні зблідли, у Совгиря почали труситися руки.

Батюшка увійшов, перехрестився, привітався з дітьми, а Совгиреві лейве кивнув головою. Оглядав усе приміщення критичним оком. Особливу увагу його звернули на себе оті плакати на стінах, розрисовані Тарасом.

Отець Григорій підійшов, прочитав один-другий — все в порядку.

Тут тобі й указаніє, що школа — "церковний угол", тут тобі й заклик особливо шанувати духовний стан — чого ж більше?

— Гм... А давно вони висять, ці таблиці? — спитав отець Григорій, ні до кого властиво не звертаючись.

Совгирь роззявив було рота відповісти, але отець Григорій обірвав:

— Не тебе питаю. Хтось із тих хлопців, що прислужували в церкві, отже бачили попа зблизька, відповів:

— Давно...

— Ну, як давно? Два дні, три дні?

-Ні-і!.. Ще як школа почалася!

Отець Григорій і сам бачив, що таблиці очевидно давно висять на стіці.

— Гм... А рисунки робив хто?

Тут уже обізвалося кілька голосів.

— Тарас! Тарас Шевченків!

— Який саме?

Кілька кулаків уп'ялося Тарасові в боки й з усіх боків почулося зміїне сичання: "Ус-с-ставай"...

Тарас устав і стояв, потупивши голову.

— А-а!.. Так це ти рисував?

Тарас мовчав. Йому було й солодко й соромно.

— Це справді він робив? Тут уже всі обізвалися:

— Він! Він!.. Сам!..

— Молодець, молодець. І в церкві прислугуєш ізрядно, молодець. Ну, сідай. А що це ви зараз робите, дітки? А що ви вчили? А які молитви ви знаєте?

І пішла звичайна ревізія.

Діти, на превелике диво отця Григорія, пройшли досить багато, знали елементарні молитви, певно знали, що таке шкільна дисципліна — словом ішов сюди отець Григорій із твердою метою рознести Совгиря в пух і прах, а от мусив признати, що школа ведеться як слід і що замість догани треба Совгиря хвалити.

Хвалити учителя при учнях отець Григорій здержався й тільки, уходячи, більше привітно кивнув Совгиреві головою. Та бідному дякові й це було за щастя. Він сподівався чогось наче великодньої стрічі, а воно так на пречудо щасливо скінчилося.

Але що було вже цілком несподівано — зміну настроїв отця Григорія приписав Совгирь цілковито... Тарасові.

— Це ти його так умягкосердив своїми малюнками, Тарасе! Бачили, хлопці, як він зразу пом'якшав, коли тільки поглянув на рисунки? Бачили?

Очевидно, що хлопці всі бачили. Та ще як бачили! І Тарас зробився героєм дня: це ж він одвернув напасть від усієї школи.

А Совгирь так прямо не знав, чим виявити свою вдяку.

— Зоставайся, Тарасе, сьогодні по школі — я тебе вчитиму "Благословлю г'ґґспода". Читатимеш, як антидор роздаватимуть.

Тарас не розумів, чому це посипалося на нього стільки дяк, але чув себе щасливим. До вивчення нової молитви приступив зараз же й думав, що то прямо Бог зна' що, а воно десяток слів, не більше.

— Оце й усе?

— Оце усе.

— Так це... — і Тарас ледве не сказав точного визначення всякої мало значної речі, яке вживалося серед хлопців. Совгирь поучав, що не в великім розмірі діло.

— Все діло в тім, як прочитать. Один тобі прочитає, мов москаль на барабані проторохкотить — і нікому від того ні втіхи, ні радості. А ти навчися читати з протягом, з роздохом, голосно й гарно: от тоді кожному приємно буде тебе послухати.

І дійсно вивчив Тараса добре читати. Батькові з матір'ю приємно. Виходять із церкви, а люди то той, то той підійдуть.

— Це ваш хлопець читав сьогодні?

(В машинописному варіанті роману бракує однієї сторінки ред.)

Хто має дозволити?

Ясно було, що все діло^в отцеві Григорії. Якщо він розрішить, то отець Іван і подавно. Зрештою отця Йвана можна й не питать.

Розпочав Совгирь підготовку. Насамперед вивчив хлопців казати одностайним хором:

— Recreationem, excellentissime pater, rogamus!

Правда, отцеві Григорію не належався титул ексцеленції, але Совгирь думав, що маслом каші не спортиш.

Хлопці від радості, що вивчили таке чудне, почали виголошувати цю фразу, де тільки зійдеться їх трое-четверо.

І от біда хотіла, щоб якось отець Григорій ішов вулицею, а хлопці, хочаби зробити йому приємність, гаркнула з-за плоту:

— Recreationem, excellentissime pater, rogamus!

Отець Григорій зупинився й постукав палицею в пліт. Хлопці притихли.

— Ей! Хто там є? — крикнув отець Григорій сердито (вчора приїхав з Вільшаної сильно хворий і рясу волочив за собою). Очевидно, ніхто не обізвався.

— Що це ви співали?

Хлопці трохи осмілилися: не достане ж із-за плоту піп! І гаркнули:

— Recreationem, excellentissime pater, rogamus!

— А що це воно таке?

— Ми не знаємо, — чується з-за плоту.

— Це вас учитель такого вивчив?

— Еге ж що вчитель! Авжеж ніхто!

— А навіщо він вас того вчив?

— Щоб на перше число справити отее...

Отець Григорій, очевидно, ясно розумів, у чім річ, і з натиском сказав: Передайте своєму дурному вчителю, щоб він дурниць не затівав, дурницям вас не вчив і взагалі поменше видумув би всячини, а краще б пильніше приглядавав за школою.

І пішов. А потім обернувся ще й додав:

— А я жодних рекреацій не дозволю! Це вам не семінарія!

Хтось із найбільше зухвалих хлопців свиснув, громадка гаркнула сміхом.

— "Не дозволю"!... Ба' який? А чого б то й не дозволити? Наш учитель не дурний! Ти сам дурний!.. Очі завидючі, руки загребучі.

Хлопці були певні, що батюшка їх не чує. А він і справді не чув. А хоч і чув, то вдав ніби не чує.

А з рекреацій так нічого й не вийшло.

XIII

Як не любив Тарас школи, а весна брала своє. Воно й на всіх хлопців впливало: поглядають у вікно, прислухаються до зеленого шуму, і таке воно тоді "тму-мну"

уїдливе. А Тарасові найбільше.

Попроситься у Совгиря вийти. Вийде^ гляне туди-сюди.

Сонечко пригріває, село наче аж повеселішало. Он дід Семен сидить за ворітьми, бавиться з онуком. Вибігла невістка. Привітна така та весела, мов справжній янгол до господи злетів.

Підбігла взяти дитину. Схопила, цілує, бо то ж першеньке. А потім, від повноти переживань, кинулася до діда і його аж тричі поцілувала.

Вже й побігла з дитиною до хати, а дід усе сидить, обцілований, копирсає паличкою щось у землі... І хоч не бачить Тарас, а знає, що тихий щасливий усміх блудить зараз по зморщеному обличчі старого діда, а погасле серце відігривається, може, вперше в житті.

А он хлопці граються на соломі. Мабуть, підпарилася солома, то хтось розкидав сушити. А у ярку за цвинтарем друга купка дітваків — і Тарасові здається, що він чиясь жертва, що він мученик, якого силою змушують сидіти

в клітці, коли надворі так гарно й тепло.

Недовго думаючи, Тарас вирішує скинути з себе оті незримі кайдани й чухрає прямо у ярк. З поривом, інтенсивно вмішується в гру, ніби хоче одразу винагородити себе за довгий піст.

Совгирь, не бачачи досить довго Тараса, розуміє в чім річ і посилає двох псалтирників привести втікача. Ті йдуть з охотою, бо й їм цікавіше побігати на просторі, ніж сидіти в душному класі.

Розпочинається полювання. Щоб не бути поміченими, псалтирники розділяються й заходять до ярка з двох різних боків. Прихиляються, прокрадаються, але все ж врешті хтось із хлопців їх помічає й кричить не своїм голосом:

— Тарасе!.. Тікай!.. Школярі!..

Тарас ірвонеться бігти, але ж бо й посланці знають своє діло — і от, дивись, уже який насідає на Тараса, мов шуліка на курча. Тут підскакує другий, і Тарас торжественно доставляється до школи.

А там... там уже самі знаєте, що буває. Бо хоч Тарас і герой, і любимець, але своє дістане справно, не бійсь. Совгирь битиме не зо зла, а для порядку, добродушно приговорюючи при тім:

Rozczka, jako duch swiety:

Kosci nie pzelomi,

Ale rozum bardzo w glowe wgoni.

Хоч Тарас ніколи не міг зрозуміти, як це розум до голови може потрапити через таке мало пристойне місце та ще й положене так задалеко.

Втім заняття скоро припинилися. Село літом потребує багато рук, отже все, що тільки представляє собою хоч яку-небудь фізичну силу — все йде в діло. Мале, що тільки само ледве здибилось на ноги, вже доглядає ще меншого; старе, що готується сходити в могилу — хоч на горобців кишкне. А решта — з повною нагрузкою. То пастушки, то погоничі, то попольнички, то в'язальниці — всякому діло є, всяке за

роботою.

Тарасові нічого пасти, він вільний до деякої міри це літо, і воно, мабуть, було найщасливішим у його житті.

Перші дні свободи тільки ходив, розкошував та, мов губка воду, всмоктував у себе всі враження зовнішнього світу. Саме всі, бо там не було ні малих, ні великих, ні важних, ні неважних. Мов по зачарованому царству ходив і примічав, і дивувався.

Іде понад своїм отим потічком. Бував на ньому сто разів, але так, щоб далі відійти, ще не доводилося. А тепер прийшов на такі місця, яких іще не знав досі, і здається йому, ніби попав у далеке якесь невідоме царство.

Дерева з незнайомими контурами, береги потоку, трава по них — все це нове, вперше бачене. Калина, а на калині гніздечко. Мабуть, солов'їне. І чого воно солов'ї в'ють гнізда низько? Ну, й звило б собі повисоку де — хлопці б не достали...

А як же ж гарно співає соловей! Слухав би день і ніч. Особливо уночі. Тихо... вітрець війне тихенький... крикне нічна птиця, аж дібровою луна піде... сонне листя обвисне на тополі... ледве прошелестить під подувом вітру... на небі місяць таємний... високо-високо... іде, княжич, оглядає свої володіння. А соловей співає...

Минає ніч... десь сонечко на схід уже перекотилось... ясніє небо... день іде!.. Вже невсипущий пастушок погнав корів, дівчата вийшли до потоку... Хвилина ще — і сонце встало, і все навколо засміялось... верба трухлява над водою, потік, і роси, і гора...

...І забуде Тарас, де він. Коли оглянеться, опритомнівши, не одразу пізнає... І тільки потім освідомить, що це долина, потічок, калина над потоком, а на калині порожнє солов'їне гніздечко — і більш нічого. А так неначе побував у зачарованому царстві.

Піде далі, плутаючися малими ногами у високій траві, а в серці щось співає, дзвенять незримі струни, барви міняються... Від цього маненького тіла мов сто рук яких простягнулися в усі сторони світу й ловлять благосні дари природи і неба оцього блакить, і спів солов'їний, і людську мову, і голос століть. А там десь, у незримих і незміряних глибинах душевних, єднаються всі ті звуки і фарби, перетворюючись у майбутні гімни природі, всесвітові, космосу, а в тих співучих гімнах тисячолітні сльози і радість нова... і люди... і сонце... і Гонта в батьковім переказі... і пастухи, Оксана, церковні образи, і спів, довгий і далекий сум в блакить повитої могили степової...

XXIV

А вернеться додому Господи, як гарно дома!.. Садочок біля хати з вишеньок... Як приїхали сюди, Катря каже, не було нічого, а тепер, бач, як гарно. На тлі червоних заграва вирізблюються тонкі ажурові контури й любується ними Тарас, але якимось по-особливому, увесь. На лиці застигла усмішка щастя.

Батько з Микитою вернули з поля. Тарас помагає їм упоратися, але теж радісно, мов співаючи... Он іще плугатарі вертають, скородячи землю чепігами. Пахне теплою землею, вечором, селом... Все наче тоне в тихій радості, в благостині існування. Мов тішитися гілочка ота, що звисла над головою, запізнена пташка — мов усе тішиться тим, що існує, що вечір такий теплий, що край цей такий радісний.

Дівчата заспівали далеко десь. Так гарно звучить прекрасна мелодія, затишена

віддаллю. І здається, що вона теж одно з оцим вечором, тополями по дворах, журавлем придорожного колодязя. Там і Катря наша десь іде, співає...

Вечір... Загули хрущі поміж вишнями. Розженеться-розженеться який та обстовбур. Тільки гупне — й одразу гудіння перестає. Батько кажуть, що вони, оті хрущі, раз у три роки літають. Оце їхній рік. Ану цікаво — як буде на той рік. Примічатиму.

Мати клопочуться з вечерею. Нарікають на Катрю, що десь там співає й доволі йде.

-1 деруть ото горлянку і чого й що. А ти їх тут дожидай...

Але Тарас знає, що це тільки так, а що мати самі ні-ні та й стануть — прислухаються до того дівочого співу. І згадуються молоді літа, безжурність... як сама отак-о виспівувала, а мати дожидала з вечерею. Ото й тільки й нашого, що поспівати, дівкою бувши... Вийде заміж — не до співів буде. Як ото десь чула: "Квіток, дівча, квіток — поки нема діток. А як підуть дітки — впадуть з тебе квітки"... А воно щось вертиться похоже... Красицький із Зеленої Діброви наче той... Ну що ж... дай, Боже. Сім'я гарна.

Дівочий спів ближчає. От єдиний хор розбивається на кілька менших — то дівчата розділяються по вулицях. І скільки б не відділилося — чи купка, чи двійко, чи одна навіть — все одно співатимуть. Таке вже повітря розточується над оцією землею, такі вже тут трави ростуть...

А от і Катрин голосочок чути. Удвох із Христею — подруга її любима — йдуть і співають. У Катрі голос нижченький, то вона заспівує:

А у Христі голосок тоненький, як дзвіночок. Мов голочка в душу тобі пролазить. Та як ударять удвох:

— —*Г* * " І !.

*

—

і л [ііг іа

— — — — —IV ч

: ***' .; .

м.

Г

***** * * ё —

<1— ІЛ

І плететься-мережиться мелодія, щоб усяке нею чарувалося, як от мати... Стала з полумиском у руці й задумалася... заслухалася... Та й батько. Ніби пужално оглядає, а то ж він радіє душею, що спів такий прекрасний.

А й дівчатка самі мабуть знають підсвідомо, що сіють зараз безсмертну красу своїм співом, що самі вони втілення краси, а спів їх — це та ж симфонія зірок небесних, це той же передзвін перлин-рос уранці, вітру шепіт і далеких обріїв голубіння.

Задумала в саду спати Поміж яблуньками,

Всі ніченьку розмовляти З тими парубками.

...Бач якої!.. Ох господи, господи... А чи давно ж воно дитиночкою було, василечками та лялечками бавилося — а тепер он-ба!.. Що значить — пора прийшла...

Ой дай мені, моя мамо,

Вишиту сорочку —Грають хлопці на дудочку

В вишневім садочку.

...Ге —ге, на дудочку... Вони тобі й на сопілочку й на скрипочку втешуть —аби слухала! Знають, чим дівча підманити. Не одна й така була, що й життя занастила через оту сопілочку. Ох гріхи, гріхи...

Ой дай мені, моя мати,

Рожевую бинду.

Не зачиняй, мамцю, двері Бо я скоро прийду...

...Ото-то!.. Знаємо ми, як ви скоро приходите. Це так що дожидай коло других півнів або й ще пізніше. А двері незачинені нехай стоять. Розумна!.. Чужа дочка, невісточка Сидить на лавонці:

"Ой, не пускай, мати, дочки —Дочка любить хлопців".

...А тобі яке діло, спитать би? Чи я сама не знаю, що моїй дочці треба? І чого воно оті невістки такий нарід уредний? Що не її ж діло, а от...

Пісня обірвалася коло самісіньких воріт. Мов і розраховано було її тільки досі. Дзвінкий поцілунок і ще дзвінкіше прощання:

— Прощай, Ка-а-атре!..

— Прощай, Хри-и-исте! — і у двір увійшла вся розпромінена Катря.

Очі блищать, губи піврозкрилися, мов іще і ще цілувати хочять. Принесла з собою запах поля й квінтесенцію людської радості.

А матері б саме оце насварити, так... язик не повертається. А тут іще, мов на злість — тільки що дівчата перестали, а соловей як вдарить, як розсиплеться, як розсиплеться!.. І де він узявся такий голосистий. Прямо слова не дасть сказати.

Вечеряти сіли надворі. В хаті душно, а тут так гарно. Катря звивається, подаючи вечерю, та все у неї так швиденько, меткенько виходить. Мов квіточка вихиляється. Або оті пташки жовтобрюшечки, що аж сміятися хочеться, дивлячись, як воно стрибає.

А он вечірня зіронька ласкавая показалася, краса небес українських. Глянула на неї Катря й осміхнулася. Мабуть, щось говорилося, дивлячись на ту зіроньку... мабуть, щось шепотілося...

А матері здається, що вона таки мусить щось сказати дочці, навчити. Дівчата молоді, так вони ж дурні. Як їх не наставити на добрий розум... хіба довго до нещастя?

— Ти ж оце після вечері, гляди мені, спати зараз.

— Га? Що ви кажете, мамо?

Катерина тільки рукою махне — за чортовими солов'ями й не чути нічого.

Повечеряли... Батько довго молиться до схід сонця і шепіт його молитви змішується з шепотами ночі, співом зірок, тріскотом цвіркунів невидимих. Микита махнув чи не махнув пару разів рукою коло пики й подався зараз у солому. Завтра ж рано вставати, а не хоті-ітиметься.

І нараз десь на вулиці, заглушуючи соловейка, розітнулася дівоча пісня. Жвавіше забігала кров у жилах тих дівчат, що ще не впоралися, от як Катря. А матері зиркають та бубонять.

— Ач ідолянські дівки! І втоми ж на них немає... А ти чого ложками гримотиш? Сверблять п'яти?

— Та я недовго...

— Недовго... Знаємо ми ваше недовго. Гляди ж мені, щоб зараз і додому.

І стелить меншій дівторі коло хати, бо вони вже всі куняють, головки посхиляли, мов підкошені квіточки. Марієчка скулилася, що їй не видно її, тільки сорочечка біліє.

І Йосипка винесли мати, поклали коло себе...

— Тарасе! А ти чого? Лягай! Он там скраю. Та Богу помолимося, а то я тебе знаю.

Тарас молиться. Але молитва його якась особлива: там і зіронька вечірняя... садок вишневий коло хати... хрущі над вишнями гудуть... Катрина пісня...

Лягає, вкривається свитою, але не спиться йому. Дивиться, як мати стали на коліна і моляться, а лице таке скорбне-скорбне та змучене.

"...Господи, продовжи... Господи, задерж", — доноситься іноді ледве чутний шепіт, і Тарас бачить, як по лиці матері котяться сльози.

Чулим материнським хрестом хрестить мати діток і лягає коло них... Затихло все... Тільки дівчата та соловейко не затиш.

Так у піснях та легендах росла та пишалася перед малим Тарасом Україна, мов дівчина в квітках. І ні горе всенародне, ні тисячолітній гніт, ні ріки крові й сліз — ніщо не могло заглушити в цім краю могутніх джерел поезії, що пробивалася крізь скаженість кріпацького буття, пробивалася в усьому: в русі дівчини над криницею, в пісні скорботній над смужкою поля, в мережаних занозах, сопілці чабана раннім ранком на могилі. І в оцій істоті пробилися. Крізь рантухову сорочку й порепану на сонці шкіру. Духи якісь незримі благословенні літали над цією русавою голівкою й берегли, а бережучи, провели — і через сирітство тяжке, і через панські передпокої, сніги півночі, степи чужі палючі...

XXV

Ходив, мов у чарівному сні якомусь, Тарасик. Він сам не знав, що це з ним. Такого ще не бувало. Мов спало що в душі, а прийшов день, почувся голос — встань і мисли! — і хтось другий, замість Тараса, якийсь інший Тарас устав і розкрив очі. А, розкривши, побачив таємниці внутрішнього життя живих істот, навчився розуміти мову безмовних, і сонця світло, і шепіт трав. Забував, що є хата, домашні в тій хаті, забував, що треба їсти. У священному трепеті ходив від травини до травини й слухав, що вони говорять.

Полюбив Пединову могилу. Так гарно дивитися з неї, як сонце заходить. Нагріється вона за день і дихає теплом. Полином пахне степовий... чебрець...

...Наближаючись до могили, побачив, що на ній хтось сидить. Тарасові стало неприємно. Це ж не можна буде подивитись на захід сонця. Але хто ж би то був?

Тарас став... Ледве донеслися звуки... А-а-а!.. Так це ж Перебендя! Старий кобзар-бідага, що й хати не має, а живе так, з громадської ласки. Тільки на ласку ту не набивається, а так: закличе хто до хати — піде, а не закличе — сам де попроситься, переночує під тином. Ще й заспіває: "Ой не шуми, луже, зелений байраче! Не плач, ка',

не журися, молодий козаче!.."

І такий він наче безжурний якийсь! Другий би нарікав на долю, скаржився, а цей — ні. Навпаки — ще й зажартує. І сам засміється й других насмішить. Сумної тобі пісні ніколи до кінця не доспіває. Почати почне:

Ой був в Січі старий козак на прізвище Чалий, вигодував сина Саву козакам на славу.

Проспіває ще стихів із десятків, а потім ні з того, ні з сього як учеше "Ой дівчина горлиця до козака горнеться". То хто старіший часом і скаже:

— Ти б, стара собако, про божественне співав, а ти, бач, "Горлиці" витинаєш.

— А вам, бабусю, про божественное хочеться? Ну нате вам і божественного. І починає жалібним голосом:

Ой був собі старий Лазур, а я його знав: була в нього сіра свита, а я й тую вкрав.

— Пху, нечиста сила! Смійся, смійся, поки не засмієшся на кутні.

— Моя черга за вами, бабусю.

— Я не мелю язиком дурного. Я про божественне думаю.

— Ех, бабусю! Як то кажуть: не хвалися хвалний хвалношу, а умний умношу, а мудрий мудрошу, а сильний силою не хвалися, а ви, бабусю рідна, богомільством своїм. Нехай każde про себе зна.

Отакий він Перебендя. Отакого бачив і знав Тарас, отакого бачили й знали люди. А оце — якийсь інший Перебендя сидить на могилі. Це не веселун громадський, що жартами бавить дівчат на вигоні, співаючи "Гриця", а парубкам витинає до танцю.

...Сидить сам на могилі, шапку зняв. Війне вітер — розвиває дідову чуприну... струни дзвенять журними переборами, а старечий голос, повний безмежного жалю, ледве вимовляє слова пісні:

Позволь, батьку отамане, нам на башті стати — не попустим Текелію Січ руїнувати.

Та як підніме-підніме голосом — і заплаче, не може за сльозами вивести далі. А Тарас чує, що і в нього підступають сльози до горла, що наче й він розуміє історичну кривду, заподіяну народові зруйнуванням вільного ордену, який відкликався на кожне повстання, на кожний бунтарський виступ проти пана і всякого іншого гнобителя.

Для Совгиря Січа була більше романтикою вітробуйного коня та срібної зброї, а дід... Чого плакав цей дід? Невже йому жаль було жупанів оксамитових та сап'янців чобіт? Ні, не цей жаль, мабуть, витискав сльози з погаслих очей.

То був плач по свободі й носителях її, то була скорб по єдиному джерелу сили, що могла боротися з поневоленням. Сяка-така була Січ Запорозька, а все ж, кріпак мав де прихилити голову, мав куди втекти, коли терпцю не стало, мав звідки грозити своєму гнобителю поновним приходом, на коні із зброєю в руках. Сяка-така була Січ Запорозька — а все ж коли крик призивний чувся з пригноблених сел — "поможіть, брати запорожці!" — Січ ішла. І в повстання Хмельницького, Виговського, Брюховецького, Дорошенка, Мазепи й останнього з нещасливих — Орлика. І в гайдамаччину ішла і всюди, де боротьба, де потрібна поміч і керівництво й відвага.

Отож і плакав старий дід, одною ногою стоячи в гробі, що тепер уже нема Січі, що тепер уже нічим обмежити рабоволодаря, що тепер поміщик уже нічого не боїться й не знає меж своїй сваволі. І за красою минулого плакав старий дід, бо там була і краса, і за поезію, бо там була й поезія.

Мимоволі Тарас схлипнув сильніше. Старий перестав грати, прислухався.

* А хто тут коло мене?

— Це я, дідусю...

— А хто саме?

— Я, Тарас...

— А-а! Грицьків? Ну здоров був, здоров був. А чого ж ти плачеш?

Тарас не вмів сказати — "того, чого й ви, дідусю" — й тільки захлипав дужче. Дід обняв його однією рукою, другою гладив по голівці, а сльози текли у нього із сліпих очей... І плакали так два кобзарі над долею рідного краю...

Коли заспокоїлися, Тарас сів біля діда.

— Чого це ви, дідусю, сидите тут самі?

— Е, сину... Ти малий ще, не зрозумієш, чому старі люди самотини шукають... Оце ти побачив мене, як я сам собі співаю та плачу, та тільки спитав. А якби хто інший, то й посміявся б, дурнем би назвав, їй-бо назвав би. Та я то я, а от чого ти так пізно по степу ходиш? Уже ж вечір надходить, дома ж турбуватимуться, що тебе так довго нема.

— Хто там буде турбуватися? Матері ніколи, а Катря... якась чудна вона стала.

— Гм... Так чудна, кажеш, стала? А все ж іти тобі додому, брат, треба.

— Ходітьте й ви, дідусю, зі мною. У нас і переночуєте — ходітьте.

— Ні, сину, спасибі. Я не люблю людям обридати.

— Та чим обридати? Хочете — в клуні ляжете, хочете — в хаті. А я з вами. Ви мені розкажете про запорожців...

Дід був завзятий. Він розсуждав так. Вечір надходить? Надходить. Ви бачите один із другим, що я з села йду? Бачимо. А знаєте ж, що у мене хати нема? Знаємо... Чому ж, християнине, не скажеш: чорте-бісе, куди ти йдеш, на ніч глядячи? Зоставайся, переночуєш — лава не перепріє.

Раз такого діалогу не відбулося, дід вважав себе за потрібне йти з села й ночувати десь під голим небом. А тоді вже хоч і проси його, то не верне.

Не вернув би й зараз, але... аж три обставини переломили дідову впертість. Раз, що хлопець так уже щиро просить, друге, що він кличе в хату дядька Григорія, а Грицько людина гарна, і третє — щось немоглося дідові: і серед плечей мне, і знобить трохи... Ще застудишся к бісовому батькові у степу. А воно здихать іще не хочеться. Хоч і не яке життя, а все ж...

Словом дід покомезився іще трохи, а потім згодився. Тарас хотів узяти його за руку, щоб звести з могили, але дід сказав, що він і "сам бачить".

Він дійсно ходив завжди без поводиря. Селяни казали про нього, сміючись:

— У нас дід Перебендя такий, що згуби голку на дорозі та тільки скажи, коло якого села — найде. Пішли.

Дід шкандибає потроху.

— Так, кажеш, Катря чудна стала?

— Еге, дідусю. Якась не така, як раніше.

— Гм... Це їй, ма'ть, кислички сняться.

— Як то?

— То так. Присниться кисличка — ну от воно й кисло дівчині у роті...

Тарас не розумів.

Коли увійшли у двір, було вже притемно. Саме Катря попалася назустріч.

— Де ти, приблудо, усе ходиш? Уже й повечеряли. А це хто з тобою?

— Це я, Катре.

— А-а, дідусю! — з непідробленою радістю скрикнула Катря. — От добре, що ви прийшли. Давно вже в нас не бували.

— Ну-да, давно. Як був, так іще співав: "Дощику, дощику припусти, припусти!" А оце, бачу, вже таке, що треба співати:

Піч наша регоче,

Короваю хоче,

А припічок заливається — Короваю сподівається.

— А ще згодом, то, дивись, доведеться вже й такої:

А-а, а-а, котку,

Не лізь на колодку,

Бо зіб'єш головку...

Та-а, дідусю... ви вже почнете... — засоромлено обзивається Катря й просить діда до хати.

— Не піду до хати.

— А то б то чого?

— Бо ви всі галушки вже поїли.

— Та там іще одна залилася.

— Як Тарасова голова?

— Та мо й більша.

І зайшов дід переночувати, а прожив аж три дні. Одне те, що не моглося, а друге — справді таки гарно стріли діда. Катря нагріла води, дід голову змив і сам весь обмився, мати дали чисту сорочку чоловікову, а Катря випрала дідову, то дід сидів у чистій сорочці й сам над собою підсміювався:

— Коли старцеві Великдень? А як сорочку чисту надіне та голову змиє. Йому все не так, як людям.

Дядько Грицько прийшов, теж говорив до діда тепло — і старий відпочив якось у цій убогій хаті. Менша дівтора лазила по дідові без церемонії, дід удавав сердитого медведя, й дівтора сміялася.

А маленька Марієчка так і не сходила у діда з рук, а він її якось особливо чуло пестив і голубив.

— Ох, ти моя манушечко! Давай я тебе на кобзі вчитиму грати? Давай?

І клав маненькі пальчики на струни. А дівчатко, вперше в житті торкнувшись звучачого тіла, завмирало в екстазі, підіймаючи невидючі оченята високо-високо кудись в небо.

А вже найбільше щастя зазнав, мабуть, Тарас. Усі оці три дні він не розставався з дідом. І чого-чого тільки не наслухався! Особливо про запорожців, про Січу, походи козацькі. Дід знав, що Січа останнього періоду була далеко не та, що раніше, але вважав, що в основі своїй вона все ж зосталася місцем притулку соціально, релігійно й національно покривджених людей, а запорожець — носієм древніх традицій боротьби проти насильника.

Співав Тарасові дуже багато козацьких пісень, таких що Тарас іще зроду й не чув.

Гей у суботу, та під неділю Текелій наступає.

Гей, а в неділю та їк обіду Палатки розбиває.

В старечім голосі багато експресії, мелодія вся пересипана ледве вловними найдрібнішими хвилюваннями голосу, струни дзвенять похоронними переборами — дивні чари великого таїнства заволодівають обома істотами — і старого музиканта й молодого слухача. Мов у трансі провидіння стає зрозумілим і ясним те, що темніє і вкривається пеленами туману в буднях життєвих. Душі тремтять.

Ей оступили отії драгуни Усі степи й усі плавні.

А вже уступили та дві дивізії У Покровські базари.

Пішли вони та по курінях Ружжа забірати,

А пишнії генерали Церкву грабувати.

— Отож як прийшло військо Січ жакувати, то кошовий не звелів оборонятися. "Ми, каже, нічого злого не зробили, то й нам, каже, нічого злого не зроблять..."

Козаки просять — давай відбиватися, бо пропадем нізащо. А він таки не звелів.

— А був у Січі козак один, Васюринський прозивався. І був він такий дужий, що як причащається, було, то чотири чоловіки держать попа, щоб не впав од духу. Бо він був такий лицар, що тільки дхне, то од самого духу не встоїш на ногах. Та цей Васюринський теж просив кожного, щоб одбиваться значить. "Не дозволиш, каже, з палашами — дозволь з кулаками, щоб хоч слава не пропала поміж козаками". Ні, не дозволив кошовий...

Летить крячок на той бочок Та літаючи краще — Ой усе військо запорожське Та на Калниша плаче.

Старий поник головою. Перед загаслими очима стояли картини останньої ганьби — безпротестового віддання найдорожчого скарбу. А потім вихід ганебний із рідного гнізда.

— Ех, і плачу ж було! Та як же й не жаль — кидай усе і йди. А куди — "той зна. Тисяч сорок подалося до Туреччини — ото ж і в пісні стоїть.

Ой ходімо, браття,

Турчина просити — Чи не дасть нам землі Віка дожити.

Ой пустилися наші запорожці Та через море дубами.

Ой як оглянуться до славної Січі — Умиються сльозами.

— То ж то гірко було їхати та оглядатися. Із своєї рідної землі, із тої, що дід твій і прадід кровію поливали — їдь хто-й-зна куди, в чужу сторону, кланяйся бусурманові — чи воно ж легко?

А царицине військо, як побачило, що запорожці тікають, хотіло їх вигубити до цна. Коло Кизирменя перекинуто було ланцюг через Дніпро й гармати так налагоджено, щоб як тільки вдариться що об ланцюг — гармати так і бахнуть усі у те місце. Думка така — будуть запорожці уночі їхати, вдарять човнами об ланцюг, а гармати й вигублять їх усіх.

Еге! Хіба таки запорожці дурні? Узяли зрубали вербу та й пустили перед собою Дніпром. Верба з розгону як ударить в ланцюг, а гармати — гу-гуг-у!.. Та й повистрілювали гармати. А запорожці тоді: "Отепер, брацця, гребіть", — та й утекли. А втікаючи одні співають: "

Чорна хмара наступає і дощик із неба.

Зруйнували Запоріжжя —буде колись треба.

А другі тільки головами кивають та відспівують:

Летить крячок та на той бочок, а де взявся шуліка.

Ой не буде вже Січі Запоріжської Та від нині й довіка.

А треті на царицю нарікають, на Катерину:

Ой ти суко Катерино —Що ти наробила?

Що ти військо запоріжське Та й занапастила.

— Занапастила, клята душа. Степи запоріжські роздала панам — так і пішло все...
Що давніше боролися з турками отими самими, а тепер того ж турка ще й просити довелося, як ото співається:

Прийшли до турка,

Вклонилися низько:

"Ой дай же нам землю Та коло границі близько..."

Це значить, щоб хоч поглянути іноді на рідний край. А султан їхній, турецький, і каже:

Ой рад же я, запорожці,

вашу волю вчинити —

коли ж ви будете, славні запорожці,

мені зраду робити...

— Ну-да, він боїться. Коснися чого, думає, вони ж не підуть проти своїх одновірців.
Ну, то все ж дав султан запорожцям обидва лимани — Дніпровий і

Дністровий. Це на досаду Катерині. А вона, клята, знає ж, що запорожці вояки добрі, що як случись війна, то виступлять козаки проти, так наб'ють же пику, що й казати. От вона й давай підмовляти запорожців, щоб вертали назад. Обіцяє й таке й таке — прямо золоті гори.

Ой пише цариця та й до кошового:

"А йдіте до мене жити!

Ой дам я вам землю та по-прежньому,

А по Дністер-границю".

"Ой брешеш, брешеш ти, вража царице!

А ти хочеш обманити:

Ой як підемо ми у твою землю,

То ти будеш лоби голити..."

— Та й не схотіли наші вертатися. Мо' там і обжилися б, так коли ж бо турчина хтось надоумив — переселити козаків на дунайське гирло. Ну, тут уже й пішло розбиття. Одні кажуть підем на Дунай, одні кажуть лучче вернуться до Росії, а тисяч шість подалося до цісаря австрійського. Десь там є така ріка Тиса, так от понад тою Тисою оселилися.

Отак і розбилися наші люди. Одні в Австрії, одні в Туреччині ото над Дунаєм, а тих, що перейшли сюди, тисяч мабуть сімнадцять, поселила цариця десь аж коло Кубань-річки. Де вона та Кубань, я й сам не знаю. Десь аж за Чорним морем, під черкесом. Там вони й досі живуть.

Сивий дід, тихий проникливий голос, нервуюче дзизчання струн, як ілюстрація до сумних оповідань — все це робило незабуте враження на Тараса. Уже дід попрощався й пішов із Шевченкової хати, а Тарас усе ще zostався під враженням дідових оповідань. По ночах снилися йому козаки, а з хлопцями затівав забави у запорожців і все шукав таких людей, які могли би сказати що про Січу. Часом натрапляв, але мало. І не знав, що безконечне джерело всяких вістей про Запоріжжя тут, під боком.

XXUP

Школа не функціонувала, і Совгирь нудився без діла. Раз у неділю по службі божій звернувся до Тараса.

— Ти ж не пасеш? Приходь до школи — я тебе вчитиму.

Тарас не стямився від радощів. Він і сам не знав, що вчення стало для нього такою потребою. Вже наступного дня прибіг до школи.

— Знаєш що, Тарасе? казав Совгирь. — Давай прямо за псалтиряку візьмемося. Адже ти знаєш £-л-а, що се буде бла. А ж-е-н буде жен. А разом буде "блажен". А далі м-у-ж буде муж — от і вийшло "блажен муж".

Коли Тарас уперше зложив ці перші слова першого псалма — він не знав, що з ним діється. Це не було радістю — це було щось безмірно більше. Мов подужав якісь великі перепони і власними руками розкрив перед собою безконечність перспектив.

А Совгирь дивувався, пригадуючи і свою власну науку і науку інших — як то цьому хлопцеві так усе легко дається. Що оцей самий муж блаженний — скількох сліз, скількох різок він був вартий цілим поколінням дітвори, а оцей вихрастий хлопець раз-раз і готово! Одхватав увесь псалом.

Але Совгирь тримався тої педагогічної методи, яка велить не хвалити учня,

174

щоб він не задавався. Навіть більше: старався викопувати із своєї скарбниці знань такі речі, які би показували учневі, що вчення — то річ безконечна, кладязь науки незглибимий і, вивчишся тільки читати, ще задаватися нічого.

— Читати... Читати, брат, іще не штука. Читати навчитися легко. А от просодія, сказати — о! Тут уже треба знати. Бо сама просодія означається трьома знаками. Перший — то оксія, сірич "острая". Другий — варія, сірич "тяжкая". І третій періспомені, сірич "облегченная", інакше камора. А це ж хіба все? Єсть і псілли, єсть і дасія. У нас був один чернець кацап, так він звав псілли — "звательцо".

Совгирь сміявся — такою чудною здавалася йому ця назва. А Тарас переймався пошаною і до науки взагалі і до знань своїх) учителя.

І от раз в одну з таких бесід Тарас запитався.

— Ботіпе таґі! А чи ви не знаєте, як одягалися запорожці?

Совгирь стрепенувся.

— А тобі навіщо?

— Та я хочу намалювати запорожця на коні, а не знаю, як вони вбиралися.

' Совгиря й хлібом не годуй — тількишай йому побалакати про запорожців. І він такий убір запорізький розписав Тарасові, що хлопець аж рота роззявив. Із оповідань Совгиря виходило, що запорожці крім золота й срібла більше нічого й не носили.

— Зброя, брат, у них — перве діло. І вся в золоті та сріблі. Ратища довгі та гострі, як вогонь. А пістолі коротенькі, так четверті на дві, але дірки в них великі. І побивані золотом пістолі або сріблом. Шабля на ланцюжку коло пояса — гостра, як бритва! Ручка до неї золота. І скрізь у них коли не золото, то срібло: як вуделі, як сидла, стремена — усе було дороге. '

Тарас захопився, але біда — не знав, як нарисувати золото та срібло. Вперше в житті відчув тугу за фарбами.

А Совгирь розходився. Його козацька душа тоскувала за минулим, і він чув, що там був би більше на місці, ніж зараз тут.

— Ех, Тарасе! Добре було колись жити на Україні! Військо ж було своє. Не пікінери та компанейці, а славне Військо Запорізьке! Що вміло добувати і славу і волю. Скільки вояків великих із нього вийшло! Скільки походів і сушею й морем. Бо козаки любили й морем ходити. І знаєш, Тарасе? Чим більша буря на морі, тим їм любіше... Гей, хлопці! На байдаки! Море грає! Гайда погуляймо!

Совгирь випростувався в увесь свій велитенський зріст і гукав, мовби справді ревля кругом буря, а тисяча човнів дожидала його, Совгиревого приказу.

Та як висиплеться козацество човнів може тисяча! Свистять, гукають, співають! А на морі — страшно й глянуть! Серце мліє, а козакам байдужісінько.

Багато оповідав про якогось "морського отамана" Гамалію. Де він про нього чув хтойзна, бо в історії наче такого ватажка не було. Мабуть, чув із якихось старих переказів.

-То ж турки й татари нападали тоді на наш край і забирали багато людей у неволю. Робили з наших людей рабів собі або приковували до галери. До лави приковували. То як галера потопає в бурю, так турки врятовуються, а наші ні, бо приковані. Так і гинуть разом із галерею. Ох і тяжка була, Тарасику, турецька неволя!

Так оцей Гамалія любив визволяти невольників. Сам, було, біжить і розбиває замки

в'язниць. Інші кидаються за здобиччю козаки, а він кайдани невольникам ламає та все прикрикує:

— Вилітайте, сірі птахи, на базар до паю!

— Це була у нього приговорка така. А невольники висипають із кам'яних мурів, руки розправляють, моляться й плачуть. А потім кидаються на поміч козакам.

Сонні яничари схопляться, але де їм проти наших! Літають козаки по місту!.. Ніхто не сховається, ніхто не втече!.. Руйнують мури, шапками срібло-зото носять та сиплють у байдаки.

А Гамалія поглядає, щоб не прийшла туркам поміч відки. І дає знак трубити в труби.

Закричала труба — то знак усім збиратися поволі до байдаків. Другий раз як прокричить — кидай усе й біжи. Бо за третім разом від'їзд.

А один невольник плаче, сльозами розливається.

Козаченьки, голубоньки! Підождіте ж, не відпливайте! Братік у мене меншенький, у поле відогнали його на роботу... Я збігаю, візьму його... а ви не відпливайте, голуб'ята... ноги вам цілуватиму!..

-1 побіг. А козацька труба трубить удруге. Звідусюди збігаються козаки й невольники, розташовуються по байдаках.

— Гей-ей! Чи всі, панове молодці?

— Всі, пане отамане!

Задзвеніла труба, відпливають байдаки... Один тільки байдак затримується... там на стерні жалісливий чоловік. Він уявляє собі, що мусить пережити отой нещасний невольник, коли набіжить із братиком на берег —руки ламатиме, до Бога кричатиме, а байдаки вже ген далеко... вже й пісні не чути.

І отягається стерничий. Поглядає, чи не біжать двойко з поля. Вже гукають козаки:

— Чого ти там вовтузишся? Командуй на від'їзд!

А стерничий усе мнеться.

— Та от... стерно несправне... зараз...

Іще стоїть, ще дожидає. Але нема вже куди далі стояти. Вже давно відпливли всі байдаки... передні вже ледве видно... З боєм серця дає приказ стерничий від'їздити, але поволі... все поглядає.

— Чого ти не даєш повного ходу? Дивись, де вже наші!

— Гаразд, гаразд... ще встигнемо, — а сам усе поглядає, чи не біжать два брати, чи не кричать останнім криком одчаю. Ще горять будівлі коло берега... світло... Але і пожар погасає... темно стає і невидно добре...

— А от так, наче мріє — ніби набігли двоє на берег... побачили козацькі байдаки... далеко... криком нелюдським закричали... руками махали... кликали... А потім кинулися в море, пливати... Чорне море хотіли перепливати втомленими невольничими руками.

Круто завернув стерничий веслом.

— Куди ти? Куди?.. Що ти — сказився? Верни за нашими!

— Мовчать! — крикнув стерничий. — Хто пискне — голову веслом провалю!

Замовкли всі, бо на війні начальника треба слухатися в усьому.

Пливе байдак назад, сильно гребуть козаки, але пізно... Молодший брат іще держиться на воді, бо він і молодший, і біг тільки в один кінець... А старший... дух йому забило, пішов на дно...

Підібрали молодшого брата і помчалися доганяти своїх.

...Аж завмер Тарас. Таких оповідань він іще не чув у житті. Та й Совгирь нікому ще ніколи такого не розповідав. Не знав навіть, чи вичитав це він десь, а чи, може, вигadaв оце сам.

— Отаке то бувало, Тарасику, колись. Була дорога, всім була дорога. І кріпакові убогому і отакому, як я нещасливому — усім. А тепер — нема нічого. Ще стоять десь там острови січові, а Січі вже немає, і братів запорожців теж. Пусто на Дніпрі... Пропало, все пропало, Тарасику... О-ой гірко, гірко нам нещасливим!

З того часу не було більших приятелів на селі, як Совгирь і Тарас. В Совгиреві прокинувся поет минушини української. Він і сам навіть не знав, що вміє так говорити. Чи це якийсь нерозгаданий вплив молодого генія робив із Совгиря поета, чи впливала сама краса сюжету — ну, тільки бесіди на козачі теми зумів розцвітити недійшлий дяк до межі високохудожніх картин. Перші відомості про історію рідного краю дістав Тарас із уст Совгиря в поетичній формі, тому вся минушина українського народу надовго прикрасилася для Тараса бенгальськими вогнями поезії.

Із старої історії Совгирь брав вільні морські походи русів, далекі мандрівки гостей українських. Прихід татарів переривав відомості Совгиря й одразу розпочиналася козащина.

Тут уже була своя воля. Тут Совгирь вважав себе вправі фантазувати без удержу і герої його мало того, що були неісторичні, але всі до одного були наділені якимись особливими прикметами. То були не герої, а півбоги скоріше. І Павлюк, і Наливайко, і Остряниця, Сулима, Гуня й інші водителі бунтарських військ всі набирали в оповіданнях Совгиря безумної відваги, розуму, сміливості в надзвичайних розмірах, а кінець їх завжди був суґубо-трагічний, для якого теж Совгирь не жалкував фарб.

Мов у зелене яблучко густим напружистим струменем ллються соки з жорсткої гнійної землі — так лилися в душу Тарасову ті слова Совгиря, продиктовані щирою любов'ю до рідного краю. В той час, як Совгиреве браташся, дяки, думали тільки про книші та парастаси, оцей кирилівський співець знав вищі настрої, знав великі слова і навчив Тараса їх розуміти. І Тарас зрозумів їх скорбність іще тоді, коли його товариші грали в "пацьки" та бігали яблук красти до Семигласа.

XXVIII

А от уже й Спас близько. Скільки пам'ятає себе Тарас — батько ніколи не забудуть сказати:

— Прийшов Спас — держи рукавички про запас.

Мати кажуть, що не можна їсти яблук до Спаса. Особливо тим, у кого діти повмирали.

— Бо на тім світі божя мати буде роздавати усім дітям золоті яблучка. А тим дітям, що їх батько й мати тут наїлися яблук до Спасу — не дає. То всі діти граються золотими яблучками, а ті стоять та плачуть.

Мати з Катрею наготовили зілля святити цілий оберемок. І все таке, ще треба. Васильки — в них дітей купують від жовтяниці. Повилки — купують немічн дитя, щоб поздоровшало. Чорнобиль — та мало хіба ще?

— А навіщо маку так багато? — питає Тарас.

— Мак — то велике діло. Як свяченим маком обсипати корову, так ніяка відьма не приступить.

Сусідка, тітка Марія, нагодилася й теж підтверджує:

— Ой, голубочки, що я вам скажу! Як я ще була дівкою, та у нас корова заболіла: замість молока почала кров доїтись. Мати підкурили й обсипали ж ото свяченим маком. Так що ж би ви думали? Пішли мати на другий день до корови удосвіта — а вона вже й захолола. Задушила проклята відьма! Ото за мак розсердилася.

Катря навила вінків із жита та пшениці. Коли вони посвятаються, Катря їх вимолотить дівочою рукою, а тато почне тим зерном озимий посів.

— Бог зародив — Богу й дякуємо за врожай і новий засів почнемо з Богом освяченого зерна.

Сьогорічний Спас був багатий. Навіть у Шевченків меду всі понаїдалися аж під зав'язку, а з воску мати свічу зробила. Дуже помічна свіча з воску свяченого меду.

Коли прийшов початок академічного року чи, висловлюючися простіше, коли не стало вже паші на обмокрілих стернях, а пастушки почали ранками приморожувати собі ноги, поновилися заняття в школі.

Спочатку "прийом" нових учнів. Щодня батьки й матері приводять своїх чад, одягнених "не по буденному", тобто в материних кохтах, батькових шапках і т.д. Все це дике, перелякане, готове щохвилі дременути геть із школи. Батько й мати кланяються кожне яким подарунком.

— Мені великої науки не треба, — каже який-небудь дядько. — Мені аби вмів молитися по граматці — ото й усе. А за це — мірка проса.

Дають за "науку" поросю, ягня, грошима полтинник. І то все тільки за читання. Письмо й "наука" співу, то щось як "безплатное приложение".

Матері, як закон — кожна розплачеться, віддаючи дитину до школи. Бо то ж, чи до школи чи у салдати, однаково дитина занапащається.

Шкільна кімната наповняються новим, смирним і ще тріпотливим людом. Нові "стимбулки", голосні повторення "Аз, Буки". А оті старші тут же читають часослов, Псалтиру.

Завдяки літнім заняттям із Совгирем Тарас далеко випередив усіх своїх товаришів. В той час, як інші псалтирники могли читати тільки "по своїй" шкільній псалтирі, Тарас почув у собі здібність прочитати усяку книгу.

Це він помітив сам, дома, у неділю. В хаті нікого не було, а на столі лежала розкрита Біблія — батько читали. Шрифт у біблії дуже дрібний, а крім того Тарас

прочитав (уголос, звичайно) пів-глави й не догадуючись, що через непричинені двері слухають його батько й мати.

Мати сприйняла ті успіхи якось байдуже, видимо, не знаючи їм ціни, але батько був задоволений. Правда, увійшовши до хати, він не подав виду, що чув синове читання, але коли Тарас вийшов, батько не втерпів і почав хвалити сина:

— Це ж другі хлопці й за три роки не виучуються читати по всякій книжці, а він, бач, уже Біблію чита. Ні, таки з цього хлопця будуть люди. Ех, якби тільки не кріпацтво оце прокляте!

Батько говорив, як звичайно селянин — голосно, на свою чергу не підозріваючи, що через непричинені двері чути в сіни, а там стоїть Тарас.

Ці похвали та ще з уст батька цілком закрутили голову Тарасові. Йому почало здаватися, що він дуже розумний і що йому властиво нічого більше вчитися, бо він усе знає. Він навіть мав сміливість сказати це Совгиреві. Правда, в прихованих формах, але все ж сказав.

Совгирь прийняв це зовсім не так, як сподівався Тарас.

— За такі твої слова варто би тебе вичубити добре. Але я смирю твою гординю інакше.

Пішов до своєї кімнати й виніс звідти дві книги в старинних оправах.

— От!.. Це дві Біблії. І це Біблія, і це Біблія. Коли ти такий мудрий, що все знаєш, прочитай хоч одну з сих книжок.

Тарас розгорнув одну — то була латинська Біблія. Бачив знайомі літери переплутані з незнайомими, але скласти в одну цілість не міг. Розгорнув другу — то була грецька Біблія. Там уже навіть літери не побачив ні одної знайомої.

Тарас почервонів і з винуватою усмішкою вернув книги Совгиреві.

— Ну що? Посрамлен? Ото ж то!

Тарас зітхнув і вже більше не казав ніколи, що все знає. Зате з подвоєною енергією взявся за псалтиру. І так узявся, що скоро вже доскочив до "мал бех".

XXIX

Закінчення псалтирі — це подія. І в житті Тараса, як певний етап, і в житті Совгиря, бо це був перший його учень, що закінчив псалтиру в кирилівській школі, і нарешті в житті самої школи, бо закінчення псалтири — це ж шкільне свято.

Насамперед — каша. Учень, що кінчає псалтиру, мусить "ставити кашу". Це одвічний звичай. Совгирь поучає:

— Ти ж скажи матері, щоб каша добра була. З маком! З родзинками! А батькові скажи, щоб не жалів грошей та побільше шажків наміняв.

Тарас передав побажання вчителя дома. Мати махнула рукою.

— З родзинками! І таке вигадас! Де б же я їх, тих родзинків узяла?

І зварила кашу хоч і без родзинків, але добру. Батько всипав туди цілу жменю шажків. Трошки вони були старенькі, бо виходили по світі чимало; деякі з них вже й позеленіли від старості, деякі грубенько були покриті якимось слизьким брудом, але то нічого.

Тараса причепурили, мати добряче намастила волосся смальцем — аж чоло блищало. Катря заходилася давати рушника "із своїх", але мати красномовним жестом відхилила дочку. Мовляв — облиш, тобі й самій треба. Витягла рушника, зав'язала в нього горщик, і Тарас із гупою усмішкою на устах, обумовленою незвичайністю його костюма та й обстановки, поніс кашу до школи.

Вже на вулиці відчув особливість сьогоднішнього дня й своєї ролі в ньому. Хто зустрічався — вважав за обов'язок зупинитися..

— Кашу несеш? Значить, псалтиряку вже подужав? Щось ти дуже скоро її одчебучив. Молодець, Тарас, молодець!

А дехто тут же робить іспит:

— А який це буде псалом: "Услышит тя господь в день печалі і защитити та ім'я Бога Іаковля"?

-^Дев'ятнадцятий... — соромливо відповідає Тарас.

Його вп'ять хвалять — і знов йому радісно.

Коли прийшов до школи, всі хлопці вже були в зборі. Науки нема — сидять, дожидають Тараса.

Прочитали "Отче наш" і, за наукою Совгиря, Тарас почав обходити товаришів та, кланяючися, просити до каші.

Просити довелося недовго. Мов на знак чарівного жезла, нараз у руках всіх школярів появилися ложки, давно приготовлені, обмацані тридцять разів (чи тут?) Перед тим ні один хлопець не витяг зарані ложки. Так само, й сівши до каші, ніхто не починав їсти: закони спільного споживання тверді й вироблені давно.

Совгирь пішов до своєї хати й виніс звідти трійчатку, нагайку ремінну. Хлопці ніколи не бачили її в руках учителя. Мабуть, Совгирь зробив спеціально для цього випадку. Йому теж хотілося відмітити цей день. А окрім того (тдееба вже правду говорити) Совгирь взагалі багато покладав надій на цей день. Йому здавалося, що отець Григорій, коли побачить як то гарно й скоро закінчив Тарас псалтиру, доконче мусить сказати собі: "О!.. А таки, мабуть, справді добрий із цього Совгиря вчитель, коли в нього такі учні. Нехай він зостається — не буду більше шукати стихарного дяка".

Винесену трійчатку Совгирь вручив Тарасові.

На тобі оцю ластівочку. Ходи кругом столу й дивись. Як тільки хто просипле каші хоч зернинку, бий трійчаткою по спині.

-То-го-го! — чомусь зареготали учні.

— А ви, хлопці, не хапайтеся. Каша крута й сипка. По повній ложці не набирайте, бо розсиплете. А котрий з вас дару Божого не пожаліє, той скуштує трійчатки. А ти, Тарасе, пильнуй.

Тарас охоче заволодів цим єгипетським знаряддям стимулювання праці і, потрясаючи нагаєм, підморгував приятелям: начувайтесь, мовляв! Як угрію!..

Совгирь прочитав підходящу до случаю молитву "Ядят убозії і наситятся" і аж тоді тільки ложки полізли до горщика. Полізли повагом, степенйо. Нема гіршого докору на селі, як сказати при їді — і чого ти хапаєшся?

Втім тої статечності стало ненадовго. Темперамент брав верх, і через деякий час хлопці почали викидати всякі штуки. Набивали кашою повні роти, давилися, кашляли, штовхали один одного під руку. Після такого штурхана половина ложки каші, очевидно, просипалася, і тоді зчинявся загальний крик.

— Тройчатки! Тройчатки!

Тарас бігав кругом столу й весело стьобав тройчаткою по спинах. Вдарений реготав, лівою рукою закривав спину, правою набирив ще каші, а мимоходом устигав вибити ложку з рук сусіда. Регіт!.. І діти регочуть, і Совгирь регоче.

От у чиємусь роті цокнув перший шажок. Це був малий Андрійко. Він аж зареготав від щастя, поперхнувся, й кілька зерен каші вилетіло з рота.

— Тройчатки! Тройчатки! — завершчала немилосердна громада. Тарас тричі легенько вдарив Андрійка по плечах. А от Нехведові попався шажок.

Нехвід — це був син багатого чумака. Батько привів його до школи пізенько, коли прийом давно вже скінчився. Привів прямо серед уроку, держачи сина за руку. Хлоп'я в добрім кошу, зверху набіленім крейдою, в гарних чобітках. Хоч ті чобітки пошиті й без мірки, "на око", але все ж на дитину, а не на її батька.

— Здрастуйте, пане регенцій! Оце привів вам мого сукиного сина. Не хотів, стерв'ячина, довго не хотів до школи йти, але я таки його уговкав. Оце беріть і муштруйте, як хочете. Та добре хворостіть, щоб байдиків не бив, гав не ловив, на вулиці не грався, а щоб учився й вивчився читати у церкві. Оце й різку на нього я приніс, — і клав перед Совгирем різку. Таки справжню різку, але обвинену в добрячий рушник.

— А оце могорич! — і ставив на стіл пляшку, хліб, а на хліб клав дрібочку солі.

— А як наука піде добре, то я вам, пане регенцій, і кабанчика отого свого перістенького прижену.

Так Нехвід попав до школи.

Вчився поганувато й чванився перед хлопцями. А коли дійшла його черга перший раз лягати під різки, рішуче виступив серед хати і, звертаючися до Совгира, сказав:

— Дядю! Як тільки будете мене бити, то Їй-Богу скажу батькові, щоб не давали вам перістенького кабанчика!

Совгирь, покосивши голову, дивився на хлопця.

— Так значить мені перістенького не видати?

— Не видати! — рішуче підтверджує Нехвід.

— Ну що ж, — зітхає Совгидь ^ Тоді доведеться тобі двійну порцію дати. Ану, хлопці, держіть — я сам йому вліплю.

І вліпив. Нехвід і кричав, і борсався, але дістав свою справно. А вставши зарюманий, натягав штанці й, хлипаючи, говорив:

— Чорта пухлого тепер з'їсте, а не кабанчика! Батькові скажу, що били.

— Скажи, скажи, — байдуже приговорює Совгирь.

Так от цьому Нехведові попався шажок. Жував він міцно, отже як давнув!

— А-а-а! — крикнув і викинув шажок разом із кашею з рота.

Тройчатки! Тройчатки! — загаласали хлопці, а Гончаренко, приятель Тарасів, підморгнув: надави, мовляв.

Тарас з охотою надавив. Не любив і він цього Нехведа, не любили й хлопці: задавака великий.

Криво глянувши на Тараса, сказав Нехвід:

— Беріть, хто хоче отого шага. Хіба я шага не бачив?

Тут уже вмішався Совгирь:

— Ти, Нехвідку, не гонорися. Ми знаємо, що тобі шаг не в диковинку, ну тільки сьогодні такий день, що... бери й квіт.

Нехвід узяв, бурчучи: "У бур'ян укину"... Хлопцям це не подобалося.

— Вже краще старцеві віддай, як у бур'ян кидати.

— Хвастає, що батько багач.

З присутніх, окрім Нехведа, не було, мабуть, ні одного, хто хотів би кидати шажки у бур'ян. Навпаки — всі були задоволені, коли нараз на зубах чувся метал.

Один шажок лежав зверху каші, так що всім було його видно. Але закони споживання були тверді — і ні одна ложка не простягалася за легкою здобиччю.

Кирилко був з усіх найхитріший. Він підбирав-підбирав кашу ложкою коло свого краю, аж стала яма. А потім якось ворухнулася ложка (сама...) і завалилася каша, як ото, бува, глинище підкопане завалюється. Шажок упав прямо в Кирильцеву ложку. Він навіть аж здивувався.

— Ов!.. Дивись ти — само впало...

З кашею упоралися швидко. Були такі, що й про три шажки виудили і тільки малому Сергійцові ні одного не попало. Бо воно бере там по три зернини зверху. Поки була каша в горщику, то воно ще надіялося. Але як ложки почали вже чиркати дно, скривився Сергійко. І плакати сором — і невидержка ж.

Тарас показав Гончаренку очима на Сергія. А Йван хлопець понятливий.

— Сергійну! Дивись яка муха літає!

-Де?

Мале підняло голову, залишивши ложку в горщику. Гончаренко зручно поклав одного із своїх шажків у ложку малому.

— Де муха?

— Та вже полетіла. Здорова така...

Мале потягло ложку, а там шажок. Личко просвітліло, очі засяли.

— Сазо-ок!.. — протягло зрадуваним голосом та так і завмерло.

Каші кінець. Совгирь командує на молитву. Хлопці встали й прогули гуртом потрібні слова.

— А тепер зав'язуйте Тарасові очі, а горщик ставте на середину хати.

З галасом кинулися хлопці до Тараса. Затягли очі так, мов люшню розтріскану зв'язували. В руки дали палюгу, тричі обкрутили на місці.

Але тут сталося шахрайство. Совгирь, підморгуючи хлопцям, прийняв горщика із середини хати й поставив за піч. Хлопці аж давлються від сміху. Тарас стояв хвилину й

пробував орієнтуватися. Надумався, розмахнувся — тарах об піч!

Грім реготу розітнувся по хаті, а в ньому густі хвилі Совгиревого голосочку.

Тарас поправився й з усієї сили луснув по ніжці стола.

Тут уже не регіт, а виття якесь, стогін пішов по хаті. Хлопці тупотіли ногами, качалися по землі. Деякі аж посиніли від реготу.

Третій раз Тарас просто свиснув палюгою в повітрі, замалим не зачепивши хлопців по носах. Совгирь, як хлопчик, скочив до печі, схопив горщика й поставив серед хати. Тарасові розв'язали очі й показували пальцями на горщик.

— Ось же ж він, ось! Він же тут-о й стояв увесь час! А ти гепав об стіл.

І реготали безудержно. І Тарас разом із ними. Совгирь командує.

— Нехай горщик тут постоїть, а ти, Тарасе, жени усіх до води. Хлопці знають уже, що це означає. Один ірже як кінь, другий реве як корова, третє мекає козою. А Тарас розмахує тройчаткою й виганяє усіх надвір чи, властиво, на вулицю.

Галаслива юрба, з якої несуться такі надзвичайні крики, зупиняє увагу кожного.

— Тю!.. Що воно таке? Орда наступає чи що? Куди ти оцю отару женеш, Тарасе?

А Совгирь іде ззаду, високий, дебелий та тільки задоволено посміхається.

"До води" — це лише церемонія, бо хто б там ту воду пив. Удавали, що п'ють, наслідуючи манерою пиття ту животину, якою себе уявляли.

Таким само манером відігнав Тарас стадо назад до школи, але до самої хати ніхто не пішов — усі zostалися надворі. Бо тож зараз змагання — горщика розбивати.

Тарас пішов до школи по горщик, а хлопці почали узброюватися в паліччя.

Совгирь розпорядився поставити горщик далеко, щоб не зразу розбити. Починала малеча. То деяке й до горщика не докине.

Потім старші хлопці почали влучати. Аж свистить у котрого палюга, а горщик, клятий, стоїть, як зачарований.

Бабуся якась ішла, зупинилася. Дядько на ворота сперся, дивиться любовно. Д тут уже страсті розгорілися: наввипередки шпурляють один перед

другим. А горщик мов дражнить — стоїть собі, гемонський, та наче аж сміється.

Закінчилося все несподівано. За плотом сидів дурний Омелько. Це був парубок не в собі ума. Ходив і зиму й літо босий, обідраний, але лиха нікому не робив. Дадуть попоїсти — з'їсть, а не дадуть — не попросить, тільки дивиться жалібно.

Отже він сидів чогось за плотом і придивлявся. Потім щось, очевидно, мелькнуло там у темній його свідомості. Потихеньку витяг колячку з плоту, намірився — та як швиргоне! Горщик розлетівся, як дим, мов його й не було ніколи. Омелько зареготав у все горло, й сховався у бур'яні.

— Чортів дурень! Нащо ти розбив? — кинувся хтось із дужчих хлопців і хотів Омелька бити, але другі зупинили.

— Не займай. Ну що ти з нього візьмеш?

Вернулися до школи, посиділи ще трохи, жваво ділячися враженнями. Згодом Совгирь одпустив усіх додому. Празник скінчився.

XXX

Вже наступного дня Тарас узявся до великої й премудрої "науки" — писання. Він тепер не псалтирник уже, а вже рекомий скорописець. Таких на всю школу було два чи три, та й ті значно старші від Тараса.

"Наука" письма справді була річчю трудною. Почати з того, що не було паперу. Діти бачили його тільки в тих книгах, по яких училися. Корчмар часом привозив до корчми кілька аркушів, але продавав їх цілий рік — бо кому воно здалося?

Потім не було чорнила. Совгирь знав секрет робити "атрамент" із купоросу, галясу й орішків дубових. Чорнило було густе й його дуже хвалив отець Григбрій, уживаючи для метрикальної книги та немудрої переписки парафіяльної.

Але то чорнило тільки для батюшки. Хлопці ж писали на чорних дерев'яних таблицях. Совгирь їх умів робити дуже добре. Витискав на такій дошці постійні графи, а потім закурював димом березової кори. Дошка починала блищати й здавалася політурованою. Робив дірочку вгорі, засилював туди шнурочок — і дошка готова. За певну мзду учень діставав таку дошку на власність, і то вже його було діло берегти, щоб дошка не тріснула та не покоровилася.

А замість чорнила уживалося білило, тобто просто крейда, розбовтана у воді. Крейда скоро осідала в каламарчику, отже кожний раз, вмокнувши перо, доводилося каламарчика отого струшувати.

Наука письма відбувалася в той спосіб, що Совгирь у верхніх графах дошки писав літери, а хлопці копіювали, бо ні прописів, ні загальної шкільної дошки тоді не було.

Пера, само собою, були гусячі, й їх уже можна було купити у корчмі: на дверях висів цілий пучок. Отже у кого не малося своїх гусей і хто не встиг підскубти чужого гусака, той міг собі купити перо у корчмі. Тарасові й купувати було ні з чого, отже доводилося здобувати полюванням на чужих гусей.

Наука письма йому давалася легко. Навіть найтрудніші літери як от, скажім, Д, або Ф виводив не тільки правильно, а й красиво.

Паралельно з успіхами в письмі відбувалися й успіхи в церковнім читанні: Совгирь дозволив Тарасові прочитати псалтиру.

Коли вперше вийшов Тарас на середину церкви, він увесь тремтів від нервового напруження. В шкільному псалтирі були менші літери, а тут великі, отже рядки стояли не там, де їх звикло бачити око. Потім тропарі, кондаки підряд — як їх знайти?

Тарас розгубився. Книга ходором ходила у нього в руках, і він нічого не бачив у ній. Перспектива привселюдного сорому — мовчання серед церкви з книгою в руках — зовсім прибила Тараса, й він, може, й справді осоромив би своє село на весь світ, але тут прийшла йому на поміч надзвичайна його пам'ять.

Він держав книгу в руках, мов дивився навіть у неї, але нічого не бачив і читав з пам'яті:

" .Серце моє смятєся... оставімя сила моя... і світ очію моєю і той несть со мною"

І це схвилювання, нервове напруження зробили те, що Тарас прямо таки чудово прочитав псалтиру. Аж люди помітили, й батькові, виходячи з церкви, дуже приємно

було чути похвали своєму синові. Навіть старий Посяда, який ніколи, мабуть, нікого не хвалив у своєму житті, навіть він, зіходячи з папереті, звернувся до Григорія:

— Це твій сьогодні читав?

**— Та мій же, — з робленою байдужістю відповідав дядько Григорій.

— Гарно читав, гарно... Це вже й я скажу, що гарно. Ти б його по духовній часті пустив. Що ж — бували... бували й з нашого брата добрі священники... бували.

Ця думка ніколи не приходила в голову дядькові Григорієві, але тепер стала для нього цілим відкриттям. А що якби й справді?..

Хлопець — понятливий, що якби добитись у попа дозволу віддати хлопця у бурсу? Не святі ж горшки ліплять... Хоч воно й високо — на попа заглядати, хоч може й не піп, а всячески ж на дяка вивчиться і то не буде нашого кріпацького ярма тягти. А там, може, сподобиться на диякона, а там... усе ж у руці Божій... може й...

Мрії дядька Григорія не сміли посягати далі. Але думка ця засіла йому в голові. Правда, нікому не звірявся з нею (щоб не висміяли), тільки сам носив і пестив її у душі. Зрештою мав час — Тарас же іще такий малий.

А доля готовила дядькові Григорію ще одну радість за сина. Діло було так.

XXXI

Совгирь, як йому й належить, ходив читати по мертвому. Іноді, з цікавості, ходив з ним і Тарас. Одного разу пішов так собі, подивитись. Люди попалися гостинні, Совгиреві по чарці та по чарці — і набрався мій дяк, як, май груш. На лиці вдоволена посмішка, на душі легко й гарно, благодать така знисходить — тільки от язик, клятий, чомусь не повертається. Він то й повертається, але читає зовсім не те, що написано у книзі: "Блажен муж, іже до церкви недуж, а до корчми чимдуж" і т.д.

Хтось із старших узяв книгу з рук Совгира й тикнув у руки Тарасові.

— На, читай краще ти. А то твій дяк дочитається гляди...

Так Тарас уперше доступив до отої важної функції — читання по мертвому. Як бачимо, цілком випадково.

Читання йому далось. Голосно, бадьоро, молодод, звучно почав відчитувать стих за стихом. Сонні баби попідіймали голови. В хаті все оживилося, аж покійник

наче трохи повернув в'язи: а хто ж то воно так гарно наді мною мита?

" ім же образом желаєть ялень на істочники во дня — сі це желаєть душа мояк тобі, Боже... Возжади, душе моя, к Богу кріпкому, живому, корда же приїду і явлюся к лицю Божію!.

І так сторінка за сторінкою, псалом за псалмом. Якийсь захват підіймав Тараса, й було йому радісно.

Але це так поки вертілися люди в хаті. Та от один по одному порозходилися сторонні, свої пішли спати до другої хати. Совгирь давно угобзявся, хропе на лаві — і Тарас zostався сам-на-сам із мерцем.

В хаті тихо. Свічки потріскують. Страх, мов мороз під кожух, забирається в серце Тарасові... Боїться глянути не то в лице мерцеві, а навіть взагалі куди глянути, окрім книги. Умисне підіймає голос, старається твердіше вимовляти слова, але сам помічає,

як голос його тремтить і зривається.

От уже Тарас чує, що весь дрижить, от уже він думає про втечу і зупиняє його тільки думка, що поки відчинятимеш двері, то мертв'як стрибне й схопить за полу.

Та, може, й не подивився б Тарас на це, швиргонув би святу книгу й дав дьору, але...

На печі лежав дід. Йому не спалося й він із задоволенням слухав, як Тарас читає. Знайомі слова знайомих молитов, що звук їх чути рапавими, як вони виходять із смердючих уст перепитого дяка, звучали тепер, як музика, як справжня молитва.

А потім дикція. Звичайно, дяки звикли харамаркати, не вкладаючи ніякого змісту в своє читання. Передихання робили там, де просто не хватало духу, а, набравши повітря, тут же підвищували голос, прискорюючи темп. І все це випадково, без усякого смислу, де попало.

Оце уперше почув дід виразне неспішне читання, зупинки на логічних кінцях думки, осмислені інтонації, а деякі місця то молодий піддячий читав прямо таки з ніжністю, вкладаючи туди якесь особливе почуття.

Все це не могло не подобатися дідові. Він радісно слухав таке читання й тому одразу відчув, як рівна прекрасна лінія почала нараз ламатися, голос затремтів, читання щезло, zostалися самі слова.

Стара людина зрозуміла, в чім річ.

— А що, сину, не втомився ще читати?

Тарас, почувши не знати звідки голос, упустив книгу й мало не зімлів. Йому здалося, що це говорить мертвяк. Із свічок осталася тільки одна, кути хати були темні, й Тарас не міг бачити, що дід виставив голову з печі й привітно усміхається хлопцеві.

— Ти не бійсь, не бійсь, це я, дід... Оце я лежу на печі й слухаю, як ти гарно читаєш. Читай, читай... А як утомишся, то скажи: я злізу й розбуркаю Совгиря. Читай — я не спатиму, читай...

Страх Тарасів пропав. Він підняв книжку й знову голосно, чітко й виразно почав читати. А дід слухав і згадував свої молоді літа... степ безмежний... сиві воли й сумну чумацьку пісню поміж возами... Тихі сльози текли по старечих щоках... серце солодко щеміло.

А на ранок, як тільки почали зіходитися люди, розніс дід Тарасову славу по всьому селу. Хто тільки не приходив на похорони, кожному дід розповідав, як то гарно читає Григорієве хлоп'я.

— Таке мале, а дивись...

— Значить Бог у голову дав.

— А хто його вчив? — не втерпів Совгирь. Він усе дожидав, що, хвалючи Тараса, догадається таки хто-небудь згадати про вчителя.

Всі признали, що вивчив не хто, як Совгирь — і дякові це було приємно. Він навіть казав, що псалтир — це дрібне.

А от дайте тільки час, так я такого повиучую ваших дітей, що дивуватиметеся! У нас у семінарії сіни здорові були. А з них троє дверей. На перших дверях, що вели до

граматики, нарисовано було мудреця. Він обтешує пеньок, а з того пенька виходить чепурненький учень. Другі двері йшли до піїтики та риторики. На них намальовано було колодязь із воротом. Ворот тягне два цебри: один іде вниз порожній, а другий підіймається вверх повен води, аж вона переливається через верх. Треті двері — до богословії й філософії. Там вималюваний був орел, що широко розмахнув крилами й високо піднявся над землею. Так оце я трохи отесав пеньочок. Дайте мені змогу — і я доведу цього хлопця до орла.

— А хто ж тобі не дає? Й веде.

— Еге, веде... А хіба ви не бачите?

* — Це ти про отця Григорія? Та він же тобі нічого не каже.

— Мені казати не треба.

Дідова рекомендація зробила славу Тарасові. Відтепер закликаючи Совгиря, конче наказували:

— Ви ж і свого піддячого беріть, чуєте? Беріть же непременно.

І Совгирь брав охоче. Це й відпочити допомагало, і реклама була жива. Совгирь взагалі почав надіятися, що коли хто врятує його від пазурів отця Григорія, то це буде Тарас.

А Тарасові то в охотку. Насамперед наїдався під саму зав'язку, бо всі, особливо баби, його голубили.

— Манушечко!— говорила яка-небудь бабуса й шорсткою рукою гладила по голівці.
— Мо' ти з'їв би що? Ганно! Ти б дала дитині що попоїсти.

А Ганна й сама знає. Уже наготовила яшеньку, вареничків із сметаною, яблучко. А дядько за читання вже худо-бідно, а дасть п'ятака, а Це ж сума!

Пам'ятає Тарас, як приніс першого такого заробленого п'ятака й мовчки поклав на столі.

— Що це? — спитав батько.

— Це я... це мені за читання дали...

Батько зразу нічого не сказав. Потім узяв Тараса за руку, притяг до себе й поцілував у голову. А на очах у батька Тарас помітив сльози.

Хто не давав проходу Тарасові, так це отець Іван. Як тільки побачить —зараз:

— Ей ти! Покой-он —по, добро-я-дя, чер-і-чи-й... Як діла?

Це мусило означати, що ти, мовляв, іще читаєш по складах, а берешся за піддячество.

А часом то скаже тільки — "покой-ое-по, добро-я-дя". Тобто, що ти й по складах цілого слова не прочитаєш, а не тільки...

Тарас сміється, бо знає, що отець Іван жартує.

Частина третя

ПРАЗНИКІВ ПРАЗНИК

1

Казав Тарас кобзареві Перебенді, ніби Катря стала чудна якась — та воно таки й правда була. То задумається й ходить, нічого не помічаючи, а то зразу весела

зробиться, очиці горять, засміється — мов вода з лотоків раптом зашумить. А раз якось прийшов Тарас до хати, а Катря сидить, обнявши матір, і плаче.

— Мамо! Це ви били Катрю?

Мати нічого не відповіла, тільки сумно якось посміхнулася.

Потім Тарас узявся за свої діла й не дуже то прислухався, про що балакають мати з Катрею. Іноді лише долітали до нього уривки фраз: "Що ж, діло таке... ґрунтівка своя... поля день із п'ять... сім'я мала... скотинка водиться... краще у м'ясниці... пануваті вони трошки... але як та кажеш..."

Катря щось говорила про розглядини — чи не можна би без них обійтись.

— Та ми то, дочко, не підемо, а як та сторона прийде, то не виженеш же з хати. Значить, треба хату хоч трошки причепурити, бо це ж таке діло, що не сьогодні-завтра й прийти можуть. Та й Різдво ж...

Катря на другий же день узялася до роботи — іще ніколи Тарас не бачив у неї такої енергії. Віники, ганчірки ходором ходили, речі аж пищали, попадаючися їй у руки. Все, що витримувало воду, милося до нестями, все, що не витримувало, шкреблося, шарувалося, чистилося — і за два дні хати не можна було пізнати.

Правда, печатей бідності, що нерушимо лежали на всьому — на стінах, вікнах, стелі, — тих печатей годі було витравити шаруванням та прибиранням, але навіть при бідності й тісноті стало в хаті чепурно й любо. Якось у неї, у Катрі, все йшло в діло і все ставало красивим. Десь узяла перекотиполя сухого, на його шпичечки натикала квіток — і наче нічого мудрого, а таке гарне вийшло, що залюбуватись.

А так десь у скорості, після Різдва, дивиться Тарас: ідуть двоє якихось чужих дядьків і звертають до їхньої хати. А з ними отой Красицький Антін із Зеленої Діброви, що останніми часами унадивсь ходити до них. Але то приходив сам, а оце із дядьками якимись. То ходив просто, а тепер виряджений гарно, підперезаний добре.

Мати, як добачила тих людей, прожогом кинулася до хати.

— Катре! Йдуть!..

Дивиться Тарас: дядьки підійшли до хати, а в хату не заходять. Один постукав палицею у вікно.

-Добрий вечір!

А який же там вечір, коли ще Божий день надворі...

— Чи чуєте? Добрий вечір, кажу! Пустіть переночувати.

А з хати чується батьків голос. Та якийсь не такий — особливий.

— Ідіть, ідіть собі далі. Он там, коло церкви, школа є — туди йдіть ночувати. А то й під хлівцем — тепер же літо.

Тарас дивується. Навіщо батько таке говорить? Ну, яке ж тепер літо, коли Різдво щойно минуло?

— Та пустіть, пожалуйста. Хіба ж це первина? Ми ж цей двір постійний давно знаємо: коли не їдемо, то все тут ночуємо.

— Та хто вас знає... Може, ви злодії якісь... Може, ви у нас коней покрадете...

Не може з дива вийти Тарас. Батько, такий серйозний завжди, слова

пустого не скаже, а тут отаке меле...

— Ов!— Як же ви за свої коні боїтеся! У вас їх багато. Хоч половину й украдемо, так однаково ще до гибелі зостанеться.

А другий додає:

— А ви у нас белети візьміть. Поки ми переночуємо — хай у вас белети будуть.

Невеличка пауза в хаті, а потім знов батьків голос:

— Ну, та йдіть уже. Якись ви такі люди, що від вас і не відможешся.

Дядьки, обтрусюючи сніг, входили в хату. А Красицький чомусь зостався в сінях. Проходячи мимо, Тарас звернувся до нього:

— А ви ж чого? Ходіште й ви до хати.

Красицький тільки нетерпляче відмахнувся рукою. Лише увійшовши до хати, Тарас зрозумів суть усієї отої бесіди під вікнами: стіл був застелений скатертиною, на ньому лежала паляниця, стояла пляшка горілки, миска з пирогами, а друга із сметаною. Катря, причепурена, чогось коло печі вся тремтить. Аж намисто на ній побрязкує.

Дядьки увійшли, перехрестилися.

— Оце, слава Богу, що хоч до вашої хати потрапили. А то ж прямо хоч пропадай. Одно що з дороги збилися, а тут ніхто до хати не пуска.

— Мабуть, ви люди дуже гарні, що вас ніхто й до хати не хоче пустити, — каже батько.

— Кланяємося вам, свате, хлібом-сіллю!

Дядьки поклонилися, поклали хліб на стіл і пляшку горілки поставили.

— За хліб, за сіль спасибі. Проходьте ж та сідайте у нас.

— Сідати — то сідати, та тільки ніколи. У нашого хазяїна забігла десь телиця із череди, так ми за нею й ходимо. І де тільки вона нас не виводила! Аж оце на вашу вулицю привела. А потім, по сліду видно, оббігла тричі круг вашого двору, а з двору шусть у хату — отут ми й думаєм її узяти.

— Гарний ваш хазяїн, нічого сказать! Мабуть, він ледащо яке або п'яниця, що від нього й худоба тікає.

— Та він, сказать, не п'яниця, а тільки молодий та завзятий. Мабуть, пора його добре прив'язати. Вже на вулиці, кажуть, на ньому й кілля поламали.

— Добрий хазяїн, добрий. Це ж він на старість, дивись, і хазяїнувати не зможе, коли його так побито.

— Та він ще до старості такого понавиробляє, що люди дивуватимуться.

Встряє другий із дядьків:

— За очі можна чоловіка й осудить. А от краще ми його вам покажемо. Ану, Антоне, йди й ти до гурту.

Одчинив двері. До хати увійшов Красицький. Поклонився і став.

Гарний парубок був цей Антін нівроку: високий, стрункий. Взагалі для таких харпаків, як Шевченки, це був зять, що, пожалуй, і не під міру. Але що ж коли уподобав собі Катрю краще багацьких дівчат. Не так за красу, як за вдачу лагідну, за серце щире.

Один із сватів узяв Антона за рукав і почав водити по хаті.

— Ану, пройдись, лишень, Антоне, щоб люди бачили — чи не кривий, не горбатий, чи не сліпий. Дивіться, свате, дивіться й ви, свахо! Дивися й ти, дівко, бо то ж не нам із ним жити, а тобі.

Катря, видимо, не знала, куди дивитися, що робити і, взагалі, куди себе дівать. Красицький був серйозний, тільки зблід на виду.

— Ну що — бачили нашого парубка? Правда, що — хоч куди молодець? І не п'яниця, чесного роду, доброго заводу. Тепер уже й ви кажіть своє слово. Годі воду варить, пора й діло робить. Як там, дівко, рушники є?

Катря мовчить, вся палаючи. Замість неї відповідає батько:

— Та вона, мабуть, ще й не наткала. Вона в нас не хазяйка — любить довго спати та вилежуватися. А як і прокинеться, случаєм, рано, то все одно надолужить — то вмиваннячком то вбуваннячком. Та й молода вона ще, не думав я її сей год віддавати. А, по правді сказати, і весілля ні за що відбути.

— Оо! Це ви, свате, таке вже завели, що вас і до вечора не переслухаєш. Тут випить хочеться, аж шкіра болить, а вони завели. Кажіть ділом: чи віддаєте, чи нехай ще підросте?

— Та хтозна... Треба ж і дівки ще запитати — як вона... А що, Катре? Чи згодна ти йти заміж за оцього молодця?

Катря нічого не відповідає і тільки ніяково довбе пальцем глину печі. Це й є знак згоди. Одвічний символ руйнування домашнього вогнища для можливості створити своє власне, молодше, довговічніше.

Тільки згодом ледве чутним голосом промовила:

— Я не знаю... Як батько й мати..

— Та я нічого, — каже батько. — А ти як, стара?

— А я що ж? — Ти всьому дому голова — твоя й воля.

— Моя то моя, але ж бо й ти маєш сказати своє слово. Мо' ви з дочкою й не наготовили нічого, тим і огинаєтесь та на мене складаєте.

— Та ні... У нас усе готово. Ну що ж, дочко, — неси.

Катря немов з усилям відривається од печі. Повільним кроком виходить із хати. Згодом увійшла знову, несучи на дерев'яній тарелі два рушники й хустку власноручного вишивання.

Принесла, поклала на стіл. Тричі поклонила батькові, тричі матері, тричі сватам. Взяла рушник на дві руки й з поклоном подала першому сватові. Той узяв і, держучи в руках, поклонився раз батькові, раз матері.

— Спасибі ж вам, батько й мати, що ви свою дитину добра вчили. Ба, яких гарних рушників надбала!

І другому старості теж вручено рушника. Потім Катря взяла хустку й підійшла до Антона. Але не зовсім: зупинилася в двох кроках і поклонила.

Антін сам підійшов до неї, і вона заткнула йому хустку за пояса. При тім так почервоніла, що, здавалося, кров бризне з лица. А Антін стояв блідий та

аж наче ще покращав.

— Ну, слава Богу, слава Богу! — каже старший сват. — Тепер же ж треба замочити рушники. А то як порозсихаються, обручі позіскакують — що ми тоді будемо робити?

— Та ще й у дорозі, — додає другий сват. Чомусь воно завжди так буває, що другий сват мовчазніший та все тільки підбріхує.

Батько й мати просять старостів сісти.

— А діти нехай підуть та покличуть сусіда. На першу чарку.

Катря й Антін виходять. Мати встигає шепнути: "Гляди ж, до дідуся насамперед"... Катря киває: я й сама, мовляв, знаю.

Тарасові й за Катрею хочеться побігти, але ж і тут такі цікаві речі — шкода прогавити.

Батько частує старостів. Ті випивають із приговорами:

— Ну, дай же, Боже, нашим молодим і здружитися, і на світі нажитися, дітей діждати та й попарувати.

— Дай, Боже, щоб усе було гоже. Щоб оця пара та щаслива була: ківшем горілку пила, коробкою діти міряла, і щоб до старості тішилися одно одним.

Батько дякує за добрі побажання, а сам каже коротко:

— Нехай їм Бог дає, як сам знає й відає.

Мати якась — наче прибита. На лиці мов переляк малюється. До чарки тільки притулила.

— Нехай їм Бог помагає.... Як гарно починається — щоб так і кончилось... веселенько та тихенько...

Рипнули двері — почали приходити люди. Рип та рип — і не зчувся Тарас, як наріпалося повну хату люду. Та всі якісь радісні, випивають кругову чарку з охотою. В повітрі вже літають слова, повні блеску, гумору. Присне регіт, як жар на ковадлі.

Батько одно знає — підносить. Люди випивають, приказуючи:

— Спасибі вам, сусіде, що й нас не забули. Нехай же Бог помагає вам і дітям вашим.

А баби, зморгнувшись, вже й заспівали, як вони:

... на сватанні були, мед-горілочку пили, за малую та часиночку знайшли собі та родиночку...

Тараса вразила глибина думки, заложена в цю пісенну зворотку. І справді: ще півгодини перед тим і Антін, і його батько, мати, і всі їх близькі — то були чужі люди їм, Шевченкам. А от минула "мала часиночка" — і це вже їхня рідня.

Мушиш їх усіх, Красицьких, сприймати за своїх.

Прийшов дід Іван — і в хаті стало якось урочисто, поважно. Діда посадили на покуті, й він поглянув звідти на всіх орлиним своїм зором. У ньому справді було щось орлине. Старий літами, але зуби всі цілі... у волосся й вуса вкинулася сивизна, але брови чорні, як у парубка.

Прийшли й дівчатка. Гурточком. Як ото маків цвіт одразу вся грядка цвіте.

Знає ж їх усіх Тарас, але такими їх іще не бачив. Де й поділася ота задерикуватість,

невдержима насмішливість, завжди підтримувана вибухами реготу дзвінкого, як срібний блеск.

Поважні та серйозні, входять вони до хати, шпетненько виступаючи, губи підібравши на шнурочок. Посідали... пооправляли спідниці й плаhti й сидять, мов реп'яшки.

Піднесуть їм чарку — вмочать губи злегенька, хусточками обтирають, та все так делікатненько, що куди тобі.

А потім, не змовляючись, не зкиваючись, не зморгуючись, заспівали. Стрійно та лагідно. І пісня їх була повна поезії, повна особливих, небуденних слів, але те й не дивувало нікого. Бо це ж вони й творці були тієї пісні. їх матері, баби й далекі предки. І так природньо було думать, що інакшої пісні й не могли вони утворити, ці гарно вбрані дівчата.

Пісня їхня була від імені засватаної дівчини. Та дівчина говорила, що якби вона знала, в яку сторону буде засватана, то скувала б собі золоті крильця й полетіла б звідати чужу сторононьку. А особливо хотілося би їй подивитись — який то буде чужий батенько: "Чи він добрий, чи він добровірний, чи він такий, як мій рідний..."

І виходило, що й чужа сторона: гірша, й чужий батенько теж. У рідного батька, хоч кругом гори, але вільно всюди ходити. А у нерідного батька хоч і рівно довкола — але не можна піти, куди схочеш. У рідного батенька живучи, хоч і піде куди дівчина, хоч і забариться, але, вертаючись, не почуває страху, не лякається докорів. А у свекра як піде куди, то, хоч і не забариться, вертаючи, а все серце неспокійне: чи не лаятимуть?

Катерина підходить до дівчат, просить випити й закусити, а вони замість відповіді дякують піснею. А потім нараз вдарять весело, мов дзвіночками задзвонять:

Ой гороше, гороше,

Сіяно тебе хороше — При долу, при долиночці І при ясному сонці.

Ой Катрусю ти, Катрусечко,

Сватаєм тебе хорошенечко — При роду, при родиночці І при ріднесенькій неньці.

І пісня за піснею розцвітають, мов квітки, в убогій цій хаті й приховують, скрашують убожество. Чарами поезії претворялася бідна хата в золоті хорони із тисовими столами, дубовими лавами. А по тих столах виноград і заморські напитки в злотокованих чарах, князь із княгинею в пишних уборах. У князя навіть кінь срібні підковки має! А в княгині ясна зірка в лобі світить.

І радісно всім оцим простим людям купатися в тій красі й перестати хоч у пісні чути себе рабами.

II

Це сватання зовсім перевернуло все життя в Шевченковій хаті.

Насамперед тиха оселя перетворилася наче в торговицю якусь. Баби не переводилися. Тут і сусідки, й родички, й уся близька та далека жінотва, Рукава у всіх позасукувані, обличчя заклопотані, і всі вони галасують, бігають, турбуються, перекоряються, регочуть.

А Катря... Простіше було би сказати, що Катрі зовсім нема. Скажуть їй: піди туди,

стань отак, повернись, поклонись — і вона усе те проробляє з якимось

застиглим виразом не то переляку, не то здивування на обличчі.

Тарас пішов у школу... але вчитель одпустив його до-дому. Так і сказав:

— У тебе весілля в хаті. Поки не відбудеш — можеш не ходити до школи.

Коли Тарас вернув до хати, там уже було повно дівчат: Катря наскликала "на батьків курінь" — ліпити вареники.

Сміху, реготні — аж стіни танцюють!

Почали ліпити вареники для бояр "із підманою". Одна покладе хріну, друга солі, третя муки, оріхових шкарлупин, цибулі, а то й тріску. Приказки й приговори, мов струмки іскристі, бризкають доколя. Пісні родяться самі: зазвучать — забринять, тільки що розслухаєшся, а вона й урвалася.

Тарас сидить у кутку зачарований. Він ніколи не бачив весілля так зблизька, ніколи не чув такої сили пісень. Ані одної хвилини порожньої, щоб без пісні.

Аж ось почулися звуки музики, гомін і тупотня. Тарас вибіг з хати.

Повен двір людей — це прибув рід молодого. Музики ріжуть, баби й бояри танцюють. Та й з дядьків який заохотиться.

Серед бояр перед веде Кирик. Так його звать усі — Кирик. Заводіяка та чудасій між парубоцтвом, як ото дядько Свирид між мужиками. Він і немолодий уже, сказать, але такий жвавий та меткий, що аж шкіра на ньому горить.

От і зараз. Танцює "по-жаб'ячому": витягає ноги, надимається. А потім скакує нараз і починає показувати, як танцюють у Московщині. Він робив там довший час, то й понабрався їхніх пісень, приказок.

Антін не той уже блідий парубок, що був учора. Аж повищав наче. Краска грає в лиці. Висока шапка, чорний вус. Як ходить, то голову гордо триває. Мов полковник перед своїм полком, так він між своїми боярами.

Староста виходить із хати, кричить:

— Гей, люди добрі!.. Пускають нас, спасибі їм, у хату! Ідіть усі — є що їсти й пити!..

Музика гримнула дужче. Попереду йдуть батько й мати молодого.

Вони, кажуть, заїжджі люди. Чи то шляхтичі якісь давні, чи хто їх знає, а тільки чимось відмінні від тутешніх людей. Вони мужикують, як і кожний, а от щось та не так. Деся гудзик інакше пришитий, деся хустка не туди кінці держить.

Вони, сказать правду, були проти женіння сина із такою харпачкою, як Катря Шевченківна. Вони були певні, що їх Антін зможе знайти собі куди багатшу дівку. Але Антін затався: як не оцю, то ніяку.

— Чим вона тебе причарувала? Ні зросту, ні виду. Та ще й гугнява.

— А для мене так кращої й у світі немає.

Скріпивши серце, погодилися, але там, усередині, щось зосталося. От і тепер. Неначе всі слова вже сказані, всі кінці одрізані, повороту нема — а від сватів усе йде якийсь холодок.

Ніби й не дивиться нікуди старий Красицький — а все бачить з-під прищуплених очей і іноді ледве помітно й похитає головою: не такої Антону судженої сподівалися...

На щире й сердечне запрошення Шевченків відповідає гречною, але холодною подякою. І взагалі тримається так, мовби кожним рухом говорить: "Хоч я з вами п'ю й гуляю, але ви кожної хвилини мусите пам'ятати... хто ви й хто я..."

Може, воно так і не було в дійсності, але всім так здавалося. І тому, коли

Кирик вибирав хвилину і, стоячи за старим Красицьким, витягався "у хрунт", вилуплював по-баранячому очі й прикладав розчепірену п'ятірню до виска — громада охоче, хоч і в рукава, реготала.

В хаті миру — як він тільки тут і поміщається. Тараса затиснули в куток і йому нічого не видно. Чує тільки співи дівчат, регіт після чергового викрутасу Кирика, балачки доокола себе.

Згодом удалося йому протиснутися до лави й стати на ній під самим мисником. Отепер уже все видно.

Перше, що побачив, — більшість Антонової сторони було перев'язано рушниками. І звідки Катря стільки рушників набрала?

Кирик підняв палку.

— Пане господарю домашній! Просимо благословити молодим на посад сісти!

Антін стоїть рядом із Катрею. Батько й мати сидять на лаві. У батька хліб у руках, у матері снопочок жита. Антін і Катря кланяються тричі батькові й матері в ноги, а ті їх благословляють:

— Бог вас благословить, дітки...

— Дай вам, Боже, щастя, здоров'я й многая літа...

І нараз, на превелике здивування Тараса, на сцену появився — як би ви думали, хто? Микита!

Прибраний... причепурений, прияложений — держить у руках рушник, Антін і Катря беруться за той рушник, і Микита обводить їх доокола стола тричі. А дівчата урочисто співають:

Благослови, Боже,

Пречиста госпоже,

І отець і мати Своему дитяті На посад сідати.

Спів виростає, підіймається вище, вище, дівчата забирають голосами, дзвінкіше виводять — і настрій теж росте, розсуваються стіни, а посад стає пишним вівтарем.

Іде Катрусенька на посад,

Зустрічає її Господь сам Із долею щасливою І з доброю родиною.

Молодий — то соколونько. Прилетів він із чужої сторони, сів на ганку й погладає на галочок, вибираючи найкращу. А молода сіє сад-виноград із приполу. Її батько хоче одчинити ворота, а дівчина просить: "Зачини, батечку, ворітця. А то приїде отой князь із боярами, витопчуть вони мій сад-виноград кониками, розволочать яру руту нагайками..."

І до всіх близьких звернеться пісня з тихою ласкою, з поетичним порівнянням. Матір порівнює пісня із зозулею. Зозулі кажуть: "Не вставай раненько, не куй жалібненько". А вона відповідає: "Як же мені не кувати, коли має осінь наставати..."

Так і матері кажуть: "Не вставай раненько, не плач жалібненько". А вона з тугою відповість: "Як же мені не плакати — одну дочку маю, та й ту треба віддавати..."

І ходить стара неня по гаю, дивиться, як розцвітають нові гілочки, нове листячко показується на радість світові цілому — а в її старому серці сама туга. І стільки її там, гіркої печалі, що аж боляче дивитися на оту зелень, радість природи. Аж ірветься з серця гаряче моління: "Ой не розвивайся, гаю, не завдавай жалю! Не розвивайтесь, луги, не завдавайте туги! Бо я й так тугу маю — дочку від себе "ддаю... У чужу стороньку... не в свою родиньку..."

Мати Катерина плаче під цю пісню. Але так плаче, мов ховає дочку, а не віддає заміж. Щось дуже підупала на здоров'я мати Катерина останніми часами. Бліда якась ходить — ледве ноги пересуває... А на плач її так навіть баби звернули увагу й загомоніли потиху:

— Чого це вона так плаче? Мов ховає кого.

— А мо', й ховає — хіба ми знаємо?

Дівчата з лагідними докорами звертаються до подруги:

Чом ти, Катрусю, не одказала іще вчора ізвечора?

І самі відповідають:

Ой подруженьки, мої голубоньки!...

Та я ж думала, що мій батенько сам одкаже — А мій батенько рушники крає,

Старостам дає — сам мене заручає....

Якісь баби стоять коло Тараса й гомонять:

— Бач... як то воно гарно, коли дівка йде по своїй волі.

— Он Семениха як віддавала свою старшу — та й приневолила. Люди, сказать, підбили: "Одчиняй, кажуть, ворота, як одчиняються. А ягідочку, кажуть^ ірви, як поспіває. А вже як поспіне — сама відпаде". Семениха й послухала. То на весіллі так уже гірко дівка плакала, що аж слухати було тяжко. А Семениха — "нехай плаче". А ми хіба не плакали, як виходили? І ми плакали... А воно тепер і справді занастилася доля дівки. Прийде бідна Пріська до матері та вже нарікає-нарікає. А та й сама бачить, що людей слухала, а свого розуму, бач, і не достало....

Вибух реготу відвернув увагу Тараса від бабів. Це Кирик чудить. Дівчата понакладали йому найбільше отих чудних вареників. Він укусив один, а воно із сіллю. Кирик пошпурив його між дівчата. Узяв другий, а той з перцем. Узяв третій — горіхова лушпайка. Він тоді як ухопить всі вареники в пригорщ, та як швиргоне!

А там і бояре: то одному, то іншому попаде вареник чудернацький. А дівчата ще й приспівують у насмішку:

Ой бояре ви статечнії!

Доходять і к нам вісти,

Що дають вам їсти З перцем, з шафранами,

З дорогими приправами.

Дівчатам хочеться танцювати, та вони не говорять про це так просто: всі свої настрої й бажання виявляють дружечки сьогодні піснями.

Чом ви, батько й мати,
Не йдете танцювати,
Гості розважати?
І самі не йдете,
І гостей не ведете?

Що, здавалося, й яблукові ніде впасти у цій хаті, а таки знайшлося місце для танців. На двох кроках простороні крутяться й присідають люди. В хаті душно, півтемно, бо каганці гаснуть. Нема куточка чимось не зайнятого. Але всім страшенно весело, всі товпляться, мов не знають, що там сподіваються побачити.

І Антін із Катрею обкрутнулися разів зо два — аби примір показати. Потім знову сіли на посад і обмінялися перстнями. Це вже називається відбулися заручини. Дівчата мов гвіздком прибивають:

Заручена наша Катря, заручена:

Подала свою білу руку На вічну заруку.

Катря заплакала. Та й Тарас відчув, що наче відірвалося щось... Була-була сестра Катя, бавилася з малим Тарасиком, мила йому голову у суботоньку, сорочку чисту давала, а тепер от — "подала білу руку на вічну заруку"...

На вічну!..

Впрочім, Тарас іще не може того собі уявити: Катря ж іще тут, і неначе нічого не змінилося.

Мати сидить на полу. Коло неї решето з хустками і корзина з калачами. Кирик підходить до матері й простягає тарілку. Мати кладе на тарілку хустку, калач і поважно якось промовляє:

— То батькові послати....

Кирик іде, розштовхуючи людей ліктями.

— Що ви тут поставали на дорозі? Хіба не бачите, що я йду?

Підходить до свекра, кумедно кланяється кілька разів. Що протягне

Красицький руку, а Кирик поклониться. Сміх.

Старому ці жарти, видимо, не дуже подобаються, й він не простягає більше руки. Тоді Кирик уже серйозно:

Обсилає сват і сванечка, молодий і молода гречним подарунком. Приймайте мале за велике й майте за вдячне!

Так він пообносив усіх перших осіб. Тарас рахував-рахував, скільки у матері хусток, та й рахунок загубив. А це ж іще бідняцьке весілля. Правда, довго після нього чухатиметься батько Григорій, сплачуючи борги, але то вже таке діло.

Потік хусток скінчився. Мати почала розсилати калачі. Закінчилися калачі

— почала роздавати медяники. І все це у неї велично та гарно виходить. Мов ото цариця за бенкетом розсилає в знак милості від своїх рук дари в усі кінці довгих столів — так і оця селянка. Раз у життю!..

То все кланятися треба прикажчикові. То все боятися треба, щоб не огрів канчуком по спині — а тут вона, кріпачка, чує себе господинею. Сякі-такі дари

— а стане всім, Богу дякувати. І от розсилає вона їх, ті дари, в усі кутки хати величними рухами, приказуючи-повеліваючи, куди нести. І чує себе щедрою, чує багатою, як земля, як небо, зорями вкритє, а серце, бідне змучене серце, відпочиває. І всі оці струджені серця відпочивають. У хаті пролетіли незримо чари поезії. Пробилися вони з-під сліпого насильства, з-під віковичного примучення, з-під тупого властепрояву...

А з дівочих чистих уст летить пісня дарів:

Стукає, стукає Катрусіна мати,

Скрині одмикає...

Подарунки добуває.

"Дари ж ви, мої дари!

Не за рік ви зібрані — За годину роздані,

За годину за маленькую — За Катрусю молоденькую".

Мов десь там, серед отих кісників, квіток, стьожок і стрічок, відкрилося невичерпне джерело і б'є звідти негасимий потік прекрасних образів, порівнянь, поетичних зворотів і чудових мелодій. Звідки воно, оте все, й береться?

Та от роздалися всі подарунки, переговорилися усі речі, умовилися свати об чім їм було треба — і дівчата, мов той судія невмолимий, уже затягають:

Та чесала дівонька білий льон,

Виганяла сватів з хати вон.

Та чого ви, сватове, сидите?

Чом додому не йдете?

Ще ж Катречка наша, не ваша.

Хоч вона і зарученая,

Та ще ж не одлученая.

Починається розхід гостей, прощання, цілування, побажання. По яких селах то молодий застається цю ніч ночувати у молодії, але старі Красицькі вважають це непідходящим і забирають сина додому.

Старі люди йдуть спати, а молоді не до сну. Б'є життя буйним потоком! Мало пісень, мало танців, мало сміху, мало всього! Ніч коротка! День короткий, життя коротке!.. Надточати того всього! Власною силою, власною енергією, поривом і волею!

III

У п'ятницю Катря вільна — це ж день молодиць, день короваю.

Із самого рання хата Шевченків наповняється молодими. Та зубастими, та співучими, та веселими!, Всі, як на підбір, — самі первісточки. Бо то ж відома річ — що і вдовицям, і тим, що удруге вийшли, до короваю зась.

Кожна приносить що-небудь із собою: та муки, та яєць, та масла, та сиру... Разом з тим, що й Шевченки наготовили, стільки добра зібралося, що й діжі мало.

Мотнулися до комори, винесли ночви, поставили серед хати. Старшая коровайниця возглашає:

— Благословіть, батьку й мати, чесний хліб замішати!

— Бог благословить!
— Другий раз!
— Бог благословить!
— Третій раз!
— Бог благословить!..

Жваво розпочинається робота. Одні місять тісто, підливши туди горілки — "щоб коровай веселіший був". Другі затівають лапшу, треті пряники. А там варять варену, а там сукають свічки. І все то з приспіваними, з приговором, із жартом і висміхом.

До помічі кличуть і господа Бога, і Пречисту Матір — "і всі святі в хаті —йдіть коровай бгати".

І вся ця братія згоджується допомогти, тож виходить, що:
Сам Господь коровай місить...
Пречистая підливає,
Хусточкою накриває,
Ангели водуносять,
Миколая на поміч просять.

З такими то помічниками й коровай мусить бути особливий. Так воно і є, бо при ближчій розгледі у тому короваї:

Семилітня пшениця,
З трьох криниць водиця,
Сім кіп яєць,
Дріждів горнець,
Корець муки пшеничної,
Цебер води кринишної,
Г арнець солі ледової,
Другий сити медової,
Снопок рути зеленої,
Корч калини червоної.

Тарас сидить. Його захопив цей безконечний потік творчості, гумору, шаленої веселості. Жінки сміються при всякій нагоді й без усякої нагоди, тут же творючи собі ту нагоду. Варт одній, маючи руки в тісті, тернутися коло кишені, як на неї починають сипатися з усіх боків смішки, що це вона хоче накрасти тіста.

Жіночки-коровайнички!

Бгайте коровай, бгайте Та в кишені не ховайте.

Щоб на лихо вам не прийшло Та в кишені тісто не зійшло.

Або помітили, що одна скупко принесла яєць. Зразу ж узяли її на зубок.

Ой я на коровай ішла,

Коробку яєць несла.

Здибали мене хлопці,

Побили яйця в коробці.

Зробили мені біду —З чим же я на коровай піду?

Але от тісто готове, замішане. Треба тепер йому дати час висходитися, отже самим ділом диктується перерва. Тим більше, що й на інших фронтах — на прянешнім, галушечнім — теж справи вимагають деякого відпочинку.

Та зробити перерву просто от собі так на весіллі не годиться — і молодиці починають у пісенній формі зачіпати хазяїв. Ми ж, кажуть, пшеницю пололи, ручки покололи — треба ж уже сватам сором знати та нам хоч по чарці дати.

А свати зарані це все знають, і Катерина просить коровайниць за стіл. Появляється чарка, баби хилляють так, що пляшка товстого скла спорожніла в мент. Катерина пішла наливати другу, а їй услід:

Почни, свате, бочку,
Що стоїть у куточку:
Поки того коровай випечемо,
То ми тую бочку виточимо.

І так було весело, а тепер, вже й удержу нема. Якись боги радості увійшли в молодиць і поривають їх до ще буйнішого сміху, до крику й тупоту ніг.

Коровай — це ж символ життя й багатства хлібороба. Коровайниці це знають і чують себе жрицями, що стоять коло самого стрижня ритуалу. Їх веселість не просто собі піднятий настрій сільських баб — вони служительки культу, і це так само кладе печать на особливість їх радостей.

Але от минув потрібний час. Тісто висходилося. Коровайниці встають, дякують. Приступають до місіння діжі. Рукава закочуються на дужих, натруджених руках; тісто аж кавчить під ударами.

В хату зайшла Катря. Коровайниці зустрічають її співом:
Проси Бога, Катречко,
Щоб Бог дав —
Щоб тобі коровай ся вдав:
Як день білий,
Як Бог милий,
Як яснее сонечко,
Що світить у віконечко.

Катря мовчки кланяється кожній коровайниці в пояс. Всім приємно дивитися на цю скромну, тиху дівчину. І нараз, несподівано для Катрі та, мабуть, і для самих бабів, з уст коровайниць посипалися похвали Катрі. Почали пригадувати, як вона й тій услужила, і тій допомогла, нікому не сказала слова вперек, нікого не зачепила й не обмовила.

— Так бач, чому воно цей коровай так легко міситься!

Катря почервоніла і застидалася, а мати й схлипнула трошки, від щастя.

А піч, це святе місце всякого древнього житла, вже палає, жере ненаситно оберемками ношені дрова, просить усе нових і нових жертв. Коровайниці порівнюють це палахкотіння з диким реготом. "Піч наша регоче — короваю хоче!" А в такт тому шаленому реготанню — "і припічок усміхається — короваю сподівається". А разом із

ними — "і лавки дригають, і вікна моргають". Словом, уся хата наповнилася одним бажанням, одним трепетом — побачити скоріше короваю.

До цієї надзвичайної події й готується усе живе й неживе у хаті. Темп пісень жвавішає, кудись кличуть, кудись тягнуть ті звуки, рухи стають бистрими й міняються швидко. Щось іде! Щось близиться! Щось готується!..

З грюкотом виноситься посеред хати лавка. На неї ставиться віко діжі вверх рубцями, нахрест кладеться кілька віхтів соломи. Це ложе короваєві. У підошву, у тісто примішують вівса, проса — це щоб вона твердіша була.

— Щоб музика спідки не вгриз!

Це всіх смішить. Усім уявляються музики, завжди голодні; як вони, поївши все, що їм дано, просять іще й спідки від короваю. А вона з вівсом та просом!.. Га-га-га!..

Підошва готова! Наступає найважливіше... найсвятіше ділобгання самою короваю!.. Коровайниці гукають:

— Гей... пане господарю! Клади гроші в коровай! Щоб діти багаті були!..

Батька таким іще ніколи не бачив Тарас. То він усе задуманий, тихий.

Ходить повільно, говорить повільно, усміхається рідко. А оце — не пізнає Тарас батька!

Сказати би напідпитку — так ні. А між тим з лиця не сходить блаженна, майже п'яна усмішка, вираз усього обличчя якийсь благосний, безконечно добрий. Здається, попроси у нього зараз що хочеш — не відмовить.

Оце весілля, він знає добре, міцно вдарить по добробуту сім'ї, але не жаліє о тім і попросту не думає. І зараз. Коровайниці кличуть кидати гроші. Він підходить, ласкаво дивлючись. Одна рука в кишені. За звичаєм, батько має покласти до спідка короваю кілька копійок.

А Григорій витягає жменю мідяків і, не міняючи блаженого виразу лиця, кидає в тісто.

Коровайниці загули:

— О-ов!.. Оце так, та-а-ак!.. Оце й я скажу, що не жаліє батько для своєї первачки.

Григорій одійшов, усе такий же усміхнений, мов аж непритомний трохи.

До діжі приступила Катерина. Кінцем білою рушника прикрила ті гроші, а рушник придавила голим ліктем. В центрі короваю вийшла ямка. Доколя тої ямки молодіці почали ліпити з тіста сонце, місяць... зірки, фігури голубів, а найбільше шишок, подібних до якоїсь повної квітки.

Короваю, мій раю!

Я ж тебе вбираю Да в рожевії квіти,

Щоб любилися діти.

Не треба, каже пісня, їхати до великого міста, кликати малярів заморських для прикрашування короваю — наші жіночки несогірше це зроблять, "да в около зірочками, з-під споду ризочками, а ізверху квіточками та райськими пташечками".

А другий гурт тим часом готує лежень, а третій ліпить шишки для роздачі гостям. Серед тих шишок буде дві позолочених, пофарбованих суриком — то для

молодого й молодії. Будуть вони ходити з тими шишками по селу, скликати людей на весілля.

Коровай готовий!.. Пообмакували вишневі гілочки в тісто й повтикали доокола. Тепер свічі.

Ой дайте нам свічки —Підемо до річки Калини ламати,
Коровай вбирати.

Шість свічок уткнули в коровай. Сему, найбільшу, приліпили на ніж, покладений у порожній діжі. Як запалили — справді мов якийсь олтар воздвигся у селянській хаті. А до того ж як grimнуть молодичі урочисто:

Да багат, Катрю, батько твій:

Густо пшениці на новині Да високі стоги на току,
А ще вище — коровай на столі!

І такі вже то всемогутні чари пісні, що дядько Григорій, цей харпак із харпаків, злидень нещасний, чує себе зараз, мов справді той богач казковий, що стоїть посеред казкової обильності, уперши руки в боки, широко ноги розставивши, посміхається, дивлючись, як гості хвалять його добро.

Але от уже час сажати коровай у піч.

А де ж тая господиня,

Що в шубі?

Нехай вона старається Коцюби,

А де ж тая господиня,

Що була?

Нехай вона старається Помела.

А де ж тая господиня,

Що в хаті?

Нехай вона старається Лопати!

Не надіючись на господинь, коровайниці затягають:

Рано ми, рано Підем до коваля,

Щоб нам скував кочергу,

Щоб нам піч вигребти.

Рано ми, рано Підем до коваля,

Щоб нам скував лопату,

Та широку, як лаву, —Спечем коровай на славу!

Gримнули закликком на всі чотири сторони світу:

Гей, до бору, свати, до бору!

Та й рубайте сосну здорову,

Та трощіте її на дрізки,

Та кладіте її на вогонь,

Та нехай наш коровай гнететься,

Гей, та кладіте її на загніт!

Славен наш коровай На весь світ!

Піч і коровай — живі істоти. Вони ждуть одне одного, вони стремлять, вони жаждуть єднання. Піч простирає свої жагучі обійми і, в пориві страсті, може спалити коровай. Щоб цього не сталося, коровайниці стараються хвалити піч, улагодити її.

А в нашої печі Срібернії плечі,
Орловії крила-Щоб коровай гнітила.

Старша розпорядителька просить благословення — коровай у піч посадить. Тричі відгукуються батько й мати. А далі — тю!.. Виступає знов Микита!.. Тарасові заздро.

У руках у Микити помельце. Старша коровайниця гукає:
— Ей, ти, кучерявий!.. Вимітай піч, бо будемо коровай садити!

Микита, видимо, тільки й чекав цього заклик. Кинувся до печі не вимітати, бо піч давно виметена, а в такт пісні водив помельцем — по черені.

А де ж, а де ж Катрусине браття?
Та нехай, нехай Китаїв шукають.
Та нехай... нехай У печі вимітають.
Жіночки коровайнички,
Час корова-а-ай садити!

І цей призивний заклик у вухах лящить — так голосно й щиро вигукнули його молодиці. І зараз же дрібним виспівом веселенько:

Кучерявий піч замітає,
А чорнява заглядає...
Чи хороше замітає.
Ой мети... мети Хорошенечко,
Щоб було в печі Та гладенечко.
В іщасливому місці Короваю сісти.
А як не виметеш печі,
То наб'ємо тебе в плечі.

І справді, почали коровайниці штурхати Микиту в плечі. Микита обороняється, а Тарасові знов заздро. Коли тут батько. Мов угадав, що діється в душі сина. Підманив до себе й шепотить:

— Оце тітка Шпурниха буде садити коровай у піч. А як посадить та витягатиме лопату назад, то ти підскоч зненацька та й вирви у неї лопату з рук.

У схвильованім здивованні питає Тарас:

— А чи можна ж?..

Селянське виховання не дозволяє йому так поводитися із старшими. Але батько каже, що можна.

— Як я тобі кажу, так, значить, можна. А як вирвеш — тільки смикай добре, щоб таки вирвати. А як вирвеш — сідай верхи й скачи по хаті. Будуть просити в тебе лопати — не давай, аж поки викуплять.

Тарас червоний, схвильований одійшов у бік і нетерпляче чекав моменту своєї чинності. Йому було страшно — а як не зуміє?

От коровайниці узялися за солом'яні віхті й почали пересаджувати всю оту

хитромудру будівлю на лопату. На одній лопаті не поміщався коровай — двома ще з обох боків підтримували.

А тепер у піч нести. Як би не поломити! Бо'то ж дорога далека. Питається коровай перепечі,

Чи далека доріженька до печі?

Дайте пирога підпираться,

Щоб до печі доріженьки допитаться.

Гей, пече наша, пече,

Спечи нам коровай грече!

Обережно несуть оту хлібну споруду на трьох лопатах. Ще обережніше садовлять у піч — і на тім закінчується перша, найважливіша частина дії.

А в той момент, коли тітка Шпурниха витягала лопату з печі, кібцем налетів Тарас і рвонув що було сили за лопату.

Тітка жажнулася, аж крикнула. А Тарас з якимось переляканим лицем почав гасати по хаті. Властиво, не гасав, а тупцював на одному місці, бо хата була тісна.

Вибух реготу розкотився докола. Особливо сміялися лапшівниці, варенишниці тощо.

Ой носаті коровайниці, носаті — Що дали хлопцеві з лопатою гасати.

Коровайниці приступають до Тараса, просять його віддати лопату. Тарас кричить: "Не відда-ам!" Він підбадьорився, розгорівся, зрозумівни, що це ж усе гра, тільки безконечно цікавіша з дорослими, ніж із дітьми.

Одна баба сує Тарасові жменю горіхів, друга пару зліплених пряників... третя сушених кислиць. Понадавали Тарасові повні руки, аж лопата сама впала.

Коровайниці миють руки, приговорюючи:

— Скільки пар руки мило — стільки щоб Катрин чоловік пар волів мав.

Дві жінки відносять ту воду на тік і там виливають. А всі жінки, які тільки є в хаті, підхоплюють діжу на руки й починають з нею танцювати.

Молоді молодиці, держучися однією рукою за діжу, другу впирали в міцний бік і відбивали підківками густо. Старші, в розумінні святості ритуалу, серйозно, з якимись проясненими обличчями витупували призначене. Мати, підбадьорена, наче забула всі свої хвороби і, пів-закривши очі, дрюбає собі у товпі, не в такт перебираючи ногами. Микита підстрибує, як тільки може, високо. Забув і своє підпарубоцтво, і всю свою солідність. Стрибає й вигукує щось невиразне, а що, мабуть, і сам не знає.

Але найцікавіше всього було Тарасові дивитися на батька. Не то що не бачив ніколи, а не міг би Тарас і уявити собі батька хоч приблизно таким! Закинувши голову назад, час від часу вигукуючи щось вроді "х-ха-а-а-а", він так бив об долівку ногами, що за кожним разом вибивав яму. А вибивши, ще й повертав обцасом, мов уся ціль була в тому, щоб вибити більшу дірку. А обличчя цього віковичного кріпака було переповнене таким безконечним, таким прямо неземним якимось щастям, що навіть малому Тарасові ясно стало: такої радості досягає чоловік тільки раз у житті.

Тричі стукнули молодиці діжею об сволок, а потім сталося таке, що Тарас і

зрозуміти одразу не міг.

Серед гуку і криків, і реготу прозвучав нараз призив:

Наша піч на сохах,

А діжа на руках —Поцілуймося,

Помилуймося!

А хто кому рад?

І після цього гасла — як кинуться всі цілуватись та обійматись. Цілувалися молодичі з молодичами, цілували батька, матір, Микиту, а якась півдівчина, півмолодиця ухопила Тараса в обійми й цілувала так, що аж у хлопця голова закрутилася. А що вже Катрю, так її обліпили всю.

Нескоро минув цей шал загальної близькості, єднання, братерства у спільній радості, в спільному переживанню святощів колективного празника. Це був гімн Життю! Там, де присутнє воно, мусить бути радість, бо воно саме — Радість!

Але от перецілувалися тричі по тричі всі, трохи вщухло схвильовання молодих сердець і ті неясні якісь поклики, що прискорюють дихання й

млосними роблять очі. Невгамовані коровайниці вже гукають:

Ой були ж ми в ділі,

Добре попотіли,

На Бога ж ви гляньте —Нам горілки дайте!

— Зараз, зараз мої голубоньки! Зараз, мої дороженькі! Зараз мої золотенькі! — вигукує батько.

А Катря вже несе, і Катерина теж несе, а помішниці лагодять. І знов залізають усі за стіл, тепер уже надовше. Жартів, пісень, сміху, дотепів — не оберешся! Зачали шкилювати — ті, що саджали коровай у піч, вичванюються перед іншими:

Черевата місила,

Губата ліпила,

Горбата саджала,

А красная та хорошая У піч усадила!

А ті, що лагодяться з печі виймати... виставляють себе попереду всіх. По їхньому так виходить, що

Товста в піч сажала,

А зубата зазірала,

А чорнявая, сердешная,

Із печі виймала.

Всіх перевершують ті... що не брали участі в короваї:

Котора місила —Щоб трас ця трусила!

А котора вимітала —Щоб і не покидала!

Про коровайниць кажуть, що вони п'яні і весь коровай покрали. Поховали його в кишені, але як зійшло тісто, то стало в кишенях тісно, кишені подралися, а коровайниці сорому набралися. Так і йдуть ці жартівливі приспиви під безперестанний сміх і чаркування.

А там, в таємних глибинах печі, совершається таїнство: випікається коровай, ніби твориться гаряча жива істота. Як це робиться — ніхто не знає. Це така ж тайна, як і зародження людини.

Але от у чім біда. Вони, тобто піч і коровай, так довго ждали одне одного, так довго чекали, що от тепер, сплівшись в обіймах, напевне, не захотять добровільно розлучитися. Коровайниці вже готуються до рішучих дій:

А де тії ковалі живуть,

Що золоті сокири кують:

Ой ковалю, коваленьку!

Скуй мені сокироньку,

Будемо піч рубати —Коровая добувати.

Впрочім, є й такі, що думають залякати. Вони теж просять того самого коваля:

Да скуй мені, коваленько,

Гострий міч,

То я прорубаю зверху піч...

Щоб наш коровай ізлякався...

З печі на вічко забрався...

А з вічком в комору сховався.

Підходить... підходить тривожний момент. Головна коровайниця вже витягла помічні хлібчики, розломила й тикає пальцем у гарячу середину. Випеклися!

Уже треба розверзти таємну заслону... Що то воно там? Чи вдався коровай, а чи, може, розплескався по печі й вийшов м'якинець?

Притихло в хаті... У всіх обличчя наповнені чеканням. Коровайниці нервують, хоч не хотять того показати.

І от з темних паруючих глибин печі повагом показується уся хлібна споруда — і загальне "О-о-о-о-о!" говорить, що коровай удався!

— Славен наш коровай! Славе-ен! — гримнула уся хата: і люди, і стіни, і лави...

Як святиню цінну, кладуть пишний хліб на віко, застелене сніжнобілим рушником. Жаром і смашним запахом дише розкішний коровай! Так, із віком, і несуть його на стіл. Радісним хором брязкнули коровайниці, мов у кимвали многоцінні:

Ой славляно да прославляно Да на столі поставляно —На столі-престолі!

Оце ж тобі, Катре...

Вірна твоя заслужчина,

Що ти заслужила у Господа Бога Та в рідного батенька Тихими да походами,

А низькими уклонами.

Тепер же й нам покорися Ще й низенько поклонися!

І схвильована Катря кланяється. Так низько, що намисто звисає аж до підлоги. Та й є за що поклонитися хліборобській дочці. То висока честь на весіллі — гарний коровай.

А коровайниці-побідительниці, героїні, вже ляснули в долоні, вже вдарили підківками, вже дрібочуть співом:

Ой нам коровай,

Ой нам красний,

Ой нам вдався!

А ніхто не відає,

Що у тому короваю:

Зелізня в ньому підосва*

А срібнії обручі,

Золотії шишечки,

В середині райські пташечки,

А на вершечку завше цвіт — Славен-преславен наш коровай на весь світ!

На весь світ, не інакше! На меншу мірку не згоджуються!

Баби тнуть собі на губах байка, що музики немає. Підбочившись, пливуть... мов лебедихи, вихиляючися станом. А посередині хати — Тарас аж зареготався, дивлючись. Батько й мати, узявши під пахву по калачеві, танцюють одно проти одного. Хворе лице матері розчервонілося повним безмежним щастям, схудлі руки тріпляться по боках, а ноги, стомлені, порепані, вимучені стернями життєвими заплітаються в незвичнім танці...

А батько — ой Боже! Мов нічого і не робив він весь свій вік, тільки танцював — такі викрутаси виробляє ногами. То затупоче, дрібно, то навприсядки вдарить, то лясне по одній, по другій халяві долонею та все покрикує:

— Ану, стара! Ану піддай жару! Ех-ех! Ех-ех!

І вона старається. Вже не слухаються оті бісові ноги, але радості так багато, серце так переповнилося, — як же то все й виявити? І Катерина танцює, а сльози ллються по схудлих щоках, застигаючи в зморшках.

— Ой, не можу більше! — і повалилася на лаву, важко дишачи, але щасливо всміхаючись.

А батько вже схопили старшу коровайницю та коло неї гоцака, гоцака, гоцака! А вона, ідолянська баба, і плечима знизує, і головою то сюди, то туди, то сюди...

А доокола — вир із сплєтених тіл, рук, ніг. Втричі більшу хату дай — і то буде тісно. Вже співає хто що попаві

А піч наша та бичка привела,

А припічок та телушечку,

А запічок та ягнушечку,

А кочерга та яєць нанесла,

Наша ступа та на яйцях сиділа,

А лисиця хвостом вертіла,

А помело кудкудахтало...

І таке вже почали верзти, що й купи не держиться.

Отакий то коровай, радюний та веселий був у Катрі у Шевченківни на її весіллі!

IV

Кятря за всі ці дні чи й сказала хоч одне слово. Та й не потрібувала говорити — за неї все скажуть інші. Та не просто, а виспівають.

Одно, що їй можна було робити невозбранно і ні в кого не питати, — це плакати. І Катря надолужувала. Походить-походить — і заплаче. Погляне на що, згадається їй що ; і заплаче.

У суботу вранці — до церкви. Висповідалася, запричастилася — і заплакала. Бо це ж вона і з церквою своєю прощається. А з нею так багато зв'язано споминів ще з дитинства. Он до того образу, пам'ятає, малою буди, допиналася-допиналася... та так і не доп'ялася. Он чотири євангелісти вгорі, старенькі вже, порепалися-Іконостас, вишиваними рушниками прибраний та квітками позолочуваними. Є там і Катрин рушник, є там і Катрині квітки. Ще дівчинкою робила і з трепетом сердечним вішала на образ перший свій дар.

Коли вернула до хати всі дружечки вже в зборі. Та вивбирані, позаплітувані, попричісувані, та в квітках, та в плахтах, та в доброму намисті. Налагодилися йти разом із молодю по селу, гостей на весілля закликати.

Мати наготовила кілька вузлів із шишками, бо то ж у кожній хаті, до якої зайдеш, треба залишити по шишці. Дружки забирають вузлики, а Катря бере свою, найкращу, пофарбовану й позолочувану.

Уже готові йти. Дівчата співають про свою подругу Катрю. Але в їхньому співі вона виходить не така, як усі люди. Показується, що мати, родивши оцю Катрю, місяцем її обгородила й сонечком підперезала. А от тепер виряджає на село й наказує:

Іди, доню, в щасливу годинку,
Іспроси до себе всю свою родинку — І близькую й далеку,
Велику й маленьку.

Катря стала на коліна перед матір'ю. Цього звичай не вимагав, це вже так, від повноти душевної. Мати обняла дочку, поплакали...

Вийшли дівчата. По вулиці мов ковер коштовний розіслався. Садками і нивами благословенними запахло. Мовчки дівчата йти не можуть. Не співати хоч хвилину — це наче ганьба якась, і вони дзвінко звістують усім, що от, дивіться, ми йдемо:

Ой чиї то дружечки Через вуленьку перейшли?

Та все по три, по чотири.

То наша Катруся йде Широкими вуличками Із^своїми дружечками.

Перша візита до отця Йвана. Він жив найближче, й по серцю так виходило.

Отець Іван почув спів і вийшов. Привітно загукав до дівчаток:

— А-а-а!.. Милости просимо, милости просимо! Заходьте, заходьте! І гостинно одчиняв двері.

Катря увійшла, за нею дружечки.

— Ой... хату мені закрасили! Ах ви ж, мої голуб'яточка!.. Стара!.. Ану, де ти там заховалася? Катря прийшла на весілля кликати.

Увійшла матушка. Катря кланялася низько.

— Просили батько й мати, і я прошу на хліб, на сіль та на весілля. — І подавала червону шишку отцю Іванові.

— Спасибі, моя дитино, спасибі. Дай же я тебе поцілую. Дивись, жінко... яка

дівчина вирівнялася. А було ж таке манюне. Стара! А чи нема там у тебе чого солоденького — нехай би дівчатка погризли трошки...

Матушка внесла еону, горіхів, ріжків, дешевеньких пряничків. Дівчата стіснялися, брали по три зернини еону. Отець Іван набирав ласощів пригорщами й кричав, щоб держали долоні.

— Держи, а то в пазуху всиплю!.. Не бійтеся, дівчата: не стане — я ще принесу! Я не такий скупий, як моя попада.

Дівчата хихотіли в рукава.

— А ти, білява, чому не жуєш? їж — попа не об'їси ніколи. Жаль, Катре, жаль, що не я тебе вінчаю. А то б ми з тобою й гопака б ударили... правда?

Мели та не замелюйся, — вважала за потрібне осадити свого чоловіка матушка, але отця Івана загнuzдати було трудно.

Він сипав приказками та дотепами, мов з мішка. Дівчата спочатку соромилися сміятись, а потім уже реготалися залюбки, навіть віджартовувалися.

Катря, мов справжня княгиня, мовчки встала й тим дала всім знати, що час іти далі. За нею встали всі дружки, сміхи утихли, навіть батюшка споважнів.

Катря з поклоном повторила свою просьбу й велично вийшла з хати. Отець Іван повернув старшій дружці прикрашену шишку, а вона взамін дала йому звичайну.

Потім пішли до отця Григорія. Там усе було сухо й непривітно. Потім до діда Йвана, до тіток, до близької й дальньої родини, до сусідів.

Всюди приймали Катрю щиро і сердечно, бо Шевченки таки справді жили в добрій злагоді з усіма. Село взагалі вимагає товариських відносин: якби їх не було, й села позападалися б.

Без сусідської допомоги хіба обійдешся? Ярмарок коли та коли, а потреба є зараз — ну, і йдеш до сусіда. Чи горщик розбився, чи решето продірявилось, буравець чи долото зламалося — і йде чоловік:

— Кив-кив ручка, панська сучка: хто дась — той паня, хто не дасть — той свиня. Здрастуйте! З тим днем, що сьогодні.

— Здрастуйте й ви. А що скажете доброго?

— А що ж я скажу доброго, як чоботи порвалися, а завтра їхати аж кричить. Дай, сусіде, чобіт, Бога ради, а я вже...

І сусіда дає, бо знає, що й йому колись може таке трапиться.

У Шевченків не було нікому одказу. Коли дід Іван оцій же самій Катрі справив — це давно вже — перші чоботята, так уся вулиця... тобто діти усієї вулиці ходили сповідатися й причащатися у Катриних чобітках. Онисько колись позичив свити одговітис. Та й одговівся і великодні свята усі носив ту свиту.

І обоє вони, Шевченки, подільчиві були. Оце напарить Катерина кваші, та як добра удасться, — непременно пошле сусідкам, хоч потрошку. Або пирогів напече з горохом, чи вареників наварить — конче пошле сусідам.

І от тепер усе це згадувалося й відбивалося в тій ласці та теплих слові, з якими зустрічано Катрю в кожній хаті — і Катрине серце росло. Вона була горда тим, що у неї

такі батько й мати, бо це ж через них її так зустрічають привітно.

Але всього села не обійдеш, всіх людей не закличеш. Вже й так дружечки співають, що вони "ніженьки потопили, червоні чобітки попилили, золоті підковки поламали, поки рід весь зібрали". Де ж пак! Ходили ж бо "од кілка до кілка, не минули й дворка".

Вертають до хати. Ще не доходячи, дають про себе вість, щоб готовилися їх приймати:

Обмітайте двори,
Застилайте столи,
Кладіте ложечки,
Срібні блюдечки,
Золоті мисочки —От ідуть дружечки.
Сповняйте кубочки,
Сповняйте повненько —От вони вже близенько!

Мати виходить назустріч і просить до хати, але йде туди тільки частина. Друга частина з Катрею застається надворі. Починається перекоряння.

Ці, що стоять із Катрею, просяться до хати, а ті звідти їх висміюють. Ці вказують на труднощі, які вони перетерпіли, скликаючи гостей.

Що були ми за горою,
Та були ми й за другою.
Якби бубни не бубнили —Були би нас вовки з'їли.

А з хати їм відповідають насмішкою:

Було б полем не блукати,
А по хатах поклін дати.
А тепера вибачайте І надворі почекайте.

Перші знову просяться:

Ой нас коні не возили,
Нас ноги носили.

А ви милость майте —Нас до хати пускайте.

У відповідь дістають дозволення вступити тільки до сіней.

Недалека дорога —Від порога до порога,

Трошки потерпіте І в сінях підождіте.

Дівчата під проводом Катрі вступають у сіни. Але їм того мало, просяться далі:

Добрий вечір, мати!

Пускай вже й до хати!

Чи гаразд ми зробили,

Що всю родину спросили?

їх похваляють, що це вони зробили добре, але до хати ще не пускають. Аж старша дружка звернулася вже просто до головних осіб:

— Батько й мати! Благословили на село виходити — благословіть і в цей дом уступити!

Благословення відбувається тричі, старша дружка дубцем робить знак хреста в

одчинених дверях — і всі вступають до хати.

Тут уже зготовлено їм попоїсти. їдять і трохи відпочивають, бо зараз — особлива робота: вильце вити.

У два хліби втикають соснову гілку, а пагони її прикрашають букетиками калини, вівса, барвінку, перев'язують шовковими нитками, заплоччю, лентами, а над усе — піснями:

Та всі ж ми сади виходили,
Та всі ж ми вишеньки вигляділи.
Одну вишеньку злюбили Та їй вершок зломали.
Усі луга виходили,
Хрещатий барвінок вирізали,
Зеленого явора вирубали,
Червону калиноньку виломали,
Півстога вівса висмикали...
Поки своє вилечко вбрали.

Дівчата вбирають щиро й обильно — а в тім теж любов і охота показати свою доброзичливість до подруги. Катрю це зворушує до сліз. "І за віщо вони всі так мене люблять?" — думається їй, і вона кидається з повними сліз очима цілувати своїх подруг.

Відчуває цю приязнь і батько, а вже найбільше — Катерина. Сірі будні викликають і сірі почуття. Там сварка з сусідкою, там іще що-небудь дріб'язкове, нудне... буденне. І здавалося Катерині, що це, власне це, определяє її стосунок до оточення, що це вічно пам'ятається, а потім вилазить при нагоді, мов шило з мішка.

І от показалося, що ні. Що зовсім не це лежить у глибокій основі взаємин. Що люди їх, Шевченків, шанують, люблять і от уже показують це — і прийняттям дочки, і короваєвим торжеством, і оцими квіточками дівчат^.

Серце Катерини розтопилося, Вона не знала, вона не могла собі уявити, що це буде так. їй здавалося — хто там піде на харпацьке весілля? А як і прийде хто, то аби наїстися, напитися — і тут же зараз обмовити. Вона готовилася, що це весілля стане для неї новим джерелом невтишних сліз, гірких і солоних, сліз обиди й сорому — а от заповідається усе так несподівано гарно. Вже ж видно, по всьому видно, як воно буде, — і Катерина знов плаче, але вже від щастя, від переповнення душевного!

Та мої ж ви, голубочки! Та мої ж ви, серденьточка!.. Та мої ж ви, ріднесенькі... —1 не знає вже якими словами, якими інтонаціями виявити те, що накопалося у переповненім вдячністю серці. А дівчата відповідають жартом:

Половину вильця ввили,
А горілки ще не пили.
Катрусечко, серце!
Дай горілки з перцем!
Якої? Оковитої — Для мене працювитої.
Якої? Солоденької — Для мене молоденької.
Це вони так. Хіба вони її питимуть, горілку? То тільки для сміху.

Як кликали нас вильце вити,
Так казали: будемо мед-вино пити.

А вони нас піддурили — Та й водою не напоїли.

Ходімте до криниці — Нап'ємось водиці.

— Ой голуб'яточка ж ви мої! — сується Катерина. — Та я ж вам зараз солоденької! Та я ж вам легенької! — і кидається з хати, внести наливочки.

А дівчатам тільки того й треба. Зразу ж гукнули услід:

Знати, знати Катрусину мати!

Вийшла з хати,

Щоб нам горілки дати.

— Ось я! Ось! Ось! — гукає Катерина, трусячи пляшкою в повітрі. Наливає в чарку запашної. Дівчата хилляють із сміхом та приговорами, закусують пряниками.

Вильце добігає кінця. До гілочок прикріпили тоненькі свічечки, внизу поставили перев'язані колосочки жита. На закінчення вбили гвіздок у стелю й прив'язали вильце за вершечок вірьовочкою — щоб не хиллялося. Все!

Тепер величальної до вильця:

Ой багат Катрусин батько, багат!

Зародила пшениченька та й на новині,

Поставилися густі копи в полі,

Високі стоги на току,

А ще вище — вильце на столі.

Вильце — то символ дівочої краси й чистоти. І стоятиме воно, вильце, тут на столі, поки дівчина дівчиною, поки вона в батьковій хаті.

V

Вильце — то абстракт ритуальний, і тому тут нічого жалібного нема. А от далі наступає виття вінка для молодої.

Тож останній вінок у житті, та ще й так ненадовго: "У суботоньку на хвилю, а в неділеньку всю днинку. В понеділок — скинь вінок з золотими лентами на кілок..." Дівчаточка ще довго носитимуть свої вінки, пишатимуться ними — і тільки для Катрі він уже останній.

Летіла сорока — чигече,

Сіла на столик — щибече.

Плетемо віночок удатний,

Тобі, Катрусечко, остатний.

Жаль процикає в серце. Плаче Катря, плаче мати, зажурився й сам батько на ці пісні, із самих жалів сплетені. Йому боляче дивитися, як плаче Катря. Це ЛfI вінок останній, і день останній. Завтра вже все буде по— інакшому для Катрі. І хата не та, і люди не ті, й небо навіть не таке над головою. Та й сама вона не та, люба дитина...

Вінок готовий. Дівчата любуються своєю творчістю:

Ой устань... Катрусе, подивись,

Чи хороше віночок ізвивсь?

Ой як нехороше — розірви,

Ми тобі кращий зов'єм...

Наступає найжалібніша частина дівич-вечора — розплітання коси. Чомусь власне цей обряд найбільше вражає дівочу душу. Та й не тільки дівочу.

Дівчата викотили насеред хати діжу, поклали на неї подушку, рядно й посадили Катрю. Старша дружка возгласає:

— Благословіть, отець і мати, вашій дитині косу розплести.

Мати, за сльозами, вже нічого й не говорить, тільки рукою махнула. Батько теж промурмотів щось невиразне. Він у клопоті. Звичай велить йому першому почати розплітати косу дочки, а як воно це робиться?

Корявими мужичими пальцями торкнувся перший раз у житті шовку дівочого волосся — а воно липне до зашкарублої долоні. І якась невідома солодкість розлилася від того дотику. Як ніколи в житті інтенсивно відчув, що це його дитина, що це — частина його самого. Це ж було перше дитя. Коли воно найшлося, вони з Катериною боялися за нього й братись — якби не переламати. І перше слово пригадалося, перше дитяче белькотіння. І як воно, мале, колись у колодязь упало, а він, ні одної секунди не роздумуючи; кинувся у той колодязь сторч головою і чудом якимось не роздавив там дитя.

А то ще й такий був із нею випадок — це вже підлітком. Поїхав у ліс Грицько, і Катря з ним. Треба йому ще там зостатися, а Катрю виправив додому. Показав дорогу, розказав де звертати — все як слід. Справивши що було треба, поїхав додому.

Приїздить:

— А де Катря?

— Як де? Вона ж із тобою.

— Не приходила?..

— Ні...

І гнав коня, мов божевільний, назад у ліс, кинув де здря й бігав потім несамовито по лісові й кричав, аж ірвав собі горло: "Катре! Катру-у-усю!"

І знайшов під деревом. Сидить, бідна дитина, очі широко відкриті. Питається Григорій: що тобі? Чи не трапилося чого? А воно мовчить. Та аж дома вже заплакало й подало голос.

Усе це і ще багато-багато пропливло нараз через душу батька Григорія — і він відчув, що це ж, властиво, віддирають шматок його серця. І заплакав батько Григорій. Як баба послідня заплакав.

Весь великий древній обряд змушував багато переживати оцих простих людей. Вони ж, такі залежні, вони, такі безправні, вони, такі одірвані й поставлені окремо одиниці, чують себе нараз частками не тільки оцієї малої громади, а й якогось великого, безконечного у віках колективу-творця. Того, що от створив такий прекрасний обряд, думав про кожну дрібницю обходу — якби її зробити гарною, щоб вона давала радість. І це робило людину вищою, підіймало людське достоїнство у власних очах.

Плаче батько Григорій — а якось йому не стидно. Бо так воно, мабуть, мусить і бути. Хто ж би не заплакав під такі слова:

Ой батечку та голубчику!

Увійди ти у світлоньку,

Поглянь же ти на мене.

Що всі дівоньки в косах сидять,

А я свою розпустила,

Волоссячком плечі вкрила,

Слізоньками личенько вмила.

Не може батько Григорій слухати того співу. Розтворилася душа, і кожен звук приводить у тремтіння якісь струни; вони дрижать, а від того так смутно стає, і сльози течуть безперервним струмком.

Косу розплетено. Гарна коса у Катрусі. Хвилястим потоком розсипалося шовковисте волоссячко по спині і впало аж на діжу. Жаль таку красу затиати навіки під очіпок, а так воно буде, так мусить бути. Піснею прощається Катря із своєю дівочою оздобою.

Ой на горі жито,

А в долині просо — Ой жаль мені тебе,

Моя руса косо.

Не рік не два я тебе кохала,

Щонеділеньки вбирала,

•Золотим гребінцем чесала — Темної нічки до свічки,

Ясного сонця до віконця.

Катря аж наче обезсиліла від сліз. Та й всі плачуть: батько плаче, мати плаче, а дівчата й собі. Слова ж такі прежалібнющі:

Ой сиділи лебеді на воді,

Та й полинули на ріки — Розпустили ми тобі, наша Катречко,

Русу косу навіки.

Не плестимеш уже кісоньки в три коси.

Завтра заплети в дрібушки — А вже тобі не ходити у дружки.

Але головна пісня при косі зберігається наостанок. В ній говориться про галочок, що летять у три ряди, а попереду їх зозуля. Галочки сіли по лугах, а зозуля на калині, усі галочки защебетали, й тільки зозуленька жалібно закувала. Її питають:

Та чого ж ти куєш, чого жалуєш,

Сивая та зозуленько?

Чи жаль же тобі темного лугу,

Чи гіркої калини?

Зозуля каже, що не жаль їй ні темного лугу, ні гіркої калини, а жаль їй, насамперед, отих трьох тополь, що стоять у полі. "Що, де я не літаю, де я не буваю, — на тополі спочиваю".

А ще жаль на соколонька,

Що зігнав із дворонька,
Що не дав мені гніздечка звити,
Ні в ньому посидіти.

Все це порівнюється до Катрі. Так само йшли дружечки в три рядочки, а Катруся попереду. Усі дружечки заспівали, а Катруся заплакала.

Ой чого ж ти плачеш, чого жалуєш...

Молода Катрусечко?

Чи жаль тобі батенька свого,

Чи подвір'ячка його?

Катря відповідає, що не так їй жаль батенька, як своєї русої коси. А ще жаль миленького, що не дав віночка звити і в ньому походити.

Тужливий мотив, уміло підібрані поетичні звороти, мов спеціально підладжені до дівочої психології... — все це по-особливому впливає і на Катрю, і на її подруг. Тепер уже всі плачуть. Отакий цей дівич-вечір — мов із самих сліз зітканий.

Закінчено з косою. Беруть приготвленим вінок і надівають Катрі на голівоньку. І таке ж воно прекрасне сполучення — квіток із дівочою красою, що кращого, мабуть, і на світі немає. Дівчатка це розуміють і відтіняють пишним образом:

Ой чи вогонь, чи полумінь палає,

Чи на Катрусі золотий вінок сяє?

А на неї матінка поглядає,

Дивується, чудується:

Що ніде дитятко на ярмарку не було,

А де такого вінка взяло?

Бо не рік, не два Антоненько залицявся,

Не рік, не два красного вінка обіцявся.

Тепер поведуть Катрю на посад. Дівоче величання. Шанують свою княгиню.

Двоє дівчат підводять Катрю з діжі — а враження таке, мов справді то княгиню підвели з трону.

А тільки що Катря встала, як старша дружка на її місце — хлюсь! — і сіла. Посиділа, а на її місце — знов, знов. Дивується Тарас — що б то воно все означало? А воно й просто: яка перша дівка після молодої сяде на діжу, та перша заміж вийде. То ж то воно дівчата аж не потовпляться!

А Катрю тим часом ведуть на посад. Якщо дівчат послухати, так це прямо диво якесь, а не посад!

Славен посад, хороше зряжен,

Та не так ізряжен, як обсажен.

Славно ж його збудовано — На три стіні кам'янії,

А четверту золотую.

На тій стіні маківочка,

На маківочці ластівочка Звила гніздечко з чорного шовку,

А червоним обвила,

Вивела дітки однолітки:

Перше" дитя роженеє Друге дитя суженеє.

Катруся княжіє на посаді. Сидить непорушно, мов біла статуя богині. Під вишиваними рушниками, під рожевими квітками, сльозами, мов жемчугами, осипана. Дівчатка розмістилися коло неї та такої завели, що й батько Григорій розревівся.

Сіла Катрусенька на посаженьку,

Як на роженці квітка,

Її батенько, її рідненький Не може на неї надивитися.

"Катрусю ж моя, дитино моя,

А яка ж ти мені мила тепер..."

"Ой батеньку... мій голубоньку,

Чи довго ж я буду така?"

"Будеш, дитятко, будеш,

Поки в мене будеш.

А як підеш від мене,

Спаде красота з тебе..."

Чортові дівчата... Вони хоч кого до плачу доведуть!

А дружечки! І де вони тих пісень понаучувалися, і де вони тих голосів поприбирали? Кажуть же, що пісні зародилися у якихось чуднодивних істот на небесах. І коли небеса часом отворяться, звідти чується прекрасний ангельський спів. А люди слухають та переймають. Що вхоплять, що ні, але й тої одробини, яку переймуть, досить, щоб хвилювати й непокоїти людське серце то радістю тихою, то сумом передвічним, тоскою по якихось невідомих світах.

Катруся не думала над тим, а чула тільки солодку муку від тих пісень. Що хотілося крикнути: та перестаньте вже, нарешті! Не мучте мене! І в той же час хотілося, щоб вічно звучали ці пісні й ніколи не переставали.

І як у них, у тих піснях, усе пригнано, усе до діла придумано! Вибрано образи найяскравіші, порівняння найзрозуміліші. Он, кажуть, усі лужечки-бережечки вода поняла, а молодую Катрусеньку журба обняла. Це ж весна природи пробудила весну і в серці дівчини, нагнала тоскливого суму.

А подруги ніби знають це зарані й дають поради. Які ж вони могли поради дати, оці дівчата? Що вони могли посовітувати в оборону проти великих закликів природи? А казали вони Катрі от що:

Не йди, не йди до броду по воду

Та не слухай голубоньків, що рано гудуть:

Вони твоє дівування в поле занесуть.

Вони тебе, молодую, ізрадять,

Од батенька до свекорка переманять,

Із дівчини в молодицю нарядять.

Виходить, що всьому виною голуби. Дивишся, як вони цілуються, ну й мимоволі затоскуєш у дівочій самотності.

Особливо тривожить дівочу душу невідомість будучого. Яке воно буде? Як зуміти перемінити всі звичні, усталені форми життя на нові, невідомі?... Як їх усіх називати, отих чужих, далеких людей? Невже звати свекра дорогим рідним іменем — батенько, а свекруху ще дорожчим — матінка? А дівера — братиком, а зовицю — сестрицею? І нарешті — як звати його, отого самого, що ходить за Катрусею та говорить:

"Іди, іди Катрусечко,

Уже ти моя!..."

Вона стала й одгадала:

"Ще я не твоя.

Ще я в батька паняночка,

А ти в свого пан!

Шукай собі паняночки,

Такої, як сам..."

А він відповідає: з'їздив я, каже. Катрусечко, усі города та не знайшов такої, як ти, молода...

Він то й гарно говорить, що й казати. І не тільки в пісні, а й там, у садочку... Але чи так же воно все буде? Мало хіба буває, ще й п'яниця зробиться — і все. Он і в пісні говориться... як дівчина просить батька, щоб продав сад-виноград, а справив дочці дорогий наряд: зеленую суконьку до долу, щирозолотний поясочок на станочок, жемчужного намистечка на шиєчку, сап'янові черевички на ніжечки. А батько, знаючи життя, відповідає:

Ой навіщо тобі, дитя моє. дорогий наряд?

Ой як буде твій миленький холодненький — Зелена твоя суконька ізлежиться.

Щирозолотний поясочок поламається,

Жемчужнее намистечко розсиплється,

Сап'янові черевички попиляться — В молоді шинкарки опиняться.

Молодая шинкарочка носить буде Тобі, дитя моє, та жаль буде.

Батько Григорій слухає, слухає... "Жемчужнее намистечко"... Це ж, виходить, ніби я Катрі справив?... Ох, лишечко! Тут хоч би такого був разочок доброго — а то "Жемчужнее". Що ми його не знаємо, яке воно й є. А отже, мабуть, колись носили наші люди, коли в піснях співають...

Дивен-зряжен дівич-вечір кінчається. Скоро вже прибуде молодий і привезе з собою нові настрої, нових людей, нові пісні — усе нове! Прибуде цілим поїздом: із боярами, музикантами, свахами, світилками. Гучно, буйно, весело!

І при одній думці о тім міняється тон дівочої пісні. Вже нема жалів і скорбот, вже тільки саме доживання. І Антона для Катрі — і Антонів для себе.

Зеленая рутонька — жовтий цвіт:

Чогось нема Антона — а темненька ніч.

Писала б я листоньки — не вмію,

Післала б я післоньки — не смію.

Пішла б сама — так боюся:

Далекая доріженька — струдюся,

Широкая річенька — втоплюся.

Але боятися нічого — він приїде у свій час. Точно! Віками встановлено, на поколіннях перевірено.

Он уже чути — їдуть!.. Он уже чути, як дзвенять дзвінки на конях, кричать бояри, музика грає. Гей, летить князь по княгиню! Не "ддадуть — силою вхоплю, мат-тері його сто чортів!"

І дівочі серця тремтять радісно. І цей трепет, ця солодка тривога відбиваються у пісні.

Дівчина виходить за ворота й заклопотана скрикує:

"Ой матусенько, моя рідная! Що то воно в полі кіньми грає?" Мати відповідає, що то ж твій, дочко, суджений... з боярами.

Ой сховай же мене, моя матінко, в себе За три гори кам'янії!

Та укрий же мене... моя матінко, в себе Моїми та віночками,

Та обсади мене, моя матінко, в себе Вишнями та черешнями!...

Віночками, дівочою честю недоторканою хоче оборонитися. На пошану перед вікном тим надіється. Даремне сподівання. Сюди й їдуть, власне, по те, щоб вінок той зірвати...

Звуки й гомін наближаються. Затих дівочий спів у музикальній непокоючій паузі. Старша дружка спішно виводить Катрю з-за столу й ховає у сінях у кутку. Символ останньої спроби рятунку.

А надворі вже одчиняються ворота. Напереді Антін конем верхи. Ех, і козак же з нього вийшов — прямо задивитися!...

Коло Антона Кирик, теж на коні. Ще й нагаяка в руці. Далі музика, свашки, світилка і весь рід. Усю Зелену Діброву з собою забрав!..

Музики ріжуть — аж струни кавчать. Свашки витопують по снігу дрібно і ще дрібніше витинають словами:

А в нашого пана свата Та горох не толочен,

Горох,горох!

Та горох не толочен...

Горох, горох!

Та горох не толочен.

Ой нумо, пане свате...

Та горох молотити,

Горох, горох!

Та горох молотити,

Горох, горох!

Та горох молотити.

Ой будемо, пане свате,

Та горілочку пити.

Горілочку, горілочку!..

А дружки аж у віконечка виглядають! Ану-ну, що воно там за свашки із Зеленої Діброви?.. Ану хто кого передзявляє?..

А поки що затягають пісню, якій, мабуть, і самі ціни не знають.

Там... де зозулечка гніздечко звиває раненько,

Там соловейко кругом неї облітає, рано, рано!

Де зозулечка гніздечко звиває раненько...

Там, де Катруся віночок звиває раненько,

Там Антінко кругом двору об'їжджає, рано-рано...

Де Катруся віночок звиває раненько...

Там, де Антінко кругом об'їжджає раненько,

Там у тестів у двір заглядає, рано-рано.

Де Антінко кругом об'їжджає раненько.

Там, де у тестів у двір заглядає раненько,

Там дівчину Катрусю питає... рано-рано...

Де, в які дні, серед яких хат, устами дівчат яких творилися такі пісні, — хто може сказати?

Антін скочив з коня й підбіг до саней. Висадив під руки свою матір. Свашки дали їй у руки свічу-тройчатку й засвітили.

Антонова мати йде повільно. Підійшла до хати й стала правою ногою на сінешний поріг.

З хати показалася Катерина, теж із свічкою, й теж стала правою ногою на поріг. Свашки співають:

Та до мене, сванечко, до мене!

І в тебе свічечка і в мене,

Зложимо свічечки до купи,

Зведемо дітей до хати...

Поцілуймося, свашко,

На сінешнім порозі,

На лютому морозі...

Обидві матері цілуються й складають свічі до купи. Вогонь — символ життя. Відтепер два окремих життя зложилися в одно.

Всі йдуть до хати. Кирик узяв нагайку до рота й трубить, як у трубу. Веселий старший боярин попався — де його й видрав такого Антін?

Дружки переморгуються... починають. Злегенька ще, делікатно:

Ой ви, бояре,

Та яснії соколоньки,

А чого ви до нас не рано Та й приїхали?

Може, купували

Коники воронії?

Може, набирали Жупаники голубії?

За своїх бояр оступаються свашки. І теж і ще делікатненько. Ще зубів не

показують, не випускають пазуриків. Кажуть, що ніде бояри не бували, нічого й не купували.

У нас коники у дворі Посідлані стояли,
У нас жупаники в скрині Пошиті лежали.

Дружечки свої:

Де ж ви, бояри, волочилися,

Що до нас опізнилися?

Чи сіно косили,

Чи хліба просили?

Чи в соломі спали,

Що вам миші й вуха пооб'їдали.

Свашки відповідають, знов таки делікатно, що коли й було деяке спізнення, то воно сталося тому, що у молодого дуже гостинна ненька. Це вона забарила всіх ласкавими словами, годувала білими калачами, напувала солодкими медами.

Дружки тому не вірять:

Ой щось ви, бояри, забарилися!

Мабуть, од собак боронилися,

За плоти чіплялися...

То вам жупани подралися.

Свашки цілу ніч не спали,

Вам жупани латали.

Гості сміються. Підбадьорені дівчата підіймають на тон вище:

Мабуть, ви, бояри,

Самі пішки йшли,

Молодого та в мішку несли.

Молодого ноги стирчали,

А на його собаки гарчали.

Кирилівська сторона гримнула сміхом. Осмілені, дівчата ведуть далі:

Ой бодай тебе, князю,

Із своїми та й боярами!

Старі та вусаті,

Як миші, хвостаті.

А старший боярин, як болван,

Витріщив очі, як баран,

Гонтами голова збита,

Скіпками борода зшита,

Личком підперезався —В бояри прибрався...

Цього вже свашки не спускають:

Ой бодай тебе, княжно,

Із твоїми та дружками!

Сидять по застіллю,

Як жаби по затинню...

О-о-о!.. Це вже таке, що не можна простити, й дружки обрушуються все на тих же нещасних бояр:

Розкотився горох на долині.

Ваші бояри як свині:

В хату поналазили —Щоб їм очі повилазили...

Того вже занадто — і свашки у відповідь:

На березі раки.

Брешете, дружки, як собаки!

За стіл позалазили —Це вам очі повилазили...

А-а-а!... Так ви он як? Ну, подождіть же, — тепер буде всім на оріхи: Світилка — шпилька При стіні,

А сваха — бурлака У хліві,

А бояри — підсвинки Під хлівом.

Молодії дружечки...

Як отії квіточки,

За столом.

А свашки — німашки...

Дайте їм води пити,

Щоб уміли говорити.

Лайте їм хліба з'їсти,

Щоб уміли відповісти.

А ото що за ворона Стоїть у порога?

Руки розхавила,

Рота раззявила.

Ото женишище —Як горіле днище!..

Регіт покрив останні слова. Побідили дружки!

Але як вони не гордяться своїм місцем за столом, а доведеться уступати —молодий із своїм родом за стіл іде. Сідає Антін, його батько, мати, потім рідня — хто може поміститися. А дружкам усе кортять свашки — не можуть вгамуватися й чіпляються до них:

Чи всім свашкам місце є?

А котрій немає,

Нехай на помийницю сідає,

Помиї нехай сьорбає,

Зо дна гущі досягає.

Що ж, усякому терпінню, навіть ангельському... буває кінець. Прийшов кінець і терпінню свашок:

В лози, бояри, в лози,

Рубайте занози:

Будем дружок запрягати,

На тютюн орати,

Бо дружки череваті...

Це є таке повір'я: як під тютюн зорати череватою кобилою, то гарний уродить.

Сірка така, що в носі дівчатам закрутила. Вони почали шепотітися, видимо, готуючи достойну відповідь, але тут почувся стукіт у двері.

Все замовкло. Тарас із цікавістю поглядає на двері — хто б то такий міг бути? Коли зараз чується голос. І чий би, ви думали?

Микитин! Пху! І всюди той Микита. От щастя йому...

— Старосто, пане підстаросто!

А Кирик відповідає:

— А ми раді слухать!

— Благословіть сестру за стіл завести!

— Бог благословить!

-1 другий раз!

— Бог благословить!

-1 третій раз!

— Бог благословить!

Одчинилися двері. В хату вступив Микита. В руці держить хустку і веде за ту хустку Катрю за стіл.

По боці молодії сідає її рід. Дід Іван на почеснім місці високий та поважний, мов справжній патріарх. Далі брати, сестри Григорієві, ближчі й дальші родичі, дружечки. Мала Григорієва хата!

— Розточи, свате, хату, щоб гостей вітати! Розточи ще й сіни, щоб усі гості сіли! — гукає Кирик. А дружечки розпочинають величання:

Ой славен, славен Григоріїв рід!

А ще славніший Катрусин посад.

Ой почім же він так дуже славен?

По всіх куточках янголи сидять,

Янголи сидять — доленьку судять.

А надо дверьми сам Господь стоїть,

Сам Господь стоїть — книжечку читає,

Книжечку читає — доленьку роздає.

Батько Григорій підходить до столу, обмотує хусткою руку й наливає чарку горілки. Частує спочатку Антона, потім Катрю. Мати тим часом виносить решето хусток і починає обділяти ними рід молодого. Одарені розплачуються грошима.

А там, де Кирик, — аж душаться люди від сміху. А що на посаді невільно реготатися, то таки справді аж душаться. Особливо хлопці! А дід Іван як посіяне на них суворо!.. Але ніколи реготати — починається обряд пришивання квітки.

VII

Старша дружка встає й голосно каже:

— Старосто пане, підстаросто!

— А ми раді слухать!

Благословіть молодому квітку пришити!

— Бог благословить!..

Дружка бере шапку молодого, а у молодії зарані наготовлену й прикрашену золотом квітку. Щоб молодий не був "голомозий", Кирик надіває поки що на нього свою шапку. Але що не може обійтися без жартів, то насуває Антонові на самі очі.

А Христя — це ж вона старшою дружкою у Катрі — бідова дівчина! Вийшла серед хати, скочила на стільчик, співає й пританцьовує. І так це у неї любо та гарно виходить:

Ой я собі швачка,
А я не простачка,
З Київа паняночка,
З міста міщаночка.
По торгу ходила,
Що треба купила.
За таляра шовку,
За другого голку.
Ступлю я на лавочку,
Зніму з молодого шапочку,
Пришию квіточку К зеленому барвіночку.
І к бобровій шапці,
К червоній китайці.

І не загикнеться, і не зачепиться — прямо як по книгах вичитує. Сама тонесенька, мов синичка, верткенька. От кому вже підходить дружкувати. Так наче про неї пісню зложено:

Я швачка маненька,
В мене ручки біленькі,
В мене пальці тоненькі.
Не жаль мені дати Квітку пришивати.
Ой шовком я шила,
Золоту голку зломила,
Дайте мені таляр битий,
То буде ваш ковпак шитий.
А хто не хоче таляра дати,
Той не буде й квітки мати.

Наділа собі Антонову шапку на голову — та скік на лавку! І вже танцює на лавці. Та таке гарненьке хлоп'я вийшло!.. Підківочками брязкотить, станочком вихиляється, очицями поблискує та ще й підспівує:

Я на сватовій лавці,
Я в молодого шапці,
Я маю волю...
Антоне, над тобою!

Аж усі всміхаються, усім мило подивитися на це гарне дівча. А воно, каверзне, ще й вигукує:

Ой гаянь, Антоне, на мене —Кращий я козак од тебе!

А на мені шличок-ковпачок —

Готуй, готуй... Антонечку, шостачок.

Як не даси шостачка,

Буде в тебе шапочка без значка.

Дівчата приходять на поміч і починають соромити молодого:

Чи тобі ж, зятеньку, та й не сором,

Що ти їдеш полем без лучка,

А сідаєш за столом без шличка?

Що тобі дружечка вінок каляє,

Об стелю да об стелиночку,

Об білу папериночку.

Соромлять сина, не забувають і батька:

Чи не соромно ж тобі, старий сват,

Що твій князь молодий сидить так —Без калинової стрілочки,

Без шовкової квіточки?

І все ж ніхто не хоче викупляти шапки. Дівчата звертаються до старшого боярина:

Не гнися, дружко, не гнися —Старшій дружці вклонися:

Клади на тарілочку Та за красну квіточку,

Загаянь у кишеню,

Вийми грошей жменю,

Посип на тарілчину Й викупи молодому шапчину.

Кирик поволі витягає пре старезного засмальцьованого шага й важно кидає його на тарілку. А шаг навіть і не брязнув, стільки на ньому сала. Люди сміються, серед дівчат гомін незадоволення.

Ой казали люди —Зять богат...

Ой казали люди —Грошем міх,

А він кладе копійку,

Як на сміх.

Ой казали — свати багаті,

А вони скупуваті:

Десь по вулицях ходили,

Шеляги збирали,

Квітку викупляли.

Христя теж не хоче брати, викручується, виверчується, мов вивірочка, на лаві:

Моя мати не кітлярочка,

І я не кітлярчина дочка;

Я кітлів не латала,

Щоб по грошу брала.

Дайте мені золотого,
Золотого червоного,
Мої ніжки невеличкі,
А щоб були черевички!

Кирик чухається. Він скорчив таку пику, що без сміху не можна дивитись. Мало не плаче, держучись за кишеню. А дружки не дають йому спокою:

На що ти ся в дружки брав,
Коли грошей не мав?
Було б піти молотити Та хоч трошки заробити,
І шапочку викупити.

Кирик витягає гроші. Спеціально наготовив самих що ні на єсть дрібних, і витягає тепер по одному та жалібно до них примовляє, мов не знати, з яким добром розстається.

А Христя й не дивиться. Затарахкоче тільки підківками по лавці та ще й одвернеться:

Я на теє й не дивлюся,
Я від того й відвернуся До стіни оченьками,
До дружби плеченьками.
— Та не скупій-бо! — кричать Кирикові вже із сторони.

Але всьому буває кінець — добилися нарешті торгу й Кирик із Христею. Він подав їй руку через стіл. Легко, як метелик, ледве торкнувшись ніжками * стола, Христя перескочила прямо через стіл, її підхопив Кирик. Музики вдарили — і старший боярин із старшою дружкою пішли в танець.

Еге! Варто було на той танець подивитися. Христя, мов ластівка, звивається, дрібно-дрібно б'є черевичками і мов пливе по землі, а Кирик... І яких тільки коників він не виробляв! І по-жаб'ячому, і по-баб'ячому, і рачки якось почне лазити. А потім як затріпоче руками — і по халявах, і по підшвах, і по голові, і по боках...

А потім — і не бісів же Кирик! — як учистить навприсядки! Та так же легко й гарно! Та як пішов, як пішов, уже без сміху, уже навприсядки — так усі аж із дива не могли вийти. Думали, що він тільки чудити майстер, а він, он ба, який митець!

А Христя, як картиночка, коло нього. Одною рукою в бік підперлася, голівку схилила. Як обернеться в танці — кісники так і засяють, мов хто веселкою замаяв. А потім на місці як затупоче, як задріботить!

Ай... танець же був!.. Ай, танець! Аж прямо усі зачудувалися.

VIII

Дружки пришивають квітки боярам. Кожна тому, який їй любіший. А як тільки закінчився обряд пришивання квіток, дружки зразу ж почали гнати бояр із хати.

Гей, бояри, до коней,
До ясної зброї!
Вже вам квітки попришивали,
А ви ще коней не сідали.

Але у бояр є їх вічні заступниці — свашки. Вони зовсім не хочять так насухо від'їздити:

Давайте нам вечеряти,
А то будем ночувати.
Сон головоньку клонить.
Ніч додомоньку гонить.
З'їли коні солому — Час нам уже додому,
А то з'їдять і загату,
Поки виберемося з хати.

"З'їли коні солому" — це натяк на те, що тут їх, чужосторонніх гостей, неласкаво приймають: коней поставили на солому, людям не дають їсти.

А дружки дивуються такому нахабству:
Отакі то у нас гості:
Приїхали на хвилику — А сиділи цілу днинку.
А оце хочять ночувати — Чим їх будемо годувати?
Вловимо сову в стодолі,
Зваримо їм у розсолі,
Куколем будемо солити,
Полином перчити.
Свашки вимагають їди. Звертаються до матері:
Ой матінко-ненько,
Ріж курку скоренько,
Нехай вона не сокоче,
Бо нам їсти ся хоче!

Дружки боронять цілості господарства. Кажуть, що дома "курка їдная та ще до того старая. А ви ще не встигли сісти, а вже просите їсти".

Кухарки приготувляють вечерю. Помішниці хліб крають, ложки готовлять, в печі щось там востанне шурхають. А свашки вже засмаковують випивку:

Брязнули тарілочки — Нап'ємося горілочки.
Брязнули ложечки — Нап'ємося трошечки.

Дружок дивує таке прилюдне показування апетиту: вони ніколи би себе до такого не допустили:

Три дні свашки не їли, їсти похотіли.
Та же вже поставлено,
Тільки в руки не дадено.
Свашки, підбираючи губки, відповідають:
Поставлено — то поставлено,
Тільки нас ще не прошено:
Як би нас просили — Ми б ся поживили.

Катерина дає очима знати дочці, що все готове. Катря встає й тихим голосом, кланяючися на обидві сторони, просить усіх присутніх до вечері. Гості розсаджуються

— і перша чарка поважно й спокійно обходить коло під таку ж поважну й спокійну пісню дівчат.

Чарка дійшла до свашок. Дружки не можуть пропустити нагоди, щоб не підкусити —1 тон пісні міняється:

Пийте, свашки, пийте.

Тільки шклянок не побийте.

У нас шклянки дорогії —По чотири золотії,

А менші по грошу —Пийте, свашки... потрошу.

Та до свашок — це так, мимоходом. Головна увага — бояри, от хто не дає дівчаткам спокою. Коли подали традиційну капусту, дружки ніби лагідно припрошують:

їжте, бояри, капусту.

У нас капуста не пуста:

Наша княжна садила Та раненько вставала,

Часто поливала.

Але як тільки взялися бояри до капусти — ого! Вже готова прикладка: Скочила кішка з печі Та вмочила в капусту плечі,

А бояри того не відали Та капустою пообідали.

Теж повторяється при кожній страві. Подали юшку — знов припрошення: їжте, бояри, юшку,

Тягайте петрушку —У нас юшки горшками,

А петрушки грядками.

І знов... як тільки дружкам здасться, що бояри налягли на юшку, влучають жартом, та ще й добре приперченим:

їли бояри юшку Та вкрали галушку.

То в міх, то в рукавиці —Дівчатам на вечорниці;

То в міх, то в кишеню —Батькові на вечерю.

Кирик, як старший боярин, розпоряджається за столом. Він крає і хліб і печеню, він має дивитися, щоб усі були задоволені, щоб нікому не бракувало. Але коли випадково якісь із дружок не стале хліба, дівчата зараз же беруть на зуб Кирика:

Дружба ножа не має,

Нам хліба не вкрає.

Дайте йому колодача,

Нехай нам вкрає колача.

Свашки занадто довго мовчали. їм уже нудно так сидіти, й вони підхоплюють тему калача:

Старшая дружка — під сволок,

З'їла колачів сорок.

Ніхто не прогнівиться —Нехай здорова живиться.

Дружки не спускають посміху із своєї керівнички й відповідають теж

А ви не боялися Бога —Не наїлися дома,

темою апетиту:

Сорому не знаєте —В запаски ховаєте.

Ну, й свашки теж не вступають. Зубастий народ підібрався:

Ми люди подорожні,

У нас запаски порожні.

А ви не стійте коло груби,

Не заглядайте в зуби...

А ось і каша прийшла на стіл. Перебірливі свашки стривають її глумом, і що мало, і що вона немащена, несмашна.

Де ж ваша Мелаша,

Що немащена каша?

Гукайте Мелашу,

Щоб помастила кашу;

А то мисочку показала Та й у піч[^]сховала.

Кухарки вдають розсерджених і гукають:

— Дивись, які вигадливі!.. Як і це вам не каша, так якої вам треба? Каша впріла, добре мащена врозмазь — чого ж вам іще?..

Свашки відповідають такими вимогами, що й справді трудно вгодити: Коли каша з медом —Віддамо медведям;

Коли вона з маком —Віддамо собакам;

А коли з ситою —Беріть із собою!

— Тю! Це вже хтозна-якої вам і треба...

— Та то вони так тільки говорять. А самі — дивись, як уминають. Може, ще каші?

Не малі ми діти —Коло каші сидіти.

Ви нас не баріте Та печеню становіте.

Але з печенею щось там не все одразу готове. Свашки ураховують це і починають жалібними тонами:

Плаче киця на кухні,

Аж їй очі запухли.

Чого, кицю, плачеш?

Може, їсти хочеш?

Ой хочу я того,

Тільки нема чого:

Кухарки мясо з'їли,

А на мене вповіли.

Печеню крає Кирик. Робить це по-особливому: придавлює ножиком так, що печеня повзе, а сам у цей момент киркає жабою. Кидає в остраху ножик.

— Ой, рятуйте! Та воно живе!.. Нехай йому біс! Не хочу краяти.

Аж насилу його уламали. А дружки примовляють:

Крає дружбонька, крає,

Свашкам під стіл дає,

За пазуху ховає,

З пазухи в кишеню —Світилці на вечерю.

Попалися на зуби світилки. Дружки згадали, що давно їх не чіпали. Світилки ж — то підлітки, їсти соромляться, от на це і вдаряють дівчата:

Світил очко-пані,

Вечеряй та з нами.

Не веліла мати Рота роззявляти,

Бо великі зуби,

Висять через губи.

Старша світилка вже дівка й знає, що відповідати. Якби я, каже, була пані — не сиділа б з вами, а сиділа б з паничами за білими калачами.

Кирик, для сміху, відкраяв здоровенний шматок і подав на ножі світилці. А світилка не зрозуміла зразу: думала, що то підержати, і взяла. А дружкам тільки того й треба:

Світилка ласа —Де вхватила м'яса.

Як би не Данило —Було б удавило...

Бідна дівчина засоромилася вкрай і не знайшлася, що відспівати. А дружки не жаліють і добивають без милосердя:

Світилка — шпилька При стіні,

На її сорочки Не її.

Прийшла сусіда,

Торкає:

"Скидай сорочку —Смеркає.

А як не скинеш,

То зніму,

Тобі сорому Нароблю..."

"Ой не роби мені Сороба,

Прийди додому —Скину сама..."

На це вже світилка знає, що відповісти. Це вже зарані приготовлено: Брешете, дружки, як свині!

В мене сорочок три скрині,

А четвертая неповна.

В мене сорочка шовкова.

Вечеря підходить до кінця. Подали ласощі. Свашки піснею висловляють думку, що треба подякувати кухарочкам, які там постаралися й наготовили стільки смачних річей. Кирик підводить до столу червоних, запарених кухарок. Це не просто куховарки й, тим більше, не наймані прислужниці. Це такі ж учасниці весільної громади, як і інші, тільки от що добровільно згодилися допомогти домашнім у трудній справі. За це свашки величають їх піснею:

Встаньте, бояри, встаньте,

Шапочки поздіймайте,

Красенько подякуйте.

Наперед Господу Богу,

Святій Пречистій Матері Божій,
Господареві й господині І кухарочкам,
Що гарний обідець зварили.

Кухарки кланяються на це величання. Оце й уся їх нагорода за стільки труда.
Кирик теж із свого боку додає:

— Дякуємо за хліба принесеніє і за пива поставленіє! За студеную воду і за добрую згоду. І за спуст горілки, що попилися дівки...

Дівчата гризуть оріхи й кидають лушпайками на бояр, а бояри на них. Зчиняється ціла перестрілка. Потім дівки знов починають шкільювати:

їли бояри, їли,
Цілого вола з'їли,
На столі — ні кришечки,
Під столом — ні кісточки.

Тобто, такі бояри жаднучі, що поїли навіть кісточки. І, навпаки, приводять дружки себе:

їли дружки, їли —Півголубонька з'їли,
На столі всі кришечки,
Під столом всі кісточки.

Бояри справді витягають кістки з-під стола й шпурляють на дівчат. У відповідь дістають іще більш в'їдливу пісню:

Од стола до припічка Втоптана стежечка:

Бояри втоптали,
У піч заглядали —Чи великі горшки каші,
Чи наїдяться наші?

Од стола до порога Втоптана дорога:

Бояри втоптали,
Помиї хльобтали.
Старший не напився,
З головою втопився.

Дівчата на старшою боярина, а свашки — на старшу дружку. Взаємно. Було що поїсти й пити...

Та нікому було припросити,
Катрусечка молоденька,
Її дружечка дурненька.
Не дивуйтеся тому —Не дружчила нікому.
Перший раз придалося,
Та й то не вдалося.

Дружкам хочеться танцювати. Але біда в тім, що звичай не дозволяє вставати самим. їх разом із молодю має вивести старший боярин. Нічого не поробиш — треба вдаватися до нього з просьбою, і дівчата заспівують:

Дружбонько миленький.

Як голубонько, сивенький,
Виведи нас із-за стола,
Не чини нам сорома.

— Ага! Прийшла коза до воза. Тепер — так уже й голубонько сивенький. А хто казав, що у мене скіпками голова збита, а мачулою зшита? Тепер сидіть!..

Либонь, дружба наш в постільцях,
У біленьких онучках,
Та боїться встати,
Щоб онучок не покаляти.
Кирик і вухом не веде. Ще й розвалився.
Та встань же, дружбо, на ноги,
Як стодолонька на сохи.
Як не встанеш — підведемо,
Тебе до сорома доведемо.

Люди, сміючись, починають оступатися за бідних дівчат-сиріток:

— Та вже виведи їх, Кирику, — бач, як просяться. А то ще під лавою мокро буде.

— Нехай, нехай посидять! Щоб знали!..

Дружки-панянки!

Десь тут, мабуть, смольові лавки — Бояри поприлипали І штани подрали,

Що й самі не виходять,

І нас не виводять.

Дівчаточки-паняночки!

Зробім свою славу — Зірвем дружкові лаву.

Кирик скочив, як ошпарений, наче під ним справді заломилася лава. Подав кінець рушника Катрі, Катря подала руку старшій дружці, та — підстаршій, і так пішло. Музика гримнула, але танцювати ніде.

Молодь висипала з хати, почалися танці на морозі. Тарас вийшов і собі, але скоро змерз і пішов у хату. Притулився на полу й заснув. Не бачив уже, як розохочені гості всі гуртом поїхали у Зелену Діброву, до Красицьких. Там іще раз вечеряли, іще танцювали, веселилися, а потім знов приїхали до Кирилівки, ще й тут танцювали, аж день білий порозходилися.

ІХ

Неділя. Що і весь цей тиждень якийсь скажений, але такого дня, як оця неділя... Тарас іще й не бачив. Усі, мов зачмелені. Не ходять, а мечуться.

Ніхто нічого не знає, не тямить і не розуміє найпростіших речей. Спитай про щось цілком звичайне, буденне — тобі витріщать очі, перепитають безтямно... а потім, наче щось згадавши, особливо важне, крикнуть:

— Та відчепись ти, Бога ради! Не до тебе тут! — і кудись біжать стрімголов.

Звичайний розпорядок дня щез. Нема ні сніданку, ні обіду, ні вечері. З одного

боку, коли ти голоден, ніхто тебе не питає, чи ти хочеш їсти, а з другого, коли маєш охоту, можеш їсти цілий день, і ніхто тобі слова не скаже.

І ще одна відміна. В звичайному житті кожний шматок їди на обрахунку. Коли молодий шлунок просить "ще", а рука несміло простягається до миски, то очі дивляться на старших — чи не скаже хто: "Ти ж не один у хаті..." А тепер бери скільки хоч і чого хоч. Та ще, дивись, якась сердобольна молодиця й підбавить: "їж, їж, манушечка... ти, мабуть, голодний...."

І Тарас їв. Спершу, було, добре накинувся, ну а потім якось не хотілося вже.

Сьогодні й він попав у число дієвих осіб — не все ж Микиті.

Почалося з того, що зранку прибув Кирик з товаришами. Привіз дари від молодого: перстень, ленту гарну й чоботи. Сап'янці — не думайте!

Кирик, як звичайно, чудив. Казав, що чоботи дуже малі й годяться хіба тільки для киці.

— Мо, Антін помилився? Мо, він для киці таки й прислав? Ану, де вона? — і ліз під стіл.

Там нявчав і гарчав, як розсерджений кіт, що його смикають за хвіст, усе це перебивав вигуками:

— Та ти не дряпайся, бо я тобі як... Ох, стерво, як удряпнула!.. — Й ніби бив кішку, а вона репетувала на всі котячі голоси.

Дружки аж лягали з реготу.

Катря пішла по свої дари й винесла сорочку.

Еге!.. Гарні чоботи прислав Антін, нема що казати, та несогіршу ж і сорочку вишила Катря. Отож, змалечку вчилася, діточі пальчики колола — це все для неї, для оцієї сорочки.

Загальне — "О-о-о!" — й засоромило, й ошчасливило Катрю. А мати — й казати нічого. Кожна рисочка її обличчя говорить: "А що? Ну да, ми харпаки, а гей ви, багачі! Ану хто з вас таку сорочку справляв?.."

Кирик зразу ж виявив охоту женитися й приставав до дівчат, чи не піде яка за нього. Охочих не знаходилося. Тоді він учистив гопака, сам собі підспівуючи:

Ой, дівчата, го-го-го!

Прийміть мене голого.

Я сорочки не маю,

А женитися гадаю.

Ні сорочки, ні штанів —Тільки торба сухарів.

Та ще й патлі трясуться,

А в них воші пасуться.

Коли б мені до якої допитатися —Чи не дала б гребінчика розчесатися?..

Присутні в хаті молодиці згорнули сорочку в трубку, перев'язали лентами, а за ленти повтикали барвінку, квіток. Дівчата приспівують до сорочки:

Шила Катруся сорочку

Білими рученьками,

Дрібними стежечками.

Випрала на тихім Дунаєньку,
Висушила на буйних калиноньках,
Перекачала на тисових стolonьках.
У суботу її скінчила,

А в неділю післала Вбратися до шлюбоньку У щасливу годиноньку.

Молодиці принесли гілку з трьома пагонами, прикрасили її лентами, барвінком, квітками. Між ті пагони поклали сорочку, а внизу гілки прив'язали хустку. І це не була собі просто хустка, а ніби лист від молодії до молодого.

Тарас дивиться на те все з цікавістю. Нараз підходить батько й каже:

— Одягайся! Одягайся скоріше — поїдеш у Зелену...

Тарас заблимав очима, не розуміючи зразу. Потім утямив і миттю вбрався. Вибіг надвір. Батько кінчає запрягати коня. Тарас питає:

— А хто буде правити? — Длятійого це найважливіше.

— Та хоч би й ти. Дорогу знаєш?

— Ов! —1 цим було сказано все.

— Сідай. На тобі віжки. Ти ж дивись: що другі будуть робити, те й ти.

З хати вийшов Микита (і знов Микита!.. Аж досадно). В руках у нього ота гілка з сорочкою. Коло нього Семен, здоровий парубок. Цих двоє сіли у сани до Тараса, а Кирик із своїми товаришами сів до других саней і зразу ж погнав уперед. Тарас зацмокав, засмикав — і собі. Услід неслася пісня:

Посланці-посланчики!

Не бавтеся довго,

Вертайтеся борзо.

Горілці не радуйтеся,

Ніченьки не ночуйте,

Сорочку віддайте І назад вертайте.

Вилетіли на вулицю. Тарас огледівся — нема батого. От досада!.. Бо нашої кобилі як дай батого, так вона й чорта пережене.

Тарас знов зацмокав, засмикав, маючи на меті перегнати Кирика, але Семен поклав Тарасові руку на плече.

— Не треба, нехай їде...

Ну, як нехай, то й нехай — значить, нащось так треба. Тарас почав держати рівний біг, щоб не одставати од Кирика.

Морозний вітер приємно бив у лице. З-під копит іноді бризкало снігом, і тоді треба було обтиратися рукавом. То там, то там на воротях бачили кого з селян — усі привітно усміхалися й махали руками: їдьте, мовляв, на здоров'я. А хто то й кричав щось, тільки Тарас не міг розібрати що.

От уже село ззаду. Семен устає на санях і, приставивши ребром долоню, кричить:

— Кирику-у!.. Дай закури-ить!..

Кирик у відповідь тільки махає рукою — відчепись, мовляв.

— Чортів Кирик, — бубонить Семен. — Ану дай...

Це вже до Тараса — і отим образливим для всякого хлопця рухом відхилив ліктем Тараса й узяв віжки. Лівою рукою перехопив далі, а правою почав крутити кінцем віжок у повітрі й кричати:

— Ану, ряба, солова, пиката, мордата! Ану, ану! Підтягнись, чортова шкапа!..

Кобильчина витяглася скільки духу, але й Кирик не ликом шитий. Він кричить, як недорізаний.

— Ой, рятуйте!... Розбійники! — А сам мало того, що жене коня, а ще й забігає саннями: Семен управо — й він управо, Семен уліво — і він уліво. Семен плюнув.

— От чортів Кирик! І передав віжки знову Тарасові. Кобильчина зразу звільнила біг. Кирик почав видимо випереджати.

Тарас намагався підогнати кобилу, тріпав віжками, ньокав, але вона його не слухала. Дуже вже напружилася перед тим і тепер ледве одводила дух. Та й Семен нахилився до вуха й крикнув:

— Не треба. Нехай їде...

Тарас розцінював це як звичайні перегони, а воно, показалося, мало інший зміст. Коли сани підкотили до двора Красицьких, там уже стояв, часто поводячи боками, запінений кінь Кириків, а коло дверей хати стовпилася сила народу та всі з палюгами. Вся ця гурма закричала, вимахуючи дубцями:

— Бий їх, таких-сяких синів! Забирай кобилу!.. Давай їх пов'яжемо! Це прибуду якісь!..

І це було так серйозно, що Тарас спочатку ізлякався. Але потім бачить, що Микита не боїться, Семен не боїться... Семен щось і собі кричить, Микита теж подає голос.

А далі то Семен уже витягає зброю: пляшку з пазухи. Починає частувати. Настрій міняється. Крики лагіднішають. Вже чути:

— Мо, таки їх пустити в хату, га? Мо, й справді вони люди гарні...

Але знаходяться й непримиримі.

— Як їх пускати? То якісь вирвиголови! Хоч би в їх яке письма було.

— Письмо? А чого ви раніше не сказали? Аякже! Письмо — у нас єсть... Це Семен.

— А де ж воно? Ану показуй!..

— А ось! Ану, Микито, читай...

Микита бере хустку однією рукою й читає: " Від панни бранської да пана бранського письмо..." Але Йому не дають продовжувати.

— Що він там чита? Там такого й немає. Він до школи не ходив, то де ж йому знати? Дайте Кирикові — він у нас сильно грамотний.

Микита відв'язує хустку й передає Кирикові. Той розправив вуса, кахикнув кілька разів, мов справжній дяк, і почав:

— Премудро-о-ость!.. Як я поперед батька народився, так я на трьох жінках женився. Перша жінка була в мене Сохья, то вона три роки сохла, а на четвертий якось на бік перевалилася та й переломилася. А я її валом ізшив та й ще три роки з нею жив, поки таки нарешті покохав. Оженився вдруге й зажив до-обре! Я живу в хаті, а жінка в клуні. І так вона за мною тужила, що з тої туги й ноги витягла. Довелося третю брати.

Але й з тою нещастя. Дав нам Бог гарний урожай! Наїлася моя жінка хліба з остюками. Остючина десь уперла, та з того вона й померла...

Регіт не втихав під час того читання, а вже наостанку то гримотіли так, що й Кирика чуть не було.

Письмо признано правильним, отже послів можна пустити до хати. Еге, так тепер Семен не хоче.

— Ви, — каже, — дайте нам п'ять світлиць, бо ми посли не простії. А в світлицях щоб усього було по багато: і їсти й заїсти, і пити й запити. І виспатися! А для коней щоб були стайні, овес, ячмінь — усе чисто!

— Ов! Це ви стільки наговорили, що ми й не згадаємо того всього.

— Так нехай ваш писар запише

Кирик уже готов. Розчистив майданчик на снігу й палкою рисує сороміцькі фігури. Дядьки регочуться, баби спльовують.

Врізали музики. Семен узяв з рук Микити сорочку і, танцюючи, подався до хати. За ним Микита й Тарас. їх стріли свашки непривітно:

Приїхали Наливайки Без коня, без нагайки,

Принесли сорочище —Витирати коминище.

Ваша сорочка згрібна,

Нам вона непотрібна,

Ми тут ілляню мали І в неї Антона вбрали.

Кирик возглашає:

— Першим разом — Божим указом — благословіть, отець-мати, своєму дитяті під царським вінцем стати!

Подає Антонові кінець хустки й обводить тричі кругом столу, промовляючи молитву "Царю небесний". Тільки молитва у нього своя, особлива... Але що це все Кирик виголошує побожно і з пісним видом, то всі це сприймають за звичайну молитву. Тільки ті, хто стоять ізблизька, аж душаться від сміху. А Тарас аж очі витріщив. Для нього досі все божественне було недоторканною висотою, а тут Ой, Господи! Що як би це отець Григорій почув?..

Батько й мати Красицькі сідають на лаві, беруть образ. Антін кланяється тричі земно, вони його благословляють. Потім Антін кланяється всім родичам, але вже тільки в пояс. Ті теж його благословляють хлібом, передаючи з рук до рук.

Так Антін обійшов усіх, не лишивши й найменшої дитини. Люди почали виходити надвір і розміщатися в снях. Антін і Кирик сідають верхи на коней.

Старий Красицький виніс у кухлику святу воду й помельце з васильків. Бризкає всіх святою водою.

— Нехай вас Бог благословить, і я благословляю. їдьте собі з Богом...

Поїзд рушив, але в повнім мовчанню. Музика хоч і є, а не грає.

Х

Впереді скакав Антін — і Тарас мимоволі залюбувався цим парубком. Тонкий, ставний, лице якесь не таке, як у наших хлопців. Не диво, що Катря закохалася.

Тарас стояв у санях і з цікавістю розглядав поїзд. Он повні сани свашок. Старша світилка держить в руках прикрашений цвітами "меч", на держалні свічечка.

Частина бояр їде кіньми верхи, а у кого немає коней навалилися в сани.

Регочуть, кричать. Тарасові вони чомусь не подобаються. Він знаходить, що кирилівські хлопці кращі.

Дорогу проїхали швидко, Тарас не помітив і коли. Он і Кирилівка. А он і їхня хата.

Батько й мати стріли Антона на порозі образом та хлібом-сіллю. Семен обзивається.

— Он, ба, як у нас їхню сторону приймають — із хлібом та сіллю. А вони нас мало в кілля не взяли.

— Ну, скажи на милость! От сучі сини!..

— А ви чого так їхали, що вони вас побачили? Якби їхали потихеньку — та тільки шасть у хату!..

— Та ми так і зробили б, якби не чортів Кирик. То він усе винуват.

У хаті Катря... Тиха якась, губи бліді. Винесла на тарілці хустку й перстень молодому. Поклонилася якимось чернечим поклоном.

— Прошу на перший подарунок... — А сама на Антона й очей підняти не сміє.

Антін заткнув хустку за пояса, перстень надів на палець, а Катрі на тарілку кинув кілька монет.

Серед хати стелять рядно, на нього ставляють лаву. Сідають батько й мати. У батька в руках образ, у матері хліб. Уже в тому, що не навпаки, є внутрішній таємний смисл.

Молоді тричі кланяються батькові й матері в ноги. Ті їх благословляють. У хаті стає тихо, урочисто.

Коли молоді поклонилися втретє, то Антін устав, а Катря так і залилася головою коло ніг матері. Почулися глухі ридання.

Катерині ніяк не підняти дочку — хліб у руках. Батько Григорій узяв у жінки хліб з рук, Катерина обхопила дочку за голову, та так і завмерли обидві в обіймах та риданнях.

Але скільки не плач, а вставати треба. Он дружки уже кваплять.

Кирик обводить молодих кругом стола тричі, потім робить нагайкою хрест на дверях і виводить з хати.

Надворі батько кропить молодих святою водою, а мати обсипає хмелем: то символ достатку. А народу, народу! Мало не вся Кирилівка збіглася. Мов весілля ніколи не бачили,

Уставляється поїзд. Кирик впереді. Він уже сидить на коні й держить велику весільну червону хоругву, про котру дівчата співають:

Наш дружечко пишний Несе хоругву, як вогонь.

А на тій хорогві листоньки —

То ж нашої Катрусеньки мислоньки.

Одна світилка держить весільний "меч", у другої шлюбні свічі. За ними молоді, оточені друзками, бояри, свашки. За ними музика, далі рідня, а потім уже хто хоче.

Тарасові серце грало, дивлячись на всю ту красу. "Хто ж це вигадав, таке красиве? Хто установив?.."

Не один Тарас любувався, не один він і задавав собі це питання. Всі очі сяли радістю, всіх тішило це свято, й кожне свідомо чи несвідомо думало: "А хто ж це й справді насадив для нас увесь цей сад і передав нам у повному цвіті прекрасних пісень і священних обрядів? Ми, кріпаки, не зуміли б так зробити... Наша творчість була б убогою, як і наше життя. Ми вже навіть не знаємо, що воно оце співається: "Крийся, зятеньку, крийся кунами та бобрами, чорними соболями..." Або як ото співають дівчата: "Щипайте роженку — стеліте дороженьку..." Невже було колись, що нашим, оцим дівчатам репанам, та устиляли дорогу до шлюбу рожевими квітами? А як не встиляли, то чому так гарно видумали?

А дівчата, горді своєю молодістю, красою, лентами пишними та дзвінками голосами, заспівали й пісні прегордої:

Ох, і говорила Да туча з громом...

Да рано, рано!

Ох, і рано, рано да раненько,

Да туча з громом.

Ой що ж ти підеш Із стуком-грюком.

Я за тобою З дрібним дощем,

Да рано-рано.

Ох, і рано-рано да раненько,

З дрібним дощем.

Чи славен ти будеш Із стуком-грюком...

Чи я славніша З дрібним дощем?

Да рано-рано!

Ох... і рано-рано да ранесенько...

З дрібним дощем.

Говорила Катречка Да з своїм Антінком.

Ой ходім, Антоне,

Та до церковці,

Да рано-рано!

Ох, і рано-рано да ранесенько,

Та до церковці.

Та то ти підеш Із музиками,

Я за тобою Із дружечками,

Да рано-рано!

Ох, і рано-рано да ранесенько,

Із дружечками.

Чи славен ти будеш Із музиками,

А чи я славніша Із дружечками?

Да рано-рано!

Ох, і рано-рано да ранесенько,
Із дружечками.

Поїзд рушив. Музики заграли, дружки співають, товпа доокола вітає радісними скриками, дітвора верещить, пролазячи всюди. А тут іще як двинув дядько Митрофан на дзвіниці у дзвони, то утворилася з того всього така мішанина звуків, кольорів, рухів, настроїв, що Тарас прямо не знав, де він. А дівчатам мало. Вони самих янголів із небес закликають до участі в людській радості:

Задзвоніте дзвони!

Заспівайте анголи!

Засвітіть свічки —Двох дітей звінчати!

Коні нікого не везуть, вони йдуть з порожніми саньми ззаду, додаючи по ваги походів, але дівчата співають так, ніби коням страшенно важко:

Чи чуєтеся, коники, на силу?

Чи довезете княгиню Під ту гору крутую,

Під ту церковцю святую?

А та церковця — святий Спас,

Вийди, попоньку, проти нас,

Звінчай дітки-однолітки В добрий час.

Закінчення цієї пісні для Тараса було цілком несподіване. Мабуть, так співали ще тоді, коли нова релігія не цілком подолала стару, й жерці нового ритуалу ще не заслужили на цілковиту пошану й права на недоторканість особи.

А як не будеш вінчати.

Будуть твої кудерьки тріщати,

Як ото злий мороз надворі,

Так твої кудерьки та на голові.

Це про священну особу отця Григорія так! Ну-ну!..

Після обідні з церкви, мабуть, ніхто й не вийшов, тож церква вже була повна, коли поїзд прибув. А як увійшли ще всі поїзжани, то так зглотилося, що попові й правити було ніяк.

Катрі то одна, то друга сердобольна баба шепоче на вухо — все нагущають, на розум ставлять:

— Як ото — слухай, дівко, — як ото постелять рушник, так ти старайся — чуєш, дівко, — старайся перша стати на той рушник. Як станеш перша, то все життя верховодитимеш над чоловіком, а не він над тобою.

А друга з другого боку.

— Ти її не слухай. З рушником — то дурниця. А от коли піп руки в'яже, так ти старайся покласти свою руку верх женихової. От тоді уже напевне весь вік буде твій верх.

Катря слухала те все, але приміняти не думала. Вона була горда, ця молода дівчина. "Не хочу ні я над ким верховодити — не хочу, щоб і надо мною хто верховодив. Як будемо любити одно одного, то не треба буде нікому й верховодити..."

І не робила нічого. Для себе. Зате вже для дружок — усе пам'ятала і все зробила. Коли стала на рушнику, а Христа зашепотіла: "Подвинься, сестричко, щоб і я скоро за тобою", — Катря посунулася, й Христа однією ніжкою стала на рушник. Коли, після закінчення обряду, зіходила Катря з рушника, посунула його ногами в напрямі дружок, щоб хоч кінчиком черевичка кожна могла доторкнутися чарівної матерії. І зіллячко поміж них розділила, і руку давала на щастя — ну, все!

Отець Григорій поставив собі за правило при кожній нагоді виступати з поученнями для пастви (все це колись урахується не так в небесах, як у консисторії). Не упустив тої нагоди й тут. Говорив про дикість весільних звичаїв.

— Я знаю: ви всі думаєте, ніби церковний шлюб — то дурниця, а оте ваше весілля, дикунське, язичеське, — ото ґрунт! Але це все остатки варварства. Пора ж вам нарешті стати християнами! От уже скоро тисяча літ, як просвітив вас святий рівноапостольний Володимир світлом праведної віри Христової, а ви й досі язичники, досі святкуєте язичеські свята, як от Купала й інші, досі вживаєте поганських обрядів. Я ж це певно знаю, що ви зараз думаєте: нехай піп що хоче говорить, а таки основа — весілля. А вінчання — то так собі. Аби піп не гарчав. Ні, це не так. Господнє благословення — от ґрунт! От основа і камінь усього! Без господньою благословенняте може бути істинного щастя.

І так далі. Говорив, аби говорити, бо люди його не слухали. Навіть найбогомольніші були переконані, що основа шлюбові таки весілля, а не вінчання.

Закінчилося нарешті. Піп поблагословив нарід, і всі висипали з церкви. Почалося влаштування на сани. Хоч воно й недалеко, можна й пішки, але так уже звичай велить.

У великі гарні сани, запряжені добрими кіньми (спасибі сусідам — не пожаліли), посаджено Катрю, старшу дружку й інших видатних осіб весілля. Молодий із Кириком на конях. Решта поїзжан по інших санях (теж добрі люди подбали, нехай їх Господь нагородить).

Та як гримнула музика! Та як заспівали дівчата! Та як приударив дядько Митрофан веселенької на дзвіниці — так хіба ж так? Йому не плачено за це, його й не просив ніхто, а він ото сам, просто від серця.

А дівчата каверзні як були близько церкви, так співали:

Ой дякуймо попонькові,

Як рідному батенькові,

Що нам шлюб дав І небагацько взяв:

Червоного золотого Від пана молодого;

Литовську копу За дівоцькую косу.

А вже як від'їхали трохи од церкви, затягли зовсім іншої:

Обдурили ми попа,

Як якого хлопа:

Ми редьки покряли,

А він думав, що таляри.

Старших нікого не було в снях, то нікому насварити. А баба Явдоха, що йшла мимо, то хоч і грозила костуром, так то байдуже.

А на вулицях народу так хтозна скільки. Та всі виходять з хат, та всі вітають, привітно кивають головами, говорять добрі побажання — а в Катрі серце росте. Нехай бачить Антонова рідня, що хоч ми й бідні, але нас люди шанують.

А музики тнуть. А дружки співають. А дядько Митрофан на дзвіниці одно чеше. Буде сварити піп. Це, скаже, й архирея так не випроважають. Нехай лає! Ой колись, давненько то було, вийшов дядько Митрофан буряки свої копати (там і буряків тих — клапот у полі). Лопата благоденська, то держак візьми та й переломись. Прямо хоч плач! А воно, Катря, ніби мале ж іще було. Та до матері. Йй шепоче: "Мамо... я збігаю..." А мати: "Про мене". А воно тоді: "Дядечку Митрофани! Де ваша лопата друга?" — "О-ой далеко, дитино! Аж дома". "Нічого. Я побіжу". І побігло... Само ж! Ніхто його не посилав...

І дядько Митрофан дужче сіпає за посторонки, дрібніше вибива. Йому й видно з дзвіниці, що отець Григорій стоїть в огряді та грозить патерицею. Грози, грози, — я все одно не бачу!...

Лети, лети, соколоньку,
Та й поперед нас,
Неси, неси вістоньку Батеньку од нас,
Що вже його дітки звінчані:
На білому рушничку стояли,
Золотії перстеники міняли.

Чим ближче до двора, тим більше народу. Уже коні ледве протискуються, а коло воріт і зовсім стали. Та й ворота зачинені. От тобі й маєш! Свашки затягають:

Не до свата ми заїхали,
Бо тут ворітечка позачинені І замками позамикані.
Стій, зятю, за воротами!
А на зятя та метіль мете,
А на зятя дрібен дощик іде.

Ворота не одчиняються. Нарід гомонить. Підсміюються з таких гарних гостей, що їх навіть у двір не пускають. Свашки тоді дошкульніше:

Пишна теща, пишна,
Проти зятя не вийшла.
Чи у неї кожуха немає...
Чи вона чобіт добирає,
Ой чи вона латки латає,
Що вона зятя не вітає?

Ворота одчиняються. На воротах мати Катерина. Вона у вивернутому кожусі, бо мохнате — символ багатства. Обсипає молодих вівсом, зерном, маком — бо то все ознаки достатку.

Батько Григорій вийшов із пляшкою й першу чарку наливає молодому. Але свашки

хапають Антона за руки.

Не пий, Антоне,
Першого привіту,
Бо перший привіт Лихий на зустріт.
Оддай дружкові Через праве плече,
Нехай він вилле Коням на гриву,
Нехай потече Аж до коліначка,
А од коліначка Аж до копитечка.

Колись, мабуть, доброю чаркою зеленої отрути почастував тесть небажаного зятя,
що з тої пори всі антони не п'ють першого привіту.

Так сталося й тут: Антін передав назад через праве плече чарку Кирикові, а Кирик вилив через себе на землю.

Мати й батько беруть віко. На вікові хліб, сіль й пляшка горілки. Високо підіймають
батько й мати це віко, творять ніби ворота благодатні, ворота очищення благостинею
хліба.

Кирик проводить молодих у ті ворота. Посеред двору діжа. Обводить молодих ще й
коло діжі, як дательки того ж хліба, й тоді тільки веде до хати. Дружечки співають:

Ой день добрий, мати!
Чи гаразд у тебе в хаті?
Чи помиті ложки, тарілки Та без молодої дівки?
Чи застелені лавочки Та без молодої дочки?

Це ж перший раз зосталося господарство без молодої сили: природньо думати, що,
може, не все тут і в порядку.

Батько Григорій знову частує зятя на порозі, але тепер Антін випиває без страху.
Григорій каже:

— Оце був ти наречений, а тепер сужений. Поцілуймося...

І цим поцілунком мов віддав доньку навіки. Кирик веде молодих у хату, а дівчата
урочисто дзвенять:

Застилайте тесовії столи!
Накладайте пшенишні хліби!
Наливайте мед-вино в кубки — Ідуть до вас гостеньки,
Як ото навесні пілка!
Що в поле йде — гуде,
А з поля йде — грає,
Як мак процвітає.

Тарас ніколи не примічав, що з пчолою отаке буває. А тепер, як уявив собі
пчолиний весінній хід, — так справді воно так. А дівчата, он бач, і примітили!..

XI

В хаті, на покуті лежить кожух вовною вгору. Тричі обводить Кирик молодих
докола стола й потім садовить. Сам удає страшенно змореного.

— Ох... Дайте хоч оддихатися... А то прямо запарився, оцих бичків на мотузочку

водячи...

Але йому не дають відпочити. Він має ще змовити "Отче наш", після чого всі сядуть за стіл. Кирик розпочинає:

— Отче наш! Батько наш кури крав, у міх клав! Кури сокочуть — у міх не хочуть...

Але добрий штурханець у потилицю привертає йому пам'ять і далі вже все йде справно.

Свашки... як тільки сіли, починають згадувати відповідні традиції:

По святому Отченаші Дайте нам по чаші.

Наші батьки пивали Та й нам приказали,

Щоб по повній випивали.

Вони нетерпеливляться. Вони не хочуть ждати. Вони кажуть:

А ми були в ділі,

Горілочки захотіли,

На Бога ви гляньте —Хоч по краплі дайте!

Де наш господар дівся:

Чи в клочча завертівся,

Чи на сіножаті косить,

Що він нас не просить?

Починається обід. Усі голодні, то страви так і метуть. А музика приграє, мов панам при бенькеті. А що? Нехай уже хоч раз у життю й наш мужичий обід під музику буде! Хіба ми так уже й не люди, матері його сто чортів!

Ріжте, музики, ріжте!

А ви, бояри, їжте,

На те ж ми й прибиралися:

Чорного кабана вбили,

Чорного та гладкого,

Бо ми роду багатого!

Еге, багатого... Довго доведеться батькові Григорієві видихати це весіллячко. Але йому не жаль. Одне те, що першу дочку віддає та ще й непогано віддає, у добру сім'ю, а друге — батько Григорій переживає особливі почуття.

Живеш же собі так — день до вечора. І сусід твій так само. І сусідів сусід. І ти не знаєш, що йому болять, і він не знає, що тобі болять. І чуєтеся ви обоє, мов високою стіною розгороджені, товстими мурами відмуровані одно від одного. Ще дітвора, так ті хоч зіходяться, а дорослі... Ото тільки як почувеш: "Старий Петро вмер"... — "О! Та коли? Я ж його, здається, недавно бачив"... "Ні, мабуть, не недавно, бо він тижнів зо три як помер" — "Ага... Ну царство ж йому небесне". Ото й усе, ото й по всьому.

І от тільки на цьому весіллі побачив батько Григорій, що мур той розвалився, що є ще люди на світі, не один він у вселенній. І що він член громади — щирої, привітної, товариської. Та ще й не послідній, а бажаний і всіма поважаний.

Так от за те почуття тричі б стільки радий був заплатити батько Григорій. Тому він такий і радісний, такий, сказати би, блаженний.

За обідом або по обіді звичайно свашки перекосяються з дружками, висміюючи одні других піснями. Це свого роду турнір дотепності. Дружкам не терпиться, й вони починають:

їжте, свашечки, не бійтеся,
На що інше не надійтеся,
Бо горох іще не молочений,
Сочевиця ще у копах стоїть,
Щука-риба в морі,
Перець у коморі.

На диво — свашки не відповідають. Що воно таке? Не може ж бути, щоб у них не стало пісень.

Дівчата того не розуміють і починають з персон:
Знати старшу свашку, знати,
Що з багатой хати:
Сирами обклалася,
Пирогами підперезалася,
Ковбасами підпиралася...

І це не зрушує! Свашки мовчать, мов води в рот набрали. Що за диво?... Дружки вже переглядаються: в чім річ? Пробують ще:

їли свашки юшку Та вкрали галушку,
Сховали в кишеню,
Своїм донечкам на вечерю.
Свашки холоднокровно й гордо відповідають:
А ми роду не злодійського,
А ми роду королівського,
Ми галушок не крали І в кишеню не клали...

Але ж бо це не те! Не так мають відповідати свашки. Ага! Це вони, ма'ть, переносять бій на після обіду. Ну, добре, нехай буде й так.

Обід добігає кінця. Прийшов пиріг і зник зразу. Прийшли всякі присмаки. Дружки, мов грецький хор, уже велять:

Встаньте, гостоньки, підведітеся,
Господу Богу помолітеся,
Свату й сванечці подякуйте І їх донці, і кухарці.

Всі встають, моляться, але сідають знову. Це ж зараз свашки із дружками будуть перекосяться. Се цікаво вже всім! Бо кирилівські дружки язикаті, ну та й дібрівські молодичі, видать, не з тих, що дванадцять на копійку.

Отож вони помовчували за обідом, а тепер не дожидають, поки на них нападуть, і нападають самі:

У нашого свата З верби-лози хата,
А сволок з осики,
Дружки без'язики...

Ну, це навряд чи правда! І дружки одразу одказують:

Сороки по кіллям,
Свашки попід стіллям,
Червоні, як раки,
Брешуть, як собаки.

На це свашки лагодяться більш приперчено. Але тільки вони зачали: Додому, дружки, додому,

Мішати свиням полову....

як дружки... не давши навіть скінчити, підхопили:

А ви, сванечки, за нами —

Хльобати полову з свинями...

Вибух реготу привітав влучну репліку. Але недурно свашки так довго мовчали, головне, вони залишили під кінець — і от тепер випускають. Ядерно та ядовито:

Бігла сучка яром,

З нею дружки рядом:

Думали, що то мати —Давай сучку ссати!

Але дружки бороняться завзято й відбивають:

А велика голова У риби сома,

А ще більша у щуки —Брешете, свашки, як суки.

Може, воно, як на чий смак, і не дуже, але що ж...

Під припічком стружки,

Упісялись дружки —Дайте черепушку Під старшую дружку!..

Регіт аж стіни потряс. А бісові свашки кусючі! Очі прищурили, губи стулили. Чекають на репліку дівчат, а ті чогось забарилися. Тоді свашки ще:

Під полом пляшка стояла,

Туди кішка нас...,

Давайте, свашки, наливати,

Дружок частувати.

Черга за свашками, і вони відповідають солоним, перчистим дж надто дотепом:

Старша дружка дбаха —Дитину придбала;

Друга черевата,

Третя на днях ходить,

Четверта пищить —Аж семеро тащить!

А потім, як уже дійшло до таких виспівів, так де ж уже тут дружкам боронитися?.. Молодицям що? Вони такого насвиндять, що тільки держись!.. — А що, дівчата, скуштували? Знаєте тепер наших дібрівських молодниць?.. Дружки круто міняють тему й починають:

Ой вже ж бо ми пониділи,

Що світа божого не виділи.

Ходім погуляймо І світонька повидаймо.

Дружбоньку наш!

Пізнай сором Та вдар чолом —Виведи нас із хати На двір погуляти,

Бояр оглядати:

Чи високі підкови,

Чи чорнії брови.

Чи не криві, не горбаті,

Та чи вміють танцювати?

Кирик хоче, щоб його просили, й ховається за піч. Услід йому несеться пісня:

Де ж наш дружка ся подів?

До води коней повів.

За ворітьми пси вили,

А дружка вовки з'їли.

Кирикові кажуть, щоб не дуже воловодив, бо іще ж до молодого їхати. Кирик показується з-за печі, а його вітають:

Дружбонько пелехатий,

Чи вміє він танцювати?

Да коли ж він сліпий,

Да коли ж він кривий,

То ходімте у бір, у бір,

Нарубаємо підпір, підпір,

Та будемо підпирати,

Щоб умів танцювати.

Кирик звичайним порядком виводить молодих і дружок із-за столу. Розпочинаються танці. Перші ступили молодий з молодою. Потім Кирик пройшовся колесом.

Хто танцював надворі, хто в хаті, бо музики стали в сінях. Тарас умішався в купу дітвори й собі почав скакати. Йому здавалося, що й він танцює.

XII

Не знаючи весільних порядків, Тарас думав, що всі присутні їдуть до Зеленої. Тому тихцем вихопився з хати, вибрав які більші сани й заліз у них. Думка така, що не виженуть же. Тепер, на весіллі, нікого не женуть, нікому не кажуть прикрих слів. Усе має бути лагідно, гарно.

То були сани якихось дібровецьких людей. Коли ті люди почали сідати, натрапили на Тараса.

— Ов!.. Та тут щось живе лежить!

— Мо, підсвинка поклали?

— Ні, це хлопець.

— А чий же він?

— Та їхній же.

— Чий — їхній?

— Та Грушівських же. Брат Катрі. Тарас же? Так?..

— Це воно хоче до Діброви проїхатися, подивитись.

— Нехай їде.

— А мати ж, ма'ть, і не зна. Ще буде шукати.

— А хто б там його шукав? Не такий тепер час.

Ти ж, Тарасе, дивись там не засни, у сватів. А то ми пізно сюди вертатимемося.

— А хоч і засне, то що? Тепер же вони родичі.

Так Тарас і поїхав. Відмічав у своїй свідомості: це вже вдруге до Зеленої їде.

У молодого прямо сіли за стіл, без усяких там пісень та обрядів. Антін на покуті, по праву руку бояри, по ліву світилки, свашки. Під час випивання дружка ходив із тарілкою. Люди кидали гроші, а свашки співали:

Складайтеся гості:

Молодому по червоному,

Музикам по таляру.

Вобіцяли нам грати —Аж у п'ятницю перестати.

Помітив Тарас, що тут не було ні такої заразливої веселості, ні дотепів, ні сміху. Свашки хоч і співають, але куди їм до наших дівчат! І пісні. Гарні пісні, слова нема, але якби наші, кирилівські дівчата заспівали, так вони іще в сто разів кращі були б. Христя як виведе! Як виведе!

Словом, показалося, що з Тараса вийшов кирилівський патріот. Так він і розглядав усе під тим кутом зору.

Обід, сказать... Правда, гарний обід, але нудний він якийсь. У нас хоч і страви простіші, так зате ж весело! А воно й їсться тоді охотніше. А тут... Довго все. Хоч би додому скоріше.

Мов уволюючи Тарасову волю, почали свашки співати такої, де говориться про від'їзд. Винесли коровай.

От коровай — да. Тут уже нічого не скажеш. Катрин коровай здавався Тарасові верхом краси і мистецтва, але показалося, що коровай може бути ще кращий. Ну що ж — мало чого! У них он, ба, яке хазяйство....

Збори йдуть під пісню, яка Тараса дуже зацікавила. Взагалі він дуже любить пісні. І переймає їх скоро: раз почув — і вже знає. У цій пісні, що співають свашки, Тараса вразили слова:

У сінечках голубець гуде,

А в світилоньку голосок їде,

Де Антінко наряджається,

Все батенька да питається:

"Порадь мене, ти мій батеньку,

Скільки мені та бояр брати?"

"Бери, сину, всю родиноньку.

І близькую і далеку,

І вбогую і багатую".

Це ще нічого. А от кінець зовсім здивував Тараса, коли він почув чому це треба кликати і багатую і бідную родину:

Що багатую — для славоньки,
Убогую для порадоньки;
З багатою мед-горілку пити,
З убогою — порядки чинити.

Тарас аж розсміявся. Виходить, що багатих кличуть тільки для честі. А коли треба розумної поради, то вдаються до бідняків. Багач здатен тільки на те, щоб із ним мед-горілку пити, а коли треба якогось порядку, керівництва, то він не годиться, треба шукати бідного. Мабуть, не багаті цю пісню складали!..

Надворі готується поїзд. Уся увага на те, щоб поїзд молодого був гучний і бучний. Прикрашаються коні, дуги, сани, голоблі навіть. Свашки так і радять: більше звертати уваги на прикрашання поїзда, щоб дивувати сторонєцьких людей.

Ти не куй, Антоне, золотого ножика,
Підкуй краще вороного коня.
Та будемо їхати бором зеленим,
Бором зеленим, мостом кам'яним,
Бір буде шуміти, а камінь дзвеніти.
Да зачують люди — нам славонька буде,
Да зачує Катруся — нам рада буде.

У хаті лагодяться дари для роду молодой: матері чоботи, батькові теплу шапку, Орині ленту, і про братів не забули. Все це забирають бояри. Обов'язок Кирика — доставити коровай.

Ой надворі сонечко сідає,
Молодий Антінко коня сідлає.
"Ой побачиш, татусеньку, на смерку,
Яку я тобі невісточку привезу!

Не зайди ж, місяченьку, за хмару —Привеземо молоденьку на славу!"

Антін бере хліб, яким його благословляли батько й мати, і виходить під музику й спів.

Надворі йде розміщення в снях. Довше всіх вовтузяться свашки. Їх таки багатенько. Видимо, дійсно спросив Антін "усю родиноньку — і близькую, і далеку". Повен двір людей. Гомонять, жартують. Нарешті, під благословення батьків, під гомін людей, із дзвінками, лентами, музиками рушає поїзд по молоду. Регіт! Крики!..

Через поле полтавськеє їхало військо боярськеє.

Ой лісом ідуть —На куни стріляють.

Полям ідуть —Перепілоньки мають.

Селом виїзджають —Колоньки підтинають.

До воріт приїжджають —Конички ворота ламлють.

До сіней входять —Шапочки не здіймають.

А молодий так прямо розбишакою якимсь малюється. Де він стане — земля стогне, куди гляне — трава в'яне. Велить своєму війську пускати перлові стріли, вибивати кам'яну стіну та добувати королівну.

XIII

Сонце було вже низенько, коли гучно, бучно, голосно, дзвінко не в'їхав, а влетів поїзд до Кирилівки. На вулицях мало було людей, сама дівтора гралася, але на звук отих дзвоників та вигуків боярських почали стрімголов вибігати з хат матері та хапати дітенят — бо як скажені люди їдуть.

І справді. Мов від якої погоні лютої, мов цигани, що покрали коней і хочуть за ніч триста верст уїхати, летів поїзд тихими вулицями кирилівськими. Не одному парубкові заздро, що як прийде час, то не зможе він отак бундючно поїхати по свою молоду. Не одна дівчина від нетерпеливості аж плечами поводить — щоб скоріше до шлюбу, щоб і по неї отак, брязкаючи, приїхав пишний поїзд. А старі згадують, як то було в їхні часи, і здається їм, що тоді все було ще краще.

І от уся та лавина коней, саней, червоних, зелених хусток, шапок сивих і чорних, звуків пісень і струн — все те нараз мов ударилося об яку стелю — об зачинені ворота.

Перед ворітьми товпа, а за ворітьми, у дворі, ще більша. Кирик розігнав своїх коней, як шалених, і врізався у товпу. Дивним дивом нікого не стоптано, нікого не поранено.

У повітрі замигтіли коляки. Почулися крики:

— Бий їх, сяких-таких!.. Що воно за наволоч до нас понаїздила? Це, мабуть, розбійники!

Кирик свистить у два пальці, та так же переразливо, що аж у вухах лящить. Бояри кричать:

— З дороги! Геть з дороги, а то ми вас тут усіх постріляємо!

Крики, грюкіт — аж Тарас перелякався. Бо то справді виглядало коли не на сам бій, то на початок його. Обличчя у всіх розлючені, кулаки сучать — от-от кинуться один на одного!

І тільки глянувши на свашок, зрозумів, що то все так собі, що нічого страшного нема. Свашки, все так же спокійно розвалившись, співають:

Ой наш милий свату, 7 Пускай же нас в хату,

Коникам супочити,

Нам суконьки посушити,

Коникам обрік їсти,

А нам у господі сісти.

Ой доки ж ми та стоятимем,

Зелену траву та топтатимем Червоними та чобітками,

Золотими та підківками?

І нараз із-за воріт, мов дзвіночки срібні задзвонили, — то дівчатка кирилівські обізвалися. Аж зрадів Тарас.

Йому здалося, що він був десь надзвичайно далеко, барився довго, а оце прибув нарешті й додому.

Ой що то на нас наступає,

Підковками двір копає?

Чи з поля телята,

Чи з лісу звірята,
Чи з міста міщани...
Чи з села селяни?

Свашки відгукуються:

Це ж вашого тестенька Стоїть зятенько.

Мабуть, ви його та не любите,

Що ви його та не пустите.

Дружки кажуть, що вони ніяких нелюбів не знають, що їхні парубки все сини
отецькії, на них шапочки шляхетськії.

А пою; п/т ІДЕ пісенне суперництво, бояри переконуються, що нічого не допоможе, і
починають торгуватися. Властиво, від імені бояр це робить Кирик. Очевидно, він
вигадує щось чудне, бо звідти чути вибухи реготу. А свашки тим часом своїї:

Пусти, свате, в хату!

Тут нас небагато:

Тридцятро й троє На подвір'я твоє,

Сваха та світилка І вся наша родинка.

А ми тобі не докучимо...

Тільки сукні пересушимо.

У нас невеликі шати —Нам аби Катрю дістати.

Дай рученьки погріти,

Дай дівоньку оглядіти:

Чи хороше наряджена,

Чи гаразд посажена.

Твердиня не одчиняється. Тим більше, що Кирик ніяк не діб'є торгу: дуже, Мабуть,
дешево дає. Регіт, мов млинові колеса, по підлозі котиться, доноситься звідти. Щось,
мабуть, нескоро попадуть поїзжани до двору...

Впустіть же нас, впустіть,

Воротічка нам одчиніть,

Бо нас, нас слотонька б'є,

Сукмана на нас гниє.

Ми люди з доріженьки,

Болять у нас ніженьки,

Ми люди дорожні —У нас животи порожні.

Не помагає й цей аргумент — ніхто на свашок не звертає уваги. Вони кричать уже
Кирикові, щоб добивав скоріше торгу. А Кирик, мабуть, саме тільки у смак увійшов, бо
регіт уже й не припиняється.

Ой гребля, гребля велика,

Ой туча, туча глибока!

Ой пускай, пускай до хати,

Не дай нам стояти.

Бо в нас короваєць великий —Не може дружба вдержати.

І це не помагає. Свашки беруться на інший спосіб. Вони вказують, що приїхали ж не з порожніми руками, що у них є прекрасні дари: і черевички сап'янові, і панчішки крамові, і підв'язки єдвабні.

Але всі ці розкоші ставляться в ніщо. Дружки відповідають:

Краща наша Катря,

Аніж ваші черевички з бурякової гички,

Папером підбиті — По соломі ходити.

Ну, що ти будеш робить! А там Кирик ніяк не скінчить. Беруться свашки

Вийди, теще, надвір,

ще до іншого способу:

Не лякайся, як звір.

Видно, теща ізлякалася Та на піч ісховалася.

Не лякайся, теще...

Небагато нас є ще:

Да сто коней верхових,

Да сімдесят возових.

Отака тобі. Антоне, пихота:

Зачиняє твій тестенько ворота.

Позачиняв, позамикав замками — Понеділюй, Антосю, за воротами.

Із свашок уже сміються люди:

— Ви б краще їхали назад: видима ж річ, що вас сюди не пустять...

Виходить, свашкам уже таке, хоч плач.

Що ми вам провинили,

Що ви нас іспинили?

Пустіть на піч погрітися — Молоду подивитися.

Потім бере їх сумнів, що, може, не туди потрапили:

Либонь ми та не влучили,

Не до свата заїхали.

Бо якби вони нам свати,

То пустили б до хати.

Але тут, нарешті, Кирик, мабуть, добив торгу, бо щось уже там, у гурті, чути, випивають. Трохи згодом уже порожня пляшка летить у повітря. А ще згодом, скриплючи, одчиняються ворота, і поїзд молодого в'їздить у двір.

Посеред двора Тарас убачив стіл, застелений рядном. На столі — хліб, сіль і чашка. А коло столу — оце вже було дивно — стояла мати, а на ній був одягнений кожух шерстю вверх. У руках держала кухоль.

Тричі мати приступала до Антона й кидала в нього вівсом, беручи зерно з кухля. А свашки співали:

З якої причини

Теща вбралася в овчини?

Хоче зятя злякати,

Щоб дочки не дати.

А зять не боїться —Проти тещі становиться.

Приступивши до зятя втретє, мати кинула кухоль на землю. Кирик підхопив той кухоль і швиргонув через хату — аж засвистіло!..

Потім мати взяла із столу чашку й подала її Антонові. Кирик із палкою в руках забіг іззаду молодого. З товпи його підбадьорювали, кричучи:

— Ану-ну, Кирику, не підведи! Націляйсь добре!..

Кирик надійно потрусює палкою: не бійтеся, мовляв, не підкачаю.

Антін узяв із рук матері чашку й удавав, ніби хоче пити. А сам бистрим рухом кинув чашку поза себе. Кирик підскочив і зручним ударом палки розстрошив на лету чашку в дріб'язок. Гомін одобрения пішов по товпі.

Але тут Тарас почув, що його хтось тягне за рукав. Оглянувся — то була дядина Олена.

— Де ти шалаєшся? А ми тебе шукаємо, шукаємо. Ходім швидше у хату!

Ого, яка важна особа Тарас, що його навіть шукають!

Коли увійшов до хати — його стріло загальне: "О-о-о! Нарешті!.."

Тарас переконався, що він таки справді персона поважна, хоч іще не знав, до якої чинності він придатний.

Щось там його повчали дівчата, перебиваючи одна одну, але Тарас мало зрозумів, чого, власне, від нього хотять. Дали йому палку в руки й поставили біля Катрі. І Микита тут же стоїть, та ще й до дівчат сміється. Чи не парубок!..

Гляне Тарас на Катрю — а вона теж сидить по-чудному: чолом похилилася на стіл, а голова накрита хусткою. Уся голова. Дівчата розливним, імливим мотивом затягають:

Ой імла, імла,

По полю лягла,

А наша Катруся К столу прилягла.

Кирик вносить коровай і ставить на стіл. Глянув на Тараса й на Микиту, витріщив очі, розставив руки.

— Свят, свят!.. Що це воно на нашому місці сидить?

А Микита — та завзято так:

— Що ми? Ми люди тутешні, а от ви звідки тут узялися?

Аж тепер зрозумів Тарас що йому робити — те що й Микита. Та й собі:

— Ага, ага! Ми тутешні, тутешні. А ви звідки? З Зеленої, може, Діброви?

Кирик пресерйозно відповідає:

— Ми? Ми з Бильців. Є такий город Бильці, а в ньому дурні людці — отакії ж, як ви. Тріскою цибулю косять, а вилами борщ носять. І ще є там город Вонгарь, а в ньому новий винбарь. А у тому винбарі віл печений і часник товчений. Строми ніж — одріж і їж.

— Ми на ваші слова не вповаємо (це Микита). Показуйте прашпорт!

— Який там їм прашпорт! Бийте їх, хлопці! — кричать бояри й наступають на

братів. Микита й Тарас обороняються палками. Тарасові це подобається, він аж регочеться. Дівчата співають:

Ой наступає Литва,

Буде тут битва!

Братіку та голубчику,

Січи, рубай — сестри не дай!

— Годі! — кричить Кирик. — Бачу, що не подужаємо. Давайте торгуватися....

А Микита розійшовся, розчервонівся. Кричить:

— Який там торг! Ми не хочемо торгуватися! Ви прашпорт нам покажіть...

— Еге ж!.. Прашпорт! — Підкрикує, аж визкотить, Тарас.

Кирик чухається. Потім витягає з кишені засмальцьований шматок паперу, б'є по ньому боком долоні й починає читати:

— Як жив я із дідом, а батька ще й на світі не було, то ми з дідом хазяйнували. І були в нас два коти, як орли. То ми, було, запряжемо їх, припічок і комин зоремо, насіємо гречки. Як уродить! Так кожна гречка, як овечка! Поскладаємо ми з дідом скирти на камені, самі сидимо та тільки посмішковуємось. Коли дивимось — мишеня біжить. А наші коти, як позадирали хвости, — позбивали к нечистій матері наші скирти! Та ще не куди, а прямо в помийницю. Давай ми з дідом витягати. Три дні снопи тягали та на припічку сушили, кожухом прикрили. Як завелися, брат ти мой миші! З'їли кожух начисто! Зажурився мій дід, а я таки його не бросаю, вп'ять же на путь наставляю: "Не журіться, кажу, дідусю! Будемо городиною зацікавитися, а хлібопашеством годі". Ото ж ми узяли та й насіяли кабаків. І вродили у нас кабаки — як вулики! Що одним будуть дві сім'ї довольні. Пішов дід кабаки рубати. Та поти рубав-рубав, поки й сам у кабак попав...

Дивиться Тарас — а батько з матір'ю підкрадаються до Кирика. А потім як схоплять його ззаду!..

— Ага, попався! Що ти тут за баламутство читаєш? Хіба такі прашпорти бувають? Хіба такі? В'яжи його, жінко, сякого-такого! Що там на нього дивиться!

Мати перев'язують Кирика й піддружного рушниками. Кирик лагідним голосом звертається до неї:

— Матусю! Що воно ото у вас сидить за столом? — і показує на Катрю.

— Е-е!... То у нас таке, що хтозна й яке.

— Оте накрите?

— Та воно ж. Воно у нас дороге стоїть.

А батько піддає:

— Воно у нас поїло й соломі й полові!

А Микита й собі туди ж. Та смілий такий став, чортів Микита.

— Качани варили та годували!

Кирик співчутливо киває головою.

— Ну скажи ти на милість! Та хоч би подивиться, що воно там таке...

Підняв краєчок хустки й зразу ж попустив.

— О-ов! Це, брат ти мой, таке, що будемо купувати. А скільки ж ви за нього правите?

— Сто червінців! — викрикує Микита.

Еге-ж, сто червінців, підказує батько. А лице червоне — і від безперестанного схвилювання, і від возлияній цілоденних. Пересікла лице широка задоволена усмішка.

— Ой лишечко, як же й дорого! Це за — сто й купити можна. Нате вам від моєї щедрості! Й кидає з невичерпальної скарбниці отих своїх засмальцьованих шагів.

— Це мало! — каже Микита.

— Це мало, — стверджує батько й кілька разів киває головою. Якби можна — ще б ширше розтяг рота в усмішку.

— Мало, мало! — визкотить Тарас. Знає, що ніхто його не осіче й не смикне за сорочку. Дівчата співають:

Ой шурине, не лякайся,

За сестрою поставляйся.

Не продавай сестри за гріш, за чотири,

Бо гроші є — тут нема,

А сестриця родима...

За столом, як калина,

Весь рід звеселила.

Кирик торгується.

— Мало? А скільки ж вам треба? Ну, нате ще... Всі?

— Ні, не всі! — каже Микита.

Авжеж, не всі, — додає батько Григорій і вже регочеться. Він, мабуть, найщасливіша людина на всім весіллі.

Дівчата співають, як до серця дівчини прокрадається тривога. Піддається під сумнів стійкість брата.

Ой братіку, ти, зрадниченьку!

Сів же ти коло мене Та, либонь же, ти. братіку,

Та, либонь же, ти, рідненький,

Чи не зрадиш ти мене?

Кирик Дотягає а кишені пляшку.

— А оце не піде?

Дивиться Тарас — а Микита й собі тягне пляшку з кишені.

— Нам того не нужно, у нас своє єсть!

— Ану, яке у вас? Може, то буряковий квас?

Люди сміються, бо у Микити в пляшці справді квас буряковий.

Кирик наливає Микиті чарку горілки, той випиває по-парубоцькому. Кирик кидає ще кілька своїх знаменитих шагів на тарілку.

— Ну, дай же, Боже, вам ці гроші пропити, а нам що нужно на віз положити. А тепер — хлопці! Ану, бийте оцих шуринців! Дрючками!..

Бояри наступають. Микита шурхнув під стіл. Тарас, не знаючи, що його роля

скінчилася, розмахує ще палкою, вирячивши очі. Та вже Микита сіпнув його з-під стола за ногу й засичав: "Лізь с-сюди!.." Тарас і собі під стіл.

Не у правді братік кохався,

Що за сестрицю ніби змагався:

Да побачив чарку на тарільці —Пропив сестрицю на горільці.

Кирик, крехчучи, мов старий, лізе на лаву, за ним Антін. Тричі пройшли вони, нахиляючися під сволами, доокола столу.

Потім Антін зліз і підійшов до Катрі. Вона, мовби від великого страху, ухопилася за стіл обома руками. В хаті стало тихо.

Антін відірвав руки дівчини від стола, зняв хустку і... зупинився. Якось скоренько, ніби навіть тривожно, проспівали дівчата:

Ой у саду соловейко не щебетав —Антінко Катрусі не цілував.

І знов тихо у хаті... Повільно, ніжним рухом похилився Антін і поцілував Катрю наче аж побожним поцілунком.

По хаті наче зітхання якесь пролинуло, а дівчатка швиденько й весело відзначили:

Ой у саду соловейко прощетає —Антінко Катрусю поцілував...

Світилка засвітила свічу на мечі й сіла поруч з молодими. Почалося розсаджування за столом.

XIV

Свашки розкладають подарунки. Присутні заглядають — усім же цікаво. По хаті йдуть шепти.

Подарунки не були такі вже багаті, але не були і вбогі, отже, сказати було нічого. Так щоб уголос. Ну, а по куточках мало чого не говориться.

Перший дар — батькові. На тарілці калач, а зверху нього шапка. Кирик підіймає високо над головою тарілку й возпташає:

— Їсть у цім дому нашої пані молоді тато роджений. Просить пан молодий і пані молода, сват і сваха, і я прося на оцей чесний подарунок. А прошу!..

Батько Григорій вийшов на середину хати, все з отою своєю усмішкою, що ні на хвилину не сходила у нього з лиця. Поклонився на всі боки і взяв дар, приговорюючи:

— Спасибі сватові й свасі, молодому, і вам, дружбо, за ваш подарунок і за послугу...

Старша свашка вже подає Кирикові другий таріль. На ньому чоботи традиційний весільний подарунок матері молоді.

Катерина вийшла, поклонилося, узяла чоботи.... Музика тихо і якось поважно почала грати пісню "Чоботи". В цій пісні і меланхолія, і веселість, і жарт, і смуток переплелися так само нерозривно, як вони переплітаються в душах оцих усіх людей.

Катерина мусить танцювати й приспівувати. Але сльози течуть у неї по лиці, й не може вона ні танцювати, ні приспівувати. Ледве звела голосом нарешті:

-... Оце ж тії чоботи... що зять дав. Зять за ції чоботи... дочку взяв... Чоботи, чоботи... ви мої.... Вколупали серденька... ви мені...

А далі не могла. Стала посеред хати, попустивши руки... Така бідна, така хвора... така втомлена.... За чоботи віддала дочку!..

Баби підгукують.

— Катеринко! Кумо, та що ти! Топчи вороги під ноги! Ото тонкосльоза яка!.. Чи ти ховаєш дочку, чи що? Ти ж заміж її видаєш!..

Весела, бадьора Семениха підскочила до Катерини й, притопуючи, повела її в танець. Баби заляпали в долоні й заспівали самі:

А за цю вражую шкапину узяв мою рідную дитину...

Мотив був ніби веселий, але в нім повно тоски. У словах ніби намагання збайдужитися, не подати вигляду, та з кожного рядка, з кожного звуку віє сумом. Пісня жартує і в той же час плаче:

На річку йшла — чоботи скрипали...

А з річки йшла — чоботи хлипали...

Цебто що, на додаток, зять і одурив іще — дав поганий товар.

Катерину посадили на лаві, бо вона справді якось онемощила. Батько Грицько, нічого не бачачи у своїй безконечній радості, тяг жінку в танець.

— Ходім, стара! От там — дурниці!.. Це ж такс діло... Ходім!..

Але його відтягли. Дружечки виспівували першу скорботу матері:

Тепер же мені, сусідочки мої,

Лихая та годинонька,

Що піде й од мене, полине й од мене Моя люба та дитинонька.

Тепер моя хата проти свята Та не буде прибрата;

Уже ж мої сіни та проти неділі

Та неметені будуть,

Уже ж мої лавки та тисовії Та немитії будуть.

Катерині б оце сидіти, відпочивати та плакати, але нема часу. Роздача подарунків з боку молодого скінчилася, тепер треба виносити подарунки від молодої.

Її дари які? Рушники та хустки вишивані. Аж ось коли зрозумів Тарас, чому, скільки він пам'ятає Катрю, — рідко пригадує її собі без вишивання в руках. Часом, як іще був малим, хочеться бавитись:

— Та кинь, Катре!.. Давай бігати.

— Е-е! Що ти там розумієш....

От тепер і зрозумів — аж он, ба, коли! А вона, бач, давно розуміла. І як воно все так, чіпляється одне за одне... Якось воно все приладжене, зарані пристосоване...

При роздачі дарів співають свашки. Та так же гарненько:

То ж ваша Катруся Та прядка була,

То ж ваша Катруся Раненько вставала,

Що раненько вставала,

На подарочки наляла,

На тихому Дунаєчку білила,

На крутому бережечку стелила,

А всю нашу родиночку обдарила.

А там уже готується новий обряд. Отут уже буде суму! Це розплітання коси.

Дівчата витягли насеред хати ослін, посадовили на ньому Катрю, мов яку жертву приречену. З одного боку стала старша свашка, а з другого мала б стати сестра.

Але що Орина мала, то стала старша дружка.

Підійшов Антін і виплів перший кісник із коси. Кісник той сховав собі до кишені.

На тарілці подали гребінець, а на другій трохи масла. Свашка почала розплітати одну косу, Христя другу. Робили вони це поволі, ритуально. У обох обличчя серйозні.

Катря заплакала. Та жалібно так, по-сирітському. І дівчата жалібної затягли про дівчину, що "не рік, не два косу кохала, щосуботоньки змивала, щонеділеньки вбирала — а за один рочок стеряла..."

Катерина вийшла до комори. Вона ледве передвигала ноги. І така була нещасна та мізерна, аж дядьки казали Григорієві:

— Що це, брат, твоя жінка охляла?... Ти б її піджучив трохи — нехай вибрикує...

А Григорій кивав захмеленою головою й підморгував, широко усміхаючись:

— О, я її піджучу! Я її так піджучу, що...

А з дівочого кутка хвиля за хвилею линуть звуки й колишуть Катрину душу сумом:

Догадайся, Катрусю,

Чого мати у комору пішла:

Чи то по рутяний вінок,

Чи по біле завивайлечко,

Чи по мед, чи по горілку,

Чи по тонку намітку?

Катерина переступила поріг, держучи в руках тонке полотнище. Хвильку затрималася. Така сумна, чимось великим попереджена...

Ой ти душечко, наша Катречко,

Ой глянь на поріг — диво:

Несуть твоє діло,

Як біль, білесеньке,

Як папір, тонесеньке.

Біле білування — вічне покривання,

Що ні вітер його не звіє,

Ні сонце його не спале,

Ні дрібен дощик не змочить — Молода Катруся ізносить.

Катерина підійшла до дочки й стала. Тепер усі побачили, яке в неї худе та змучене лице.

— Це, мабуть, таке, що Оринки вже й не видаватиме Катерина, — шепотіла одна сусідка другій. Але що значила одна смертна печаль в оцім морі радощів, в оцім буйнім хмелю зародків нового життя!..

Катря підняла заплакане лице й стрілася очима з повними суму й сліз очима матері. І чи вона відчула, що в тих, тоскою напоєних очах, чи так просто, від надміру чуття, але замість того, щоб, як слідуює по закону, боронитися руками від покривання, Катря з тихим стогоном зсунулася з лави й комочком упала матері до ніг.

Щось пробігло по всіх присутніх... Це була вже не звичайна печаль, це був не тільки вихід дочки заміж...

Так і заімпали мати з дочкою. Дочка, припавши до ніг, кожною лінією свого тіла, виявляла безконечну гіркість молодого боління, а мати стояла з простягненими над дочкою тремтячими руками, з яких, мов оморф, звисав отой білий символ вічного одриву, повного розставання.

Це була особлива картина — і Тарас то відчув. З одного боку, він чув теж якесь першіння в горлі, йому жаль було і матері, і сестри, і самого себе, але в той же час він розглядав лінії, кольори, блики світла; десь вони там нотувалися, закріплялися в його пам'яті... Жаль не давав йому любитися, а любовання не дозволяло запанувати жалеві.

— Покриваю тебе, моя донечко... Будь здорова, як вода... А багата, як земля...

Далі Катерина не могла договорити і безсило схилилася на доньку, Катря голосно заридала.

Підбігли жінки, розтягли їх. Катерину відвели вбік, Катрю знов посадовили на лаву. Завивати намітку взялася одна з тіток Тарасових. Дівчаткам не подобається:

Ой погано, Катрусю, погано!

Ой, Катрусю, догадайся — Повивати не давайся;

Скинь чепець під сталець,

А кибалку під лавку,

Бо то ж тобі неподоба —

Не пристало до лоба.

Надінь вінок на головочку,

Надінь стрічки й кіснички Та ходім на вечернички...

Свашки вставляють:

Таки буде не по-вашому,

Таки буде а по-нашому...

Дружки відповідають, що якби тільки вони схотіли, то ніяк не дали б подруги: Повели б її у садочок,

Ізвили б її віночок,

Ми б її там кісоньку заплели.

Ми б її там дівкою нарядили І з собою посадили.

Да склались по грошу,

Да купили б стрічку хорошу.

Свашки тільки головами кивають. Все одно по їх стороні буде верх.

Катря сидить у білій намітці й сама біла. Хтось із дівчат підніс їй під очі шматочок дзеркальця. Катря глянула і, як не журна була, як не гризла тоска серце, усміхнулася.

З того шматочка шкла глянуло на неї ніби знайоме й ніби чуже якесь обличчя. Біла намітка пристала до цього заплаканого личка — і не то гордість, не то щось подібне ворухнулося в Катриній душі. Поглянула на дівчаток — а вони наче чужі стали, наче далеко кудись відсунулися.

Та це було тільки на одну хвилинку. Зараз же по тім гострий біль перекраяв серце: що це ж вона навіки кидає своїх милих подруг, що оцей білий рубочок переділив її життя надвоє, став якимось човном, що ним відпливла вона від знайомого милого берега — а де другий, і не видно. І який він буде — не знати.

Батько Григорій стояв, упершись обома руками в боки, й похитувався — то сюди, то туди. Ніяких складних почувань не переживав він зараз. Радість його була занадто проста — й тому така повна. Він оце хитався, чуючи в голові солодкий шум, а груди розпирало одне почуття: "Ага?.. А що?.. А чия це дочка? Моя!.. А хата чия? Моя!.. А оце все — напитки, наїдки? Мої!.. І гості мої, і люди усі мої — усе моє!.."

Кирик вимив руки, витер поданою хусткою, став посеред хати:

— Господи Ісусе Христе, сине Божий!

Усі присутні відповідають гуртом:

— Амінь!

— Благословіть, отець і мати, і ви, добрі люди, чесний хліб у чесний дом унести!

— Бог благословить!

-1 вдруге, і втретє!

— Бог благословить усі три рази...

Кирик іде за короваєм і за хвилину вертається, високо держачи пишне печиво над головою. Усі перед ним розступилися. Хліб — то ж святиня землеробського народу. Дружки співають величальну пісню до короваю:

Ой рано-рано, здумайте, бояри,

Ой що то в лісі задзвеніло,

Не дзвеніло — говорило:

Що за горою новий двір,

А в тім дворі повен збір,

Да стоять столи тисовії,

Лежать скатерті більчатії,

Лежить коровай, мудро бган.

А що ж в тому короваї?

Із семи полів пшениця,

Із семи криниць водиця,

Із семи мажей солиця,

Із семи дворів маслечко,

З ярих пчілок медочок,

Із семи курок яєчок. ^

Кирик обережно ставить коровай на стіл. Йому подають на тарілці ножика і, зробивши на хлібові знак хреста, Кирик відкрає верхню шишку. Переділяє її надвоє й подає піддружному, а той — молодим.

Друга шишка, теж перекраяна, пішла батькові й матері молодій. А потім устала Катря й сама почала розносити коровай.

І сталося тут чудо-чуднеє, диво-дивнеє.

І батько Григорій, і Катерина весь час і без того відчували повну радість, удачність громаді за увагу до них, до їх дочки, до їх празника. Але от громада, як щедрий роздобрений цар, що не перестає дарувати, захотіла показати оцим Шевченкам усю широту своєї уваги й доброзичливості. Дари за коровай посипалися такі щиро щедрі, такі багаті, що Григорій і очам своїм не вірив. Розщедрювалися такі люди, що у них, як то кажуть, серед зими льоду не випросиш. Давали такі, що з ними не все було ясно у взаємовідносинах. Жертвували такі, що самі харпакували, у злиднях кохаючись, несогіршу Григорія.

— Катря молодець у нас!. Катря у нас дорога дівка!.. Дарую їй ялівку на нове господарство!..

— А від мене прийми, небого, двох овечат...

— Дарую свого стригунчика тобі, Катре. Щоб згадувала.

І курей, і гусей. Сани!.. Полотно!.. Діжу нову!.. Господи!..

Катря червона-червона та все кланяється. Мати прихилилася до печі й тихо плаче, а батько...

Ні, словами не можна описати, що у нього діється на серці. У нього захопило дух... Він вийшов насеред хати й тільки безпорадно розводив руками.

Та Бо-оже ж мій!.. Та що се таке, люди добрі?.. Та чим же ж ми заслужили?..

І з переповні душі, від безмірного щастя заплакав батько Григорій такими сльозами, якими ще ніколи не плакав у житті.

А громада — рего-та-ла! Широким реготом безміру своєї благостині, своєї могутності ошаслиблювати, своєї охоти дарувати без кінця.

І дарувала. Були такі, що давали двічі, щоби підкреслити свою щедрість. Щось розкрило скарбницю громадську. Йй, громаді, теж треба вряди-годи виявляти і гнів свій, і радість, і щедрість, і скупість. А на виявлення того треба знайти якісь об'єкти. Часом відповідні, часом ні — які попадуться. Часом ошасливить громада такого, що й доброго слова не вартий, а часом знищить неувагою того, хто благоносить у душі.

В данім випадку показалося, що Катрю таки справді любили. Більше! Хто не знав її досі ближче, захоплювався загальним потоком і дарував, приказуючи: "А я й не знав, що вона така гарна!.."

І утворилася така атмосфера загальної радості, добрих настроїв, що люди, вже не знали, чим то все виявляти. Та вже музики здогадалися й різонули "від вуха", і все одразу пішло в танець. І старі і молоді, і до пари й не до пари. Місиво якесь зробилося, якась жива столика істота ворушила одразу всіма головами.

Батько Григорій підвів свою Катерину, й вона дрьобала, як могла, на місці. Молодиці вибивалися на просторіше й розминалися — нехай кісточки погуляють! Тріпотіли всі жилочки до танцю, ноги самі вибивали. А ті, хто стояв у тісному, хоч плечима поводили, хоч підгукували.

Але це ж не танець, це так, само якось вирвалося. Бо ж треба закінчувати коровай ділити — і дружки нагадують:

Засвітіте свічку,

Глядіть роду по запічку,
Бо в Катрусі рід великий —Щоб його обдарити,
Щоб нікого не згніввити.

Кирик знов береться краяти коровай — а його ще багато, а шишок і гусок наче й не меншає. Кирик дратує дівчат, що їм не стане. Дівчата віддячуються піснею:

Наш дружба коровай ріже,
А йому сопель з носа лізе.
Чи бачиш ти, дружбо,
Що за тобою жінка стоїть,
Семеро дітей держить,
А на кожній дитиночці,
По чотири торбиночці,
Та ще й з кошелями —Увесь коровай забрали!

По думці дружок, не тільки сам Кирик винен в розкраданні коровай, а допомагають йому в тім і бояри:

Подивися, дружбо,
Що бояри коровай крадуть Да за пазухи кладуть,
За вилечко захиляються,
Короваєм запихаються.
— Нехай крадуть! — одказує Кирик. — Аби вам не дісталосся...

Тоді дівчата починають просити:

Дружбоньку, наш голубоньку!..
Ой дай же нам хоч крайнюю,
Оту шишечку Коровайную!
Але Кирик невмолимий.

— Ага, бісові дівчата!.. Тепер просите? Не дам!

Дружки починають задобрювати Кирика похвалами:

Тобі, дружко, не дружкувати,
Тобі, дружко, да панувати Із хорошим станом У Києві паном.

Кирик удає, що розманіжився й оділяє дівчат шишками. Але дружки, як тільки дістали по шишці, одразу, під вибухи реготу, приспівують тому "київському панові" вже зовсім іншої:

Тобі, дружко, не дружкувати,
Тобі, дружко, череду пасти Із сірою собакою,
З товстою ломакою.
Візьми пугу та йди к луку Да волів поганяти.
А не дружбувати.

Всі обділені, обдаровані — а коровай іще є, а шишок іще багато. Кирик іде до дверей, дарувати "запорожців", отих що за порогом стоять. Ще з дальніх кутків поприходили подивитися. Кирик до них обзивається:

— Ей ви, запорожці, добрі молодці!.. Чи ви там не померзли? Озовіться, мої

голубочки!.. Може, там уже й живої душечки нема?..

Тиче через поріг у чийсь протягнені руки шматки короваю, шишки. А звідти — регіт і теж дари молодій, тільки в інший спосіб.

— Дарую тобі ті пчоли, що сидять у вуллі та гудуть, як дурні! Кошелями мед носять та на гілках чіпляють...

— А я даю бичка! Цоб, бицю, до ярма! Обернешся — вже й нема!

— А від мене рукавички, що сім літ робили з дохлої телички.

Пішли приказки, вигадки. А від того регіт і в хаті й за порогом.

А там уже свашки згадують про їду:

Давай, мати, вечеряти,

А то будем ночувати.

Давай, мати, хоч жижки.

Бо вже порожні кишки.

Дружечки відповідають закликом перше попрацювати, а потім уже їсти. Свашки щоб ішли по тріски, світилки — по дрова, бояри — по воду, старости — за вогнем. Указують і на те, що немає муки, перцю. Свашки перебивають і до перцю проспівали такої перчистої, що тільки ну! З пісні слова не викидають, кляті свашки:

Оце ж ваша баба Та поїхала до Хотиня По перець, по коріння.

А здибав дід бабу,

Став із нею на пораду:

Припер її до дверець Та й розсипав перець.

Катерина просить до столу. Молоді сідають, як на посаді. Коло них рід. Обід розпочинається традиційною капустою, до якої дівчата приспівують:

Із-за моря гуска летіла,

А капуста з перцем кипіла.

Чи з перцем, чи не з перцем — Набирали свашечки повним відерцем.

Але, на лихо собі, зачепили свашок. Ті переморгнулися й заспівали такої, що надовго одбили у дружок охоту зачіпатися:

Ой бодай же тому морозу марця,

Що одморозив дружкові... пальця!

Завернув у хустку,

Вкинув у капустку.

А капустка тлуста — Злипаються дружкам уста.

XV

Дружечки доспівують останні свої пісні, досиджують останні хвилини. Їхня роль уже закінчується. Квітки одцвіли, осипаються пелюсточки.

Для Катрі перестають уже вони бути подругами, милими повіренницями дівочих таємниць, учасницями забав і радостей, спільницями інтересів. Уже не підуть разом по горіхи й не перегукуватимуться у лісі...

І тому в піснях дівчат починають прочуватися прошарки суму. І голос той, і слова наче не сумні, а щось уже чорне переткало основу мелодії, по тканині пісень

просипалися якісь зерна печалі. А потім і прямо вже переходять до того, що, мабуть, таки, скоро доведеться кінчати:

Старшая дружечко,
Одчини віконечко,
Подивись на сонечко —Чи рано вже чи пізно?
Та коли ж іще рано,
То ми погуляєм,
А коли вже пізно —Розійдемося різно.
І з пристрасним поривом самі собі відповідають:
Іще рано,
Іще погуляймо!
Ще зірочка од місяця не одійшла,
Ще Катруся від свого батенька не пішла...

Ці слова нагадують Катрі, що й вона теж останні хвилини досиджує з подругами. І такими вони нараз стають милими, такими дорогими, що обіймала б кожную з них, цілувала... Але не можна, треба сидіти на посаді. Дівчата знають, що ворушить зараз серце їх подруги:

Перед порогом могила,

А в тій могилі калина Спустила гілечки додолу —Час нам, дівочки, додому. —Ой не час, мої любі дівчаточка!

Не пора, не пора, зозуляточка!

Ще ж я вами та й не навішлася,

Ще ж я з вами й не нарозмовлялася!

Ой не час, не час, не пора —Ще зіронька вечірняя не зійшла...

Та суворо нагадують свашки:

Ой чого ж ти сидиш, Катрусю?

Чом не дякуєш батеньку?

Уже ж коники позапрягувані,

А погоничі на возах сидять —Тільки сісти та поїхати.

За Катрусю відповідають дівчата, але в пісні їх уже немає рішучості, тільки відволікання, мотив — розлуки. Що й так дівчаточка, мов перловим намистом, уквітчали весілля своїми піснями, а оці вже, останні, наче з самого добірною жемчугу низані, з пишних коралів, з мінючого каменю-самоцвіту.

Ой на горі полуцвітки Процвітають,

Усю гору кам'яную Устилають.

Ой просила Катруся Батенька:

"Пусти мене, батеньку,

На цюю гору,

Нехай же я з полуцвітків Віночок зов'ю".

"Ой нащо тобі, дитя моє,

Той віночок?

Уже ж тобі не ходити У таночок.

Уже ж тобі не водити Подружечок".

"Ой є в мене, панотченьку,

Меншая сестра.

Вона моїх подружечок Та й доводить,

Вона мого віночка та й доносить..."

І очі всіх присутніх мимоволі звернулися на Оринку. Дівчинка сиділа на полу і впивала, цілим своїм єством пила усе багатство пісень, що розливалось перед нею. Оце ж тепер із товаришками на вигоні переведуть усе як є весілля, переспівають усіх пісень молодими, пискливими голосами. До будучого дружкування, світилкування — і Орина насичалася тими піснями, як черешня листом обростає...

І от, коли в сей момент усі очі звернулися на Оринку, воно, це мале дівча, в одну мить зрозуміло, що і їй теж тут якась грань кладеться, що й вона має встати з цього місця кимось іншим, ніж сідала. Старша сестра іде з хати. Це означає, що частина її обов'язків перекладеться на ці вутлі плечі. А потім — найголовніше, це ж і їй, Оринці^вже треба починати і рушники вишивати, і хустки, й сорочки. Це ж і їй уже треба думати, що в скриню покласти, щоб не було сорому перед людьми.

І все це пережилося в один момент під поглядами присутніх. Орина зчервоніла, потім зблідла і... Одразу виросла. Було дівча — тепер нема: стала дівчина-підліток.

А вечеря йде своїм чередом. І дружечки співають своїм чередом. Загальна

увага, що на хвилику спрямувалася на Орину і зробила переворот у душі малої дівчинки, тепер знову коло значущої події — майбутнього виїзду молодої.

Свашкам не терпиться:

Вже сонце над горами —Збирайся, Катрусю, з нами,

Бо ми добрі люди,

Добре тобі в нас буде:

Вода сама в горнець тече,

А сонечко само хліб пече,

Хата вітерцем мететься,

У нас гаразд ведеться.

Не будеш нічого робити —А будеш усім рядити.

Дружки відспівують, що це неправда, і наводять приклад, як теж отак колись свашки підмовляли одну дівчину, казали — їдь із нами:

У нас гори золотії,

А травоньки шовковії,

А річечки медовії,

А стіноньки срібернії,

А людоньки люб'язнії...

Так говорили. А прилетіла зозуля — і все це спростувала:

Світ же я облітала,

А того не видала:

Всюда гори землянії,
А травоньки зеленії,
А річечки водянії,
А стіни деревлянії.
А люди — як люди,
Хто й зна, як буде...

Свашки відкликають зозулю, щоб вона не розкривала далі таємниць:

До бору, зозуле, до бору!

Там тобі гніздо увите,
Зеленою рутою покрите,
Там тобі ягідки-суниці...

Там тобі й водиця з криниці.

Дружки радять зозулі не вірити тому:

Ой неправда то є, неправда!

Волики травицю із'їли,
Пташечки ягідки об'їли,
Корівки водицю попили.

Тепер усе так само перекидається до Катрусі. Свашки співають:

До свекрухи, Катрусю, до свекрухи!

Там тобі вечеря готова,
Там тобі біла постіль стелена,
Там тобі лавочка приставлена.

А дружки показують оборотну сторону:

Ой неправда, сванечки, неправда!

Гостеньки вечерю із'їли,
Діверки постілоньку залягли,
Зовиці лавочки засіли.

І тут же додають малюнок будучого "щастя" Катриного:

Ой бором, бором, боровиною,

Ой хто ж то йде вечориною?

Ой іде, іде Антін п'яний:

"Відчиняй, Катре, — я твій коханий!.."

І пішло перекликання!.. Свашки наглять Катрю, щоб скоріше їхала, а дружечки дають усякі поради, щоб тому запобігти. Свашки гукають:

Гей, Катрусю, вбирайся,

На візоньки вкладайся — Час, пора і годинонька На бит виїжджати!

"На бит!.." Це звучить повелільно і міряється масштабами цілого життя. Дружкам нічим відповідати, й вони передають тугу матері, що от має зостатися сама, без дочки-помічниці:

Добре було тобі, матінко,

Та горілочку пити:

"Якось то буде, якось то буде —Та без донечки жити".

Підеш, матінко, у поле Та зеленого жита жати,

Та займеш постать широкою,

А ні з ким її дожати.

Сядеш, мати, та полуднувати —Ні з ким розмовляти...

А свашки нагадують. А свашки кваплять. А свашки приспішають. І вечере вже добігає кінця, й скоро-скоро все закінчиться. Останнім покликом, останнім сплеском надії кличуть дружки:

Та не сиди ж ти, Катрися, з бабами,

А йди сідай з нами:

Поведемо тебе в садочок,

Скинемо з тебе рубочок,

А надінемо перловий віночок,

Заплетем косу в дрібушечки —Підеш з нами у дружечки.

От і вечеря закінчилась. Усі встають, дякують. Пора, пора, справді час... Брала Катрися льон —Виганяла дружки вон.

"Нащо було нас брати,

Коли з хати виганяти?

Оце ж ми вже йдем від тебе,

Та й жаль нам, сестричко, на тебе:

Що вчора просила до себе,

А сьогодні відсилаєш од себе".

Бояри йдуть лагодити сани, коні запрягати.... Уже приходять, уже наступають останні хвилини. Катерина сидить, мов з хреста знята. Катря впала головою на стіл та й заплакала.

А дружечки вже не на почесному місці сидять, вже вони не найкраща оздоба весілля. Стовпилися коло порогу, як вигнанниці, безрадною купкою...

Розкотилися кислиці —Розріжнилися сестриці.

Тепер нам розлука з тобою,

Як із рідною сестрою.

Ой лучче було б та й не знатися.

Ніж тепера розстатися...

Катря через силу встає, йде до дівчат. Обіймає кожну з подруг, цілує без кінця, а сама на грані млості від тяжкої сердечної скрухи. І дівчата плачучи співають, а від того спів їх набирає нестерпучого жалю:

Ой спасибі тобі, та Катрусечко...

Що ти нас у дружки брала,

Коло себе близенько саджала, |

Медом-вином частувала.

І, нарешті, останні з останніх, важкі, як земля похоронна, слова:

Прощай, прощай!... Уже ми йдемо...

Уже твоє дівування собі беремо.

І вийшли...

Порожньо стало в хаті. І людей багато, повно людей — а наче якусь середину вийнято, квітки й образи винесено, вміст виметено.

Вони ще тут, дівчаточка, вони ще надворі. Вони ще не пішли зовсім, ще навіть співатимуть. І кожне це знає. І Катря знає, але вражіння вічної розлуки таке пекуче, що Катря не в силі того винести. Вхопилася за одвірок — от-от упаде. Антін підійшов, щось шепотить на вухо...

Та й усім сумно. Молодиці, що недавно повиходили заміж, і старі баби, що забули вже, коли й дівували, — всі пригадали й свої такі моменти й собі ронили сльози.

Музики, як присяжні рятівники у прикрих становищах, утнули й зараз веселенької, але й вони не могли пробити стіни того смутку, що воздвиглася в хаті, як бідне осіннє сонце, не в силі подужати густих туманів і сивих мряк. Ніхто не пішов у танець, ніхто не ляснув у долоні. Пограли-пограли музики та й перестали.

Спробували свашки розсіяти цю хмару суму й заспівали жартливої, звертаючись до Катрі:

Чого ревеш, дурепо?

Повезуть тебе далеко:

Драними саньми,

З поганими людьми...

Попід горою...

Сторч головою — Скаженою кобилою.

Але й жарти так само згасли, як і музика. Мати плаче, Катря ридає, Оринка хлипає, баби киснуть. Тільки самі мужики гудуть:

— О-ов! — Завели вже ревищі!.. Від цього, Катре, не вмирають.

— Грицьку! Що ж ти так? Воруши своїх бабів!..

Але й батько Грицько, сам просльозившись, тільки рукою махне.

— Отакий з тебе батько!.. Вахлай ти, а не батько!..

Бояри винесли надвір діжу. Скільки то її разів мучили, кормительку, за оце весілля!

Поставили серед двору, накрили віком. Вийшла Катерина, застелила чистим рушником, поклала хліб, сіль і сніп жита. Кирик вивів за рушник молодих із хати й тричі обвів кругом діжі під звуки музики й пісні свашок.

Баби ворожать, яка буде хазяйка з Катрі, й кидають поліно їй під ноги. Катря нахилилася й відкинула поліно рукою. Шепіт схвалення пішов...

Це бабська ворожба. Як молода тільки переступить через поліно — то знак, що буде лінива, нероботяща. Як відкине ногою — буде чепуруха. А вже як нахилиться і рукою прийме — ото буде й чепурна, і роботяща, одне слово — хазяйка.

Після обходу діжі молодих знову повели в хату. За ними свашки й рід молодії. Решта всі zostалися надворі.

От тут Тарас уже й розгубився: куди йти? Чи до хати, чи надворі зоставатися? Рішив стати на порозі, щоб бути в курсі й хатніх і надвірних справ.

У хаті батько й мати сіли з образами на лаві й благословляють молодих. Де й поділася батькова щасливість. В очах сльози, губи скривились, голос тремтить.

— Щаслива вам, дітки, годинонька... Легка доріженька нехай стелеться перед вами...

Мати щось шепоче блідими устами, а воно й не чути нічого. Кирик пробує чудити, але й його жарти нікого не смішать, нікого не розвеселяють.

Катря ходить по хаті й прощається з усім родом. Старших цілує в руку, молодших в лице. І в тім прощанню є щось похоронне.

Жінки плачуть, а дядьки виговорюють різні побажання: ^

-Ну, справляйся ж там добре, Катре! Щоб нашому родові не було сорому. А в случаї чого — сміло до нас!

Ми допоможемо, чим зможемо.

— А ти, Антоне, начувайся! Бережи нашу Катрю, а то ми й усю вашу Зелену Діброву повоюєм!...

Батько Григорій чує в тих словах усе її ж, громадську доброзичливість. Правда, досвідом і свого життя, і життя всіх своїх предків знає, що людська пам'ять щира та коротка, але зараз порушує до сліз оця загальна увага й приязнь.

Свашки співають:

Загрібай, мати, жар, жар,

Буде дочки жаль, жаль.

Закидай, мати, дрова,

Зоставайсь, мати, здорова.

Оце тобі, мати,

І прац у загаті:

Як ітимеш сорочок прати,

Будеш дочку споминати.

Отаке робиться в хаті. А надворі ще цікавіше. Кирик кричить:

— Ану, бояри! Коні підвертайте та йдіть сала шукайте!..

Бояри починають носити придане. Винесли скриню. Не дуже велика, не дуже пишна, але було що нести. Бояри в жарт кажуть:

— Чи вона там каміння понакладала, чи піску насипала?

Дівчатка стовпилися в кутку двора й заспівали:

Ходім, мати, до комори,

Поділим добро з тобою,

Бо я вчора ізвечора Та не вміла говорити.

Ого!.. Ще вчора не вміла, не сміла говорити, а за один день навчилася! Бо вчора була дочка своєї матері, а сьогодні рівноправна заміжня жінка. Що ж вона говорить?

Тобі, мати, нитки та бердечко —Мені давай полотенечко.

Тобі, мати, горох-горохвини —Мені, мати, скрині і перини.

Тобі, мати, великі обори —Мені, мати, воли та корови.

Тобі, мати, старії дійниці —Мені, мати, молоді телиці.

Тобі, мати, порожнії бодні —Мені — щоб довели тільки коні.

Тобі, мати, стіна з веретенцями —Мені, мати, скриня з полотенцями.

Тобі, мати, та стіна німая —Мені, мати, то постіль білая.

А бояри одно несуть, а бояри одно тарабаняють! Та все окремо — щоб здавалося більше: подушки, рядна, килимок навіть... І посуд, і жлукто, і прядку. Кирик несе веретено й крекче, мов під вагою. Поміж людей гомін.

— Дивись! Харпак-харлак Грицько, а як дочці справив...

— Та то гіркими сльозами та недоспаними ночами...

І людям приємно, що їхня дівчина, от така собі звичайна, не багацька дитина, — а йде в чуже село не з порожніми руками.

Вийшов батько Григорій, дивиться — і теж очам своїм віри не йме: "І де вони понабирали? І коли вони встигли!"

Повиходили свашки. Співають бадьорної:

Уродила гречка на точку,

Дякуймо свату за дочку.

Подякуймо свату за цюю —Нехай їм Бог згодує другу.

Ой дали нам дівку —Дайте і постільку,

І скриню й перину,

І в двір господиню.

Дружки теж співають. Кажуть: хоч які дужі вороні коні у батька, а не везуть княгині з двора і смутненько іржуть. А у свекра коні сірі, ліниві, — а іржуть веселенько й легко везуть княгиню з двора.

Свашки дзвінко, високо побідную пісню зачали:

Викотили, викотили Медовую бочку,

Видурили, видурили У свата дочку.

Та не саму дочку,

А й її скриночку,

Зосталося днище Та ще й гребенище.

Не журися, теще —Я приїду еще...

Дружечки-дівчатка, навпаки, мов сиріточки-голубочки, плачуть піснею: Ой стань же, моя матінко, в порозі,

Вже ж я молода в дорозі.

Я ж тобі, матусенько, вклонюся,

Кіскою земельку устелю,

Слізками ніжки обіллю.

І, мов на виклик цей, стали мати з дочкою на порозі, обнявшись. Катря тихо попустилася вниз і припала головою до ніг матері. А у Катерини вже й сліз немає, тільки руками перед собою ворухить, мов відкидає що пріч. Насилу їх розлучили.

Кирилівські молодичі, що були в дворі, кинулися до саней з приданим і позасідали в них. Це вони вимагатимуть викупу. Одна співає:

Я гусята пасла,

По пір'їні складала Та в подушку клала...

Отже на тій підставі вимагає викупу. Друга собі:

А я по горі ходила Та рушнички дбала,

У крутому Дунаєчку білила,

У тихого бережечка сушила.

Третя теж не відстає, вихваляючи свої заслуги:

А я таки пряха та ткаха,

А я таки раненько вставала,

А я таки тонких сорочок напняла...

Кирик вносить пляшку й передає Антонові. Антін ходить поміж возами й частує бабів.

Катря, мов черниця, що приймає постриг, повільно кланяється на всі чотири сторони і просить простити її. Кирилівська громада гуде невиразними словами прощання. Затягують бояри басами, щоб скоро сідала молода до саней, що плакання тут уже не допоможе. А дружки:

Зачекай мене, мій сужений друже,

Я ще порогові та й не дякувала.

Ой дякую вам, пороги...

Де ходили мої білі ноги.

Катря стала на коліна й поцілувала поріг убогої батькової хати. Ту грань, що берегла від лихого натиску мале дитя, ту охорону, за якою чулося і тепло, і рідні бережучі руки.

Катрю підводять. Свашки турбуються, чи в стані будуть коні довести молоду:

Ой коні наші, сиваші,

Чи були ви на паші?

Чи чуєтесь на силу,

Чи доведете княгиню Да на тую гіроньку крутую,

Да у тую світлоньку новую?

У тій світлоньці мед-вино п'ють — Ой там тебе, Катрυσю, давно ждуть.

Катрю сажають на сани. Вона стала там на коліна і хреститься. Очі високо підняла до темного неба і молиться щирою дівочою молитвою, просить усі сили невідомі, щоб дали долечку, любов довічну й тиху злагоду. Вся душа її молода виринається в ту таємну високу далечінь, звідкіля зсилається на землю благо...

Молодий сів коло молодої, держить образ у руках, Катря — хліб і вільце, ознаку свого непорочного дівочтва. Це її берло, оцієї княгині.

Розукрашені лентами коні трясуть головами, погоничі пугами ляскають. Скоро від'їзд!..

Уже лаштуються на вози всі, хто має їхати, вже скриплять ворота — хтось відчиняє. Хто ж то такий? То батенько!..

Серед розчинених воріт самотня фігура згорбленого чоловіка. Тричі перейшов ворота туди й назад, потім зупинився і... заспівав.

А так, так.... Заспівав він, цей прибитий недолею мужик — і дивно звучав репаний голос у півтїмі присмерку. Кликав долю хоч дочці своїй, коли сам її не зазнав:

Ой пересердьтеся, вороги... — Не переходіть дороги!

Нехай перейде Господь сам і наша ненька миленька,

Щоб була доленька щасненька.

А ненька веде коня... Ледве ступає ногами, движеться, як тінь.

Довела до воріт, пустила вузду. Стала коло чоловіка і якось не по-жіночому, а по-дівочому пригорнулася до нього. Дочку здалека тільки поблагословила білою схудлою рукою, а говорити вже нічого не могла.

Візничий цмокнув на коней і легенько виїхав з воріт.

А як тільки виїхав, устав — та як гикнув! Та як крикнув! І рвонули коні з копит, забрязчали дзвінки... А з воріт — сани за саньми, сани за саньми.... Ото накриють Красицького на добру вечерю! Щоб знав, як наших дівчат брать!..

Виїхали останні. Повиходили люди з двору, розсипалися вулицею. На воротях zostалися тільки батько та мати, як сироти, та ще вутлою купочкою стовпилися дівчатка коло тину й тихо, прозоро співають:

Так був зятенько — Як не бував,

Тільки моє подвір'ячко Кіньми стоптав...

Тільки мою комору Ограбував,

Тільки мою дитину Собі узяв...

Увійду я в комору — Ні скрині,

Гляну я на кровать —

266

Ні перини,

Піду я в світлоньку — Ні дитини...

Глянула у віконце — Аж слід знать,

Куди мою донечку Повіз зять.

Золотії вербоньки Поросли — Куди мою донечку

Повезли...

Тихо співають дівчата... А там десь, у тьмі вечора, несеться поїзд вулицями. Ще чути, як дзвенять дзвінки, стріляють бояри... Якесь всенародне свято вийшло з цього весілля...

А в отворі розчинених воріт дві убогих постаті. Наче не по-селянському притулилися одне до одного. Дівчаточка вже пішли вулицею, он ледве манячить їх купочка, а звідти доноситься:

Бряжчали колокола, бряжчали —

Уже ж нашу Катречку помчали...

Батько Григорій аж наче постарівся за ці хвилини. Похилився до жінки й тихо говорить, мов до хворого дитяти:

— Ходім у хату, га?.. Ходім?.

І ледве чутно вже, як шепіт доносяться слова з дівочого гурту:

Огляділася мати —Нема дочки в хаті.

І хата не метена,

І куделька не плетена.

І горшки під лавкою Заросли муравкою...

Катерина глухо застогнала і, як сніп ячмінний, обвисла на руках у Григорія...

XVII

Ніч місячна, тиха. Тарасові не дали правити, й він може вільно оглядати поїзд.

Далеко розтягнувся ряд саней, і з усіх них несуться пісні. Тепер уже всі співають, бо ніч гарна, бо весело, бо забулися й пани з їх примхами, і прикажчики з економами, різки, нагаї. Матері його чорт — хоч раз погуляємо!

Свашки всі веселі, всі підхмелені трошки, всім хочеться сміятись. Гомонять одразу всі, потім регочуть, і здоровий широкий той регіт покриває шум поїзда, передзвін дзвінків і звуки скрипок.

Катря сидить, закутана в кожух, і, притуливши очі, дивиться вперед, в імлу. І наче одлетіло, десь далеко позаду зосталося все — і мати, батько, рідна хата, подруги, дівоче життя. Одболіла, одплакала — кінець!

Попереду імла, а в ній... Хто може сказати, що в ній? Але, в усякім разі, своє життя, своя сім'я, своя хата. Правда, хата то може зразу й не своя, доведеться у свекра жити, але згодом буде ж!..

І не думалися вже думи про минуле, а думалися думи про будуче. Може, трудно буде спочатку привикати, але що ж, треба. Якісь вони гонорні наче, оті Красицькі, — може, й не вгодить? Взяти хоч би й Антона. Наче й такий, як усі парубки, й наче не такий. І чинарочка на ньому наче й така, як у всіх, наче й не така трохи. Якийсь там гудзик — а інакше пришитий. Ковнірець сорочки не так вирізаний і викладається якимось по-інакшому.

Та й, узагалі, весь він — наче паненя. А Катря така проста. Спочатку їй навіть дивно було, що він на ній, власне, на ній зупинив свою увагу. Хіба мало багачок? Здавалося попервах: мо, сміється? Коли — ні. Говорить так щиро і все по-розумові. А потім почав і про одружіння...

Як сказав уперше — у Катрі закрутилася голова. Вона ж не сподівалася. Вона ж не раз уже задумувалася гірко — і для кого дбає? Для кою вишиває? Тепер же усе багачок шукають, а їм, харпачкам, доведеться сивим волосом світити. Он як Секлета. І дівка як дівка — а не трапився ніхто, так і вік здівувала...

І тут нараз трапляється. Та ще такий парубок, що й багачка б не погребувала... А тепер, після отих слів, мов уся душа її перевернулася і вся прихилилася до цього Антона навіки. Наче хтось сказав у ній всередині:

"Коли слово твоє щире і вірне, коли береш та мене, убогу, як рівню, то буду ж я тобі вірною дружиною аж до смерті й щирим приятелем на все життя". І як поцілувала тоді Антона, так усю себе вилила в той поцілунок. І вже з тої хвилини не відділяла себе від нього ні в єдиній думці.

І от тепер він сидить обіч, такий близький, такий дорогий, мчить її до своєї хати,

нове гніздечко вити, нове кубелечко закладати. Нахилився й шепнув:

— Гарно тобі, Катю?

І не сказала йому ні слова, тільки малим, ледве помітним рухом притулилася до нього. А в тім русі мов віддавалася йому уся, мов казала: "Чого питаєш? Хіба краще може бути на світі?.."

Свашки зладилися й заспівали:

Бийте коні та нагайками,

Золотими та булавками.

Да біжіть, коні, ристю,

Бо ми їдемо з користю:

Веземо користочку — Молодую да невісточку...

І скриню, й перину,

І до хати господиню.

А баби з других саней, перебиваючи, затягли такої, що хоч би й на перезву: Тупу, коники, тупу — Веземо оце ступу:

Де будемо ночувати,

Там будемо піхати.

І регіт розкотистий, масний покотився полями. Тепер що не скажи — будуть реготати.

Сійте, свекри, пшеницю — Веземо вам ягницю,

Буде хоч на межі лежати — Горобців пужати!..

І знов регіт. Якійсь придавили ногу — як заверещить!..

Коні з боярами починають вириватися з поїзда й помітно опережати всіх.

Тарас, побачивши це, забув, що він начебто ніхто, — скочив на ноги, руками розмахує, кричить:

— Не дайтеся!.. Не дайтеся!..

Але хтось сіпнув його за полу, й він гепнувся на соломку, блимаючи очима.

Свашки вже розходилися — тепер співатимуть без упину:

Куди ти їхав, куди поїхав.

Молодий Антіно?

В чужу сторононьку.

Нащо ж ти дав, нащо придав Нашим дівонькам Таку досадоньку?

Думав, привезеш яку пташку,

А привіз осмальяну палку.

І викрикують останні слова, аж сніг зрушують. І дуріють, і пересипають усе сміхом. Тарасові неприємно, що так висміюють його сестру, але на весіллі, брат, уже кого візьмуть на зуб, так тільки держись!..

Відчиняй, мати, хату — Веземо тобі пелехату,

Що й діжі не замісить,

Бо їй сопель з носа вісить.

І хати не замете,

Бо їй живіт підведе;
І корова не здоїться,
Бо невістка хвоста боїться...

Коли й поспівати, як не тепер, на широких полях, на вкритих снігом ланах, на оцьому просторі імлистому, на морозному повітрі, на вольній воленьці! Гей, дивись, уже Зелену Діброву видно!.. ^

Кучерявий візничий,
Поганяй коні швидше,
Бо молода плаче,
Що свекрів двір баче!..

Тарас глянув — і перелякався: над Зеленою Дібровою били жовті плями вогню. Село боїться пожару, і селянський хлопець з молоком матері упиває той страх. У Тараса завмерла душа.

— Горить! — крикнув він і шарпонувся вискакувати з саней... Горить — значить треба бігти рятувати. І знов хтось смикнув Тараса за полу, і знов упав він на соломі. Чийсь голос байдуже сказав:

— Який там пожар? То бояри кучугуру напалили...

На передніх санях летять молоді. Хоч уже й пізній час, а на вулиці багато народу. Всі кричать, але трудно що-небудь розібрати в тому гаморі.

Коло двору Красицьких товпа, а на широко одчинених воротах палахкотить вогнище. Трохи перестаралися бояри. А що як коні перелякаються й вивернуть молодих у вогонь? І таке бувало...

Міцніше притулив Антін Катрю до себе, та й вона щільніше пригорнулась. І страшно їй — і любо. Бо і цей великий вогонь — теж знак уваги. Он сусіди по загатах мазниці позапалювали — це ж честь! І пожару не бояться.

Кирик — це ж він везе молодих — устав у весь зріст, як гаркнув, як свиснув, і кинув віжки коням на голови. Коні рвонули — і, як птиці, перелетіли через вогонь, далеко розбризкуючи копитами палаючу соломі.

По протореному шляху почали виїздити сани з весільними гістьми. І стільки їх було, що не могли всі поміститись у дворі, тож прив'язували коней до кілля, а самі вставали, розминали ноги.

Молодиць повен двір. Співають. Викликають матір подивитися, що бояри привезли.
Да привезли скриню кованую,
А невісточку коханую;
Да привезли скриню рубленую,
А невісточку любленую.

А свашки свої — й звуки пішли мішма, поплутались, порозлітались, вчинилася така пов'язь звуків, що сміятися хотілось.

Серед двору уже молодіці тнуть веселі, приспівуючи дрібно:
Привезена да тетерочка,
Не учора, а теперечка,

Сіла вона на воротячках У червоних да чоботечках.

Не кишкайте, не полохайте,

Краще її да прикохуйте;

Нехай вона да прилітає,

В своєму дому та привикає.

З хати вийшли обоє Красицькі. Звичай велить, щоби мати зустрічала гостей у кожусі вовною наверх, але цих Красицьких не зрозумієш. Не захотіла стара Красицька "кумедію грати", як вона казала, й вийшла зустрічати так.

Стала на порозі й запитала:

— З чим ти приїхала до мене?

Це запит велений звичаєм, але в устах Красицької він звучав гордо.

А Катря — от диво! Дівчина селянська, убога харпачка, але коли почула нотку гордості в устах свекрухи, не перелякалася, не знітилася, а десь і у неї там, в очах спалахнула гордість, і Катря твердо, ясно відповіла:

— Із хлібом-сіллю й своїм чоловіком!

А в тій відповіді звучало: "Хоч ти й Красицька, але ж бо й я Шевченкова. Хоч ти й мати своєму синові, та всяково ж я йому дружина!.."

Молоді пішли в хату, а бояри під перехресним вогнем сотень очей почали переносити придане. Дібровецькі жінки критикували, але загалом сказати було нічого. Правда, небагате віно, але все ж і не таке вже, щоб сміятися. А ще ж і скотиночку яку приженуть. Хоч не свою, а даровану — та все ж... Словом, якби хотів Антін відділятися, то вже є з чим.

Тарас протискався до хати. Там уже було повно народу і, як примітив Тарас, ті люди тут не сиділи дурно, а випивали та ще й добре, бо багато було підхмелених.

Катря, як тільки увійшла до хати, кинула у підпіччя курку. Коли та курка опинилася в руках Катрі, так і не помітив Тарас: бачив тільки, як кидала.

— Ей, княгине! — кричав якийсь підхмелений дядько. — Заглядай у піч та кажи нишком: "Чи глибока яма — чи вмере до року мама?" Так і опряжеться до року, га-га-га!..

А Катря вже бере відра, що стоять на лаві, зарані приготовлені. Вийшла до сіней, набрала води й принесла. Потім узяла віник і почала підмітати, а люди перешкоджали, наступали на віник, штовхали під руку.

І тільки закінчивши ці ритуальні роботи, Катря сіла на посад. На столі всього доволі — але як його їсти, коли от-от предстоїть щось таке страшне, при одній думці про яке кров і стигне, і гарячиться...

XVIII

Вона, Катря, й без того вже його, Антонова, усією душею, усіма помислами, але зараз мусить наступити щось невідоме, те, що єднає навіки, більше за слово, більше за церковний обряд, більше, ніж навіть оцей увесь передвічний ритуал весільний.

І Катря хвилюється. Вона не тремтить нервово, не роздумує хоробливо. І розум, і серце її здорові, нормальні, викохані серед природи. І те, що настане, вважає вона

нормальним, природнім, одним з необхідних огнів того великого безміру, що називається життя. Аде-все ж якось неспокійно. Тайна хвилює.

І Антін теж. Він здоровий, чесний селянський парубок.

Як і Катря, доніс свою фізичну чистоту до природнього її розросту — до шлюбу. Теж виріс у нормальних умовах, серед фізичної праці, на повітрі, без дратуючих уяву видовищ. Виріс як молодий дубок, що от іменно в цей рік розів'ється й звабить повним цвітом.

І от наближається вона, ця хвилина цвіту, і Антін чує, як молода кров приливає до лица, як мимоволі червоніють, палають щоки. Йому здається, що всі не тільки помічають цю краску, а й розуміють причини її. І він напружує всю свою волю, зціплює зуби, а від того ще більше червоніє, чує кров навіть в очах і не знає, де їх діти.

А молодиці вже співають:

Цвіт калиноньку ломить,

Сон головоньку клонить;

Ой підіте, постеліте І спатоньки положіте...

Ой хто буде спати —Будем йому постіль слати:

Солімки в голівки,

Сінця під колінця,

А м'яти під п'яти,

Щоб гарненько було спати.

Це ще нічого, це ще так собі. А от зараз почнуть таких співати, що тільки дай, Боже, витримати! А молоді муситимуть сидіти і все те слухати.

Глянула Катря на Антона — а він червоний, як буряк. Катря ізлякалася. Чого він почервонів? Може... Хто ж його знає, он часом розказують, що буває ж і наврочено... І від самої тої думки Катрі справді стає страшно. Поділитися тим страхом із Антоном, але не хочеться й бентежити його. І все ж насмілилася, похилилась до вуха й спитала пошептом:

— Чого ти почервонів?

— Та... — тільки й сказав Антін, і в тому було все. Це ж і його хвилює те саме, що й її. І хвилює природньо. І немає ніяких там уроків, а тільки молоде іскристе бажання, таке саме, як і у Катрі.

І Катря все це зрозуміла й одразу заспокоїлася. Тобто, не заспокоїлася, а розхвилювалася, тільки по-інакшому. І вона чує, як кров раптом починає заливати обличчя. І сидять вони обоє, червоні, мов раки, під стрічними поглядами, під піснями, що не тільки не заспокоюють, а ще більше додають жароти.

А жінки рег'ють. Любо їм, чортовим бабам, дивитися на бідних молодят: як вони очі ховають від сорому й сидять, мов на голках.

Ой наш кур кокоче.

На сідало хоче.

А наш Антоненько Вже спатоньки хоче,

Не так спатоньки,

Як

Уже починається! Уже називають речі тими іменами, уже утворюється атмосфера, накалена гострими словами, пересичена бажаннями. Те, що тут сидять двоє молодят, які мають оце фізично стати близькими трохи не привселюдно — хвилює всіх і надає пісням і жестам особливої наготи.

Вже співає не один хор, а потворилося їх кілька. Де купка молодниць, там і хор. Одні співають одно, інші друге. А там уже пішли, теж із піснями, до комори постелю слати.

Звичай велить, щоби перша близькість молодих відбулася власне в коморі, вГмісці, де бережеться весь скарб селянина.

Постеля має бути з соломи, долі, вкрита рядном. Комору зарані прибрано, вичищено, дещо винесено, дещо поставлено під стіну. Постіль стелеться під співи. Виходячи, теж співають:

Ми ж були у постілоньки,
Ми ж уміли постіль слати:
Наокола дві подушечки,
Всередині та дві душечки.

А в хаті назустріч гримить задирлива, під танець:

Ой привезли да сову із села,
Садовили да на покуті.

Тут вона да непростеная,
Буде вона покундошеная.

Кирик став серед хати й голосно, особливо піднявши тон, возгласив:

— Господи Ісусе Христе, сине Божий!

Усі хором відповідають:

— Амінь!

— Благословіть, батько й мати, і ви, добрі люди, молодих на покой повести!

— Бог благословить!

-1 вдруге!..

— Бог благословить!

-1 втретє!

— Бог благословить!..

І зараз же вдарили музики, молодиці заляскали в долоні, заспівали, затупотіли ногами, засовали плечима...

А Кирик веде зашарілих молодят, що раді б крізь землю провалитися. Ідуть, мов по розжареному вугіллю, а пісні розпинають усякі таємниці й роблять самий встид.

Ой бреди, Катрусю, бреди,
Да не бійся холодної води:
Ізвисока да підіймайся.

Ізширока да роздвигайся!

І регоче, бісова жінота, і сама себе роздражнює, і співає вже такого, що й Тарас не знає, де діватися.

— Ой мамцю, мамцю,
До комори ведуть!...
— Цить, доню, цить —Тобі меду дадуть...
— Ой мамцю, козак Да на мене лізе!..
— Цить, доню, цить —Він тебе не заріже.
— Ой мамцю, мамцю,
Вжей ніжик виймає!..
— Цить, доню, цить —Він про Боже думає...

Розперезалися молодиці. Тепер уже чортового батька їх спиниш. Які старіші, то зацитькувати почали, але хіба ж то що значить?..

Кирик вводить молодих до комори. Свашки, приспівуючи та пританцьовуючи, — за ними. Тарас і собі поткнувся, так його знов хтось за поли. Ото мені ті ще поли!..

А в коморі справді вже робиться хтозна-що. Молодиці поплелися в танок і танцюють серед комори. Тут уже не треба дружечок-цнотливиць з їх квіточками та зозуленьками.

Ой надворі гай, гай —
Ти, Катрусю дбай, дбай...
А надворі ліс, ліс —Ти, Антоне, лізь, лізь!
І гупають чобітьми дужче. А комора з підлогою — то так гуготить!..
— Іх-ха!.. Іх-ха!.. Іх-ха-ха!..
Ой гусак гуску кличе,
Крізь пліт колосок тиче:
"І гуско моя, і голубко моя,
На ж тобі, на ж тобі Колосок з'їсти!.."
Молоденький Антін Молодої Катрі просить:
"Ой позволь же мені,
Ой і дай же мені,
Та на постіль злізти!.."

А вони, бідні молодята, стоять у тім виру, шарпані тисячею почувань. А тут ложе розпростерте, готове! Ой, де дітися?..

А це ж іще початок. Починають молоду роздягати. Розчісують волосся й передивляються кожне пасмо: чи не сховано де шпильки якої чи голки?

Ой квітами да постіль шита —Чи не будеш ти, Катрусю, бита?
"А я цього да не боюся,
По постелі покочуся,
Сорому не наберуся".

І хоч знає Антін, що його молода чесна й чиста, як квіточка польова, але ці пісні й пошукування так уже настроюють, що Антін зирнув на Катрю збоку. Але глянули на нього такі ширі, такі добрі, такі до глибини чесні очі, що Антонові аж соромно стало за свій хвилевий сумнів. Співайте, чортові свашки, що хочете...

А свашки роздягають молоду. Скидають корсетку, плахту... Ба, навіть сорочку, бо

надівають другу, білу та тонку. І все це на людях! Та нехай би жінки самі, а то й Антін тут, і Кирик...

Катря чує, як уже горить уся, від стіп до голови, до останньої волосиночки.

А Кирик допомагає роздягатись Антонові. Тільки чобіт не займає — їх має скинути Катря. Вона вся пашить. В одній довгій сорочці, з розплетеними косами, нахиляється і знімає Антонові чоботи.

— Потруси! Потруси! — кричать молодці. Катря трусить. З кожного чобота впадає по карбованцю. Це їй дарунок від молодого...

Катрю кладуть на ложе. Під загальний сміх і масні дотепи лягає коло неї Антін.

Котилося колісце із клітки.

Обніміться хорошенько, дітки:

Щоб вам солоденько,

А нам веселенько....

Молодих накривають кожухом і, розжарені, роздражнені, тупцюючи, виходять з комори.

Положили чотири ноги,

А п'яту коротку На курку солодку...

І в долоні припліскують, і вигукують, а реготом аж небо підпирають. Кричать до молодих:

— Ви там не лінуйтеся! Скоренько справляйтеся — не воловодьте людей!

Та нехай же сплять,

Заголившись,

Та нехай живуть,

Полюбившись!..

А друга партія в дріботі ніг, в перенизуванні плечима:

Наїхали да купці з Ромна Да питають — а почім вовна?

Білая ніт, ніпочому,

А чорная да по золотому.

— Іх-ха!.. Іх-ха!.. Іх-ха-ха!..

І закрутилося все в танцях і скоках коло комори.

Горобей та по бочечці скаче,

Заглядає у вороночку:

"Бідна моя та головочка,

Що малая да вороночка...

Хтось із дядьків кричить Кирикові:

— А ти чого не зостався у коморі? А як Антін не справиться?..

— Справиться! Чого там — хіба це мудре діло? — відгукує Кирик і носить в танці з якоюсь молодичею.

Це натяк на древній звичай. Коли молодий з якихось причин не в стані позбавити дівочтва молоду, то це за нього має зробити старший боярин, а честь дівчини однаково мусить бути показана.

Зима стоїть, а всім душно, нема нікого в кожусі. Сніг надворі витоптано до землі — з білого двір став чорним. Вогні мазниць палають на загатах; блиски сягають високо у тьму гострострільними мечами. Миготять у півтьмі білі намітки молодичь, скрипки викаблучуються, бубон торохкотить. Та ще бубній чудний попався. У нього бубон то як поросся кувікає, то свінею зарохкає, гавкає, мов собака. То закрутиться на однім пальці, то нараз сховається під коліньми й там бубонить. А музики сміються з нього.

— Ото-то! Учора: гав-гав-гав, а сьогодні: гув-гув-гув! — і регочуть. Сміється й бубній.

Тараса зацікавило: що би це могло означати? Під час паузи він підсусідився до одного з музик і спитав. А той сміється.

— Та це у нього бубна не було, а тут весілля підскочило. Так він убив собаку, усю ніч шкуру на печі сушив^ а на завтра вже й бубон готовий. От воно й виходить, що вчора гав-гав-гав, а сьогодні гув-гув-гув...

А між молодичцями свої пересуди. їм не терпиться.

Та чого вони там так довго? Он як у нас із моїм Дмитром так за дві minuti діло вийшло...

— Хто вас там знає! Може, ви й зарані постаралися.

— Та ходіть, баби, до комори... Мабуть, уже....

— Та подождіть бо! От яка нетерпляча. Нехай поласують, тож первина...

— Еге! Вони там будуть ласувати, а ми тут насуху мерзни...

— А ти погрійся!

— Погрійся! Як нема кому погріти.

— А потанцюй! Отак-о!..

Гуска рака носить,

Теща зятя просить:

"Дам тобі на сорочечку: мою дочечку..."

І далі вже йшло таке, що...

Одна з молодичь закопилила губи:

Дам тобі все убрання За твоє... старання.

А друга: — Пхе, яких ви все співаєте сороміцьких. —1 затигла сама:

Не співайте мені сороміцької,

Заспівайте мені старосвіцької.

Заспівайте, молодички,

Поліського зайця,

Що хвіст сірим, а сам білий,

Волочаться...

Регіт покрив останні слова. Прямо показалися жінки!

Гурмою сунули до комори, несучи світло, увійшли туди — і нараз із комори понеслися крики, вереск, тупіт ніг, Тарас хотів і собі пробитися туди, так куди там!.. Як ото в церкві до мирування товпляться, так і то свобідніше.

Старша свашка показалася на порозі, високо держучи перед собою сорочку...

Присутні стріли появилення цієї хоругви щирим захватом, гомоном веселого одобрения й радості.

А свашки, а жінки — так і чорт їх знає, що з ними робиться. І кричать, і верещать, і викривляються, і підстрибують, і на сорочку показують...

На порозі комори стали молоді. Антін прямо якийсь аж гордий: і з своєї чоловічої сили, і з того, що його суджена не наробила нікому сорому, а честь усім принесла.

А Катря... Очиці попущені, личко горить. І такою вона гарною показалася Тарасові, що він іще й не бачив її ніколи такою. І в неї на лиці, окрім краски стиду, теж прочитав Тарас проблиски гордості. Мов говорили оці стулені вустонька: "А що?.."

Та навіть сам Тарас відчув якусь гордість, хоч і не розумів її змислу. Йому хотілося стати на лаву й сказати всім голосно: "А я Катрин брат!"

Іде Катруся з ложа,

А за нею Махір-Божа —Наложила короночку На її головочку.

Дійсно, Катря йде так, мов незриму корону тримає на голівці. І всім радісно на неї дивитися — і чоловікам, і молодицям. Сьашки не знають уже, як її й звеличати.

Чесць дівоньці, чесць!

Як мати родила —Так вона й ходила,

Яка була в пелюшках,

Така лягла й в подушках,

Яка була під хрестом —Така стала й під вікном.

А другі, притоптуючи, пританцьовуючи, вителепували язиком:

Захотіла калача З медком, з медком —Ой я ж була Та під парубком.

Я ж думала —Умру, умру,

А я ж теє Давно люблю!..

І вся ця розбісована товпа ввалюється до хати із старшою свашкою напереді. В хаті образи завішені рушником.

Кирик бере з рук свашки сорочку, стає на лаву й кричить:

— Благословіть, люди добрі, і ви, отець і мати, на мир красу показати!..

— Бог благословить!..

І Кирик показує всім сорочку, вигукуючи:

— Дивіться, люди добрі! Дивіться на оцю сорочку! Дивіться, батьки й матері, дивіться!.. Дай, Боже, щоб і ваші дочки такі чесні були! Дивіться й ви, батько й мати! — й показує старим Красицьким.

Батько кивнув головою: ну й слава Богу, мовляв. Він був таки мовчливий. А Красицька трошки губи підкопилила: вона ж себе рахувала з лівої ноги, наче

шляхетського роду. Свашки вигукують своє:

Викотили, викотили Смольовую бочку,

Виманили, виманили Шевченкову дочку! положили, положили На новій кроваті.

Що хотіли, те й робили Чужому дитяті.

Хто хотів, той вертів;

Кому верчено, той терпів.

І нараз на сцену появляється — знов же Микита!.. Пху ти!..

Старий Красицький наливає у пляшку горілки, а Кирик втикає туди гілочку калини:

— Сідай на коня й катай! Передаси матері оцю горілку та, дивись, із гілкою! Тямиш? Голову згуби, а квітки не загуби? Чув?..

А старий Красицький поважно з достоїнством говорить Микиті:

— Скажи спасибі від нас своєму батькові й матері, що вміли дитину вигодувати та й виховати. Спасибі, скажи... Низенько веліли кланятися, скажи...

Микита подався — на Тарасову заздрість. От його, Микити, всюди треба, й усі його знають. А хто знає, що отут зараз сидить хлопець Тарас, котрому теж хотілося б грати якусь роллю й оттак проїхатися конем до Кирилівки, та ще й верхи? От щастя тому Микиті!..

До подяк старого Красицького свашки нав'язують свої:

Ой спасибі тобі, таточку,

За кудрявую м'яточку,

За твою учтиву дитину,

Що вона по ночах не ходила,

При собі цноту носила.

Прохали хлопці — вона не дала,

Торгували хлопці — не продала,

Шовком ніженьки зв'язала,

Зо всіх для Антона держала.

А в другій купі затинають веселіше:

Покотив, повалив,

З дівки жінку зробив,

Із пирога паляницю,

Із дівчини молодицю...

Закрутилися, завихрилися молодиці. Плещуть у долоні, тупотять ногами. А потім як почалось! Прямо кінець світу якийсь!

Кирик як засвистить у два пальці, так аж наче поглухли всі!.. І цей свист був сигналом повного розгулу, загального казіння.

Жінки кричать, верещать. Музика ріже, ноги тупочуть... Один дядько трудиться: витягає горшки з печі, й хрюскає їх об долівку, а по тому череп'ю танцюють великі чоботи, череп'я тріщить, розлітається в усі боки. Одні позалазили на лавки й пританцьовують там, інші на піл — там гуцають.

Підстриоук, Юі ; іи долонями. А дядько якийсь рудий ухопив поліно — і давай гатити ним по печі. Таке піднялося, що Тарас ізроду-віку й подумати не міг...

XIX

І Тарас рішив не спати всю ніч. Але якось непомітно заснув під співи й гомін, під танці й безперестанний шум.

Коли прокинувся, уже був щирий день, Катря серед хати давала свекрові вмиватися й держала новий рушник. Тарас придивився — це був Катрин рушник, що вона його ще

так недавно кінчала.

Тарасові дивно й несміло в чужій хаті. Аж полегкість якусь почув, коли почали сходитися свашки. Вони всі підперезані червоними поясами. У якої не було червоного пояса, тій Катря дарувала червону ленту, й молодиця зараз же пов'язувала собі ту ленту на голову поверх намітки.

А от і Кирик. Він зразу ж почав вимагати у Катрі червоної запаски й хустки. Катря відмовляється, ніби не хоче.

— Давай, давай! Бо звичай, нічого не поробиш....

Запаску повісив на воротях, а хустку почепив до дрючка й поліз на хату, примозовував там до бовдура. Люди йдуть, кричать йому знизу:

— Що ти там робиш, Кирику?

— Дівочу красу прибиваю!..

А в хаті свашки перев'язують червоними стьожечками та заплоччю усі пляшки, усі чарки, ножі — все, що тільки можна перев'язати. Навіть пиріжки перев'язували, по парі складаючи.

Потім повели молодих умивати. Чомусь це називали "скривання".

Молодих вивели на вулицю. Попереду йде одна з свашок і несе жердку; до жердки прив'язана червона хустка. Люди, зустрічаючися, привітно кивають головами й приказують:

— Честь, честь! Доброго батька дитина. Гарно, гарно...

Привели молодих до колодязя, поставили рядочком і накрили одним рушником. Дали їм під тим рушником умитися, і втерлися вони все тим же одним рушником. В таких же порядку, з піснями, повели молодих назад:

Ой брехали, говорили люди,

Що з цієї Катрі та пуття не буде,

А вона гарнесенька,

Як рожа повнесенька.

По приході до хати свашки почали одягати Катрю в святешний наряд. Намітку пов'язали зверху широкою червоною лентою. Взагалі червоний колір домінував сьогодні, куди не глянеш — усе червонеє. І це всім додавало настрою, якоїсь бадьорості, веселощів. Всі раді, всі жартують. Одна з молодниць наткнулася ненароком на Антона.

— А ти чого тут тиняєшся, як неприкаяний? Що тобі — діла нема?

— Він своє діло вчора справив.

— Та так справив... Га-га-га!

— Аж сюди чути було! Го-го-го!...

Антін глумо всміхається і не знає, як йому одказувать. Катря соромиться й низько опускає голівоньку.

Сідають за сніданок. Кирик бере паляницю, крає тоненько, маже медом і підносить Антонові. Тільки що Антін роззявить рота — а Кирик назад. Всі сміються. Аж за третім разом дав укусити.

Так само й Катрі. Виходив якийсь символ солодкості спільного життя.

Батькові й матері такий же хліб з медом Кирик підносить на тарілці. А потім дає вже й усім присутнім.

Після сніданку Катря встала з-за столу, взяла чорну курку, пов'язала їй до шиї пучечок калини й передала Кирикові. Бере Кирик і миску з перев'язаними пирогами.

— Ну, зятю! їдьмо до тещі...

Тарас розгубився. Видимо, Катря ж не їде, але уявити собі, що вона вже й не поїде ніколи. Тарас іще не може — так нерозривно ця Катря сплелася в його свідомості з хатою кирилівською, двором, матір'ю. Тарас навіть спитав:

— А ти хіба не їдеш?

Катря тільки посміхнулася не то сумно, не то радісно.

Тарас мотнувся надвір. Антін з Кириком уже виїздили з воріт.

І я!.. І я! — в одчаю закричав Тарас, мов би навіки мав лишитися на безлюдному острові. Кирик оглянувся й припинив коня.

— Чого ти, Тарасе? Додому? Та ми зараз вернемося! І з батьком, і з матір'ю. Чого ти будеш то туди, то сюди теліпатися? Та ще й без шапки. Зоставайся, ми зараз. — І рушив коня.

Тарасові захотілося закричати, як маленькому, й побігти за саньми, але свідомість, що він без шапки, зупинила його. Вернувся до хати.

Хата набивалася людьми. Молоді вже й не видно — самі жінки та дядьки. Це вже їх дні настають.

Старі Красицькі вітають гостей і пригощають щедро. Окрім гостинності, це частвування має й економічну сторону: добре шановані гості будуть щедріші на дари.

Молодиці вже співають перезвянських, хоч, властиво, ще на перезву не час.

Горілки, свату, горілки,

Бо зайнявся хвартух у дівки!

Нічим його гасити — Хіба Антона просити...

Катря вже мотається по господарству, а Тарасові якось досадно від того. Йому здається, що Катря зраджує рідну домівку, що це тільки йому, тому огнищу, належать усі оці піклування, оця турбота, оцей дрібний притулок — від рогачів до комина. І Тарас думає з неохотою: "Он ба, яка! Правду кажуть, що дівка, як верба — де не посади, то прийметься. їй усе одно, чи в батька, чи в чужих людей..."

З досади аж вийшов із хати.

Але тут іще гірше. Все чуже. Двір чужий, кожна соломинка, що лежить на землі, чужа. Через загати видно чужі хати. Дзвіниця інша стремить, і навіть небо не таке, як у Кирилівці.

Хтось відчинив хатні двері, й звідти йде, разом із паром, веселий гомін. І так чомусь одразу все це спротивилося Тарасові, що він вийшов геть із двору. Пішов назустріч — мати їхатимуть, батько...

Вулиця порожня. Та скушно так. Головне — чуже все. А Катря ще

збирається тут зоставатись. Чудна...

Тарас вийшов за околицю. Ріні й обсніжені поля постелилися перед ним. Ні ламаних ліній, ні разячих плям — це заспокоювало. Все тут таке поважне, величне. Он темний ліс відділяє білу землю від сірого неба. Он згряя галок, ця невід’ємна частина зимового українського краєвиду. Галок рисувати легко... Особливо тих, що далеко летять: карлючечка — і готово. Воно, мабуть, усе, що далеко, легко рисувати...

Тарас став і замислився. Округла тиша звела спокій на розтріпану навалом вражінн душу. Він же сприймав весілля не цілком просто. Чув, ніби от чиїмось велінням доступив самого джерела таємниць, святої святих громадської душі й творчості. Міг говорити з предками, а вони теж промовляли до нього зрозумілою мовою, і в мові тій було віяння віків. І показалося, що болі їх, давніх предків, були ті самі, що й тепер, і любов і нейависть — все таке саме. Але було щось і інше, чого тепер і не може бути.

Насамперед, ця краса, розмаїтість і ряснота пісень. Значить, був час і була воля їх творити. Був час і на те, щоб одібрати кращі, бо творилося ж певно без кінця більше. Хто ж це все робив і коли? Значить, не завжди було кріпацтво, не завжди була неволя, бо, сидючи під паном, такого не виспіваєш.

А що ж було, коли не було пана? Оцього вже Тарас не міг собі уявити, як і того, що було б на світі, коли б не було Бога.

Мабуть, же є де-небудь такі книжки, де то все написане. Тарас уже вірив у могутність книжки і, коли доводилося задумуватись над неясними явищами життя й не знаходити рішень під рукою, потішав себе тим, що, певно, є ж десь така книжка, в якій все те списане, і що він, Тарас, рано чи пізно ту книжку дістане.

Став, прислухався... Здалеку почулися дзвоники... пісня... Це наші!.. Це батько й мати їдуть!.. А з ними дядьки й тітки і всі наші рідні, милі, кирилівські люди! Е-е-е!..

Тарас побіг назустріч. Он уже видно!.. А багато як саней!.. А де ж дружечки? Де Христя, Одарка, Пріся? Чого ж це їх немає? Самі тітки та дядки... І Тарас розчарувався.

На передніх санях — батько, мати й Антін, а Кирик править. Тарас махає шапкою, але Кирик не зупиняє коней. Трохи тільки звільнив бігу й кричить здалеку:

— Сідай на ходу!..

Тарас з розмаху гепнувся у сани, аж батька головою в груди вдарив.

— Ну як — гарно у свата? — питає батько.

— Та-а!.. — тільки махнув рукою Тарас.

А тітки співають. Далеко їх голоси розносяться морозним ранком:

Ой що то за новинонька настала,

Що Катруся по батенька прислала?

Прислала чотири коні,

А п’ятий віз,

А шостого візниченька,

Щоб привіз.

Дала вона сто червоних На страву,

Щоб привезли її матінку На славу.

От Зелена Діброва. Шумно й дзвінко пронеслися тихими вулицями кирилівські сани. Під'їзжаючи до хати Красицьких, приданки заспівали, показуючи одна одній на червону запаску:

Знати, Катрусю, знати,
В котрій вона хаті:
Червону корошов має,
І лавки й прилавки з червоної китайки,
Калиною обтикана,
А рожею посилана.

Виїхали у двір. Старі Красицькі вітають поклонами. Висипають усі гості з саней із сміхом, вигуками й піснею:

Помогай Бог, сусідонько!
Ми до вас —
Чи не залетіла наша гусонька Межи вас?
Наша Катрусенька білокрилонька,
Значена,
Деся нам поділася в неділеньку Звечора.
Свашки з хати обзиваються неприязно:
Чого свати наїхали,
Чого вони придибали:
Чи пива одпивати,
Чи хліба од'їдати?

А кирилівські приданки відповідають:

А ми не пива одпивати,
А ми не хліба од'їдати,
А за своєю за тетерею,
Що учора та привезена.
Ви не бийте її і не лайте її,
Пшонця посипайте,
Принаду давайте,
По череву пригладуйте — Тут її принажуйте.
Дібрівські молодичі відповідають, що вони саме так і роблять:
Вчора було свято у нас — Залетіла ваша утінка до нас.
А ми її не б'ємо і не лаємо,
Тільки хорошенько приймаємо.

Батька й матір Катриних ведуть із честю до хати й садовлять на покуті. Рід Шевченків займає перші місця. Людей багато, у хаті тісно, що кирилівські молодичі аж бояться:

У нашого свата Петрущана хата:
Петрушка зопріла — Хата розвалила.

Втім, як тільки посідали, то називали хату кармазиною. І зараз почали вимагати,

щоб їм показали бранку:

Ей, свате, ти сваше,

Покажи нам наше:

Чи тур, чи туриця,

Чи хороша молодиця?

Вийди, Катрусю, вийди — Чи не маєш ти кривди?

Це ж приїхали отець і мати Кривди впоминати.

Всі очі звернені на поріг — якийсь особий вихід має статися. Мов справді князь і княгиня вийдуть, а не двоє кріпаків.

І молоді показуються на порозі. Треба, по закону, тричі вклонитися всім, але Катря, без усяких законів, кидається до матері — і в тім русі все: і радість зустрічі, і вдяка, і гіркота розставання, і солодощі нового життя.

Рід молодого співає величання матері, що вміла виховати таку гарну дочку, і се честь, вище якої не знає сільська матір. Катерина стоїть ошасливлена, аж рум'янці заграли на її блідому виснаженому обличчі. Кланяється й дякує ледве чутно:

— Спасибі, люди добрі... Спасибі, люди добрі...

А музика ще приграє якоїсь урочистої — то так воно гарно виходить, що прямо й сказати не можна.

Темного луку калина — Гарного батька дитина.

Та нічого й дивувати — Така була й її мати.

Всі раді, всім гарно, а особливо Катриному родові. Тому кирилівчани відповідають:

Ой у полі да овес рясен Хвалить Бога, що наш рід красен,

Що наша Катруся так чинила,

Як її матінка навчила.

Оце ж ми тут заробили пити й їсти І на покуті сісти.

На стіл готується повний обід, і запашна пара смашних страв дратує ніздрі зголоднілих людей. Антін обходить свій рід і односельців, частуючи горілкою, а ті взаміну відвдячують дарами. Перед чужими людьми ніяково скнарити, то дари йдуть щедрі. Не один Омелько завтра почухається за сьогоднішню щедрість. А жінка ще й додаватиме:

— Я вже йому й киваю, я вже йому й моргаю, а він розхляпав губи, як халявище: "Дарую телицю..." Що, у тебе тих телиць півдесятка, чи як?..

— Ну... Мовчи, жінко. Вирвалося, нічого не поробиш. Чужих же людей було багато, усі дивляться. Ми ж таки, славити Бога, не бідні. Коли б збули якою куркою — засміяли б, чисто засміяли б. Он і то Кирик, як записував рогачем на стелі, так казав: "Ну, дивись же, дядьку Омельку, щоб дав! Бо як не даси — все одно вовк задавить".

Та!.. Один дурень бовкав, а другий слухав. Нехай уже лучне б вовк задавив, як тим шляхтюкам давати.

— Бодай би тобі лучче язик усох...

Та то, може, буде завтра. А сьогодні — і телиці, і ярки, і гусята, й поросята — так і сиплються з уст розщедрених дядьків, а жінки співають:

Ой роде богатий...
Даруй товар рогатий!
А ви, брати,
Даруйте бики;
А ви, сестриці,
Даруйте ягниці;
А ви, пропійці,
Хоч по копійці;
А ви, печкурки,
Хоч курки;
А ви, приданки, —Серпанки.
Бо дала Катрі мати бодню,
Та на п'ядь не повну,
То ж на тії серпаночки,
Що здарують приданочки.

Обід тягнеться довго, і Тарасові скучно. Він уже виходив надвір. Але й там робити нічого. Поблукав-поблукав і знов вернув до хати.

Все йому тут не подобається. Навіть чар весільних пісень розвіявся, і приходила думка: та коли ж вони скінчать, нарешті?.. Але то річ безконечна, джерело багате: черпай скільки хочеш — все одно не вичерпаєш.

Молоденька ти Катрусю —Ти одважний козаче,
Як же ти одважилась Козацькую барву брати,
З козаками мандрувати?

Це натяк на червоний кольор, що панує сьогодні над усім. І тут же другий натяк — на білу Катрусину намітку:

"Де ти, Катрусю, ходила,
Що твоя голова побіліла?"
"Ходила я, матінко, в вишневий сад,
А на мою головоньку весь цвіт пав..."
А потім уже так, без усяких натяків:
Ти, Катрусю, калина,
На тебе дивитися мило.
І на твою вроду,
Що чесного батька й роду.

І всі ці похвали, ся честь за дочку, і ласкаве прийняття сватів, і вся весільна неповторима обстановка, коли бідні й затуркані кріпаки чують себе людьми, чують своє право на радість, чують себе учасниками в безконечному минулому, і то в такому славному, багатому, свободному довготривалому, що дозволяє навіть сьогоднішню неволю й ганьбу вважати тимчасовими — все це розворушило Катерину. Вона розчервонілася, розговорилося — і батько Грицько не пізнавав своєї прибитої злиднями дружини. А вже найбільше вона його здивувала, коли простягла до нього чарку й

сказала, молодю якось та щиро посміхаючися:

— Ну, старий! Давай же й ми з тобою вип'ємо...

А коли здивований і наче аж ошасливлений батько Григорій торкнувся чаркою — мати Катерина заспівала. Чудний це був спів, безсилий, немощний...

Ой старощі наші, старощі!

Діждалися в Бога радощі!

Під житнім снопом сидіти,

Своїм дітонькам в очі глядіти.

І справді, якої більше радості може досягнути в житті селянська жінка? Ні, більшої на світі нема!

Хотіла хильнути по-молодецькому, але не вийшло: закашлялася, поперхнулася. Молодиці приказують:

* — Та які там ваші старощі? Он Микита вже наготові — будете женити. А там Тарас, Оринку заміж видавати. Ще, хвала Богу, роботи багато...

— Ще й молодших надбаєте — ого!

І якась підхмелена заспівує:

Ой батько по дочці тужить Та цілу ніч матір вовтузить:

"Віддали ми цюю — Давай робити другу".

Тарас протиснувся до матері й зашепотів на вухо:

— Ма... Давайте йти додому.

— Зараз, сину, зараз...

Катерина втратила свою бадьорість і вже знов сиділа, як із хреста знята. І справді, скоро заходила додому. Її залишали, прохали, але вона в одну душу — додому й додому.

Баби кирилівські особливо натискали. Це ж вони тільки що розохотилися, тільки що обзнайомилися, саме посидіти, — а тут їдь, бо не випадає ж, щоб Катерина поїхала, приданки залишилися.

— Та, кумо, та що та справді! У сто літ раз...

Але Катерина мов затялась. Чи вже так їй важко було тягти оту розлуку з дочкою до безконечності, чи справді чула себе нездоровою, а тільки на прохання не піддавалася й збиралася їхати.

— Що ж — нічого робити! Затягають кирилівські:

Просипався черчик додолу — Час нам, приданки, додому.

Правда, деякі відспівують:

А ми будем черчик збирати Та до світа будем гуляти...

Але це тільки так. Прощавальний настрій починає опановувати всіма, й від'їзд наближається. Особливо радий тому Тарас.

Починається прощальна випивка, поцілунки молодич, що встигли заприятелювати. Катерина одяглася й підійшла до дочки.

Боялася й Катря отого останнього прощання з матір'ю, що серце не витримає; боялася й Катерина отого останнього прощання з дочкою, але... На превелике диво

обох все пройшло більш-менш спокійно. Правда, були сльози, але звичайні, так би мовити, пристойні. Чи то вже вони обидві одболіли ту розлуку й серце затулюся; чи справді в душі молодої жінки відбувся переворот, що поставив стару сім'ю далі, а нову ближче, — хто й зна, а тільки при прощанні не було великої скорботи. Катерину, як матір, це навіть болюче вколало: ач, іще тільки одну ніч переночувала під чужою стріхою...

Приданки затачують:

Вже ми, Катрусю, поїдем,

Тебе, молодую, покинем.

Будь же, донечко, щаслива,

Щоб ти по кутках не стояла,

Щоб ти віконцем не втікала.

Антін бережно виводить тещу з хати, підтримуючи під руку, й садовить у сани. Катря підбігла до саней. Катерина благословила дочку. Коні шарпнули — переділилося надвоє життя. т.г^

XXI

А на слідуючий день — от надивився Тарас! І чудного, і смішного, й усякого. Він і не знав досі, що дорослі люди можуть так дуріти.

З самого ранку почали приходити жінки й мужики і вже з якимось особливим запалом. Як ото до церкви йдуть із зарані означеною волею до молитви, так чулася тут воля до веселості. "Ну, й погуляємо ж, матері його біс!" — так і било з кожної пари очей, з кожного руху.

Батько Григорій став на порозі, розчепірів руки і жалібним голосом говорить:

— Та що ж це таке за напасть на мене? Люди добрі, та я ж уже всю горілку виточив! Чим я вас, отаку гурбу, напою?..

Але Тарас чує з голосу, що се тільки так, а по суті батько, навпаки, дуже радий, що люди його не цураються, що весілля його дочки відбувається так гарно.

А тут іще Оринка вирвалася. Стоїть за батьком та:

— А в коморі, я бачила, стоїть барильце!..

Загальний регіт покрив слова дівчини. Оринка засоромилася і втекла.

— А що, свату, відбрехавсь? Нічого, нічого!.. Пускай у хату.

— Ми ще й завтра прийдемо. Знаєш, як ото співається старосвітської:

Суботонька — то збірний день,

Неділонька — весільний день,

Понеділок — ізбав дівку,

У вівторок — пиймо горілку,

У середу — покотім бочку,

А в четвер вже додомочку.

— Бачиш, як воно йде? Це по-давньому, по-предківському.

— Як то кажуть: не нами встановлено — не нам і змінять.

І почалося. І п'ють, і співають, і танцюють, і таке витівають, що Тарас аж дивується.

І батько розвеселився. Тільки от мати... Ледве совається, навіть полежує. Але на неї якось ніхто не звертає уваги: лежить — ну, й нехай собі лежить.

Притягли відкілясь ризвана, чи як його й назвати, на двох колесах.

Повбирали всячиною, лент черіюних (самих червоних) начіпляли — і садовлять туди батька з матір'ю.

Катерина, було, змагатися: та мені недужиться, та те, та се — але куди там! І слухать ніхто не хоче. Сам батько Григорій мало не волоче її.

— Сідай, стара, чого там! Це ж, можна сказати, раз у житті...

Посадили й Катерину. Батько Григорій сів рядом, пляшка горілки в руках, перев'язана червоною лентою. Молодиці запряглися в голоблі, другі ззаду попихають, ті з боків — по-оїхали!..

А чия то перезва Через колоньку перейшла?

Ой то наша перезва,

Як рій, гуде,

Як мак, цвіте!

І дійсно, як мак! Всі в червоному: на тій хустка червона, на тій пояс, лента, чоботи. І співають, і танцюють, і казяться. По снігові качаються, сніжками б'ються. А батько Григорій — одно частує. Кого не побачить: приятель приятелю, чужий — чужому...

— Ей! Іване!.. А йди сюди! Хоч та мене й обидив...

— Та чим же я тебе, Грицю, обидив? Я ж...

— Ну, та дарма! Пий за здоров'я моєї дочки, за здоров'я моїх дітей. Пий, чортова на тобі голова, пий! — І п'яним рухом насовує шапку на очі обидникові.

І той п'є, а як охоти стане — вмішується у весільну юрбу й вигукує в^ній.

Коли з перевулка — дивиться Тарас — вилітає ще одна гурба! Що воно таке? І цигани, й циганки, і корчмарі, солдати, ведмеді якісь у вивернутих кожухах... У кого нема в що вбратися, то хоч пику собі вимазав сажою. Кричать, верещать, б'ють у сковородки, у порожні відра. Жінки поодягалися мужиками, а мужики — бабами, голови намітками позапинали — не можна без сміху дивитися на бородате лице під наміткою.

Один дядько з капшуком та дзвоником, його жінки величають "церковним старостою..." Коло нього "старший брат", з карнавкою. Та як ударила вся ця барвна, весела, підхмелена товпа — як ударила метелиці! Як закрутилися, завертілися, метучи сніг полами, так справді було на що подивитися.

Саме мимо попа йшли. Отець Григорій вийшов на ганок, похитав головою, але нічого не сказав. А хоч би й сказав, то біс його бери. Вони б усі, оті пани та попи, раді були б бачити мужика тільки в ярмі, тільки як скотину робочу. А ми хочемо ще й повеселитися, матері вашій хиря!.. Як уміємо!.. Може не по-вашому, то вибачайте. Ми до вас не ліземо — не лізьте й ви до нас.

І ще дужче топають ногами коло попівського плоту, ще дзвінкіше підіймають молодіці голоси. Григорія з Катериною вивернули в сніг. На них навалилася купа. Якусь бабу перевернули догори ногами, аж засвітилося. Отець Григорій плюнув і пішов

до хати. А йому вслід:

Ночувала я в льоху,
Настоптала я блоху.
Ой піду я до попа Сповідатися,
Та за тую й за блоху Признаватися.
А піп мене радить,
По головці гладить,
Молитвами навчає І за циці обіймає.
Та й за тую вже блоху Та й не маю я гріху.

Кортіло отця Григорія вийти з пастирською патерицею та гнівним словом викриття, яко древній пророк, накинутися на гульливу товпу, але тверезий розсудок велів краще віддалитися. Бо древніх пророків чернь побивала каміннями — це ж хоч почесно у християнським розумінні, а тут, чого доброго, просто кізяками закидають.

Кортіло й наших декого, аж губи свербіли, свиснути попові навздогінці, або тюкнути, але честь на собі поклали й посунули далі. Далі понісся цей вихор і звуків, і барв, і веселощів. Тільки молодиці затягли на відході:

Ой попаде, попаде,
Попова невістко,
Вари хлопцям пироги,
А попові тісто.
Вари хлопцям пироги,
Щоб поживилися.
А попам галушки,
Щоб подави-илися!...

Перезва завертає до двору дядька Юхима. Це, сказать, приятель Шевченка Григорія. Частина посунула із співами й танцями до хати, а частина залилася надворі для якихось чинностей.

У хаті тітка Векла, виряджена циганкою, почала ворожити:

— Позолоти ручку, хазяєчка, — всю правду скажу! І вродлива і щаслива, така, сяка, суха, немазана...

А "церковний староста" потребує на церкву, а "старший брат" — на сирітські діти. Сіпають того нещасного Юхима на всі боки, а надворі вже верещить курка, бо то за нею ганяються циган та москаль.

Піймали, несуть, передають своєму "Лейбі", а той починає продавати курку не кому, як тому ж самому Юхимові.

— Ти подивись — курка як золото! Скільки її годували — і гугелем, і мугелем, і ще лиха личина знає, чим. Купуй, дешево продаю, бо на шабаш грошей треба...

Юхим сміється.

— А що ж це твоя курка та на мою дуже схожа? У мене теж така рябенька бігала наче по дворі. Це ти, ма'ть, украв у мене курку та мені ж і продаєш?

"Лейба" починає божитися й хреститися, що це його курка з діда-прадіда.

— А чого ж ти хрестишся? Це ж ти, дивись, і розсядешся від того, небоже!..

В діло вмішується "салдат":

— Ми етта есть проходяща пертієнна команда, так ми, правда, видали, што гетая самая курица ішо у прадеда у етово яврея ходила по двару...

— Та брешиш ти, бісів москаль!

— Ми брехать не можем, потому нам присяга не позволяеть...

Кінчається тим, що дядько Юхим купує свою власну курку, дарує її презві на закуску, а сам приєднується до весільного поїзду.

А на баб'ячім фронті більш-менш те саме. "Циганки" накрали у тітки Юхимихи прядива й передали знов тому ж самому "Лейбі", щоб переводив.

"Лейба" нападається на Юхимиху, й вона купує прядиво. Сама наскоруч переодягається у що попало і, дивись, уже витинає:

Пішла баба у танець,

А за нею горобець,

За городом індик,

Що ногами — дриндик!

За індіком пороса,

Закоцюрбилося.

А друга проти неї в долоні припліскує, ногами дріботить:

Не боюся я нікого,

Ні вражого мужа свого.

Чорт би брав його ма'!..

"Калачів напекла.

А я вночі приберуся,

Калачами поживлюся.

Дядько Юхим усовіщує свою бабу:

— Ти б, жінко, хоч людей почастувала.

— Нехай самі познаходять, що їм треба. Невеликі пани! — а сама руки в боки — та підківками!..

Чи я тобі не казала — Не бери ти мене,

Бо я роду гуляцького — Не навчиш ти мене.

— Та ти ж уже стара, бісова патико! Тобі про смерть уже думати, а не про танці.

— Іх-ха! 1-х-ха!.. Іх-ха-ха!..

Пошла смерть, пошла проч!

Тепер мене не мороч,

Бо я часу не маю — На весіллі гуляю.

На столі невідомо чийми руками вже ставиться горілка, пироги, холодець — що Бог послав. Хто хоче сідає, а хто не хоче — як хоче. Молодиці не дуже то сідають — їм потанцювати в охотку. Отож танцюють та приспівують. І таких приспівують, що аж вуха в'януть. Статечні, поважні, а таке вигукують, що прямо не подоба.

Зосталася я молода — Буде хлопцям коляда.

Признаюся, хлопці, вам:

Як давала, так і дам.

Ходіть, хлопці, у горошки — Дам я вам усім потрошки.

Ходіть, хлопці, не баріться — Дам усім вам покріпитися.

У Юхима старий батько. Сидить на печі, звисив ноги... Для виду сплуне іноді й проговорить:

— Ото чортові баби! Бач як розходилися!..

Але не осуджує. Бо то так має бути, і нічого надзвичайного в тому нема. Тарас слухає те все з якоюсь хоробливою цікавістю. Він чує, як у нього

горить лице, йому стидно, але пам'ять мимоволі нотує всі ті слова, і піти від перезви він не може. Тому тягається за нею від хати до хати. Хтось сказав

йому:

— Чого ти тут? Не твоє, брат, тут діло. Йшов би ти краще додому... Тарасові ніяково. Він одійшов трохи убік, але піти пріч все ж не згодився.

Якась необорима цікавість приковувала його до цього чудернацького свята.

До самої ночі тягалася перезва від двора до двора. Де й брався хист вигадувати то все, де й бралася охота все те витівати...

XXII

Довго пам'ятали на селі весілля Шевченкової Катрі:

— Під масть воно якось підійшло, — казали люди.

-1 отже дивись, брат ти мій! Піуває багацьке весілля, що всього багато — й їжі, й питва, а веселості нема. А тут — дечого було, як говориться, унатрусочку, а дечого й зовсім не було, а от дивись! І люди погуляли в охотку — і сім'ї честь...

А Тарас так ходив кілька день, як очманілий. Весілля приголомшило його. Перед ним розкрилися такі красоти, про які він і тямки не мав. Він і раніше любив пісні, вони манили й чарували його, але як окраса, як оздоба, тобто щось таке, без чого можна й обійтися. А тепер він усім єством відчув, що пісня невід'ємна од життя. Викинь її, скажім, з оцього весілля — що залишиться? Гола пиятика, порожнє й буденне вбивання часу. А пісні зробили з весільного дійства свято радості, незабутньо відзначили дві грані життя молодій парі, красою встелили початок нового спільного життя.

І думається Тарасові: а що якби й до щоденного обиходу, в будні життя внести пісню? Чи не стало бй від того життя кращим, веселково розбарвленим? Само собою, то мали би бути вже не весільні пісні... А які ж?

Хто й зна... І хто їх склав, якщо вони є? І хто їх складе, якщо їх нема? Яка ж то мусить бути велика-велична людина!..

Частина четверта

1

Одшуміло, одгрюкотіло Катрине весілля. Правда, нескоро ще завмерли його відгуки. Кілька день, дивись, зайде який дядько:

— Здоров!

— Здоров.

— Чи я не забув у тебе, Грицю, часом своєї вуздечки? Шукаю, шукаю — ну прямо тобі...

— Аякже! Ну да, забув! Ось іди сюди.

Витяга пляшчину. Дядько сміється.

— У мене була не така...

— Вибачай, яка єсть. Мо' коротка? Так ми надточимо, — й наливає другу.

І баби теж. Та півверетенця прибігає позичити та солі. А одна так прибігла позичити учорашнього дня.

І поки уся оця суєта держалася — все наче ще не розпочиналися будні, все ще наче тяглося весілля. А як уже знайшлася остання вуздечка, позичилося останнє веретено, як будні подужали й задавили весільні чари — посірішало якось у хаті Шевченків.

Була Катря, маяли десь її білі чохли, то наче був рух і життя в хаті. То розкотиться сміх дівочий, то пісня нараз зазвучить. Голос — то ласкавий і ніжний, а то знетерпеливий, але завжди милий і приємний; квітки на вгороді й під образами й коло хати; підмазана піч, підметена комора. Та що казати! На всьому печаті молоді енергії, живої крові.

І от тепер — нічого того нема. Мати безсила подужати всю навалу домашньої праці. Мотається, правда, Оринка туди й сюди, але що з неї взяти, коли вона ще мала?

Забігала якось Катря, але... як гість, що зайшов ненадовго. Посиділа, поплакала трошки з матусею, а потім утерлася й одразу заклопоталася.

— Ох, побіжу ж я додому! А то там у мене...

Тараса різонуло оце — "додому". Значить хата Красицьких це вже "додому", а наша хоч би й завалилася? Там уже й думки, там і піклування, там і все, а сюди вже нічого й не належить? Он віник розв'язався. Тулила-тулила Оринка, а воно не стуляється. А Катря дивиться на той віник, а в голові: "А де ж я свій віник оце поставила?" Наш віник уже для неї чужий. Вона байдуже

може дивитися, що він ото розтріпаний, що в хаті сміття...

І складне якесь почуття заволодіває Тарасом. Тут і гіркість, що от так легко можна забути й батьків двір і братів, сестер; тут і свідомість, що інакше не може бути; тут і досада, що от у мене, у Тараса, петелька розірвалася на сорочці й я сам мушу собі її пришивати, а Катрині руки, оті золоті руки-блискавиці пришивають петельку якомусь чужому Антонові, здіймають чоботи старому Красицькому, чепурять хату десь у Зеленій Діброві.

Але що ж... Побігла Катря "додому", а ви тут справляйтеся, як хочете.

І треба було справлятися. Часом закрутяться сльози на очах у матері, але що поробиш?

Тарас, властиво, менше помічав отой ущербок домашній: він же весь захоплений школою й церквою.

В письмі поробив такі успіхи, що одного разу Совгирь сказав:

— А знаєш, Тарасе? Я вже думаю перевести тебе на папір. При нормальнім порядку на папір переходила одразу ціла група учнів, і з того приводу закон велів робити

відповідне приношення учителеві.

В цьому випадку Тарас переходив на папір во єдиному числі, отже все мало відбутися насухо.

Якщо добре вглянутися в справу, то перехід на папір зовсім не знаменував собою саме переходу на папір. Про те, щоб писати справді на папері, не можна було й думати, отже Совгирь мав свій спосіб.

Він брав аркуш паперу, писав на ньому чорнилом відповідну фразу, а потім покривав той папір воском. Крізь віск написане було добре видно і по ньому учень писав знов таки тою ж самою крейдою. Пописавши все, змивав водою —і аркуш знову був готовий служити. При добрім догляді одного аркуша ставало і на два місяці, і на три.

От такий аркуш дістав і Тарас. На ньому під воском було виведено:

"Учитесь дѣти во младня лѣты. Когда предеть старость, тогда будетъ радость"

Оце й переписував Тарас безперестанно. І це його радувало.

А в церкві так Тарас був прямо вже свій чоловік. Великим постом читав серед церкви "Большое повечеріє", а на шостім тижні не тільки "Нескверная, несоблазная", а й "Полунощницю" й навіть "Часи". Совгирь давав Тарасові додому богослужебні книги, отже хлопець мав змогу підготувитися до кожного наступного богослужіння, прочитуючи, а то й виучуючи напам'ять усі потрібні тропарі, кондаки, стихіри, сідални, канони й т.і.

Але найбільша честь — це все ж "Апостол". Хто дійшов "Апостола", той міг вважати себе на вершках сільської шкільної науки. Так от Тарас підійшов ідо цих вершин.

З приязні до хлопця Совгирь почав учити Тараса премудростям читання "Апостола". Показував, як стояти (виставивши одну ногу вперед), як розпочинати, де робити передихання, де понижати, а де підвищувати голос, яким тоном і темпом іти, як найефективніше взяти фінальний мотив, а потім, закінчивши, поклонитися мирові на три боки.

Тарас переймав швидко і вже добре вмів читати у школі перед хлопцями. Але Совгирь був художником і не міг випустити на суд людський недокінченого твору. Тому ще й ще підучував Тараса, щоб випустити вже цілком бездоганно. Зрештою мав тут свою приховану мету. Коли отець Григорій почує, як то добре

Шевченків хлопець читає "Апостола", то вже напевно мусить подумати: "Ні, таки з нашого дяка добрий учитель; не буду я його міняти на стихарного —нехай собі, здоров, дякує".

Та хоч і добре Тарас вивчив усі маніпуляції, але коли виступив серед церкви з "Апостолом" у руках, то таки дрижаки добрі напали. Коли тремтячим голосом узяв перші ноти, сам себе не пізнав. З-за завіси виглянуло лице отця Григорія —і Тарасові здалося, ніби батюшка підбадьорююче кивнув головою. Може, цього й не було в дійсності, але так Тарасові здалося й він осмілів.

Чим далі, читав краще, краще. Совгирь стояв на криласі й усмішка застигла на його обличчі. Люди теж слухали з приємністю, отже, коли Тарас скінчив, то, правда, не

розітнувся грім оплесків, але в атмосфері відчулося, що всі задоволені. Голосніше заспівав хор на криласі, люди наче зашепотіли зі схваленням, дим кадильний веселішими хмарками постелився по храмові, а Тарас, мов не в собі, пішов на крилас.

Щось йому говорив, схилившись, на вухо Совгирь, але Тарас не чув. В голові наче дзвони гули, серце билось радісно й руки тремтіли.

А вихід із церкви — то вже прямо був тріумф якийсь. Старі люди підходили, гладили по голівці; якась бабуса совала шажок у руки, друга бубличків. Тарас соромився брати (він же не старець), але йому ласкаво, привітно говорили:

— Бери, бери, хлопче — чого там. Це тобі за те, що так добре прочитав.

А Совгирь так уже прямо не знав чим і ублажити свого ученика.

— Ходім до школи — я тобі яблук мочених дам. Мені принесли учора.

Але у Тараса було інше на думці. Він пам'ятав оту книгу в зеленій оправі з кунштами, яка трохи не призвела його до гріха. Хвилюючись, звернувся до Совгиря:

— ботіпе таґІІІег... Я давно... я все... я... мені б хотілося... оту книгу...

-Яку?

— Оту, що в зеленім...

— Хочеш, щоб я тобі подарував?

— О, ні... Я тільки подивитись.

— Подивитись — добре. Навіть можу дати й додому. Тільки щоб не порвав і не помазав. І недовго держи. А подарувати я тобі її не можу.

І дав Тарасові оту книгу семінарської премудрості. Він і сам позабував, що там понаписував за все своє туляче житіє. Якби пригадав, то може й не давав би хлопцеві. Бо там було... та всього там було...

А Тарас ніс книгу додому, як святиню. Та як почав розглядати, то забув і про їжу, і про все на світі.

II

На першій аркуші з найбільшою ретельністю було виписано великими буквами:

"Въ сей бомагі віписанніє разніє псалмы и пьсны Оутышителніє"

Далі, дрібніше трохи, було виписано остереження:

"Хто отсый псалмы можетъ украсты, то будетъ онъ сто годъ свинъ изъ усіого свѣта и зъ усъмъ, своимъ нащадкомъ пасты"

Очевидно, первісний замір був цілком душеспасительний, бо на перших сторінках справді виписано було кілька священних піснопіній і "псалмів", тобто просто віршів повчального змісту. Так'на найпершій сторінці красувалася "Псьнь Божіей-Матери".

О, дьво Маріє, пречистая Панно,

Въ порфирь златом одьянна!

На рукахъ держить младенца,

Сина Бога и первенца Со слезами Молися за нами і т.д.

Тут же було намальовано якусь божу матір — не то Остробрамську, не то Ченстоховську, а, може, й не ту й не другу, бо вони обидві "православного

походження", а у Совгиря було нарисовано типову католицьку.

Далі натрапив Тарас на досить довгу "Пѣснь святымъ равноапостольнымъ царемъ Борысу и Хльбу".

Цей вірш носив уже трохи історичний характер.

Яко Каънь Авеля у бы жертву телець,

Тако убы Святополкъ братію за столець.

О Святополче, прегордый волче!

Братію убив, столця достигнуль Во адъ.

Тут же було видимо "в назіданіє" виписано "Пѣснь о піанствѣ", де Тарас, між іншими, міг вичитати й такі душеспасительні словеса:

Придетъ въ домъ корчемственной Хмелю закусьмъ.

Пропившися, умъ загубивъ,

Грьшити мусьвъ.

Хоть би к нему пришель Отець,

Ал бо и мати.

Аж вонъ отъ нихъ, какъ звѣрь бѣжить,

Вина іспивати.

Дуже зацікавили Тараса так звані "хрестові вірші", але на жаль, усі вони були написані по-польському, отже дивився на них, як теля на нові ворота. Втім натрапив на вірш, де міг зрозуміти одне слово "Адам". Аж зрадів, що серед навали незнайомих слів попалося хоч одне знайоме.

Про Адама там іще було. Заголовок був такий: "Имя Адамъ составлено изъ первыхъ буквъ, что означаюъ четыре страны свѣта по-грецькому"..

І далі, зовсім уже чудними для Тараса карлючками було написано:

А — восход

— запад

— север

— юг

Тараса щось немов кольнуло. Серце заколотилося... почув подих чогось нового і... страшного. Мов похилився під чиїмсь примусом і мусів заглядати у темну бездонну прірву.

Досі все було просто: Бог создав увесь світ, сотворив також Адама й жону його Єву. І дав їм, як і всьому живущому, імена.

А от із цієї книги виходить, що ім'я Адама складено штучно, з чотирьох перших літер чотирьох грецьких слів. Не міг же Бог таким ділом займатись —значить ім'я Адаму дали люди, а не Бог... Зрештою, якби й Бог — то чому саме по-грецькому? Хіба Бог говорив по-грецькому? Бог говорив... а по якому ж Бог говорив?.. І чим?..

Він же дух, язика у нього не повинно бути... А якщо він говорив, значить був язик... А як був язик, то було й усе — і...

Холод пройшов по всьому тілу Тараса. Страх його напав — і він скоріше шарпонував кілька сторінок далі. От попалося "Обтека домовая болілая"

Очевидно Совгирь намірявся виписати усю "обтеку" в напутствіє на довге своє житіє, але не вистарчило терпіння. Не вистарчило його й у Тараса на читання статей як от:

"Апоплексія немощь ілі родимец. Апоплексія немощ зьло тяжка и престрашна. Человѣкъ одержимый немощію сією..."

Ні! Се нецікаво. Вже далеко цікавіший розділ:

"Одъ пужару. Способ дьячка села Семіоновки Пирятинского повіту старого Романа.

Взявши въ руки писанку которую первую получилъ на Великдень обѣжать около пожара трижды говоря сие — Во имя отца и проч. Огню Лавриче! Какъ твоя жона на залъзных сковородахъ испеклася, какъ вона не шумѣла и не стогнала и не болѣла и своей сылы не розширяла, так и ты огню Лаврыче своей сылы не розъшырай и большъ не горы и не шумы по сей часъ и по мои слова. За каждымъ разомъ сказать Амѣнь девять разовъ."

Це була штука корисна й Тарас прочитав аж тричі, щоб завчити напам'ять.

Далі теж були підходящі речі. От, наприклад, средство проти зурочення рушниці.

"Ружжа никто не зурочить ежели вбывшы птыцю крука выйняты жовч и оною вымазать ружію."

Або, скажім, засіб, щоб тютюн добрий ріс. І невелика штука, а треба знать. Виявляється дуже просто: "Сажаючи оной полити тилко одынъ разъ и сказати: "Нехай тебе чортъ большъ полива, а не я". От і все! І тютюн виросте такий, що куди тобі!

Це все було таке потрібне, що Тарас охоче й собі переписав би, але у нього не було паперу. Тому почав усі ті поради виучувати напам'ять, але не міг подужати, бо їх було багато. Тут хоч би встигнути прочитати. І Тарас гортав, зупиняючися на самих цікавих речах. От натрапив:

"Польтика свѣцкая отъ иностранныхъ вкратцѣ собранная. Младымъ прилична, всѣмъ же вообще благопотребная"

Це Совгирь колись оговтувався по цій "польтиці", набував оглади, "для враштенія в добропорядочному товаристві". Наука тонка.

Там дійсно було багато дечого потрібного усякому совгирю. Тарас іще не знав ціни сій "польтиці", бо не мав у ній потреби, але й йому було цікаво прочитати хоч би таке:

"Вистерегайся пилно рухати раменами, лопатками анъ руками тихъ частей тѣла дотикайся, котрымъ завше покрытымъ быти принадлежитъ".

"Не чини великого шуму, витираючи нос, до того заживай хустки завжди. А вичистивши носъ, не зазирай въ хустку".

"При столъ не утирай серветою поту зъ лица анъ носа анъ тарелки".

"Не кихай анъ плюй предъ других, не викидай слини далеко одъ себе албо на стѣну але чрезъ окно на улицу. А тоє, що сплюнешь, розотри ногою".

І так далі до найменших деталей. Тарас, втім, не дочитав до кінця, бо йому попався на очі вірш, а вірші завжди зупиняли його увагу. Вірш був дуже делікатний і з перших же рядків подобався Тарасові.

Пойди прочь! Не досаждай мнѣ, молодець!

Я привикла здьсь пасти одна овець.
Скучно было мнѣ одной здьсь жить весной,
Так тогда ты не пришель гулять со мной.
Теперь видишь, какъ худа стала, блѣдна.
Оттого что все весной біла одна.
Пташки другъ ко другу притулялись,
Обнимались, цѣловались.

Вижу я, что и тварь можетъ любить И вездѣ съ подругомъ своимъ жить.

Тарасові дуже подобався цей вірш, хоча чим саме, він не міг би пояснити. Прочитав кілька разів і знав напам'ять.

А далі пішли вже такі вірші, що Тараса почало кидати в краску. "Чорнушечка", де описується бесіда чернички з отцем Дмитрієм:

А що це ти маєш, "
Сестриця-чорниця,
Чорненькая, молоденькая,
Чорнушечко, моя душечко?
"Цицю маю, отче Дмитро"...
"А що нижче маєш, сестрице-чорнице" і т.д.
І тут же рядом: "Лік від гріхів".

"Озьми накопай коріння послушанія, надери кори терпіння, назбирай листа душевної скорби. Усе сіє ізсуши достом воздержанія і ізотри в порошець колін опреклоненієм. Положи в миску добрих діл, помішай веслом покаянія, остуди і приймай по три ложки в день страха божія".

І зараз же за цим ліком від гріхів пісня "Про Гриця", який плаче, бо хоче вечеряти: Дівка Гриця сподобала Вечерею годувала — "Цить, Грицю, цить".

Гриць плаче — бо спатоньки хоче. Дівка Гриця кладе спати, але він знов плаче і т.д.

Потім знов щось божественне. Рум'янці кидалися в лице Тарасові, але він читав, читав із хворобливою цікавістю, аж дочитав до кінця. Все ж здорова натура сільського хлопця взяла верх, і Тарас... розчарувався.

Це було не те, чого він чекав. От, скажім, дід Перебендя. Оце було те! Оце було воно! Бо з кожною новою строфою кобзареві пісні нестриманими хвилями вливалися в душу враження, і кожна та хвиля була вища за попередню, підіймала, розкривала дальші обрії й безконечною показувала глибіню змісту свого. І це була розкіш, це було раювання, це була екстаза.

Щось таке, але безмірно повніше і вище думав знайти Тарас і в Совгиревій книзі. Бо то ж тільки дід, старий сліпець. А це ж — шутка сказати! — "навука"!

І от та "навука" постала перед Тарасом в образі семінарського альбома із рецептами од гріхів та сороміцькими віршами, в яких виливалися "возделенія" всіх отих молодих совгирів, поставлених в неприродні умовини бурсацького життя.

Для Тараса Совгирь був найвищим носієм науки, і тому, розчарувавшись у совгирівському альбомі, Тарас розчарувався і в науці взагалі.

Ні!.. Таки що не кажи, а наші пісні кращі за всі оті вірші про аркадійських пастушок та чорнушок. Он як Денис заспіває своїм чудовим голосом:

Ой ти зіронько,

Та вечірня!

Чом ти рано не зіходила?

Чом ти рано не зіходила —Чом місяця не догонила?

Ой тим же я опізналася —Край Дунаю становилася.

Край Дунаю становилася —На дівчиноньку задивилася.

Там дівчинонька умивалася,

Личком своїм вихвалялася.

"Личко ж моєла-біленькеє,

Кому ж будеш та миленькеє...

Тараса схвилювала ця безмежна краса народної пісні, утвореної от тут, на оцих полях, під тінню оцих дерев, на призьбах оцих біленьких хат; утвореної отакими Денисами, що високо ставили красу і честь своїх дівчат, черпаючи своє поетичне натхнення з глибин оцієї землі, з безконечної в віках культури рідного краю. Тому ж то вона така до дна зрозуміла, оця пісня, тому то вона летіть в саму душу і переповнює її і кличе сльози на очі, і біль, і невимовну радість.

Тарас заспівав півголосом. І така вона йому здалася гарна, що сльози виступили на очі. Він увесь наче розкрився назустріч пре-красному і був мов арфа багатострунна, що звучить і благовістить на найменший дотик, на подув вітру.

І згадав і другу пісню про зірку вечірнюю. А скільки ж іще, тих пісень!.. Ой скільки!.. Як зірки!.. Що'ж то за благословенний засів такий? Чи вони з краплями дощу капали, чи з росою на трави виходили, чи де вони й родилися, одна одної краща, одна одної задушевніша?..

Ой зійди, зійди —Зіронько та вечірня!

Ой вийди, вийди,

Дівчинонько моя вірняя!..

Рада б зірка зійти —Темна хмара налягає.

Рада б дівка вийти —Отець-ненька не пускає!..

Високий, напружено-чуйний мотив кликав у степ, на безконечні простори —і Тарас вибіг із хати. Іменно вибіг, мов боячися розсипати й погубити перли.

Доніс... Аж у поле — і там заспівав. Да так гарно, так дзвінко! Аж сам не знав, що у нього такий голос.

І забув усе. Стояв серед розтепленого поля, мов сам один у центрі вселенної, й співав. А звуки летіли високо... і він з ними летів... в благословенність, і дяку, і безмір, і шир...

Аж тоді отямився, як почув за собою голос.

— Гарно ти співаєш, Тарасе...

Глянув — аж то вона, "дівчинонька вірняя". Що як би хто спитав — кого ти, Тарасе, хотів би зараз бачити у цю хвилину благословенну? Чи батька, чи матір, сестру

рідненьку? То сказав би "Оксану"

А вона й ось!.. Сама прийшла... На поклик пісні, як на магічне закляття. І стояла, усміхаючися, така мила, така дорога, така найкраща в світі!

— Гарно співаєш, Тарасе! Я й не знала, що ти так умієш. Ану заспівай ще.

Еге... заспівай... І голосу немає, і руки й ноги потерпли... Чого він так губиться коло цієї дівчини?

А вона сміється ще, оця Оксана. Бачить, канальське дівча, що хлопець ніяковіє, та ще й сміється. Тільки хороше сміється, ласкаво, так що й Тарас починає сміятися, хоч не знає чому. Мабуть, тому, що так гарно коло неї, коло цієї Оксани.

Вона наче й старша від Тараса і наче така сама; наче чимось вища, сміливіша і в той же самий час наче рівна в усьому і безконечно-безконечно дорога. Оце ж і є та дівчина, що на неї аж зіронька задивилася коло Дунаю. Оце для таких дівчат і пісні оті всі прекрасні склалися.

— Чого ж ти не співаєш? — і сміється А зубоньки блискають з-під рожевих пелюсточок.

— Це ти заспівай, а я послухаю.

— Я в церкві не прислужую й "Апостолів" не читаю.

Ніби й насміливо, а Тарасові любо. Значить, була, значить, чула, значить, помітила. І Тарас набирається смілості.

— А що? Мо' погано прочитав?

Та куди ж пак! Уся церква заслухалася! — і регочеться. А Тарасові цей сміх дорожчий усіх похвал, дорожчий усього на світі.

Оксана держить якийсь оклунок. Тарас сміливішає до кінця.

— Дай поможу.

— Ти? Та ти ж іще маленький! — і вп'ять аж заковчується від сміху. І Тарас сміється. І сонце сміється, і поле, і далекий ліс.

— Ну, заспівай же, заспівай — чого комизишся?

— Заспівай ти попереду, а потім я.

— Та вже ж не буду комезитися, як ти.

І, веселенько підтанцювуючи, заспівала:

Ой за того Петруся
Била мене матуся.

І, вдаривши в долоні, з викриком:

Ой лихо не Петрусь,

Біле личко, чорний вус.

І сама з себе зареготала.

Ішли потім разом до села, балакали. Показалося, що Тарасові є що розказати оцій дівчині Оксані. Показалося, що він знає багато дечого — і про старе життя рідного краю, і про чужі сторони, природу, людей...

І Тарас оповідав. Розжеврений, розполумінений. А Оксана слухала. І не сміялася вже. Личко зацікавлене, очка серйозні. А Тарас заливається, мов соловей! Де й слова беруться, де й сміливість узялась!..

А як підходили вже до села, попрохала Оксана. Тільки вже без сміху, а любо, чуло попрохала:

— Заспівай, Тарасику, отої зіроньки. Не голосно, потихеньку.

І Тарас заспівав. А в мотив і в переливи голосу несвідомо для нього самого вклалося стільки чуття, стільки любові до цієї дівчини Оксани і до всіх Оксан рідної землі, до грудок оцих під ногами, до контурів верб на небозводі, що зачароване дівча стало, розкрило широко очі та так і застигло.

А коли Тарас скінчив, Оксана глибоко зітхнула, похилила голівоньку й наче аж із сумом яким сказала:

— Прощай, Тарасе... я піду.

І пішла вона, дівчина Оксана. А Тарас дивився їй услід і якісь благосні сльози, сльози чистого щастя текли у нього по щоках.

Глянув на небо — аж там, серед ніжних тонів заходу блиснула вона, Оксана, чи то пак зіронька вечірняя. Простяг до неї руки Тарас — і вирвалось у нього: Ой зійди, зійди,

Зіронько та вечірняя! —

і впав у найбільшій екстазі на рідну землю, цілував молоду травичку, засохле бадилля торішніх бур'янів...

З тих пір ця пісня стала любимою до кінця життя. Звучала вона і на віленській мостовій, і в мансарді петербурзької академії, і в ґратах тюремних, і на порожньому березі Аральського моря слухав тої пісні киргиз, і навіть в час передсмертний, далеко від рідної землі, в сірих туманах північної столиці продзвеніла вона, ця зіронька вечірняя, з торкнутих смертю білих уст великого поета...

Пісня про зіроньку ще раз по-особливому сколихнула в душі Тараса любов до пісні взагалі. Він і завжди любив пісні, але якось так, по звичайному, як і усі. А тепер почав любити по-особливому і відчувати по-особливому. Раніше було просто подобається або не подобається. А тепер добирався до самої"суті, випивав красу до дна. І не в тому було діло, щоб проспівати усю пісню до кінця, часом вистачало одного шматочка, уривочка, щоб ходив Тарас зачарований і все повторяв півголосом.

Або таке.

Іде Тарас до Моринець — мати послали до діда. Наздоганяє возом Улас.

— Сідай, Тарасе.

І їдуть полем. А по обнозі назустріч Марина, ота що за Хведоришиним сином. Улас зупинив воза, поздоровкався.

— Ну, як живеш, Марино?

Та... так собі...

— Не б'є?... Не знущається?

— Ні, Бог милував... Раз ото колись попобив...

— Та-ак...

Помовчали. Він батогом хвеськає злегенька, бур'янину хоче попасти, а вона вузольчик на хустці крутить.

— Та-ак... Ну, прощай, Марино...

— Прощай, Уласе, — сказала тихо, скинула очі, знов попустила й пішла.

А Тарас знає, що це все значить. Вони ж бо любилися, оцей Улас і ота Марина. Її присилювали батько й мати за другого, а його теж силком оженили. І це не вчора трапилося, а вже років зо три чи чотири, а от... Як зустрінуться, не можуть дивитися одне на одного. Вона кинулася б до нього, виплакала б усе горе, а він би приголубив її, поцілував, а от... Отак перекинуться словом-двома й розійдуться нарізно. Та до ненависного чоловіка, цей до обридлої жінки.

І тому до глибини розуміє Тарас і трагедію цієї душі і трагедію пісні, коли Улас тужно, не помічаючи Тараса, заспіває:

Любив тебе я дівчиною — Люблю молодицею,

І ще буду сім рік ждати — Може станеш удовицею...

Взагалі останніми часами Тарас почав спостерігати, що і всі його односельці зовсім не байдужі до виявлення краси в тому чи іншому вигляді. Вже не казати про дівчат — це ж, так би сказати, присяжні носительки краси. Вони розуміють красу квітки, пісні; від картини на лубку захожого офені очей не одірвуть, або від матерії чи розмальованої миски на ярмарку. Мужики кажуть, що то "череп" та "ганчір'я", а воно не те.

Та й самі мужики. Он чабан стоїть, зіпершися на герлигу. Щось говорить йому тиша степу, шелест вітру поміж травами, мрійні рухи отар. Замугиче пісню, а вона, та пісня, теж, як шелест отих трав, як крик молодого орляти, що вперше вилетіло з гнізда. У полі могила з вітром говорила... річка... через річку кладка — це ж усе картини, ї їх треба бачити, щоб потім співати.

Та що чабан! А он дядько який репаний. Заріс волоссям — тільки очі видно. Нужда його б'є, душать злидні, дітей купа та всі голі. Де вже би там, здається, любоватися красою? А вийде на поле, гляне по пшениці — та хоч би по своїй, ато по чужій! — і любується. Оре в степу, бовкне дзвін на церкві — зупинить коня, перехреститься і заслухається. Мило йому глянути, як сонце заходить, як лягли довгі тіні аж геть через усю ниву, а звук від дзвону колишеться, ну от видимо колишеться над землею.

Або оті весінні празники. Юрій святий, скажім, древнє хліборобське свято повороту сонця. Навіть церква, нащо нетерпима до поганських свят, мусіла прийняти цей празник: всеношну дає в переддень, літургію урочисту, хоч^ ті служби люди слухають нетерпеливо — спішають додому, щоб з'їсти скорий обід, а там, одягнувшись у що кращеньке, на поле. Несуть вузли з хлібом, крашанками, салом, часником і пляшчина старчить із кишені. Та всі веселі, бадьорі! Жартують, сміються.

За селом розходяться по своїх нивках. Ось і наша нива! Батько поставили пляшку на землю та як поко-отяться по зеленому житові! Дітвора в регіт! Бо і справді ж чудно: такий великий, а качається по землі, як малий хлопчик.

І куди не глянеш — на всіх тих нивках, на всіх тих клаптиках купки людей. Сяють кісники дівчат, біліють сиві голови дідів, діти катаються по зеленій мураві й їх сміх із ними. А батьки ходять по ниві, оглядають кожен клаптик любовно і бережно, мов моляться.

А ондечки й орендар свою ятку розбив. І музику привіз — скрипку, цимбали й решето. Молодь зразу вже суне туди, згодом потягнуться і старші. І до пізньої ночі не перестануть пісні, музика, танці молоді, а старші сидять, розмовляють про свої діла, про будучий урожай, про вічну кормительку матінку землю.

А веснянка, дівчачі весінні співи! І раніше чував Тарас їх, але не розумів їх у весні й весни в них. І от тільки тепер розкрилися вони для нього в усій своїй красі. Може, не розумів іще до дна, але відчував:

Ой на вашій вулиці Та на вашій кручі

Вигравали чорти куці,

Із вулиці йдучи.

А на нашій на вулиці,

А на нашій рівній Вигравали козаченьки Вороними кіньми,

Гей, на нашу вулицю! На на-ашу!..

І цей крик, мов журавлиний клекіт, мов спів жайворонковий, пролітає над селом, розчиняє навстіж вікна й двері, силоміць вириває дівчину з хати.

Збираються дівчата, вже без різниці вулиць, на вигоні й починають Свято Весни. А доокола дівчат — мало не все село. Тут і старі, тут і малі. Та всім любо, та всім весело, а декому заздрісно. Особливо оцим скороспеченим молодицям, що ще минулого року отак само вигукували веснянки, а тепер от стоять збоку та чукають надбане. То яка дивиться-дивиться та й не втерпить, передасть мале сусідці.

— Та хіба ж так "кривого танця" виводять? Ось як!

Бере передню дівку за руку і плететься вихиляєте мереживо з гнучких стщючків, уквітчаних голівок, блискотливих очей, весіннього співу.

Тарас був іще занадто малий аби зрозуміти, який величний зміст лежить у самім навіть порядку тих весінніх співів. То були не так собі пісні, пов'язані випадково — це був цикл, це була велична картина, написана колись генієм, ім'я якому Нарід. І в тій картині намальоване було життєдавче начало, ім'я якому Любов. Ось він, перший Создатель, перший Творець всього сущого — ось він, в оцих піснях!

Як дивно вони поплетені! Окремі, а творять цілість; відділені одна від одної, а пов'язані нерозривно. В перших — сама тільки фізична радість, що от скінчилися окови, усі оті кожухи, свитки, льоди для ріки, період одубіння для комахи, ведмедя й щуки. Це ще не пісні, а крик. Людського тут іще нічого немає — сама природа.

Людське починається згодом, пробудженням життя. Символ того дитяча гра. "Зайчик", "Кізлик", "Огірочки".

Але сонце вже високо піднялося на небозводі, вигнало траву вище коліна, листок і квітку — вирости й дівчатка й стали дівчатами. Пісні їх міняються. Вже якась туга чується в ній, чогось бракує, чогось не стає. Ще трохи і в пісню мішаються сакраментальні слова — "милий", "нелюб". А потім придуть хлопці й довго ідуть спільні ігри парубків і дівчат.

Отака то містерія відігравалася щовесни на кирилівському вигоні. Не всю її зараз розуміє Тарас, але нічого — зрозуміє потім. Наповнює село враженнями цю малу душу,

а переродять і дадуть плід вони згодом.

IV

Дід Іван копав погріб та якось оступився й звихнув ногу. Нічого не переломив, усе ціле, але нога розпухла вся й ступити не можна. Прислав до дядька Грицька — нехай прийде хто-небудь, бо й води подати нікому! Вирядили Тараса. Пішов. Дід веселий, балакучий — тільки що не встає. Хто-небудь із дочок чи невісток прийде, їсти зварить, наїдяться обоє з онуком і посиджують. На багато літ zostалися пам'ятними Тарасові ці дні. На все життя — як ото дід

неложними устами задумано розпочне увечері оповідати велику епопею останніх боїв народних за свою свободу.

— Великі діла за моєї пам'яті робилися, сину, великі...

Дивиться кудись далеко. Перед очима встають картини народного гніву, сяють заграви пожеж, смерть і кров...

— Пани... Як перед погибіллю, мов показалися. Що вони тільки й виробляли — м-м-м!.. Мабуть, ніде на світі не мучено так народу, як у нас.

Тарас хоче показати свою вченість.

— У перві часи християнства, за Риму, іще дужче людей мордовано.

— Ну, брат!.. Нехай усі твої Нерони та Діоклетіани сховаються. Їх один наш полупанок за пояса заткне й перелякає. Пан Гребницький до кінських копит людей прив'язував і гнав потім степом. Пан Пулявський набрав купу шляхти різунів та як насунув на Чигиринщину — ой, що ж він і виробляв там!.. Взагалі, кажу, мов показалися пани тоді. Ну, нарід і не видержав. За ножі взявся.

— А ножі ж у Мотронинському кували?

Кували і в Мотронинському, кував і Залізняк. Кажуть, десь коло Звенигородки є село Залізнячка, то ніби там. Ліс там був великий. Дубяччя, кажуть, таке було, що і в шістьох не обіймеш. І Тикич яром пішов, драговину зробив таку, що хто не знає — не перейде. Отам, кажуть, і улюбив собі Залізняк місце. Понаставляв кузень і давай кувати зброю. Спочатку, кажуть, і хат не було, землянок ковалі понакопали. Потім уже хатки появилися, село стало. Теж, бач... клопотався чоловік. Якби інший, то жив би собі та й жив, з упокоєм хліба-солі заживаючи. Моя хата з краю — я нічого не знаю. А ці люди, бач... Ну, не вдалося — ну, що ж... божя воля.

Дід поник головою. Зрозумів Тарас, що це біль не за свою власну невдачу, а за загальну. Це було широко. Свідомість хлопця того не вміщала.

— А звідки бралися гайдамаки, дідусю?

— Звідки? А звідусюда. І з-за Дніпра приходили люди, і з Брацлавщини, і з Слобожанщини. Були й старинні гайдамаки, одвічні — ті що з Мігеї. Це в Бушгардовській паланці острів є Мігейський. Там іще за Хмельницького левенці як осілися, то вже й не переводився там нарід. Як невдача — куди? На Мігею. Після Палія та Самуся туди люди бігли. Або коли ото Верлан устав та Грива. Та й так кому тісно в панщині ставало — всі на Мігею. До Війська такий народ не вписувався, бо Військо вже тоді не саме собою ходило — ну й жили ті мігеївці своїм кошем. Народ сміливий, на все

готовий. І де тільки йшла чутка, що підіймаються люди проти панів, там і вони, степові гайдамаки.

Були вони й у нас, і добре помагали. Багато їх у Кодні страчено. Були й запорожці. Правда, старшина заборонила запорожцям умішуватися в наші діла, але не всі слухалися.

— А чого ж старшина не дозволяла?

Та того, що з Петербургу такий наказ вийшов. А кошові наші послідні, отой Лантух та Калниш — то не ті вже були кошові, що з королями в шапці стоячи говорили. Ех!..

І дід так ударив себе кулаком по хворій нозі, що аж застогнав від болю.

— Ну, не лиха ж тобі година з отією клятою ногою!.. І де візьметься!

Дід оповідає про гайдамаччину, про її вождів. Згадує, як Залізняк проходив мимо Кирилівки отам за вигоном. Хлопця стрів, розпитувався чи були ляхи в селі. Хлоп'я розказало, що були й подалися он туди. Залізняк велів вказати

ЗОЇ

туди дорогу, хлоп'я вказало й Залізняк дав йому за те золотого.

— Він і досі у нього.

— Хто?

— Та золотий же.

— У кого?

— Та у Прокопа ж. Бо то ж він був.

— Отой Прокоп, що мережана хата?

— Отой самий.

Тарас чудується. Звичайнісінький собі дядько, а із самим Залізняком балакав, золотого від нього має.

— А Залізняк подавсь потихеньку. Приїхали на місце — нема нікого. Туди-сюди хлопці — нема нікого. А Залізняк сміється.

— Це ви погано, каже, шукаєте.-А подивіться, лишень, які грушки уродили!

— Та бац із пістоля! А лях із дерева тільки гуп! Як почали тоді гайдамаки луцтити, так тільки й чути — гуп! гуп! Тому й Гупалівщина прозвалася.

— Наша?.. Оця-о Гупалівщина?..

— Та наша ж!

І знов дивується Тарас. Бігав яких може сто разів із хлопцями на ту Гупалівщину й не знав, що то історичне місце.

— Хто в Кирилівці був, так це Неживий. Бо на Кирилівку саме наскочив Гайдаш. Це такий був грабіжник попросту, хоч і звав себе гайдамакою. Так Неживий прочув, що Гайдаш тут порядкує, і пустився за ним у погоню. Наздогнав у Пединівці. Так що ж — у Гайдаша сили більше, не може Неживий нічого зробити. Так він тоді давай того Гайдаша вговоряти. І що ж би ти думав! Таки вговорив! Пішов і Гайдаш Залізнякові у поміч. Золота людина був Неживий. Тільки легковірний дуже. Кажуть йому, що цариця велить своїм салдатам нас бити, а він не вірить. "То якась помилка", — каже. Аж коли Чорба заманув його до себе в лагерь та велів зв'язати — аж тоді, бідолаха, повірив. Так і

пропав Неживий...

Швачка був іще. Той коло Білої Церкви ходив, у Васильківщині. А квартира його була у Хвастові. Приводили туди до нього люди панів, так він сам, було, їх і б'є. А ховати велить старцям торбишникам. Він і своїх стріляв. Як хто не слухає — бабах і готово. Сувора була людина. А проте люди любили його. Генерал Протасєв його забрав, бив батогом дуже, ніздрі вирвав і вислав у Сибір. Пропав і Швачка.

Із більших іще Бондаренко був. Того свій і продав. Сотник Щербина... Судили Бондаренка в Чорнобилі, там його й скарали на смерть. Пропав і Бондаренко.

Оце було троє більших. Неживий, Швачка й Бондаренко. Решта — то були вже менші. Ніс був... він тут по наших околицях і вовтузився. Саражин отаман... У нього самих запорожців було душ сто. Під ним робили менші отамани, як от Вітер Петро, Василь Смілянський, Скорина тощо.

Багато було отаманів, що й казатъ. Микита Чорний — по Уманщині ходив, Іван Таран, Паралюш, а під ним — два менших отамани: Панасюк і Каракиш чи Карапиш — уже й забув.

Романченко. Той якось вивертівся, подався на Гетьманщину. Губа був, Ремеза був — його розбили надворні козаки в Папужинцях. З-під Росії були Богун та Джурджа — так двойко й держалися. Шунбра — його розбили корсунські

надворні козаки під Млієвом.

А то був отаман Микита Москаль. Так він у селі Малинках надібав ляшку, молоду панну, й одружився з нею. І весілля справив — геть усе чисто. А на весіллі гукав до мужиків: "Люди добрі! Знайте, що панщини більше відбувати не будете! Жито, пшеницю й усякий хліб забирайте на свою користь! Сіно косіть тільки собі! Кабанів панських ріжте й їжте!.."

— Савко Плиханенко був, теж у ватазі багато запорожців мав. Грицько Вовк... Цього Шелест, сотник богуславський, захопив під Гутою Богуславською. А Бандурку схопив князь Баратов. Він цей князь, по-особливому робив. Набрал гайдамаків, викопав яму, а гайдамаків поставив край тої ями й велів своїм солдатам стріляти. Падали до ями й убиті й ранені, але їх усіх однаково закидали землею салдати. З ями крики, стогони, а салдати засипають.

Тарас уявляє собі ту люту картину, й мороз переходить у нього по спині. В хаті вже темнуvато й з кутів виглядали сірі потвори. Голос діда стає потаємним, бо не видно, звідки він виходить.

— Що ж, — чулося у темноті, — не судилося. Морем піднялися люди, але — це сила.

У ляхів, мабуть, сила велика була, — немов сам до себе каже Тарас.

— Ні, сину... не ляхи нас подужали. Якби нам тільки з ляхами діло матъ, то ми б із ними справилися. Але ляхам прийшла на поміч цариця. Звеліла своїм генералам нищити нас у пень. Начальників наших обманом захоплено... Першого Гонту мучили... у селі Сербові... Кожен день наддирали з нього шкури, а кат рубав по одному пальцеві. Потім руки одрубав, потім ноги, потім облупили Гонті голову, натерли сіллю й знов, як шапку, наділи на самий черепок...

В хаті вже зовсім темно. Тарас притулився до діда й тремтить. Перед його очима встав Гонта... простяг руки й кликав: "Рятуй мене, Тарасику!.. Рятуй!.."

Хлопець здригнувся й ще міцніше притулився до діда. Але дід тога не помічає. Машинально гладить малого по голові, а думки його далеко... в тому лютому дійстві, що відбулося над свободололюбивими людьми.

Четвертували по містах і містечках... сажали на палі... голови, руки й ноги розвішували на перехрестях... Кодня... Кодня, — то тільки одна сота частина того, що з нами виробляли! Кодня була вже в шістдесят дев'ятім році, коли перший шал минув. А що робилося на перших порах — і не доведи, Мати Божа!..

І розгубилися люди. Почали тікати, хто куди попав. Тікали у Крим, на Волощину, багато пішло на Дін... Вішалися люди, не можучи виносити утиску!.. Запустили наші поля, нікому орати...

Але не всі склали руки. Знайшлися такі, що сказали: "Раз мати родила —раз і помирати!.." І пішли знов! Пішов би й я, так попечений був дуже. Ну, та нічого! І без мене знайшлися люди. Запорожець Журба. Зібрав чоловік сімсот, став під Ольшаною. Рівчаком обкопався, за рівчаком вал висипав, а за валом іще частокіл дубовий поставив — он як!..

Панченко зібрав душ двісті, зачинився у Летневецькому замку, що ото коло Лисянки. Під Звенигородкою у бору отаборився Тимченко, теж чоловік з двісті мав. Шостак водив душ сто. Все то невеликі ватаги були, але зате такий нарід підібрався, що й самого чорта не боїться. І, може, й вийшло б що, може, знов почали б приставати люди, знов розколихалося б на усю Україну, але —цариця! Вп'ять цариця!..

Двинула військо спочатку на Шостака. Довго не давався Шостак. От-от його схоплять, а він так і вислизне, як в'юн. Бігали-бігали за ним — нічого не вдіють. Кинули. Взялися за Журбу.

Пише Журбі генерал: так і так, треба нам переговорить, являйся до мене. Еге! — каже Журба. Знаємо ми вашу совість. Знаємо, як генерал Кречетніков Гонту у гості кликав. І не пішов.

Ну, тоді бачать вони, що хитрістю нічого не зроблять, пішли лобом. Зібрали все військо докупи, тисяч зо дві ще донців їм на поміч прийшло, та ще ляхи додали тисяч дві — і вдарила на Шостака! Поліг Шостак. Вдарили на Журбу. Через три дні поліг і Журба. Взялися до Панченка, а його й сам чорт не візьме. Хлопці зібралися добрі, стрільці хіба ж такі? Як почнуть салдати наступ, тільки наблизяться — вже й назад треба, бо луцять їх наші, як горіхи. Полковника навіть донецького влучили — щоб не висувавсь.

Але що ж... піддався Панченко на честь. Генерал поклявся, що випустить усіх без ущербку, образа знімав і цілував. Наші повірили, одчинили ворота — і салдати всіх їх вирізали... живої душі не залишили...

Сумно поник дід головою. Судьба всього його народу тяжіла на його свідомості — і не було там відряди. Саме горе, сама безнадійність.

— Чудна наша доля, Тарасику... Піднялися за свободу, піднялися, щоб бути нам під

руською царицею. Бо і то ж православні — і ми православні. Одна, сказать, віра. Зустрічали салдатів із хлібом і сіллю — бо то ж наші! А вони виставляють гармати й стріляють — у кого? В нас!.. У нас!.. Ми їм кричимо — це помилка якась! Ми ж ваші! А вони не зважають, б'ють. А коли візьмуть у полон, віддають кому? Полякам же!..

Салдати б'ють конфедератів, і ми б'ємо конфедератів. Здається ж, нам по дорозі, а от ні. Ми хотіли скинути з себе польське ярмо, а цариця хотіла ^знищити Польщу — знов наче нам по дорозі, а от ні!..

Конфедератів, яких узято в полон, садовлено на підводи й везено через Київ у Казань. А нас, якщо попадемо в полон, січуть кнутами, виривають ніздрі й засилають у Сибір.

Як уперше ми таке почули — вірити не хотілося!.. Але прийшлося повірить, як здавили нас салдати та загнали у матню з трьох боків, а конфедерати з четвертого. Між собою солдати й ляхи воюють, а як нас бити — єднаються. А там іще хан татарський стоїть у Балті й шістдесят тисяч орди з ним. Грозить піти на Україну й вибити до одного — кого? Та все нас же! Нас!

І розтервся нарід зовсім. Нема ні від кого оборони. По всім краю лазять салдати, ляхи. Врожай був так собі, але й того не зібрали — нікому було. Так і пропав хліб у полі. Люди тікають із сел, тиняються по лісах із малими дітьми. А хто в селі zostався — не живе, а мучиться. Спече баба щось таке — не то воно хліб, не то воно плескач, що його ні вкусить, ні вгризти, тільки лаять не можна, бо воно з хліба святого. Обчуються люди, що ляхи або салдати йдуть — тікають, хто куди попав. В кого маленькі діти, тому зовсім біда: до гурту не приймають, бо мале може заплакати й усіх занастити. Як люди пережили то все — і сам Господь святий не знає...

— А як же ви, дідусю, вирятувалися з того всього?

— Хто й зна... Нещастя зі мною трапилося й, мабуть, так, що через нього я й врятувався.

Тарас і не питає вже, яке нещастя. Йому здається, що дід сам розкаже. Якби було світло, може, й не говорив би дід, у могилу поніс би свою таємницю,

але було темно у хаті, нічого не видно... і пізнав Тарас тайну дідову...

— Нас було вісімнадцять чоловіка, як ми тікали з Уманя... Коні добрі, бо ми ж позабирали були самих летючих. Тож ми за ніч спорий шмат уїхали. Наткнулися на якесь село. Дивимося — в крайній хаті чоловік весілля справляє. Закликає й нас до тахви. Одно те, що коней вимучили, треба відпочинку, друге — що бігли добре, й ляхи, якщо й женуться, то мусять бути далеко, а третє — діло молоде, погуляти хочеться.

Отак подумали, коней розкульбачили — давай гуляти. Танцюємо, співаємо, а тут хлоп'я шасть у хату: "Ляхи в селі!.."

Ну тут... Зараз ми соглянулися — усіх людей із хати, засіли самі.

Будемо відбиватись. Все одно нікуди виприскнуть.

А ляхи вже тут. Оточили нас з усіх боків. Стріляють вони по-дурному, а ми стріляємо по-розумному — щоб ні одна куля дурно не пропала. Що поткнуться ляхи, то десятка як не бувало, бо половина з нас б'є, а половина набиває.

Стемпковський — а то був сам він — аж казиться. Звелів закотити дві гармати. Відійшли вони, скільки гармата бере. Ну оце, думаємо, каюк...

Коли ні. Разів із десятків випалили — і ні разу не влучили. Отакі з ляхів стрільці. Стемпковський казиться. Дав по морді пушкарям. Викликає охотника, щоб знов на приступ іти, а ніхто не хоче. Тоді один знайшовся — панок із Богуслава, Савицький прозивався. "Давай їх попалимо, — каже. — Ідіть душ двадцять, беріть по околотові соломи й бігом до хати. Половина ляже, а половина приложить соломі до стіни й запалить".

— Дивимось: позабирали околотки та вроздріб, бігом до нас. Що ж, дехто не добіг, а дехто і добіг. Приклали соломі, запалили...

Бачимо — кінець. Обнялися ми усі, перецілувалися. Згоримо, а живими не дамося!..

А хата вже палає!.. Зайнявся дах. То ми з-під даху стріляли, а то вже не можна стало. Перейшли ми до вікон.

Дихати нічим, жар... стіни займаються. У сінях діжка води стояла, ми її вилили на долівку. Дві бочівочки із сирівцем стояли — і їх вилили. То окунеш лице в ту жижу — наче трохи легше стане. А стріляти не перестаємо.

Дим... уже не видно нічого... Задихаємося... Ой що було!..

Один за одним падають товариші, а ніхто не крикнув, ніхто не сказав іншого слова, як "браття — прощайте!".. Семен, приятель мій, поліз на горище — думка така, може зіскочить як... Обняв бантину руками й ногами та так їй зостався... Бантина горить і він на ній...

Чую — лице мені репається від жару. Що вмочу у квас — наче на хвилю легше. Одежа займається, на руках пухирі... Оглянувся — нема вже нікого... Той корчиться, той стогне, той задихається, а ті вже впокоїлися.

І zostалися ми тільки вдвох — я та Яким... Стріляємо обоє, а вже нічого й не видно.

Впав дах, проломилася стеля... впав і я, весь попечений... у юшку... і пам'яті збувся.

Коли прийшов до себе — чую!.. Ох!.. Не можу й розказати!.. Повітря!.. Свіже повітря!.. Ох!..

Але польську мову чую... значить, ляхи ще тут. Я прикинувся мертвим.

Чую — ухопив мене хтось за ногу, тягне... Порвав мені усю спину, бо він мене на спину перевернув... Але, думаю, нехай буде й так, бо як тільки знака подам — кінець...

Виволокли мене, кинули межі трупи... Лежу, не дихаю...

Чую трубка: гаас!апеґо трублять, значить зараз поїдуть...

Поїхали... Я перележав до ночі, потім поліз із того місця. Що далі було — нехай колись... нехай колись... нехай колись...

Дід схвилювався і важко дихав. Тарас, аж наче хитаючися, вийшов із хати й сів на призьбі. Довго сидів і дивився на зірки. Вони дивували його своїм предвічним спокоєм, тоді як на землі може творитися отаке.

Півночі не спав Тарас. Не спав і дід — все перевертался на постелі.

І знов Тарас ходить, як очманілий, від дідових оповідань. Вперше відчув масштаби.

Досі знав епізоди. Криваві й героїчні епізоди людської відваги саможертви й епізоди людської підлоти й озвіріння. Загальної картини з того не складалося. І тому, що сам Тарас був малий, і тому, що оповідачі були малі, мислили фактами.

І тільки в оповіданні діда Тарас уперше відчув епос. В боротьбу вступали вже не окремі люди, а великі колективи — Росія, Польща, Україна... Кожне із своїми завданнями, цілями, змаганнями, і все те, як міг, обхоплював дитячий мозок Тараса. Хлопець виріс після дідових оповідань.

Ходив до Будищ, дивився на озеро, ходив до Гупалівщини, дивився на дуби, на розрите місце, де, як казали, ляхи закопали скарб. Подовгу стояв на тих місцях — і різні думи роїлися в малій голові. І ніби розкривалося, вихилялося з туману якесь розуміння судеб свого народу, росла неусвідомлена рішучість самому вплутатися в рішення тих судеб.

— Коли виросту великий, так я...

Хоч що він зробить, коли виросте великий, визначити не міг.

І знову ходить селом, допитується, розшукує відомостей про гайдамаків, хоча ніхто тепер не може його задоволити після діда. Втім трапилися такі події, які відвернули Тарасову увагу і від гайдамацьких справ і від усього.

Хліб уродив цього року добре, отже роботи багато. Панські лани забирали весь час, на свої поля у селян мало залишалося. І виходили на поле слізна, робили ночами.

Так робили всі, так робили й Шевченки. Але їм приходилося трудніше, бо Катрі нема, а Шевченчиха зовсім підупала на здоров'я. Тож це був перший рік, коли й Тарасові довелося впрягтися в роботу по-справжньому. Досі він був хлопчик та й тільки. Може, якби Катря була дома, а мати здорова, Тарас і досі був би хлопчиком, але тепер довелося робити.

А проте Тарасові це було в охотку. І праця для нього оточувалася поезією. Золотисті лани докола, сонце в царственних сяйвах, білі сорочки жінок і особливо дівчат, а де, то й пісня розітнеться. Від спілого волоття йде особливий запах і наповнює собою усе повітря — все це чарує Тараса.

В обідню пору батько й мати відпочивають, а Тарас ходить поміж людьми і слухає, що говориться. Часом цікаве трапиться. А одного разу почув таке, що стрясло усією його істотою.

Початку оповідання не застав.

— Так ото ж дівчата гребуть, а хлопці копиці кладуть. А ота Оксана взяла глечик і пішла по воду у яр. Та щось довгенько її нема та й нема. А лановий мовчить, ніби й не поміча.

— Коли чують хлопці крик із яру: "Рятуйте!.. — Хлопці туди!

Лановий кричить: "Куди ви? Марш на місце!" — але вони не слухають.

— Прибігають туди, аж там панич повалив ту Оксану й захожується.

Стоять хлопці, а підійти не сміють. Один озирнувся — ніхто не рятує. А у

нього вила залізні у руках. Підскочив і просадив панича, як жабу. Подригав-

подригав панич ногами та й опрігся... Усі мов подубіли... а хлопець стоїть білий-білий...

Ну, що ж... Ізв'язали хлопця, посадовили до хурдиги. Дали до міста знати. Наїхав суд. Панича поховали, а хлопця як повезли з села, так і чутка по нім загула. Було воно сирота, то нікому було й довідуватися.

Минуло кілька там часу. Оксану тую засватав багацький син. Вона подавала рушники. Вже й перевінчалися, вже поїзд їде до молодого на хутір. По дорозі корчма. Стали.

Дивляться, а під корчмою сидять відпочивають арештанти у кайданах. Женуть їх у Сибір. Сидять. Хто перевзувається, хто нужу прудить.

Під'їхали. Молода взяла пляшку з горілкою, почастивала москалів, попросила, щоб дозволили випити й арештантам. Дозволили.

Пішла молода частувати арештантів, із своїх рук. У квітках та у лентах. Коли гляне, а між тими арештантами, у путах і він, отой хлопець, що її врятував. Несе з України ланцюги у Сибір.

Глянула на нього — і не почастивала. Пройшла мимо. Потім вернулась до воза, поїхали. А хлопець, той арештант, заплакав.

Приїхали поїзджани на хутір, як уже смеркло. Гульня, танці. Приданки пішли молодим постіль слати, а молода трохи вийшла.

Вже комора готова. А де ж молода? Де-де, де-де — нема. Уже й по садку, уже й туди, уже й сюди — нема. Пішли до ставка чи не втопилася, до гаю, чи не повісилася — нема. Мов крізь землю про-валилася.

Так і пропала. І ніхто не знав де ділася. Пан заявив у губернію, розписали письма — мо' втекла на херсонські степи. Нема ніде!

Та аж уже через багато літ виявилося, що пішла вона за тим бідним невольником у Сибір ділити з ним його безталанну долю. Наздогнала етап як була у квітках, у кісниках і сказала: "Піду за тобою".

...Уже скінчилося оповідання, уже всі пішли на роботу, уже й Тарасові пора, а він як стояв, притулившись спиною до дерева, так і зостався. Хотілося плакати від краси подвигу тих двох істот. Один кинувся рятувати чужу дівчину, не знаючи навіть її, бо й парубок був із чужого села, а друга понесла свою молодість, красу, жіночу ласку й турботу — все понесла в далекий Сибір, на вічне горе, на вічну нужду, понесла ради людини, яку й бачила тільки двічі в житті. Саму себе понесла в дар за високий рух душі.

І зблідли перед оцією дівчиною героїчні постаті гайдамаків. Вони теж ішли на муки, але ж то були мужі, а це вутле безсиле дівча з великою душею.

А прийшов Тарас до свого поля, застав несподівану картину.

Мати й взагалі не була міцного здоров'я, після Йосипка зовсім розхиталася, а оці жнива, мабуть, довершили. Робила над силу. Не раз, було, дядько Григорій дивиться-дивиться та й скаже:

— Стара! А може б, ти кинула? Може б, ти краще пішла додому та лягла? Бо щось робота на тебе сердиться.

— Та' там... А хто ж за мене зробить? — і похилилася знову над постаттю.

І, мабуть, таки переборщила, бо коли прийшов Тарас, то лежала на землі, а коло неї сумно стояв батько.

— Чого стоїш, Грицю? Робить... Я полежу трошки і встану...

І дійсно, стояти не приходилося. Узявся батько за косу, а Тарас в'язати. Воно й штука невелика, як дивитися збоку, а зразу — не втнеш. То перевесло розв'яжеться, то сприсне, то замалий сніп, а то завеликий.

Катерина полежала-полежала й підвелася. Сумно дивилася, як замість неї в'яже Тарас, але чула, що сил уже зовсім немає.

Дядько Грицько підійшов.

— Може, відвезти тебе конем?

— Ото ще! Я як-небудь дійду. Це ж вам сьогодні хоч кров з носа, а треба скінчити. Бо завтра ж панщина, і після завтраго, і далі...

Це була правда. Сьогодні треба було скінчити за всяку ціну, і дядько Григорій це знав.

Катерина пішла. Ледве дибала. Довго дивився Тарас услід матері, а коли обернувся — сумно стало на ниві...

Тарас не вправляється за батьком. Батько пройде ручку, вже другу починає, з Тарас іще тільки на половині.

На других ділянках, де супряжка правильна, діло йде весело. Не у всіх, правда. Он дядько Свирид теж один косить. Там так і зовсім нікому в'язати.

А він і тут чудить. Ліг на межі й ноги задер. Люди сміються.

— Чого лежиш, Свириде? Хіба вморився? А ти ж казав, що "ціп робота, а коса охота..." А воно, бач, яка охота — що й ноги на полицю поклав. Мо' сказати жінці, щоб воза прислала?

— Скажіть, щоб прислала два, бо я з цією чортовою косою на однім возі їхати не хочу.

Сміються люди. Сміявся б і Тарас, але зараз йому невесело. Властиво, хвороба матері, то була річ звичайна і звична.

Взагалі у великій сім'ї часто буває, що то той, то той захворіє. Мати це робила частіше, але Тарас так само міг бути веселий, як і тоді, коли мати здорові.

Але зараз хвороба матері чимось непокоїть Тараса. Охоче пішов би за матір'ю, допомогти їй, але роботи ще багато. А поперек болить і з незвички й руки поколов. Та й снопи якісь горбаті. Батько вже нічого й не кажуть.

Сонце вже під захід, у півдерева. Нива вся в покосах, а пов'язаного мало. Досадно Тарасові, але і з сил уже вибивається. Коли нараз чує над собою дзвінкий веселий сміх. Глянув — аж то Оксана!.. Та так і заливається.

— Це ти таких снопів навекерлячив?

А Тарасові й ніяково, що таки справді його снопи чудні, але якось і смішно. Вона ж так уміє сміятися, Оксана, що хоч би плакав, то перестанеш.

І тітка Марта тут. Здоровкається з батьком.

Що ж це з вашою Катериною? — а сама вже кладе клунок на землю, підправляє кінці хустки.

— Та от... занедужала щось.

— Вона у вас взагалі невеликого здоров'я.

— Та то правда...

— Ану, Оксано, становись — поможемо дядькові Григорієві.

— Та що ви, тітко Марто... Ви й над своїм натрудилися.

— У нас нема над чим і натрудитися, бо того поля... Он бачите — люди тільки в охоту ввійшли, а ми вже з поля ідемо, — і вже бере перший сніп, і вже співає він у неї в руках.

А біля неї Оксана. Рученята аж поблискують, коло золотим пасом соломи, небагато й одстає од мами. Скошені постаті бистро почали вкорочуватися.

Тарас і собі було взявся, але де йому поспіти за двома такими майстринями. У нього й солома з рук валиться, й остюки під нігті лізуть. А Оксана сміється!

І Тарас здав позиції. Став на боці та тільки дивиться, а серце у нього грає. Йому думається, що й це Оксана, й та дівчина була Оксана і що якби він, Тарас, був невольником-арештантом, то вона, оця Оксана, пішла б за ним у Сибір.

Мати з дочкою, коли йдуть_рядом, перекидаються словом-двома. Як ручка так підійде недалеко, то й батько щось скажуть. А Оксана, проходячи мимо Тараса, доконче кине.

— У, лінтюга! Стоїть, а ми за нього робимо.

Слова образливі, але Тарас чує, що там і на крапельночку нема образи і грозить Оксані кулаком, а вона аж в'язати перестане та регочеться.

Тарас згадав, що йому ж стояти не приходитьсь — треба полукіпки ставити. Це був перший раз, коли він ставив полукіпки самостійно.

А додому йшли всі разом: батько з тіткою Мартою ззаду, а Тарас із Оксаною попереду, весело балакаючи. Тарас і хворобу матері забув.

Сонце давно вже зайшло, притемнювати почало. Після щетинистої стерні боса нога з приємністю вгрузає в м'який оксамитовий пил наїждженої дороги...

Тітка Марта удова. Статечна, поважна жінка, але та статечність не надумана й не роблена, а якась природня. З тіткою Мартою й поговорити й пожартувати можна, але кожне знає міру. А як яке міри не знає, то тітка Марта й не скаже нічого, а тільки очі примружить та подивиться — і у зухвалого язик прилипає до піднебіння.

Оксана й Тарас чомусь побігли вперед. Щось веселе у них говориться.

— Гарна у вас дівчина оця Оксана, — задумливо сказав дядько Григорій, а в тім була похвала не тільки дочці, а й матері. В тім було й те, що гарно було б їх спарувати, отих, що побігли, але, мабуть, не вийде нічого, бо одно, що Тарас молодший, а друге — чи захочеш ти, тітко Марто...

Все те і багато ще дечого було в тих коротких словах. І все те зрозуміла тітка Марта й на все відповіла делікатним мовчанням. Що дівчина гарна — ну що ж... така вдалася. Що я вміла її такою виховати — ну що ж... значить так Бог мені дав. Що вона трошки

старшенька від вашого хлопця — ну, що ж... це ви й самі бачите. А що якби вони навіть і однолітки були, то я б іще добре подумала — так це ж таки й усякому видно.

— Та й ви самі, тітко Марто, якби тільки захотіли, — сказав Григорій, мов продовжуючи яку думку. Але думка була така, що він навіть здригнувся й прискорив кроку.

І на це тітка Марта відповіла мовчанням, але воно вже не було делікатне. Еге, Грицю... ще ж твоя жінка жива!..

Одразу якось погіршало Катерині і одразу це відчулося в хаті. Мала Оринка з ніг збивається.

— Дитинко... підмети хату. Бач скільки сміття понаносили...

— Ориночко... Я тобі буду проказувати, що й як, а ти борщу звари. А то батько прийде з роботи... Та й ви усі — он скільки день самим сухопером живе.

І мале дівчатко серйозно соває рогаками та кочергами, ревно торохкотить довжелезними дрючками, що її саму переважають. А мати дивиться на те все й сльози течуть у неї по щоках.

Григорій приходив з роботи весь чорний, перетомлений до краю. Але не брався обмитися чи що там з'їсти, а хапав ціп і йшов на свій убогий тік молотити. І довго ще серед ночі, вже все село спить, чути самотнє гупання ціпа — то Грицько Шевченко молотить хліб.

Потім звалиться там же, на немолочених снопах і засне кам'яним сном. Та тільки що засне, а вже пора вставати, на панщину йти.

Спочатку сподівався, що якось Катерина переможеться. Це вже селянська вдача — надіятися на сили природи. Але чим далі видніше ставало, що самою природою нічого не вдієш.

А тут іще баби. Яка б не зайшла — чи з сестер Григорієвих, чи сусідка, чи так просто — та всі в одно.

— Чом ти до ворожки жінки не повезеш? Та вона ж у тебе видимо марніє.

— Я в тих ворожок не вірю та й часу не маю возити.

— Ба' який розумний! Не вірю... А чому ж би то й не віриш?

— Бо вони нічого не знають і тільки людей туманять.

— Якби ворожка нічого не знала, то й люди б до неї не ходили. До тебе ж, бач, не ходять. Щось ти хочеш бути розумнішим від людей.

— Та то він, бабочки, сподівається, що як ця вмере, то молодшу собі візьме.

— Батька бісового візьме. Кий чорт піде сюди, у злидні?

— Та на стількоро дітей.

І так раз, і другий, і третій... І по десять бабів забіжить щодня та десять разів кожна одне й те ж скаже. І всі точка в точку.

От веремія! Мабуть, у цілім світі вони однакові! — думає дядько Григорій і йому починає здаватися, що, може, й справді, він неправ, що, може, таки й помоглося б. А не поможеться, то ж і вреда не буде.

Рішив спробувать. Щоб хоч баби перестали галдіти. Та й у самого щоб совість була

чиста.

Тепер питання — до кого везти? Територіально найближчою була баба Петришка, у Будищах, і Григорій рішив везти до неї. Довго вагався, як сказати про це Катерині, але нарешті зважився, рішив.

— Слухай, стара... Щось оце ти залежалася. Може, повезти б тебе до баби до Петришки?

Грицькові ніяково було це говорити. Сподівався, що Катерина здивовано погляне на нього. Вона й поглянула, але не здивовано, а якось... по-особливому. І в тім погляді було все: і безнадійність, і покора, і ласка, і прощання.

— Не поїду я, Грицю, нікуди. Як Бог дасть, то воно й само минеться.

Це були слова. А під тими словами був зміст однаково зрозумілий обом: все одно мені нічого не допоможе, то пощо й втрачатися...

Отже, коли баби знов завели свою музику, дядько Грицько послався на жінку.

— Що ж я зроблю, коли вона не хоче?

Але баби гнули своє.

— Ти, Грицю, жінкою не затуляйся. Вона больна й мало чого вона не наговорить. Якщо ти сам не хочеш везти, то так і скажи, а на жінку не звалюй.

— Та я що... я б радніший...

— А як радніший, то й вези. Бери у прикажчика день і вези.

І Григорій так і зробив. Попросив іще брата Павла з собою, може, сам не справиться.

Приїхали. Григорій спочатку пішов сам до хати. В хаті чоловік сидить і дівчинка.

— Добридень вам.

— Добридень. А що доброго скажете?

— Та в мене біда — жінка захворіла. Але, може, я не туди потрапив?

Це Грицько так сказав тому, що хата була як хата, нічого "знахурського" в ній не видно. І чоловік як чоловік.

— А куди ви хотіли потрапити?

— Та до знахурки.

— Оце ж моя жінка й знахорує, лиха б її година побила з її знахоруванням і з нею самою. А ви бували вже по ворожках?

— Та ні, Бог милував. А чому питаєте?

— Та бо я не бував по них, то й не знаю, чи й кожна з них знає стільки, як моя. Бо я знаю, що моя тільки й тямить, як напитися здебела.

— А це ваша перша?

— Ні, друга.

— Та-ак... а де ж вона?

— Та вона тут недалеко, Ганю! А піди поклич матір. А де ж ваша боляща? Ведіть уже й її до хати.

Григорій із Павлом майже внесли Катерину до хати. А вона вже нічого й не каже: робіть зі мною, що хочете...

Дядько Григорій пішов коня надувати.

-А як прийде ворожка без мене, то нехай робить, що там треба.

Поїхав, бо коня не відпрягав. Недалеко й від'їхав — баба йде. Сама й зачіпає.

— Ей, чоловіче! А чи не до мене?

— Та до вас...

— А я бачу — чужа людина, значить до мене. Ну завертай.

Завернув Грицько коня, повіз бабу. А вона підхмелена та одно патякає, одно патякає...

Приїхали до хати. Ворожка ще й у хату не ввійшла, а вже:

— А горілочки привіз?

Хотів Григорій сказати, що спочатку треба про хвору б запитати...

— Я не знав, чи вживаєте.

— Ну, так іди добувай. На тобі одну пляшку на горілку, а одну на пиво, бо мій дурний Василь не п'є горілки, а тільки пиво.

Потелепкався Григорій до корчми. На душі накипає злість. А знахурка услід:

— Та не бери сала на заїдку, бо тепер піст. Я не хочу скоромитися. Бери оселедців.

Купив дядько Григорій, що треба, приніс. Питається брата потиху:

-^А що?

Йому здавалося, що знахурка вже огляділа Катерину. А Павло:

— Та вона й не дивилася на твою. Вона все у вікно виглядала, чи скоро ти їй самій ліки принесеш.

Посідали всі за стіл. Баба не перестає балакати, а п'є так, куди там тобі мужик.

Висохла горілка й пиво. Ворожка була вже зовсім п'яна.

— Ну, тепер візьмемося й за діло.

А яке там уже з неї діло, коли й язик не повертається.

— Ти йди (це вона до свого чоловіка) та внеси дров, бо то ж треба зілля варити. Ано-но, совайся!.. А то ти майстер їсти та пити, та нічого не робити.

Пішов її чоловік по дрова й щось довго його не було. Вносить. А за ним дядько якийсь іде. А за тим дядьком іще один та іще один.

— А-а-а, братіку! — скрикнула знахурка. — Нарешті!.. Хоч би мене тут чоловік і вбив, а ти й не подивився б у цей бік. Отакі тепер брати!.. Отакі тепер брати!..

Брат не сказав ні добридень, нічого, прямо:

— Ей, ти Василю!.. А що це ти собі думаєш, що свою жінку, а мою сестру §'єш?

— Чорт її бив, а не я.

— Це тобі соромно, що чужі люди! — вставляє баба.

— Та коли ж я тебе, стерво собаче, бив, га? Коли? Ану покажи синці! Як я тебе бив, то мають бути синці.

— Мабуть, ти так б'єш, щоб не було синців, коли зразу на них покликаєшся. А нащо ж ти її запхав під постіль та совав під ребра поліном? Ти думаєш, що як ми на другім селі, то не будемо знати? Нам люди доказують! Ану, сестро, складайся — я тебе забираю

до себе!

— Слава ж тобі, Господи милосердний! Бери, бери!.. Я тобі ще й на воза піддам, аби тільки збутися сатани в хаті!..

А ти думаєш ми так злегка звідси підемо? А ти думаєш насухо відкараскатися? — і брат почав скажено скрипіти зубами та, сучачи кулаки, насовуватися на швагра. А приятелі й собі.

— Та чого ти хочеш від мене, п'яного, в моїй хаті? Ей, Ганю!. Ану побіжи до Петра! Скажи, щоб зараз ішов, то ми їм тут наміряємо. А баба:

— А що?.. А що!.. Злякався! Ти собі думав, що будеш із мене знущатися, а за мною вже ніхто й не стане? Ага?.. Ага?..

І от-от уже мала зчинитися бійка, та вже дядько Григорій з братом якось утихомирили усіх, то вони й осілися трохи.

Зосталося там іще горілки трохи, починають вони частуватися. А баба до Грицька.

— А ти, чоловіче добрий, чого дивишся? Бачцш же, що мало горілки, значить треба іще принести.

Катерина стогне, коні не напоєні стоять... Хотів дядько Григорій плюнути на всю ту рахубу, але потім роздумався: вже забрався сюди, витратився, то треба до якогось кінця дійти.

Приніс горілки. Компанія випила, складаються вже самі ще посилати. Дядько Григорій бачить, що "его же царствію не будеть конца", та вже кланяється

бабі:

— Будьте ж уже добрі, робіть що із жінкою. Вже ніч надворі, а нам іще додому їхати.

— Еге, говори! Ніби то з коліна вилупити. Зело ж мусить три рази скипіти добре.

А воно вже там, може, разів з десять перекипіло. У хаті душно, бо піч горить. Від розливої горілки та всякого їжва аж не продихнеш. Здорового й то давить, а Катерина то вже ледве боки одводить.

Тим часом Ганя принесла ще горілки. Знов просить дядько Грицько.

— Та беріться ж, будьте ласкаві, до жінки.

— Ти своєї, а я своєї. Слабих у мене, може, двадцятєро на день, а з братом як бачилася на храму, так і досі. То вже нам із ним горілки не напиться чи що? Правда, братусю?

Випили й ту горілку. Аж тоді обізвалася знахурка до Катерини.

— Ану давай я тебе роздягну, небого!

І почала роздягати. Геть догола. При всіх.

Посадила серед хати, накрила рядом. Зняла зілля з вогню, поставила під рядом, й почала кидати у горщик розжарене каміння.

Задушний пар пішов по хаті, а під рядом, мабуть, і зовсім нічим було дихати. Катерина вже молить:

— Ой, тітонько!.. Ой не можу ж я... не можу...

— Нічого, нічого!.. То з тебе слабість виходить.

Потім узяла олово, розтопила у черепочку, набрала миску води й почала виливати туди розтоплене олово, держачи миску над головою Катерини.

— Може, тебе перелякало що? Може, ти перелякалася? Може, чоловік коли на тебе крикнув? Бо я їх, сукиних синів, знаю. Оце я вже за третім, щоб їх усіх чорти побрали!

А Василь до Григорія:

— Оце бачиш, яке моє, чоловіче? Оце ж таке день-у-день. Краще б у воду було мені скочити, як я одружився з оцією відьмою. Перша в мене була жінка як жінка. А оця сатана, так я вже не знаю, що воно й таке.

Ворожка витягла олово з води й розглядала.

— Он бач!.. Я ж казала, що ти перелякалася!..

Давала Катерині напитися тої води з чотирьох боків миски. Решту вилила бідній жінці на голову, не перестаючи щось шепотіти.

Потім зняла рядно й веліла голій Катерині лізти на піч, а сама взялася допивати горілку.

Дядько Григорій просить:

— Та кінчайте вже коло жінки, що маєте!.. Потім уже будете випивати.

— Ти своєї, а я своєї. Я ж утомилася дуже коло твоєї жінки, то мушу ж я хоч трошки відпочити.

Випила, полізла на піч. Там узялася давити Катерину, м'яцкати й штурхати кулаками під боки. А баба здорова! Катерина вже криком кричить, а та одно місить.

Задихалася нарешті. Злізла, сіла:

— Оце, подожди, зроблю я зараз примову над зіллям і будеш давати дома жінці!

Налила води в миску, накидала трави, пошепотіла щось. Потім налила з тої миски плящину, решту виплеснула в помийницю.

— На, то бережи! Бо це зілля дороге! Таких ліків ти ніде ні за які гроші не купиш.

Дядько Павло, при такій оказії бувши, почав засягати ради, що робити жінці, бо слабує на голову.

— А де ж вона, твоя жінка?

— Дома.

— А чого ж ти її не привіз?

Та...

— Ну давай який знак.

— Як це?

— Та що-небудь від неї.

— Та що ж я маю від неї?

— Ну та нехай вже буде й так.

Знов налила у миску води, поклала тої ж трави, пошептала й дала дядькові Павлові.

— Оце вам обом. Та щоб ваші жінки повипивали те до трьох разів, бо інакше не допоможе.

Дядько Грицько питав скільки за роботу. Ворожка взяла два рублі. А з Павла десять злотих, бо менше, каже, було роботи.

Ледве всадили Катерину на воза. Дядько Грицько нічого вже й не питає жгнки. В душі досада, а десь там тоненький голосок — а може!

VII

На другий день і двері не зачинялися за бабами. Цікаво ж!

— Ну що? Як? Легше?

— Авжеж легше на кишеню, бо мало не п'ять рублів вилетіло.

— Е-е!.. То вам, Грицю, було б не до тієї їхати. Ця від такого не знає. Вона тільки від золотників. А от ви їдьте до Вільшанецьких хуторів, то там є дід Струк. Отой від страху знає!..

— Я вже бачив учора, як вони знають.

— Е, не кажіть. Воно й та знає, тільки від чого іншого.

— Добре знає, аякже! Бо сама випила пляшок із півтори горілки. Ні, вже я більше до ворожок не поїду.

Але дядько Григорій не знав, що це таке — баби. Як почали: ду-ду, ду-ду... та й ще ду-ду-ду-ду... та ти не дбаєш за жінку... та ти узяв за нею гроші... та силу свою вона у тебе на роботі стратила... а ти тепер жалієш для неї пари рублів... та що люди на тее скажуть... та, може, ж ти хочеш скоріше у гроб її загнати, то так би й казав...

І так уже допекли Григорієві, що він ладен був хоч до чорта їхати. Та й на Катерину жаль дивитися: в'яне, видимо в'яне, а очима як не скаже: оце ж я йду від вас, а ви не пускайте... а ви не пускайте мене...

Дядькові Грицькові починає здаватися, що, може, дійсно дід Струк краще знає, ніж баба. Бо таки ж дід...

Рішив їхати. Молодиця Вільшанецька була у Кирилівці, попросилася під'їхати.

— Я вам і Струка того покажу!

Поїхали. Катерина аж плакала, просилася, щоб її не мучили, а дядько Григорій вговорює — може, ж і вийде що.

От і хутори. Молодиця показала Струка, сама пішла по своєму ділу.

В'їхав дядько Грицько у двір. Вийшов дідок, низенький, гомінкий. Просить до хати.

— Тільки нікому не кажіть, що були в мене... А то ненависників багато...

— То я вже нікому не скажу, аби тільки допомгло.

— По моїй руці то вже певно допоможе.

Казав коня загнати за хату, щоб не всяке бачило. Катерину вдвох ввели до кімнати. Хлопець там невеликий.

Дід розіклав із трісочок вогник, поклав топоти олово, а сам став серед хати й говорив:

— За першим разом, за добрим часом... В добрий час буду говорити, в лихий мовчати... Буду Господа просити, аби Господь став мені до помочі із своїми святими, із роковими й преподобними...

Це так за першим разом. Трохи повернувся на захід сонця й знов:

— За другим разом, за добрим часом... — і вп'ять усю формулу. Ще трошки повернувся — "за третім разом", і так дев'ять разів. У хаті було півтемно й дідів шепіт

здавався глибоким, таємним.

Катерина, обезсилена дорогою, закрила очі й сиділа, як мертва. Григорій низько звів голову; мабуть, тяжкі й невеселі думи так похилили її.

Олово розтопилося. Дід узяв миску з водою, поставив Катерині на голову, а хлопцеві звелів подати олово. Линув зразу у воду. В воді почувся наче вибух. Метал розбризкався.

Дід не переставав шепотіти. Згодом витяг олово й почав розглядати. Григорій дивився й думав: і баба так само робила... мабуть, шахрайство це все...

Дід скінчив і скорбно похитав головою:

— Оце якби ви ще пару день не приїхали до мене — пропала б ваша жінка. Дуже великого страху вона зазнала.

— Та ви скажіть, дідусю, чи pomoжеться їй, чи ні?

В голосі дядька Григорія чулася нетерпеливість. Дід спокійно й упевнено говорив:

— До дванадцяти день їй стане легше. Але треба буде вам іще раз прийти до мене.

— Та я привезу, аби тільки полегшало.

— Маю в Бозі надію, що боляща сама пішки прийде.

Потім звертався до Катерини:

— А правда, що вам здається, ніби щось лізе вам у горло таке, як палець.

Катерина тільки кивнула головою, що могло означати рівно й знак потвердження й знак заперечення.

— Отож дякуйте Богові, що вас Бог надніс сюди до мене, бо вже були б на тім світі.

Потім почав знову дивитися у свою книгу й нараз каже:

— Та бо ви вже були десь!..

Катерина перелякана подивилася на чоловіка. Дядько Григорій знехотя умгукнув. У Петрашки?

Умгу...

— То ви попустому. Вона нічого не знає до цього.

Загавкав цуцик на дворі. За хвилину увійшла молодиця, що їхала з Григорієм. Вона теж знайшла в собі болість і питалася діда:

— Може, б і мені щось помогли, дідусю, бо мене дуже нудить.

Дід подививсь-подививсь.

— Тобі вже хтось молодший поміг. Тепер нудитиме місяців півтора.

Молодиця засоромилась й замовкла.

Дід в одну руку взяв хреста, а в другу оту свою книжку. Дядько Григорій примітив, що дід раз бере книжку так, а раз догори ногами, а читає однаково. Григорієві стало скучно.

Дід поклав книжку на голову Катерині й почав шепотіти. Зрідка можна було розібрати слова:

— Попусти з доброї волі... бо попустиш із неволі... тут не маєш собі діла до білого тіла... даю тобі дорогу на тридев'яту гору...

Скінчивши, вийшов із хати. Дядько Грицько взяв подивитися книжку. То був

звичайний собі молитовник: "Отче наш", "Вірую", "Помилій мя, Боже"...

Невесело їхалося Григорієві додому. Молодиця весь час щебече — і як її чоловік любить, і який він гарний, і що у них свинка... А потім ізгадала й почала переконувати дядька Григорія, що тут недалеко живе на хуторі єврейка одна, то вона кидає на карти. І так з того відгадує, що, мабуть, ніхто на світі так не вгадає.

— От добре, що я за неї згадала! Оця вам уже то так скаже, що саму істинну правду. Та й я попрошу її кинути. Все ж, хоч він мене й любить, а знаєте... все ж може бути. І зурочити можуть, і все... Лучче, як лучче.

На Григорія напала апатія. Йому було зараз все одно. Заїхати, то й заїхати. А, може ж що-небудь...

Заїхали. Перед хатою брудно й неохайно. Коло порога недоїдки, сміття. Молодиця й тут має свої інтереси — вже кудись побігла. Григорій не знав, чи ворухити жінку, чи нехай вже лежить спокійно. Але потім рішив узяти.

Ледве витяг. Завів до хати. Неприємний запах перепареної цибулі й часнику вдарив у ніс. Єврейка гречно просить:

— Прошу сідати, гості.

— Що з таких гостей, із слабих?..

— Вони у мене, Богу дякувати — щодня такі. Що мені здоровий гість? Прийде, наїється, нап'ється та й піде. А як прийде гість слабий, то ще й до хати грошики принесе.

Витягла засмальцовані карти, тасує.

— У воза будемо грати? — похмуро жартує Григорій.

— Ні, я з того зараз пізнаю, хто має яку слабкість.

— Як у нас грають у карт, то або виграєш, або програєш. А так, як оце ви граєте, то все виграєте.

Єврейка промовчала. Згодом питається.

— Це ваша жінка?

Дядько Грицько був українець, тобто належав до нації, що вміє проявляти гумор навіть у найтяжчі хвилини свого життя. І тому дядько Григорій сказав:

— Ні. То моя сусіда...

— А чому ж той хазяїн не приїхав, що його жінка.

— Та він мав роботу дома. А мені заплатив, то я й поїхав.

Єврейка розіклала карти й пильно дивилася в них.

— Знаєте, що? Вона чогось налякалась — чи пес, чи чоловік.

— А коли?

— Або вдень, або вночі, отак.

— То може бути. Бо чоловік оцієї жінки п'яниця, часто пізно вночі приходить додому п'яний і кричить. А у сусідів пес великий.

— От-то! Так і на картах виходить, що чоловік налякалося уночі, а пес надвечір.

Потім вийшла у сіни й поманила за собою Григорія.

— Чуєте?.. Погане діло. Скажіть її чоловікові, що погане діло. Бо я що не кину на

карти — все самі чорні виходять. Вона скоро вмере. А чоловікові її скажіть, щоб стерігся, бо так мені показує, що воно сухоти має, а то дуже заразливе...

— А як же треба стерегтися?

— Аби тою ложкою не їло, що воно, тою кружкою аби не пило, на те ліжко не лягало, де воно спить. Навіть щоб і дитини не було там коло неї.

— А з чого ж та хвороба прикидається?

— Воно, знаєте, такий великий страх дістала, і її так нудить...

Увійшли до хати. Ворожка питає Катерину:

— Правда, що ви не можете їсти?

Катерина кивнула головою.

— Бач. Я ж казала!.. Воно мені так проказує, якби я у вас у кишках була усередині.

— Та то кожен слабий не може їсти, — вставляє дядько Григорій. Йому вже досадно. Вже б їхав додому, але нема молодиці. А от і вона. Вбігла до хати й Григорієві на вухо:

— Тут ще живуть дві чернички... ви завезіть жінку іще до них... може б вони вам що дали від тієї слабості...

— Підете вже самі, бо я нікуди більше не поїду.

Молодиця вертнулася до ворожки.

— Хазяйка! Кажіть мені що-небудь!

— І-і... Вам, Богу дякувати, не треба казати: ви здорові.

— Але у мене щось голова болить та нудить мене.

Ворожка схилилася й виглянула у вікно.

— Знаєте що? Вже доходить до полудня, то вже мені так добре не показує, як зрання.

— Та ще ж нема полудня! Киньте, пожалуйте. Хоч раз!

Ворожка бере карти. Дала зняти молодиці.

— Оця спідня карта — то ви самі. А оце ваш чоловік коло вас стоїть. І знаєте що? Ви страх перелякалося!.. Мені вже тепер показує. Я собі перед тим думала, що ви собі здорові, а тепер мені показує. Ви як спали, так щось на печі згуркало, а ви з того дістали страх.

Молодиця аж сплеснула руками.

— От же ж ви як там були!.. Коти лазили та й глечик іскинули! А я так перелякалася, що аж за чоловіка вхватилося.

— Ну, то ніц. Я вам дам такий вода, щоб ви його цілий тиждень щодня натщесерце пили. Та ще аби пішли до ворожки, що вміє оливу зливати. Тільки аби цими днями, щоб не задавнилося, бо потім то вже вам ніхто ради не дасть.

Ворожка замовкла. Молодиця просила:

— Ой кажіть іще що! Хоч трошки!..

Та коли вже полудне заходить. Знаєте що? Ви щось таке... ніби будувалися... ніби щось пересували... щось купували, чи продавали — взагалі щось робили, правда?

— Та це ми купили собі у одного чоловіка город...

Ну, от бачите! Отак воно тут і стоїть. Знаєте? Зайдіть до мене перед полуднем, то я вам усе чисто розкажу. А тепер воно мені не так показує.

— А може ж таки що ще є там?

— Тут іще є, але не можна всього говорити. Тут мені доказує, що ваш чоловік вас таки любить, нівроку, але іноді, як нап'ється, то любить вас так... трохи поштурхати... Не вдарити, а штурхнути.

Молодиця сплескувала руками.

— Ах, ти ж Боже мій! Ну, прямо, як там були! Ну да, штуркає, як з okazji прийде!..

— І діточки вас люблять маленькі.

Дядько Григорій крякнув, ледве осміхнулась навіть Катерина, а молодиця зніяковіла.

— Та у мене ще нема...

^ — Ну то були.

-1 не було...

— Ну так будуть! Ви скільки замужем?

— Чотири місяці...

— Ну, от бачите! Напевне будуть. От якби ви перед полуднем прийшли до мене, то я би вам усе докладно виказала і як було, і як буде.

Григорій розплатився. Ворожка знов відвела його вбік.

— Знаєте що? Мені так все здається, що ви оцієї жінки чоловік.

Дядько Григорій промовчав.

— Чекайте, я вам щось іскажу. Ваша жінка вже не виходиться. Ви нежурливі й таки не журіться. Будете мати другу — це мені так на картах виходить.

Григорій одмахнувся рукою й почав виводити Катерину. Молодичка побігла до тих черничок.

Вернувшись, принесла чогось у папірчику.

— Оце дали ліків від тої хвороби й казали, що як буде легше, так аби ще прийти — вони ще дадуть.

Дядько Григорій подивився. То були маленькі білі цукерочки, круглі. Пахли м'ятою.

Григорій попробував одну: солодка, а від м'яти холодно у роті.

IX

Не полегшало Катерині ні від запевнень діда Струка, ні від карт, ні від чернечих цукерок.

Якась вагота налягла на хату Шевченків. Батько ходить мовчазний, що й слова від нього не доб'єшся. Тарасові не хочеться до школи йти, бо там раз його спитав хтось із хлопців:

— А чи правда, Тарасе, що твоя мати вмирає?

— Що ти? Здурів чи що? — аж крикнув Тарас, але з тим запитом якийсь холод проник у серце та там і зостався.

Вперше, прийшовши додому, Тарас почав придивлятися до матері. Досі йому і в голову нічого не приходило. Мати — це була так невідділима частина його самого, оцієї

хати, оцього двору і взагалі життя усієї сім'ї, що думка зовсім не примирялася з можливістю зникнення тої частини.

І от тепер ця можливість з'явилася. Тарас глянув на матір — матері властиво вже не було. На полу лежало щось подібне до матері з великими блискучими очима, які ще одні нагадували матір. Більше від матері не залишилося нічого. Ні оте витягнене в скіпку лице, ні запалі ями замість щік, ні довгий гострий ніс, схудлі до неможливості руки ніщо не нагадувало матері. А коли Тарас нахилився до хворої, від неї почув такий важкий дух, що наче аж розпирало ніздрі, мов дерев'яна колода.

І все ж уявити собі смерті матері Тарас не міг. Як же це?.. Тобто прийдеш із школи, а матері нема? І сьогодні, і завтра?.. Так як же це?..

Він старався більше сидіти коло хворої, часто питав, чи їй не треба чого. Мати витягала з-під рядна схудлу руку й гладила Тараса по голові, а сльози текли у неї по щоках.

І те, що мати готовилася відійти, вже поклало якусь незриму печать на весь хатній обіход. Вже не так звучала хатня симфонія. Наче все стоїть іще на тих самих місцях, а між тим уже звучить по-інакшому. Он якісь віхті валяються там, де їх ніколи не було. Рогачі й кочерги стоять не зовсім так, як звикло бачити око. Одежа на жертці висить не та і не так... Все це непомітні дрібниці, а вони міняють тональність, вводять нові акорди.

І мале серце затоскувало. Мов засовалося там у грудях, як ото совається зв'язана по руках і ногах людина, бажаючи коли не вирватись, то хочюслабити пута.

Тарас підійшов до матері й довго дивився на осунене, жовто-зелене лице. Якби хто просто забирав матір, то він, Тарас, ухопився б за неньку й держав, не пускав. Але цей ворог, який бере матір тепер, невидимий — як же з ним боротися? А він же бере! Видимо бере! Забирає, уводить, уносить матір. Ма-амо!..

Тарас заривав і притулювся до матері... Катерина перебирала безсило пальцями та щось шепотіла нечутно, вся обливаючись слізьми.

Чого у неї ще було багато, так це сліз.

Увійшла тітка Хвеська, жінка дядька Павла. Останнім часом й вона і другі тітки, і сусідки й так просто баби якось узяли моду заходити до нашої хати, мов до своєї. Розпоряджаються, заглядають у горшки, лізуть до шафи.

Чомусь раніш ніхто не вважав себе в праві прийти й лізти у піч або до шафи? Приходили, сідали, брали, що їм дадуть чи віддавали позичене, і йшли собі. А тепер... Прийдуть, говорять голосно, як на полі, рухаються сміливо, мовби нікого більше в хаті не було. Тарас аж дивується — чому батько не стануть серед хати, та не скажуть так, по-дорослому:

— Ану киш!..

От і зараз. Тітка Хвеська побачила, що Тарас лежить на грудях у матері, й грубим рухом відірвала його.

— Ну чого ти почепився? Іди краще геть із хати — нічого тут... Матір тільки тривожиш.

Тарас хоче крикнути: "Та як ви смієте?" — і нараз відчуває, що тітка Павлиха саме сміє. Більше! Що всі вони, всі тітки й баби — всі вони сміють.

Тарасик був досі оточений незримим муром, що через нього не простягалася жадна чужа рука, не обмацувала зневажливо й не торкалась. Тепер той мур розвалився, а разом із тим спали з Тараса всі одежі, і от він стоїть, оголений, серед якогось простору, де всі руки можуть його доставати, кожне може на нього крикнути: "Ей, ти! Чого стовбичиш?"

Тарасові уявлялося те все так яскраво, що він завив гундосо, як ото виють селянські хлопці, коли їм робиться кривда, й вибіг із хати.

Тітка Хвеська здивовано поглянула йому услід.

— Ля!.. Чи він сказився? Ще хто скаже, що я його била.

Тарас сів на призьбі й плакав. У ворота входив батько, пропускаючи мимо себе отця Йвана. Побачивши заплаканого хлопця, батько аж підбіг:

— Що?.. Вже?..

Тарас підняв облите сльозами лице.

— Що вже?

— Ага... Прошу, батюшко, прошу...

Отець Іван, проходячи мимо Тараса, ласкаво кивнув йому головою. Батько обернувся на порозі.

— Тарасе, заberi дітвору з хати й бавтеся тут. А то сиди — я сам скажу, щоб вийшли.

* Повиходили Оринка й Марія. Оринка тарабанила проти себе Йосипка. Тарас кинув їм: "Грайтеся", а сам відійшов у глиб двору. Діти стояли сиротливою купчиною, безпорадні.

Почали приходити люди, але до хати не йшли: хрестячися, ставали коло порога. Батько вийшов із хати й сів на призьбі, важко похиливши голову.

Чужа дітвора понаповзала у двір. Затіяли гратися "у похорон". Якесь пузанча лягло, руки на грудях стулило, очі замружило, а дівчатка почали тужити.

— Чоловіче ж мій та хазяїне мій! Та кому ж ти своє хазяйство йюруци-и-в...

Та вже якась баба їх палкою розігнала.

Вийшла тітка Павлиха, щось говорить батькові на вухо, а батько нічого не каже, тільки ще нижче голову похилив.

До нього підійшов хтось із родичів.

— Що ж, Грицю, така Божа воля. Журбою ділу не допоможеш.

А батько мов і не чує. То родич потоптався-потоптався на місці й відійшов.

Батюшка вийшов. Щось говорить потиху батькові. Батько кланяється й соває батюшці у руку. Батюшка відхиляє геть цю руку й своїми обома попліскує дядька Григорія по руці.

Отець Іван пішов. Батько підкликає Тараса. Говорить, а губи тремтять.

-Піди до дядька Хвиногена — знаєш?

Тарас киває головою. Чому ж би й не знати? Це у нього, дядька Хвиногена, Микита

учиться стельмахувати.

Так ти піди й скажи... піди й скажи... Видимо якесь слово не лізло Григорієві з горла.

— Піди й скажи, щоб сховався до Зеленої Діброви й передав Катрі... Та щоб скоріше вертав — робити матері труну...

Тарас якось по-чудному виричав на батька очі, а той кілька разів кивнув головою; дві сльози повільно покотилися й звисли на вусах.

Щось мов обірвалося в душі Тараса. Він пішов з двору ніби порожній.

Наче вийняли з нього щось, як ото з пів'їни стрижень виймають. Ноги запліталися, навіть мало бачив перед собою. А не плакав.

Прийшов до дядька Хвиногена, сказав. Дядько Хвиноген перехрестився.

— Ну що ж... таке діло... Кидай, Микито. Двері подождуть, а це таке діло, що не жде.

— А ще живі мати? — якось грубо запитав Микита.

— Живі ще, — відповів Тарас, хоч сам доладу не знав, чи живі, чи вже, може, йні.

Стоїть. І Микита стоїть. Дядько Хвиноген дошки перебирає. І всі троє мовчать.

Ще трохи постояв Тарас, потім завернувся й пішов.

Коло самих воріт наздогнав діда Йвана. Дід нічого не сказав, тільки погладив хлопця по голові.

Батько стояв серед двору і — на це дивно було Тарасові дивитися — нічого не робив. Дід спитав:

— Ну?

Батько мовчки поцілував діда в руку, але не сказав нічого. Підійшли якусь баби. Одна казала:

— Це вже таке, що... Як ото від себе важко дише, а дух холодний... то...

— 1 ноги, як лід.

— Усе хоче повернутися та руками наче коло себе чого шукає.

Дід і батько пішли до хати. Якийсь дядько вовтузився коло воріт. Йому здавалося, що вони погано зачиняються, й він клопотався, вертів, хоч сам не знав пощо.

Знов батько вийшов із хати й звернувся до дітей:

— Ідіть, діти, попрощайтеся з матір'ю...

Орина й Марія бояться йти, жмуться до Тараса. І Тарасові страшно, але він хвабрує.

Вийшла тітка Павлиха.

Чого ж ви не йдете? От дурні, бояться йти. Мати помирає, слід попрощатися, — й штовхала дітей.

Тарас затулив дівчат собою й узяв їх обох за руки. Орина почала плакати, Марійка за нею. Тарас кріпився.

В хаті багато народу, душно. Тарас підвів сестер до ліжка, але далі не знав, що робити.

Павлиха й друга молодиця підвели Катерину й посадили, підтримуючи з обох боків. Ще якась молодиця підставила стільчик і поставила на нього ноги хворої. Ноги були тонкі, пальці здавалися довгими.

Павлиха наче всім порядкує.

— Підводьте дітей, підводьте!

Хтось шепотів іззаду:

— Ставайте навколюшки, діти... ставайте.

Діти стали на коліна. Павлиха взяла одну руку хворої, а друга молодиця другу й почали класти обидві руки по черзі на голови кожного з дітей.

Катерина ледве помітно кивала головою й щось усе силилася сказати, але не могла, й тільки сльози безперервним потоком текли у неї по щоках.

-Йосипка!.. Дайте їй Йосипка! — загомоніли баби кругом.

Йосипка забули надворі. Хтось мотнувся, вніс. Дитина кричала й пручалася.

Катерина обезсиліла зовсім і повисла на руках у бабів.

— Годі вже! Годі! — приказуючим тоном говорить Павлиха й кладе хвору на подушки. Хтось із молодиць завів ноги.

Двері рипали безнастанно. То входили, то виходили люди. То все приходять прощатися.

Павлиха засвітила олійку перед образами.

— Ладан єсть?

Дядько Григорій кивнув головою. Павлиха полізла за образи, нашарила там десь у папірчику ладан.

Вечоріло. Хтось із тіток заходився давати дітям їсти.

— Дядько Риорій! Сідайте й ви. Теж, ма'ть, цілий день не ївши.

Батько тільки махнув рукою. Не захотів їсти й Тарас. Хвора лежала нерухомо. Баби те й робили, що нахилялися та доглядали. Серед них свої розмови.

Це якби рушник вінчаний покласти та хустку. Тоді якщо — то швидко вмере, а як кому Бог дасть піднятися, то підійметься.

— Ні, мабуть, уже цій Катерині не підійматися.

— Одкатеринила своє.

— Ну, да... я тільки так кажу...

— Рушник — не знаю. А от зілля свячене під плече покласти або тою.

— Бабочки! — сплескує руками одна. — А у мене ж єсть тоя! Свекруха ще за життя собі наготовила. Казала: "Як умиратиму, положіть мені під потилицю тої й приказуйте: єсть у мене тоя — тепер я не твоя..."

— Ану біжи! Мо', поможе — нехай бідна жінка не мучиться довго.

Молодиця побігла. У бабів бесіда не сходила з теми смерті. Зараз ні про що інше вони не могли балакати. Говорити про тяжкі випадки конання. Коли хто трудно вмирає, то треба, казали, зривати стелю. Втім звичайна людина не вмирає особливо трудно, це тільки якісь інші люди, наприклад, відьми, упирі. Одна баба казала, що сама бачила, як умирала відьма.

Уже вся неживе, а в грудях серце все колотиться. І що вже ми їй не робили: і під плече сковородку клали, і серп, вибачайте, між ноги закладали —нічого не помага. Я дві ночі коло неї ночувала, а на третю страх мене взяв, то я й не пішла. Друга баба

пішла за мене. Так та розказувала, що прийшла, ка', якась незнайома жінчина...

Отож, дивись, коли б не відьма теж. Бо вони ж дружка за дружку держаться.

— Не знаю, не скажу. Да... Так прийшла, каже, жінчина й питає:

— Оце нема душі сходу?

— Та нема, кажу...

— А я, ка', тобі порадою. Одімкни усі скрині й замки, які є в хаті, то вона й окончиться.

— Як же я кажу, буду чужі скрині одмикать? У неї діти є, нехай уже діти одмикають, чи там як...

— Про мене, каже, нехай і діти, — й пішла. Нічого більше не сказала й пішла.

— Я побудила дітей, так і так, кажу. Пішли вони, поодмикали все. Та як тільки послідній замок одімкнули — так душа й вилетіла. Зразу окончилась.

Баби похитували головами й проговорювали, що не дай, Боже, хрещеному такого переживати.

Під одноманітне туркотіння бабів менші діти уже поснули. Батько як сів на лаві, так і сидить нерухомо. Хто заговорить до нього — відповідь коротко й знов замовкне.

В хаті півтемно. Шепіт бабів звучав безперестанно і, здавалося, наповняв кожную шпаринку в хаті, мов туман, що обволікає все, тлумить рельєфи, тратить далечінь.

Але от нараз шепіт умовк... Що сталося?

Мов іскра якась пробігла по присутніх. Всі посунули до полу. Тарас іще нічого не знав, але почув, що весь холоне... руки, ноги... його всього почала трусити нервова пропасниця.

В цей момент почувся дужий тупіт ніг. До хати вбігла Катря. Не розрахувавши, дуже грюкнула дверима і цей грюкіт серед передсмертної тиші здавався святотатством.

З голосним криком кинулася до матері, але Павлиха дужим рухом відхилила її назад і суворо сказала:

— Цить!.. Перестань!.. Дайте свічку мерщій! Моліцця Богу: янголи прилетіли за душею.

І, не дивлячись на все своє схвильовання й нервове тремтіння, Тарас відчув красу, іменно красу цього моменту... "Янголи прилетіли за душею..." Десь вони тут. Незримо й нечутно з'явилися, тріпочуть ніжними крильцями, і обличчя їх прекрасні, і дихання їх пахуче. Прилетіли, щоб скрасити убоге конання селянки. Не кричить прикажчик, не ляскає отаманів гарапник, ніхто не прийшов знущатися, а от прилетіли янголи й заспівали.

Всі присутні стали на коліна. Хата наповнилася шепотом молитов. Павлиха вимовляла деякі слова голосніше, і тоді Тарас міг розібрати: "Прийми душу до власті... у царствії гріхів уменчи"...

Батько рвійними кроками підійшов до дружини, обняв її й близько-близько притулився лицем до лица.

Катерина дуже зітхнула раз і два — і упокоїлася.

Батько перехрестив померлу, поцілував.

— Прощай, дружино, та й мене дожидай.

Катря заголосила й кинулася до ніг матері. Зразу всі загомоніли.

Ану хто внесіть дров! Паліть у печі! Грійте окріп! Бабочки! Давайте зразу тіло опоряжать, поки не залякло.

Увійшов Микита і став безпорадно. Він не знав, як треба поводитися. Батько говорив йому.

— Піди, сину, до Совгиря — нехай прийде читати... Та нехай... ні, зараз ніч... нехай завтра... Це я щоб ставничків... але нехай уже завтра, правда?

Микита повернувся й пішов. В печі вже тріщав вогонь. Катря внесла чисту сорочку. Тітка Павлиха звернулася до батька:

— Ану, хлопці! Геть із хати.

Батько кивнув Тарасові, зняв шапку з кілка й вийшов. Тарас за ним.

Ніч була тиха. Розкали жаби. Посвистували нічні птахи. Батько сів на призьбі, притяг до себе Тараса.

— Ну, Тарасику, от і нема нашої мами...

Голос його тремтів, і це тремтіння голосу дорослої людини хвилювало. Тарас заплакав і притулився до батькових грудей. Батько гладив його лівою рукою по голові, а правою втирав сльози.

— Що ж ми будемо робити без матері, Тарасе? Що ж ми будемо робити? О-о-ой, гірко нам буде, Тарасе!.. О-ой, гірко! Катерина, Катерина, що ж оце ти наробила?

Кожне слово батька рвало душу Тарасові. Він знемагав у сльозах, виривався у риданнях, і все ж уявити собі, що матері справді нема — не міг. Йому здавалося, що от він увійде до хати й почує любий голос: "Тарасику! Може, б ти повечеряв..."

У хаті баби споряджали тіло. Звичай не велить здіймати сорочки з померлої, тож її роздерли від пазухи донизу. Мили і дивувалися.

— Господи! Де ж уже тут тій душі й держатися було, як самі кості!..

— Вимучилася, бідна... Богу дякувати, що прибрав...

— Сказать, не дуже довго і боліла, а, дивись, як її висушило.

Тіло ще згиналося й піддавалося кожному натискові. Одна з бабів держала пальцями повіки.

-Та ви положіть що-небудь важкіше, а то ж так довго держати.

Поклали дві мідні монети на очі, і від того лице покійниці зробилося якимсь незрозумілим. Дві темні величезні плями мов проковтнули все лице, забираючи всю увагу на себе.

Наділи сорочку білу, спідницю, запаску, підперезали поясом. Голову завертіли наміткою, за пояса заткнули білу хусточку, а в ріжок цієї хусточки зав'язали два шаги.

— Це, кажуть, на тім світі десь за перевіз платити.

-1 там, бач, гроші...

— А ти думала, як? Гроші, брат, усяда нужні.

— У старовину, кажуть, не в хусточку зав'язували, а клали за щоку.

Баби скінчили. Перенесли Катерину на лаву під вікна й поклали на розіслану

свиту.

— Отак убралася наша Катериночка! За життя, бач, так не вбиралася.

— Хоч і хотілося, може, часом вийти з хати, з людьми погомоніти, так хіба за цією галастрою вийдеш? Так і померла, не нажившись.

— А чого, бабочки? Померла так, що й нам так дай Господи. Тихо, мирно, із свічечкою сподобив Христос милосердний.

— У Хвилимона жінка померла якимось так, що не доіледіли, без свічки. Так потім, як у скорості свекруха її помирала, так їй дали дві свічки у руки — щоб на тім світі передала.

— Катре! Знайди там чим ноги обмотати. А то там по митарствах ходитиме, то щоб ніг не попекла.

— Води поставте, щоб душечка питалася.

— Це б меду краще... Он у Желеха старого, як помирав, то меду поставили. І стояв той мед три дні. А потім його розвели водою, поламали паляницю добру, поливали тою ситою й давали усім їсти.

— Желех, кажуть, як помирав, то загодя дочці казав; вари, дочко, взвар, печи тісто, купи хусток, бо я буду вмирати.

То чудило був, старий. Він отож просив, щоб йому й табатирочку поставили у домовину.

— Колись у старовину й горілочку ставили. Оце копачі, як часом найдуть, то така ж, кажуть, добра — мов огонь!

Катря підмела хату й хотіла винести сміття, але баби не дали.

— Ні, дочко. Сміття не годиться виносити. Аж покійничку винесемо — тоді. А от, по-старосвіцькому, лави б житом посипати — оце діло.

Прийшов Совгирь із своїм найлойчиком. Тарасові привітно кивнув головою й почав читати молитву "По ісході душі".

Совгирь читає "уміленно", "з роздохом" Баби скрушно зітхають. Вони взагалі задоволені з свого молодцюватого дяка.

Потім Совгирь узявся за псалтиру. Знайомі слова, знайомі думки попливли рівним струменем. В Тарасові прокинувся професіонал.

— Тату... А як сіютипе п'ібієг утомиться, можна буде мені почитати?

Батько не знає, як відповісти. На похоронах на все є приміть. От, наприклад, труни виносити свій домашній не може — це дядько Григорій знає. Ну, а читати свій може чи ні? Треба розпитатися.

Тарас підійшов до матері. Лице її й зажива було біле, а тепер стало аж зеленаве якесь. Підборіддя підв'язане, бо під час конання рот перекосився, і баби боялися, що він так і зостанеться.

Дивився і здавалося йому, що от-от мати устане й скаже:

"Тарасику! Пощо ти мене сюди положиш?"

Перед Тарасом мов став туман, а в тім тумані пливуть знайомі слова... Скільки разів виговорював їх сам Тарас, але не добирав значення, а от тепер розкрилися вони перед

ним і стали мов новими.

"Чоловік — яко трава. І дніє его — яко цвіт сельний, тако одцвіте... Дух пройде в нім — і не буде його"...

Тарас дивиться на мертве лице матері, в яким уже "пройшов дух", і чує віяння великої тайни. Що сталося? Чому ще так недавно підіймалися оці руки, дивилися оці очі, чувся ласкавий голос, а тепер от нічого того нема? Що сталося? Що відбулося?

Тараса почав клонити сон. Він роздирав очі й старався прогнати дрімоту. Коли це йому удавалося на хвилинку, він тоді чув мов крізь туман: "Нехрещену дитину треба ховати під порогом... воно там перехрещується... бо ми ж ото робимо хрест ногами..."

І знов пелена дрімоти. Потім заснув і вже нічого не чув.

Х

Вранці прокинувся досить пізно. За ніч відпочив і лежав от так просто, у своїй хаті, під своєю свитою.

Знадвору чулися то удари сокири, то ляскіт пили. Тарас догадався, що то роблять труну матері — і одразу кольнуло його в серце. Свідомість усього, що сталося вчора, затопила істоту, стало нестерпно гірко. Так, що хотілося кричати.

Ось він, перший день, не такий, як усі попередні в житті. Ще вчора Тарас міг устати як звичайно. Правда, десь там лежала хвора матір, але вона ж так часто хворіла, а потім уставала — хіба раз так бувало?

Так було вчора. А сьогодні перший погляд розкритих очей зустрічає мертве тіло матері; перший звук — оті удари сокири на труну; перше почуття — безповоротної невинагородимої втрати.

У хаті багато народу. Одні приходять, другі відходять. Дядько Митрохван приніс ставники, мари. Одвів батька вбік і пошепотом, мов таємницю яку, питав:

— А дзвонити як? На "помилуй мя" чи, може, на всю "вірую" га?

— Дзвоніть хоч і на "вірую".

Митрохван пішов і скоро над селом зазвучав похоронний передзвін. Дядько Митрохван дзвонив гарно, з почуттям: перше бовкне у скликанчик, потім у другий, далі у підстарший, далі у старший, а потім усі разом і приб'є великим. І довго коливається сумне гудіння над смиренними хатками.

Майстри скінчили труну й прийшли просити чого-небудь на обиття. Якщо є. Звичайно оббивають у добрих людей серпанком або полотном. Але нічого того не знайшлося й довелось старі сорочки подерти.

Катря сплакнула трохи — це ж вона усі сувої забрала на нове життя, а матері, бач, не знайшлося й труни оббити.

Внесли труну в хату. В ріжку латка вкинута — щоб душі полегкість була виходити. На вікові хрест, нарисований сокирами. Труну поклали біля покійниці, а коло труни — весь струмент. Лежатиме тут до завтрашнього дня: завтра розберуть де чие.

Прийшов батюшка — і одразу всі якось підтяглися. Батюшка облачився й розпочав "молитвами святих". Совтирь гудів "упокой, Господи, душу усопшої раби твоея". Тарас так звик чути ці слова й цей спів і нічого при тім не * переживати, що й зараз не еднав

того з матір'ю.

Усім дали до рук "проводнички" — і хата наповнилася чадом. Тарас уважно вертів у руках свою свічечку; то бгав її у кільце, то розпліскував у лопатку, злегка припікав собі долоню.

Совгирь старанно виспівував "со духи", дехто з присутніх підтягали. "Бо-ога неможливо чоловікам видіти... На него же не сміють чини ангельськії взира-ати". А вже на "Вічні" так загула уся хата.

Жінки заголосили. Катря обхопила труну руками й ридала. Вона ще на весіллі чула жіночим інстинктом, що то мати прощалася з нею навіки.

Катря ридала. Катря чула невимовний жаль і в той же самий час відчувала, що вона не вся в тім жалю. Ще якби була дівчиною й жила дома, то жаль був би безконечно більший. А тепер щось ніби заслонило матір, зробило її образ менше ясним. І аж сердилася на себе молода жінка за це, але що могла зробити, коли так було?

Вже кінець. Усі попрощалися. Тарасові дали образ у руки й сказали йти попереду всіх.

Виносячи домовину, вдарили тричі об поріг спочатку вузьким кінцем, потім широким. Це Катерина "одкланялася" останній раз своїй хаті й своїй сім'ї!

Павлиха винесла постіль, на якій сконала вмерла. В хаті на лаві поклала сокиру для відстрашення смерті. Заперла й саму хату, коли з неї всі вийшли.

Ховали матусю тут же в садочку. Могила вже готова. Тарас став коло виритої ями, й роздивлявся на пейзаж, мов уперше його бачив. І він, цей пейзаж, так печатався у мозку, що згодом міг, закривши очі, зразу собі уявити яр, поле, тополі чи криницю, а біля неї верба похилилась. Вітряк розмахує крилами... Дуб під горбком, а на горбку оцей садок, розрита могила і приготовлений, обіпертий об дерево дубовий хрест.

Мов здалека відкільсяс доносяться слова ектенії й Совгиреве "Господи помило-ой".

"...Єще молимся о упокоєнні..."

Всі люди одягнені по святочному. У одного з дядьків буханець хліба й сіль у руках, у другого свячена вода, у деяких бабів манюні снопочки жита, кілька колосків.

Совгирь чи задивився, чи задумався, але нараз почав співати стихіри.

— Ка-ак житейская сла-адость пребивает печалі неприча-ас-на...

Батюшка грізно глянув на нього, але Совгирь не помічає нічого.

...Тем же, возлюбленная моя бра-атія, помисливш нашу кра-ат-кую жизнь...

Якийсь дядько сіпнув Совгиря за полу — аж тоді дяк отямився. Коло Тараса хтось зітхає й говорить:

— Ех, горе, горе...

І Тарас розуміє, що це відноситься власне до нього. Другий голос так само підкріплює.

— Це таке горе, що вже й за печінку заходить.

Інтонації однакові, офіційно журливі, як подобає на похоронах. Баби штовхають під бік Катрю.

— Голоси ж... голоси...

Катря здивовано дивиться. Вона не могла б голосити. А без голосіння і похорон не похорон.

Рятувати становище взялася все та ж Павлиха. Вона тонко й пискливо завела. Голос у неї в дійсності був грубий, але вона вважала, що голосити треба доконче тонким голосом:

Ой діточки ж ви, сиріточки безщасні!

Доведеться ж вам горювати,

Лихої долі зазнавати.

Наскучить вам чужі воли пасучи...

Що батько походить-походить та й оженився.

Та собі візьме жінку, а вам мачуху,

А мачуха ж вас та й не пожалує.

Буде вас бити, буде обіжати,

А нікому ж за вас і оступитися.

Передихнула трошки й затягла ще голосніше й тонше:

Ой Катерино, Катериночко!

Та куди ж ми тебе оце опровожает!

Чи до чистого поля, чи до синього моря?

Прощай же нас, Катериночко,

На останній своїй на доріженьці...

Уже ж нам з тобою та не розмовляти.

Уже ж нам тебе не видати,

Поки світа сонця, до світу кінця.

Піп читав молитву, надруковану на білому аркушику червоними й чорними літерами. Прочитавши, покрити лице покійниці тим аркушиком.

Майстри забили труну й опустили її в яму. Священикові піднесли на заступі трохи землі, він кинув три жмені на домовину, а за ним почали кидати і усі люди. Тарас, придержуючи образа лівою рукою, похилився боком, підняв велику грудку й собі кинув. Грудка дуже гупнула об віко й це було неприємно Тарасові. Мов ударив він матір.

Катря дуже побивалася. Павлиха кинула їй землі за пазуху — це щоб скоріше перестало бути боляче.

Батько підійшов до священика й просив до хати, хліба-солі з'їсти. Так само ходив і кланявся людям. Тому всі присутні посунули нагору.

Входячи в хату, кожне насамперед торкалося комина рукою. На столі стояло коливо, прилите ситою. Батюшка, прочитавши молитву, узяв першу ложку, за ним усі — по три ложки.

Розмовляли за столом мало і то все про божественне. Одне, що "душі ждали", а по-друге — присутність батюшки зобов'язувала говорити про духовне.

Орудує всім Павлиха. Вона й припрохує, хоч і не дуже зграбно то у неї виходить.

— Годуйтеся ж таки... Кормитеся таки... Поминайте душечку.

Коли батько підносив по чарці, то кожне, випиваючи, примовляло. Хто як умів.

— Ну, царство ж їй небесне, отій Катерині. Легко їй лежати, пером землю держати.

А інший:

— Хай там собі царствує, а нам посилай, Боже, вік та здоров'я.

На дворі обід для старців, і Павлиха часто вибігає туди то з пляшкою, то з мискою.

Обід скінчився. Дядько Григорій кланяється низько усім, промовляючи:

— Не погнівайтесь на більше, люди добрі... звиняйте, Христа ради...

Розплатився із священником та причтом. Павлиха кожному з присутніх дала по книшеві, прохаючи поминати покійницю.

Один за одним виходили люди з хати і нарешті вийшли всі. Зосталися самі свої та Павлиха. В хаті стало тихо і сумно.

Аж от коли Тарас відчув, що матері нема — і ця свідомість проколола йому серце. Відчув, що закінчилося його безтурботне дитинство, що сьогоднішнім похороном поклася якась грань у його житті.

Хоч не часто голубила й пестила мати дітей, але незримо все прикривала їх святим омофором своєї любові і від того чулися тепло і спокій. Тарас вважав себе, особливо після читання "Апостола", зовсім дорослим. Йому здавалося, що мати самі по собі, а він сам по собі. А от показалося, що ні.

Як маленьким, прокинувшись від лихого сну, заспокоювався при однім звуку голосу матері; як і потім у всякій небезпеці кричав "мамо" і вважав це повним рятунком — показалося, що так і тепер. Знав, що от прийде додому й може сказати "мамо". Часом грубо вимовляв це слово ("Та що ви мені дасте! Я цього не хочу"...), але тільки тепер усвідомив собі, якою солодкою була можливість вже самого вимовлення цього слова.

І от ця можливість щезла. Тарас збстався сам. Батько весь у роботі й журі, Катрі нема, Микита як скаже: "Ну ти, вчений!..", так тікав би від нього — і нікуди заховатися від холоду.

— Ой мамусю, мамусю!.. Ой мамусю, мамусю! — ніби в нестямі повторяв Тарас і груди у нього розривалися.

На похороні не плакав, на кладовищі не плакав. Аж дехто з людей уже говорили: "Дивись, яке черстве" — і от тільки зараз прорвалися ті сльози. Її прорвалися таким нестримним потоком, що Катря не знала чим заспокоїти. Узяла його з собою до Зеленої Діброви й він жив там два дні.

А коли вернув — багато змін побачив у хаті. Було у них завжди убого, але чистенько. Правда, занехаялося під час хвороби матері, але то вважалося ніби

тимчасово, бо все ж загальне побутування ішло своїм давно заведеним трибом.

А от зараз — наче пусткою дихнуло на Тараса від рідної хати. Бідна Оринка кидається й туди й сюди, але що може зробити мале восьмилітнє дівчатко, маючи на руках сліпу чотирилітню Марусю й дволітнього Йосипка? Воно й бралосся, сиротятко, за все, але те "все" перевищувало малі діточі сили — і хатнє господарство видимо почало хилитися до упадку.

Прибіжать часом тітки — та вробне щось, та вробне, але то все прихапцем, немає

нічого систематичного. Відчувалася відсутність не тільки живої робочої сили, а брак головного нерва, головної підойми, що все направляла, все розподіляла.

Але не так гірко переживав Тарас ці наслідки фізичної відсутності матері, як іншу, більше глибоку відсутність. Згорнувся отой оморф незримий, що огортав цю убогу хатину й оберігав від холодів душевних. Згас невидимий світильник, що ogrівав усе і світ божий робив приємним. А натомість внутрішня тьма й безпорадність спустилися, мов хижі птахи многокрилі, й чорним покривалом погасили всяке світло у хаті. А від того стало в хаті темно, холодно й непривітно. Сірість виступила з усіх кутків, а в тій сірості ходять окремі, нічим не зв'язані між собою люди.

Он батько... До краю прибитий життям, а від того далекий і наче аж чужий... Он Микита, зовсім уже нічим не зв'язаний з дітьми, Ориночка сується поміж тими різнонастроєними таборами, але що вона може зв'язати? І всі застаються окремі, кожне само по собі. Розв'язався той пояс, що єднав їх усіх в одно ціле, ім'я якому було сім'я.

Найбідніша з усіх була, мабуть, Марійка сліпенька. Дуже сумувала за Тарасиком ті два дні, отже страшенно йому зраділа. Зараз же поділилася:

— Я ходила до мами! Сама!..

Це слово "сама" вимовляла з особливою гордістю.

— Кликала, кликала маму, а вони не йдуть. Так я заплякала та й пішла...

У Тараса сльози навернулися на очі.

— Ходім іще до мами, — шепнув сестричці.

Дівчатко закивало своїм худеньким розумним личком і зраділо. Тарас узяв за руку й пішли.

Осінь пожовтила убори дерев, де-не-де вже шелестіло листя. "Шелестить пожовкле листя", — прийшло на думку Тарасові й він чомусь ледве помітно усміхнувся.

На матусиній могилці ще лежали квітки, що поклала Катря, але стали брудні й розтріпані. Тарас сів біля могилки, Марійку взяв до себе на коліна. І сиділи так, двоє сиротят, під осіннім небом коло свіжої могили матері...

Мала тулилася до брата й просила:

— Талясику! Поклич іще ти мамусю. У тебе гольос дужчий, то може вони почують та й прийдуть. Бо тітка казала, що вони дале-еко-далеко...

Тарас нічого не відповів. А потім простими словами почав говорити сестриці, що мати вже не прийдуть ніколи-ніколи, але то нічого... Зате їм там гарно. Там сад є — хіба ж такий, як оце? Усі садки на нашій кутку як скласти до купи, так і то більший. А дерева там які!.. Таких ми й не бачили ніколи. І янголи там ходять і співають, краще як у церкві. І зіроньки над головами близько, так що можна зняти зіроньку й полюбуватися. Але треба зараз же класти назад, бо довго не можна руками лапати. І птиці там золоті, зими ніколи не буває,

люди ходять завжди в чистих сорочках.

— А хто ж їм пере? — тихо спитала Марійка, а Тарас не знайшовся, що на це відповісти.

— Ходім у поле та нарвемо свіжих квіток мамусі.

Потім згадав, що Марієчка ж не побачить.

— Я буду рвати й давати тобі, а ти носитимеш — добре?

Марійка тільки підняла на нього своє ошчасливлене личко. Ще ж ніхто не ходив із нею у поле й не рвав квіток.

...І поточилося життя. Сіре, як небо осіннє, переточене нуждою, мов шашелем. Нема вже ні свят, ні буднів — однакова гуща й тьма, у якій нестямно бродять люди, наче з зав'язаними очима.

Єдиними днями просвітку були дні, коли прибіжить Катря. Мов веселішим полум'ям вогонь тоді в печі загориться, мов шибки пояснішають, легшим стане для дихання густе й ніяк не запашне повітря хати. Вона всіх обцілує, обчеше, голови помие, сорочки білі поодягає, попере брудне шмаття. Вона вислухає діточі скарги, обітре гіркі дитячі сльози, всіх розважить, усьому дасть хоч хвилевий, хоч тимчасовий лад.

І дивиться на свою сестру Тарас розумними очима, а в душі запечатується святий образ жінчини... Жінчини всіх скорблящих радості, жінчини тихого спокою, жінчини олицетворення ласки, добра і чесної правди. І цей образ ь зостався навіки в Тарасовій душі. Бачив потім Тарас багато жінок, але рівняв їх усіх тільки до того образу Вселюблящої.

XII

Єдиною відрадою для Тараса була школа. Там, серед певних обов'язків відпочивав від хатнього неладу. Совгирь і взагалі по-особливому до нього ставився, а тепер то й зовсім.

Часто, бувало, Совгирь відпустить усіх хлопців, а Тараса зоставить — і тоді між учителем і учнем тягнуться довгі бесіди на прерізні теми. Там і історія, там і поезія, а найбільше спомини самого Совгира із його дійсно різноманітного життя. Особливо любив Совгирь згадувати свою семінарію.

— Гарні були часи. Усе місто, весь Переяслав жив семінарією. Кожне знало, що в семінарії робиться, що кожний професор читає. Дядьки, деякі міщани, були дуже биті в семінарських науках. Бо він ото держить семінаристів на квартирі не рік, не два, ну й наслухається. Як почне який критикувати проповідь, так куди тобі твій професор!

—"Тут, каже, приступ несорозмірний темі, от що. І розділення неповне, я би сказав..." Та як піде, як піде!

Особливо там один був... Харитон Петрович. То як захочеться, було, попоїсти та випить — зараз до Харитона Петровича!

— Здрастуйте, Харитоне Петровичу!

— Здоров, здоров. А що скажеш доброго?

— Та... не знаю як і сказати... Задав професор проповідь, а я не тямлю як до неї й приступити.

— А яка тема?

— Та дуже трудна тема...

— А саме?

— "В злохудожну душу не внидеть премудрість"...

— А-а-а! Тема, брат, здорова. Жінко! Ану пошли там за півквартою. А то тут тема дуже трудна. Ну, що ж ти в приступі думаєш писати? Так ти ж там, жінко, і яшеньку спраж... а то тут, тема...

І Совгирь сміявся, як дитина. Взагалі він був такий здоровий, дебелий, а сміявся іноді якось зовсім по-дитячому. І цей сміх роззброював: на Совгиря не можна було сердитися.

Але як не дружили учитель з учнем, а субітки діставав Тарас справно. Часом, під добру хвилину казав Совгиреві:

— Їотіпе п^ізіег! Завіщо ви мене б'єте? Я ж усе знаю, уроки вчу, не балуюся, а ви б'єте. Совгирь аж хмурился на таке.

— Не нами, брат, установлено — не нам і мінять. В найстаріших уставах шкільних уже говориться, що по суботах дидаскал має дітям давати "по чашу школьной іспити"... Оце й єсть твоя чаша школьная, а ти ремствуєш.

І субітки йшли далі. Але це не порушувало гармонії добрих відносин, аж порушилося зразу все.

Отець Григорій мовчав про стихарного дяка, і Совгирь трохи наче заспокоївся. А, може, ж таки й мине чаша сія.

А вона не минула. І прискорив її один цілком дурний випадок.

Як ото вище говорилося, корчемні діла у богоспасаємій Кирилівці були не зовсім ладні, а Хаїм чим далі старався їх іще більше зіпсувати. Горілку поділив на два сорта. Перший сорт підправляв тютюном і брав удвоє дорожче. А другий сорт, то була вже така смердюха, що й носа до неї навернути було ніяк. Купити ж на стороні — забудь і думать. Десь понабирав собі підручних, вони нишпорили по всьому селу й якимось духом святим чули, хто має чужу горілку. Налітали, конфіскували, а економія потім доймала мужика штрафами.

Але цього було мало. Згодом корчма присвоїла собі право просто заходити до селянина от так, без усякої okazji, й робити формальний трус. Не без того, що й пропадало дещо при таких нальотах. Не без того, що траплялося й пролиття крові, хоч би тільки з носа. Не без того, нарешті, щоб не траплялися й комічні випадки, як наприклад такий.

Налетів Хаїм на п'янку. Але господиня зарані приготувилася: прив'язала до пляшки з "чужою" горілкою шнура і як тільки Хаїм у двір — обв'язалася тим шнуром під спідницею й пляшка повисла між ногами.

Баба ходить по хаті, серйозним тоном обзивається до людей, а люди прямо аж лягають зо сміху. Хаїм чує, що тут щось не так, а знайти нічого не може. Так і плюнув.

А як тільки вийшов — регіт мов грім понісся йому вслід, бо баба торжественно витягла пляшку.

Довго дядьки потім хвалили ту горілку.

— Така, брат, міцна стала!..

— Ще б пак! Духом напилася!..

Що помічав нарід, так це те, що до Совгиря Хаїм не дотикався. Вже казав дехто:

— Чи ти з ним у кумпанії, Совгирю, що він тебе не питає?

— Я слово знаю, — сміявся Совгирь.

Але прийшла черга й до Совгиря. Раз його не було в школі, сиділи самі учні. Коли являється Хаїм із усією своєю гвардією.

— Де дяк?

— Нема.

— А де він?

— Не знаємо.

— А коли вернеться?

— Не знаємо.

— А горілка в нього чужа є?

— Не знаємо.

Хаїм сміло пішов до дякової кімнати (Совгирь ніколи не замикав свого помешкання від учнів), за ним поняті, а хлопці стовпилися у дверях.

Хаїм почав вітрити, як вижель, носом; нишпорив усюди, але горілки не було. Натрапив на замкнену скриньку. Мацав її з усіх боків, постукував, нюхав, але відбивати замок побоявся. Пішов.

За деякий час вернувся Совгирь. Очевидно, хлопці йому все розказали: і що був, і що трусив, і що ліжко перевертав, скриньку витягав.

Совгирь усе це вислухав.

— Так. Ну, біжіть же, хлопці, додому, бо сьогодні вже науки не буде. А ти, — звернувся до самого розбитного, — біжи до корчми, виклич потихеньку Хаїма й скажи, щоб прийшов, скажи, дяк п'яний, під полою приніс якусь пляшку й говорив нам, щоб ми, боже сохрани, нікому не казали.

Хлопець був розторопний, одразу зрозумів свою роль — й побіг. Учні ж хоч і мали право йти додому, але ні один не використав того права. Стовпилися коло школи в передчуттю якоїсь трагедо-комедії.

На вудочку клюнуло: Хаїм бистрими кроками на чолі свого війська простував до школи. Учні піддратовували.

— Дяк вільну горілку привіз! Дяк вільну горілку привіз!

Але як тільки Хаїм відчинив двері, якась невидима сила потягла його за патлі всередину, двері зачинилися, а поняті з соцьким zostалися, вирячивши очі, по цей бік.

Втім вони скоро зрозуміли, в чім річ, бо з хати почувся несамовитий крик Хаїма:

— Гевулт!.. Гевулт!.. Рятуйте! — і ще якісь неясно вимовлені слова.

Поняті — народ понятливий (на те ж вони й поняті). Поцокали-поцокали в двері ціпками, соцький крикнув для порядку разів два:

— Ей, хто там? Одчиняй!

Але то все для форми. Позакурювали люльки, стоять, дожидають. Почали люди зіходитися. Теж стоять, підсміюються, подають репліки.

Якимось чином про те все довідалася корчма й сипонула до школи всім своїм

населенням. Позбігалися, гвалтують, жестикулюють, а підійти ближче бояться.

Нарешті двері до храму "науки" розчинилися, звідти куберем вилетів зіло потріпаний Хаїм, а за ним, акі Голіаф на побойовищі, розчервонілий Совгирь. Побачивши корчемне населення, гаркнув:

— А ви чого тут стовбичите? Ану марш!

Військо з криком урозтіч. А тут іще парубки підскочили. Словом, як казав потім Совгирь, штука вийшла "нехвормальная"

Правда, результати показалися блискучі: як одшило Хаїма з того разу від приватних ревізій. А Совгирь зробився героєм села.

Отець Іван при стрічі сміється:

— Що це ти, Совгирю — на Амаліка ходив?

— А ходив, батюшечко.

-1 ребра йому сокрушив?

— Та Бог допоміг.

— Ну, дивись же, щоб чого не було. Це ж треба отцю благочинному донести.

Совгирь почухався.

— А може обійдеться?

— Ні, ніззя. Треба. А то як стороною дізнається — гірше буде.

— Так може хоч би ви це зробили, а не отець Григорій?

Добре. Все одно отець Григорій боліє, то мені треба бути у отця благочинного.

Побував. Коли після того побачив Совгирь отця Івана у церкві, питає:

— А що сказав отець благочинний?

— Та питає чи добре побив. Я, кажу, сам не бачив, не чув, що рук не жалів. А благочинний сміється.

Так, здавалося, на тому й присохло, а воно вийшло не так.

XIII

Насамперед невдовзі приїхав Майорка. Хаїм, очевидно, зумів йому все розмалювати, а після того* всі бачили, як Майорка пішов прямо до отця Григорія. Кажуть, ніби перед тим послав йому голову цукру, бо розпитувався, що батюшка любить, йому сказали: солоденьке.

Як вони там балакали, хто й зна, а тільки розсталися великими приятелями. Провожає отець Григорій Майорку аж на ганок, стискає дебелу руку і говорив — це вже всі чули.

— Не турбуйтеся — я його вижену.

Дівчина Хвесья, що служила у попа, дорозумілася своїм умом, що тут іде річ не про кого, як про Совгиря, і тихим вечерком пробіглася до школи — дати знати запорожцюватому дякові, що отак і так батюшка говорили. Вертала Хвесья пізно...

На другий же день отець Григорій закликав Совгиря до себе і дав волю своєму красномовству. Чого там тільки й не було говорено. І такий ти і сякий ти, і не шануєш священного сану, виправляєш бешкети по селу, соромиш своє званіє, до стиду приводиш своїх пшеложоних.

— Тобі не місце в храмі божім! Тобі тільки з ножакою на шлях виходити — от твоє діло!

Та як пішов, як пішов... Замовкне трохи, передихне — і знов. Аж упрів, бідний піп.

А Совгирь... Такий він здоровенний, а стоїть перед паршивеньким попиком та тільки червоніє й нічого не скаже на свою оборону.

А міг би дещо сказати. Міг би сказати, що ви, батюшечко, або не знаєте, або вдаєте, що не знаєте, як то наша братія дяківська дійсно часом паскудить своє званіє. Що таких, як я, ви, чого доброго, багато й не знайдете. Що викинуть мене, ви викинете, але дивіться, щоб не виміняти шило на швайку. І ще багато дечого міг би сказати Совгирь, але він був несмілий з начальством. У полі, у лісі, на морі нарешті — він почував би себе інакше. А в батюшчиних покоях

(там і покої не які...) терявся.

Прийшов до школи — не сидиться в школі. Тоска така напала. Пішов до корчми, а там, як на злість, нема нікого. Совгирь сів сам: прийде ж хто-небудь, не буде ж корчма порожня.

Хаїм чортом дивиться — ну, та наплювать.

Але бісова душа, не втерпів, щоб не вколупнуть. Наливає якійсь дівчині квартирку, а сам:

— А що це, пане дяче, я чув, ніби ви хочете від нас нарокувати?

Ех, скипіло серце у Совгиря! Підійшов близько до шинквасу.

— Знаєш, що я тобі скажу, Хаїме? Як я буду виходить з цього села, так ти ще днів за три перед тим ушивайся куди хоч. Щоб я й духу твого не почув, не то що на очі бачив. Бо як тільки попадешся мені на очі, то будь ти хоч за залізними ґратами, а я тебе достану. А як достану — тоді не погнівайся. Чув? Оце ти пам'ятай. А тепер сиди за своїм шинквасом і мовчи. Держи, як то кажуть, язик за зубами, а сорочку між ногами.

Під вечір корчма почала наповнятися. Були й свої, були й сторонєцькі люди. Совгирь усіх угощав і приговорював.

— Пийте, люди добре, бо вже недовго мені з вами напиватися.

Приятелі потішали, що це все дурниця й що вони заступляться й не дадуть, але Совгирь знав ціну корчемним обіцянкам і не дуже то на них уповав.

-1 чого ти, Совгирю, не видряпався на попа? Що неначе й голова в тебе не з бурякового насіння, і людина ти тямуща, а от так поневіряєшся, що всяке г... над тобою коверзує. Я ж так думаю, що ти не гірший нашого батюшки будеш по науках чи як?

— Я вищий від нього по науках! Бо я був в академії, а він тільки семінарист. Але що ж я зроблю, як нема долі?

Совгирь безнадійно махав рукою.

— Я вже сам думав не раз, а чи не пішов я у науку зря? А, може ж, це зовсім не моя дорога! Як то у вірші говориться:

Не пнишь, що тобі не дано од Бога —

Бо без Бога, як то кажуть, ні до порога.

Сели не рожден — не сунься в науку.

Ах! Многіє через тоє впали в вічну муку!

Не многих мати породила к школі.

Хочеш блажен бути? Будь сит в твоїй долі.

— І я думав про себе: може ж, і ти не в свій талан вліз? Так роздивлюсь-роздивлюсь — наче ні. Навука йдеть мені легко. Скільки то я навук проізоишов! Я все знаю, що по нашому званію знати надлежить! Вісім гласів на "Господи возвах"? Знаю! Вісім гласів на "Бог і Господь явися нам"? Знаю! Вісім гласів на ірмоси? Знаю! Самогласний спів? Знаю! І на псалми і на ірмоси. Подобное пініє? Знаю!..

Люди сміялися.

— А неподобное знаєш?

Реготав і Совгирь. Хміль брав своє.

— Неподобное — це корчемное которое. А подобное — це коли різні слова на один глас ідуть. Поняв? Це, брат, штука мудроственная і не всякий може. От спитай якого хочеш дяка. А я знаю!.. А от — нема долі.

І звівши свою буйну голову, Совгирь декламував.

Хто на цім світі без долі вродився,

Тому все світ марне, як колом, точився.

Літа плинуть марне, як бистрії ріки,

Часи молодії — як з дощу потоки — Все те марно минає...

Вірш був жалібний і ще жалібніше читав його Совгирь. Розжалобив геть чисто усіх у корчмі.

Що я кому винуват? За що погибаю?

Нігда од злих чоловік спокою не маю.

Ненавидят, гонят, б'ють, живцем пожирают,

Як яструба на бідную птицю, нападают.

Ні скритися не могу, ні явно прожити.

Явно — гонят, тайно — б'ють, підкладают сіти,

Лютим огнем, простію палают без міри,

Метаються на мене, як лютиї звіри,

А що кому за вина? Якая причина?

За то гонят, за то б'ють, що я сиротина.

І ця сиротина дванадцяти вершків росту плакала сама і всю корчму ввела в плач.

— Чуєш, Совгирю? От будь я трижди проклят!.. Я ж що кажу? Я ж кажу — ех!.. Давай вип'ємо!..

А Совгирь ридав:

— Сиротина я, сиротина!.. Бл у каюся й родини не маю... На чужині пробу ваю й вік свій теряю... Ніде місця не можу нагріти. Думав, що може тут бурлацького віку доживу, а от... Настав на мене акі васіліск, а що я йому зробив? І де та правда на світі? Нема в світі правди!.. Правди не зіскати, бо тепер неправда звикла правдувати.

— Істинно, Совгирю! Ну ти не біспокойся: ми все зробимо!

їм справді здавалося, що як насунуть вони усією корчемною ратією, то ніякий піп

не витримає. Але Совгирь мало вірив.

— Знов тулячка, знов блукання, знов нема свого кутка, знов під чужими плотами чужих собак дражнити. Ех, собаки, собаки!

І вдиховенно, піднявши руки, зарецитував:

Хто в псах кохається — сам псу ся равняєть!

І не токмо псові єсть подобен, а і демону надобен!

Вірним не достоїть тих бестій любити —Но добро б, гди б мощно, і з світа псов скоренити!

Приятелі не згоджувалися.

— Дурне ти плетеш, Совгирю. Пес — то божецьке сотворіння. Його Господь создав, щоб він пользу чоловікові приносив, а ти хочеш розумнішим Господа Бога бути.

Совгирь обняв свого сусіду й говорив йому прямо в лице.

— І чого я такий бездольний чоловік на світі уродився? Цілий вік б'юся, шукаю, кличу. Доле де ти? Доле — де ти?.. Нема ніякої... А святе письмо, бач, каже: "іщите і обрядете..." Ма'ть і в святому письмі є брехні багато, прости, Господи, мою грішну душу, що я согрішаю, окаянний...

І пили, й обнімалися, й цілувалися. Совгирь згадав місце свого учення —Київ.

— Ох і місто, брат ти ж мой!.. Вулиці дошками вимощені!.. А у Софійському соборі гробниця, що на ній самого золота тисяч на дві. Богомольці думають, що це сама Сохвія лежить, а воно Макарій, митрополит київський, га-га-та!..

Дядько Свирид, отой чудила, каже, що він теж був у Києві, але там самі відьми.

— Окрім відьом там ніхто й не живе. В кожному домі є відьма. І нас сподобив Господь одну впіймать. Сиза така. Потім вона обернулася в коня й ми продали її за п'ятнадцять рублів срібра.

Совгирь сердився й казав, що це брехня. Свирид серйозно настоював на своєму, а потім почав запевняти, що всі дяки брехуни й нікому з них не можна вірити.

Совгирь кип'ятився й запевняв, що дяк дякові різниця. Що бувають дяки вчені, академісти.

— Отож учені саме брехуни й єсть, — незворушно стверджує Свирид. — Він по своїх книгах ще лучче неграмотного брехати вивчається.

Совгирь сердився й ліз уже битися. Його старалися втихомирити.

— Та кинь, Совгирю! Хіба ти не знаєш Свирида?

— А чого ви його держите? Ви його пустіть — йому й так уже до штанів нагнало.

— Мені нагнало? Мені? Я зроду нікого не боявся!

— Окрім попа, — вставляє Свирид.

Аргумент попадає прямо в дучку. Совгирь стовпіє.

— Окрім попа... це ти правильно, Свириде...

— Такого глистяка боїшся. Та я б на твоєму місці взяв би його за недокісок, всадив голову між штани та як напарив би!..

Совгиря безмірно радує таке співчуття. Він уже бачить в особі Свирида найкращого свого прихильника й лізе цілуватися. А Свирид осміхається: забавно йому, що всі люди

ляльки, а він, Свирид, стоїть збоку й смикає за верьовочки.

Совгирь уже зовсім розм'як. Реготав без толку, а потім почав молоти всяку рифмовану ерунду.

— Як їхав я з Тули, егда сідали на сідло кури. І прийшло мені на ум заїхати в Капернаум. Там прийняв на себе труд — ганяти чужих коней на пруд. А як раз із пруда йшов — на путі кудись зайшов. Пропив коня, що був весь в мінія, пропив віз із хомутом, черезсіделень з кнутом, дугу з віжками, вузду з махрами, чулки з сапогами, мішки з пирогами, трубку з чубуком, кисет з табаком, мати ти моя родная!

Потім верзюкав якісь вірші про Єву, яка

Яблучко строжила І за один плод Увесь народ У пекло втащила. 1

Настали для Совгиря дні печалі. Заняття в школі якось самі собою припинилися, хоч хлопці регулярно з'являлися в призначену годину. Час минав у взаємних бесідах. Показалося, що учні навіть люблять Совгиря — і це його хоч трохи потішало. В діточих очах він бачив щире співчуття, і коли б воно мало силу, Совгирь певне залишився б у Кирилівці.

Настрій у Совгиря був елегійний, й тому він часто читав або декламував перед учнями всякого роду вірші. Здебільшого то були жалібні скарги на погану долю, гоніння людей і таке інше.

Годі вам шуміти Зеленийлуги!

Годі, серце, мліти З невносною туги.

Як цвіти прекрасні Скоро одцвітають,

Так нас молоді літа Скоро покидають.

Пройшли літа скоро.

Як бистрій ріки — А я живу при нещасті Через усі віки.

Віють вітри у степу,

Запрету не мають,

Ідуть мислі вдень і вночі Спокою не дають.

По селу рознеслася чутка, що піп виїдає Совгиря з Кирилівки.

Само собою, всі були на стороні дяка, але... якось платонічно. Ініціативи й активності не проявляв ніхто.

-1 чого він так залихосрачився на тебе? Діло ти своє ведеш справно, не п'яниця, не баламут. Як подивився по інших церквах на дяків, так — Боже ти мой!.. Чого там тільки нема!.. І бійка, і лайка, і таке, що не приведи, Господи. У нас же все тихо, мирно. Громада тебе любить, школу ти провадиш, що краще й нікуди — якого ж йому, прости Господи, чорта ще треба?

Совгирь сумно вислухує тоє, а сам думає із гіркістю: а чого ж ви, люди добрі, не зберетеся так один з другим та не підете до того ж самого отця Григорія та не скажете йому отакого, як мені оце говорите? Може ж, би тоді не пішов піп проти волі усієї громади. А як оце ви поза хахульками бурмочете, так від того нікому користі немає.

І рішив Совгирь спробувати сам. Гірко було йому йти, не маючи найменшої надії на успіх, але пішов.

Як і слід було чекати, отець Григорій стрів Совгиря холодно й одразу взяв начальницький тон. Посилався на те, що кожен священник повинен дбати про благолепіє храму господнього, отождбає про те й він, отець Григорій. Казав, що він, отець Григорій, тільки виконавець велінь власті: власть приказує — він повинується, от і все.

— Нєсть власть поставленная, аще не от Бога. Всяків власті от Бога учинені суть, отже повинуватися власті надлежить не токмо за гнев, но і за совесть. Як

у апостола читаємо? "Хощеши же не боятися власті — благое твори і іметі будеши од неї похвалу і честь".

Та як завів, як завів, то Совгирь тільки махнув рукою, повернув спину й вийшов. Неделікатно воно вийшло, але Совгиреві тепер було все одно.

Ішов, понуривши голову, до вулиці й повторяв вірш, який останніми днями особливо йому почав подобатися.

Літав же я по степах,
Як орел крилатий,
А тепер же я в цепах,
Як медвідь мордатий.
Хтось із дядьків зустрівся. Вітає.

— Здоров, Совгирю!

Дяк зупинився, узяв дядька за гудзик і проникливо проговорив:

Літав же я по степах,
Як орел крилатий,
А тепер же я в цепах Як медвідь Іордатий.

Дядько подивився на дяка.

— Що це ти, Совгирю? Смикнув спозаранку?

Так ні, видимо Совгирь був сухий. Дядько пригадав Совгиреву біду. Йому жаль стало дяка. Скільки прожив чоловік у селі, нікому нічого поганого не зробив — і от мусить ні з того, ні з сього тікати світ за очі. Ні, воно таки справді годилося б зійтися дядькам та погомоніти з батюшкою.

— Не журись, Совгирю! Якось та буде.

— Га-га!.. Це ви правду сказали, хазяїне, що якось то буде. Бо ще ніколи не було, щоб якось то не було.

— Ми поговоримо з батюшкою.

Совгирь тільки махнув рукою.

Як чоловік багат — всяк його любить;
Як лиха година — й родина одступить.

Та воно то так, а все ж ми з батюшкою поговоримо.

І дійсно — дядько взяв на себе ініціативу. Побалакав де з ким із сусідів, і рішили в неділю по службі Божій вдатися до попа.

Але біда в тім, що дядько цей був непопулярний, і тим, що ініціатива попала в його руки, справу було зіпсовано. Із впливових хазяїнів не було в тій групі нікого, отже

делегатія не мала для отця Григорія миродайнош характеру.

Вже в самім запиті з-під прищулених очей — "а що вам, люди добрі, треба?" — чулося, що отець Григорій не дуже то буде церемонитися з такою делегатиєю. Зрештою, мабуть уже отець Григорій зарані знав, що така балачка буде, бо витягав із кишені папера.

Делегати, мнучися, висловляли свою думку. Один навіть висловився:

— Громада хоче, щоб Совгирь zostався дяком!

Отець Григорій здивовано підняв брови.

— Громада? Яка громада? Хіба ви — громада? Громада он! — і він велично повів рукою по товпі, що виходила з церкви.

— Оце громада! Але вона, як бачите, мовчить. А ви хто? Чи вас хто-небудь вибирав, чи вам хто доручав цю справу? Аж ніхто! Просто сиділи з дяком у корчмі, випивали, за чаркою горілки постановили — ану давай вберемо попа в шори. Тільки не на таківського напали. Я над собою командувати не дозволю не тільки вам, а й усій вашій громаді. Надо мною єсть власть, і я їй повинуюся. Тільки їй! Коли я що неправильно зробив — прошу! Дорога всім одкрита. Може, їхати куди хочете, скаржитися кому хочете? Якщо я винен — моя власть мене покарає. А поки цього не сталося, я нікому не дозволю тут над собою верховодити! Я ваш пастир, а ви мої духовні вівці — от і все. І що я вважаю за благо робити во ввіреній мені церкві, те я й буду робити, хоч би це декому й не подобалося.

Що ж до вашого оцього дяка, то вища власть рішила, що в такій великій парафії, як наша, не достойно бути дякові нестихарному і присилає дяка стихарного до нас. От і бомага з консисторії про те, що сюди до нас надсилається на досаду стихарного дяка ритора семінарії київської (батюшка не хотів говорити "недокінченош семінариста") Івана Богорського. Отже, коли він приїде, він займе посаду дяка. Не з моєї волі, а з доручення консисторії. От і все. Зрозуміли? А тепер ідіть ви до свого діла, а я до свого.

І пішов, велично розмахуючи широкими рукавами. Селяни zostалися ні в сих, ні в тих. Доля Совгиря рішилася.

Коли сказали Совгиреві про результати балачки з батюшкою, він не здивувався, бо, видимо, зарані знав. Про майбутнього свого наступника висловлявся іронічно:

— О! То великий богословець — вміє псалтир і часословець. Людина великих навук, бо пройшов чотири класи й п'ятий колідор. А раз як їхав із дому до Києва вчитися, то постановив собі общитати, скільки разів колесо обкрутнеться з дому аж до Києва. Та спиці однієї не долічивсь, а від того в голові йому якась клепка випала.

Або співав відому пісню про Грицька мудрого, родом в Коломиї, який п'ятнадцять літ письма мимрив та все по-латині либрив, а на шістнадцятім "всю оперечетом псавтирську знав".

Совгирь переміняв ім'я й співав: "Був Яцько мудрий родом з Верещиків", бо отой новий дяк був попович із села Верещиків того ж таки Звенигородського повіту.

— Знаю я цих жевжиків! — харахорився Совгирь у корчмі. — Нехай тільки приїде — я йому покажу! Я його й до школи не пушу.

— Правильно! І не пускай! Ми тобі школу поручили — з тебе будемо й питать!

— Я їм усім покажу! Що мені піп? Я академіст, а вони — що вони всі передо мною?

Це так у корчмі. А у школі був сумний, усе зітхав, а потім нараз тихо, непомітно зібрався виходити.

Корчемні приятелі були розчаровані. Вони чомусь сподівалися, що Совгирь хоч і піде, то з громом. Щоб хоч пам'ять по собі залишити. А він здав усі свої позиції й ні з ким навіть не попрощався. Тільки з учнями.

А з учнями прощання вийшло жалібне. Хлопці плакали, просили зостатися, давали обіцянку, що ніяк нового вчителя не слухатимуть, але Совгирь їх від того відговарював і казав, що учителя завжди треба слухатися, який би він не був.

— Я вам зла не бажав, — говорив Совгирь до дітей, а голос його тремтів. — Що сам знав, того й вас учив. Може, коли сказав яке прикре слово, так без цього ж у нашому ділі не можна. І ви, ніде правди діти, теж заливали часом

сала за шкуру та ще й доброго. Але я на вас зла не маю — не майте ж і ви на І мене.

І

І поклонився. Еге ж! Високий, дебелий, трохи посутий, клуночок на спині, палиця довга в руках...

І так він тим поклоном розжалобив хлопців, що вони ревнули одразу, отарою.

А Совгирь став серед класу, випростався й задекламував:

О, fortes pejoraque passi!

Cras ingens iterabimus aequor.¹

А потім, повівши рукою доокола, додав:

-Egredere ac nostris succede penatibus hospes.^{2 3}

А на порозі як гримнув в увесь свій багатирський голосище:

Гей! Хто в лісі?

Озовися!

Гей! Хто в темнім?

Одкликнися!

Та викрешем вогню,

Та запалим людьку — Не журися!

Та з тим і виступив із школи. Учні гурмою за ним. І дивна картина утворилася: громадка менших і більших дітей заплаканих, а серед них високий дебелий Совгирь із клуночком за плечима, співає, сам себе закликаючи не журитися.

Хто попадався на дорозі, зупинявся й співчутливо питав:

— А куди це, отче, із школярами?

Але Совгирь нічого не відповідав і співав далі свою пісню, дивлячись дядькові прямо в очі. Він чув гіркість у серці до всіх цих людей. Йому було боляче, що громада так легко й холоднокривно з ним розсталася, і не спробувавши навіть урятувати.

Та й громадянин села Кирилівки чув себе ніяково, дивлячись, як іде з села людина, що з усіма була доброю, лагідною, нікому не зробила зла й от, мов злочинець, має тікати у безвість. Ех... якось воно не так вийшло. І чого це ми справді не зібралися та не

погомоніли?

І чув докори сумління. Але у дворі стоїть віз, а у возі крижівниця⁴ несправна, привій⁵ вискочив, усе те треба лагодити — і біжучі інтереси заслоняють постать мандрованого дяка, що вже ледве манячить вулицею.

XV

Було собі село Верещики. А в тім селі, як водиться, був піп. А у того попа, як водиться, був син. Як водиться, попав той син у бурсу, а потім, як водиться, до семінарії — в данім разі до Київської. Як водиться, вчився і сяс, і так, але з усіх наук, найкраще пізнав, як водиться, науку про зеленого змія. Як водиться, від того терпіли інші науки, а також, як водиться, деякі частини тіла семінаристські. Як водиться, дійшов молодий Богорський до "середньої риторики" і, як водиться, на тім і пошабашав.

Як водиться, його вигнали і, як водиться, попав він до архієрейського хору, бо мав тенорок невеличкий. Як водиться, тут він закурбачив іще лучче, але, як водиться, в один прекрасний день задумався — що ж далі?

Перспективи були не з відрадних. Попівство, вірний шматок хліба, можна так вважати, вже не усміхалося. Треба думати, поки що, хоч про дяківство з надією, що десь, колись, може через багато літ, може під старість, достукатися до попа хоч в якійсь захудалій парохвії. Втім, молодий Богорський так далеко не заглядав.

Йому здавалося, що стати дяком для нього, ритора — це легка справа. Стільки знайомих і по семінарії, і по хору, і так взагалі при спільному "випивахом".

Але, виявилося, що це все не так. Випивання випиванням, а коли діло торкнулося дяківства, то консисторські братчики стали не такі. Один роздивляється щось на небесах, другий каже, що йому ніколи, третій просто сміється.

Богорського заїло. "А-а — так ви так? Ну, то я обійдуся й без вас!"

Сміються.

— Чого смієтесь? Сам напишу прошення архирею, сам і подам.

— А хто ж тобі боронить? Пиши й подавай! — а самі сміються.

Написав і подав. Архієреєві у власні руки!

Але він не знав простих речей. От хоч би таке. Архієреєві подають штук десять прохань. Не буде ж він їх держати в руках, а передасть секретареві. А секретар може одні покласти зверху, другі під спід, а треті й зовсім викинути. Подання Богорського належало до третьої категорії: секретар його просто вийняв і одклав убік, усміхнувшись.

Богорський вже на другий же день прийшов довідатися про резолюцію архієрея. Консисторські знов засміялися:

-Ого, який ти скорий! Хіба у архирея одна твоя просьба?

Богорський прийшов наступного дня. йому сказали, що так часто турбувати людей не годиться.

— Це якби до нас сюди всі щодня ходили, то був би ярмарок, а не консисторія.

Богорський переждав три дні — результати ті ж. Він почав добиватися, щоб

його знов допустили до архієрея. Йому сказали, що двічі турбувати архієрея в одній

справі не можна.

— Вас тисячі, а він один.

Довелося витирати стіни консисторських сінець, ловити за поли членів — "та явіть же ж божеську милость" — і т.д. Але і це справи не посувало.

Хтось порадив Богорському піти до повитчика додому. Богорський пішов.

Насамперед обпали собаки. Та такі і в такому числі, що Богорський ледве оборонився. Тим більше, що ніхто не вийшов рятувати.

Повичика застав у півтемній кімнаті в одній сорочці й підштаниках. Сказав йому про свою справу. Повитчик вислухав мовчки, потім:

— Якиме!

На дверях став обдертий якийсь дядько.

— Покажи там йому... Яким почухався й сказав єдине слово.

— Ходім.

Повернувся й вийшов. Здивований Богорський за ним.

Прийшли до стайні. Яким каже:

— Гній повикидай із стайні.

Богорський витріщив очі.

— Хто?... Я?..

— Та ти ж...

— А ти знаєш хто я?

— А на бісового батька мені знати? — з флегмою відповів Яким і пішов геть.

Богорський постояв-постояв, рішив, що тут вийшла якась помилка й пішов знов до повитчика.

Застав його в тій же самій кімнаті, в тій же самій позі, і в тім же костюмі.

— Ваш Яким сказав мені чистити стайню.

-Ну?

— Так як же?

Повичик дивився сірими непорушними очима на чудного претендента.

— Так це я маю чистити гній? Я ж ритор! Не інфіма і не граматика, а ритор!

-Ну?

— Так як же це так: ритор — і гній?

Повитчик помовчав.

— Ти у дяки хочеш?

— Хочу.

— У стихарні?

— Ну, само собою!

— З архирейською грамотою?

— А то як же? Ну-да з грамотою.

— Ну?

1 в тім "ну" було сказано все. Ну, значить, ти повинен чистити мені стайню, хлів, копати на вгороді, ходити з моєю жінкою на базар і т.д. і т.д.

Подумав, подумав Богорський, сховав свій гонор у кишеню й почав наймитувати. Яким, очевидно, скинув усю брудну роботу не претендента.

Наймитував Богорський тиждень, думає — годі. Іде до повитчика. А той тільки й сказав.

— Мало. Послужи ще.

Минув ще тиждень, ще тиждень. Плюнув Богорський і пішов геть: очевидно тому нема ні кінця ні краю. Перед виходом хотів був повитчикові морду набити, але сам Господь стримав його від цього нерозважного кроку, а то б не бачити йому дяківської посади по вік-вічний.

Упав духом Богорський. Упав до того, що написав навіть батькові таке слізне послання, що камінь, якби вмів читати, і той би заплакав.

"Вседражайший отче! Вся природа, облекшись в свою праздничную одежду весны, торжествует и ликовствует — и только я, не имея никакой одежды, нахожусь в скорби и печали воздыханія". І весь лист в такім же дусі. Закінчував акордом: "Молю же не лишити мене бедного благоприятельства своего, в чем имея несомненную надежду, пребываю при желании вам, всемилостивейший отче, всецелаго здравія и всесовершеннейшего благополучія".

Сильно надіявся молодий Богорський на вплив красота стилю листа, але старий піп був кремінь. Коли сина вигнали, сказав: "Я тобі не батько, а ти мені не син". І держав слово.

Втім на листа відповів. Властиво не відповів, бо не написав ні слова, але прислав рекомендацію на ім'я ректора місцевої бурси.

Пішов Богорський. Ректор прочитав, покрутив головою й обмежив свою поміч на дозволі ночувати в клуні й годуватися з бурсацької кухні. На запит про дяківство сказав коротко:

— Клопочи сам.

Словом мрія про дяківство, мов птиця блакитна, відлітала все далі й далі. Обносився Богорський і розпустився...

Тепер би вже рад і хабаря дати, так було ні з чого. Єдиний вихід: іти на провінцію, заробити грошей, а тоді вернути й добиватися дяківства.

Так і зробив. На це пішло два роки життя. За цей час Богорський спився до решти й утратив усяку повздержливість.

По двох літах вернув до Києва й, упідмазавши кого було треба, за два тижні дістав стихар. Так він і попав до Кирилівки.

Коли появився в церкві перший раз і провів службу — не зробив вражіння. Після Совгиревого басила, що наповняв собою весь храм, легеньке коалогласіє Боргорського не подобалося.

Але що попросту здивувало людей, так це те, що отець Григорій, після закінчення служби, нараз почав рекомендувати громаді нового дяка, просячи громадської ласки й уваги для нового церковного робітника.

Дядьки переглядалися й не знали, як це сприймати.

— Це йому за Совгиря соромно, так він уже не знає що й говорити, — казали між собою пошепки.

І вже остаточно були здивовані всі, коли після рекомендації отець Григорій звернувся до Богорського й почав вичитувати йому пасторське наставлення. Очевидно, це був не експромт, бо в слов'янській мові йшло дуже гладко. Мабуть, таки чув отець Григорій, що новий дяк не може похвалитися святостію життя і вважав за необхідне публічно вказати на недопустимість того в Кирилівці. Це була профілактика свого роду.

Пребывая во храме сем, подобает тебе жить по правилам святых апостол и отец, прилежати чтению и пению, хранить благолепие храма господня, имя божие вспоминати и призывать с благоговением, да служение твое непорочно и чисто будет. Самому же подобает тебе быть трезву, целомудру, благоговейну, честну, страннолюбиву, не пианице, ни бийце, не мздоимцу, не сварливу, независтливу, несребролюбцу, но кротку, ко иерею почтительну, смотреливу, учительну, ни единому ни в чем же дающе преткновения, но во всем представляти себе образ быти благих дел...

Як згодом виявилось, Богорський мав усі ті якості, але в зворотному переставленню: був "не трезвий, не ціломудрий, не чесний, мздоимець, сварлив, не кроток, не смотрелів і "даюч преткновение" на кожному кроці. Але то потім. Тепер же він стояв у смиренній позі й вислухував казання з найбільшою докорою.

А отець Григорій улеомастив свій глас і аж сам себе заслухався. Слова пливли непрочуд гарно, голос був вкрадливий, маслодайний, повинен був проникати в саму душу й викликати в ній, навіть у самій найзапеклішій, жаль до своїх гріхів і бажання покути.

— При божественной литургии и при иных таинствах, совершаемых от иерея, и при протчих священнодейственных служениях и чинах —долженствуеши служить со страхом божим и многим вниманием и говением к самого Господа славе. Иерею своему долженствуеши повиноватися, споспешествуя и труждаяся зо всем во благое. В служении своем вся уготовляти, молитвы возносить, собственно и народно, благочести апостольская послания и от иных божественных писаний.

Дядьки почали вже скупатися. А вийти ніяк. Відчувають, що торкнеться один з місця — й посунуть усі геть.

А отець Григорій захопився і нічого того не помічає. Богорський стоїть у смиренній позі, голову набік схиливши, та тільки з ноги на ногу переступає. Дядьки вже й носами підшмортують і підкахикують. Нарешті й отець Григорій помітив, що пора кінчати. Кінець у нього був приготовлений на славу.

— И егда сие служение свое тако известно сотвориши — не неправеден Бог забыта дело и труд твой, но, верных и мудрых служителей степень добр себе от руки Всебогатодавца zde пристяжиши — в день страшного испытания владычня мздовоздаяние непостыдное примеши. Аще же почнеши жити безстрастно или что неприличное своему сану содееши, упиватися ли начнеши, или кощунствовать, или грабежства и хищения каковым либо правом творити или Ъ церкви нерадети или божественного письма чтению и вниманию не прилежати (тут голос о.Григорія став

грізним, права рука піднялася вгору) — восприимеши воспрещение сана, дондеже исправишися и покажеши житие незазорное и благочинное, сану твоему подобающее. Аще же и паки содееши что возбраняющее — извержен будеши от храма сего, яко овьця заблудшая. Аминь!..

І величним рухом простяг руку для лобизанія. Богорський поцілував її благоговійно, але коли нахилився, то легенько ригнув, і тонкий ніс отця Григорія почув запах перегару.

А люди перемовлялися, виходячи з церкви.

— Оце новому дякові після такого казанія прямо в корчму дорога.

— Та він, м'ать, її не мина й без казання.

— Ех! Здуріли ми, люди, що не вберегли Совгиря.

— Так концисторія ж.

— Що там концисторія? Піп затіяв усе діло.

— Громада вища концисторії.

Так розпочалося дякування Івана Богорського у богоспасаемому селі Кирилівці.

XVI

Вже перші кроки Богорського на селі показали, що він не тільки служитель господень, а й служитель Бахуса й служитель Венери. Одягався франтовито, у підрысник ясного кольору, а зовсім не по "Регламенту прибавления" двадцять четверте. Підперізувався широким полосатим поясом, косу носив завжди майстерно заплетену й перекинуту через ліве плече.

До дівчат казав "моє поштеніє", чим одразу привернув їх на свою руч. Себе просив називати Міхелем. Це він бачив одного конторщика Міхеля, який до кінця вразив уяву отця Богорського своїм умінням докоряти слабку стать.

У школі показав себе зразу. Насамперед, прийшов п'яний, як чіп. Звелів читати "Блажен муж". Одні учні недавно прийшли, ще й літер не знають усіх, інші давно вже пішли далі.

— А мені наплювать, що ви пішли далі. Я повинен навчити вас читати — і квит! Оце-о — "блажен", а оце "муж"! — а указкою ліз у "нечестивих".

Закінчив лекцію співом сороміцьких пісень і розпитом старих учнів, чи є у них у селі підходящі дівчата, щоб не треба було воловодитися довго.

Оті таблиці з написами Совгиря й візерунками Тараса поздирав, сказавши, що сам він напише й намалює краще. Довший час стіни стояли голі, але одного ранку учні справді побачили нові плакати. Розмальовані вони були яскравими фарбами й це вабило очі. Та все ж декому більше подобалося скромне малювання Тараса.

Щодо текстів тих написів, то вони були цілком відмінні від Совгиревих. На одній стіні, наприклад, висіло:

"Родітеліе! Не щадите жезла, аще хочете о чадах ваших веселитися. Жезл бо есть злобы искоренитель и насадитель добродетели".

На другій стіні був у тім же дусі, тільки чіткіший щодо уживання отого жезла:

"Бій сина жезлом — и отженеши жестокосердіе его и, яко плевелы, отбіеши

злокравіе его. Слезы его ползу ему содъявають, яко же дождь благовремененна ниву Господом излиянный".

Був напис і з досить яскравими практичними порадами.

"Не наступай на лице сильного человека да не вдадеши въ сътъ, яко ластовица въ кохти ястребу".

А були й такі, що властиво не повинні би знаходитися на шкільній стіні. Видимо Богорський, вибираючи тексти, менше справлявся з вимогами педагогіки, а більше із своїм власним смаком.

"Сумъ женъськъ — аки оплотъ до вѣтру стоитъ: вѣтрн повѣють — и оплотъ отпадетъ".

Для букварників часом виносив Богорський стару потріпану книгу, де до кожної літери додано було моральну сентенцію, що розпочиналася, власне, з даної букви.

— Ось, дивись — "добро" бачиш? І до нього наука приписана: "Добро естъ божественный писанія прочитати и сим просвѣщати, а о невѣдущихъ вещех у мудрѣйшихъ со смиреніемъ вопрошати". Бач? А хто є наймудріший усіх? Учитель само собою! От його й треба питати со смиреніем!..

Або от, дивіться, "слово". А наука: "Сиди крѣпко, пиши гладко и не описливо, мастера не гнѣви, а себѣ побоевъ не чини". Бачиш, як сказано? "Майстера не гнѣви". А хто ваш майстер? Я!

— А от! А от найкраще! "Учиться а не лениться! Мастера чтити, а могорцу не жалѣти и горести претерпѣти. Аще горести не вкусити, то и сладости не видати"... Бачите? Усім треба "горести вкусити".

— Оотіпе! А що то означає "могорцу не жалеті"?

— Це означає, щоб учителяві не жаліти могоричу. Бо учитель труждається, вас, столпи неотесані, до ума доводить, а ви он ба! Скільки вже ходите, а хоч би одна собача душа раз принесла. Батьки ваші чи такі скупі, чи недогадливі, чи чорт їх знає, які вони й есть.

Втім Михель (і учні проміж себе почали його так звати) і без "могорці" часто являвся до школи п'яний. Правда, бувало таке і з Совгирем, але, насамперед, не часто, а по-друге — Совгирь під хмелем був іще добродушнішим,

ніж тверезий. Бачити його напідпитку було для учнів "одно удовольствіє".

І зовсім не таким був Михсль. П'яним він ставав, як звір. Це вже було не те ритуальне биття совгирівське, що входило невід'ємною частиною в програму навчання — це було прямо катування. Стогін стояв у школі під час розправи Богорського з учнями, бо бив він без усякого милосердя. Бив не тільки різками, а й ремінним нагаєм. Бив ребром лінійки, ставив голими коліними на гречку, а в руку давав півпудову псалтирю. Коли ж озвірювався до останнього, то бив дітей так, що вони підпливали кров'ю на підлозі, втрачали притомність.

Село глухо загомоніло. То один, то другий учень, приходячи зі школи, показував дома наслідки педагогічних прийомів нового дяка. Матері жахалися, кляли всі науки на світі й усіх учених.

Чоловіки спочатку приймали це рівнодушно, виходячи з тої засади, що науки без биття не буває, і що, може, й помилився чоловік, передав куті меду — так хіба ж не доведуть?

— Он у мене тільки четверо та й то... А там же ж їх двадцять п'ять.

Але коли такі помилки почали повторюватися занадто часто й носити систематичний характер, чоловіки похитували головами, а при зустрічі лагідно 'казали Богорському:

— Ти б, знаєш, там той... не дуже... А то... так же ж ніззя...

Богорський огризався на лагідність.

— Я в ваші діла не мішаюся — не мішайтеся й ви в мої.

Дядька се зачіпало. Потроху він починав тратити лагідність.

— Діла твої, а дитина моя.

— А коли ваша, то беріть її собі, поставте на покуті й цілуйте в...

Після такої репліки Богорський шмигав або в дім священика, або в ограду церковну чи в двері школи.

Та прийшов час, коли це перестало помогати. Один з молодих батьків (вони більше ревнивці на ґрунті поняття, хто має право бити їх дитину) після подібної репліки Михеля не дав йому обкрутитися, а зручним рухом схопив "за леверджет" та так трусонув священнослужителя, що той аж зубами клацнув.

— Слухай, сукин син! Як ти ще посмієш мою дитину катувати, то я тебе так придавлю, що й тельбухи з тебе повилазять.

Дивним дивом, але це не поправило відносин Богорського до дітей. Він став після цього тільки обережнішим. Але не в биттю, а в стрічах із батьками.

Баби надумали піти із скаргою до отця Григорія, але той узяв Богорського під свій захист. Правда, в присутності отця Григорія Богорський доказувався зовсім іншою людиною: і зітхав смиренно, піддакував, а при якійсь особливо мудрій сентенції священика підіймав очі вгору, мовби в неповторному захваті. Засоби примітивні, а от мали skutok.

Коли отець Григорій довідався, що баби прийшли скаржитися на Богорського, махнув рукою. Правда, баби невміло підійшли до вирішення справи.

: Ну б'є ж прямо без милості... І що воно за школа така, що такого й не чувано й не видано...

— Ну, ну... То матерям завжди так здається, ніби школа так уже й хто й зна що. Ідіть, ідіть собі... Я розпитаю, я скажу — йдіть.

При нагоді питає Богорського, в чому там річ, а той, смиренно зітхнувши, сказав:

— Що ж... То матерям завжди так здається, ніби школа так уже прямо хто й зна й що...

— Во-во-во-во! І я ж їм так само казав. Але все ж ти там... полегше якось...

— Я й без того легко — хіба я не розумію? Прикажете — й зовсім не буду займати. Тільки ви самі ж розумієте — чи можна ж з оцією мужвою що-небудь зробити без биття? Це ж не те, що, скажім, ваш Ясь... дитина образованих родителів... що їй досить

одно слово сказати — і вона розуміє. А то ж дич!.. Узяти пеньок викорчувати у лісі й принести до школи.

— Да, це правда, але все ж... Нехай не лізуть більше до мене із своїми глупими жалобами.

Богорський обіцяв, а приходячи до школи, виміщав то все на учнях. Бив так, що один по одному стали відставати учні від школи.

— Та нехай вона провалиться! Хай вона згорить, тая школа, коли в ній мою дитину так катуватимуть. Рідний батько ніколи так не бив, а то зайда якийсь знущатиметься. Не ходи, Семене, й квит.

І Семен не йшов. І один Семен, і другий. Школа запустила. Зосталися найтерплячіші або ті, кому дома було ще гірше. Зостався й Тарас у тім числі.

ХУП

Смерть матері пусткою зробила рідну хату. Всякий інший хлопець, не пішовши до школи, зостанеться дома. Ніби з серцем, а суне йому мати шматок пирога: "На! І коли ти наїсишся?" Але це тільки форма, груба форма. А пиріг теплий і тепла рука його сунула.

Тарасові ніхто не суне пирога в руки. Батька ніколи немає вдома, а хоч і прийде, то батьки звичайно пирогів не роздають. Та просто й напекти тих пирогів нікому — і Тарас волів іти до шкоди.

З биттям він ще міг би примиритися — якби було во ім'я чого. Та, власне, в тім біда була, що школа перестала бути принадною. За часів Совгиря Тарас першим прибігав до школи й останнім з неї виходив. Кожен день чув, що йде вперед і в читання, і в письмі — і от тепер нічого з того.

Для Бошрського не існувало індивідуальностей. Для нього мукою було навіть розділення на дві групи, а не те що виділяти там когось позагрупово — і Тарас мусів повторяти пройдене. Йому було нудно.

Коли він заїкнувся було, що він усе це знає — дістав нагаєм по плечах. Це вже й була відповідь. Другий раз Тарас того не повторяв — і школа втратила для нього не тільки привабливість, а й смисл.

Раз трапилося, що він прийшов до школи дуже рано. За часів Совгиря, особливо останніми часами, таке траплялося частенько: Тарас приходив рано, помагав Совгиреві у немудрім його господарстві, а при тім велися бесіди. Ради них і приходив Тарас зарані.

По інерції прийшов і тепер. Двері до покою дяка, звичайно, замкнені, тепер були одчинені. Тарас заглянув.

Богорський спав на ліжку, звисивши голову вниз і важко хропів.

Тарас увійшов до хати й з цікавістю розглядався. Зовсім не так, як у Совгиря. У того було по-простецькому, а тут були якісь претензії.

На стінах порозвішувані картини, здебільшого жіночі фігури, часом одягнені, часом ні. На стіні коло ліжка килимок, а на ньому теж картинки, тільки вже в

рямцях. На столі мережаний глечик, а в ньому якісь засохлі квіти. Коло глечика

купка мідних грошей. Очевидно, вийнято жменею й покладено.

Блискавкою проноситься в голові Тараса думка, що він бачив у корчмі сірий папір... Серце забилося... В наступну мить Тарас взяв п'ятака, що лежав зверху, й навшпиньки вийшов.

І — дивна річ! — не почував ані найменших докорів сумління. Спокійно пішов до корчми, купив паперу. Дома взяв голку й зробив собі зошит. Оринка спитала:

— А до школи не йдеш, Тарасику?

— Ні, — односкладово відповів і шив далі.

Потім пішов у Желехів садок. День видався напрочуд теплий. Аж дивно було такої пізньої осені.

У бур'янах домостив собі із сухого бадилля сідало й сів малювати.

Чув якесь невимовне блаженство. От він сам, ніхто не заглядає, не мішає. Над головою небо, паперу багато — і олівець мов сам ходить по сторінках.

Тарас кожную сторінку обводить візерунками. То орнамент із листочків, хрестиків, косих лінійок та кружечків, то якісь деревця, ніби ялинки, а то невидані якісь звірі з роззявленими пащами й роздвоєним язиком, як ото жало * у змії малюють.

Потім почав у ті рямця вписувати вірші. Писав чомусь не скорописсю, а як у друкованій книжці.

Першу сторінку записав, у пам'ять Совгиря, Сковородинською псальмою: Всякому городу нрав і права,

Всяка імієть свій ум голова,

Всякому серцю своя єсть любов,

Всякому горлу свой єсть вкус таков.

Совгирь любив співати цю псальму. Заспівав і Тарас... Уявився йому "старчик Сковорода, як він сидить у полі під самітним деревом і грає на сопілці... Жайворонки дзвенять над головою, коники цвірінчать, синенькі волошечки з жита виглядають, мов цікаво їм подивитись — а хто ж то так добре грає?"

І Тарас аж наче відчуває той настрій душевного спокою й гармонії з своїм богом, із природою. Не йому, малому, було зрозуміти старого філософа, а от щось відчував.

На другій сторінці почав писати колядку;

Гей! Вечір добрий, пане господарю від тебе!..

Гей! Одчинь, одчинь двір-ворітечка до себе!

Гей! Як одчиниш — добре, учиниш,

Біг тебе зове на порадоньку.

І зразу стала перед очима гучна парубоцька громада. В нових свитках, в густо змазаних дьогтем чоботях, волосся щедро намащене. Збилися в купу високих шапок і гудуть під вікном.

З вікна падає жовте світло, освітлюючи молоді обличчя. Звізда крутиться, а десть, не дуже й далеко, чути дівочий регіт, що веселить, бадьорить, життя додає.

Довго сидів так, раюючи. Вже скінчився короткий осінній день, почало сутеніти, але йти не хотілось. Замережилася й записалася майже уся книжечка, і Тарас

постановляє — ще колись украсти п'ятака у Богорського, ще зробити зошит і посписувати туди і пісні, і вірші, і про запорожців — усе-усе! А потім

іще зошит — і так багато. Позшивати їх потім до купи і вийде така книга, як у Совгиря. Тільки там стидного багато, а він не буде стидного вписувати...

Але нічого з тих планів не вийшло. На Богорського напав приступ шалу. Він так почав катувати дітей, що й останні розбіглися із школи. Тарас іще держався, але після однієї особливо жорстокої екзекуції покинув і він школу, забравши свій каламар із крейдою й таблицю.

XVIII

Дома було погано. Хазяйство видимо підупадало. То хоч Микита помагав, а оце почали й його ганяти на панщину, отже вся вагота домашності впала на вутлі плечі Оринки.

Бідне дівча збивалося з ніг, а ладу не прибавлялося. Тітки й сусідки помагали спочатку, а потім одна по одній перестали: безодньої бочки не наповниш.

— Це таке, що Грицькові, ма'ть, треба женитися, — говорилося десь на колодках, коли там у неділю сиділа купка людей, а Григорій проходив мимо, чорний, в робочій одежі, стомлений і збезсилений.

— Та ма'ть не минеться. Диви, як його лихо іздобало.

— Та воно женитися-то й не штука, але як?

— А як люди женяться?

— Так то ж люди, а то удівці.

— Дівка вже ж не піде, само собою.

— Та й удова не всяка піде.

— Дітну яку напитає, не інакше.

— Та в нашім селі, дивись, і нема для нього пари.

— Та так що, ма'ть, і нема.

— Десь напитає.

— У Моринцях.

— Та то така...

Імені не називалося, але всім було ясно про кого йде річ.

— Тільки то ж і баба — м-м-м-м!.. І не доведи Матір Божа!

— Дітям не мед буде.

— Ох і не солодкий!..

І все це дядько Григорій чує. Не вухами, бо він уже далеко, а всім своїм єством. І знає, що сила речей пхає його до женячки. Знає навіть на кого ото натякають дядьки — все це він знає так само, як і вони, бо він і вони — одно.

Але вся істота Гриторієва протестує. Тут і те, що Григорій любив свою Катерину й поставити зараз же когось на її місце прямо не міг. Тут і персональна відраза, бо особа, на яку натякалося, була і фізично і морально брудною. Тут і ще багато причин, які повздержували Григорія від остаточних кроків.

Але життя невмоліме. Панщина виїдала всяку можливість змагатися з нуждою.

Пошлють Григорія під хуру — і їздить два тижні, три тижні, місяць. А дома всі нехай хоч повиздыхають.

Діти ходять чорні, нужа позаплodжувалася, нечесані, немиті... і стає ясним, що нехай хоч яка буде мачуха, а все ж принаймні хоч обхарчить трохи, хоч борщу зварить, хоч з лайкою, а суне кусок хліба. Великим праведником у Господа треба бути, щоби в мачусі натрапити на другу матір дітям, отже на те вповати

нічого. Але гірше, як зараз, не буде.

І все ж Григорій іще боровся. Властиво не боровся, бо боротися тут була несила, а просто відтягав. То старався не думати, то відкладав, а то згадав, що ще ж із батьком не радився. І так зрадів цьому аргументові, що аж наче повеселішав.

Правда, якийсь внутрішній ворожий голос насміливо казав: і пощо тобі отої кумедії? І що там тобі може батько сказати? Все те, що він тобі скаже, все те ти й сам добре знаєш. Не трать, куме, сили — спускайся на дно.

Але Григорій гнав такі думки й запевняв себе, що до батька йти треба конче, й що батько, напевне, придумає який-небудь несподіваний, але гарний вихід.

Пішов. Все розігралося, як по нотах.

Батько, вже тільки побачивши сина у вікно, знав по що він прийшов і що буде говорити. Знав і те, що йому, дідові, нічого сказати.

— Здоровенькі були, тату. З празником, — і поцілував дідові руку.

— Здоров, сину. І тебе з празником. А що доброго скажеш?

— А що ж коло мене може бути доброго? Як не було змалку, то не буде й до останку. Сили вже моєї нема.

— Та то так... Трудно, що й говорить.

— Не то що трудно, а я ж кажу, що сили вже моєї нема. Вже здоров'я мого не хватає так жити.

— Наймичку б найняти, — каже дід, але сам прекрасно знає, що Григорієві наймичок наймати ні з чого.

Григорій тільки досадливо махнув рукою. Помовчали.

— Треба женитися. Як не розкидаю, а нічого не поробиш.

— Та воно, мабуть, що так, а тільки хто за тебе піде на стільки діїей?

— Оце ж і я кажу.

Так говорили вони слова, які кожен з них знав наперед. Більше. Кожен в них знав наперед, чим уся ця бесіда скінчиться. І коли Григорій, знаючи це, все ж ішов, то це так, як засуджений на повішення йде до шибениці й надіється — а може ж таки не повісять? Бували ж випадки, що люди врятовувалися прямо з ешафоту.

А по суті друга жінка Григорієві визначилась вже давно. І не тільки принципово, а й персонально. Тут, у Кирилівці, підходящої не було — це всім видно. Хоч би й шукав дядько Григорій, це однаково ні до чого б не привело: в одній хаті його збули би більш-менш гречно, в другій просто дали б гарбуза, в третій ще й висміяли б. Шкода й заходу.

Треба шукати деінде — але де? Може, десь, у невідомім селі, й сидить наша доля, але горенько ж наше, що ми не знаємо, де те село.

Не знає того села й тато. Знає й він тільки одне ім'я...

Воно ще не виговорилося нічиїми устами, бо всі якось вагаються його сказати, але давно вже і дід, і сам Григорій і вся громада назвали те ім'я.

Село виробило для всього свої форми, порушувати яких не дозволяється окремому членові. Парубок то ще може одружитися не з тою, яку намітив колектив, може зрештою зовсім навіть не одружитися — там є вибір. У становищі Григорія вибору нема. Тут визначають залізні закони.

— Що ж, сину... Не інакше, як женитися.

-1 я те ж кажу.

— А кого ж брати, от у чім річ?

— Я не знаю. Мені все одно. Аби не відьму прирожденну.

— Як не прикидаю, а...

— Та й я ж...

Одно ім'я на устах і у батька, і у сина, але, мов у передчутті чого лихого, ні той, ні другий не зважуються теє ім'я сказати.

— А на кого ти думаєш, сину?

— Я не думаю ні на кого, тату... А ви на кого думаете?

— Та хто й зна... Як не прикидай, а Терещенчихи, мабуть, тобі не минути.

Сталося! Ім'я було вимовлене. Старий гайдамака перший відважився.

А властиво нічого не сталося, бо те ім'я давно вже було сказано сотнями уст громади і Кирилівки й Моринець (та Терещенчиха жила в Моринцях). Небагато ми помилимося, коли скажемо, що як тільки померла Григорієва жінка, то громади і Кирилівки й Моринець вже негласно определили, що Григорієві треба буде брати на кого іншого; як Терещенчиху. Знала це й сама Терещенчиха, знали й усі, бо такий закон.

Але нікому не хотілося першому виголошувати той вирок, бо всі знали яке то золото Терещенчиха Оксана. Знав це й Григорій і тому, коли батько назвав це ім'я, майже жахнувся.

— О-ой!.. Та й у неї ж троє дітей!

— А що будеш робити?

Григорій і сам знав, що робити справді більше нічого. Замикалося якесь невмоліме залізне коло над головою дядька Григорія й над головами його дітей.

— Ех, Катерино, Катерино! — з невимовним смутком вимовив Григорій і тим сказав усе.

Оксана не була ні вірною жоною, ні доброю хазяйкою. З покійним Терещенком жила погано. В хаті вічні сварки, гризня — мабуть, від того й зі світу так скоро пішов Терещенко.

Правда, по смерті чоловіка Оксана ніби перелякалася й трохи присмирніла, але того стало ненадовго. Скоро знов появились приятелі й приятельки, там випивочка, там погуляночка. Діти знов занедбані, хата знов у неладі. Отакий-то скарб доводилося Григорієві брати у хату. Тому ніхто й не хотів першим називати того імені.

Але тепер воно вже було назване. От так, для форми, ще ніби протестував дядько Грицько.

— Та вона ж, кажуть, лиха, як чортиця.

— Ну, на це єсть засіб, — спокійно казав дід Іван і показував нагаєчку на стіні, що висіла тут іще в гайдамацьких дідових часів.

— Я з Катериною прожив скільки літ, а ні разу пальцем на неї не кивнув.

— То таке було твоє щастя. А тепер буде по-інакшому. Привчайся.

Грицько махнув рукою.

— Як уже на нагайку вповати...

— А що ж як приходитьсь? Знаєш, як трапиться, бува, кобила норовиста? Поки вб'єш — доти й в'їдеш.

Ото й було усієї поради дідової. З тим і пішов дядько Григорій додому.

Моцувався довго з думками і з самим собою, але як погляне-погляне на чорну хату, як подивиться на бідну Ориночку, що мов скіпочка, сердешна стало — ну прямо несила дивитися. І одної сумної неділі одягся дядько Григорій у що

було кращенького й пішов до Моринець до церкви.

Коли йшов вулицею, йому було наче аж соромно. Як ото дівчина йде до парубка й їй здається, що всі це знають, всі це бачать, сміються, показують пальцями — отак було зараз Грицькові.

Прийшов у Моринці. Став недалеко від дверей у проході. Йому видно було, хто йде мимо.

От пройшла Оксана. Вона була, мабуть, більш-менш ровесницею Григорієві, але коли той видавався старішим своїх літ, Оксана навпаки — показувалася молодшою. Пов'язувалася не по-удовиному, темненько, а так, "щоб узяли".

Трохи не достоявши кінця служби, Григорій вийшов із церкви. Купив бубликів і почав роздавати їх старцям на паперті за впокій душі раби божої Катерини.

До хати Оксаниної постановив не йти, бо це означало б, що питання вже вирішене. А от так, на базарі, ніби мимохідь.

Вийшла й Оксана. З нею тітка її. Оксана побачила Грицька й зблідла трохи. Вдавала, ніби не бачить і озивалася до тітки.

— Тіточко! Ходімте, я вам чарку горілки куплю в корчмі.

— От спасибі тобі, дочко! Але якщо йти, то підем скоренько, бо потім і не дотовпишся. Дуже багато народу сьогодні. Та ще й чужинців сюди наперло. Мать у Кирилівці попи поболіли чи що, бо глянь — кирилівські люди до нас у церкву понапихалися.

Тітка говорила прибільшено голосно, щоб усі чули. Мовляв, ми не набиваємося ні до кого, а що ж коли люди трапляються...

Григорій підійшов, поздоровкався. Оксана потупилася й відповідає несміло. А тітка ще голосніше:

— А-а-а!.. А я, кажу — десь, кажу, попи, кажу, позахворіли у Кирилівці, що кирилівські люди до нас поприходили, га-та-га! Ну, що ж там чувати?

— Та що... Клопіт.

— Хіба хліба немає? Хліб же є?

— Та хліб то є — та хто ж його спече, як господині нема? І діти... Все найми, все найми: і до прання, і до города, і до порядку... Хочу женитися...

— Го-го! А хто ж піде на четверо дітей? — гукала тітка.

— Та воно не яких і дітей, як старшого скоро женити.

А Оксана повторяла ніби про себе "четверо дітей... четверо дітей...

Смикала тітку.

Тьотю... Та ходімте вже...

— Та ну підожди. Ну що ж, Грицю — женіться. Може, знайдеться яка дурна, що піде на четверо дітей.

— Тьотю, ходімте... А то не дотиснемося. Дивіться — вже всі люди пішли, — і йшла вперед.

Дядько Григорій прискорив трохи кроку і йшов поряд.

— Слухайте, Оксано... я вам хочу щось ісказати...

— А що ж ви мені скажете?

Вона не зменшувала кроку. Це теж, був свого роду маневр. Дивіться, мовляв, аж бігав за мною!

-Та я хотів спитати, чи ви пішли б за мене?

Оксана теж хвилювалася й смикала тітку за рукав.

— Та йдіть скоріше, тьотю...

— Та чого ти мене смикаєш? Ти краще скажи чоловікові чи так, чи сяк, то, може ж, могорич який буде.

— А що ж я маю казати?.. А що ж я маю казати? — розгубливо повторяла Оксана. А потім звернулася до Грицька.

— Що ви собі думаєте? На стільки дітей? Хіба я таки вже найпоганіша в світі? Чи я собі хліба не зароблю? Чи я стара, чи каліка, хай Бог милує?.. Навіщо мені в таку петлю лізти?..

— Що ж діти?.. Діти, як діти... Всячесько ж і я ваших тройко беру — їх теж треба до ума довести. А у мене тепер, слава Богу, хліб є, прядива ціла скриня після покійниці зосталася, сала трохи...

— Та коли ж страх на чужі діти йти. Поки малі, то ходи коло них, а підростуть, то ще й морду, гляди, наб'ють. Тьотю...

— А що "тьотю"? Як собі хочеш. Хочеш іди, хочеш не йди. Аби потім не нарікала на мене, що я тебе намовила. Як собі хочеш... Маєш уже літа, маєш свій розум — радься сама у себе.

Оксана зупинилася й задумливо казала:

— Краще вже так бідувати. А то я буду старатися, буду свою силу втрачати, а пасерби, як підростуть, як вилізуть із біди, що їх тепер біда їсть, то мені скажуть: а тобі що до нашого? То все наше, то наша мати наробила. Та й виженуть із хати. Іди собі, куди хоч тоді...

Але це так тільки говориться. Рішення давно вже запало й що там уже було довго балакати.

XIX

Незабаром відбулося й весілля.

Оце другий раз на своїм віку Тарас близько бачить весілля, але де!.. Хіба можна рівняти? Катрине весілля — так тож було громадське свято якесь, многоденне. Нікому не хотілося закінчувати. Вже музиканти грали:

Бери, чорте, гостя,

А музику посла,

а люди тільки сміються та ще дужче витанцьовують, вигоцують. А тепер — сама горілка і більш нічого.

Ну, дай же вам, приговорювали, випиваючи, але не докінчували. Відчували, що всяке сказане слово буде фальшю, що побажання "щастя" можуть прозвучати іронією, бо щастя вже ніколи не оселиться у цій хаті.

Невеселе було весілля. Діти понатутурювалися, бо їм зарані вже на вулиці однолітки нарисували їх долю.

— Ох, і битиме ж вас мачуха здорово!

— А я втечу!

— Не бійсь: їсти захочеш — прийдеш, а вона тебе тоді.

— А я її!

— Ого! Тоді тобі батько всипле, щоб не бився з мачухою.

Невеселий був і дядько Грицько. Надулася й "молода": четверо дітей, достатків особливих немає, отже радостей не передбачається. А дивлючись на "молодих", невеселі були й гості. Надолужували горілочкою та поглядали на двері. Не пізно було, як і розійшлися усі.

— Ну, діти... Оце вам нова мати, — сказав дядько Григорій до дітей (Микити не було й на весіллі — пішов до товаришів).

Діти з-під лоба поглядали на некрасиву, а товстими ногами бабу. Вона теж дивилася на дітей не дуже прихильно.

Настала якась тяжка мовчанка. Григорій поглянув на жінку. Здвигнув плечима.

— Ти ж би хоч привіталася з дітьми.

— Обійдуться, — буркнула Оксана й відвернулася.

Так відбулося перше знайомство.

Наступного дня перевезла Оксана свої манатки й дітвору. В хаті й без того не було просторо, а тепер то стало й зовсім тісно. Глянув Григорій — і вперше яскраво крикнуло там у нього: що ти наробив?

Сім душ дітей!..

Досі це було якесь абстрактне поняття. Ну, от є четверо, а то буде семеро — яка різниця? І от тепер ця різниця постала наяву, коли четверо сіло на долу, а троє, тех уряд, на лаві. Одразу наче тяжче почало дихатися у хаті...

Сталася помилка. Сталася видима помилка. Не розрахував дядько Григорій, не

розрахував дід Іван, помилилася кирилівська й моринецька громади. Якби можна було вернути все назад!

* Діти дивилися — лава на лаву. В поглядах тих була ворожнеча й цікавість. Кладку перекинути взялася Марієчка, завжди усміхнена, до всіх ласкава дитина.

Вона скочила з полу й, ведена якимось особливим чуттям, підійшла прямо до Насті, своєї ровесниці. Як воно, бідненьке відчуло, що власне тут сидить дівчинка, яка може бути їй подругою — хто її знає, а тільки Марієчка підійшла до Насті, бистрим рухом обох рук "оглянула" її й говорила з милою своєю лагідною усмішечкою:

— А як тебе звуть, га? Як тебе звуть? Ходім граця, га?

Дівчатка більш-менш подружилися. Зате між Тарасом і старшим сином Оксани Степаном стосунки одразу напружилися. Як-не-як Тарас почував себе хазяїном хати, а це були, в його уявленні, зайти. Можливо, що вони й потечуться так само скоро, як і приблудились. Отже за вечерею, коли Степан, як звук у себе, першим хапнув ложку й потрапив на Тарасову, Тарас вирвав свою ложку. Степан одразу заревів — це була його система.

— Ма-амо! Він б'ється!..

Тарас вирячив очі. В їх сім'ї ніхто ніколи не брехав, а тут така очевидна брехня!..

Оксана крикнула. Та грубо так:

— Ти чого там б'єшся? Ти!..

Тарасові від здивування заціпило. Треба було би сказати, що він його не бив, а тільки відібрав свою ложку, але Тарас нічого того не сказав. І тільки згодом-згодом, коли всі вже забули про інцидент, Тарас, зайнятий своїми думками, нараз випалив:

— Ну і брехун же!

— Хто брехун? — обізвався батько.

— А он! — і Тарас кивнув на Степана. Той скривився, мов його вдарили.

Вечеря йшла мовчки — і це теж було дивно Тарасові. В цій сім'ї спільне споживання їжі відбувалося завжди гарно. Всі ж у роботі, всі заклопотані, можуть зіходитися до купи тільки за обідом чи там за вечерею. І використовувати цей час на бесіду, обмін вражіннями.

Коли ще була Катря, за обідом чувся сміх, обличчя прояснювалися, всі відпочивали. Навіть тепер, після смерті матері, якимось тепло бувало за спільним обідом. Згадували покійницю матусю, у дядька Григорія розгладжувалися зморшки на чолі. Навіть Микита зіходив із свого парубоцького Олімпу й ставав приступнішим.

І от вечеря відбувається в повнім мовчанні. Їжа так і летить з мисок, не встигає Оксана насипати. Терещенки сопуть, дивляться — чи не взяв хто кращого шматка. Нудно Тарасові!

Загалом щось чуже влізло в хату й від того стало в ній тісно, невідгідно й незатишно. Як занозу під нігтем, це чулося кожну хвилину, кожну секунду, вдень і вночі, в будень і в свято — і тому так погано було від того. Доводилося рахуватись із тим, із чим не звик і не хотів би рахуватись; доводилося терпіти те, чого не звик і не хотів би терпіти. Тисячі дрібниць, тисячі деталей щоденного життя стали неув'язаними

і, видно було, що ніколи не ув'яжуться.

Єдина сила, яка могла би направити все те в інше русло, згладити нерівності, з'єднати роз'єднане — то була сила жіночої любові й ласки. Але саме цього й не принесла сюди Оксана із Моринець. Навпаки. У неї були всі дані, щоб роз'ятрити взаємні почуття знеохочення, вирити глибшу прірву між двома родинами.

І особливо це відбилося на Тарасові. Микита вже випав із сфери впливів Оксани, Марійка й Йосипок були дуже малі, а Оринка так мотається по господарству, що її ніяк ударити — і застається один Тарас. Він перестав бути дитиною, над якою нецікаво знущатися, і не став іще дорослим, над яким небезпечно знущатися і от Оксана усю злість за невдале життя, за малу кількість радощів, за убогу одягу, за все те почала виміщувати на Тарасові. Степан їй щиро допомагав. Не проходило хвилини, щоб не чувся крик:

— Мамо, він не дає!.. Мамо, він лається!.. Мамо, він б'ється!..

Часом це було справедливо, бо кріпкенький Тарас таки духопелив іноді миршавого Степана, але більшою частиною то був звичайний собі наклеп. Степан знав, що мати не буде розбирати й буде завжди на його, Степановій, стороні.

Так воно й було. Оксана першим же, майже рефлексивним рухом насамперед давала Тарасові по потилиці, а потім хапалася за продовження: верьовку, дубець, рогаць, а то й просто поліно.

Тарас затаював образу в серці й вишукував хвилини, коли Оксани не буде поблизу. Тоді навідав на Степана й давав йому добрих стусанів.

Степан, ревучи (він якось по особливому ревів), біг до матері. Коли її не було поблизу, переставав ревити. Але як тільки вона показувалася, заводив іще вище й вигадував на Тараса таке, чого й зроду не було. А Оксана вже й не розпитувала, а прямо хапала, що попадалося під руку, й гатила.

Часом на таку сцену надійде Микита.

— За що ви хлопця б'єте?

— А тобі яке діло?

— За що, кажу, дитину б'єте?

— А ти дивись свого носа. А то й тобі те буде!

— Руки короткі! Бач — знущається над хлопцем.

— Щоб вас усіх давуча подавила!

— Тебе наперед із щенятами твоїми!

Батько перші часи держався нейтрально. У наших людей є якась така риса характеру, що вони соромляться проявити занадто ніжності до своїх дітей. Так і Григорій — вважав за непристойне заступатися за дітей, наче боячися підірвати авторитет мачухи.

Але несправедливість бувала часом такою очевидною, що дядько Григорій не міг не реагувати. Правда, робив це не прямо, а якось... в обхід.

От мачуха б'є Тараса, а дядько Григорій мовчить, тільки похмуріє. Потім, як уже все скінчиться, й розлючена Оксана, крикливо лаючися, візьметься за щось^інше,

дядько Григорій підкличе до себе заплаканого сина.

Йому хочеться його приголубити. Він знає, що дитяче серце розривається від жалю, кличучи: "Тату!.. Ти ж бачиш!.. Ти ж чуєш! Чому ж не заступишся? Чому не захистиш?.."

І от... якось неловко. І дядько Григорій вибирає середню позицію.

— От бачиш який ти... Не пустував би — мати б тебе й не була б... Ну цить, цить... годі вже, годі... — і гладить корявою рукою хлопця по голові.

Чи він думав, що Оксана зрозуміє цю делікатність невміщування та сама схаменеться? Чи загалом клав дещо на новину становища — мовляв, з часом обійдеться, але тільки такої тактики держався досить довго.

Та прийшов час, коли тактику треба було змінити. Дядько Григорій почав обзиватися вже й під час самої езекуції. Було крикне:

— Ей, Тарасе, йди сюди!

Хлопець, тіпаючися в риданнях, підійде.

— Сядь тут і сиди.

— Каменем би посідали ви всі, як мене принесла лиха година сюди!.. Бодай сиділи та й не вставали, іродові душі прокляті, халери на вас немає! — неслося вслід, а Григорій хоч би слово.

Наступною стадією було те, що Грицько вже озивався.

— Ей, ти, чуєш? Кинь хлопця! Чого знущаєшся?

Оксана аж із кишок виривалася, вигукуючи:

— Заступаєшся?.. За своїх?.. Це такий хлопець, що його і вбити мало! Та я і вб'ю його, проклятого, колись!.. Я йому покажу, як бідну дитину калічити! Я з нього дух отой гайдамацький грушівський виб'ю!..

Ще наступною стадією була сварка. Оксана не змовчувала самому Григорієві. Він велів перестати, а вона, розходившись, вже не могла зупинитися, й діти ставали свідками огидних сцен.

— Ой мати моя рідна! Нащо ти мене породила таку нещасливу, що я попала у це пекло смердюче!.. Та лучче б мені у старці йти, попід віконням шматка хліба просити, ніж отут... отаке... отак...

Аж захилилася! Аж пінилася!..

— Ні, це я дурень, що узяв відьму в хату!

— Сам ти чортяка! Злидня шматок!.. Здихали б усі у грязюці, якби не я. Пообмиваєш їх усіх, падлюк, пообшиваєш — і нема тобі дяки ніякої!.. Самих вошей скільки наб'єшся!.. Та вас би усіх вошва заїла, якби не я!.. Вам би ноги мені мити та ту юшку пити, що я зглянулася над вами, та хоч пообхарювала вас усіх, коростявих!

І потім не вгавав. Оксана була язиката — це визнала одразу вся кирилівська бабська громада — отже вміла знаходити такі слова і в такій кількості, що перевершити її на цім ґрунті було неможливо.

На перших порах, коли на такі сцени прийшов час, дядько Григорій, махнувши рукою, тікав пріч. Далі почав уже й сам гримати. А ще трохи згодом то вже довелося й

руки прикладати.

Тоді Оксана, кричучи несамовитим голосом, вибігала з хати, розтріпуючи собі на бігу волосся; розривала сорочку й летіла селом, не перестаючи кричати.

— Ой убив, убив, убив, убив, убив!.. Ой убив, убив, убив, убив!..

А її діти з вереском, а Степан із ревінням за нею. Люди, почувши таку дивовижну суміш звуків, кидали все й вибігали з хат. Але бачачи розтріпану бабу, що верещить несамовито й біжить, хоч ніхто за нею не женеться, одразу змірковували в чім річ. Сплюнувши, казав якийсь дядько:

— Отаку б до лави прив'язати косицями та й бити, поки не посиніє. Ба' яке виробля!

ХХ

А Оксана знала, куди летіла. Вона заприятелювала тут із Лимарями.

Лимарі — це була дібрана пара: ні він не проливав, ні вона. Знала їх Оксана, іще будучи в Моринцях, а тепер така тобі пішла дружба, що куди там!

Коло двору Лимарів переставала кричати, поправляла одержу і приходила вже як гість. Сиділа тут днів і два, і три — яка фантазія.

— Чорт їх там не візьме! — говорила всім.

Степан підтримував зв'язок. І тим, що доносив, як там у хаті, і головне тим, що тяг муку, яйця, сало — все. Оксана варила добру страву, а Лимар достачав цієї, що ото для неї чарки роблять — і їй-богу жилося не погано.

А в хаті Шевченків ставало нараз тихо. Ніхто не ревів, ніхто не Лаявся, не кляв. Оринка мотається собі по хазяйству веселенько, Тарас сидить за книжкою. Микита прийде — обов'язково додасть:

— От наче й я до хати попав, а не до пекла.

Відпочиває й дядько Григорій, думаючи: і навіщо я затіяв оту женячку? Жили б собі отак та й жили потихеньку...

Але минав день-два — і ставало ясно, що тут треба фізичної, просто фізичної сили, якої Ориночка дати не в стані.

А Оксана не являється. У дядька Григорія закипає в грудях злість. Невже вона там собі думає, що я ще прийду та буду її просити? Ох, попросив би я тебе! Щоб ти й довіку тямала, як тікати з хати!

Нарешті являлася й Оксана. Вона й сама бачила, що ніби вже пора та й люди... В хаті ж не висидиш цілий день, не без того, що захочеться ж і вийти. А як тільки покажешся надвір — зараз спитають через пліт:

— Ну як, Оксаночко, на новій квартирі?

Оксана мовчить. А дядько, підсміюючися у вуса, говорить ніби сам до себе.

— Хильнути що єсть, закусочка єсть — чого більше треба?

— А що ж, як він б'ється! — не витримує Оксана. — Мене прямо обезвічив... дітей покалічив усіх...

— Та не бреши бо, поганко! — обзивається ще один голос з другого боку. — Хіба ми Григорія не знаємо? Він і свої дитини й то не вдарить. А що тебе, може, й повчив

трохи, так це ще мало!

— Не попалася ти мені у руки, — доходить іще звідкілясь голос. — Я б із тебе юшку виварив!.. Я б твої норови позбивав, що ти б у мене шовкова ходила. З хати б не тікала, не бійсь!..

Оксана прощалася з Лимарями й вертала додому.

Похмура, надута, сопе. їй ніхто ні слова й вона нікому ні слова. З серцем соває в печі горшками — аж торохтять! Коли підвернеться хто з дітей під руку, дає ляпаса, вже не розбираючи чи своє, чи чуже.

В таких мовчанні, повнім внутрішнього кипіння, проходить кілька днів. Не схоже на родинне життя, але краще нехай так, ніж щодня крики й лайка.

Та довго Оксана не видержує. Натура бере верх — і скоро в хаті починається те саме.

Якась хороблива ненависть до всього оточення розпирала цю душу. Особливо ненавиділа вона Шевченкових дітей, хоч і сама не знала за віщо. Просто це була якась органічна потреба ненависті, як ото у інших жінок буває органічна потреба любові.

Вже часом баби коло криниці говорили Оксані по-приятельському.

— Ти б таки, Оксано, якось... потихше... Ну, до чого воно таке? І чоловіка гнівиш, і в хаті пекло. А воно ж би таки лучче, якби тихо.

* — Ох, осоружні ж вони мені усі, кумочко!.. Такі осоружні, що й очі мої не дивилися б на них!.. А отой Тарас — м-м-м-м!.. Як гляне на мене з-під лоба, так мені... ну, прямо якби кочерга в руках, то провалила б одразу голову й кінець. Та я й провалю — колись! Я не я буду! Я їм усім голови попровалюю!.. Нехай і мені кінець буде — та й їм же ж!

І після таких розмов іще з більшою лютістю накидалася на Шевченкових дітей. Дядько Григорій бив її, вона кричала, діти теж, і Шевченки й Терещенки. І підіймалося в хаті таке, що люди минали ту хату третьою дорогою.

Дядько Григорій великим охотником до шумного товариства ніколи не був, але людей не цурався і люди його. За життя Катерини і Шевченки ходили до сусід, і сусіди до них. А тепер — як одрізало. Грицькові ніяк було йти. Бо самому не годиться, а з жінкою не хочеться. Це ж треба удавати, що у тебе все в порядку, що й ти живеш, як люди — а як його удавати, коли черв'як виїв усю середину? Перестав Грицько ходити до людей, перестали й люди до нього. І стояла Шевченкова хата, як заражена.

Люди, правда, не втратили приязні до Григорія. Зустрічаючися, говорили завжди ласкаво, привітно.

— Ну, як там твоя? Сичить?

Григорій безнадійно махав рукою.

— Ото, брат, ти вскочив.

— Цій Оксані чорт на махових вилах чоботи подавав.

— Ти б, Грицю, узяв прут, що ним мак труть, та помняв би її добре — може, вона й змякла б...

— Ох і сердита ж, сукина доч! Як розсердиться, так за малим сраки собі не вгризе

із злості!

Попробував було, на початках, дід Іван уговорити свою невістку, але не на таку наскочив. Оксана одразу оскалила зуби й відрізала:

— Вас, дідусю, тут не питають. Ви сюди коровок та теличок не поприганяли, то не лізьте й порядкувать. Вас багато таких знайдеться, хазяїв... Усякий чорт прийде та й буде тобі тут моркву шкребти.

Дід Іван виричав очі. Дожив до таких літ — і не то що сам не чув ніколи такої відповіді, а навіть не міг припустити, щоби вона загалом могла існувати та ще відносно людини багато старшої віком. Це було порушення всіх кодексів.

Так могла сказати тільки або божевільна, або п'яна людина.

В першу хвилину дід аж оторопів неначе. Але вже наступної в нім прокинувся носій традицій свого колективу. Він підійшов до Оксани, схопив її рукою за плече — а рука у діда ще була нічого собі — і придавив.

— Знаєш що я тобі скажу, бабо? Коли ти не схаменешся й не заведеш ладу в хаті, то я тоді сам за тебе візьмуся. Чула?

І за кожним словом придавлював її все дужче й дужче. Оксана вилася, мов уж, хотіла укусити діда, але він лівою так дав під підборіддя, що баба клацнула зубами.

Дід Іван, сильно загніваний, вийшов із хати, а Оксана, мов ранена вовчиця, мовчки металася по хаті. Потім почала шепотіти люті проклони, прикликати всякі хвороби на голови і діда Йвана, і Грицька й усієї шевченківської родини.

З тієї пори Оксана ще більше зненавиділа всіх. їй приходили дикі мислі до голови. То вона нараз уявить собі, як вона усім Шевченкам сонним повідрубє голови, а тулубці повикидає на вгород і закопає між грядками.

Цей проект їй не подобається, бо буде багато крові, залле усі рядна, усі подушки — не відмиєш потім.

Краще мишаку. Підсипати у юшку та й дати наїстися. Своїх відослати на той час, щоб не хлиснули, а ця сволота нехай напрується й виздыхає.

Але й це не підходить. Поперекидаються усі зразу — й помітно буде... почнуть люди докопуватися... Краще, якби по одному дохли. Отого Тараса першим би із світу згладити. Ух!..

Це зробилося їй нав'язливою ідеєю. Дійшло до того, що вона думала, якби справді зігнати Тараса із світу — і надумала лихе діло.

Коли вперше прийшла їй ця гадка до голови — на що була зла, а й то здригнулася й перехрестилась. Але думка не втекла. Вона ще і ще вертала, аж поки Оксана звикла й почала продумувати деталі. Головно приваблювало те, що тут уже "ніхто нічого не дізнається".

Одного ранку Оксана вже встала схвильованою. Коло печі якось спішилася й навіть горщик один перекинула через спішку.

Чогось побігла до сараю, щось там витягла із стріхи й сховала в пазуху. Потім побігла до клуні й щось там ховала у куточку. Потім помчалася на тік.

Тік недавно був вимазаний і глина була свіжа. Оксана кинула на середину току

тріску. Потім, нервуючися, крикнула:

-Тарасе! А йди-но сюди!..

Тарас неохоче підійшов.

— Он скіпка лежить серед току... Піди прибери... А то як засохне — ногу собі хто-небудь скалічить.

Тарас глянув з-під лоба. Це мусіло означати: і за такою дурницею ти мене кликала. Не могла б сама прибрати...

Але нічого не сказав. Пішов, узяв скіпку й подав мачусі.

— Чого ти мені подаєш? Кинь!..

Тарас кинув і стояв далі мовчки, мов дожидаючи — чи не буде ще яких наказів.

— Чого стовбичиш? Іди!

Так само мовчки Тарас обернувся й пішов до хати.

Оксана оглянулася туди-сюди — чи не підглядає хто з-за тину. На току виразно виднілися сліди босих ніг Тараса. Оксана зібрала один слід, збила його в кім'ях і загорнула в ганчірку. Потім узяла дошку, якою рівняють тік, і старанно загладила. Видимо хвилюваласьь.

Пішла до клуні, стала там у найтемнішому кутку, витягла глину з ганчірки й почала ліпити з неї подобизну чоловіка.

Пошарила рукою й витягла схованку. То була ганчірочка, а в ній вистругані тоненькі осикові кілочки, шпички з глоду, голки з їжака.

Руки у неї трусилися. Взяла глиняну фігурку у ліву руку, а правою брала колючки й стромляла їх у глину, шепочучи:

— Не в глину б'ю, а в Тарасову голову... Б'ю не в глину, а в Тарасове тім'я... Б'ю не в глину, а в Тарасові очі... спину руки... ноги...

Так перебирала, хвилюючися, усі частини тіла, закінчивши загальним страшним закляттям:

— Б'ю не в глину, а в усі сімдесят сім су ставів і жил! І ніхто того мого закляття не бачив і не чув, тільки сам сатана спустився з пекла, а я йому кажу: "Стій!.. Підожди!.. Іди до Тараса!.. Муч його і верти!.. Мозок йому колупай, кістки вивертай!.. Так я тобі приказую!.. А за те даю тобі..."

Оксана не договорила. Страх обняв її. Затрусилися руки й ноги, зацокали зуби, і вона, кинувши глиняну фігурку в куток, вибігла, мов несамовита, з клуні.

Стояла коло ворітець і боялася йти в хату. Боялася, що коли зайде — побачить Тараса, як він конає в муках. Хотілося завити, як сучці.

Вийшов хтось із дітей. Спитала, де Тарас. Подавсь, кажуть, кудись. Тоді пішла до хати й узялася до роботи. Почала мняцкати намочені сорочки, але неспокій її ріс. Оце ж його корчить десь і давить... оце ж йому вивертає руки ноги й усі сугави... Оце ж він качається по землі й виє від болю...

Вона переставала прати й вибалушеними очима встрявала кудись у куток.

Потім приходила в голову думка, яка трохи опритомлювала: "Я ж найголовнішого слова не сказала! Мабуть не буде нічого!"

А як буде? Це ж таке страшне закляття"...

Нехай би вже не було нічого... Бог з ним...

Так що ж? Знов те саме? Вп'ять він, проклятий, досаждатиме?

...Ні, лучче хай здихає... а потім Орина... Микита..."

Голова у неї почала крутитися. Нервово виглядала у вікно... Навіть двічі вибігала за ворота. І, нарешті, сама не знала, чого вона хоче: чи щоб Тарас іздох у пекельних муках, чи щоб усе минулося так.

Але коли побачила, що Тарас іде цілий, нескалічений і такий само похмурий і неговіркий — ціла буря ненависті піднялася у неї в грудях. Кляла себе, що не докінчила самого головного, бо знала, що тепер — уже не зважиться більше усього того повторити.

— Бач зілля сатанинське, басурманське, ідолянське! — шипіла, оскалюючи зуби. — Такого й лихо ніяке не бере!.. Десь гинуть діти, обкладки їх задавлюють чи ще яка біда, а оцьому чортові ніщо й не шкодить. Ну, та нехай! Я тобі ще що-небудь приправлю.

Але приправляти нічого не довелося: трапився випадок, який поміг добре зірвати серце на Тарасові.

XXI

Батько поїхав з дому, погнали з хурою кудись далеко. А саме в цей час прийшли до села салдати.

Прихід салдатів взагалі відчувало село, як чуму чи ще яку пошесть. Не то офіцер чи там "фітьфебіль", а всякий рядовий вважав себе на селі за півбожество, чув себе вправі брати все, що завгодно, а на пробу запротестувати кричав:

— Мы за вас крофь пролівалі, а ти, сукін сын, курицы жалеешь? — хоч кров проливав він тільки з носа, коли під п'яну руч товариш пику наб'є.

Тому, коли проходила чутка "салдати йдуть" — низько хилилися голови батьків дорослих дочок, далі ховала хазяйка що вартніше з домашності, а все населення готувалося до найдикіших вимог і до вислухування щодня найпаскуднішої в світі лайки.

Так було й тепер. Тільки почулося, що "салдатів ставлять" загуло, загомоніло село.

— О! Вже вп'ять салдати!.. І коли вже вони повиздыхають усі?

— А що — кавалерія чи піхота?

— А хіба не один чорт?

— Кавалерія гірша. Кавалерія як постоїть у селі, то вже знай, що дві-три покритки єсть із села.

Гусари як від нас виходили саме восени, пам'ятаю. Дощ, грязюка — а дівчата всі на вулиці. Трубки заграли, коні рушили — і дівки за ними. Которі по кінець села дійшли, которі до Моринець, а були й такі, що навік потеліпалися.

-1 що воно за люди, оті салдати!.. Що наш чоловік, увійде до хати, сяде чи там постоїть — тихо, мирно. А ці влітають як вихор! Двері нарозтяж, по хаті бігає, ногами тупотить, кричить. А що вже лаються, так і не приведи Мати Божа!.. "Ды разі етта я ругаюся? Етта я любя"...

Прийшли салдати. Тихі вулиці Кирилівки оголосилися нечуваними звуками,

галалаканням, похабними словами розухабистих пісень. Дітвора вся на вулиці. Десь тут і Тарас.

Піхота. Наперед вискочив кріпкенький присадистий салдатик і, сіпаючися усім тілом, вибивав танця. Пісенники вигукували якоїсь пісні. Тарас не міг розібрати слів, але уся салдатська громада громихала сміхом, як гарматними пострілами.

А перед салдатами стала, світячися у куряві, якась худа, тонка, висока постать. Тарас придивився — то була баба Угурченчиха, старчиха. Але що це з нею сталося? Тарас її не пізнавав.

Вона була завжди така тиха, нечутна. Дяку за милостиню й то вимовляла так тихо, що ледве можна було розчути. Скільки пам'ятає її Тарас, вона все однакова, убога, прибита, принижена, ходить згорблена й відчуває своє останнє з останніх місць на землі.

А от тепер щось незрозуміле трапилося з нею. Вона випросталася й виявилось, що у неї високий зріст. Така висока, що схудлі руки, якими вона трясла в повітрі, здавалося десь аж наче губилися в височині. В одній з тих рук теліпався костур, і був він жезлом грізного пророка. Волосся розкуйовдилось й вибілося з-під драної хустки. Щось кричала до салдатів, а вони минали її з сміхом і жартами.

— А щоб ви до світа сонця й не повставали усі!.. Щоб вас усіх сира земля прикрила!.. І щоб ваші матері каралися отак, як оце я через вас увесь вік караюся!.. І щоб ваші батьки повиздыхали, а сестри занапалися, як ви занапали мою Катерину!.. Катерино, Катериночко, дитино моя!.. Та озовися ж ти хоч голосочком до мене! — і завилала, завилала. Зірвала з себе хустку й смикала рідке сиве волосся...

Страшно стало Тарасові. Особливо вразив контраст. Погаслі очі, несмілі рухи, прибита принижена постать... ні скарги ніколи, ні слів... Що ж підняло в землі оцю затоптану істоту, насатило гнівом, запалило очі й зробило з цієї старчихи богиню помсти, що сипле страшні прокльони на голови винуватців і має силу прикликати на них громи небесні?

А окрім гніву — яка незглибима безодня печалі в тих викриках старої жінки, в отому прикликанню Катерини, в отому викиданню бідного волосся з голови!

Тарас запитав хлопців^товаришів, що то воно все означає.

— А хіба ти не знаєш? Її ж дочку москалі звели.

— Як звели?

— А як зводять? Хіба не знаєш?

Стара Угурченчиха не виходила Тарасові з голови. Розпитувати дорослих було ніяково, але випадок поміг.

Сиділи баби на колодках, оповідали всячину і одна оповідала історію тої нещасливої старої жінки.

— Е-е. То не чудна баба, молодице, а гірка. То таке, що не дай, Господи, нікому хрещеному такого.

Тарас нашорошив вуха. Заповідалося щось цікаве. Але те, що він почув, перейшло всякі його сподівання.

То була повість великого дівочого горя. Це було одно з тих, перелитих мученичими сльозами, оповідань про покриток, яких потім так багато наслухався Тарас і які ущемили його душу навіки. З усіх людських терпінь оце дівоче здавалося йому найбільше несправедливим і болючим.

— Оця Угурченчиха — так то ж були багаті люди колись. Тепер вона старцює, а то ж усе її двори були, що ото Перемет купив.

— Отої баби?

— Отої ж. Скільки землі було, луків, лісу, скотини! І все пішло.

— Та через віщо ж?

— Через дочку. Дочка у них була, Катерина. Гарна була дівка — ще й я її пам'ятаю. Ну, й злигалася з москалем. Москалі, як оце до нас сьогодні, прийшли. До них, до Угурченків, як до багачів, охвицера поставлено — ну й...

Мати було навчає, батько погрожує, а їй що? "Він мене любить, він мене голубить, він мені, казав, дружино станеш". Так тут уже нехай хоч десять батьків говорять — усе одно. То, було, ховалася, а то пішло на одкриту: як смеркло — зараз у садок. Мати кличе вечеряти, а дочка цілується у вишняку. А далі так уже й на вулицю проти нього почала вибігати — зустрічає, бач, свого Івася. А він, мо', й не Іван овсі, а тільки так сказав дурці.

Мати плаче: "Що ти робиш, доню? Та люди ж сміються, пальцями показують..." "Нехай, ка', сміються. Я щаслива, а більш мені нічого не треба!"

Он ба', як вони вміють вговорити!.. Аби я була щаслива, а там на весь світ мені наплювать. І на батька й на матір.

Та так воно йшлося, поки салдати стояли. А як виходили — Катерина вже й сором забула: привселюдно кинулася своєму охвицеру на шию. Парубки свистять, тюкають! "Накривайсь, кажуть, а то ми тебе самі на смітнику накриємо".

Покрилася Катерина, а все ще не журиться. "Ну що ж, каже! Ну й покрилася. Не я перша, не я й остання.

За милого люблю й потужити. Перетерплю трохи, а там він вернеться, стану московкою і все лихо забуду".

— Ну звісно, що це вона тільки так хвабрує, а воно несолодко в покритках. Дівчата зійдуться на вулиці, співають, а тобі зась. Або до криниці посходяться. Щебечуть, як сороки. Регіт від криниці розлягається, а Катерині нема іуди ходу. Опівночі треба по воду йти, щоб ніхто не бачив. Прийде до криниці, стане під калиною, поспіває жалібно, та ото й усе.

Мати як з хреста знята ходить. Хоче думати, а, може ж, воно так минеться, а, може ж, Господь пронесе. Коли ні... вже й черево обозначилося. А там і обродилася дівка, колише у запічку.

Тепер уже й мати не виходить на вулицю. Бо як тільки вийде, баби й розпочнуть:

— Ну, як там твоя? Колипшт

— А колисочка не скрипить?

— Чого вона скрипітиме? Салдат підмазав добре...

— Глядіть, баби, що вона його й не колише, а прямо муштрує. Щоб воно одразу муштру знало. Бо то ж салдацький ребйонок...

— А яке воно? У батька — чорнобривеньке? Хоч би винесла коли показала онука...

— За все благодарить Господа. Воно й тут, хвала Богу, що придбала дівонька. Зуміла, бач...

Горить бідна мати від сорому. Прийде додому, та вже й дочки не жаль.

— Ну, доне? А де ж твоє весіллячко? Де твої світилки з дружечками, де твої старости й бояри, коровай, шишки?

Говорить, а сама плаче-плаче, як не зійде сльозами. А потім як ухопиться за голову:

— Ох будь же проклят той час і година, коли я тебе на світ Божий породила!.. Якби знала, що ти такого сорому на нашу голову діткнеш, краще було б утопити тебе в криниці до схід сонця. Тоді б здалася гадині, а тепер москалеві!..

А потім кинеться бити. А Катерина й не борониться. Тільки дитину собою закриє, щоб мати не зачепили ненароком.

Аж тепер побачила Катерина, що вона наробила... Батько чужий став, мати чужа, подруги чужі, парубки чужі — все село чуже. Один на світі є нечужий, та тільки де він? Та одсуне кватирочку виглядає — чи не йде? Поколише-поколише дитину та вп'ять до вікна — чи нема?.. А як здумає, що може й не буде, то вся похолоне...

Спочатку гнала від себе ці думи, а потім вже не сила й обігнатися. А може ж, його вбито десь за Дунаєм? А може ж, він уже дома, у своїй Московщині? Мо' вже й одружився з іншою?

Не втерпіла й побігла до ворожки. А та прямо сказала, мов полінякою по потилиці луснула:

-1 не сподівайся, і не жди — все одно не вернеться.

— Ох бабу-усю! Він же казав — як ітимуть назад...

— Уже пройшли — тільки іншою дорогою...

Прийшла як прибита. А тут і ще таке трапилося.

Пішов батько Катрин до церкви. По службі вийшов, зупинився постояти трохи, з людьми погомоніти. Стоять, балакають. Коли це підходить п'яний

Салихвон. Воно там і не людина, а так, п'яниці кусок був. Підійшов і зразу:

— Ну, як діла? Одно ще? Ну нічого, нічого... Ти ні біспокойся, старичок... Твоя Катря молодець — на всі боки пецькою повертає. Гопці-хлопці до мене — кучерявая у мене, га-га-га!..

Зблід старий, попрощався з людьми, пішов. А дома ледве поріг перестудив — а де Катря? Мати вже чує, що недобре щось готується, затрусилася вся. Закликала Катрю...

Увійшла дівчина. Глянула на батька... пополотніла...

— Ну, доню... Думав, я думав і рішив — іди ти собі до своєї Москівщини, шукай там свекрухи. Не хотіла нас слухати — послухай її. Будь щаслива в чужих людях, а до нас більше не вертайся. Та й не кажи нікому, що були в тебе батько й матір...

Поклонилася Катерина, загорнула дитя й вийшла мовчки з хати. Іде вулицею, а наші люди — хіба вони жаль знають?

— А куди це ти, Катериночко? Москалів шукати? Уп'ять закортіло? А ти не турбуйсь: оце скоро приженуть скадрон драгунів. То були гусари, а ці ще луччі...

В селі довго ще гомоніли про Катрю й про її лиху долю. Одні лаяли батька й матір, що рідне дитя вигнали з хати. Другі казали, що так і треба — нехай і інші дівчата учаться, як салдатам вірити. Та вже старі мало й знали, що поміж люди говоритья: рідко виходили з хати, хіба до церкви.

А потім, чуємо, старий почав пити. Та не так, як люди, а просто нап'ється й розкидає гроші жменями.

— Нащо воно мені тепер здалося? Мені аби горілки у Мошка стало. Мошку! Стане у тебе горілки на мій вік? Мошку!.. Давай я тобі залишу усе своє добро, а ти за те будеш мене годувати й щодня горілкою напувати по кінець мого життя. Згоден?

І що ж би ви думали — записав! Усе добро записав! Тоді вже з корчми й не виходив. А Мошко, мабуть, підсипав йому чого у ту горілку, бо щось старий дуже скоро після того почав хворіти, а незабаром і на той світ пішов. А стара оце, як бачите, залилася — тиняється по чужих хатах та москалів лає, як побачить...

Сонце сіло. Почало темніти. Розійшлися баби, а Тарас усе сидить у своїм закутку і не може здвигнутися з місця. Велике людське горе проникло в його душу й заволоділо нею. А нашій Катрі хіба не могло такого трапитися? А Оксаночка? Невже і з нею може статися таке? У Тараса завмерло серце...

1

закінчив скаженим якимсь танцем, витинаючи "Горлиці" по-латині. *Virgo, tanguam turtur Ad militem fertur,*

Miles verout aquila Moriturus videns illam.

2

*0, відважні, що перетерпіли ще й не таке! Завтра йдемо далі по незміряних рівнинах.

3

Приходь, гостю, і володій по нас пенатами нашими.

4

Крижівниця — задня частина волового воза.

5

Приві — кільце, що ним прикріпляється ярмо 10 в'їя.

XXII

Застогнало село, коли розсипалося по ньому христолюбиве воїнство. Там кричить господаря, там визкотить поросю, там кури кудкудахають, там іще тільки благають, а там уже плачуть. І над усім тим паскудна лайка. Старіші люди тільки похитують головами, а малі хлопці повторюють нишком, стараючися завчити.

Дітвора між собою називала салдатів "уш" та "кабиш".

— А в нас уш стоїть!..

— І в нас.

— Наш як прийшов, зараз матір обхопив, а вони його кочергою...

— А наші мати тільки сміються, як їх уш обіймає.

Попав один такий "уш" і до хати Шевченків. Бачучи бідність, одразу почув себе ображеним. Інші товариші потрапили в багатші хати, а йому от довелося стати у такого голяка. Тому зараз же узяв начальничий тон.

— Етта што такая? Знать ничево не хачу! — повторяв він і доладу й недоладу.

-Ефтой детворы чтоб і духу не било! Знать ничево не хочу!

Орини в хаті не було, тож мати крикнула на Тараса, щоб ішов геть. Своїх залишила.

— Вони у мене такі, що нічого не займають. То он той клятий, а мої...

— А рази ты, молодка, за фтором?

-А то ж...

Солдат крикнув.

— А де ж твой муж то?

— А лиха його година знаєт-Погнали з хурою кудись.

— А надолго ли?

— Та, може, на тиждень, може, й більше, — і сміялася очима. Солдат удруге крикнув.

Оксана мотнулася до сусідки, дістала запіканки трошки, спражила яєшню з салом і ще там, що знайшлося, поставила.

— Ну, садись же и ты, хозяйшка.

— Та я й постою. Кушайте ви...

— Да нет уж... как жа...

Оксана сіла. Коли солдат випив чарку запіканки, він задумався тіа хвильку, а потім проговорив із жалем:

— Ех, нету правды на свете... Уш мы ли не люди! Верные, православные, настоящие, а вот не дал нам Бог ефтакой то. А ви — обливанцы проклятые, мазепин дух, а вот поди ж каку попивают то.

— А ви викушайте еще, коли подобалось.

Солдат викушав ще. Потім ще і ще, причім пив запіканку не так, як наші люди, пригублюючи, а по своєму, "залпом".

Чим більше випивав, тим ближче присувався до Оксани, а вона голосніше реготалася. Молов їй всяке із свого "салдатського нежиття".

— Сама главная унимательна — када стаїш за страє, так далжон стоять, как шалнер, а ні далжон ваду піть і штаны паттягавать.

Оксана сміялася, хоч з усієї тиради могла зрозуміти тільки одно слово —штани.

Потім нахилився їй до вуха й щось шепотів, а вона біла його по виду кінцем рушника.

— Ну ты сама посуди — иде ш нам, бедным салдатам, узять та?

— А мені яке діло? У мене свій чоловік є! — і реготалася.

— Повыгоняй своих ентих вылупков...

— А навіщо ж їх виганяти? Нехай собі бавляться — вони не мішають.

— Да где уш не мешают... Али знаєш што? А пойду в энту вашу как ее... Клуня —

во! А ты, — і знов шепотів на вухо.

Потім устав, грузний, обважнілий, ригнув кілька разів і, заточуючися, вийшов із хати.

Оксана покрутилася трохи, попробирає на скору руку й вибігла, наказавши дітям не пустувати. В хаті zostалися діти Терещенки, сліпенька Марійка і Йосипко на долівці.

Степан поглитав недоїдки, вилизав сковороду, випив, що зосталося у пляшці. Погляд його впав на салдатську сумку. Вона лежала на лаві, застебнута на одну пуговицю. Очі хлопця загорілися.

— Ану геть мені з хати! — крикнув він на своїх. Ті, було, запротестували, але Степан ужив кулаків.

-1 мені йти? — несміло, тоненьким голосочком запитала Марієчка.

Степан згадав, що вона сліпа.

— Ну, ти хоч і зоставайся.

Хижим рухом притяг сумку до себе й поліз рукою. Намацав ганчірку. Розв'язав. Одна монетка покотилася на лаву. Степан запхав їх усі в рот і вибіг із хати.

Подався у садок і там заховав гроші у дуплі.

Потім вернувся. Крадучись навшпиньки, підійшов до клуні й заглядав усередину. Фізіономія його зморщилася від здержуваного сміху. Потім поскакав на одній нозі за ворота.

Далеко не побіг, крутився поблизу і галасав, щоб усі чули, що він на вулиці.

Оксана вийшла з клуні червона, поправляючи на собі одіж. Пішла в хату.

Тарас був на потоці. Робив там млина. Властиво не робив, а доробляв. Коли захотілося їсти, вернув до хати. Мачуха сунула йому об'їдків. Він подоїв і знову вийшов.

Салдат витягся з клуні вже надвечір. Загальна ситість, в усіх смислах, бачилася в кожному його лінивім русі: і як він потягався, і як спльовував, як ліниво переступав ногами. Благословенний край!..

Увійшов до хати. Оксана крутилася коло печі.

— Ну, хазяюшка! Таперича бы, как етта по вашому, пора бы подвечеркивать али как.

— За того вже пора вечеряти, а не підвечіркувати.

-Вічеря етта само собою, а подвічеря само собою.

Він поліз у сумку. Нараз його лице почало набрякати. Ще нічого не говорив, тільки очі вирячилися й лице швидко-швидко червоніло. Коли воно стало майже синім від натуги, а очі мало не вилізли з орбіт, салдат рявкнув:

-Іде мої деньгі?

Оксана зупинилася.

— Які деньгі?

— Вот тута были ф сумке! Три злотих!.. Подавай мне мои деньги! Знатъ ничево не хочу!

— Та схаменіться, господа служивий! Які деньгі? Та коли я... Так хай мене мати божя...

— Тут не божя мати, а... Давай мене мої гроші!.. Знати нічого не хочу!.. Я служивий чоловік! За мене знаєш якою відповіддю держати будеш? Да я вас усіх со двору вигоню! Да я вас усіх розпротакую вашу мати, у Сибір усіх!! Гроші мене-е-е! С-сю хвилину!..

І лаявся, і бив кулаками по столу, і кричав.

— Отож лишечко, Боже мій!.. Та може ж вони закотилися де!.. Ви б таки пошукали...

— Да што там шукати? Что шукати? Знати нічого не хочу! Разгромлю воровское гніздо!.. Бей барабан! Труби труби! Де моя винтовка? Я вас усіх, растаких синов-дочерей, перестреляю, як собак! Гроші мене мої подавай!..

Діти, що були в хаті почали плакати. Оксана, збентежена напастю, а трохи й налякана, не знала, що робити.

В цей момент увійшов до хати Тарас. В нещасливу хвилину увійшов він...

І те, що солдат зараз кричить, лякає Сибіром, розстрілом і образу жіночого достоїнства — що от людина, якій так багато було дано, не тільки зразу усе те забула, а ще й підозрює в крадіжці, і ненависть до цього непокірливого, самолюбивого хлопця — все це одразу вибухнуло в душі Оксани й вона аж наче з радістю крикнула:

А оце ж, дивись, коли б не оцею і змантачив гроші! Тарас, нічого не розуміючи, дивився то на розлюченого солдата, то на червону пику мачухи.

— Эф тот не эф тот — это мене все единственно! Я искати не буду!.. Мене моє подай — и знати я нічого не хочу!.. Чтоб мене были гроші сей секунд!..

— Де ти дів гроші? — закричала Оксана, хапаючи Тараса за рукав.

— Які гроші?.. Що таке?..

— Та ти не придурюйся, собача душа!.. Гроші, що ти у дядька солдата вкрав? Мої діти чужого не займуть! Це одно у нас таке стерво у хаті! Давай гроші, а то я з тебе й дух твій собачий виб'ю!..

— Я не знаю, чого ви від мене хочете... Які гроші? Я на потоці був і нічого не знаю...

— Не знаєш?.. Не знаєш? — і лякала хлопця по щоках.

— За що ви б'єтеся? — і пробував затулити лице руками.

Оксана аж захлиналася .

— Гроші давай! Гроші давай! Гроші давай!..

— Я не знаю, які гроші!.. Щоб мені очі повилазили, коли брешу!.. Щоб я світа сонця не побачив! Щоб я до вечора не дожив!

Але Оксана вже навіть не чула нічого. Вона вчепилася в хлопця, рвонула обома руками за волосся. Тарас упав, мачуха поточилася за ним. Кинулася до кутка по кочергу, хлопець зірвався на ноги і в двері. Оксана за сорочку. Вирвався, вибіг Оксана, репетуючи, за ним, але добігла тільки до воріт. Там стала й кричала умисне голосно:

— Я тобі, собачий виплодку, покажу-у!.. Я тобі, пся кров, жили усі вимотаю! Красти?.. Людей обкрадати?

Це вона, щоб усі чули. Але хто й чув, то не вслухувався, а тільки махав рукою.

— О!.. Вже Терещенчиха норови показує.

Тарас побіг у Желехів садок. Старий Желех, як іще був при здоров'ї, обходив садка, глядів. Сини пішли не в батька, за хазяйство мало дбали — і садок зник. Позаростав бур'янами, глодами, пліг обвалюється.

Там, у непроходимих глодах, знайшов собі Тарас схованку. Пролізти у невеличку дірку — і потрапиш мов у печеру. Над головою гілок густо-густо — хоч який дощ, то не проходить. А не темно — повно яснозеленого світла.

Тарас любив тут сидіти й думати свої молоді думи.

Тепер прибіг сюди задиханий, заплаканий. Швидко проліз у ту свою хату і ліг лицем у землю, сховавши голову між руки.

Ніщо так не ображає молоді душі, як безпідставне обвинувачення. Тарас прямо вився від болю. "Та я ж не бра-ав!" — кричало в нім усе, й він совав ногами, бив долонею по землі й прямо не знав, що з ним робиться.

Втомившись фізично й морально, заснув.

Прокинувся від ніжного дотику. В "хаті" було темно. Тарас злякався.

— Хто тут? — і голос його тремтів.

— Це я, Тарасику... я...

Голос Оришки... Ой, дорога сестричка!

— Я тобі їсти принесла, Тарасику... Ось давай руку...

— Ой, спасибі ж тобі, Ориночко, що ти мене не забула!..

Тарас міцно обняв сестру й притулив до себе.

— Ну, як там? Батька нема?

— Нема. Ма'ть, нескоро й приїдуть.

— А Ксанка?

Діти між собою називали мачуху "Ксанка".

— Та казиться... Кричить, що заріже тебе, як прийдеш.

— А я не прийду! їй-бо не прийду!..

— А що ж ти будеш робити?

— Тут і буду. Ти мені їсти носитимеш — прдвда? Будеш же?.. Будеш?.. Ніж у мене є...

Він витяг шматочок заліза, вкладений у колодочку. Це була його гордість.

Оринка роздумувала. Тарас хоч і був старший, але він захоплювався. Дівчинка підходила більш практично.

— А зимою як?

Тарас так далеко не заглядав.

— Та й зимою як-небудь... А може, батько приїдуть.

Оринка роздумувала далі. Тисяча практичних думок вертілися в голові.

— А на чому ж ти будеш спати?

— А так.

— Як "так"?

— Та на землі отут.

— Застудитися можна...

-Ов!..

Оринка пішла, обіцявши ще й завтра принести їсти.

— Тільки ти так, щоб оті чортенята Ксанчині не вислідили.

Без сестри Тарасові стало скучно, але вертати до хати він не хотів. Довго не міг заснути. Лежав на спині й думав. І темні та безвідрадни були ті думи.

Дивно якось жилося йому. В чому це полягало, він і сам не вмів би сказати, але відчував, що живе не так, як інші хлопці. Насамперед життя його було якесь... подвійне. Одне було оце, звичайне, буденне, коли треба їсти, сваритися з мачухою, спати... А друге — цілком інше. І присутність його, отого другого, клала печать і на перше, звичайне. В порівнянні з другим перше ставало якимось несерйозним, другорядним, маловартісним, починало сприйматися поверхово, терпіння минали швидко, буцім проходили во ім'я чогось вищого й варто було їх перетерпіти.

Якось так було, ніби носить Тарас десь у грудях вогник... тихий, теплий, що його треба берегти й леліяти, а він за те буде гріти й освітлювати шлях життя. І це було гарно відчувати, в тім була радість.

Так от останніми часами наче вогник той згас. А з ним згасло й те "друге" життя, залишилося само "перше"... нудне, вогке, сіре... І сам Тарас став від того сірим — і то весь, до дна. Давніше сірими бували тільки плями, слуги життя, окремі моменти й з ними легко було боротися. Тепер посіріло все. І день кожен сірий, і краєвид, і люди... Люди перестали бути носіями поезії, хранителями гайдамацьких та запорожських легенд. Краєвид перестав хранити в собі невимовну красу ранків і заходів сонця, і не хотілося вже довідатись — а що там за горами? А чи далеко тягнеться ліс? А за ним іще що?

Та й загалом немає вже тих питань, що обсідали голову колись і не давали спокою. Нічого того не треба. Товстозада постать мачухи заступила все. Нема часу роздумувати, бо кожна хвилина повна тяжких образ, поневіряння, бо енергія втрачається на переживання того всього.

Сніданок. їдять тараню. Своїм перекрає рибину й дає по половині, а Тарасові згребе з лушпинням, з недоїдками, з огризками кісток і хліба й швиргоне на лаву мовчки.

Батько часом не втерпить і обізветься.

— Що ж він — собака чи що?

— Для мене він гірший собаки.

...Субота. Миє дітям голови. Вони кривляються, кричать: "Ма-а-а!.. В очі залізло!.." Але зате потім сидять чистенькі, обхарені — мов і не вони.

А Тарас забув, коли й мився. Як пошкребе голову — аж курява з неї йде. Вошей завелось так хто й зна скільки. Часом Оринка заходиться поськати та й кине.

-Ох і багато ж їх у тебе, Тарасику!..

Насмілився раз попросити мачуху, щоб і йому змила голову, а Оксана обізвалася солоденьким голосочком.

— Я б тобі, дитиночко, й змила, так боюся, що ошпарю окрогичиком та й головка тобі облізе.

Якось Оринка приставила горщик із водою, щоб нагрівся окріп. Мачуха побачила:

— А що це за вода?

— Це я хотіла... Тарасові... голову...

— Чорт не видав вас тут, вошивих, щоб ви мені ще горщики обпалювали! — й вивернула воду геть.

Неділя. Своїм витягає сорочки чисті, штаненята. Тарас забув, коли й надівав чисту сорочку. Ноги чорні, порепані. Дивиться він на них, дивиться на вулицю, де йдуть причепурені його ровесники і гірко йому стане до плачу. А мачуха вже гримає:

-Чого ревеш? А дров би не врубав?

Забуде, що й неділя сьогодні.

XXIII

Чотири дні прожив Тарас у Желеховому садку. Поробив собі стежечки, але потім догадався, що по стежках легко його буде знайти, взяв і знищив.

Пукавку зробив собі з бузини й бавився нею. Орина приходила більше увечері. Втім траплялося і вдень — і тоді вони бавилися разом.

Тарас заспокоївся. Образ мачухи перестав затуляти собою все життя. Розчистив собі місце від трави, посипав піском і рисував по піску тоненькою паличкою: коней, салдатів, млин, волів — усе.

— Ориночко! Дивись я нашу хату намалював!

Оринка нахилилася низько над піском і спочатку нічого не могла розібрати.

Тарас ставив її на певну віддаль, пояснював хід ліній — і Оринка нараз починала "бачити" хату. Оплескувала руками в захваті.

— Ну дивись ти!.. І бовдур, і вікна, й двері. А он горшки на коляках!.. І глечик — ха-ха-ха!.. Ох і ловко ж ти, Тарасику, намалював!..

Так минуло чотири дні. Батька все ще не було. Тарас постановив не являтися додому, поки не приїде батько. Може, так би й вийшло, але...

Оринка дуже обережно приховувала їжу братові. Хитрувала, як могла, але таки не встереглася.

Налила раз води Тарасові у глечик і поставила в сінях у куточку. А Степан — він же всюди нишпорить:

— Що це за вода?

І якби Оринка промовчала або сказала, "не знаю", може, цікавість хлопця й не розбудилася б, Але Оринка сказала:

— Не займай! Твоє яке діло?

В голові Степана зараз же промайнув здогад між відсутністю Тараса, глечиком води й заінтересованністю до нього Оринки. Він удав байдужого, забрався ніби до своїх справ, а сам непомітно стежив за дівчиною.

Еге!.. От вона хліба вкраяла, як нікого не було в хаті!..

Еге!.. От вона каші відсипала у горня й борщем перелила!..

Еге!.. От вона те все на току сховала!..

Еге!.. От вона перед вечором потиху викрадається з хати... а Степан за нею... вона в

Желехів садок, а Степан за нею... вона в кущі, а Степан за нею...

Полянка. А на полянці сидять Тарас із Оринкою рядочком. Вона йому щось розказує, а він умина кашу, аж за вухами лящить.

Степан задки-задки, а потім як чкурнув! В хату злетів, як бомба.

Мамо! Я знаю, де Тарас!

— Ну?.. А де ж він?..

У Желеховому садку!.. А Орина їсти йому носить!..

— Ах сукина доч!.. А я дивлюсь, що воно хліба у нас ніяк не настачишся.

Тупа злість заливала Оксані груди. Накинула свиту й побігла до дядька Павла.

Дядько Павло, брат Григорія, то була обмежена людина. Як і всі тупі люди, він упирався у щось одно і на тому одному стояв уже з волячою стійкістю. При тім, знов же, як у всіх тупих людей, у нього була якась органічна відраза до людей іншого складу, до обдарованих індивідуальностей, що мислять іншими масштабами й темпами.

В Тарасові він, власне, відчував такий протилежний собі тип і тому не любив хлопця. Павлові все не подобалося в Тарасові: і те що він учиться, рисує, і як він ходить, переступає ногами. Ця зневага не могла наочно проявлятися, але існувала — і Оксана це помітила.

Тому, коли сталася подія з грішми, то Оксана побігла не до кого, як власне до дядька Павла.

-Батька нема... Хто ж його добру навчить, як не ви!

Павло почув себе покликаним на те, щоб навчити добру зіпсованого хлопця й тому звелів, як тільки появиться Тарас, довести об тім до відома його, Павла.

Тому й зараз Оксана побігла саме до Павла. А вбігши до хати, крикнула тільки одне слово.

— Єсть!

Дядько Павло трохи забув у чому річ, але зразу ж згадав і спитав:

-Де?

— У Желеховому садку! А Оринка, стерво, їсти йому носила! Ну, я ж їй!..

Павло холоднокровно, не поспішаючи, встав, узяв бичів'яне пудо, реміняку й вийшов.

Степан уже стояв коло воріт і нетерпляче переступав з ноги на ногу. Йому ніхто нічого не казав, але він уже знав свою роль і ішов уперед, як тільки міг швидко.

У Желеховому садку коло кущів Степан обернувся і, як прирощений шпиг, притулив пальця до губів. Та дядько Павло не звернув на те уваги й гунав чобітьми.

От і полянка. Але на ній нікого нема. Де ж вони?

— Он-он-он! — показував Степан на кущі глоду. Павло підійшов.

— Ей ти, вилазь!..

Ні звуку у відповідь. Тарас одразу пізнав голос — серце його зупинилося.

— Вилазь, сукин син, я тобі кажу! Вилазь, а то гірше буде!

Тарас був близький до зімління й не міг поворухнутися. Дядько Павло приходив у

ще більшу лють.

— Вилазь, а то я тебе, іродового сина, на шматки роздеру!

Чуючи в собі рабську кров усіх своїх предків, що не могли не повинуватися окрикові й приказові, звідки б він не виходив, — Тарас почав вилазити із криївки.

Як тільки показався голова, дядько Павло схопив Тараса і з силою йоволік із глоду. Міцно держачи хлопця лівою рукою, правою щосили почав обкладати ремінякою.

-Віддай гроші... віддай гроші... віддай гроші...

Степан стояв і забув закрити рота, роззявленого усмішкою. Мачуха дивилася суворо й кожен удар припечатувала в умі: "Так тобі й треба... так тобі й треба..." Оринка вилізла з кущів і голосно плакала, але підійти не сміла.

Павло зв'язав хлопця путом і погнав перед собою. Цікава була процесія. Попереду наліганий Тарас. За ним дядько Павло — підхльостує іноді ремінякою. Далі мачуха й коло неї Степан, а ззаду всіх Оринка. Плаче, аж розривається, всіх скорблящих вічна матір.

Хто зустрічається з людей на дорозі — приглядається в сутінках.

— Що це воно таке?

— Злодія веду, — відповідає дядько Павло.

Люди здвигають плечима. От знущаються з хлопця, як хочуть. Дома почалося катування. Дядько Павло зв'язав Тарасові руки й ноги. Мачуха принесла різок — і почалося.

— Скажеш, де гроші?

Тарас кричить, божеволючи від болю. Очі нестямно бігають, тіло конвульсійно звивається в путах. Сині смуги лягають одна коло одної на оголеному тілі.

— Скажеш де гроші? Скажеш? Скажеш?

У відповідь тільки чути нелюдське ревіння. І знов свистять різки, бризкає кров з розсіченого місця.

— Скажеш, де гроші?

Щось безконечно люте і безконечно вперте чується у тому одноманітному питанні. Хлопець уже не може кричати, харчить тільки. Аж Оксані того стало

забагато й вона сказала:

— Та буде...

Але дядько Павло вже не міг перестати. Він же сказав — "я з тебе виб'ю правду" — і тепер мусів її вибити хоч би там що.

Він не відповів Оксані і лупив хлопця далі. А коли Оксана хотіла тому перешкодити, так штовхнув її ліктем, що вона аж поточилася.

— Пху! Хай вам чорт усім! — і перехристилася.

Втомившись бити, дядько Павло підняв Тараса й виніс у сарай.

А щоб хлопець не кричав — заткнув йому рота ганчіркою.

— Я ще завтра прийду. А ви усі, щоб не сміли й близько до сараю підходити! А то всім те буде. Особливо тобі, пискухо! — і рвонув Оринку за волосся. Сарай сам замкнув і ключ поклав до кишені.

Перші хвилини Тарас не відчував нічого: ні полегші, ні зв'язаних рук — нічого. Лежав тільки й мукав у ганчірку: "У-у-у у-у— у-у!.."

Потім довго тремтів усім тілом. І тільки згодом свідомість прийшла до нього і залила бездонним потоком горя.

От воно! Безконечне, безнадійне, чорне, пекуче горе!..

Кричав би: "Люди до-обрі!.. Ряту-у-йте"!.. Але все одно ніхто не почує, бо немає жодних добрих людей на світі й взагалі немає людей... Є тільки оцей сарай, оте клі руки, набряклі ноги, дядько Павло й мачуха... І ніч іде, холодна земля, а більше нічого й нікого нема... Нема ні батька, ні Орини, нема сонця, нема надії, нема життя — нічого нема.

І один тільки образ, вічний рятівник, спаситель світу й його охорона, прилетів звідкілясь на незримих крилах і наче любим теплом повіяло по вогкій і холодній землі, наче запахи десь луки, сади небесні...

— Мамо!.. Де ви, мамо?.. Подивіться, як мачуха мене!.. Не дайте мене, мамо!.. Не дайте мене так в'язати, так бити, мамочко, дорога!.. Та де ж ви ділися, матусю моя!.. Та прийдіть же сюди, розв'яжіть мені ноги, візьміть мене за руку й виведіть звідси, мамо, ма-амо!.. Поведіть мене до своєї могили, розкрийте її й ляжемо удвох до вашої домовини і нехай нас обох засиплють землею, щоб не карався я більше так на цім світі, щоб не знущався ніхто надо мною... Мамо, та приходьте ж скоріше, бо вже сил у мене немає терпіти, і я все одно сам собі смерть заподію...

І ридав, виривався увесь у безумних риданнях, але ніхто не приходив, ніхто не рятував... тільки миші шарудять у соломі.

Довго плаче Тарас, аж поки самі сльози перестають литися, бо їх уже немає.

Темно. Пахне курячим, бо тут усе кури ночували. Чомусь від того чується більша образа.

Руки ниють. Ноги задерев'яніли. Напруженням усіх м'язів Тарас повертається трохи на бік і дивиться у дірку, чи не світає, хоч знав по півнях, що світатиме ще не скоро.

Забувається на кілька хвилин нервовим сном, але й у сні його переслідують кошмари... От підкрадається до нього кішка чорна з довжелезними лазурями й мурчить, оскаливши зуби... Тарас із жахом помічає, що у цієї кішки мачушине обличчя. Кішка визкотить, кидається на Тараса... вгризається в горло і...

І обливаючися холодним потом, прокидається Тарас. Довго не може зрозуміти, де він, чому не Воруються отерплі до безкраю ноги... Потім розуміє

й починає тихо стогнати.

Далі знов якась мить сну... Мачуха вже відьма і тягне Тараса до води. Він пручається, кричить, але відьма з силою тягне, здавила руки й ноги.

Ось вода... ось відьма занурила вже Тараса по шию... ось нахилиє йому голову й пхає під воду... Захлинаючись, з нелюдським зусиллям вириває Тарас голову, але відьма знов хапає, знов занурює...

І так цілу ніч... Стогони, біль в усіх членах наперемінку з жахіттями й короткими

хвилинами забуття...

XIV

Під ранок стало дуже холодно. Тарас дрижав, не попадаючи зуб на зуб, і молив Бога, щоб пускав скоріше сонце на землю. Потім усвідомлював собі, що з приходом дня знов явиться дядько Павло, знов розпочнуться муки, катування — і вже не хочеться ні дня, ні сонця.

І коли він прийшов нарешті той день, і звуки його змінили тишу ночі — Тарас почав нервово тремтіти.

Вуха ловить і визначає всі звуки. От у двір увійшов дядько Павло... От він вітається... питає мачухи:

— А що там наш арештантюга? Не втік?

— Та, здається, ні, — відповідає мачуха. — А проте хто й зна.

От дядько Павло підходить до сараю, одмикає, витягає Тараса.

— Скажеш, де гроші?

— Дядечку, голубчику... та я ж не знаю... я й не бачив і не брав, дядечку, голубчику... Ой-й, не буду! Я більше не буду!.. О-о-ой рятуйте, рятуйте...

Але ніхто не рятував і катування йшло своїм порядком. Тричі за день приходив дядько Павло й тричі бив Тараса до нестями, повторюючи все тільки три слова:

— Скажеш, де гроші?

А Тарас уже й не стогнав, і не кричав. Прийшло якесь отупіння, нечутливість до болю... Тарас уже перестав кричати під різками й це виводило з себе дядька Павла. Він це приписував упертості й ще дужче налягав на руку.

— Ти впертий — ну й я ж, брат, упертий... Ану побачимо хто кого.

І другу ніч провів Тарас зв'язаний у сараї. Тіло все було збите в один кривавий шматок м'яса.

Цю ніч Тарас не заснув уже ні хвилини. Під ранок ізнемігся до краю, обезсилів, і тому, коли знов прийшов дядько Павло й повторив своє сакраментальне: "Скажеш, де гроші?" — Тарас відповів:

— Скажу... я їх закопав у саду...

Дядько Павло з торжеством оглянув усіх присутніх.

— А що? Бачите? О!.. Я, брат, умію з такими розговарювати!..

Тарасові розв'язали ноги, але він не міг іти й падав. Дядько Павло підіймав його ударами реміняки.

Коли ноги трохи одійшли, Тараса повели у садок. І знов утворилася дивна процесія. Попереду, весь побитий, із зв'язаними руками Тарас. За ним дядько Павло з лопатою, далі Оксана, за нею її діти, окрім Степана, а ззаду всіх заплакана, з запухлими від сліз очима Оринка. Її серденько розривалося на частини, але тут вона нічим, нічим допомогти не могла.

Далеко ззаду всіх ішов Степан. Коли Тарас згадав про сад, Степан стривожився. Тому тримався тепер позаду, щоб на випадок чого дременути.

Тарас увійшов у садок і тужливо, безпомічно оглянувся. Він з однаковим успіхом

міг показати на любе місце садка. Несвідомо йшов у напрямі до Степанової груші.

Степан захвилювався й почав одставати. Але в цей момент Тарас показав місце під якоюсь яблунею і у Степана відлягло від серця. Навіть з'язилася на лиці недобра усмішка.

Дядько Павло глянув на землю, потім на Тараса, потім знов на землю.

— Що ж ти показуєш, сукин син? Се ж цілина!..

— їй-бо тут... тут, — лепетав Тарас, сам не тямлючи, що говорить.

Дядько Павло злобно ткнув лопатою раз, другий. Потім кинув лопату й обома руками вчепився Тарасові в волосся.

Крики заповнили садок, лякаючи птиць. Дядько Павло за волосся тягнув хлопця назад у двір. Дотяг, але тут прийшов несподіваний рятунок.

Знайшлась таки одна добра душа й дала дідові Іванові знати, що його онука дядько Павло й мачуха катують уже третій день. Дід устав із місця, і як стояв, пішов з хати. Навіть без шапки, тільки палицю захопив із кутка.

Ще йдучи вулицею, чув несамовиті крики хлопця, отже почав бігти. Чим дужче кричав хлопець, тим дужче біг дід і вбіг, засапаний, до двору, коли саме дядько Павло вовтузив хлопця, впихаючи до сараю.

Стій! — крикнув дід Іван, але тим гайдамацьким покликом, від якого кінь сідає на задні ноги, а з їздця шапка валиться.

— Що ти робиш? Як ти смієш дитину бити? — і щосили ляснув дядька Павла по морді.

— Він гроші вкрав у салдата, — понуро промурмотів Павло.

— А ти бачив? Витрусив?..

Дядько Павло мовчав. Мовчали й усі. Притихли.

— Хто бачив, що він гроші вкрав?

Ніхто не озивався.

— От я зараз спитаю його самого.

Поставив перед собою Тараса і, дивлячись прямо йому в очі, спитав.

— Ти взяв гроші?

Тарас підняв своє змучене заплакане лице.

— Не брав я, дідусю...

Ще кілька моментів дивився в лице дитині дід Іван, потім притяг до себе хлопця й поцілував. Тарас заплакав у діда на грудях.

— Я цьому хлопцеві вірю, як самому собі. Або салдат загубив гроші, або...

Дід повів очима по присутніх. Погляд його впав на Степана. Степан не мав потреби тікати, але не смів і стояти на відкритому місці. Тому він усе вибирав, як би сховатися за чужими спинами. Це не було помітне для присутніх, захоплених власними переживаннями, але дідові Іванові зразу впало в око.

— А ти чого там ховаєшся? Ану йди сюди!

З блискавичною догадливістю зрозуміла Оксана, що її Степанові загрожує небезпека, що він і справді міг узяти ті гроші, і що як це відкриється, то гнів усіх, може,

навіть усього села обрушиться на неї за оце трьохденне катування безневинного хлопця. Все це вона зрозуміла в одну непомітну хвилину, одразу зорієнтувалася й закричала на Степана:

— А ти чого тут стовбичиш? Що тобі — діла у хаті немає? Дитини йди глядіти!.. Геть мені звідси!

Степан не давав двічі повторяти, й одразу ж дременув. Ще ніколи не біг він із такою охотою бавити дитину.

Дід крикнув було: "Ей! Вернись!" — але за Степаном тільки двері хряснули у хату.

А Оксана знала, що не треба чекати, поки на тебе нападуть, а треба нападати самій. І тому почала наступ на діда.

— А вам нащо хлопець? І мого хочете катувати? Мало вам одного, гайдамаки прокляті? Увесь рід ваш шевченківський самі катюги!.. Он ба' як бідну дитину сполосували, що місця живого нема! Це ви не по-людському, а по-чортячому.

Що й усіх здивувала ця тирада, але дядько Павло так прямо отетерів. Вирячив очі на Оксану й хвилину стояв, як ошарашений довбнею бик. Потім ударив себе руками до боках.

— От так баба чортова!..

Сильно сплюнув і пішов із двору. На воротах стрівся з салдатом... Цей підійшов до групи.

— Ну, как дела? Не признается? Хорош гусь!.. Ну только я знать ничево не знаю — мне мои деньги подай и больше никаких.

— А де ж їх узяти? — питав дід Іван.

— А это уж не мое дело. Умел воровать — умей и ответ держать. А ты кто же, старичок, будешь?

Дід Іван звернувся до Оксани.

— Може, там продати що знайдеться?

— А що ж там продавати? Такі достатки, матері їх чорт, такі розкоші, що нема за що й рук зачепити. От понесла мене лиха година за злиднів заміж!.. То сиділа б, як бариня, сама собі хазяйка, сама й господиня! А от же чорт нагодив...

— Може спідницю яку продати? — міркував дід...

— Спадницю, так спадницю — мине все одно.

— Ану піди пошукай справді.

Оксана з неохотою пішла, бубонячи собі під ніс: "Понашивала покійничка спідничок, аякже!..

Винесла якусь спідничину й мовчки подала дідові.

— Що ж, служивий? Чи ми продамо чи сам продаватимеш?

— А дай-ко-ся я погляжу.

Узяв спідницю, вертів її у руках, подивився на світло.

— Што-ш... попробую. А нет — на партянки пайдеть.

Оксана сумно дивилася, як салдат запихав спідницю у бездонну кишеню своєї шинелі. ^"Може, там і грошей тих не було... Краще б пшеницею відбути".

А дідові Йванові, дивлячись на той же рух салдата, прийшла на ум людська поговірка: "Салдат — чесний чоловік, а тільки шинеля його злодій".

XXV

Після того довший час було тихо в хаті. Тарас ходив мов по тяжкій хворобі. Степан сидів тихо-тихенько, щоб і мухи не зачепити. А мачуха, боячися приїзду дядька Григорія, зверталася до Тараса не сказать ласкаво, а хоч по-людському.

Дядько Григорій приїхав, але грози винуватцям не привіз:

Якби наскочив на гарячий учинок, то, може б, і вийшло що, а так, з оповідань, хто й зна як іще воно там було.

І так воно може й скінчилося б, якби не вплутався новий чинник — Марійка.

Раз якось випало так, що Терещенків нікого не було в хаті, самі Шевченки, та й то без Тараса. Григорій щось майстрував. Згадав усю ту подію і голосно сам себе запитав:

— А все ж, де ділися гроші?

Коли поглянув при тім на Оринку, то побачив, що дівча якось неспокійно вертиться.

— Чи не ти часом?

— Ні, татусю, а...

— А що?..

Оринка, не дивлячись на те, що мачухи не було в хаті, боязко оглядалася й ледве чутно прошепотіла.

— Степан...

Дядько Грицько похмурився. _

— Ти сама бачила?

— Ні, я не бачила, а Марійка бачила...

— Як же вона могла бачити, коли...

— Ну, то чула, все одно.

Дядько Григорій узяв Марійку до себе на коліна.

— Ану розкажи, доню, як то було.

Дівчатко, тіпаючися від хвилювання, почало оповідати простими дитячими словами, як салдат звелів мачусі вигнати дітей з хати, але вона вигнала тільки Тараса. А потім і сам салдат пішов із хати, а за ним скоро пішли й "мати" (малій якось не йшло з уст це слово).

— А ми zostалися. А потім Степан як крикне: "Ану марш усі з хати!" То вони й пішли (під словом "вони" дівча розуміло мачушиних дітей). А ми з Йосипком zostалися. А я питаю: "І мені йти?" А Степан каже: "Ну, ти хоч і сиди". То я тихенько сиділа на полу, щоб його не розсердити... А на лаві лежала салдатова сумка... а Степан її узяв... витяг гроші... одна копійка впала на лаву... а Степан підхопив, сховав їх усі в рот і побіг.

Мале аж задихалося від хвилювання. Детальність оповідання вразила дядька Григорія.

— Як же ж ти це все можеш знати, коли ти не бачила?

— Так я ж чула! — аж із здивуванням промовила Марійка, не розуміючи, як се тато,

такий великий, і не розуміє таких простих речей.

Дядько Григорій звернувся до Оринки.

— Ану поклич мені Степана.

Оринка мотнулася й прибігла за хвилину назад.

— Степан не хоче йти.

Григорія це різонуло.

— Як це так "не хоче йти?" Скажи, що я кличу й щоб він сю хвилину був тут.

Оринка вернула знов і сказала, що Степан не захотів іти, а побіг шукати матері. Це вже був прямий виклик. Таких речей батьки не прощають.

За кілька хвилин до хати буквально влетіла Оксана.

— Нащо тобі хлопець? Навіщо тобі дитина здалася? Що ти хочеш робити?

— Він гроші вкрав.

— Це тобі оці наговорили? Ти оцих слухаєш?

— А ти кого слухала, як Тараса три дні катувала?

— Я Тараса не катувала. Я пальцем його не зачепила! То братік твій любезний!..

Уся ваша шевченківська порода такі шкуродери, живолупи! Але я своєї дитини не дам! Не дам, не дам і не дам!.. Хто сміє казати? Хто бачив? Ти бачила? Ти?.. Ти?.. Ти?..

І смикала Оринку, аж дівча мало не падало.

— Я... не... бачила... як крав... я бачила тільки... як пряники їв...

— Пряники їв? То я йому дала! Я!.. Я йому дала пряника!..

— Підожди, — і Григорій одхилив Оксану рухом руки. — Де Степан їв пряники? В хаті?

— Ні... в садку... у кущах...

— Ану ходім.

Григорій і Оринка вийшли. Оксана металася по хаті, хапаючися то за одну річ, то за другу, а потім вибігла й собі.

Оринка вся тіпалася, але йшла певно й доказала точно місце, де Степан, ховаючися, запихався пряниками. Дядько Григорій подивився, але нічого не помітив.

Потім погляд його вдав на грушу. Груша була як груша, але око селянина бачило, що вона і така й не така. Якась вона... торкана. Там бур'янина зломлена не так, хтось мимо йшов та зломив. В дупло лазила чиясь рука, бо трохи моху зірвано, а трохи заяложено...

Дядько Григорій і собі заложив руку.

Налапав дощечку. Витяг. У дощечці було видовбано гніздечко, засунуте трісочкою. Григорій одсунув трісочку — там лежало два злотих, третій, очевидно, розійшовся.

Дядько Григорій мовчки подав дощечку жінці. Та засмикалася було щось говорити, але говорити було нічого, й вона вдалася до другого способу — почала плакати.

— Самі вкрали... підкинули., на дитину бідну звернули...

Дядько Григорій узяв жінку за руку й здавив.

— Слухай, бабо! Говорити тут уже нічого. Бити я твого сина не буду — нехай над

вами Господь помститься за мого хлопця. Але скажу тобі тут так: коли ти не перестанеш над ним знущатися — гірка буде твоя година!

І так здавив руку Оксані, що вона аж засичала.

Степан деякий час не показувався в хаті: Оксана одправила його до Лимарів — нехай буря промине. Аж днів через чотири явився.

Дядько Григорій як тільки побачив його, схопив за вухо. Степан почав верещати своїм отим дивним голосом. Прибігла Оксана, але виривати не посміла.

— Ти ж казав, що не будеш хлопця карати за ті прокляті гроші? А сам б'єшся? Отака твоя правда? Отаке твоє слово?..

— Я за гроші його не битиму. Бо коли невинного ви карали три дні, то що ж треба зробити винуватому? А от я за ним посилав двічі, а він не захотів іти, так за це він дістане. І дістане добре. Щоб знав, що таки я хазяїн у хаті.

Зняв ремінь і випоров Степана, хоч той і ревів і ричав і пробував навіть кусатися.

А Оксана аж із хати вибігла — не могла дивитися, така була жаліслива.

XXVI

І пішло життя двох ворожих таборів в одній хаті. Тараса мачуха не називала навіть по імені, а просто крикне: "Ей ти!.." або... "Будеш їсти?", а до кого це вона звертається, невідомо. Тарас тільки по інтонації догадувався: якщо дуже грубо — значить до нього.

І з Тарасом теж сталася відміна. Раніше він тільки терпів і плакав — тепер почав огризатися. Мачуха бачила в тім поруху своєму авторитетові, але бити вже боялася. Коли пробувала відвести душу у балачках із сусідками, скаржучися на свою долю — й тут не діставала потіхи. Сусідки вислухували, а потім говорили:

— Що ж, голубонько... Воно недурно сказано: як постелеш, так і виспишся. Ви таки, нівроку, не дуже його жалували, а воно, бач, тепер і відригається. Поки був малий — терпів, а тепер підріс — ну і...

І взаємне озлоблення росло. Найбільше терпів на тому Тарас.

Вічна війна, вічна думка про оборону й напад роз'їдали душу хлопця й се відбивалося навіть на його поверховості. То він був якийсь... ясний, от саме ясний. Над усіма його настроями, навіть сумними, панувала ясність. Так і здавалося, що от плаче-плаче хлопець, а потім усміхнеться — і все горе пропаде.

Тепер та ясність згасла. Тарас став понурим, дивився з-під лоба і взагалі почав нагадувати отих базарних псів, які так звикли, що їх усі б'ють, що гарчать навіть на простягнену з хлібом руку і одскакують убік.

Тяжко йому було від тої щоденної війни, але в серце вступило якесь завзяття й озлобленість. Він боровся не тільки з мачухою, а й зі своєю вдачею, бо не в його натурі було ото робити різні капості, а він їх робив. От мачуха принесла води, поставила відра коло дверей, сама відвернулася кудись. Вертається — відра перекинені, вода розлилася, з калюжки мирно п'є курочка.

— Мамо! Це Тарас! — услужливо доносить хто-небудь із Оксаниних дітей, а вона й сама знає, що більше нікому. І бігає двором, трясє кулаками й кричить осатаніло:

— Уб'ю-у-у!.. Обезві-і-чу!.. Та дайте мені ножа-а я заріжу його, проклятого!..

Одного разу мачуха звеліла Тарасові внести дров.

— Сама принеси! — несподівано для самого себе відбуркнув Тарас.

Оксана аж заніміла. Аж за волосся ухопилася. А потім, як відьма, кинулася на хлопця, але той наче ждав того. Якимось чином у нього в руках опинилася ломака й він, весь побілівши, задихаючися, крикнув:

— Не підступайсь!.. Уб'ю!..

Оксана аж присіла. Тарас кинув ломаку й вибіг. Показалося, що нервові напруження було надмірним і розрішилося рясними сльозами. Тарас плакав у тому своєму любимому куточку Желехового садка і плакав так, що душа його розривалася на частини.

Один!.. Один на цілм світі!.. Повна самотність!.. Нікого, ні однієї душі навколо!.. Ні тепла, ні ласки... Вічна ганьба, вічна злоба, вічне напруження, вічна війна...

І в якомусь безтямному пориві упав Тарас на коліна й закричав до Бога:

— Та одверни ж ти від мене, Господи, оцю муку! Та одверни ж , одверни, одверни, одверни!.. — і падав лицем на землю, і бився в риданнях і пальцями шкреб траву.

Коли заспокоївся трохи, довго ще лежав, уткнувшись лицем у траву. Над головою тихо шелестіло листячко, гуділа якась заблукана бджола... Проміння сонця падало крізь вирізьблені між листками дірки — це вже сонце наближалося до заходу.

Тарас вийшов із саду. Довкола було так гарно, спокійно... Село розкинулося на горбах, уквітчаних садками... Хатки біліють.

Сонце заходить... Гори чорніють... Пташечка тихне... Поле німіє... Радіють люди, що одпочинуть, бо це ж субота сьогодні.

Он пастух Ярема череду жене. Підбігають під пугою обважнілі корови, вівці здіймають куряву, а та курява світиться, мов дорога прозоро-чиста матерія на сонці. Наче невидимі руки підіймають десь за кінці ту чудесну тканину й колишуть нею в округлих хвилях.

Деякі корови самі вміють одчинити свої ворота, деяких виходять зустрічати хазяйки, деяким просто зарані одчинено хвіртку й тільки деякі, забуті, стоять перед ворітьми й жалібно мукають. Вибіжить яке замурзане мале й відчинить.

Пастух Ярема... Він і не старий ще, а якийсь... Не то невдалий, не то собі на умі. Може, й міг би справляти яку іншу роботу, а не хоче.

— Не хочу на панів робити. Хай вони скажуться.

І от пасе громадську череду, ганяється за скотиною сам, бо підпасича теж не хоче. Хати своєї не має, а ночує по черзі у всіх хазяїв села. Якийсь обізветься в жарт.

— Чого ти до мене лізеш ночувати? У мене ж і корови нема.

— Мо' завтра буде, а ти, чуй, лучче мене задобри.

Тихо бовкнув дзвін. Повільне глибоке коливання пронеслося понад хатами, понад полями, понад лісом і там десь, далеко в лісі, загубилося в густій траві. Мале лисенятко висунуло носика з нори й здивовано слухало: що то воно гуде таке велике? Потім, злякавшись, шурхнуло назад.

Тарасові хочеться піти до церкви. Там він сподівається* заспокоїтись цілковито.

Подивиться на образи знайомі. Кожна складочка кожного рушника на тих образах йому відома й любовно записана в пам'яті. Кожну квіточку уявить собі, навіть заплющивши очі.

Пішов до церкви, повторюючи слова, які чомусь засіли в голові.

Наставі мя, Господи,

На путь, на путь мой...

Сам доробив до них тоскливий мотив — і від того слова стали виразнішими, глибше проникали в душу й розчулювали. Тарас почув сльози. Тоді почав співати ще голосніше, сам себе розжалоблюючи, і так, плачучи, увійшов до церкви.

Став у темний куточок і молився, як ніколи.

— Настав же мя, Господи, на путь і укажи куди йти!.. Куди мені діватися? Я хотів би вчитися малювати. Зроби так, Господи, щоб мені хоч подивитися, як ото воно вчатися малювати! — і плакав, стоячи на колінах.

Служба кінчалася. Народу було мало. Тихо виходили люди. Все дихало спокоєм віковичної традиції. Мов зачерпнув Тарас з неї великою ложкою й зажив, як ліків.

Додому прийшов нервого ослабленим, але заспокоєним. Усе хотів

пригадати той мотив, на який сам собі співав "настави мя, Господи, на путь" і не міг.

XXVII

В хаті було тихо кілька день, а потім знов пішло те саме. Правда, Тараса тепер мачуха не чіпала. Почала навіть побоюватися його трохи (ану сонну заріже), зате зривала злість на інших дітях: лупцювала Оринку, не жаліла калічку Марію, діставав ляпанців навіть малий Йосипко.

Раз мачуха дуже побила Оринку. Бідне дівча прибігло до Тараса й скаржилося, гірко заливаючись сльозми. Оринка не шукала заступства, вона хотіла тільки вилити горе. Але Тарас зрозумів свої функції інакше. Він хмурих брови, слухаючи, а потім мовчки устав і пішов.

Що було б, якби він застав мачуху в хаті, хто й зна, але мачухи в хаті не було. Зате лежала на подушці її плахта. Це стяглася таки Оксана собі на нову плахту й тепер не могла налюбуватися нею.

Все витягне із скрині й розглядає.

І оце зараз теж любувалася, а виходячи з хати, поклала на подушках. Тарас побачив і, сам не тямлячи що робить, швиргонув плахту в огонь. Саме палилося в печі. Знайшов сокиру під лавою й пішов рубати дрова.

Оксана увійшла до хати, коли з плаhti вже зосталася менша половина.

^ Легко собі уявити, що пережила Оксана. Вона вибігла, своїм звичаєм, на двір — й почала качатися по землі.

— Ой, рятуй-у-йте!.. Ой рятуй-уйте, люди добрі!

Але люди добрі не раз уже чули таку музику із Шевченкового двору, отже уваги не звертали.

Не перестаючи біснуватися, Оксана вбігла в хату, ухопила рогач і подалася до

Тараса. Можливо, що вона проломила б йому голову, але в руках у хлопця була сокира.

Оксана стрибала доколя, як скажена кішка. І вила, й славучала. А Тарас стоїть із зловісним блиском в очах і держить сокиру.

В приступі скаженості Оксана кричить:

— Ой сокирою рубає!.. Ой, спасенні душечки, ряту-уйте!.. Ой! Я тобі ноги поперебиваю!

Хапала груддя й кидала бабським рухом на хлопця.

Але й тут боротьба була нерівною. Хлопець наколов уже дров, їх валялася купа коло нього. Блискавично нахилився, схопив поліняку й зручно, по-хлоп'ячому, швиргонув у мачуху. Поліно луснуло по спині. Оксана впала на землю й качалася, не перестаючи верещати.

Саме на цю картину нагодився батько. Оксана підхопилася і, захльобуючися, захлинаючися, почала беззв'язно оповідати. Мотнулася до хати, витягла недосмалки плахти й совала ними в ніс Григорієві.

Григорій відштовхнув бабу й підійшов до Тараса.

-Ти?

Тарас нічого не відповів.

— Кинь сокиру!..

Чому він так сказав?

І чому на якусь долю секунди довше залилася сокира в руках хлопця?

Але кинув.

— Іди сюди!

Підійшов.

І тут почалась огидна сцена. Все міг простити дядько Григорій, але нищення добра, як селянин, він простити не міг — і бив Тараса. Бив без жалю, жорстоко. А Тарас... Не крикнув, не застогнав... тільки серце його обкипіло кров'ю й великим жалем на батька. На батька, що не розпитався, чому так сталося, а прямо почав з биття. Це значить, що вже зовсім нікого нема на світі. А коли так, то й жити нема пощо — і темна думка застелила мозок Тарасів.

Витерпів кару, не видавши й звуку. Коли батько кинув бити, лежав і далі, уткнувшись лицем у траву.

Тривожним рухом ухопив його батько за плече й перевернув. Лице було помертвіле, губи сині, прикушені, з кутика сочилася кров.

Мов одірвалося що в душі дядька Григорія — так безумно жаль стало йому цього хлопця, але...

Але він не вважав можливим підняти його, приголубити, попросити прощення. Він тільки сам тлумив у собі схвилювання і, забравши сокиру, пішов у хату.

В хаті була сама Оринка. Вона тихо плакала, встромивши личко в рученята. Григорій подумав, що це вона плаче із жалю за Тарасом, але потім помітив, що це не так.

— Била? — спитав коротко.

Дівчатко ще дужче заплакало, Грицькові нараз стала ясною вся картина.

Це ж, видимо, мачуха побила Оринку. А Тарас, ма'ть, заступився. А мачуха тоді й його. А він тоді, у нестямі, взяв та й укинув плахту у піч. Само собою, він вину ват, це правда, але ж...

І гірко стало на душі у дядька Григорія. Бідна дитина... Бідні взагалі мої діти... І за чий гріх вони так терплять?

Дядько Грицько оглянувся. І якби Оксана оце була в хаті, не цілою, мабуть, вийшла б вона з рук чоловіка. Але її не було.

Рвонув шапку з кілка й майже вибіг із хати.

Тарас все лежить, як і лежав. Підбігти б до нього, обняти, пожаліти, але замість того спішним кроком і мовчки дядько Григорій іде мимо.

Пішов прямо до батька.

Тату! Що мені робити? Узяв сатану — і життя нікому немає. Дітей б'є, їсти їм не дає, з хати вигонить, знущається. А що вже бідний Тарас від неї терпить, так і не доведи Мати Божа!.. А я не можу на те все дивитися. Я мовчу, але мені від того ще тяжче. Серце у мене крається... І що мені робити, як із того пекла вилізти — і сам не знаю.

Дід похитував головою.

— Чорт же її знав, що воно таке вийде. Говіркували люди, що баба з норовами, ну щоб уже аж так — хто ж його знав?.. Може, ти б її вичубував гарненько, то вона й пом'якшала б, га?.. Це штука помічна, сильно помічна.

Дядько Григорій тільки рукою махнув.

— Ні, тату, не така це людина. Я вже пробував і прозьбою, і прозьбою — один чорт. Така вже вдача самашедча.

Григорій оповів сьогоднішню подію, як вона йому представлялася, і в його оповіданні Тарас вийшов героєм, оборонцем сестри, який ще до того й потерпів безвинно. Особливо подобалося й батькові й дідові, що хлопець витерпів езекуцію й не писнувши.

— Я вже грішний чоловік, надавив б'ючи. Аж злість мене тоді узяла. Та чого ж ти, думаю, сукин син, не кричиш? Кричи!.. А він як води в рот набрав!

— Молодець! Козацька вдача!..

І ввадили з дідом Іваном, що треба так чи інак якомога розлучати Тараса з мачухою.

■ По-моєму так: ідеш куди — бери й його з собою. Ідеш під хуру — бери й його з собою. Одно що в хаті потихшає, а друге — хлопець світа побачить. Тай тобі поміч.

— Та то така поміч...

— Чому? Хоч цеберку подержить — і то...

Та, мабуть, доведеться так зробити, як оце ви, тату, кажете. Казав прикажчик, що пошлють мене скоро до Києва — справді візьму лишень і Тараса з собою.

— О-то-то! А діждем через літо — восени непременно віддай його в школу. Він же так був гарно узявся.

— Та він то гарно береться, ну тільки ж дяк у нас...

— Дяк то правда. Ну, вчитися всячески ж треба.

— Я знаю. Я навіть...

Дядько Грицько зупинився. Він хотів сказати, що носить у собі таємну думку — вивести Тараса на священика. Але чомусь промовчав. Нехай колись.

— Я оце чую, — казав далі дід, — що дяк хоче знов учнів набирати й обіцяє, що не буде так бити. Це йому, мабуть, отець Григорій добре чуба намняв. Батюшці, мабуть, і самому соромно. Захотілося, бач, стихарнош дяка — от і получив. Що скільки я себе пам'ятаю — все була у нас школа у селі, а тепер нема.

Грицько пішов додому трохи заспокоєний: яка-не-яка порада, а все порада.

XXIX

Вже було притемно, коли підходив до двору. Входячи в ворота, побачив якусь фігуру, що метнулася до клуні.

Григорієві одразу здавило серце. Мов шпигнуло щось. Не здаючи ще собі рахунку, побіг.

Клуня одчинена. Всередині темно.

— Тарасе! — гукнув, йому здавалося, що це конче мусить бути Тарас.

— Тарасе! — ще дужче гукнув дядько Григорій, мовби в степу.

Відповіді нема, а між тим Григорій чує якимсь особливим чуттям, що таки тут є хтось у клуні.

Розчепіривши руки, Григорій почав обходити клуню. Натикався на граблі, стовпи... Потім якесь страшне раптовне почуття обхопило його й він прожогом мотнувся з клуні.

Вбіг до хати. Вхопив каганця.

— Куди береш? — крикнула Оксана.

Тепер уже не міг бігти. Ішов поволі, затуливши каганця широкою чорною долонею, а щось гнало, гнало його бігти, бігти, бігти...

Високо підняв каганця над головою. На бантині верхи сидів Тарас і лагодив собі петлю на шию.

Побачивши батька, судорожно смикнув верьовку й кинувся вниз головою.

Верьовка дьорнулася під вагою тіла й на якийсь момент воно повисло під бантиною. Погано зладжена петля розшморгнулася й Тарас важко гупнув на землю.

Григорій кинувся до нього, трусив, кликав по імені. Потім, наче аж застогнавши, відірвався від хлопця, вибіг, ускочив у сіни, вхопив відро з водою.

Біг неловко, держачи відро перед собою, й одразу вихлиснув усю воду на Тараса. Хлопець не поворухнувся й не приходив до тями.

Дядько Григорій узяв мокре тіло на руки — воно мертво обвисло, голова теліпалася.

Вніс до хати. Там горів уже другий каганець.

Оксана, побачивши мертве і мокре тіло, застигла на місці, а потім почала задки, задки одступати, одступати й опинилася аж у кочергах, притулившись спиною до рогачів.

Та й усе в хаті оніміло. І тільки одна мала Оринка знала свій одвічний жіночий

обов'язок: кинулася до полу. В одну мить розкидала лахміття, поклала подушки, й поки дядько Григорій із тілом дійшов від порога до полу, вже все було готове.

Обережно поклав Григорій хлопця й почав мняцкати йому груди, живіт... В хаті було тихо, як у могилі.

Тарас легко і довільно зітхнув... Дядько Григорій випростався й перехристився.

Хата ожила. Григорій скидав з хлопця мокру одежу. Оксана приготувала чисту сорочку і з перебільшеною услужністю подавала її чоловікові, а потім метнулася до своєї фортеці — до печі й почала там совати горшками то туди, то сюди, хоч піч була вже холодна.

Але не врятувала її й піч. Коли дядько Григорій, переодягши хлопця й уклавши його кожухом, глянув на Оксану — вона здалася йому такою гидкою, таку відразу почув він до цієї злої, огидливої жінки, і такий біль за хлопця, зневаженого, зобидженого, доведеного до думки про самогубство, і то не в наймах де-небудь, а в рідній у батьківській хаті, що дядько Грицько підійшов до жінки, розмахнувся і щосили вдарив її в лице.

Оксана крикнула й відрухово хапнулася за рогац. Вона не думала оборонятися, це був рефлексивний рух, але дуже невдалий. Якби вона тільки заплакала або навіть тільки закричала — на тому ляпасі все й закінчилося б. Але вона схопилася за рогац — і це обізлило дядька Григорія до самозабуття. "А-а-а-а!.. Так ти ще за рогац хапаєшся, падлюка? Так я ж тобі докажу рогаца".

З голови Оксани моментально злетів очіпок і волосся її опинилися в руках Григорія. Оксана заверещала на всі жили. Дряпалася, кусалася і все норовила вдарити Григорія пониже живота, але він її згріб уже як слід і духопелив без милосердя.

Діти Терещенки кричать, як несамовиті. Оринка, тіпаючися, засунулася в кут. Марієчка з переляку зібгалася в грудочку й не дихає. А на домір усього прокинувся малий Йосипко й почав галасати на все горло.

Оксана, в'ючися в міцних руках Григорія, кричала синові:

— Степане!.. Степане!.. Бери поліно та бий цього чортяку!.. Бий по ногах!.. Бий по голові!.. Бий по чому попало!..

Степан, ревучи, як то він умів, ухопив поліно й таки насправді ладився вдарити. Григорій обернувся, побачив хлопця з поліном і одним ударом ноги відкинув його геть аж під стіл.

Скориставши з моменту, Оксана вирвалася й кинулась навтьоки. Григорій одним скоком наздогнав її, схопив за розпатлане волосся й щосили смикнув назад. Оксана хряснулася на спину й біла голими дебелими ногами об долівку, високо їх підіймаючи.

А на всю цю дику, пекельну сцену дивилися з-під кожуха великі перестрашені очі хлопця... Дивились, а десть там у мозкові незримо печаталися слова: "Не називаю її раєм, тії хатиночки в гаю..."

Частина п'ята

ПО ЧУЖИХ ХАТАХ і

І дивно якось стало у хаті Шевченків після того. Усі чули себе ображеними й

нещасливими.

Оксана рвала і метала, але бити вже нікого не відважувалася. На вулиці всім хвалилася, що чоловік збив її на макуху й то хто й зна й за віщо. З-за стервяка, падлюки хлопця, що вмисне взяв воловід, аби славу тільки навести. Дітей своїх учила ненавидіти й Тараса, й вітчима, що бив маму через Тараса.

Григорій чув себе нещасливим за всіх, чув себе і тільки себе винним, що от утворив таке життя дітям. Та властиво й не життя, бо хіба ж це можна назвати життям? Ні, це не заслуговує такої назви.

Бідно, убого жив Грицько із своєю Катериною, але в хаті було тихо, лагідно. То була одна з відмін життя — так зване "бідне життя". А це, що тягнеться тепер — йому й назви немає. А головне — не видно виходу. Хіба порозганяти всіх дітей, щоб уже цілком було, як у пісні:

Добра була жінка першая.

А другая не такая:

Що з першою дітей мав,

А з другою розігнав.

І вже найтяжче всіх було Тарасові. Тепер уже всі ангели відлетіли від нього. Не товпляться питання в голові безпереривною чергою, не кипить робота власних відповідей, не тягне нікуди йти, нічим любитися, ні навіть говорити. Сяде й сидить на одному місці. Крикнуть йому, щоб ішов їсти — устане й попоїсть мовчки. А не крикнуть — сидітиме й сам не попросить. Мов справді вернувся з того світу й ніяк іще тут не привикне.

А дядько Григорій дивиться, як в'яне молода душа — і більше хмуриться його чоло, безвідрадні думи осідають. Він теж не бачить виходу і вже цілковито замикається в собі. Раніше любив, коли приходили до нього люди, а він їм читав "Четї-Мінеї" у неділю, а тепер ніхто й порога не переступає. Спочатку це здавалося Григорієві тимчасовим (воно минеться), але тепер він бачить, що це вже назавжди, а від тої свідомості більший камінь навалюється на серце, нижче хилиться голова. Не хочете до мене ходити? І не треба. Просить не буду...

Погляне-погляне на дітей — і кричати йому хочеться. Що він їм дав?

Марієчка, сліпа калічка — яке вже там її життя на божім світі? Он тліє, мов воскова свічечка.

Оринка... тиха безпорадна хазяєчка маненька. Так уже старається, так уже годить мачусі, а все не входить. Йосипко... Багато ще сліз проллє, поки видibaє.

Але найбільше зупиняється думка чомусь на Тарасові. Не такий він, як усі діти. Чудний якийсь... Сказати би ледачий — так ні. Сказати би одної клепки не вистачає, придуркуватий — так теж ні, хоч часом інакше й не скажеш, як дурень. Ну подумайте самі. Пошлеш його, як путящого, за ділом, а він пішов — і як у воду впав. Ждеш, ждеш — нема. Коли являється. "Де ж ти був?" Мовчить. "Чого ж ти мовчиш? Де був?" Мовчить. Чи то йому сором признаватися, чи впертий такий. А люди потім переказують, що бачили: стоїть собі, кажуть, серед поля, мов дурень, та дивиться, як

сонце заходить.

— Граки летять, а він голову задер і веде за ними очима. Я підходжу, кажу: "Тарасе! А за яким ото ділом тебе батько послав? А він глянув на мене та так якось чудно — мов дивиться й не бачить.

А потім зітхнув, подався нога за ногою. Ну, думаю собі, небагато ти так, братухо, наробиш. Чудний він якийсь у тебе, Грицьку. Ма'ть так, що не буде з нього толку.

І отак усі, усе село. Не буде, кажуть, з нього толку, а Грицькові аж досадно. Чому це їм саме Тарас зав'яз у зуби? Є ж і інші діти на селі, з яких теж толку не буде, а от про них чомусь і не говорять. А Тарас прямо сіллю в очах усім стоїть. І галдяться і галдяться...

А воно, коли хоч, то й не віриться. Правда, особливий він якийсь цей хлопець — і, мабуть, що й людина вийде з нього теж якась особлива... Писар або чиновник який... приїде в село з бубенцями... "Дарагіє крест'яне!.." Пху! Щоб ти був малим здох!

Ні, вже як не прикидай, а нехай лучче буде хліборобом. Хоч воно й нам не мед, а все ж лучче, як у падлюки йти. Хіба якби священиком... але це діло трудне... не нашому брату добиватися. Зрештою, оце буду в Києві, мо' в кого розпитаюся.

Рисувати пнеться... щось рисування все йому в голові. Може, маляр з нього вийде, образи малюватиме? Що ж... і це діло, сказати, непогане, ну тільки п'яниці всі вони, оті малярі...

А тим часом вияснилося для дядька Григорія, що дійсно треба буде їхати до Києва. Рішив конче узяти з собою Тараса. Запитав:

— А що, сину? Хотів би ти зі мною доїхати до Києва.

Думав, радості не буде кінця. А Тарас тільки глянув, мовби говорив: "Що ж... як до Києва, то й до Києва — мені усе одно..."

А за день виїзду... Злізло воно на воза, свитеня під себе вместило, сидить, згорнувши руки. Подививсь-подививсь Григорій і мало не заплакав.

Це якби мати випроводжала... І пампушечок би напекла, і сорочечку на переміну дала, і десять разів вибігла б подивитися, чи не твердо, чи не муляє, і кожушанку непомітно вкинула б до воза — "бо воно таки що тепло, то тепло, а в дорозі всякого буває. Змерзне дитина, а кожух як нахідка. А ти там, старий, той... наглядай. Бо тобі ж нічого, а воно ж дитина..."

І ще тисяча неначе непотрібних слів, неначе непотрібних рухів, а в них усіх по дрібочці отого великого, що називається материнська любов.

І от нічого з того. Сидить собі сиротя: ноги порепалися, на голові вороняче гніздо, обличчя схудле та сумне-сумне таке... Ех, Тарасику!.. Невеселе, брат, твоє життя у батьківській хаті. А я що? Рад би тобі й неба прихилити, а що вдію? І матері твоїй такого ж прибаг... Яка була весела та жвава дівчиною! А як вийшла за мене — мов у воду впала...

І поїхали батько з сином. Батько неговіркий, а син і того більше. Так і їдуть мовчки.

Та все ж, коли проїхали знайомі місця — наче ожив трохи хлопець. Розглядатися почав. А питати нічого не питає. Тільки згодом уже запитався

— А то що?

— Завадівка.

— Що ж воно таке?

— Містечко неначе.

Ото й по балачці.

Переїхали Завадівку. Показалася річка, а за річкою теж неначе містечко.

— А то що?

— Корсунь.

— А що то за річка?

Рось.

Під'їхали до річки, взяли бріdkом — глибоченько таки. На тім боці на гору трохи. Батько устав, підхльостує коня. Тарас і собі вставати.

— Сиди, сиди — чого там...

А Тарас таки зіскочив і вибіг поперед коней. Та як глянув — "а там тільки мріє!.." Степ!.. Та такий ясний, що аж голубий неначе. І хмари по ньому ходять, мов озера рухомі. Аж співати хочеться, дивлячись на нього, і плакати. Чапля від ріки піднялася, важко махає крилами і, мов розтоплюється, никне в блакиті. Щось росте в Тарасові, щось хвилює і підіймає, несе, а серце б'ється радісно.

Батько вже виїхав нагору, дивиться на свого сина. А син і не бачить нічого і не чує. Стоїть, зачарований, а дядькові Григорієві здається, що над отою розкуйовдженою головою мов сяйво яkесь стоїть. Зупинив коня Григорій, дивиться на сина й дивується. Он містечко Корсунь. Інше хлоп'я дивилося б на містечко, на великі церкви, бо в селі ж виросло, нічого не бачило. А цей угапився на степ, мов зроду степу не бачив. Аж не втерпів Грицько, крикнув:

— Тарасе! А що ти там на степу побачив?

Хлопець підняв ясні очі на батька й усміхнувся. А від того усміху лице мов освітілося.

То я... надумав собі... як по такому степу козаки бігли б...

— Які козаки?

— Запорожці. Що в червоних жупанах, на вороних конях, а зброя аж сяє...

Знизав тільки плечима дядько Григорій і нічого не сказав. Його предки не донесли до його пам'яті про те, що на цьому степу дійсно бігали козаки сто п'ятдесят літ тому назад, виграючи битву під Корсунем.

І вже гарно стало Тарасові. Десь там іззаду, у тумані, у безодні zostалися і мачуха ненависна, і Степан, і вічна колотнеча, образи і глум... Нічого того тут немає, у благословенному цьому степу. Жайворонок незримий... ховрашок он вибіг, свиснув і сховався — ма'ть побачив шуліку.

Ага! Он і шуліка. Кружляє повагом, а з його очей мов дві стріли простягайся аж до землі і нишпорять у кожному кущику травички, у кожній ямці.

А он коняка пасеться, і в гарячому повітрі здається, що вона мов танцює:

то підійметься вгору, то спуститься вниз... і міниться, і ламле контури.

І квітки, квітки, квітки... Яке багатство, яке море квіток! Червоні, голубі, рожеві, білі — мов славословіє якесь!..

А далі — лани протяглися. Дмухне вітерець — і тихою хмаркою легкою здійметься пилок над блідозеленим морем. Це жито красує...

Цілком розвеселився Тарас. Очі засміялися.

— А ото що, тату?

— То "поселення". Дев'ята рота.

— Яка дев'ята?

■ Та це, сину, таке, що не знаю, як тобі й розказати. Поробили з мужиків хто й зна що: салдатів не салдатів, а так, не розбери Господи. По барабану встають, до барабану лягають, по барабану на поле йдуть, по барабану з поля вертають. Усе життя у них іде по барабану. І свого нічого нема — усе казённое. І хата казённа, і коняка, і плуг. І діти навіть — і ті не твої. Як тільки піросло-зараз його забирають, муштрують. Твоє діло тільки родити та виховати, щоб на ноги знялось, а там уже все за тебе зроблять. Ех!.. Знушаються над народом.

Дядько Григорій сплюнув.

— І все це робиться для народу!.. Щоб нам було лучче. І який чорт що де не вигадася — все це на нашу голову, будь ви трижди всі прокляті з вашими витівками.

Ночували в балці. Батько каже, що називається "Дідова Балка".

Гарно там. Ніч тепла видалася. Вогник розвели, каша вариться — і серед земних просторів робиться якийсь затишок. Піде Тарас збирати дрова далеко, а вертає до вогнища — і усміхнутися хочеться: мов до рідної хати вернув. А батько такий близький, такий милий здається.

От і каша закипіла. Посідали, довечеряли. Чомусь зайшла розмова про людську силу, про сильних людей. Батько згадав про борців. Ще й не чував про них ніколи Тарас.

■ Я, сказати, сам їх не бачив, ну тато розказують, що іменно ходили борці. Оце прийде, кажуть, у слободу, вивбираний такий, що куди тобі! Коня розсідлає, пустить у хліб пастись, а сам виходить на базар. Каже винести стіл і кладе на стіл сто рублів, а то й більше. І викликає проти себе борця. Ото й виходять боротися хто дужчий, і боряться. Як подужає мужик борця — бере сто рублів. А як борець подужає, то мають люди йому заплатити такі самі гроші. А як не сплатять — лізе на дзвіницю, здіймає дзвона й гуля в слободі, поки люди не викуплять дзвона та не заплатять за всю його гульню.

Тато розказували, що їх дід, а мій би, сказати, прадід, сильний був дуже. То раз приїхав такий борець до Кирилівки — та здоров'ючий такий: усю слободу перекидав. Що тут робить? Ану, кажуть люди, давайте сюди Грушівського — чи не вкладе той. Туди-сюди — нема Грушівського дома. А де він? На полі. А ну хто ближчий — запрягай коня та жени. За яких півгодини — катерять діда на весь дух кінський.

Привезли. Спустили їх одного на одного. Той здоровий, а той іще кращий. Узялися так же шаліко дід із тим борцем за руки — а тоді боролися так, що брали один одного за руки повище ліктя. Та як черекнув дід того борця чепурненько, так йому й ноги з

колін повискакували.

Давно вже не було так тихо й лагідно на душі у Тараса. Наче сон тяжкий, мара жасна відступили кудись.

Лежав на возі, дивився в безконечну глибіню неба, рахував зірки над головою, слухав тиші бездонної — і відпочивав.

Батько став на молитву і його шепіт гармонійно єднався з молитвою ночі, журкотом струмка, що біг із криниці, і з шелестом крил заблудної птиці: прилетіла на світло вогнища і побачивши людей, міцно одразу стріпотіла крильми й зникла у темі ночі.

— Це чиясь душа, — проговорив дядько Григорій, перериваючи молитву, а потім знов зашепотів: "Господи, спаси й позбави нас і усіх людей..."

— Спи, Тарасе...

— А ви, тату?

— Та я побережу коня трохи. Бо хоч воно й не траплялося у Дідовій Балці ніколи нічого, а проте... краще як краще. А ти вкривайся та спи.

Тарас підтяг далі свиту, зітхнув подвійно, як ото малі діти: наплачеться-наплачеться, а потім зітхне отак — і всі болісті наче скине з себе,

Полежав іще трохи і непомітно заснув із тихою усмішкою на устах.

II

Київ, як це не дивно, одразу не зробив на Тараса великого видимого вражіння — бодай так здавалося дядькові-Григорієві. Він думав, що як селянське хлоп'я допаде до такого великого міста, то тільки й знатиме, що роззявлятиме рота на всякі диковинки, а Тарас дивився на те все якось цілком рівнодушно.

— Садків багато, — тільки й зауважив.

Он ба — на садки звернув увагу! Чудний хлопець!.. Шовковицю помітив. Питає — що то? Дядько Григорій розказує, як уміє, про шовковичного червяка, про шовк.

— Бачив у церкві покровець на чашу?

— Ото блискуче?

— Ага. Ото ж і єсть шовк.

Тарас слухає, розглядає, але якось спокійно, без захвату. Захват почався з моменту, коли Тарас побачив Дніпро.

На Поділ з'їздили через яр Гончарі й замалим не поламалися. їхали вузькими вуличками густо залюдненого Подолу. В однім місці довго не могли розминутися — руками вози переставляли. Та брудно так.

Деякі вулиці помощені обаполками, що аж танцюють як на них з'їдеш, а грязюка чвіркає на сажень уверх.

Хатки маленькі і все більше всередині дворів, так що мало їх і видно з вулиці. Ото тільки що не соломою криті, а гонтом.

Але от в одній з вуличок блиснула сталева смуга.

— А що то за річка, тату?

— Та тож Дніпро.

Дніпро!.. Той самий, що на ньому Січ Запорозька стояла! Той самий, що ним на

байдаках до моря козаки пливли! Серце Тарасові чомусь радісно затріпотіло.

А коли віз виїхав на набережну — Тарасові захопило дух. І не бачив уже ні смердючого бруду роз'їдженого берега, не чув криків базарних — весь потопився у тому блакитному просторі, що розлягся перед очима й здавався безконечним.

Батько зупинив воза й ладився кудись іти.

— Ти ж не злазь із воза, Тарасе, — а Тарас тільки рукою махнув: куди там, мовляв, я буду злазити.

Батько вже пішов, а Тарас не помітив навіть коли і куди. Дивився і не міг надивитися. Хотів усе зразу охопити очима й увагою, але того всього було занадто багато.

Берег весь заставлений човнами. Тут і малі, тут і великі, тут і такі величезні, що вся наша хата кирилівська може туди влізти. Люди щось носять по дошках на спині, кричать, лаються. Скрипить якась машина, вози під'їздять і виїздять, паровиці. Он бочка зірвалася й покотилася. Та як булькне в воду — аж усіх людей забризкала!.. А за нею біжить єврей у лапсердаку, кричить як божевільний, за пейси себе рве — замалим у воду не вскочить за тою бочкою.

А по синій безконечній простороні повзуть і туди і сюди човни. І з парусами, і на веслах. Аж завидки взяли Тараса дивитися, як такі ж хлопчаки, як і він, сідають у човен, беруть весла й їдуть. Регочуть, бризкаються, стрибають голі прямо в воду з човна й пливуть. Пес якийсь серед них затесався й собі плаває, весело погавкуючи. А Тарас і плавати не вміє. Хіба в нашім потоці навчишся?

А он якесь одоробло притягають канатами до берега. Човен — не човен, хата не хата... Мов звірюка яка на воді лежить. Поклали дошки, збігають туди люди, стрибають у дірку й пропадають там. І скільки їх уже туди стрибонуло, а й ще біжать.

Щось із десятків човнів маленьких, чорних, швидко-швидко сунуться серединою ріки. От вони, так само швидко, звертають до берега. А берегом біжать уже їм назустріч перекупки з корзинами, євреї, якісь жінки, чоловіки. Та так летять, аж наче наввипередки.

І не встигли човни пристати до берега, як уже коло них зчинилася ціла колотнеча. Срібна риба літає в повітрі, до неї простягаються десятки рук, кошиків, роззявлених торб. Рибалки кричать, євреї кричать, перекупки кричать.

Волів дядько хоче напоїти, а вони, як і Тарас, уперше бачать велику воду й бояться йти. Дядько б'є їх палкою, а вони задкують.

Над водою літають якісь білі птиці — аж крилом води черкають. Невже ото вони рибу ловлять? Так і єсть!.. Он одна ухопила рибину, і вже, закричавши побідно, почала здійматися вгору, як рибина стрепенулася й плюхнула в воду. Га-га!.. Шукай тепер!..

— Хлопче! Що продаєш? — гукнув над самим вухом різкий голос. Тарас оглянувся — циган!.. Та страшнючий! Обірваний, чорний, білки очей поблискують. Тільки що ножачки немає за поясом. Тарас ізлякався:

— Я... не продаю... то батько...

— А батько твій де? — і бистрими рухами рук почав обмацувати всі мішки, мов

забирався аж у саму їх середину.

Тарас не знав, що робити. Йому здавалося, що треба якось боронитися від цигана, але як то зробити, коли циган такий страшний?

Нараз почувся голос.

— Ей, цигане! Ану не лізь!

Тарас глянув. Коло воза, обіпершися на нього спиною й ліктями, в недбалій мальовничій позі стояв молодий красивий дядько. В полотняній сорочці й штанях, на голові чорна смушкова шапка. В усій цій фігурі пробивалася якась лінива гордість.

— А що — ти хіба хазяїн до цієї фури? Ти?

— Але ж бо й не ти.

— А як не ти хазяїн, так ти й не мішайсь.

— А як не ти хазяїн, так не мацай чужих мішків.

— А твоє яке діло?

Дядько помовчав, але так, що ця мовчанка говорила більш за слова.

— Знаєш, що я тобі скажу, цигане?.. Лучче одійди ти від чужого воза. А то скоштуєш пужална та ще й кизилового.

— А може у мене діло до хазяїна єсть!

— От і приходь, коли хазяїн вернеться. З ним і будеш говорити.

Циган, щось незадоволено мурмочучи, відійшов. У Тараса відлягло від серця.

— Отак лучче! Ба' яке стерво! Думає, як хлопець сам коло воза, так уже й людей на світі нема.

— А йому що? Не вдалося тут — поживиться в іншому місці.

Це був уже другий голос. Тарас спочатку й не розібрав відкіль він іде. Показалося, що з-під шкір, накиданих на Їозі, не видно ні голови ні ніг — самий голос чути.

Тарас переконався, що його діло не тільки любитися Дніпром, а й стерегти воза. Добре, що знайшлися люди та приглядали, а то нагрів би циган чого доброго.

Скоро прийшов і батько. Завернув воза, поїхали назад.

— А це що за будинок?

Ратуш.

Таких здорових домів не бачив ізроду Тарас. А башта яка! Куди вища нашої дзвіниці. І двоглавий орел золочений на башті рухається. І годинник з усіх чотирьох боків видно. Оце так шту-ка!..

Передзвін цього годинника зовсім зачарував Тараса. Дзвіночки дзвеніли. Та так же гарно, що й вік цілий слухав би й не наслухавсь.

Недалеко від ратуші під кам'яним склепінням побачив диво: людину з каменя вироблено. Та людина держить кружку, а в ту кружку безперестанно ллється вода. А звідки вона береться хто й зна.

— Тату! Звідки та вода береться?

— А он з тої гори. Трубами проведена.

Коло ратуші мурований будинок — корчма. А коло неї звичайна картина, одна з тих, на які Тарас міг досхочу надивитися й у себе. Тільки тут це в більшому масштабі, а

тому огидніше.

Он двоє обнялися й ледве тримаються на ногах. Один ригає, а потім тут же сідає в грязюку й бабрається там руками — чогось шукає. З дверей корчми вибігла розпатлана дівчина і, кричачи несамовито, помчалася між возами, а за нею женеться п'яний салдат і лається. Тарасові дивно: чому люди тут роблять стільки непотрібних і непотрібних речей замість того, щоб любитися красою Дніпра та слухати любого передзвону отих дзвіночків на ратуші?

Ринок заповнений увесь ятками, халабудами. М'ясиво висить, а мухи його обсїдають — аж чорно. Риба і свіжа й солоня й в'ялена валяється прямо на землі. Дьоготь у шеритвасах? Важниця лапаста й мірка коло неї четверикова. І всюди товчється нарід. Іменно товчється: і не продають, і не купують, а тільки товчуться. А батько кажуть:

— Це, брат, зараз тут іще тихо. А от ти б подивився у ярмарок на Знесення або у першу суботу великого посту — от коли б ти подивився що тут робиться! А за контракти так я вже й не кажу. На контракти що не привези — усе куплять. Піску віз набери — й то продаси. Ляшви як понаїде! А грошей у них багато. Грахвиня Потоцька приїздить. Живе тут два тижні, і за ці два тижні платить чотири тисячі карбованців за квартиру! Чотири тисячі карбованців за кілька кімнаток та ще й поганеньких!

Тарас не розуміє ваги цифр і йому було б так само однаково, якби сказали й сорок тисяч. Зрештою, він мало й чує, бо задивився на Братський монастир напроти ратуші. Довжелезний і височенний мур, а за ним будинки білі, великі.

— Це школа, де на високих попів учаться, — пояснює батько.

По асоціації уявив собі Тарас свою школу, облуплену й задрипану. Отут би повчитися, да!

І мов відповідаючи думкам Тараса, а може, своїм власним, дядько Григорій сказав.

— От би де тобі повчитися, Тарасе, — правда?

Їхали далі, мимо будинків, безконечного числа церков. Деякі з них дядько Григорій умів назвати: "Ото Миколи Бережного, а ото Миколи Критійського".

Дуже багато старців ходять вулицями і поодиночі й купами. Сидять під парканами, гріючися на сонці та б'ючи воші. Сплять, розкидавшись в лахміттях, іноді так, що не сором було б і прикритися. І жінки й чоловіки — всі разом.

Той розмотує роз'ятрену ногу й пальцями витягає з рани гній, той згинає здорову ногу й підв'язує милицю. Там випивають навхильки, витягаючи заїдку з торб. Брудна безсоромна лайка висить у повітрі.

Тарасові дивно. У них у Кирилівці теж є старці, але вони з честю і, сказав би, з достоїнством носять своє звання людини, яка знаходиться на соціальному утриманні. Коли ти пройшов і не дав старцеві, то він так само подякує гречним словом, якби ти й дав. А тут — услід несеться забориста лайка й ряд таких побажань, що молоді дівчата затуляють вуха й стараються скоріше пробігти вулицю.

Дивує це все Тараса й він вимовляє задумливо:

— Стільки монастирів — і стільки старців.

Батько поглянув на сина й не сказав нічого. І знов крутилися вузькими вуличками, стрибаючи по коліях та грудняку.

— Он ба' які вибої! — казав дядько Григорій. — Це і поламатися недовго.

— Тут тільки зимою їздити, — каже Тарас.

— А зимою думаєш краще? Як забіжать сани у затоки — того й дивись, що заробиш по потилиці від якого "ямщика" з подушкою на голові або дишлем у спину від панської карети. А то ще де візьметься жандар на коні або донець із нагайкою. "Куди прьоссі, хахол? Варачайсі назат!.." А куди його й вертатися, коли повернути ніяк: зимова дорога на одну колію, зверни з неї, то й не вилізеш. Як хтось поламався та дорогу загатив — ото й стій, дожидай щастя.

Дядько Григорій справився із своїми, чи то панськими ділами й заїхав на ніч до брудного якогось заїжджого дому. Двір досить великий, повітки кругом для возів, але нашим кирилівцям не вдалося знайти місця під повіткою — ледве зуміли стати серед двору, хоч там грязюка по ступиці.

Тарас дуже стомився і фізично, і духовно, отже заснув зразу. Крізь сон чув, як до батька ліз якийсь обідранець і все предлагав заграць у карт. Дядько

Григорій спочатку відповідав гречно: "та я не вмю", "та відчепись", потім пробував відмовчатися, а нарешті просто вилаяв і погрозив набити морду.

III

Слідуючий весь день присвячено було ходінням по святих місцях. Насамперед подалися до Печерську. Дороги можна було не питати, бо туди направлялося русло богомольців. З клуночками, саковками, сумочками, торбиночками, тиковками, палицями. І чим ближче до Лаври, тим їх більше. І баби й діди, і жінки й дівчата, діти.

Вулиця все уверх, уверх. От розпочалися крамниці по обидва боки дороги. В крамницях самі божественні речі: образи, хрестики, свічки, ладан, чотки, картини, кадильниці. А в глибині кожної крамниці, мов павук-хрестовик у центрі своєї сіті чернець-крамар. Один торгує ложками лаврської роботи, другий образочками на лентах, третій іще чимось. І малі крамниці, й більші, й зовсім великі.

Дядько Григорій довго витягає замотузані мідяки й накупує образків, хрестиків і ще всякої іншої священної дрібності.

— Оцього хрестика срібного Катрі понесеш. Скажеш — це я тобі з Києва. Оце Оринці, оце малій Марієчці...

І дядькам, і тіткам і їх дітям — нікого не забув Григорій.

А от і Лаврські ворота. Пишні та розкішні! Одразу настроюють. Кожне думає: як такі вже ворота — то що ж далі буде?

Тарас глянув на батька. Батько шапку зняв, говорить пошепки — і велить синові теж зняти шапку.

Вступають у двір. Величезний! А кругом будинки, церкви. Входящого здійсмає побожний настрій, при якому так охоче даються копійки. Всі говорять неголосно. Людей багато, а голосів не чути.

Тарас задер голову й дивиться на дзвіницю. Такої високої ще зроду не бачив.

Дядько Григорій знає його думки.

— З неї під гарну погоду Переяслав видно. А до дзвіниці й дзвони підходящі. Отой великий дзвін — бачиш? Він важить дві тисячі пудів. Самий язик п'ятдесят пудів важить.

Зайшли в собор. У ньому темно. Чернець водить по соборові купу прочан і щось оповідає. Наші теж пристали до тої купи. Тільки Тарасові не чути, що чернець говорить. Та ще він вимовляє круто по-московському, то Тарас не всі слова розбере.

З цікавості протиснувся Тарас до самого ченця. Чернець оповідає про церкву св.Феодосія, що з неї zostалися тільки півкруглі вівтарні стіни — і пропонує жертвувати. Кожний його показ закінчується однією фразою:

— Жертвуйте ж, православні християни! Показує кипарисову гробницю з головою рівноапостольного князя Володимира.

— Якби не він — і досі б ми бігали по лісах, акі зверіє ношне й молилися би богу дереву у пущі. Жертвуйте ж, православні християни!..

І православні християни жертвують. Жертвує й православний християнин дядько Григорій. Він зарані вже, знаючи цю практику, наміняв шажків і тепер ото розплачується ними.

— А оце мощі св.Феодосія, основателя славного Печерського монастиря.

Якби не він — не оглядали б ви, братія, цієї святині. Жертвуйте ж, православні християни.

— А от мощі першого київського митрополита Михаїла. Жертвуйте православні християни.

І так без кінця.

Потім повів Григорій сина до ближніх печер. Пірнули під землю — й одразу тьма наче пройшла все тіло. Глухо стукають ноги об тисячолітній камінь, свічечки ледве блимають, а кругом мертвяки, мертвяки, мертвяки... Страшно Тарасові!.. Погляне на інших — і їм так само страшно: ба' як спішать за ченцем! Бо кожне боїться, як би не zostатися самому та не заблудити у тих безконечних переходах.

Чернець пояснює, хто й де лежить. І як він ото все знає?

— Мощі святого Іоанна многострадального! В землі. Хто має біль голови, нехай пожертвує — і получить сціленіє.

Якась баба підвела блілого виснаженого хлопчика. Воно дивилося перестрашеними очима на стирчак мощей. Чернець зняв із фігури шапочку і, щось шепочучи, надів ту шапочку на голову вкінці переляканого хлопця.

Подержав руку хвилинку на голові, потім зняв шапочку геть.

— Молісь бабка — і твій сын будет здароф!

Лікування закінчено. Чернець іде далі. Він ситий і говорить приємним баском. Показує мироточиві глави, з яких денно й нічно істочається миро. За окрему винагороду набирає пензликком того мира й маже чола богомольцям.

А от за ґратами дванадцять братів майстрів, що мурували лаврську дзвіницю. По смерті їх було навіщось замуровано тут і з них поробилися мощі.

Маленькі вівтарики то там то там. Якийсь багатенький богомолець найняв цілу обідню в одному з таких вівтариків — і всі мусіли стояти, слухати, бо ніяк вийти.

Потім знов коридори, знов мощі без кінця. А коло кожних мощей тарілочка для копійок — і чернець дивиться, як хто кладе. Бо бували случаї, що який цікавий замість покласти та хапне й те, що було покладено.

Тарасові здається, що вони тут ходять уже цілу вічність. Вже й дихати нічим. Хлопець, звикши до чистого повітря села, задихається в цій кіптяві свічок. Йому здається, що усі мертвяки оці смердять так само, як і оті селянські, над якими доводилося читати псалтиру...

Тарас не витримує й смикає батька за полу.

— Тату... ходімте звідси...

Батько механічно відповідає:

— Зараз, зараз...

Але Тарасові треба сю ж хвилину. Якби знав куди бігти — побіг би сам. Нетерпіння його росте. От-от він або розплачеться, або крикне так, що всі перелякаються. Він і сам не знає, що це на нього напало, але він не може, не може йти далі... Зараз він зробить щось!

І в той момент, коли Тарас, нервово тремтячи, хотів кинутися на ченця й збити його з ніг — попереду блиснуло світло дня. Один ковток свіжого повітря прилетів у груди — і Тарас, розпихаючи людей, кинувся вперед.

— Що це він? Сказився чи що? Чий це хлопець? — загомоніли прочани.

Привичний чернець спокійно констатував:

— Спужалсі.

Показував дядько Григорій Тарасові ще й Михайлівський монастир, гробницю великомучениці Варвари, Софійський собор і ще багато всякої всячини, але Тарас був розсіяний: занадто придавили його печери.

IV

Правий був дід Іван, коли радив Григорієві узяти Тараса в поїздку — як не той приїхав хлопець із Києва.

Ориночці й Марійці оповідав, що бачив. Розповідав із захопленням, мішаючи все до купи. Там і Дніпро, і цукерки, які куштував уперше в житті, і лаврські святі, і п'яні чумаки на узбережжі. Марієчка все просила їй оповідати про ті дзвіночки на ратуші, й Тарас пробував передати голосом малиновий передзвін.

Розносив подарунки київські усім дядькам і тіткам. Дідові таріля різьбленого. Дід був дуже вдячний і частував Тараса медом щільниковим. Тарас думає, — чому це батько усім покупив образки, хрестики тощо, а дідові тарілку?

Сидить Тарас, їсть мед. Коли входить сусіда дідів, Сидір Манило. Поздоровкався, а тоді й каже.

— Я до вас, дідусю, за ділом.

— А за яким?

— Та телиця в мене втопилася в Колосюковій криниці.

— Так що? Піти допомогти витягати?

— Та ні. Ми вже й самі витягли. А от щоб засипати ту кляту криницю! Щоб і знаку її не було!..

— Чого ж ти так на неї розсердився?

— Бо то погане місце!

— Чим? Місце гарне. Деревя розрослися.

— Там чорти водяться. Дід кивнув головою ввєрх.

— Чого киваєте? Я самоглавець!

Під чаркою, ма'ть, був. А під чаркою то й господа Саваохта можна побачить і за ручку з ним поздоровкаться.

— Ні, тут крімє шукток, бо бачив.

— Який же він із себе, отой чорт? — питається дід. Голос серйозний, але Тарас бачить, що в очах діда бігають веселі вогники.

Та який? Уроді німця. У куцому сіртучку, у вузєньких галанцях, у черевичках панських і вуסיки манєнькі. Я йду, а він до мене киває пальцем й говорить: "Хлоп! Хлоп! А ходзь-но тутей". Я думав, що то панич який з двору та й іду до нього. А він як зарєгоче — аж відляски пішли! А тоді бульк у воду! Тільки ніжками задригав. О! То тепер нехай мені ніхто нічого не говорить, бо нечиста сила у тій криниці таки єсть. І допоможіть її, дідусю, закопати.

— Та як же я тобі буду помагати закопувати чужу криницю на чужій землі?

— Та ви скажіть тільки Колосюкові. Ваше слово потрібне. Бо як я прийду скажу, так він же мене пошле куди слід, а вас він послухає.

Дід подумав.

— Не хочу я, Сидоре, мішатися не в своє діло. Тим більше, що ніякого чорта там нема й то тобі з п'яних очей здалося.

Дядько Сидір, видимо незадоволений, але сказати дідові нічого не сміє.

— Та ви ж подивіться, яка то криниця! І вода в ній проклята: якась зелєна та червона.

-1 все ж то не наше діло. Криницю собі копав чоловік, на своїй садибі, а ми прийдемо та закопаємо. Як же це воно так?

— Так нехай телиці топляться? Сьогодні телиця, а завтра дитина?

— А чого твоя телиця через огорожу полізла? Там же огорожа єсть?

— Огорожа — тільки для виду.

— От сказати, щоб огорожу поправив — це я можу. Бо справді, якщо огорожа розвалилася, то й дитя може залізти. Дядько Сидір пішов незадоволений. А дід каже:

— Отож і сам вірить, і дітям скаже, ніби справді бачив чорта у куцєнькій сіртучині й галанцях.

— А хіба чортів немає, дідусю?..

— А ти як собі думаєш? Ну ти сам посуди: живе чорт у криниці — а одягнений як пан. Хто ж йому оту сіртучину шив? І з якої матерії! І як вона там не намокне та матерія у криниці?

Тарас розкидав своїм умом — і виходило так, ніби дід правду говорить. Значить чорта нема. А Бога?

Аж тепер зрозумів, чому батько усім посилав образки, а дідові тарілку!..

І не то з пошаною, не то із страхом поглянув Тарас на суворого свого діда. Недовго й посидів, зібрався додому. На прощання дід каже:

А що батько — нікуди більше не збирається їхати?

— Не знаю.

— Як їхатиме, то нехай і тебе бере з собою. Скажи — дід веліли. Дядько Григорій і сам бачив добрі наслідки подорожі, отже рішив узяти з собою Тараса при першій же нагоді.

Нагода трапилася: набиралася чумацька валка везти пшеницю. Організатор валки запропонував і Грицькові пристати. Не сказати пристати, а просто наймав до волів. Як у кого більше паровиць, то сам не вправиться й звичайно наймається чоловік на чотири пари волів.

В найми до чумаків усяке йшло охотно: навіть діти багатих хазяїнів, отже дядькові Григорієві й подавно нічого було відмовлятися. Аби тільки двір пустив.

Поставив кому слід могорича й дістав позволення їхати. Тільки на одну поїздку, а не "на строк" (звичайно наймається чоловік від Великодня до Миколи зимнього).

Коли батько сказав Тарасові, що візьме й його з собою у чумачку — хлопець не стямився від радощів.

— Татусю! А скоро ми поїдемо? Батько усміхається.

— Та ще не скоро. Ти б ^арчів собі на дорогу наготовив.

— Як? Хіба ми на своїх харчах будемо?

— Та на харчах ми будем на хазяйських, а тільки там усе по порядку, а тобі ж може захочеться коли їсти, то от і згризеш сухарика.

І оповідав норми чумацького "довольствія".

— Як у Крим їдеш або на Дін, то береться мірка пшона, пудів два з половиною сухарів, пудів півтора печеного хліба, по півпуда муки гречаної й пшеничної на галушки, сала хунтів десять. Тепер ближче їдемо, то, ма'ть, менше будуть брати, а ти собі сухариків усеж наготов.

Тарас почав готувитися при діяльній допомозі Оринки. Мало не щодня питався батька, чи скоро.

Нарешті настав день від'їзду. Батько ще звечора пішов до Сигидинець, бо то сигидинецький чоловік наймав. Тарасові заповів удосвіта бути на царині —там збірний пункт.

— Та гляди не просп. А то чумаки тебе ждати не будуть. Сорок паровиць.

Цього було досить, щоб Тарас зовсім не спав і ще серед ночі вибрався з хати.

Місяць високо стояв у небі, коли Тарас ішов самітно вулицями сонного села із торбиною сухарів за плечима. Почував себе так радісно, що аж хикавка від радості напала. Якби не глибока тиша — так би й заспівав.

Прийшов на царину, коли там не було ще й душі. Стоять млини та й ті сплять, млосно обвісивши крила.

Тарас забрався наверх, притулився спиною до нагрітої за день стінки, вкрився весь світою, вгрівся й заснув. Та так гарно заснув, що вже й чумаки поз'їздилися, базар уже справжній піднявся на царині, вози скриплять, чумаки перегукуються — а Тарас собі спить. Аж їхав хтось повз млин та зачепив, мало млина не вивернув — аж тоді Тарас прокинувся.

Глянув — на площі народу повно і вже зовсім світло. Йому здалося, що він проспав і що чумаки вже від'їздять. Кинувся прямо сторч головою вниз і побіг шукати батька.

Батько стояв коло воза й балакав із якимось високим сивим чумаком.

— А оце й хлопець мій, — сказав батько.

Чумак глянув на Тараса, але бесіди не перервав.

— Синій камінь для скотини буде у мене. Якщо, не дай Боже, трапиться, так щоб знав.

Чумак відійшов. Тарас запитав батька:

— Тату!.. А скоро від'їздитимуть.

— Та ще мабуть протягнеться трохи...

Тарас пішов поміж чумачнею — прислухатися до розмов. Все тут було для нього нове й усе цікаве.

— Воли найкращі, я признав, полтавські. Клади й шістдесят і сімдесят — не кривляться.

— Вже й сімдесят.

— Ну шістдесят п'ять.

Присадкуватий низенький чумачина, попихкуючи люлечкою, неспішно оповідає молодшим, де він бував.

— Я, брат, і до Москви їздив, і в Нижнім був, і Перекоп бачив, Севастополь, Марнополь, Бердянськ, Таганрог, Ростов, Адес... Я, брат, усюди бував!..

-1 все з пшеницею?

— Чому з пшеницею? Нам що допало, те й везем. В Адес так ми більше крейду, крупу та олію возили. А звідти брали оріхи волоські, оливу — та що хочеш, бо там усього багато. Там морем доставляють. А на Дін возили ми деревню: восі, колеса, вила. А там риби наберемо. До Москви чогось іде більше грушеве дерево — на хвабрики воно там потребується. І в Нижній, на Макаріївський ярмарок, теж грушеве дерево йдеть. А до Криму овес: коней татари люблять, а годувати нічим. А з Криму беремо сіль.

— А де ви її там берете?

У Красному озері. Є там озеро, Красне називається. У татарів.

Нараз почувся, наче аж загремив голос.

— Ей, хлопці-і!.. Помолімо-ось!..

Тарас зроду не чув такого голосу. Без усякої натуги, свobodно, легко наповняв він усю просторинь, мовби це не царина була, оточена безконечними полями, а хата.

Розмови одразу втихли. Обличчя чумаків стали серйозними. Всі поскидали шапки.

Молодь не дуже то молилася: мотнув не мотнув там кілька разів рукою —от і по молитві. Старші молилися статечніше, а були такі, що й на коліна ставали.

Став Тарас і собі, хоч з деякою тривогою: блукаючи поміж возами, стратив з очей батька й тепер боявся, що не знайде.

Пройшло кілька моментів, наповнених молитовним шепотом. Потім знов дочувся отой дивний голос:

— Ей, хлопці-і-і!.. Готові?

Неладно загула чумацька громада у відповідь. І знов голос .

— Рушай-аймо з Богом!..

І віз за возом, віз за возом, поторохкуючи, почали зрушуватися з місця. Весь стан задвигався.

Тарас дивується, що от стоять рядочком два вози, але один їде, а другий застається.

Батька знайшов скоро і діловим кроком пішов рядом, нахмуривши брови. Батько усміхнувся й кивнув синові головою. Так розпочалася ця незабутня в Тарасовому житті поїздка.

V

Тарас поринув, просто поринув у поезію степового життя.

Ранки, ранки — як же ж вас забути, ранки степові, росяні, запашні, коли так різко й бадьоро скакуєш з воза, бо вже дід Палій гукає.

— Гей, хлопці-і!.. Устава-а-ой!..

І підіймаються воли, підіймаються люди, скриплять війя, ярма, торохкотять занози.

Швидко приготувалися всі до раннього переходу, бо ранній перехід —найкращий. На свіжу силу.

— Руша-ай!.. — гримить отой дивний голос діда Палія, і в певному, раз назавжди відомому порядку йдуть вози. Рідко який заскрипить, бо дід Палій того не любить.

— Гарний віз, коли ти його доглядаєш, не скрипить і не торохкотить. Віз по степу має йти, як човен по воді.

І його вози справді ходять тихо. Дядько Григорій каже.

— Коло такої справи й ходити охота.

Під гарну погоду — два коротких відпочинки на днину. А як ударить часом спека, дається в саму жароту годин чотири відпочинку. Лежать тоді чумаки під возами, у холодочку, а дід Палій відійде далеченько від табору, сяде на самій спеці й сидить.

Тараса цікавить цей дід Палій, але він такий суворий, що хлопець ніяк не насмілюється його зачепити. І крутиться коло діда, намагається, але не насміє.

А раз таки насмілився. Побачивши, що дід пішов, своїм звичаєм, у поле, Тарас і собі за ним. Коли дід сів, Тарас несміло обізвався.

— Дідусю... Ви б ішли краще в холодок...

— В холодок? Ні, сину: мені краще на сонечку. Воно прогріває тебе наскрізь, і від того старим кісткам кращає. Попробуй і ти. Ось сядь отут. Та тільки не вертись, а сиди спокійно.

Тарас сів. Не так йому хотілося прогріватися наскрізь, як сподівався почути від діда

що-небудь цікаве. Але що сидів спокійно, надумуючися з чого почати, то через кілька хвилин справді відчув дивний стан якогось... блаженства б то чи як. Сонце дійсно прогрівало все тіло, в усій масі. Очі мимоволі закривалися, на лиці появлялася й застигала блаженна усмішка, а тіло все мов розтоплювалося в отім огромі тепла.

Тарас має вже деяку практику, як наводити старих людей на розмови. Він каже:

— Багато ви мабуть, дідусю, бачили на своїм віку...

Дивно, особливо якось поглянув старий на хлопця, але не сказав нічого.

Тарас знає, що треба бути терпеливим, бо старі люди все одно що норовисті коні — вимагають терпеливості. Знає Тарас і те, що от так одразу бовкнути: а чи не були ви, дідусю, часом у гайдамаках? — це значить зіпсувати справу не тільки на цей, даний раз, а й взагалі. Тому Тарас помовчує й жде, поки сказана магічна фраза таємною якоюсь реакцією не викличе справді якихось дідових споминів. Дуже часто це вдається, але не з усяким дідом.

В мовчанні проходять кілька хвилин, після яких показуються наслідки реакції. Дід говорить.

— Господи!.. Вся премудростію сотворив еси!..

Говорить він це якось проникливо і довго чути ніжні прозоро-чисті нотки в цьому могутньому голосі, що ранками степ увесь покриває.

Ти поглянь тільки, хлопче, як то гарно на божому світі. Дивлюся я на нього не один уже десяток літ, а все не можу налюбуватися й з кожним днем знаходжу все нову й нову красу. І жаль мені його буде покидати — але нічого не поробиш. "Ізидеть чоловік на діло своє — і діланія його до вечора..." Тільки до вечора... А ось і він, вечір чоловічеський... Так на світі прожилося, як у сні іздавалось. Чи давно ж я малим, як оце й ти, з батьком, як оце й ти, уперше, як оце й ти, їхав оцією самою дорогою, дивився дитячими очима на степ оцей широкий, на оті могили далекі й думав, яку коли насипали, кого положили... І от — я вже старий дід. Тих, із ким я йшов тоді у першу подорож свою, давно нема на світі, а передо мною ось вони, стоять як живі. Ось вони, я їх бачу!.. І отак, на сонечку, сидів старий дід Міняйло...

Голос Палія дивно затремтів...

— А я, мале дитя, підійшов до нього й говорив: "Багато ви, мабуть, дідусю, бачили на своєму віку..." Бо мені, малому, скучно було і я думав — може, дід казку яку розкаже чи що...

Дід Палій закрив двома пальцями очі, мов хотів задержати сльози. Довший час сидів мовчки, а потім якимсь дужим, скріплим голосом почав:

Так яку ж тобі казку розказати, хлопче? Розказав би я тобі казку поневолення нашого народу, як він дійшов до того, що тепер от кожне знущається над ним. Так казка ця велика, хлопче, і ду-уже довга. І не врозуміти тобі її, й не збагнути твоїм малим розумом.

Говорив дід Палій простими, але якимись дивними словами про історію свого народу, виловлюючи в ній тільки те, що підкреслювало, випирало гніт і неволю. В княжих усобицях бачив стоптані братніми кінями поля й попалені селища, у великій

татарській навалі — сльози жінок-полонениць і ремінь сиром'ятний, в польській неволі — дикий гніт, рабство і спідлення.

Раби родили рабів, і зникла кудись кров свободолюбного предка. За малі діла, за убогі бажання ховався чоловік, ставив свою хату скраю й затуляв на вулицю вікно. І здавалося, що вже кінець, що вже нема нічого і не буде нічого. Вже добрі сусіди й приятелі великі говорять: "Трьохдневен во гробі і смердить".

Але у рабів нараз починали народжуватися сини вільної душі, у людей малих діл народжувалися велетні думки і чину, у лякливого запічника виростав син вершник і воїн — і кидала земля в бій тисячі за тисячами, героїв за героями, відважних борців з очима, зверненими в далечінь віків, де вони бачили зорю нового життя для рідного краю. Звідки вони бралися, з яких нетрів таємних виходили — хто то може сказати? Але вони були! Вони жили, вони боролися!.. І вмирали. А по їх смерті, по їх невдачі тяжкій приходив інший пан і говорив: "Попередник мій бив вас канчуками, а я буду скорпіонами"...

— Але так вічно не буде, — казав дід, стрясне колись нарід пута неволі, а тоді прийде ота тисячоліттями очікувана свобода. Свобода народові усьому! Чи розумієш ти, хлопче, велике це слово?

Тарас не все розумів у словах цього дивного діда, але глибину віри у свій нарід і нестримне бажання його до волі відчув — і затремтіла ця молода душа. Ось вони, ці діди! Дід Палій, дід Іван і мабуть ще по інших селах є такі. Ось ті, що знають дорогу, і коли надходить велика хвиля, беруть синів своїх за руку і певно ведуть! І голосом дужим кидають поклик: "Гей! До нас, хлопці! Ми знаємо дорогу!"..

І щось мабуть було особливе в очах малого Тараса, бо дід Палій притяг до себе хлопця і поцілував.

— Рости. А коли виростеш і будеш нашим братом, селянином, чого побажати тобі? Щоб чесним був з людьми, трудящим для сім'ї своєї — от і все. Але, зачуваю, ти вчишся і вчишся непогано. То, може, доведеться тобі вийти на інші стежки, не ті, що ними топчеться наш брат до сел і хуторів. То тоді, сину, є мені що тобі заповісти. А заповіт той буде — не забувай нас! Научайся чужому, але не цурайся й свого. Знаєш приговорку, що хто матір забуває — того Бог карає? Погана та птиця, що своє гніздо каляє. Любов до рідного краю землю заселяє. Десь на півночі, серед вічних снігів живуть люди. Холодно в їх краю й непривітно: бурі там і сніговиці, і жадне дерево не росте, а тільки мох. А на півдні є прекрасні теплі краї. Там вічне літо, цвітуть квіти зимою і пташки співають. І як-би отой північний чоловік сказав: "Погана моя земля. Не хочу я тут жити, бо холодно тут і непривітно. Піду я геть із своєї землі й поселюся в теплих краях". І спустів би північний край, звір би тільки там зостався, а люди пішли б геть, у ті краї, де може й не прийняли б їх зовсім. А отже не йдуть. Що ж їх держить? Любов до рідної землі. Зрозумій це, хлопче!

Дід закінчив. Погладив Тараса по голові.

— Але спала вже жарота, шлях далекий. Е-ей, хлопці!.. Уставай!..

І сонну тишу степового простору мов дзвін розривав могутній голос діда Палія.

Чи снилося то все Тарасові, а чи справді дід Палій то все говорив, а тільки чув Тарас, що груди його розширилися й увійшло туди щось незміряне. Дід Іван вкладав у ці малі груди великий зміст, а цей дід Палій вклав ще більший.

Кілька днів ходив Тарас, мов затруений. Не бачив навіть поезії степу, краси вечорів тихих, ранків рожевих. Щось більше увійшло в душу, заступило обрій і визначило: вкусивий да обречеться.

До діда Палія боявся підходити. Лякало, що може він наложить іще якесь покаяння, пошле ще на якийсь подвиг.

Та й дід Палій не займав хлопця. Часом, як зустріне, погладить по головці, усміхнеться ласкаво та ото й усе.

— Хто такий дід Палій, тату? — питав Тарасик батька.

Батько теж, виявилося, знав небагато.

— Дід Палій? Як би тобі сказати... Він то з наших, із простих людей, але замолоду десь він завіявся з села і ніхто не знає, де він блукав. Потім вернувся, почав хазяїнувати, але... Чи він навуки якісь пройшов, чи книжок розумних читав багато або з розумними людьми зіходився, ну тільки не такий він, як усі. Часом говорить по-простому, по-людському, як і всякий. А часом як почне тобі вчитувати — так наче з книжки бере. Прийди до нього за порадою, за поміччю

і порадить, і допоможе, а все ж люди якось... не то бокують, не то бояться трохи. Його ж не закличеш до корчми, як кума, ну люди це й помічають.

Та все ж степ подужав. Тарас відпочив від отих своїх лютих і незрозумілих настроїв — не по силі вони були для малої цієї істоти. Знову дістав змогу любоватися красою нових місць, віковичною зміною дня і ночі, й поезією вільного чумацького життя.

В обіході цих простих людей не було нічого, що могло б образити чутливу душу Тараса. Дід Палій держав свою валку в порядку. Не було там ні п'янки, ні лайки, ні безглуздих, від нічого робити, сварок. Не без того, що й скаже там один одному яке прикре слово, але дід Палій все те уміє залагодити словом, двома — і знов тихо у валці, знов гарно усім.

І тому Тарас ішов оцими степами мов у празнику безпе^еривнім. Бруд і нечисть життя розтоплювалися в оцих просторах, наповнених живущим і зцілющим повітрям, гасли в оцих глибоких травах, очищалися в оцих криницях прозоро-чистих степових.

Кінчається день. Відмахали сьогодні пайку дороги. І воли підбилися, і люди теж. Вже пора б ставати на спочинок, але дід Палій чомусь не командує. Це він виглядає знайомої балки, що, каже, кращої від неї й на всій дорозі нема.

А ось і вона! Нарешті!

— Аге-е-ей!.. Завертай у право-о-ору-у-уч!.. — розпирає хвилі повітря могутній голос, і вся валка, мов вуж велетенський, завертається, спускається вниз і тане десь у вогкій голубій глибині.

А тут — і справді мов раю шматочок. Аж воли наче засміялися.

Все робиться, як на муштрі. Кожен знає свою роботу. Ті з волами, ті з возами, ті воду готвлять, ті вогонь розводять. Двоє молодих парубків уже грають на сопілках.

Підобралися дві сопілки в лад та й музиканти непогані: як учистять, то є що послухать. А ще ж завтра неділя, відпочинок. Якби село поблизу, можна б і в село навідатись. Люди люблять чумаків і охоче їх приймають, розбираючи по хатах.

А Тарас так прямо нарозхват до селax. Бо він і на крил осі добре підтягне, і прочитає, кому що треба. А один випадок так прямо героєм його зробив.

Розташувалися раз серед широкого степу на ніч. Та ще й припинилися раненько, бо надходили хмари, й дід Палій боявся дощу.

Коли дивляться йдуть якихось двоє дядьків до табору. Підійшли, привіталися, а далі питають:

— А де ваш, люди добрі, отаман?

— У нас отамана нема. Ми його не вибирали.

— Ну! Чумакам без отамана, як череді без личмана — дня не прожить.

— Ні, таки направду у нас отамана нема.

— А хто ж валку веде?

— А он дід сидить.

— Отож і єсть ваш отаман.

— Дивись ти!.. А ми й не знали.

Підходять до діда Палія.

— Ми до вас із нуждою.

— А з якою? Зможемо — допоможемо.

— Наш хутір отут недалеко, верстов за три. Батько наш померли, а нікому почитать псалтиря, бо всі ми неграмотні. Так ми оце прийшли до вас — чи немає серед вас якого письменного, щоб псалтиру над батьком почитав.

Дід Палій усміхнувся.

— Що ж би ми й за чумаки були, якби не мали письменних між собою. Тарасе! Ану йди сюди.

Тарас підійшов.

— Оцим людям треба псалтиру почитати. Можеш?

Зачервонівся Тарас і ледве прошепотів.

— Можу...

— Ну, от вам, люди добрі, і письменний!

Дядьки, кремезні, мов дубки, у добрих чумарках, чоботях недовірливо поглядали — чи не сміється з них дід отаман. Вони просили не для жарту, діло серйозне, а їм дають якесь хлоп'я.

А дід Палій знає, що вони думають.

— Та ви, люди добрі, не бійтеся. Коли я вам даю оцього хлопця, так я вже знаю, що роблю.

— А коли так, так будьте ласкаві до нас усім табором на нічліг. Воли ваші нехай із нашими пасуться, а вас усіх, люди добрі, просимо до себе. Якось то розмістимося.

Чумаки тим охотніше пристали, що хмара ставала все грізнішою. Швидко позапрягали й подалися.

А ось і хутір. Весь окопаний ровом, а рів обсаджений агрусом. Ворота накривчасті між двома великими дубовими стовпами, а коло воріт розлога верба, мов сторож вірний.

Двір великий. Направо клуня здоровенна, обставлена півскиртами усякого хліба. Наліво — загороди із сараями для скотини. За клунею під старими берестками дві дубові комори й возівня. Напроти комор — льох із залізними дверима, а хата аж у самому кінці двора під липами. Укрита маленькими снопиками, ніби на польський лад.

За хатою сад. Коли згодом подав Тарас до нього — чого там тільки не було! І вишні, й черешні, й яблука, й груші усякі! Було навіть три дерева грецьких оріхів.

Коло саду город, а посеред нього колодязь із колесом і дашком. Город весь теж окопаний ровом, обсаджений кукурудзою та соняшником.

За садом у гайку пасіка з куренем та омшаником, а там далі — і дубина, і липина, і березина, і усяке тобі дерево аж до самого яру. За ярком невеличкий ставочок, а ще далі в полі — бакша.

Коли Тарас входив до двору, дві дівчини попалися назустріч. Одна другу піддратовувала, дзвінко співаючи:

Похожано, поброжано,

Коло хідки стежки!

Коло хідки стежки!

Та коло хідки стежки!

А Семенко та й Оленці Покупив сережки,

Покупив сережки Та покупив сережки!..

Побачивши чужих людей, дівчата з задерикуватим сміхом кинулися бігти, блискаючи на бігу білими литками.

В хаті гарні рушники по стінах, гарні образи, а під образами — спокійна воскова маєстатична фігура старого діда, творителя й початкодавця усього оцього добра.

Скільки праці поклали оті сто літ безпокійні, аж тепер заспокоєні руки коло кожного деревця, коло кожної грудки на полі, що він же її кожную сто разів перевернув, кожную в руках розітер, розім'яв! Кожний атом цієї землі вже кілька разів обернувся далеким колом, претворяючися то в золотистий колос, то в руно вівці, то відходячи геть від землі, то вертаючи до неї назад, а на своєму отому шляху творячи і енергію людську, і пісню, і хати оці, сбори, замислений погляд у минувшину і ранішню молитву.

І от тепер — закінчилося довге трудове життя. Все призначене сотворив, усі заповіді виконав, усі обов'язки виповнив — чого ж іще? Пора й на спочинок. І тому стрів смерть спокійно, лагідно, як давно очікуваного гостя. Та й прийшла вона, як гість, а не як мучитель лютий: ще в день смерті поросся заганяв у хлівець — вибігло кляте...

Старший син, коли батько зліг на смертну постелю, журився:

— Оце ж ви, таточку, зіходите з світа й без священика.

І гордо сказав на це старий дід:

— А нащо мені слуг, коли я з самим хазяїном буду говорити сьогодні.

Так. Він свого Бога не боявся. Він увесь вік свій з ним запросто говорив на

оких полях оброшених, коло постелі змученої породіллі, коли ото наступає це чудо появи нової істоти в щирому-щиренному степу, на безлюдді, під свист вітру й завивання вовчої тічки.

А бувало... Отоді як не було ще тут оцього пишного хутора-раю, а була тільки вогка землянка, а в тій землянці двоє: підстрелений в момент утечі кріпак і вагітна жінка. Отоді й Бог третій був тут. Без попів і причасть, а як велика надія, тепла й незрима поміч.

Кидається молодиця на траві, постеленій замість ліжка. Нелюдська мука кочеряжить усе тіло. Уже й ні кричати, ні скреготати зубами нема сили, а скрутиться у вузлик і мукає, як теля...

А коло неї безпорадний та ще й сам поранений чоловік. Що ба небо прихилив би для любої істоти, бо вона ж кинула батька й матір, оця дівчина-жінка, кинула достатки і пішла світ за очі за єдиним словом, за єдиним покликом — і от тепер мучиться смертельно, в землянці, без людей, без помочі...

І падає тоді на коліна розбитий весь горем чоловік і говорить твердо:

— Коли ти єси, Боже, так поможи ж безневинній людині.

І Бог слухається. Крик малого ества і довгий обморок вимученої в кінець матері. А чоловік, ще недавній парубок, стоїть і не знає, що робити. Знав "юлицю", знав пісню виводити на вечорницях, вмів коня досісти, вмів духопелу доброго дати суперникові, як дав його й паничеві, коли той обняв Марусю, але про те, як приходять діти на світ і що з ними тоді робити, не мав поняття. Чув, що є якесь там "місто" й воно чи "виходить" чи вилазить... якась "пуповина", що її треба чи різати, чи обгризати чи що там іще з нею діють...

Так отакого Бога знав дід і вмів із ним розмовляти. Ото так уже іменно був "вездесущий": і в хаті, і на полі, і в дорозі, навіть часом і в церкву він забідав. Тільки рідко, а тому дід волів шукати його у степу, в лісі, над річкою, в розгляданні як росте й наливається дитина, як пролепече перше слово, як потім щиро слухає з розкритими оченятами доброго навчання й виростає в атмосфері добра і порядку, мов нивка в пору дощиком полита.

І повиростали сини, гарні люди з них повиходили. Не знав цей хутір ні сварой, ні бійки, не чув жіночих істеричних криків, не вибігала обезуміла розпатлана молодиця, а за нею не летів п'яною рукою кинений "тупор".

Так навіщо ж і справді цьому дідові попи з ектеніями та октоїхами, із псалмодіями й маслосвятієм? У діда з його Богом все вже обговорено — посередників "не требуїця".

Два дні йшов дощ — два дні стояли чумаки у хуторі й два дні Тарас читав "Псалтиру" над померлим. За все своє життя не чув покійник стільки молитвенних слів, скільки наслухався оце тепер!

На третій день — похорон. Дали Тарасові кропильце з васильків, просили, щоб він покropив домовину й покійника.

Тарас, було, соромився — це ж уже піп неначе... Дядько Грицько теж якимось цього не одобряв, але йому сказали:

— Чому ви так? Та воно ж дитина — воно праведніше всякого священика! —і дядько Грицько мусив згодитися.

Тіло поклали в домовину й понесли у садок, а Тарас усю дорогу співав "Святий Боже"; чумаки йому підтягали.

Поминальний обід був — що вже й говорити. Добре взагалі відпочили чумаки за ці два дні, а Тараса хуторяни так за малим на руках не носили.

— Може б, ти, синок, що з'їв? Може, ти втомився, то відпочинь. Може, тобі чого треба — так скажи. Може, меду? Може, яблук?

І підсовували йому їсти, хоч він був ситий під саму зав'язку. Давали кожуха вночі укритися, хоч жарота була і в сорочці.

Дядько Григорій тільки поглядає, а у самого душа росте. І дід Палій радий, посміхається у вуса.

На розстанку хуторяни то вже не знали чим і віддячити Тарасові. Давали гроші, але батько не звелів брати.

— Ой лишечко!.. Та чим же ж?..

Пошепотілися старший син із жінкою й винесли Тарасові новенькі чоботи. Великуваті, правда, були трохи, але це ж добре.

Батько, було, й тут запротестував, але... це ж не гроші. Та й люди так просять.

— Ви ж нам таку ласку зробили. Ми ж тут, у степу, як звір, живемо й божого слова не чуємо. Що над покійником, то над покійником, але ж і ми залюбки послушали. А ваш же ж хлопець так гарно чита. От уже честь батькові-матері, так уже іменно що честь!

Довелося взяти чоботи. Прощалися, як з рідними. Просили при повороті заїздити знов.

— Бо тож, знаєте, коли-не-коли Боже слово учуєш. А воно душа просить.

VII

І знову степ, знову ранки росяні, теплі вечори, ночі місячні. Знов Тараса обхопила жадаба все чути, все знати, все запам'ятати. Коли проходили мимо румунського села, пішов до церкви. Слів не розумів, але служба була відома майже вся. Під кінець то вже підтягав "Доміне мілоешті".

Дуже полюбив Тарас воли з вартівниками пасти уночі, слухати музику степової тиші та всякі оповідання бувалих чумаків. Та й справді воно гарно. Вогник невеличкий тліє, полягають дядьки і починається незкінчима бесіда. Про що тільки не переговорють!

Одного разу таборіві довелося стати і в такому місці, що паші нема, отже прийшлось волів гнати далеченько. Знайшли трохи паші коло глибокого ярка, пустили волів, самі полягали коло вогнища.

Пішли безконечні чумацькі бесіди. Після доброї вечері, в спокійній розмові, в запашному колиханні степового повітря так дрімається охоче... Спочатку один задрімав, потім другий і... мов лихий спокусив — позадрімали усі. Не послули —хіба ж таки можна спати на варті? А от так, позадрімали на хвилинку. Сусід на сусіда надіявся.

Не дрімав тільки Тарас, переживаючи враження дня.

Нараз почувся йому шелест кущів... тріснуло гілляччя. Він глянув і завмер.

З ярка вилазило, тримаючися за кущі, двоє... Вискочили — й побігли прямо до волів.

Тарас хотів крикнути — і не крикнув, бо злякався, що розбійники підбіжать і зарубають сокирами, поки чумаки ще сплять. Хотів збудити дядьків, але боявся, що не встигне. Хотів ляснути пугою, але хіба розбійники пуги злякаються?

Почав мовчки штовхати під бік Хтодонта, бо той найближче лежав.

Хтодонт зразу навіть не міг розібрати, що йому говорить Тарас. А коли розібрав — злодії вже відбили пару волів і погнали степом.

Скочив на ноги Хтодонт — і закричав.

— Гей! Устава-ай! — а сам кинувся бігти за злодіями, щоб сліду не втратить. На бігу кричав:

— Тарасе! Буди хлопців!.. Нехай біжать за мною!..

І подався, не перестаючи кричати.

Варта прокинулася, швидко зорієнтувалися, розділилися на дві частини. Одна зосталася коло волів, друга скільки духу погнала вперед. Тарас і собі.

Злодії вже кинули волів і тікали самі. Але й тікати було ніяк. Забилися в кущі й вимахували звідти сокирами.

— Ану підступись котрий! Тільки й хліба їв!.. Угрюкаю!

Молодші з чумаків рвалися.

— Та ми їх, сяких-таких, руками позадушуємо!..

Старіші зупиняли й радили діждатися ранку. Кричали злодіям:

— Ей, хлопці! Лучче піддайтеся, то, може, товариство змилується!

— Не бреші! — відгукувалися злодії. — Знаємо ми, як чумаки нашого брата милують! Все одно нам смерть, так нехай же і з вас хоч один здохне.

г Та вранці ж все одно вас люшнями повкладаємо!

— До ранку далеко! Ще наші прийдуть і визволять.

— Кий там чорт прийде!

Довший час минув у таких взаємних перекоряннях. Згодом злодії рішили, що, мабуть, все ж піддатися краще. Покидали сокири й вийшли з кущів.

Чумаки миттю скрутили їм руки.

— Дивись! Наші люди!.. А я думав, що волохи. Зв'язані злодії виглядали зовсім не грізно. І не було в них нічого розбійницького, жодної зухвалості, навпаки: видимо, їм соромно було дивитися в очі людям, соромно підняти голови. Даремне хотіли вони приховати той сором за напускну суворість і хмурність — він видавав назовні остільки, що навіть Тарасові то було видно.

Помітили це й чумаки. Спочатку кинулися на винуватців, круто в'язали їм руки, солоно лаялися й міцно грозили. Хтось поривистий двинув у морду одного, але потім якось то все злагідніло. Не сказав ніхто ні слова про потребу тої лагідності, а якось вона прийшла сама собою.

А валка вже гуде! Здалека чути її гнівне гудіння. Один із злодіїв почав дрібно дрижати.

Спійманих поставили в середину кола і почався суд. Вартові мусили детально оповісти всю справу. Довелося признатися, що всі вони поснули. Довелося признатися, що єдино не спав Тарас.

Гріха ніде діти, задрімав і я трохи, — казав Хтодонт. — Коли чую щось штовхає мене в бік. Я луп очима, а воно вже біжать двоє степом та волів лупцюють. Та так же ж немилосердно б'ють нещасну скотину, що аж відляски йдуть!

Коли згадалося ім'я Тараса — всі очі звернулися на нього. Він почервонів, бо й сам тільки в цей момент собі усвідомив, що й справді ж відограв у всій тій події немалу роль.

Вартові скінчили. Злодії стояли, потупивши голови. І не були це ніякі розбійники, а просто дядьки з села, у стареньких свиточках, подраних чоботях. Тільки от щось штовхнуло їх на це непривичне їм діло, а від того і страх передсмертний і... стид... Пекучий, гострий стид.

Оце підійшов би до чумаків: "Ну, як діла? А давайте, хлопці, закуримо..." І посиділи б, побалакали, як рівний з рівним, як чесний з чесним. А замість того — стій із зв'язаними руками і дожидай неминучої смерті. А вона неминуча, бо чумаки волокравів не милують, такий уже степовий закон. Он уже кричать: Та що там довго воловодитися? З якої обриви вилізли — туди їх назад сторч головою!

— Із прірви, дивись, іще вибереться та на другу ніч до тебе прийде. Люшнями укоськати!

— Що там люшнями! Он у них сокирки були — так тими сокирками.

І кричать так один перед одним, перебираючи види смерті. Але... шкоди ж ніякої не сталося, воли вернулися цілі, он лежать ремигають — за віщо ж убивати людей? І тому серед суворих голосів чуються лагідніші:

— Обчухрати батогами та й пустить.

— Лучче прикувати до воза та в містечку становому здати.

Голоси поділилися. Нарешті хтось піддав думку.

— Коли ми не можемо на чому одним стати, то нехай буде так, як отаман розсудить.

Усі очі звернулися на діда Палія. Він стояв, обіпершися спиною об воза і не встрявав у загальний спір. Коли вимовлено було його ім'я, повагом оглянув громаду, мов питаючи: чи всі тако соізволяєте?

Потім поглянув на злодіїв. Один з них так тремтів, що ледве міг стояти на ногах.

Повільно одділив свою спину од воза дід Палій, вийшов на середину кола й прорік:

— В прірву кинем — душу загубим. Під батоги візьмем — часом не уважим. До станового — то одна тяганина. А коли ви здалися на мій суд, то суд мій буде ось який*.

Повільним кроком підійшов до свого воза, витяг із скриньки рушник, хліб, дрібочку солі. Постелив рушника на війя, поклав хліб, сіль і, ледве помітно вклонившись, сказав до злодіїв:

— Нехай вас, люди, хліб та сіль поб'ють, а ми вас ні бити, ні вбивати не будемо. Ідіть

здорові. Розв'яжіть їх, хлопці.

Дивне щось пролинуло по всій товпі чумаків. Усі стояли мовчки, похиливши голови, а в кожній душі піднялась радість. Пісня пісень зазвучала і відкрилося свято.

Розв'язані злодії не тікали. Один стояв, прибитий людським всепрощенням і волів би в цю хвилину навіть смерть. А другий, отой що тремтів сильно, голосно й дивно якось заридавши, упав на коліна. Не можна було доладу розібрати, що він говорить, бо хлипав по-дитячому, втягаючи до себе повітря, і в той же час говорив:

-^Не винуват... ніколи... і в думці... утік від поміщика... голод...

Його товариш, що був на ногах, зрушився з місця й пішов.

Пішов прямо, не дивлячись, куди йде. Якби був яр попереду — пішов би в яр, якби скеля — на скелю.

Устав з колін і той, що плавав. Голосно тяг: "О-о-о!.. О-о-о!.." і поплився за товаришем.

— Дайте їм харчів на дорогу, — ледве чутним голосом сказав Палій, але всі почули ті тихі слова. Почули б їх і тоді, якби вони й зовсім не були сказані. Двадцять рук простяплюся до своїх запасів.

Вже далеко пішли злодії, а в чумацькій громаді тихо: то сяйливими відблисками переживається дивне, рідко даване людям почуття.

Але от дід Палій випростався в увесь свій богатырський зріст

— Панове громадо! Мало не трапилося з нами сьогодні нещастя. За малим не втратили ми сьогодні двох волів, і за малим не осиротили чоловіка, бо то ж Опанасові воли, а в нього їх тільки двойко й єсть. І коли цього не сталося, то тільки тому, що серед вартових знайшлася одна душа, яка не спала й берегла громадське добро. Це був хлопець Тарас Шевченко. Так скажімо ж від усієї нашої громади щире спасибі батькові Тарасовому за те, що виростив такого

гарного сина.

...Десь там по містах роздають ордени за заслуги, чини й грошові винагороди. На селі ні чинів, ні орденів нема, але відзнака вищої нагороди існує — це громадське признание. Так от Грицькові Шевченкові довелося того зазнати.

Він стояв схвильований, м'яв шапку в руках і тільки машинально вимовляв:

-Спасибі за честь... спасибі за честь...

Потім одвернувся — мабуть, заплакав.

— А тепер, — і голос діда став грізним, стальовим. — А тепер і ваш черед, лобуряки! Так як же це? Так оце ви, при великій худобі будши, спати полягали? Так оце вам громада довірила добро своє, добуток свій, працю свою гірку, долю своїх діток, а ви все те забули й спати полягали? Не честь! Не честь вам, дорослим, що ви свою роботу на малого іздали. То в кару за таку проступку нехай кожний з чумаків дасть вам по два батоги добрячих, бо ви ж кожного могли так осиротити. А Опанас нехай від щирої руки дасть вам по п'ять. А щоб ви навчилися, як вартувати — вартуватимете тиждень без зміни. А щоб на будуче і кожен вартовий знав, як робити свою роботу, то нехай пам'ятає от що. Пропаде під час твого вартування віл — твого вола забираємо. Пропаде

два воли — двох забираємо. Скільки б чого не пропало — одвічаєш ти своїм майном. Добре так буде, панове громадо?

Галопом одобрения прийняла громада те рішення. Вартові почали знімати сорочки, щоб відбути заслужену кару.

Назад їхали чумаки весело. Все пішло добре, скотина в порядку — чого ж іще? Не один такий, що оце б і випив добряче, так дід Палій не дозволяє.

— Чужа сторона, усяке може трапитись.

їхали на Орель, Старі Санжари. В Санжарах трудна переправа через річку. З тої причини вимагали від діда "розрішення вина і елея".

— Оце ж тільки й випити на свободі. А то дома бісові жінки хіба ж дадуть?

— А мо вдержать? — говорить дід, але розрішає. Купили чумаки цебрів зо три горілки, найняли троїсту — і пішла гульня.

Пішли селом. Музика грає, чумаки танцюють. Кого стрінуть — частують.

— Стій! Держи чарку! Пий без усяких — чумаки вгощають.

Щоб здорово п'яних, то, сказати, і не було, а веселі були всі. Подобалося. Отже, повторили у Білоцерківці. А згодом ще й у Миргороді, хоч там переправи не було ніякої. А там Хорол. Річка хоч і не яка, а все ж таки причіпка є. Взяли вже не три й не чотири відра, а цілу бочку. Все містечко покотом поклали й самі повпивалися. Тоді дід Палій сказав:

— Годі.

І хоч бурчав там дехто, що ми, мовляв, не діти, але повага дідова була така, що ніхто не посмів вийти з послуху.

Ішли трохи шляхом Ромоданом. Ой що ж то й за шлях хороший! Широкий та рівний, піснями насичений. Хто його й клав такий? Мов поясом обгорнув стан України й прикрасив.

І хоч який широкий, а весь їжджений. Нема, як ото на других шляхах: вузеньких три смужечки топтаних, а решта — зелений шпориш наголо. Тут усе роз'їздилося, і курява якась м'яка та золота.

По обох боках поля й поля й доля. Іноді десь замаячить хуторець, мов у піжмурки грається. Покажеться біленька хатка з-за верб та вишневих садків і знов сховається. Високо в небі клекотить орел, і горлові тії звуки, мов величезні намистини, розкочуються степом.

Чумакам любо. Бадьоро йдуть, помахуючи батіжками. Тарас присусідився до якогось старішого чумака й запитав: чому цей шлях називається Ромодан? І не думав, що у відповідь почує цілу легенду.

— А це, бач, діло було так. У городі у Крюкові, що ото над Дніпром проти Кременчука, жив чумака преогромний. Називався Роман. Добрий був чумака. Щоліта божого виправляв дві валки, кожна у дванадцять возів. Одну на Дін за рибою, а другу у Крим по сіль.

Під першу Пречисту звичайно його чумаки вертали додому. Половину привезеного скидав Роман до своїх комір, а з половиною їхав у Ромен.

А їхав він так. Спочатку на Золотоношу, звідти подавався на Пирятин, а з Пирятина на Прилуку, а звідти вже на Ромен. Он бач якого кружка давав? Бо іншого шляху не було.

Так от раз він, попродавши своє добро, їде вже собі додому. А ото ще й тепер стоїть при виїзді з Ромна під вербами, на прилуцькому шляху, корчма. Там завжди багато народу товклося, отже було так і тепер.

І заманулося чомусь Романові й собі стати трохи. То, було, ніколи не заїздив до корчем, а це щось йому шибнуло. Зупинив своїх волів коло людських, зняв шапку й говорить за звичаєм:

— Благословіть, панове молодці, волів попасать.

— Боже благослови! Велике поле, — теж за звичаєм відповідають чумаки.

Поставив волів Роман, пішов до корчми випити чарку. Коли там шинкарка.

Та така ж тобі краля, що хоч і немолодий був Роман, а й у нього серце заграло. А краля вже й бачить наметаним оком. Усміхнулася любенько й питає:

— А чого вам знадобиться, господи чумаче?

Бач уже по якому закида! Бувала баба.

— А чого мені треба? Кварту горілки та дві меду й сама сядь коло мене.

Засміялася шинкарка. Принесла кварту горілки, а дві меду й сама сіла коло

Романа. Сидить чумака Роман кінець столу, люлечкою чумацькою попихує, а коло нього молода шинкарочка поглядає на сиві вуса своїми голубими оченятами. Та що догляне, а у старого серце в'яне.

— За такий погляд, — каже Роман, — не жаль і дуката дати! — та дуката на стіл.

Шинкарочка засміється, дуката сховає й ще на старого погляне. А той ще дуката на стіл. Так вони й міряються у кого чого більше: чи у шинкарки ласкавих поглядів, чи у чумака Романа дукатів.

А потім заспівала шинкарка пісні. Та такої жалібної, що у Романа сльоза на вуса звисла. За пісню жменю дукатів витяг. А далі вдарила шинкарка веселої, пішла у танець. І плечима поводить і станом вихиляється та підківочками дрібно вибиває. За танець дві жмені дукатів сипонув Роман.

На дворі вже й стемніло, а Роман із шинкаркою сидять, співають та одно Роман із кишені дукати тягне. А воли в ярмах стоять.

Вже й ніч на дворі, а Роман п'є. Вже й північ, а шинкарка все підливає. А бідні воли в ярмах стоять.

От уже й Чепіги за гору сховалися і Волосожар. Лапнув чумака Роман до кишені — нема талярів. Лапнув до другої і там нема. Аж тоді наче опам'ятався.

Узяв шапку, люльку, вийшов з корчми, ліг на воза, прикрився свитою й промовив тільки:

— Соб, мої половії...

Воли взяли соб і пішли чистим полем, а не прилуцьким шляхом.

І чи довго вони так ішли, чи довго спав чумака Роман хто й зна, а тільки прокинувся

вже аж у Кременчуці. Отак воли скоротили дорогу.

Отож і почали люди їздити Романовим слідом. Пробили широкий шлях і назвали Романовим шляхом. Потім уже якось перемінилося то на Ромоданів. Так бачиш від чого воно пішло.

Широтою безмежною повіяло на Тараса від того оповідання. Безконечністю степів, довгими нотами степових мелодій.

Тільки не віриться щось Тарасові, що такий шлях могли прокласти самі воли — такий він, цей шлях, рівний, мов ниткою витягнений. Кажуть чумаки, тягнеться на триста верст, від Ромна до Кременчука. І на всьому цьому протязі не підходить ні до одного міста, містечка чи хоч би села. Навіть хутори рідко попадаються та й то крадькома: вигляне здалеку й сховається. Тільки й житла, що вряди-годи корчма при дорозі з величезною стодолюю та глибоким колодязем.

— Корчми не для нас, — каже чумака Семен. — Наш брат чумака по корчмах не становиться, бо траплялося койшо по корчмах.

І минає валка корчму, поторохкуючи возами. На порозі стоїть корчмар і, мабуть, шепоче недобрі побажання.

І знову шлях, і знову степ. Вже ледве видно журавля над корчемним колодязем, мов шпичечку; вже гасне й він в блакитних випарах напоєної ароматами землі.

VIII

З кожним днем, з кожним переходом близиться для всіх "дома" і кожне по-інакшому це переживає. Тарасові гірко. Не радість чекає його там. З іншим почуттям під'їздив би, якби матуся були живі.

З жахом думає про той момент, коли побачить ненависну мачуху, її Степана... Знов почнеться гризня, лайка, гармидер, злоба і — повний брак прекрасних настроїв. А він так привик до них тепер.

Не забути йому ніколи ранків, степів, оброжевлених сонцем, благословених вечорів у пурпурових загравах, просторів запашних... крик чайки й стадо стрепетів у далині... бесід із дідом Палієм, чумацьких роздобарів коло вогнища, зітхання волів у тиші ночі, жемчужових переливів сопілки, могил далеких контур милий... Як то забути? Спало воно ласкою зцілющою на змучену душу хлопця і вилікувало, відродило. І мачуха, й домашнє пекло — все одлетіло далеко, стало півтемним сном, кошмаром минулої ночі.

Та от кінчаються усі шляхи і ведуть в одно місце — до рідної хати. Хотілося, щоб цей шлях Ромодан тягся не триста, а три тисячі верст. Хотілося, щоб ця подорож довжила вічно.

Дядько Григорій все те помічає й йому теж гірко. Не раз він благословляв у душі батька за добру пораду. Хлопець відпочив морально, фізично поправився й посвіжішав, знов вернув собі хлоп'ячу веселість, довірливість і ясний погляд привітних очей. І от тепер всьому тому мусить наступити кінець.

У дядька Григорія стискається серце. Чомусь цей хлопець особливо його журить. Не такий він, як інші, й те, що проходить для інших дітей непомітно, на цьому

відбивається. Візьми потріпай за вухо собаку, то їй нічого не станеться, а візьми тим же самим рухом метелика — зітреш йому крильця й скалічиш.

— Ну що, Тарасе? Як діла? — питає сина. Це не те. Це не ті слова. Йому хочеться сказати: "Милий мій синочку! Не журися. Я постараюся налагодити твоє молоде життя. Я все зроблю, щоб тобі жилося краще й допоможу тобі вирватися з кріпацького ярма".

Так хотілося говорити дядькові Григорієві, але він не знав потрібних слів. А хоч, може, й знайшов би, так... ну як його маніжитися із власною дитиною?

Не тільки Тарас відчував наближення додому — відчував те й кожен з чумаків. Вечорами коло вогнища то було співи та сопілка, поетичні легенди. А тепер — ні пісень, ні музики. А замість поетичних легенд — розмови про хатні будні, домашні тривоги і домінуюча тема — все воно, трижди прокляте кріпацтво.

Тарас особисто не зазнав іще на собі безпосередньо тягот кріпацтва, але все одно воно просякло все докола. Воно заслало світ усім його близьким, воно видирало зсередини кожної речі. Гіркість його чулася в кожному шматкові хліба, в ложці непосоленого борщу. На що б не впав погляд — все одно потрапить на ті чи інші сліди кріпацтва. Про нього співає жінка, колишучи дитину, про нього журчить потік, що тече під мужицькими хатами; про нього вітряк скрипить і гавкають собаки. Навіть сонце, мабуть, інакше сходить у кріпацькій землі, ніж там десь, у вільних краях!

От уже знайомі околиці, от уже близько вона, рідна Кирилівка. І коли нарешті побачив її — серце так стиснулося, що мало не заплакав. Тоскливими очима поглянув на батька, мов кличучи: "Тут! Рятуй!..."

Дядько Григорій чув сей поклик, але чув у той же самий час, що нічим не може урятувати.

Нічого, нічого, синочку... Якось то воно буде. Ти гостинчики... гостинчики...

Це батько накупив гостинчиків дітям і вони обоє в сином раділи, як то буде гарно, коли Тарас роздаватиме ті гостинці (Своїм... А Терещенкам хай "сама" роздасть.) Як освітлиться любою усмішкою личко сліпенької Марієчки, як заплеще в долоні Оринка. Але тепер і це не веселило Тараса.

ГХ

Восени задумував дядько Григорій багато дечого зробити для Тараса. Хотів спробувати здійснити оту свою від усіх ховану мрію — вивести сина "в люди", але доля покерувала інакше.

Осінь була погана цього року. Рано почав перепадати сніг: то випаде, то розтане. Весь час грязюка й холодні, пронизисті вітри

Дядька Григорія вислав двір із хурою до Києва. Та ще й самого.

— Щось мені не хочеться їхати, — казав Грицько, мов передчуваючи лихо.

Виїздив іще темною ніччю. У наших людей вже такий звичай: чим у дальшу дорогу виїздити, тим раніше рушати з двору. Колись Тарас питав батька:

-1 чого ви, тату, так рано вибираєтеся з хати? Можна б і пізніше.

— Е, сину — щоб не було загаю... Раніше виїдеш — далі в'їдеш. Та й селом не

стільки розпитків: та куди, та пощо, та чи надовго.

І тепер теж устав дядько Григорій ще серед ночі. Усі спали. Оксана хоч і чула, що чоловік уже піднявся, хоч і знала, що виїздить, але вдавала ніби спить (чорт тебе не візьме — знайдеш і сам, чого тобі треба).

Самітний, похмурий вештався Григорій по хаті, а тінь його велика, неясна в контурах, теліпалася по стінах, стелі у якомусь ^божевільному танці.

Тарас прокинувся й стежив за тою тінню. Йому хочеться обізватись до батька, але не знає як. А батькові теж хочеться, щоб обізвалася хоч одна жива душа. Побачивши, що Тарас не спить, дядько Григорій став і тихо запитався.

— Ти не спиш, Тарасе?

— Ні, таточку, не сплю. Може вам допомогти?

— Спасибі, сину. У мене все готово. Спи, Бог з тобою.

І під напливом якогось особливого почуття підійшов і поцілував Тараса, а тому аж плакати захотілося.

— Татусю... І я з вами поїду...

— Ні, голубе... Осінь погана, холодно — ще застудишся. Я скоро вернуся, не ^бійсь, — і вийшов із хати.

Та оце вийшов сам, власними ногами, а назад уже його принесли люди на руках.

Деся переїздив брід. Кінь спіткнувся на ямку й упав, почав захлинатися. Дядько Григорій, як був, кинувся у воду рятувати коня.

Сам упав і вимок весь, а до житла далеко.

Вже й не сідав на воза, а йшов увесь час пішки, щоб нагрілося. Приїхавши до села зразу подався до корчми, випив велику чарку горілки, другу, обсушився, але вночі вже почув озноб.

Так-сяк перемагаючися, добрався до Києва, але там звалився і вже знайомі чумаки завезли додому. А як привезли, як поклали на полу, то мало вже й уставав дядько Григорій.

Спочатку йому здавалося, що це річ Минуча: от полежить трохи і встане. Але одужання не приходило і довелося самому собі сказати, що це вже кінець. Дядько Григорій одразу впав на душі й заплакав.

Баби, як звичайно, кожна з своїми ліками: та того принесе, та того, одна одне радить, друга друге, але всі кажуть твердо, що треба покликать Оверчиху.

То така баба, що чи переляк викачать дитині, чи пристрій змовити, чи бешиху спалити порохом, чи зуби замовити — то нема баби помічнішої від Оверчихи.

Втім дехто не був з тим згоден.

— Не до всього вона, ні. От уже як хто око запорошить остюком, то вона вже й нездатна. Тут уже найлучче баба Шахраїха — язиком вилизує.

— Та-а... п'яниці кусок. А от мені як у Хлипнівці на хрестинах дання дали, так ні Оверчиха, ні Шахраїха нічого мені й не допомогли, а одрятувала мене тільки одна баба Олена. Дала мені з чобота жабуриння напитись, отого, що під млином на воді сєє різними цвітами, як жар.

Але дядько Григорій категорично відмовився від усяких бабів.

— Надивився я на них, як моя покійниця вмирала — більш не хочу. Як Бог побажає мене визволити, то визволить, а як ні — його свята воля.

Але Бог, видимо, не хотів визволяти, — Григорієві ставало все гірше й гірше. Це йому здавалося несправедливим і він, завжди поштивий до Бога, тепер вважав себе вправі говорити до нього з докором.

— Неправильно робиш, Господи... То матір забрав у дітей, а тепер і батька забираєш. Що ж це таке? Ніякий хазяїн не продасть корови, поки теля на ноги не стане, а ти моїх напризволяще зоставляєш. Оринка ще дитина, Марієчка — калічка нещасна, що за нею любої та любої руки треба. Йосипко — і говорити нічого, а Тарас... Ох, Тарасе, Тарасе, бідний мій Тарасе!.. Тяжкі будуть тобі оці роки, поки ти хоч на ноги зіпнешся. А як і зіпнешся — що тебе чекає? Неначе ти й не для села вродився, а дороги тобі, окрім села, я ніде не бачу. Село, брат, це той же Бог і Мамог, між горами запечатаний і залізними воротами закритий та ще й залізним цепом на слижі взятий. Самому тобі з нього не вибратись. Якби я ще живий зостався, може б, я тебе якось і виковиряв, а так — одна тобі стежка, як і усім нам: до панського гною.

А другим разом починало здаватися Григорієві, що, може, так і краще. Бо коли пригадував собі, як пани знущаються над ученими своїми кріпаками, то краще вже бути хліборобом.

— Ні, Тарасе, — говорив тоді хлопцеві. — Бог із ним, із тим ученням — не для нас воно. Мале учення — то тільки каліцтво для людини. Воно робить з людей отаких Богорських, як наш: або п'явку судову, яригу, що кров людську смоче й з того пропітаніє імієть. А великі науки — ой, де нам до них!.. А як і впаде часом крапля одна з тих навук на кріпацьку голову, то окрім нещастя нічого кріпакові не приносить. І гірко мені тобі це радити, а нічого кращого не пораджу — берись за хазяйство. Правда, не зоставляю я вам маєтків, але якось... удвох із Микитою. Це буде вірніше діло.

— Мені хочеться вчитися малювати, — пошепки каже Тарас. Дядько Григорій кривить лице.

— Оцієї долі, моя дитино, так я тобі найменше бажаю. Усі богомази, яких я тільки знав, були самий падлюшний нарід, і тяжко було б мені з того світу дивитись, що й мій син, моя рідна дитина, пішла по такій дорозі. Ні! Найкраще діло — хліборобом.

— А Совгирь мені казав, що можна так вивчитися малювати, що не тільки образи, а й усяку картину!..

— Не знаю... Може, й є такі науки, але хіба ж нам їх досягнути? Це як іти по тих вищих науках, так треба ж і гроші вищі за них платити, а хто за тебе заплатить? Пан?.. Трижди гірка буде твоя година, якщо ти на панські гроші вивчишся. Ех! Не знаєш ти ще панів, будь вони трижди прокляті од нині й до віку!

Це прокляття в устах умираючої людини, яка готується у невідому путь і з усіма примиряється, здивувала би й вразила всякого, тільки не селянського хлопця. Для нього це було явище звичайне. Він міг скільки хотів разів пройти вулицею свого села — і нічого більше би не почув, як прокляття панам. Вони, ті слова прокльонів, носилися в

повітрі разом із пилочком жита, груш і яблунь і, запліднюючи овоч, вже там, у соковитій м'якушці, росли й плекали ненависть. Корова вранці з'їдала прокляттями напоєну траву, а молоко те пила дитина. У церкві співав піп: "Милость мира і жертву хваленія", а в селянських вухах то звучало, як — "О, будьте ж ви тричі прокляті!" То чи Тарасові було дивуватися прокляттю в устах батька? А як вовк родиться вовком, а коза козою — так селянська дитина вже на світ приходила ненависником панства.

Тараса самого, безпосередньо, ще не торкнувся панський палець, але чому так рано пішла в могилу мати? Чому оце хворіє батько і... Тарас не допускав цієї думки, але вона мимоволі настирливо лізла в голову... а тоді невиносима

тоска стаскала серце і хотілося голову собі розбити об камінь.

І все то пани. Один раз тільки довелося Тарасові бачити пана й чути оті страшні слова — "Прапал сервіс", але цей один раз навіки вже наповнив душу хлопця реальною ненавистю. В душі нестерпне бажання вчитися малювати, а на дорозі стоїть пан. Так ніби йдеш стежкою, попереду світлий храм здійснення всіх прагнень, а на дорозі збитою лавою стоять "пани". Повишкіряли зуби, повитягали пазурі, повиставляли роги, понастобурчували ікла і ревуть хриплими голосами: "Не пу-устимо!.. Не пу-устимо!.."

Х

Дядько Григорій видимо гаснув. Повною господинею в хаті була тепер мачуха. Коли хотіла — йшла, коли хотіла — приходила, й часто-густо сім'я Шевченків zostавалася голодною, бо Оксана перебувала у своїй приятельки Лимерихи. А перебувала у неї тому, що познайомилася там із Богорським. Молодий чоловік та ще на такому високому становищі та ще й тенор — це був непереможний лев взагалі, а для завжди готової для любові Оксани й тим паче. Роман у них наладився зразу. Для Оксани вибір був короткий поміж півмертвим ненависним чоловіком і молодим співцем — побідителем. А Богорський взагалі не перебирав, придержуючися поговірки: ловись, рибка, й маленька й велика.

І часто тепер можна було бачити, як, добре випивши, сидів Богорський у Лимерихи. Однією рукою обіймав Оксану, а другою держав чарку й співали обоє, а п'яна Лимериха підтягала. Потім, регочучися, виходила з хати, zostавляючи пару на самоті.

А в хаті Шевченків мала Оринка підіймала руки вище голови, стараючися засунути в піч непослушний чавун. Малий Йосипко, через два кроки шльопаючися на задок, дибав своїми скривленими ноженятами по долівці, а сліпа Марієчка сиділа коло батька й він сумно гладив її по голівці.

Погіршало дядькові Григорієві. Велів покликати брата Павла. Той прийшов.

Григорій говорив останню свою волю. їм, умираючим, все здається, що їх останні слова на землі, їх заповіти будуть нерушимі.

Бачиш же сам, що Оксана не мати дітям. Вона їх із світу зжене... А найгірше Тараса... Ти візьми його, Павле, до себе — нехай у тебе живе... До школи його пусти — він більше до навуки, ніж до гною.

Хотів було Павло сказати щось... та нехай вже буде так. Згодився на все, обіцяв усе, як то звичайно робиться в таких випадках.

А Тарас? Тарас іще не розумів, щоб так цілком. Хоч і хворів батько, хоч і з ліжка не вставав, але батько іще був батько. Воля його не проявлялася ні в чому — і все ж вона була. Уявити собі, що батька може не бути, Тарас не міг і не хотів об тім задумуватись.

Але прийшло 21 березня 1825 року і батько Тарасів помер. Перед смертю запросив до себе всю рідню й розподілив при ній убоге майно своє: те Катерині, те Микиті, те Орині, те Марійці, те Йосипкові.

— А Тарасові? — здивовано спитав хтось із братів. Хворий помовчав. Багато, мабуть, передумав про цього Тараса на смертній своїй постелі Григорій, бо прорік віщі слова.

— А синові моєму Тарасові із спадщини по мені нічого не треба. З нього вийде або щось дуже добре, або велике ледащо. Для нього спадщина по мені

або нічого не значитиме, або нічого не допоможе.

Здвигнули люди плечима на таке й не зрозуміли.

Похорон батька, поминки, слова й побажання близьких і далеких людей — в усьому тому, мов у тумані, ходив Тарас. Мачуха кілька разів силкувалася заплакати, але те їй не вдавалося.

— Ви б, Оксановчко, цибулькою, цибулькою, — судачили між собою баби.

— Та їй цибулька не в моді. Оце б ударити підківочками:

"І жив — не любила, і вмер не тужила. Ніженьками туп-туп — лежи, милий, тут, тут. А я молоденька гуляти раденька".

— Із дяком.

— Та з ким попало.

Похорон був убогий, бідніший з бідних. Оксана не хотіла витратитися "на мертвяка".

А Тарас, як і на похороні матері, ходив із сухими очима. Як тоді, так і тепер огром втрати не містився ні в голові, ні в почуваннях.

І тільки на кладовищі, над розкритою могилою батька, під плач Катрі й тіток — мов завіса яка розірвалася перед очима хлопця й він побачив... побачив, як могила батька виросла до розмірів всесвіту й тьмою своєю заповнила все. Жити у вічній тьмі і страшно й непотрібно. Неодолима хвиля одчаю налетіла на Тараса, заволоділа усією істотою, і він, мовчки відштовхнувши якогось дядька з лопатою, кинувся в могилу.

Але на лету його перехопила чиясь дужа рука й відкинула назад. Тарас упав лежміль на мокру глину.

-Чого ти, дурний? почувся над ним суворий голос. То був голос діда Йвана. — Встань!

Тарас послухав і встав.

— Обтрусивсь.

Почав обтрушуватись, але тільки розмазував глину по одежі. А потім нараз заридав і кинувся дідові на груди.

— Манушка... — прошепотів чийсь жіночий голос. — Зачуває свою долю під такою мачухою.

А коли піп запечатав могилу й її почали засипати, нараз дід Іван, не випускаючи

руки Тerasової, велів грабарям перестати.

Ті здивовано зупинилися.

Дід Іван зійшов на купу глини, звів туди Тараса і, підіймаючи вільну руку догори, казав:

— Люди добрі!.. Прошу вашої ласки над оцією розкритою могилою — нехай мачуха Оксана присягнеться тут перед усім миром, що не буде кривдити сиріт Григорієвих. Усі ви, усе село бачило, як Оксана поводитися з нещасними дітьми, як по три, по чотири дні вони в бур'янах ховалися голодні й холодні. І це було ще за життя Григорія. А що ж буде тепер, коли Оксана зосталася на повну владу? Не дайте, люди, злему володіти! Нехай заприсягнеться Оксана тут, перед усією громадою, що не буде кривдити сиріт, що буде їх годувати й доглядати, як своїх власних дітей.

Люди спочатку здивувалися, а потім загули, що дід Іван каже правду й що таку бабу невдержиму заприсягти треба.

Оксана ховалася за чужі спini. Її гриз сором, бо то ж таки справді було стидовище на весь нарід. Це ж такого й не чувано в наших селах!

Оксані хотілося змаліти, стати невидимою. Але люди розступилися й вона почула себе, мов перед широкої площі. Потупила очі й не могла їх звести.

— Ой Бо-о-о-о-оже ж мій! Та я б уме-ерла! — протяг чийсь жіночий голос жахливо.

Один момент у Оксани було таке почуття, щоб підпертися в боки й крикнути їм усім:

— А якої це чортової матері ви на мене видавилися, га? Чи з вас хто був у моїй шкурі, коли своїх троє та ще отих байстрят четверо чи п'ятеро?

Але не стало відваги й Оксана буркнула півголосом:

-Ну, присягаюся...

Дід Іван був невмолимий.

— Та ти не ну, а таки кажи голосно, щоб усі чули: а коли я цю присягу свою поломлю, то щоб я так розситилася, як сіль у воді! Щоб я так ізгоріла, як скіпка в печі! І щоб мені мої кості потерло на макуху!..

Тихо було в громаді. Такого дійсно ще не бачила Кирилівка. Оксана кинулася до одвічної й нехибної зброї — заплакала.

— Чи я вже така... що гірша всіх... що мені такий сором? Я додому піду... я більше не хочу... — і поривалася йти.

Але справа перестала бути справою діда Йвана й Оксани. Вона зробилася громадською — і громада виразним гудінням заявила свою волю: "Присягайся!.."

Вся палаючи від стиду й злості, мусила Оксана повторити за дідом присягу слово в слово. Але, вимовляючи текст, в душі давала собі іншу присягу: "Ну, подождіть же, байстрюки прокляті — я вам покажу!.."

Все закінчилося. Мало хто пішов до Шевченкової хати на поминки. Тарас притулився до діда.

— Я до хати не піду, дідусю... я до хати не піду...

— Ну годі, дурненький... А куди ж ти підеш? Вона вже нічого тобі не зробить: я ж її

заприсяг перед усіма людьми.

Але Тарас мало розумів, що говорить дід. Маленька душа надломилася і жах життя обхоплював усю істоту.

— Я не піду до хати, дідусю... я не піду...

Підійшов дядько Павло.

— Я, тату, обіцяв Грицькові, що візьму Тараса до себе. Бо присяга присягою, а, мабуть, таки краще буде, як хлопець до мене перейде. Літом свині пастиме, а зимою допоможе по хазяйству.

Дід подумав.

— Може, й так. Так що — ти його зараз і забереш?

— Та хоч і зараз.

— Ну, то бери. А ти, Тарасе, хочеш до дядька Павла? Чи, може, додому хочеш?

Люта дядькова екекуція ще не вивітрилася з пам'яті Тараса. Такі згадки не створюють любові до ближнього. Але жах перед мачухою був остільки великий, що переміг огиду.

— Так куди ж ти підеш? Додому чи до дядька Павла?

— До дядька Павла, — ледве прошепотів хлопець.

— Зараз підеш? Чи, може, додому зайдеш? — допитувався дід Іван.

— Зараз...

— Ну так ходім, — і дядько Павло повернув іти.

Заплаканий, прибитий, вилущений з життя хлопець поплівся за ним. Дід Іван подививсь-подививсь услід і важко зітхнув.

XI

І от Тарас у чужій хаті. Вперше в житті.

Як-не-як, а була своя хата. Сидів на своїй лаві, свої образи дивилися з покуття. Оринка тут, Марієчка сліпенька, Йосипко замурзаний: мачуха гидиться йому й носика обтерти.

Вийшов з дверей — наше подвір'я, клуня, верби, яблунька ота червонобока, квітничок колись Катрин, а тепер Оринчин. Не помічав близькості, рідноти того всього — так воно зрослося з усім еством.

І от тільки тепер відчув. Тепер, коли увійшов у чужу хату, сів на чужу лаву й сидів, не знаючи, що з собою почати.

Невже тут жити?

Все чуже. Хата пахне чужо. Як дикий звір орієнтується запахами, так цей маленький селянський чоловічок, перш над усе відчув чужий запах. У своїй хаті могло бути чисто, могло бути брудно, але все було пересякнено своїм запахом, запахом даної хати, даної сім'ї. Коли до Шевченків прийшла мачуха, вона одразу принесла чужий запах. Довго щось він держався, але хата невтомно робила своє — і нарешті чужий запах зник, зліквідувався.

А тут оцей чужий запах — непереможний. Він забиває ніс, він обтікає все і все робить чужим. Він символізує відчуженість, він щосекунди нагадує: "Ти тут чужий... ти

тут прибуде... тобі нема тут місця".

І переповнилося тоскою мале серце, занило, заскиглило, як змерзле щеня:
— Чого ж ти сидиш, мов чужий? — обзивається тітка Павлиха. — Роздягайся.

Тарас машинально роздягся, але сидів далі, як чужий, і мозок свердлила одна думка: тікати.

Але куди? До мачухи? Нізащо в світі!.. Лучче буду отут отак сидіти увесь вік.

І почалося життя в чужій хаті. Діти Павла не були, правда, такі в'їдливі, як Ксанчині, але вони були "хазяйські діти". Майже ровесник Тарасів Петро раніше оті був собі тільки Петро. На вулиці зустрічалися, билися навкулачки не раз і були рівні один одному. А тепер Петро батьків син, Петро у сврїй хаті, Петро, наче хазяїн, а Тарас, наче наймит.

Коли Тарас уперше відчув це — його вколело, але одразу не повірив. Почав придивлятися до відношень до себе цієї сім'ї — і мусив сконстатувати, що таки це так. Кожний у цій хаті і свідомо і несвідомо давав чутливому хлопцеві до розуміння, що він тут наймит не наймит, але в усякім разі щось похуже.

От надворі Тарас і Петро. Висувається голова Павлихи з сінешних дверей.

— Тарасе! Іди дров урубай!

Тарас іде, але у нього ворухиться думка, а чому ж вона не крикнула: "Петре! Підиди урубай дров!"

— Тарасе! Іди свині пасти. Бо на Петрові штанята ще добрі, а твої саме таківські.

— Тарасе, чого стовбичиш?

Бідна дитина робить аж переривається, а він стоїть, як панич. Дивись ти!..

І навіть Петро, отой самий Петро — і той уже покрикує:

— Тарасе! Подай ярмо!

— Сам візьмеш! — відгризається Тарас і дістає пугою через плече, бо саме нагодився дядько Павло.

— Тобі кажуть подай, то подай.

І Тарасові ясно, що тепер у цій хаті всі мають право йому приказувати, а він усіх мусить слухати.

І поточилося життя. Сіре, безпробудне й головне — безнадійне. Спробує Тарас заглянути в найближчу будуччину — нічого не видно. Не просвітлого, ні хоч трохи яснішого. Погляне доокола себе — і побачить те, чого не бачив досі. Не те, що не бачив — не міг не бачити, але воно проходило якось мимо його свідомості. І знов не так. Воно не проходило безслідно, воно печаталося десь там, але не тими буквами. І ще навіть не так. І букви були ті самі, але перемішані, трудно було читати. А от трапилося щось, що перемістило ці букви, безладне письмо стало читальним, знаки наголосу стали на місця-і все прояснилося.

Він же бачив бідність на селі, сам був з бідної сім'ї, але чомусь не зупинявся на тім свідомістю. Ну бідне життя — і нехай собі бідне. А то багате

— яка різниця? Що багач із'їсть курку? Ну й нехай собі їсть.

І от тільки тепер, коли зостався сам один на цілому світі, без батька, без матері, у

чужій хаті, на становищі наймита або навіть не наймита, а людини, яку годують з милості — тільки тепер побачив, що не в бідності самій діло, а в безвихідності. І побачив ще — скільки ж то таких бідаків у селі, скільки доокола цього розлилося горя, страшного, тяжкого, а головне — безвихідного!..

І ще що зауважив Тарас розкритими очима — що те горе людське неоднакове. Є горе ніби від людей незалежне. Он у баби Секлетини чоловіка вбило деревом у лісі, зосталася сама й шестеро дітей. А он у Закаврашів померло дитя єдине

— і батько-мати ходять, як із хреста зняті й собі смерті бажають. Або так каліцтво якесь прийшло не знати звідки, як от у нас сліпенька Марієчка народилася. Що ж... це таке горе, що на кого ти тут будеш нарікати? На Бога хіба.

Але такого горя, як придивився Тарас, не так і багато. Не щодня убиває деревом чоловіка, не щодня і не в кожній сім'ї рождається сліпеньке дитя.

А от є друге горе — так те вже не від Бога. І його багато, і воно щоденне і стогне від нього все село. Як міг він, Тарас, досі не чути того? Адже, як устати вночі, коли тихо доокола і вийти на вулицю, прихилитись до плоту — почуєш же! Почуєш той стогін, як він несеться з кожної бідняцької хати!..

Он покритки ходять селом. І прикажчицькі, й економські, й панські... Завіщо скалічилося дівоче життя, скалічилося життя сім'ї, й кинуто тих всіх нещасних дівчат у вічне незбувне, непоправиме горе?

Он з'їла панщина здоров'я у жінки, молоко пропало, годувала дитя жуваним хлібом. Покорчилося-покорчилося на очах у матері й кінчилося. Несе дядько-сусіда маненький гробик під пахою на кладовище, а мати аж об дорогу б'ється.

А наші мати від чого померли? А батько? Бачиш тепер, хто забрав у нас батька й матір?.. Бачиш, хто поробив сиротами й нас і всіх отих сиріт, що так само, як ми, а то ще й гірше тиняються по селу? Бачиш від чого стогне все наше село та й не тільки наше, а всі, бо немає такого села на світі, де не було б пана?

Масштаби огрому людського горя придавили Тараса.

Гримнула селами звістка — помер цар!

Та й помер, кажуть, якось неакуратно. Глухо йшов гомін, що й не помирав зовсім, а положили замість нього салдата — волос у волос, голос у голос. Боялося соло про такі штуки говорити...

Об'явив батюшка, що буде читати у церкві присягу новому цареві — Кастятину.

— А що ж воно таке за Кастятин отой? Чи син, чи племінник, чи хто воно?

— Кажуть, не було сина у царя. А це брат.

— Ну, брат, то й брат — не один чорт. Мовчи лучче.

Пішли люди, вислухали присягу, вислухали наставлення від батюшки й наче всьому кінець.

Коли ні!.. Тарах!.. Неправильна, кажуть, присяга!.. Знов требують до церкви — другому царю присягать. Тепер уже Миколаю.

Знов іде гомін селом.

— Я ж казав, що воно так не обійдеться. Це вже... Як новий цар настає — ніколи так

дурно не обійдеться: непременно должно щось случиться. І це ще не кінець — ось побачите.

— Не захотів, кажуть, Кастятин.

Еге... Не захотів... Не захотіла кішка сала. Не інакше, як щось там случилось. І побачите, люди, що це так не пройде.

— А ти мовчи. Знаєш, яке тепер уремня?..

Але от далеким глухим відгомоном докотився до Кирилівки гук гармат із Сенатської площі і... мов щось пролинуло над селами... Наче подув який незримий чи поклик нечутний.

І ніби нічого, ну як єсть нічого не сталося зовні, а окрики економа стали якісь лагідніші, прикажчик ні з того, ні з сього подарував кільком душам залеглі дні. І навіть батюшка, що його ж діло було тут ніби зовсім сторона, навіть він уже не гримав на людей у церкві, а коли з ким балакав, то старався добирати лагідніших інтонацій.

А люди й самі не знали звідкіль їм сіє, бо ніхто нічого не робив такого, щоб там що...

І от, показалося, що таки щось було. Випадково довідався про це й Тарас.

Дядько Павло послав Тараса до Хведота. Був такий Хведот Землячка, бобиль. Жінка померла, діти розбрелися, й жив він у хаті сам, як байбак. Як жив, про те тільки він знав.

Тарас прийшов до Хведота. А від нього виходить Свирид, отой чудило кирилівський.

Вже глянувши на лице Свирида, Тарас здивувався. Звичайно обличчя Свирида все мало відтінок насмішкуватості, іронії, бажання когось піддратувати. Тепер нічого того не було. Лице було суворе, мов відлите з бронзи. Якась незламна рішучість відмалювалася на ньому, мов постановив чоловік іти до самих крайніх границь, а як удасться, то й далі.

Руки... Звичайно вони у Свирида були якісь повільно-ліниві, немов чоловік роздумує — чи підіймать руку, чи ні? Тепер тої повільності й сліду не було. Кожний рух був становчий, мов говорив: так єсть і інакше не може бути.

Аж зупинився Тарас. Це ж не той привичний Свирид! Який же з них справжній?

Переступаючи сінешний поріг, Свирид докінчував фразу:

— Як стемніє. Небагато — душ п'ять.

— Про мене хоч і десять, — чувся голос Хведота. — Хата порожня, а справа громадська.

Оце було і все, що Тарас почув, але й того було досить, щоб збудити цікавість хлопця.

Збиратимуться люди у Хведота увечері. По що?..

На селі збиратися людям нічого, зіходяться тільки у гості, випити, погомоніти. Але які ж гості можуть бути у харпака Хведота? Та й не гості, а Хведот же сказав, що то "громадська справа". Яка ж то може бути громадська справа, що її треба рішати увечері, потайкома?

Тарас рішив прислідити.

Увечері засів у торішніх бур'янах коло Хведотової хати. Але тільки що присів і думав, як би добре сховатися, як почув залізні кліщі на своєму плечі. Глянув — дядько Свирид! А лице страшне...

— Ти що тут робиш?

— Я дядечку... я нічого... я хотів із вами...

— Куди з нами? Що таке?... Хто тобі казав?..

— Мені ніхто нічого не казав...

— А хто тебе послав сюди? Хто підучив? Кажі! І кажи правду, бо я й дух із тебе витрусу! — і Свирид справді трусонув хлопця так, що той аж зубами клацнув.

— Мене ніхто не посилав, дядечку... їй-бо ніхто не посилав... я сам... я чув...

Не вмів Тарас оповісти, що от просто чув, що ви затіваєте якусь громадську справу, вірю, що справа ваша добра, а у мене багато молоді енергії, от я і хочу вам її віддати.

Дядько Свирид задумався. Зрозумів, що злого умислу тут нема. Хотів одправити Тараса, наказавши з натиском, щоб не базікав, але потім подумав-подумав і сказав:

— А ти вмієш мовчати?

— Як це?

— Та так, щоб не бовкати язиком, де був, що бачив, із ким говорив?

— Ов! — тільки й вимовив Тарас, але цей звук переконав Свирида, що він має діло з надійним елементом.

— Добре. Йди до хати до Хведота. Може, ти нам пригодишся.

Так Тарас несподівано попав до Хведота. І те, що він там побачив і почув, перевернуло усі його думки.

Насамперед компанія, в яку попав. Прийшло душ шість — і все харпаки. Тарасові дивно. Він звик, що всяка громадська справа і ведеться, і рішається людьми статечними, заможними. Чи церковного старосту вибирати, чи ще яке громадське діло — то все багаті і перші і останні, бо хто б там харпацького голосу слухав. А тут — має рішатися якась громадська справа, а дядько Свирид понаскликав усякої бурлашні.

Узять хоч би хазяїна хати. Ну хто в його голосі нуждается? Або оцей Платон Кочерижний. У Хведота хоч хата є, а цей так тиняється прямо з двору в двір. І отакі всі.

Ні... Мабуть, дядько Свирид помилився. А може, посоромився до багатів іти. Так чого ж тут соромитися? Діло громадське.

Зійшлися. Вікна позатулювали свитками — у хаті стало глухо і душно. Дядько Свирид почав оповідати, як він їздив із панською хурою до сестри до пайової, графині Браницької, що він чув і що бачив у Білій Церкві.

Діялися там нечувані речі. Чернігівський полк салдатів збунтувався проти царя — тільки не знати проти якого: чи проти Костянтина, чи проти Миколая. Правда, царське військо прийшло й тих чернігівців побило, але це ще не означає, що діло пропало. Воно ще тільки починається.

— Гусари, що усмиряли чернігівський полк, самі казали: оце ж ми, кажуть, усмиряємо, бо начальство велить, але нам точно звесно, що побунтовались і другі

полки і що йдуть вони сюди, до Білої Церкви. А як прийдуть, то й ми до них присогласимось і тоді по всій землі люди почнуть панів скидати...

— Отак говорили самі гусари. Я вже їх не застав, ну самолично чув, як у шинку один чоловік намовляв чотирьох салдатів, щоб вони підняли бунт на подобність чернігівців. Жаль, каже, що чернігівці не дійшли до нас, до Білої Церкви. Ми б, ка', піднялися зразу! Нам недовго! Ще й сьогодні знайдемо сто списів на одному нашому кутку! Уже пробив час чортових панів різати!.. Так і кричить! У шинку! При всім народі!

— П'яний, то й кричить. А де похмелятися буде — от що скажи? — чується якийсь зневірений голос.

— Як він похмелятиметься, того я не знаю, але говорить так не він один. Уся Біла Церква так говорить!.. І на базарі, і на вулицях — усюди! Панок якийсь перебігав вулицю, а йому вслід: "Тікаєш? Тікайте не тікайте, а вже на вас пастка готова!" Та що! Баби навіть так само говорять!.. Вийшов я з шинку, дві стоять, ма'ть якісь служниці панські. Одна каже: "А що ваші пани не бояться? А то салдат говорив, що на Великдень люди будуть панів різати". А друга їй каже: "І я, сестричко, це чула. Ну, у мене пани добрі, то я їм уже говорила: дайте, кажу, мені дитя, що я годувала, я його по-селянському переодягну й урятую, що його не заріжуть".

— О! Чуєте? Це на вулиці! Серед білого дня! Голосно, так що я, проходящий чоловік, міг те чути!.. От що діється в Білій Церкві, брацця!..

— А назад як я їхав, так умисне крутився по селах, крюка давав, аби тільки заїхати в село та послухати, що люди говорять. І всюди те саме, усюди одно. Під'їзду до млина, стоять люди з возами, дожидають черги. Про що балакають? Про те саме! Один каже: "Оце коли б діждати весни! Вичистили бми панів із нашої землі, що й заводу б їх не зосталося!.." А другий, поважний такий, літній чоловік: "Якби, каже, піднялось що насправді, то й сам би пішов і своїх трьох синів повів би..."

У Ставищах один дядько так той прямо почав ходити з хати в хату... "Мужиків, каже, тепер не буде, а будуть самі міщани". Піп давай йому грозить, а він і попові: "Підожди, каже, трохи! Скоро таким попам, як ти, голови будем лупить!.." То вже й попи й пани замовкли. Яконом велить мужикові, щоб ішов по соломі, бо соломи нема, а той: "Зачекайте тільки до п'ятнадцятого мая, то не то у вас соломи, а й вас самих не буде!.."

— Так отаке доокола нас діється, браття, а ми сидимо й нічого не знаємо! Невже, як усі підіймуться, так ми зостанемося ззаду? Хіба нас не така сама недоля пече? Хіба нас не ті самі пани давлять? Ні! І нам треба готуватися! І нам треба зібратися до купи, щоб у слушну хвилину допомогти ділу! Бо то ж наше діло, не чиесь! І коли ми прогавимо тепер, то хто й зна, може, сто літ доведеться іще ждати такої нагоди!

Дядько Свирид говорив гаряче. Не було й сліду отої дивакуватості, якою він у звичайні часи прикривав своє справжнє лице. Тепер говорив народний трибун! Повстанець, що й людей зуміє підняти і сам піде у перших рядах.

Гаряче говорив дядько Свирид, але холодно сприймали його мову слухачі. Дивився

Тарас, і не помічав, щоб слова Свиридові когось запалили. Сидять безучасні дядьки й тільки слухають. А коли закінчив Свирид і запитав: "Ну як же ви думаєте, брацця?" — довге мовчання було відповіддю. І це мовчання здавалося величезною крижаною горою, що насувалася-насувалася на маненький вогник, розпалений Свиридом у власній душі.

Першим обіззався Платон. Сумним голосом говорив він сумні слова:

— Що ж... Один розговор, а діла як не було, так і нема. Мало чого по шинках п'яні люди не наговорять!..

— По яких шинках? Які п'яні? Не п'яні, а статечні люди говорять. В Ольшанці соцький привселюдно казав: "Оце, каже, москалі почнуть різати, а тоді цми з ними. Заріжемо вперед багачів Осипа й Давида Очеретяних. Тільки Шмуліса-жида оставим, бо то добрий чоловік".

— Ото, ма'ть, задовжився братам Очеретяним. А у Шмуліса тільки почав позичати.

— Я того не знаю, а тільки коли в якомії пригрозили йому, що скинуть із соцького, то він сказав: "Заки ви мене з уряду соцького скинете, то ми вас усіх вперед виколем".

— Розговор один. Хіба ми своїх людей не знаємо? Поблямкає-поблямкає язиком, а як до діла — й сховається. І я не я і хата не моя. І не казав я нічого. То кум Юхим казав, а я тільки слухав..

Хіба не так?

— Постойте, дядьки, — забирає голос Хведот. — Тут не в тім діло, а от у чім. Брати ножик і йти панів різати. Добре. Ну, я возьму ножик, ти візьмеш, усі ми візьмемо. Але що ж ми зробимо у шістьох чи там удесятьох?

Свирид аж не може слухати.

— Та ми ж не самі, пойми ти!.. У кожному селі люди готові! Он у Королевій мені, незнакомому зовсім чоловікові, дядько каже:

"Коли б Бог дав скоріше Великодня діждати! Виріжемо панів, щоб їх і духу не було".

— Отож то й воно. Одні кажуть на Великдень, другі на п'ятнадцяте мая, а треті ще на колись. Вже з одного цього видать, що діла не буде.

— Так, так, Свириде! — обзивається ще один. — Ти був, ти щось бачив, щось чув, оце й нам, спасибі, розкажеш. А ми ніде не були, нічого не бачили — то як нам так по одному твоєму слову підійматися?

— То ви мені не вірите? — з одчаєм питає Свирид.

— Чому? Ми тобі віримо, але ми не віримо тим людям, яких ми не бачили. Може ж, то самі слова, та похвалки. А може, тих людей, про яких ти говориш, і немає вже давно! Тарабанять їх під конвоем ув острог у Сибіряку. Чи ти як собі думаєш? Вислухали попи й пани отаке та й заспокоїлися? Ого! Та він зараз же дав знати у якомію! А якомія главноуправляющому! А главноуправляющий губернатору, а з губернатором, брат, шутки вже плохі.

Так нічого й не міг удіяти Свирид. З тим і розійшлися. Рішили, що як будуть уставати люди, то й ми не зостанемося позаду, а самим лізти на вила не хочеться.

Свирид, ідучи темною вулицею, скаржився Тарасові.

— Бач які наші люди? Все, щоб хтось почав. А чому не самому почати? Хтось же та мусить бути першим.

Тарас почував себе сміло із дядьком Свиридом. Навіть до того, що висловив йому оту свою думку, що краще було б замість оцих харпаків закликати яких статечних людей.

— Вони б уже як постановили, то до діла. І грошей би дали на таку справу.

Свирид чмихнув носом.

— Це багачі грошей би дали на наше діло? Дурний ти, Тарасе! Та вони всіх нас у ложці води втопити готові! Вони ж із панами за одно держуть! їм невігодно, щоб ми панів скинули, бо тоді й їм нитка урветься. Ні, Тарасе! Не тільки їх закликати не можна, але навіть вони й знати не повинні нічого. Боже тебе спаси, перед ким проговоритися!.. Тоді всі пропадем!.. Ти це пам'ятай, Тарасе.

— Не безпокойтесь, дядьку, — я нікому не скажу, хоч і пектимуть. Гайдамаки й не таке терпіли.

— А от що я тобі скажу, Тарасе...

Дядько Свирид знизив голос і зупинився.

— Піди ти завтра у Моринці до Харька Корнієнка — знаєш?

— Знаю.

— Так піди до нього, виклич у садок і розкажи, що бачив і що чув. Тільки йому одному можеш сказати, а більше нікому! Ти йому розкажеш, а він нехай розкаже тобі, як там у них, у Моринцях. А ти тоді прийдеш і мені перекажеш. Тільки так роби, щоб мало хто бачив.

Тарас на другий же день пішов у Моринці. Дядькові Павлові сказав, що йде до діда Якима попросити штанів, бо ці поділилися.

Що ж... У Корнієнка результати були більш-менш такі самі, як і у Свирида. Нічого не бачивши, не хотять люди уставати

Так нічого й не вийшло з Свиридових замірів. Тільки розбурхав він усю душу Тарасову й навів на багато думок.

XIII

Хоч і нічого не вийшло, а Тарас все ж тривожно дожидав Великодня. Ану ж там, у Білій Церкві, прорветься щось і долетить до нас? Підіймуться й наші люди... Свирид, Платон, Хведот... і Тарас із ними.

Але прийшов Великдень — і ніде нічого... Правду казав Платон на зборах, що наші люди гомоніти тільки здатні.

А для самого Тараса особисто — гірким був цей Великдень в сім'ї дядька Павла. Це ж був перший Великдень у чужій хаті.

Дома це був справжній празник, а тут — саме жратво. Чистий четвер не тому він чистий, що чимось освящається, а тому, каже дядько Павло, що в цей день "чистять" жеребців і кабанів. І відзначається цей день не настроєм поетичного обряду страстей, а тим, що в сей день можна взнати, хто відьма в селі.

— От тільки ніколи, — якимось смакуючи говорила Павлиха, — а то б я взнала! Мене навчено, не бійсь.

І дожидала, аби хто спитав — як це робиться? Не діждавшись, пояснювала:

— Оце б сьогодні встати раненько, принести води непочатої й налити в горщик. А потім узяти цідилку полотняну, що ото молоко цідиться, всю її обтикати голками та булавками, кинути в ту воду й варити. Так уже хоч-не-хоч, а прибіжить відьма! Прибіжить, не бійсь! І почне увихатися: "Та що ви, сусідочко, варите? А може б, ви перестали... Я вас дуже прошу..." Бо її, падлюку, колять оті голки.

І дядько Павло... Збирається на "одіяніє" і бідкається, що не можна захватити карт.

— А нащо тобі карти у церкві? — підшморгуючи носом, питається дружина.

— Та я вже знаю нащо... Ото, як піп возгласить уперше "Христос воскрес!", а ти тасуй карти в кишені та замість "Воістину воскрес" кажи: "А я в карти граю..." Піп удруге: "Христос воскрес!" а ти вп'ять: — "А я в карти граю..." І втретє так само.

— Так воно ж, ма'ть, гріх, — байдуже вставляє Павлиха, чогось шукаючи у себе в сорочці.

— — Гріх, як то кажуть, у міх. Так за те ж розбагатів би скоро, бо усе б вигравав, усе б вигравав...

І в усіх тих балачках, сокровених бажаннях та мріях — ні сліду поезії, до якої так звик Тарас у себе дома. Нудно Тарасові від того нудно, а дітися нікуди.

Приходить з церкви. Тарас згадує, як то благісно й урочисто бували у них у хаті. Батько читає молитву, читає з почуттям, щиро — і та щирість впливає на дітей, дає їм настрій наближення до якоїсь величності. І сідають, усі перейняті тим настроєм, споживають у мирності свячене, бережно кладучи до купочки й шкарлупу з яйця, й кісточку. Як хто з дітей пасочки не доїсть, матуся, було, приберуть.

— Це я висушу, а як коровка отелиться — добре давати їй у пійлечко.

І не багата вечеря й не пишна, а у всіх мирно й радісно на душі, бо за убогим цим столом витає щастя.

А тут... Не встигли ввалитися в двері — дядько Павло кричить:

— О-ой їсти!.. О-ой їсти!.. Слава тобі, Господи — кінець посту! Та й наобрид же, так і хай тобі абищо!.. Жінко, давай їсти, а то битиму!

Сідають шумно, в безпорядку. Вкинули чи не вкинули по шматочку свяченого, а вже дядько Павло гребе четвертину сала, відбатовує собі шматило. Діти — хто що попав тарабанять. Не їдять, а жеруть. На столі й багато всього, а не хочеться дивитись, бо то все одно, що перед свинями поставлено.

Не встигли вихопитися з-за столу, дядько Павло вже кричить:

— Ой спа-ати!.. Ой, пробі, спа-ати! Жінко, стели, а то по морді надаю!

А батько, було, ще розгорнуть книгу, почитають. Потім уся сім'я хором проспівує "Христос воскрес", а тоді вже, радісно втомлені, ідуть усі спочивати. Полягають, а у вухах ще дзвенять співи, перед очима миготять свічки... звучить таткове читання.

І заплакав Тарас під своєю драною свитиною тихенько, щоб ніхто не чув.

А на ранок теж нема радості. Дала йому дядина крашанку одну, а Петро

підійшов:

— Давай мінька без зубів?

Тобто давай поміняємося крашанками, не пробуючи кріпкості на зуби. Тарасові все одно. Помінявся.

— А тепер давай навбитки.

І це однаково Тарасові. Хижим рухом цокає Петро Тарасове яйце, воно розбивається.

— А тепер давай із гузиці.

Розбивається й гузиця, і Петро з голосним сміхом забирає у Тараса яйце.

Тарасові скучно від того. Ну попросив би, я б і так віддав.

Цей Петро приятелює з Ксюнчиним Степаном. От і зараз вони зійшлися, шепочуться й сміються. Напевне, Степан почув десь нову гидоту. Йому якось особливо подобається сквернословство, перекручування звичайних слів на скабресний лад, підкладання підо все похабного змісту. Любить учити малих дітей казати "попи з дяками" або "пасла коня у коня у ярах".

— Ти скоро кажи, скоро!.. Багато разів і скоро.

І тепер Тарас певен, що Степан вигадав нову гидоту й учить їй Петра. Тарасові неприємно зустрічатися із Степаном. Він же, Степан, хвалився на вулиці, що вигнав Тараса з хати.

Тарас хотів минути приятелів, але його зупинив Петро.

— Тарасе! Скажи "Христос воскрес".

— Христос воскрес.

— Воістину — випалив Степан гидотне слово і загоготів. Петро й собі. Тарасові гидко й він швидкими кроками йде геть. Услід йому насмішливе реготання приятелів.

Настрій самотності давав себе чути гостро. Усі причепурені, повдягані, чистенькі. Той з матір'ю, той з батьком, той із сестрою старшою. І тільки Тарас блукає серед них всім чужий, нікому непотрібний.

Хтось викинув із клуні соломую торішню. Сонце послало туди золоті свої легіони й вони розбарвили ту купу стебел, висушили й привабили дітвору.

Малеча позалізала у соломую, бавиться, перекидається. Позабували, що й новенька одежина на них. Це хлопці. А дівчатка позалишалися своїми уборами, стоять та переговорюються.

— Бачиш, яка лиштва вишивана у мене?

— А у мене стрічки — дивись які! Широкі та гарні! І коса скоро буде!

Мале хлоп'я підскочило.

— А у мене моя смушева шапка.

Досі воно в усіх випадках життя хворцювало у батьківській.

— А у мене шкапові чоботи. Як у Гавриленка у чумака!

— Такої чинарочки, як у мене, ні в кого нема!..

І сиплеться блакитний дощ дитячого щебету. Тільки мала Наталочка, сирітка,

сидить на соломі сама. Обгорнулася у стару материну куцину, рученята в рукава сховала... Так хочеться їй і собі чимось похвалитися, а у неї нічого нема. Але от личенько її розцвіло.

— А я в попа обідаля — ага!

Це отець Іван. Любить дітей і щопразника збирає до себе та гостить.

Сльози навернулися на очі Тарасові і пішов він геть від дітей, у поле.

Цілий день ходив там то плачучи, то співаючи. Під вечір тільки вернув у село.

Проходив мимо батькової хати. Зупинився й заглядав крізь ворота, мов до чужого.

Як тут гарно... Он стежечка, що сам топтав, бігаючи під вербу. Он кілок на сім розвилок. Як зараз увижається... Батько приїхав з лісу, розпрягають коня. Мати підійшли, а батько — "У-у-у" — і навпроти з отим дрючком.

— Господи Сусе!.. Що воно таке?..

Та це ж ваша бабська справа. Дивись — одразу сім глечиків повісиш. Та ще й осьмий гладушничок осюди-о...

Із сумом дивиться на все те Тарас, мов вигнанець із раю. Вийшла Оринка, але не бачить брата. Тарас потихеньку нагукав:

— Оринко!

Дівча зупинилося й оглядається. Побачивши Тараса, сплеснула руками.

— Тарасику!.. Це ти?.. Ой Госпо-оди!..

Почалася уривчаста, спішна бесіда. Мов треба було сказати так багато, а так мало часу до того. Балакали й оглядалися, наче творили що лихе й боялися, як би хто не застукав.

-Як тобі у дядька? Не б'є?..

Тарас тільки махнув рукою.

— Не люблю я його. То такий катюга. А ти, Тарасику, вертайся до нас. Сюнька вже не б'ється так дуже. Вона часто тепер п'яна, а як п'яна, так вона не б'ється.

— А хто ж її напуває?

— До нас же дяк ходить.

— Дяк? І часто?

Та через день, через два й ходить. Нам гостинця дасть і виправляє з хати.

— Навіщо?

— Хто й зна. І Сюнька теж: ідїть, каже, дітки, пограйтеся, бо у мене тут діло єсть.

— А ви й ідете?

— А що ж маємо робити? Та тепер нічого, не зима.

— Ну, я б не пішов...

Чому?

— А так.

Тарас і справді не знав, чому б він не пішов, але чув якусь образу у тім виганянні з хати.

Уже темно було, коли діти розсталися.

— Так ти вертайсь до нас, Тарасику, їй-бо... Будемо вп'ять усі в купочці. А то Марійка все пита: "А де Тарасик?.. А чого Тарасик не приходить?" Така чудна... Вертайсь, їй-бо...

Тарас надумувався. І во ім'я чого справді от треба йти пріч звідси під чужу стріху, наймитувати, поневірятися, коли от є рідна хата, батьківщина, є сестри, брати?.. Ну чого?.. Але потім заспішився.

— Ні, я піду вже... А то дядько битиме, що довго ходив.

— Та сьогодні ж Великдень.

— А йому все одно.

І почимчикував "додому".

Поїхали орати — "на зелене поле". Восьмериком. Петро й Тарас поганяють, дядько Павло за плугом.

Поганяють однаково і Тарас і Петро, але окрики чомусь чуються тільки на самого Тараса.

— Ей, Тарасе! Чого твої отстають?

— Ей! Чого ти так женеш? Хіба не бачиш, що вперед пішли?

— Ей ти, роззяво! Піджени борозенного!

Це дратує хлопця. Він уже із злістю чекає наступного окрику — ану ж дядько Павло помилиться та хоч раз крикне: "Ей, Петре!"

Але дядько не помиляється — і Тараса обхоплює упертість. Він умисне починає нехтувати роботою, недбаличити й бравує тим.

— Ей, Тарасе! Дістанеш сьогодні ради понеділка!

Це переповняє чашу. Тарас червоніє і, кинувши зухвало: "Я вам не наймит!" — іде геть.

Воли стали. Петро похолов. Як?.. Не послухати батька?.. Та це ж...

Павло, осатанівши, кидається за хлопцем і починається гонитва. Тарас тікає, а за ним, одміряючи по сажневі, мов уламок скали, пре дядько Павло. Настигає, валить і б'є скільки хоче і як хоче. Дикі крики несуться полем, скачуть подраними скибами. Люди, що орють поблизу, здвигають плечима.

— От нещасна дитина! З-під кулаків і не виходить.

Але мішатися в чужі діла нікому немає охоти.

Биття не рятує справи. В Тарасові будиться дух протиріччя. Так і дивиться, як би втекти й тікає. Іо на Пединову могилу, то в Кульбашів ліс... Сяде там на полянці, зробить щитку із лопухів над головою й сидить.

Снується божя тканина мислі, образи якісь крилаті прилітають із хвилями повітря, з шелестом листя лісового, з туркотом горлички. Оживає ліс тоді, пишеться велика книга в душі, а літери тої книги — знаки самої природи. Десь уже щезають дядько Павло, мачуха, сирітство... вже заволоділа уявою казка, незрозумілий трепет нервів і вічна безустанна робота мозку.

Кипить у тій таємній лабораторії, як у вселенній, коли вона будилася з хаосу.

Міліони атомів движуться, єднаються, розіходяться й сполучаються знов у вічній русі, у вічній неспокої. І цей неспокій жене малого від волів, втискає йому якусь невтолиму жадобу в груди, запалює негасимі вогні і все кличе, обіцяє розкрити щось нове, невидане, невиявимо прекрасне.

А для дядька Павла ясно одно — узяв ледащо в хату. Нічого не хоче робити, а тільки байдикувати. Невдячне стерво, що не розуміє великої дядькової ласки. Що з таким говорити? Він одно розуміє — батіг.

І дядько так тільки й розмовляє з Тарасом — батогом.

Не отстає од чоловіка й Павлиха. Б'є, правда, рідше, але зате гризе безперестанно.

— От уже виродок!.. От уже анахтема!.. От нав'язалося на нашу голову півтора нещастя!

І в такій обстановці занехаяв сам себе Тарас. Шапки у нього не було: сам зліпив собі щось із ганчур'я й ходив у тому літо й зиму. Коли дерлося — зліплював смолою або зшивав дротом. Сорочка на плечах розлізлася, штанів тільки трохи, ноги чорні, порепані — такі ж і руки. В голові повно нужі й по всьому тілу

повзають.

Раз якось підійшов до хлопців: захотілося погратись. А один синок багатеньких родичів, закопивив губи:

— Піди спершу воші вибий.

Мов по лиці вдарили Тараса ті слова. Вперше в житті почув він таке й згорів від стиду. Як обпльований відійшов пріч і критично сам себе оглянув.

І справді: не заслуговував він іншого ставлення. Обдертий, як старчук, Бог знає коли митий, лице подряпане, на голові опудало якесь — чи йому ж ото лізти до людських дітей? У них батьки, у них матері, вони живуть у своїх хатах, їм щосуботи голови миють... Бог з ними... нехай...

Вперше відчув ваготу відчуження від людей. Правда, ніколи не ліз до них так, щоб дуже, але то було по своїй волі: хочу — підійду, не хочу — не підійду. А тепер, мов замкнув хто ворота до людей і поставив пса на тих воротах.

І, як це завжди буває, чомусь саме тепер хотілося Тарасові близькості до людей, хотілося, щоб хтось вислухав його скаргу, пожалів. Так смутно, так гірко самому... Матері нема, батька нема, хати нема... нема нікого... Дядько дорікає ледарством, дядина шматком хліба.

Раніше прислужував у церкві, читав, співав на крилосі, — це давало радість. Тепер і дорогу до церкви забув. Та й цікавого там нема нічого. Хор, так добре налагоджений Совгирем, упав. Бо мало того, що Михель, вічно п'яний, не має часу піклуватися хором, а то ж іще просто не хотять поважні люди підлягати людині, яку не шанують.

— Який він у чорта служитель Господа? Йому бабську спідницю замість стихаря почепити!

— Що ж... чоловік молодий, нежонатий — чого ви хочете?

— Я поміаю... Але треба ж і міру знать. Он Совгирь був і не старий, і не жонатий, а хто про нього хоч лихе слово сказав?

— Ех!.. Втратили ми, люди, Совгиря понапрасну.

І перестали ходити дядьки до хору. А школа й давно розлетілася. Мав потіху отець Григорій із стихарного дяка.

А в хаті дядька Павла все гірше й гірше. Павло прямо зненавидів свого племінника. Вже не крився з тим. Оце стрінеться з ким-небудь із селян. Його питають, не називаючи навіть імені.

— Ну, як там?

— Та що! Ледацюга. Не буде з нього толку.

— А ви б його повчили добре...

В цих словах іронія. їх треба розшифровувати як: "Сукин ти син! Чого ти знущаєшся з сироти?" Але дядько Павло не майстер розшифровувати й толкує прямо.

— Та я вже й так не жалію, а нічого не виходить. Ну, та я його вивчу робити!.. Брехня!..

І вчив. Не давав хлопцеві просвітлої години. В усякій праці і для всякої скотини мусить бути відпочинок — не було його тільки для Тараса. Варт йому зупинитися хоч на хвилинку, аби хоч передихнути — вже чувся голос дядька Павла.

-Постойкуеш? Воно й лучче: сів на дядькову шию й поганяй.

За їжею. Варт Тарасові випадково взяти кращенький шматочок, як уже чулося:

— Он ба'!.. Як ласенький шматочок брати, так він знає. А як робити, так не хо...

А коли Тарас не вибирав і просто їв, міг щохвилини сподіватися вказівки:

— Дивись, як умина! Робити хлопчик, а їсти мужичок.

І так щодня, і так безперестанку, і так безугаву і сьогодні й завтра, й післязавтрього... Навіть життя при мачусі вже почало здаватися Тарасові привабливішим. Бо там була хоч рідна хата.

Рідна хата...

Щось тепле проходило по Тарасовій душі, коли він сам собі вимовляв отих два слова. Рідна хата... Отих два віконечка, що пропускали в середину хати жменьку світла, починали здаватися великими, кришталевими, бо через них лилося соняшне світло на малого Тарасика. Піч полупана... Така велика, що займає чверть хати, але яка ж вона рідна! Не раз і не двадцять раз прибігав Тарасик із синіми від морозу ногами, шуркав зараз на піч, притулявся до теплої глини й відогрівався, кричучи звідти:

— Мамо! А мені щоб млинці були!

— Еге ж! Намололи саме для тебе, — бурчить мати, але Тарас знає, що млинчик таки буде.

Як це недавно було — і як безконечно-безконечно давно!.. І немає вже на світі того Тарасика, що весело вибігав на вулицю, плескався у воді, а Катря зі сміхом затягала його в хату. Немає й того хлопця, що виходив серед церкви і, під поглядом сотень очей, схвилювано, але радісно відчитував "Апостола". Єсть тільки замурзана брудна потвора, котрій, можна сказати: "Піди спершу воші вибий".

І гаряча хвиля образи заливає Тарасові лице.

Жити в хаті дядька стало просто незносно. Павло дійшов до того, що не міг спокійно бачити племінника. Здавалося, більше нічого й не робив, як тільки слідкував за ним. По імені уже й не називав ніколи, а так, як прийдеться.

— Ей ти, ледацюго! Дармоїд чортів! Ледар царя небесного!

Хлопця це озлобляло. Він бачив, що робить і не менше, і не гірше дядькових дітей, але ті й не ледацюги, й не дармоїди, а він дармоїд.

Попробував було огризатися, але з дядьком Павлом це виходило важко. Він сатанів одразу, лице набрякало, й він тоді був немилосердним.

Але дух протесту, очевидно, було заложено вже в саму душу цього малого вихрастого хлопця, і час від часу він проривався наверх, і тоді мали місце огидні сцени.

Одного разу це восени вже було діло — наморився Тарас за день і, повечерявши, сів долі, притулившись до печі спиною. Угрівся й непомітно задрімав.

А дядько Павло саме збирався йти пасти кобилу на ніч. Вже взявся, надів свиту й саме підперізувався. Погляд його впав на Тараса.

Павлові стало жаль, що от він, хазяїн, мусить кидати теплу хату, йти кудись у темну, холодну ніч. А от лобуряка наївсь, напхавсь незаробленим добром і хропе собі.

Павло підійшов і вдарив Тараса чоботом під бік.

— Ей ти, лобуряко! Ану вставай та йди кобилу пасти!

Тарас, раптово збуджений, не розумів що з ним. Витріщив очі й дивився вперед, але нічого не бачив. Це теж сердило дядька.

— Дивись! Витріщився, як звірюка! Кобилу йди пасти — чуєш? Жерти так здоровий.

В якийсь один незрозуміло короткий момент в Тарасові пробудилася свідомість і образа від усіх отих безконечних докорів, образ, знущань... Ніздрі у нього роздулися, й він відрубав.

— Не піду!

Дядько Павло почав темніти. Щелепи видулися.

— Ой підеш, хлопче!.. Ой підеш!..

— Не піду! Я вам не наймит.

— Ой буду просити!.. Та ще й добре буду просити!.. Голос дядька Павла звучав зловісно, але він іще не кидався на хлопця, мов збирав більше люті.

— Мене ви все б'єте... Що я сирота... що за мене нікому заступитися... Якби тато були живі...

— Ой, хлопче!.. Бив я тебе при батькові та ще й без батька буду! Іди мені зараз кобилу пасти, бо інакше я... не знаю, що тобі зроблю!..

Але тут трапилося щось несподіване. Тарас, бачачи, що як попадеться дядькові в руки, то вже не вирветься; стрибнув, мов барс, уперед, з силою вдарив обома руками дядька в груди й кинувся до дверей.

Дядько Павло заточився по хаті, гепнув задом на лаву. Зірвався з неї в ту ж мить, але Тараса вже не було.

Павло заскреготів зубами, рвонувся бігти, та вже жінка вхопила його за полу.

Бійся Бога, Павле!.. Куди ти побіжиш серед ночі? Хіба ти його наздоженеш? Нехай, нехай!.. Він і сам явиться!.. їсти захоче, то й явиться! Ач зіллячко... Ну й гадюку ж вигріли на серці — рідного дядька в груди штурхонув та хіба ж так?

— Пусти!.. Пусти мене!.. Я його вб'ю, чортове насіння, анахтемського виплоду сина! — кричав дядько Павло й виривався, але так, щоб не вирватись.

Він і сам розумів, що бігти нічого, тому й не побіг, а тільки немилосердно лаявся. Зі злості напався на сина.

— А ти, лобуряко, чому не хапав? Тобі все одно, що батька зневажено? Одягайся в сію ж минуту — підеш кобилу пасти!

— Тю на тебе, старий! Та куди ж ти дитину женеш серед ночі?

— Дитина! Що вже дівкам під спідниці загляда!.. Ледарі чортові!.. Я вас вивчу!.. Я вас усіх призведу!..

А Тарас, вибігши на вулицю й переконавшись, що за ним ніхто не женеться, став. Серце у нього сильно билося. Все ж як не як, а він допустився вчинку, який не похваляється в селянському обіході. Ніхто не похвалить, а всяке скаже: "От молодець Тарас! От розумник, що дядька в груди штовханув. Ти, браток, іншим разом ще й тітку стусони — отоді вже всяке скаже, що батьків син".

— Та я ж не ви-и-инен! — кричить Тарас беззвучно, кидаючи слова у чорну пітьму, а сам плаче-плаче, притулившись спиною до чиеїсь загати.

Ніч, осінь, вітер... Босі ноги вгрузли в грязюку... Під сорочкою аж шарудить — повзають воші... сльози течуть по брудному обличчю й розмішуються у якусь замазку.

Куди йти? Де подітися? Птиці гнізда мають, а звір лігво своє і тільки син людський не має де притулити голови.

Собака почав гавкати з-за тину від нічого робити. Тарас відійшов до другого плоту й став там. У голові ніяких думок, а в серці ніяких бажань. От так би стояти й нехай... усе нехай... І вітер нехай... і ніч... і собака...

У тьмі показалися якісь фігури. Обережно пробиралися попід тинами. Тарас хотів спочатку тікати, але потім — нехай і це...

— Хто тут? Господи Су се!..

Тарас пізнав до голосу. Це була стара Моргунка, баба Оксанина. А то хто позаду?.. А то сама Оксаночка. Вона пізнала Тараса.

— Це ти, Тарасику? А що ти тут робиш?

Тарас мовчав і тільки хлипав.

— Мабуть, утік від Павла, — вголос роздумувала баба. — Ох, то й Павло ще! Що ж це ти тут робиш? До мачухи підеш?

— Не піду, — пошепки, схлипуючи, промовив хлопець.

— А куди ж ти дінешся, манушко? Ніч же надходить!.. Ох лихо, лихо з такими людьми! І на сирітство не вважають. Куди ж тобі й справді діватися? Може, до діда? Так далеченько... Не інакше, як до мачухи... Тільки ж оце, певно, дяк у неї. Ох горе, горе...

— Бабусечко! — обізвалася Оксана якимсь ласкавеньким та солоденьким

голосочком. Похилила бабину голову до себе й почала щось шепотіти та примилюватися та пригортатися.

— Ото ще що вигадай. І таке сплете!.. Ну де ми його дінемо?

— Бабусечко!.. Ріднесенька!.. Золотенька!.. — і знов похилила бабину голову, знов шепотіла. І обіймала стару за шию і цілувала. Ну, бабусечко!.. Ну любесенькі!..

— Та ти вже як причепишся, сорока... Ну що ж — ходім, Тарасе^ до нас. Переночуєш, а завтра підеш, куди тобі там треба. Не інакше, як до мачухи, бо де ж тобі більше діватися? У найми? Так хто ж тебе візьме проти зими. Не інакше, як до мачухи. Вона ж присягалася на миру, то, може, схаменеться. А поки що — ходім, синок, ходім...

— Я не хочу, — прошепотів Тарас.

— Чого там "не хочу"? Я ж тебе не на лихе підмовляю. Бач як затуркали хлопця — вже й людей боїться... Ходім, ходім.

І, може, якби говорила сама баба, може б, з якоїсь самому собі неясної упертості й не пішов би Тарас, але за діло взялася Оксаночка.

— Тарасику, голубчику!.. Ну ходім!.. Я тебе прошу! — і ніжним рухом тягла за собою.

Щось прокотилося по обмерзлих стужених грудях Тарасових. Не міг противитися і пішов.

XVI

Оксана першою вбігла в хату.

-Мамо! А ми Тараса привели!

-Якого Тараса? Ще що вигадай!..

Баба ввела за руку засоромленого вкрай, знівеченого незвичайністю події хлопця. Десь у ньому збереглося ще почуття "батьківського сина". Не стали йому ще зовсім чужими поняття — "своя хата", "своя сім'я". І от беруть його з вулиці, з-під плоту, як старчука, і приводять у чужу хату.

Рум'янець заливає Тарасове лице, а разом із тим якось і гарно йому, що от є ще добрі люди на світі, не самі ж мачухи та дядьки Павли на світі живуть.

Мати Оксанина з робленою сердитістю каже:

-І де ви його знайшли такого?

Але Оксана чує, що мати не сердяться. Починає лащитися й до матері й теж їй щось шепотіти на вухо.

— Та добре, вже добре, щебетухо. Ну що ж, Тарасе?.. Сідай — гостем будеш.

В хаті не по-багацькому, але чистенько, а Тарас такий брудний і обшарпаний.

Знов йому соромно.

— Нічого... я постою...

— От тобі й раз! Прийшов у гості, так сідай. Доки ж ти стоятимеш?

— Сідай, сідай, синок, — обзивається й баба, роздягаючися.

— Мамо! А ви вже вечеряли? — невинно питається Оксана.

— А що? Хіба ти хочеш їсти?

-Навряд, — вміщується баба. — Ми у Секлети таки добре попоїли

— Ні, я хочу їсти, мамо. Ми будемо з Тарасом вечеряти. Правда, Тарасе?

Мати покрутила головою.

— Ох і хитра ж ти, дівко! Та я й без твоїх хитрощів дала б йому їсти.

Потім подивилася-подивилася на Тараса, щось подумала.

— Знаєш що, Оксано? Тарас повечеряє й без тебе, а ти лізь краще з бабусею на піч та лягай спати.

— А чого це, мамо? Я ще не хочу спати.

— Я змию Тарасові голову. А то як мила йому ще покійниця мати, так, ма'ть, і досі...

І знов Тарасові соромно. Похнюпився, похиливши голову отим селянським хлоп'ячим рухом, що нагадує поворот голови бика.

— Я не хочу...

— Чого там "не хочу"? Ти тільки глянь на себе, який ти. Нічого, нічого! Лізь, Оксано, на піч.

Оксана полізла, баба й собі, а Мотря заходилася з окропом. Хоч не хоч —довелося Тарасові підставляти голову.

Коли з головою закінчили, Мотря, глянувши в чавун, сказала:

— Є ще окріп. Я теж полізу на піч, а ти вимийся увесь. Сорочки у мене немає хлоп'ячої, так ти одягни поки що Оксанину. А я твою оцю як-небудь виперу. Й штани. До ранку може висохне коло печі, так хоч у чисте одягнешся.

Тарасове хлоп'яче почуття зачеплене. Це ж уже останнє діло — парубок у дівчачій сорочці!.. І він почав протестувати. Мотря усміхалася.

— Нічого, нічого!.. Тут ніхто не побачить. А Оксана сміятись не буде. Не будеш, Оксано?

— Не бу-у-уду! — пищить Оксана на печі, а сама аж ногами соває від сміху.

І в цій атмосфері жіночого тепла й ласки розтопилося серце Тарасове й сказало: "Робіть зі мною, що хочете".

Мотря наготовила все і полізла на піч. Тарас вимився добре й відчув себе неначе людиною. Одягнув Оксанину сорочку, підперезався й сів за стіл, щоб-хоч не так видно було.

Оксана заявила, що аж ніяк не хоче спати й злізла з печі. Поглянувши на

Тараса, пирснула сміхом, а він замахав на неї довгими рукавами. Знов почув себе коло цієї дівчини по-своєму, по-товариському.

— Давай я тобі коня намалюю, — пошепки сказав Тарас після вечері. Це ж було єдине, чим він міг віддячитися за добро й ласку.

— А чим же ти будеш малювати?

— А чим хочеш. Вуглину давай.

— А на чому?

Справді — на чому? Погляд Тараса проповз по чистому лиці печі...

— А паперу у вас нема?

— Мамо! Є у нас папір?

— Який папір? — обзивається Мотря, віддираючи Тарасове шмаття.

— Який папір? — питає Оксана знов пошепки.

— Та який-небудь... все одно...

— Який-небудь! Все одно, мамо!

— Почали вже вигадувати. Лягали б краще спати.

Але за хвилину додає:

— Хіба я знаю, якого вам паперу треба? Он там за образами якийсь є...

Оксана, як кізочка, скочила на лаву, витягла жмут пожмаканих паперів.

— Годиться?

Тарас закивав головою. З вуглиною було легше. Тарас обстругав гостро й звичними певними рухами почав малювати коня.

І як тільки почав — з ним трапилася переміна. Тепер це був інший хлопець, зовсім не схожий на оте забите старчення, що стояло коло порога ще півгодини тому. Голова гордо піднялася, очі засвітилися, навіть у голосі почулися такі нотки, що аж Мотря перестала прати і з цікавістю поглянула на шість.

А Тарас не помічав нічого. Через плече, затаївши дихання, дивилася Оксана, Тарас відчував її захоплення, і стримане дихання дівчини, і дотик теплих дитячих грудей. А від того так солодко-солодко стало, як іще ніколи не бувало в житті.

— Оце голова... оце груди... оце ноги... Бач — переступа!

— А ти зроби, щоб навзаводи, — шепотіла зачарована Оксана.

— Е, не можна. Тоді все треба інакше. І спину, і голову — усе.

— А ти сюди ноги прималюй, щоб навзаводи...

— Ні, Оксаночко, не можна. Спина так, а ноги навзаводи. Так не годиться.

— Чому так не годиться? Мо' не вмієш, то так і скажи.

Це вже лукава дочка Єви говорить...

— Ні, я вмію, та тільки... Ну як тобі це сказати?

Сказати він не вмів, а от чув своєю інтуїцією художника, що дійсно це ж неможливо, коли ноги будуть навзаводи, а спина так.

— Я тобі другого намалюю. Той буде навзаводи. І салдата на коні — добре?

Оксана прижмурює очі від солодкого задоволення й притуляється до Тараса, а той аж тріпотить увесь.

— Ось дивись... ось... Хіба не вмію?

І знов певними штрихами замазує папір, а з-під вуглини виходять здоровенні вуса салдацькі, шабляка в руці, а кінь летить, як не вискочить з паперу!

— Ой мамусю, мамусю!.. Як же ж добре Тарас малює! І все це для мене!..

— Ану що він ;гам намалював, — і Мотря, одставивши вбік мокрі руки, заглядає на стіл. Соромливим рухом підсовує їй Тарас обрізки, але експансивна Оксана вириває й підносить матері майже до очей.

— Осьо-сьо!.. Дивіться, мамо!.. Салдат — ну прямо тобі як живий! І шабля, і рушниця. А он бонба летить!..

Здивувалася й Мотря.

— Хто ж тебе вчив? Тарас засоромився.

— Ніхто...

Похитала головою Мотря й сказала, як, звичайно, селянки, вголос роздумуючи:

— Правду, ма'ть, казав покійний дядько Ригорій, що з тебе можуть вийти люди. Тільки що ж — кріпацтво... Яка з кріпацтва дорога? Одна — до панського гною. А жаль... Мабуть, таки не до гною ти, хлопче, вродився..

Мотря зітхнула й відійшла знов до корита.

Тарас тремтів від нервового-напруження. Йому хотілося все, весь світ нарисувати Оксані, й він використовував кожний клаптик паперу.

— Ось церква наша... огорода... хрести... Ось млини за селом... оце Пединова могила...

І за кожним разом Оксана сплескувала руками у крайньому захопленні. Насилу повкладала їх Мотря спати. Тарасові постелила козушину на лаві, рядно дала вкритися, і обігрітий, обласканий, заснув Тарас так солодко, як давно вже не спав.

Прокинувся пізенько. Сорочка й штани лежали коло нього.

Він убрався й сів. А убравшись — мов із тою своєю одежою надів на себе і все те, що гнітило його й робило нелюдом. В ангельському хітоні вчора почував себе інакше.

Почуття щастя зникло. Він одразу ж уявив собі ту хвилину, коли Мотря скаже: "Ну, хлопче? Напивсь-наївсь — пора й честь знати".

І хвилинка ця справді прийшла. Хотів не допустити до неї, хотів сам зарані встати, попрощатися й піти, але... не сила була. Все збирався і з хвилини на хвилинку відкладав.

Посмутніла й Оксана. Вона щось шепотіла матері на вухо, але та здвигала плечима й говорила вже серйозно.

— Чи ти дурна, чи ти божевільна? Що ж ми його — у прийми візьмемо чи як? Так ти ж іще молода, а він і зовсім дитина. І таке плете чортзнащо.

І зараз же звернулася до Тараса:

— Ну, Тарасе...

Лякаючися того наступного слова, Тарас поспішився:

— Я йду вже!.. Я йду, тітусю!..

І так він це сказав, що у тітки Мотрі стиснулося серце. А що поробиш?

Узявши чудернацьку шапку свою, м'яв її в руках... Мов на смерть не хотілося виходити з цієї любої хати. У Оксани очі наповнилися сльозами.

— Прощайте, тітусю... спасибі вам, — ледве чутно вимовив Тарас, а сам усе ще стояв.

Мотрі стало дуже жаль цього хлопця. І боляче, що от ніби сама, власними руками пхає дитя в пекло — а що вдієш?

Вона переборола себе й, гладячи Тараса по голові, казала:

-Ні, нічого, нічого... А ти приходить до нас, коли що... Приходить, приходить — я нічого не скажу.

— Приходить, Тарасику! Приходить! — з поривом скрикнула Оксана, а сльози бризнули у неї з очей.

Цього вже Тарас не витримав і, заривавши, вибіг із хати.

XVII

На вулиці було сіро. Подмухував холодний осінній вітерець. Сорочка й штани на Тарасові були не такі вже й сухі, отже він одразу змерз. Але що був цей холод фізичний супроти того внутрішнього, що заморожував зараз усю його істоту?

Куди йти? До дядька? До мачухи?

Ох! Тяжко-важко в світі жити сироті без роду...

І пошкандибав Тарас, мов прибитий, до батьківської хати.

Увійшов у двір, постояв. Двір занедбаний, брудний. І кури якісь обдрипані ходять, калюжі стоять, сміття валяється. Навіть шкуринки з кавуна ще лежать, а коли були кавуни!

Увійшов у хату. І та хата — і наче не та. І ніби нема нічого нового — і неначе все чуже.

Оринки нема. Слепа Марієчка щось плете, сидячи на полу. Йосипко спить. Мачушині діти щось їдять. Повитріщалися на Тараса, аж шматки затрималися у руках. Мачуха коло печі.

Тарас мовчки сів на лаві. Мачуха оглянулася.

— О! Вже чорти принесли!.. Чого тебе лиха година притарабанила?

Це був перший привіт. В Тарасові підіймалася злоба.

— Я прийшов до батьківської хати. А кого сюди чорти принесли того вони можуть і звідси винести.

Ого, як сказав! І сам не знав, що він може так відповідати. Мачуха аж не знайшлася, чим відбити. Аж згодом почала:

— Ти думаєш, як до батьківської хати прийшов, так можна й байдики бити? Щоб тобі хто курчат печених наготовив, а ти б тільки їв? У дядька, бач, не захотів робити. Бо дядько зкрута брався, істика вживав. Попробував істика? Попробував? Перейшов сюди, бо думка така, ніби тут будеш баглаї гнути? Чортового батька покуриш! Я хоч і не дядько, а з такими вмію говорити. Хочеш їсти — так роби! А не хочеш робити — біс матимеш і їсти!

І оце таке буде щодня. Щодня!.. І завтра, й післязавтра... і в свято, і в будень... О-о-о!.. Та де ж діватися?

І тупа безвихідність фізично навіть придавила хлопця... Скінчити б усе те одним махом. А Оксаночка?

Дихнуло теплом від того імені... Просила заходити... Нічого. Все можна перетерпіти, аби тільки мати право потім прийти і знов рисувати... а Оксана буде сміятися.

Прийти отакому брудному... вошивому... на ногах скоро короста докажеться... в голові леп свинячий... Щоб знов шурували? Але ж це добре раз... Ні, мабуть, Оксаночко — не ходити мені до вас...

І від тої думки стало темно довкола. Сидів і тупо дивився поперед себе. Тепер йому було все одно — чи лає мачуха, чи мовчить.

Марієчка сіла коло нього, лащить, а Тарасові наче й бадуже. Машинально погладить сестричку по голівці й знову тупо дивиться поперед себе.

Життя замикалося в безвихідне коло. Весь світ окутувався мрякою. Дихати нічим!.. Безпросвіття і тьма... під ногами безодня..

Вибігти б на майдан і кричати, піднявши голову. Як той, що у лісі заблуdivся, а ніч наступає... Як той, що у морі тоне... "Е-е-е-ей, лю-у-у-уди!.. Ряту— уйте-е-е!.. Потопа-аю-у!.."

Може почує хто... може простягне руку... Оксаночка от...

Святість якась була в звуках цього імені. Мовби десь поблизу загорялася купальська квітка...

"Оксаночка..." — беззвучно шепотів це ім'я і сам не знав, як розцвітало лице його при тім...

Мачуха вгамувалася й затихла. Прийшла Оринка та так і кинулася.

— Тарасику!.. Золотко!.. Де ж ти?..

Хотіла сказати — де ж ти так довго пропадав, але згадала, що Тарас же був увесь час у дядька у Павла. Тепер сидить тут — видима річ, що з дядьком Павлом щось вийшло.

Мачуха помітила, що він у чистій одежі й сам чистий.

— Он ба' його обмивають, обпирають, а він знявся та й пішов.

Оринка пошепки спитала:

— Це тобі дядина випрала?

Тарас кивнув знизу вверх головою — чи не дядина!..

* — А хто ж?

— Тітка Мотря.

— А як же ти туди попав?

-^Та я стояв на вулиці, а їхня баба йде...

Йому ніяково було сказати, що він стояв на вулиці й плакав.

-1 вона взяла тебе до себе?

Тарас-кивнув головою. Оринка задумалася на хвилю.

— То гарні люди, — задумливо сказала потім.

Так вони й балакали, брат і сестра, між собою пошепки, мов у чужій хаті.

Згодом Оринка якось загадково посміхнулася й мов сама до себе сказала:

— Ан-ну!..

— Ти про що?

— Так оце ж сьогодні дяк прийде.

— Ну то що?

— Так чи виганятиме нас Ксанька з хати?

— Нехай тільки попробує! Я не піду.

— Як же ж ти не підеш, як вона кочергою гнатиме?

— Та там уже побачимо...

Тарас і сам знав, що це він тільки так хвабрує, а що як візьмуть мачуха з дяком у роботу, так хіба ж проти них устоїш? Увечері справді прийшов дяк. Веселий такий.

— А-а! Елев, елев! Доброго здоров'ячка! Ну як діла?.. Як ділишки нащот задвижки? Впрочем ти в цьому смаку ще не розумієш, га-га-га!.. Чого ти з школи пішов? Надоїло вчитися? Краще байдики бити та ворон ганяти? Здрастуйте, драгоценная хазяюшка! Бонжур мерсі боку!

Оксана усміхалася й видимо кокетувала. Тарас дивився на мачуху й не пізнавав. Такою він її ще ніколи не бачив. І маніжить, і плечима поводить, і губи підтулює.

— Та ви вже як скажете... А ми люди прості — ми по-вченому не розуміємо.

І ще впало в око Тарасові, що мачуха й одягнена не так, як завжди. Вона таки була нечупаха: як-небудь пов'яжеться, як-небудь зачешеться, волосся з-під очіпка висить, запашина брудна, пожмакана. А тепер — куди тобі!.. Очіпок червоний, плахта як у свято, черевики на ногах. І що нарешті звернуло на себе увагу Тараса, так це те, що Богорський прийшов до хати, як до себе додому. Розвалився на покуті, лікті розставив, масно регоче — видимо чує себе хазяїном.

Мала Марієчка вже зразу почала лагодитися на викидки. Воно таке акуратненьке, все у неї завжди в порядку. На печі у неї свій куточок, а в ньому все так зложене доладу: і забавочки її убогі, лялька з ганчірок, коробочки якісь. Тут же й хустка її й кохтина. І вона вже натяга на себе ту кохтину, суетиться. Личко заклопотане.

— Куди ти? — перебільшено голосно питає Тарас.

— Та я... та я... Талясику...

— Сиди в хаті. Куди ти підеш у таку годину!

Тарас наслідує голосом грубі інтонації Микити.

— А тобі яке діло? — скипіла Оксана. Лагідність одразу зникла з її лиця, очі засвітилися недобрим вогнем. — Хоче йти, то нехай іде. Ще й ти п'ятами накиваєш!

— Овва!

— Аж загремиш!

— Овва!

— Ні, не овва, а буде по-моєму.

— Овва!

-Ах ти ж стерво собаче! Так ти ще зо мною перекорятися?

І Оксана було вже кинулася до кочерги, але Богорський зупинив.

— Любезная Оксана Терентьевна! Умерьте свої желанія і оставьте в покоє. Я зайшов тільки на минутку — с ісключительним намеренієм справиться об вашем драгоценном здоров'ї, душі спасен'ї. Я сьогодні занят. Упокілся некій Романенко і наша обязанность напутствовать его в селенія горня божественним глаголом священносалтирянія.

— Так ви таки справді йдете?

— Так, так, любезнейшая Оксана Терентьевна! Сейчас і іду.

Оксана кинула на Тараса повний люті погляд, який говорив: це все через тебе, сукин син!..

— Так хоч закусить же, чим Бог послав.

— Закусить, конешно, нікогда не вредно. Но только умеренно і бистро, ібо покойник уже на месте, а Віргілій, сірич сопроводитель, zde обрiтається. А ви і Тараса Григоровича пригласить — вони теж закусють, хе-хе-хе!..

— Йому межі свині йти їсти, а не з добрими людьми.

— Чого ж так? Він хлопець гарний. Ей, Тарасе! Ану йди, лишень, сюди!

Тарас не ворухнувся.

— Але ж бо йди, маю діло до тебе.

Тарас мовчав. Яке діло може мати до нього оцей паршивий дяк? Не інакше, як каверзу якусь викинути хоче.

— Як я бачу, так ти таки і справді дурак. Та йди, коли тебе кличуть!

Тарас підійшов, дивлючись вовком. Йому здавалося, що дяк зараз ухопить його в свої кліщі й буде держати, а Оксана гатитиме.

— Сідай — чого боїшся? Я ж не вовк.

Тарас сів, але всі мускули його були напружені, готові до зриву.

-Я давно вже хотів з тобою поговорити, та все способу не було. Щоб іще дядько не сказав, що переманюю. Я хотів тобі сказати, йди до мене жити. У школу. Це добре, що ти дядька кинув. Справді — яке тобі життя у нього? Та й тут, дома... ніде правди діти... кхе... Що ти будеш тут робити? Свиням мішати та й годі? А в мене хазяйства нема, будеш жить у школі, будеш мені помагати з хлопцями, сам вроді як учитель будеш... І вчитимешся. Бо я ж не то що Совгирь твій. І не інфіма яка-небудь нещасна або граматик убогий. Я — ритор! Понімаєш? Се означає, що я всі науки пройшов. Тобі є чого в мене повчитися! Я тебе чоловіком зроблю. Ну?

Тарас мовчав. Богорський елеомастив далі.

— Будеш жити у школі, сам собі хазяїн. Ніхто тебе нікуди не посилатиме. Я тебе настановлю консулом. Знаєш, що таке консул?

Тарас кивнув головою — ще б пак не знати.

— Ну от. Будеш консулом. Або от зараз. Мені треба йти читати "Псалтирю", а мені не хочеться. Не те що не хочеться, а нема у мене времені — діло одно єсть... От би ти й пішов замість мене, почитав би "Псалтирю". Я ж чув, що ти веліколепно читаєш. Так тебе усі хвалили...

Богорський попав куди слід. Цим він купив Тараса.

— Хочеш, ходім зараз до Романенка? Все одно ж тобі тут нічого робити — правда? А там хоч попоїси добре. Ану збирайсь та ходім. Чи тобі й збиратися нічого? Омніа меа мекум порто1, хе-хе!.. Ну, бери свою шапку. Не огинайсь, бо ніколи — нас там ждуть.

Мов загіпнотизований цією настирливістю, узяв Тарас свою знамениту шапку. Оринка дивилася на нього благальним поглядом, Марієчка підняла личко й теж якось сумно кивала голівкою. Але Тарас не помічав того. Він був розбитий морально і не приходило йому в голову, що його нужденна обпльована істота може комусь бути потрібною.

На вулиці Богорський сказав:

— Ти йди, а я зараз... Я на мінуточку... Я тебе дожену, а ти йди.

Викликав у сні Оксану. Обняв її й зашепотів:

— От бачиш, як діло треба робить! А ти кочергою. Кочерга, брат, дело ненаучное. А тепер він нам мішать не буде. Наоборот — буде польза. І робітник буде у мене дармовий. От голова! — і ляскав себе по тім'ю.

— Та ви вже що не вигадаете, — казала Оксана й тулилася до нього.

— Оце я вернувся сказати тобі, що я почитаю там трошки, а потім передам йому, а сам прийду до тебе — добре? — і давнув її за груди.

— Якби зараз, — шепотіла молодиця й ще ближче притулялася до дядка.

— Хо-хо-хо, яка ти в мене нетерпляча! Я незабаром прийду. Ну, пусти ж, а то він там дожидає.

XVIII

Як це так вийшло, що Тарас піддався намовам — він і сам не знав. Просто не думав. Йому було все одно: мачуха — так мачуха, Богорський — так

^се своє ношу з собою. — Лат.

Богорський. Сказали б йому зараз: хіба ти забув, що найнявся в лісі дерево рубати? Чого ж ти не йдеш? Іди — і він пішов би. Або сказали б: тебе заслано на Сибір, а оце туди дорога. Йди та швиденько — і він теж пішов би.

Богорський наздогнав Тараса.

— Я, брат, парень-друга. Ти ще мене не знаєш. Я, брат... Хоча я й не кончив наук — я й не скриваю! Не кончив! А чому? Бо не хотів! А захочу — січас поїду й січас кончу. Но я не хочу. Навіщо це мені? Чого мені бракує? Життя в мене не плохое: і баб, і девок — скільки хоч! Потому, хто може супроти мене? Ніхто! Я єсть первий чоловік у селі! А які я, брат, стишки знаю, хо-хо-хо! Я й тебе вивчу! У міня, брат, целая тітрадь!

В хаті Романенків було повно народу. Богорський, розкриваючи "Псалтиру", переморгнувся вже з якоюсь молодичкою і тоненьким козлотенором почав читати. Тарас сидів у кутку й прислухався.

Знайомі слова попливли у свідомості. Тарас пошепки повторяв їх про себе і, перевіряючи, забігав уперед. Трохи одлягло від серця. Бо йому здалося було, що він усе забув і не розбере, взявши книжку в руки, де яка буква.

І все ж, коли Богорський, не перестаючи читати, поманив до себе Тараса пальцем — хлопець не знав, чи йти, чи ні. Підійшов, а серце б'ється.

Богорський, дяківським звичаєм, не перестаючи читати, показав пальцем Тарасові абзац, на якому він спиниться, а Тарас мусить перехопити читання.

В тон Богорському Тарас узяв перший звук і тремтючим голосом почав читати. Але не так, як Богорський, а по науці Совгиря, виразно, чітко і голосно.

В хаті одразу всі почули перемену. Не тільки тому, що хрипливий, підтасканий тенорок замінився чистим дзвінким голосом, а й тому, що невиразне спішне харамаркання замінилося чітким вимовленням, і всі оті незрозумілі, але безпосередньо з Богом зв'язані слова, як "аще", "абіє", "внеуду", почали, мов ясні голуби, літати по хаті.

Гомін, що стелився разом із чадом поміж стінами, затих, всі обличчя повернулися до хлопця, в очах засвітилося внутрішнє задоволення. Це секунда — і до вух Тараса то звідти, то звідти почав долітати шепіт:

— Дивись, як гарно чита!

— А чий це воно хлопець?

— Та це ж Грицьків, покійного Григорія, Шевченкового сина.

— Скажи на милість!.. А я як виходила, так воно ще мале було. Господи, як воно літа оті йдуть!..

Тарас усе те чує. І задоволення людей, і чиста сорочка, і тіло чисте — все це додає Тарасові упевненості, що він таки людина. Досі він вважав себе за якесь зневажане звіря.

Ще голосніше, ще виразніше читає Тарас:

"Ходяй непорочен і делай правду, глаголяй істину в серці своем, іже не ульсьті язиком своїм і не сотвори іскреннему своєму зла і поношенія не пріят на ближня своя творяй сія не подвижится во век!"

Прийшов дід Іван. Побачивши онука, привітно кивнув йому головою. А Тарас мов виріс від того, мов ще прибавилося йому бадьорості. Навіть коли закликала господиня попоїсти, то сказав, що не хоче.

— Та чого там не хочу? Йди.

І присутні піддержали.

— Іди, йди, чого там. Воно все читати та читати — втомишся.

— А що ви думаєте? Воно тільки так здається нібито легко, а пупа треба добре надимать.

— Якби було ким переміниться, от би воно було й добре. А то бач...

— До тієї, мабуть?

— Ато ж.

— Прямо таки страмота та й годі. І день-у-день, день-у-день. Та співають, та не соромляться ні Бога, ні людей.

— Та що! Я колись зайшла, а вони сидять на полу, обіймаються.

— І діти тут?

— Та тут же!

— Господи милостивий!.. А ми ще жалуємося, що Бог хліба не родить. А як же він, батюшка, й родитиме, коли на селі отаке витівається.

Дід сів коло Тараса.

— Як це ти? Сам чи покликали?

Тарас оповів про пропозицію Богорського. Дід задумався.

— Гм... у школі жити... Воно б нічого... Оринка обператиме... А чого ж ти у Павла не схотів жити?

Тарас схвилювано почав оповідати дідові картини свого життя у дядька. Чим далі, він хвилювався більше й нарешті розплакався. Дід поклав на плече руку й сказав:

Буде.

І дійсно було досить. Перед його очима стояв малий Павло, його син. Будовий, казали на нього сусіди. Він тобі й горобців видере відкіля хоч, не боїться раків печерувати, і вкрати вміє ловко. Думалося, вийде що путяще, а воно...

— Так, так... Ну давін свого пожаліє, це таке діло. Ну й чужого ж бити не годиться. Та не якого й чужого... Ну що ж — нехай буде й так. Може, тобі й справді дорога до вчення. Я побалакаю з дяком, як прийде. Бо то тяж... штука.

Але балакати з дяком не вдалося. Насамперед просто дід Іван не діждався — Михель прийшов пізно. А потім прийшов він під таким градусом, що балакати з ним було неможливо. Почав співати псалми на тему "Всякое диханіє любить попиханіє", почав декламувати вірші вроді "Пчела ужалила медведя в лоб". Насилу його випровадили геть.

XIX

Почався новий якийсь етап життя: Тарас перейшов до школи. Спочатку було наче й нічого. Богорський вивчив Тараса співати "кантів ружних" — і Тарас витягав:

Ізлій на мя, Боже, со небес росу,
Да сему пенію начало принесу,
Туга мні зла серце снідаєть,
Алі мечем обоюдним сквозє пробождаєть.
Ах, уподоблюся вранові ношному,
День і ноць во гресех пребивающому.

Дяк свого хазяйства не мав, а годувався яки птиці небеснії: сьогодні там поклуює, завтра там. Більше рахував на молодиць, із якими перебував у любовних стосунках. Але ж то річ нетривала. На одній особі базувати благополуччя не можна, треба мати двох-трьох, а то й більше. А баби — вони ж дивний народ! Починаються ревності, скандали, іде в рахубу рогач — і в один прекрасний день Богорський приходить до необхідності констатувати, що сьогодні їсти нічого.

Тоді вдається до кантів. Бере Тараса і йдуть попід хати. Стають під вікном і виводять. Жалібний мотив торкає серця господинь і вони виносять чого їстивного, а іноді навіть запрошують до хати. Це краще, бо в хаті конче нагодують.

В дяку Богорський заспіває:

Призри нас, Боже, со своїх висот — Дай утіху сірим од своїх щедрот.

Тарас питався колись:

— Чому ви співаєте "сірий"? Хіба ми сірі?

Дяк не вмів пояснити й казав лише, "щоб було жалібніше".

Взагалі вдаряв на жаліб. Знав, що як заспіває, "сиріткам маненьким, вдовицям убогим", то всі присутні особи жіночої статі все одно будуть плакати. Одні тому, що вдовиці, другі тому що сирітки, а треті тому, що, може, колись вийдуть заміж, а чоловік помре й діти зостануться сиротами, а сама удовою.

Але треба признати, що репертуар Богорського був бідний, село невелике, а головне — популярність дяка була негативного характеру і за кожним разом подаянія ставали все скупішими й скупішими. Часто траплялося, що кватирка підіймалася

тільки по те, щоби звідти пролунав незадоволений голос:

— З Богом! З Богом!

І наші співці відходили хоч і з Богом, але з порожніми торбами.

А в сусідній хаті то й зовсім кватирка не відчинялася, й тільки собаки гвалтувалися, аж витягаючися з кишок при звуках жалібного співу.

Дяк тоді енергійно плював, лаявся по-московському й одправляв Тараса до школи, а сам ішов робити кроки примирення до найм'якішої з своїх поклонниць. Коли це удавалося — наїдався, але для Тараса оті мандри під вікнами були майже єдиним джерелом харчування. Часом приносила Оринка що-небудь з дому, але то не часто.

Найкраще наїдався Тарас на похоронах. Дяк, ідучи на похорони, завжди брав із собою Тараса. Сам читав тільки до їди; потім передавав Тарасові книгу, і йшов куди йому було треба.

І якби це при Совгиреві, то було б і непогано, бо Совгирь усе, що заробив Тарас, так і вважав заробітком Тараса. З Богорським інакше.

— Ти єсть учень і це єсть твоя наука. А за науку ти повинен платити, а не тобі, — і на цій підставі забирав усе собі. Звичайна платня за "Псалтиру" була копа грошей і книш — і все те брав Богорський собі, зрідка-зрідка розщедрюючися на п'ятака Тарасові. Раз тільки дав хустку. Помер багатий чумак, то удова загадала читати "Псалтиру" шість тижнів, помінившись дати за це свиту, хустку й малахай.

Шість тижнів одбарабанив Тарас, і за це Богорський дав йому хустку та й то з мораллю.

— Це не в примір прочім разам. Це так.

Колись один дядько дививсь-дививсь на Тарасові ноги й промовив:

— Батько твій був людина незаможня, але ти так ніколи при батькові не ходив. На тобі ременю на пришиви за твоє читання. Тільки ж це тобі, дякові не давай.

Добре сказати — не давай, а як його не даси? Побачив Михель і питає:

— Де взяв?

— Горленко старий дав.

— За читання?

— Ум-гу...

Після цього удар "по морді".

— Як же ти смів, сукин син, задержувать моє добро? Це ж я тобі ласку роблю, коли дозволяю трохи почитати на похоронах. Хіба тебе кличуть читати? Мене!.. Мене кличуть читати! Мене, стихарного дяка! — і бив себе в груди.

Зустрів потім якось Горленко Тараса. Подививсь на ноги.

— Забрав?

Тарас тільки кивнув головою.

— От стерво! — сконстатував дядько й пішов по своєму ділу.

Згодом одкрився для Тараса ще один спосіб добувати їжу це його "консульство". Ох, це консульство!.. Дорого воно досталося Тарасові.

Як показало життя, консульство полягало головним чином у тому, що консул мав

сікти різками своїх товаришів. Коли це трапилося вперше, у Тараса йе піднялися руки. Він знав по собі, що це таке і тому на крик Богорського: "Консул! Бий його, стервяка!" — Тарас не поворухнувся.

Богорський витріщився. На біду, він був тоді п'яний.

— Консул!.. Ти чув мій приказ?

Тарас не відповідав нічого. У Богорського почали наливатися кров'ю жили. Одним скоком він підлетів до Тараса й з усієї сили вдарив у лице. Хлопець одразу впав, із розбитого носа заюшила кров.

Богорський схопив різки й почав бити Тараса. Бив по чому попав: по голові, по руках... Учні сиділи й тіпалися від жаху, тим більше, що то були все самі новаци.

Богорський бив, поки втомився. Сів задиханий.

— Я тебе навчу!.. Я тобі не дядько Павло! І не Оксана!.. У мене шовковий будеш! Зараз же бери різки й бий!

Весь тремтючи, бере Тарас різки. Перед ним, спустивши штаненята, лягає теж тремтючий хлопець. Сидно Тарасові. Ледве підймає руку й легко стьобає.

— Бий краще!

Тарас замахується дуже, а кладе різку легко.

— Я тобі кажу — бий краще! Отак-о бий! — кімлем різки Богорський з усієї сили стьобає Тараса по руці. Той скрикує.

— Отак щоб і наказуємий кричав.

Тарас починає бити сильніше. Хлопець в'ється від болю й кричить.

— Бий ще дужче! Отак! — і знов нелюдський удар по руці.

Тарас б'є дужче, хлипає, закусює собі губи, але б'є, б'є... Хлоп'я кричить, тіло все пописалося синіми пругами, кров виступає з ягодиць, а Тарас усе б'є, б'є...

Нарешті нерви не витримують: Тарас кидає різки й ридає, закривши собі лице руками. Богорський регоче.

А що? Ага?.. Знаєш тепер, що таке консул? Знаєш тепер трудність науного ремесла? Оце з сьогоднішнього дня буде твій обов'язок — сікти хлопців.

І дійсно це стало обов'язком Тараса. Гірко було до того звикати, але звик. І до цього звик.

Хлопці, знаючи що він вічно голоден, почали його задобрювати посильними приносами їдомого характеру. Тарас почав ураховувати кількість принесеного й карати в зворотній пропорції: хто приносив більше, того бив менше; хто приносив менше, того бив більше, а хто зовсім не приносив нічого, того вже сік по-справжньому, вичитуючи: "Пом-ні... день... субот-ній..."

Огрубів Тарас. Близькість <до такої людини, як Богорський, не могла не відбитися на характері хлопця. Його єдиний радник — сльози — покинув його. Раніше він міг виплакати кривду сльозами й йому ставало легше. Тепер сліз не було — мов висохла та криниця, в якій вони родилися.

Раніше не міг спокійно дивитися, як хтось плаче — тепер на це не реагував. Під його рукою підскакує дитяче тіло, в очах безумний перестрах, а рота вириваються

нелюдські крики, а Тарас вчитує: "Пом-ні день... су-бот-ній..." А Богорський дивиться й підхвалює.

— Добре!.. Так його!.. Маладець Тарас! Гарний з тебе консул вийшов!

Убогу бібліотеку Богорського Тарас перечитав одразу та там і читати нічого було: більше сороміцькі вірші посписувані у зошитах. Одна тільки книжка й була цікава, але вчитати її не міг Тарас, бо по-чужоземному написана. Зате рисунки були там такі, що подібних зроду Тарас не бачив. Ота книжка й була єдиною втіхою: у відсутності дяка міг розглядати її годинами.

XX

Ранок. Тарас прокинувся на вогкій купі лахміття, киненого в кутку на підлозі.

В хаті брудно, гидко. Богорський учора прийшов п'яний, довго ригав серед хати, у потемках розвозив те все чобітьми на підлозі. Тепер спить, розкидавшись. Рот перекосився, слина тече, і від нього всього несе гидотним якимось тошнотворним запахом.

Тарас чухається на тому своєму лахмітті. Смердюче воно й повне бліх та вошей, але й з ним розставатися не хочеться, бо в хаті холодно.

Та все ж уставати треба, й Тарас схоплюється. Одягатись не доводиться, бо спить він у тому ж, у чому ходить. Умиватися теж не приходитьсь, бо й води немає в хаті, а якби й була, то замерзла б.

Дуже хочеться їсти. У Богорського затяжні конфлікти на любовному фронті. Чогось він там не обрахував і ходить тепер напівголодний, а від того й злий. Ото вчора напився, а воно з голоду й на ригачку потягло.

Тарас розтоплює грубу, а в мозкові одна думка: чи принесе хто-небудь із хлопців сьогодні їсти, чи ні?

Богорський ворухиться на своєму ліжку. Голова у нього тріщить, голос хриплий.

— Ей, Тарасе! Чому у нас холодно? Ти знаєш, що я не виношу холоду? Чому в грубі не розпалив досі?

— Адже ж палю.

— Палю, палю... А я тобі палю.

Це розпочинається день Тарасів.

Богорський гнівен. Усе йому не подобається, усе його сердить, і в усьому винен Тарас. Вода холодна вмиватися — так чому ти не нагрів. В хаті неприбрано, онучі валяються — так чому не прибрав. Проходячи мимо, Богорський б'є Тараса кістками пальців по голові. З деякого часу це стало

улюбленим прийомом дяка відносно учнів.

— А їсти у нас є що?

Тарас тільки дивиться з-під лоба, а цей погляд говорить:

"І де б воно узялося? Пощо язиком блямкати дурно?"

— Так як же це так, га? Як же це так, що нема нічого їсти?

Богорський одягається, приводить себе до сякого-такого ладу й виходить, кинувши:

— Я зараз.

Тарас знає, що це надовго, а може й до вечора. Доведеться самому вести навчання з хлопцями. Тарасові це подобається, та й учні не мають нічого проти.

Починають зіходитися хлопці. Перший запит до кожного — чи приніс їсти? Як на те — ніхто не приніс. Перед Тарасом перспективи голодного дня.

— А ти, Серього, приніс їсти?

— Ні. Я хотів був, а батько питають: "Навіщо береш? Ти ж поснідав, а на обід прийдеш". Я кажу: "Це Тарасові". — "А що ти його — годувати помінився, чи як?!" Та я, кажу, не помінився, кажу, а щоб не бив дуже". — "Так це він, сучий син, з вас хабарі бере? Так оце ви його годуєте, щоб не бився? Так скажи ти йому, що як я прийду до школи, то й ноги йому із с... повисмикаю! Забуде, на якій і сидів. Бач — годуй його!.. Коли він уже пішов на таку .собачу должность, щоб своїх товаришів бить — так бий уже всіх однаково, а не за хабарі. Так ти йому й скажи, отому Тарасові. Бач! Іще не вивчився, а вже собацурою став. А що ж із нього буде, як вивчиться?"

Тарас похнюпився. Так он ба як люди на нього задивляються! Собацурою, кажуть, став.

Це вже не був тільки брак їжі — це був громадський осуд.

Почався урок. Тарасові в ухах стояло слово "собацюра" й він старався навіть не підвищити голосу на учнів. Вони відчули м'якість руки й таке почали виробляти, що Тарас скоріше відпустив їх на обід.

Дяк прийшов, коли учнів уже не було.

— А де хлопці?

— Обідати відпустив.

— Ага. Ну і чорт із ними.

Богорський був злий. Ходив по хаті й бубонів.

— Мужва проклята. Ні одна тобі собача душа й не здохне. От уже скільки часу — і нема ні одного покійника на селі. Прямо хоч сам придуши кого. Старий Хвесько... Вже ж порохня сиплеться з чортового діда, чужий вік заїдає, а дибає! Оце зустрів його, кажу: "Чого ви товчетесь по світові, діду? Вже вас там давно з лихтарями шукають". — "А тобі, каже, книша хочеться? Попождеш іще, мерзенний каламарю!.." От і поговори з ним.

Взагалі це був день невдач. І для Богорського, і для його консула. По обіді мало хлопців прийшло до школи, а ті, що прийшли, жалкували того, бо дяк був немилосердний і палі роздавав щедрою рукою.

А на учнів теж щось напало. Один прикидається не в міру чутливим і, ще навіть не закуштувавши нічого, кричить не своїм голосом. Але кричить не просто, а по-дівчачому:

— Ой, голубчику!.. Ой соколоньку!.. Ой лебедику!.. І не буду ж слухатися ніколи!..

— Нічого! Нічого! — кричить Богорський і тикає хлопця лінійкою в пузо.

Другий виставляє руку з перебільшеним страхом, але так близько до тіла, що ніяк розмахнутися. Богорський б'є такого по пальцях знизу.

Третій устає ніби з готовістю, але як тільки учитель замахнувся провалюється моментально під стіл. Такому влітає подвійна порція.

А один з більшеньких учнів устав по-геройсьому, голову підняв і виставив гордо руку: бий, мовляв, скільки хочеш, а я й не скривлюся.

Богорський починає бити. Озлоблюється й чим далі розмахується більше. А коли розмахнувся на всю — учень прийняв руку, лінійка хряснулася об стіл і розлетілася на цурки.

Богорський ухопивши обома руками учневі за волосся. Учень вирвався та ходу. Дяк за ним. Хтось із учнів підставив ногу, учитель упав, учні врозтіч. Зосталися на побойовищі тільки префект та консул.

Богорський довго не міг заспокоїтися. Прискіпувався до Тараса, але той мовчав. Нарешті дяк крикнув.

— Бери торбу!

Це означало, що підуть співати. Тарас почав ладити торбу.

— Бери й горщик!

Тарас запитливо глянув. Ще ніколи вони не брали горщика.

— Чого дивишся? Може ж який чорт хоч квасу грушевого дасть. Пішли. Стануть під вікнами й починають "Богом ізбранну" під собачий акомпанемент.

І бувають же такі кляті дні! Ну хоч би тобі одна квартира одчинилася! Так і пішли додому — і з торбою порожньою і з горщиком

Отаке було життя Тарасове. Безрадісне й безвиглядне. Отупів і опустився. Не хотілося нічого, нікуди не тягло, й навіть забув малювати.

XXI

Єдиними справді просвітлими годинами були ті, коли хто вмере на селі. Хоч людей побачиш і почуєш. А що вже наїсишся, так і говорити нічого.

Правда, нелегко діставався той шматок хліба. Особливо, коли потепліло. Надворі так гарно, пахнуть полинки, чорнобривці, м'ята, а в хаті важкий, гнітючий трупний запах і душно так, що Тарас стоїть весь облитий потом, сорочка мокра до рубця.

В хаті цілий день товчуться люди, в ній же цілий день печуть хліб, пампушки, млинці, варять борщ, горох, лапшу, кашу. І Тарас, розімлілий, розварений чує, як у нього крутиться голова і він от-от упаде.

І мухи. Ох, ті мухи!.. Одну віджене рукою — друга сіла. У мертвяка піна на синіх губах, мухи обсіли, смочуть. Одна баба взяла з домовини пучечок васильків, почала обганяти. Мухи знялися роєм і так, роєм, полетіли на Тараса. Лізуть в очі, в ніс, в розкритий рот. Тараса млоїть, починає нудити. Він уже не знає що читає.

Вже не до оксій, не до точок і виразу — забуде навіть на якому рядку зупинився. Читає без усякого смислу — аби говорити слова й не мовчати. От якби Совгирь почув!..

І це так удень. Уночі до того всього приєднувався ще сон.

Часом так тягне, так тягне, що самі очі закриваються. І єдине тоді бажання — скоріше побачити Чермне море з Мойсеєм та колісницями: це картина в кінці "Псалтиря" після останнього 15-го псалма.

Але поки долізе до того моря, то не раз штовхне носом, коли не в гори Єрмонські та Фаворські, так у кедри ливанські. Потрясе головою, погляне доокола — чи не бачив хто, і знов чита, щоб рядків за десять-п'ятнадцять знов клюнути носом.

Нарешті муки стають невиносимими. Тарас ні з того, ні з сього починає. Приїдіте поклонімся". Люди, які є в хаті, христяться й стають навколюшки, а Тарас під шумок, вибравши момент, коли ніхто не дивиться, перекидає одразу штук п'ять-шість сторінок — аби скоротити собі стежку до моря.

Не завжди така штука удається. Раз перекинув отак кілька листків, а з печі голос:

— Хлопче, хло-опче!.. Не бреш! П'яте через десяте не читай. По кілька листків не перекидай. Вернись мені зараз назад і читай:

"Вонмі мі і услиші мя, возскорбех печалію моею і смятехся от гласа вражія і от служенія грішника, яко клоніша на мя беззаконіє, і во гніві враждоваху мі". Ото бити!.. Ото бити!.. Щоб аж пір'я сипалось! Чого ж тобі заціпило? Читай далі та гляди не бреш, бо як устану, то морду наб'є й заверну до першої кахтизми.

Тарас не знав куди діватися від сорому. Так гарно його тут приймали у цій хаті, нагодували (це й розморило його так дуже) — і от... Читає убитим голосом:

— Серце моє смятеся во мні і боязнь смерти нападе на мя... страх і трепет прїїде на мя і покри мя тма... 1 рек: хто дасть мі криле, яко голубіне, і полещу і почію! Се удаліхся бегая, і водворихся в пустині. Чаях Бога спасающаш мя от малодушія і от бурі...

Читає — а сором пече. Тарасові здається, що вже ніколи ніхто не покличе його читати "Псалтиру" і слава його погинула навіки. А з нею й можливість попоїсти.

На щастя воно минулося так. Але вже сторінок більше ніколи не перекидав.

Тільки один був такий час, що і учитель, і учень розкошували й наїдалися під саму зав'язку. Сталося це з тої причини, що отець Григорій вигадав (і все його тягне щось вигадувати) спосіб підвищити моральність своєї пастви. Об'явив, що не буде нікого вінчати, ні однієї пари, коли молоді не знатимуть "Помилуй мя, Боже", "Достойну" й десять заповідей.

Мов грім по дівчатах ударив! Тут уже й м'ясоїд підходить, кожна дівка хату чепурить, а тут батюшка не хоче вінчати.

І-і-і ти ли-ишко!.. Що його у світі божому робити? Не інакше, як учитися на гвалт. А де вчитися? Само собою у школі. І посипали дівчата та парубки до школи.

Люди сміються, бачачи нових школярів.

— А що, Палажко, до школи? Заміж скортіло?

А в школі не стільки вчення, скільки сміху. Михель вихиляється перед дівчатами, дівчата до нього зуби скалять, парубки морщаться. Учить більше, само собою, Тарас. Часом аж упріє, бідняга.

— Кажи: во ім'я отця...

— Вомя...

— Не "вомя", а "во ім'я!"

— Мене мати так учили...

— Не треба! — вмішується подруга. — Не кажи, Параско, во ім'я, бо то буде по-лядському.

А найбільше вже мороки з отим "дал бых убо". Одна каже довбихуба, друга — далигуба, третя — буларахуба або дольбіхуба. А одна так аж плюнула.

— Що воно й за молитва, що тельбухи згадуються.

І каталися Богорський із Тарасом, як сир у маслі. Бо для такого діла ні сама дівка, ні її мамуся вже нічого не пожаліють.

Шкода тільки, що недовго ця благодать тяглася: життя, показало, що воно сильніше приписів кирилівського батюшки. Вивчити одразу стільки сот цілком незрозумілих слів, це таки було не під силу. Одну пару одправив отець Григорій геть, другу, але нарешті мусив скоритися і наказ свій одмінити, а разом із тим урвалася нитка й мешканцям школи — префектові й його консулу.

Богорський тільки язиком прицмокував.

-Треба буде батюшку попросити, щоб він іще що-небудь вигадав.

XXII

Помітним явищем на безпросвітному тлі шкільного життя були іменини Богорського. Він надумав їх справити так, щоб "доказати"! Заздалегідь почав готуватися, особливо в частині випивки.

Із селян нікого не порахував достойним. Закликав саму благородну публіку із якономії — конторщиків, прикажчиків; закликав дячків із сусідніх сіл тощо. Між запрошеними дячками виділявся один — отець Мардарій із Майданівки. Це був маляр церковний. Правда, вмів малювати тільки двох святих: Івана-Воїна та великомученика Микиту, але це не перешкоджало йому вважати себе за великого маляра, пишатися й вимагати від людей пошани.

Коли попадав до такого товариства, де були церковні малярі, то насамперед, легко відкашлюючися, питав:

— А подозвольте вас увспросить, отче — як ви малюєте Івана-Воїна альбо, скажім, Микиту великомученика?

І на цім ґрунті ніхто з ним у суперечку не вступав, бо він справді міг забити кого угодно і якимись там "треугольцами", особливим характером розположення складок на одежі й т.і.

Коли Тарас почув від Богорського, що на іменинах буде отець Мардарій — дуже зрадів. Оце ж міг зблизька побачити людину, яка малює справжні образи у справжніх церквах. А коли, на додаток почув, що й отець диякон буде із Лисянки, отой із Воздвиженської церкви, Микита Ковальський, теж славний на всю околицю маляр, то Тарас аж притих якось. Його хвилювала можливість наближення до таких високих осіб. З подвоєною енергією взявся чепурити свою школу, щоб вона була достойна прийняти почесних гостей.

Настав день іменин, почали з'їздитися гості. Отець Ковальський прибув не сам, а із своїм колегою, теж дияконом, теж із Лисянки, тільки з другої, з Михайлівської церкви. То був отець Климент Яроцький, любитель перекинути чарку. Коли "подпіяхом", то міг

плести таке, що слухачі качалися з реготу. Не завжди це було скромно, скоріше скромно, але слухалося залюбки. Він недавно прибув із глибокого Поділля, десь там аж під галицькою границею, й багато оповідав пригод із тамошнього життя.

Диякони були найпочеснішими гостями на дяківських іменинах, тому вели перед. Правда, отець Мардарій одразу розпочав.

— А подозвольте взнать, отче, як ви малюєте Івана-Воїна альбо, скажем, Микиту великомученика?

Але що отець Ковальський чув цей запит рівно стільки разів, скільки зустрічався з отцем Мардарієм, то він, гогочучи, одказав:

— Я всіх святих умію малювати, а не так, як которії другії прочії, що вміють тільки щось одно! Я тобі кого хочеш намалюю!

— А Бога отця Саваофа?

Це вже отець Климент вставляє. Він любить піддратувати свого колегу й не знає більшої утіхи, як роздразнити того до...

-1 Бога Саваофа намалюю!

— А як же це ти зробиш, коли у священнім писанії говориться: Бога нікто же віде нігде же?

Отець Ковальський не знає, чим відбитися й закликає краще випити.

Випивають усі, і з закликом і без того. Підпивши, починають незносно хвалитися один перед другим. Дячок отець Мардарій казав, підкреслюючи ударами кулака по столу.

— Я навук ваших не проходив, а так мені вже Бог дав! І маю я таку мудрість, що тільки подивлюсь на ліву долоню чоловікові — і вже одразу бачу, хто до чого. Чи до бондарювання, чи до малювання, чи там іще до чого. І як я скажу — так і буде. І до ворожки не ходи!

А Вознесенський диякон собі.

— Я як намалюю, так у мене краска блищить, а святий живе на дошці!

А отець Климент підзужує:

— А хіба це добре? Святий має бути сухий, лице тонке, вилощене, щоб молящомуся святість на ум приходила, піст. А хіба то святий, якщо він дебелий та рум'яний і от-от стидних пісень зачне співати у церкві?..

Всі сміються. Потім почали співати. Потім оповідали всякі свої пригоди, з яких можна було бачити, який то кожен з них розумний, спритний, смілий. Зашморганій дячок із Зеленої Діброви оповідав, як то він сміло й дотепно поведився із своїм попом.

— Він у нас перед читанням кладе закладку у євангеліє. А я взяв її та й переложив на друге місце. От він робить возглас: "Рече Господь" — і розкриває книгу. Дивиться — євангелія не та. Він знов: "Рече господь!" — і перегорнув сторінку. Вп'ять не тая вангелія!.. Він тоді давай перекидати листки та все: "Рече Господь... Рече Господь"... А я йому з крилоса: "Та нехай уже рече, що там він має!" Так люди аж полягали з реготу в церкві!

Усі знають, що і цей дячок бреше, що то просто анекдотка така існує, але всі

сміються й одобряють дячка. Бо то ж про попів. А попи — начальство. А не один диякон та навіть дячок товаришував колись із своїм попом у школі.

— Семінарія, брат, це дело тьомное! Хіба ми не знаємо? У кого батько з калиткою, так той на срібних колесах семінарію кінчає, хоч і дурень! А хто бідний — дивись-но подобавсь інспекторові, от і тпру!..

Отець Яроцький сипле анекдотами із духовного життя та такими, що регіт, як грім, потрясає стіни. Оповідает про попа, що ходив до однієї баби.

— А в них був такий договір, щоб не входив до хати, доки вона не вийде й не дозволить. А стояти він мав під повіточкою, там на жертці кури сідали. От раз він прийшов став, стоїть-стоїть, а баби все нема й нема. А з жертки все щось капає попові на голову, все щось капає...

Розсердився піп, пішов додому. А в неділю йде по церкві з кадилом мимо баби та й співає:

— Як стояв я під дахом, а мені не втворюхом, а мене кури присерахом!"

"Грицьбувдома, грицьбувдома, грицьбувдоо-ома-а!..

Громихнули гості на останні слова. Всі регочуть — не регоче тільки один Тарас. Він стоїть коло дверей, обіпершися плечима об одвірок. Ніхто на нього не звертає уваги й нікому він непотрібен... Яка-не-яка оця п'яна й брудна людська радість, але й до неї йому приступу нема. І тут він чужий, і куди не піде, теж усюди буде всім чужий. Ні свят, ні "менин" у нього немає. Живе собі, як пес прибудний.

І потім оці похабні анекдоти, якими отець Яроцький почав угощати публіку. Не по собі якось Тарасові від того. Особливо стидно йому за малярів. Він так дожидає їх побачити, вони здавалися йому якимись вищими істотами. Мов оті херувими й серафими, що в хмарах ладану вічно співають "Свят-свят-свят Господь Саваоф!", так і ці помазанники господні все малюють прекрасні речі, ангелів, святих...

І ось побачив ізблизька цих помазанників. Один із них уже зовсім розкис і слинив у чарку з наливкою. Другий, заздрючи лаврам отця Климентія, затуляє "на глас четвертий".

Стоїть козак над водою,

Держить козу під собою.

"Доле ж моя несчастная — В мене жона некрасная!

Довелось жону забувати,

А оцю козу...

Тарасові зовсім гидко. Він узяв оту свою "конфедератку" й пішов.

— Ей, Тарасе! Куди ти? Зоставайся з нами!

— Ей, чуєш! Іди випий чарку горілки! Тарас не оглядається, а у слід йому несеться "глас п'ятий".

Стрів чернець бабу на льоду,

Похитав бабу спереду.

"Ой дякую ж тобі, черне,

І твоєму довгому животу,

Що ти мене дохитав,

Бідну сироту!"

XXIII

— Микита жениться!

Це так випалила Оринка, буквально вбігши до Тараса. їй здавалося, що Тарас, почувши таку новину, щонайменше аж підскочить до стелі й почне танцювати.

Але, на диво, Тарас спокійно прийняв ту звістку, тоді як Оринка аж горіла вся, сподіваючись від тої женячки великих змін у житті сім'ї. Вона ж бо вся жила інтересами сім'ї, а Тарас наче чужий. Як тепер буде Ксанька з невісткою? Та вона ж не поладить із нею на другий же день! Та вона ж їй життя не дасть! Та вона ж просвітлої години...

І торохкотить, торохкотить без кінця. А Тарас солідно вставляє.

— Микита не дасть.

Оринка якось одразу мов осіклася. їй навіть і в голову це не прийшло. А справді?! Ну, звичайно, Микита не дасть!..

І коли Оринка усвідомила собі це, вона навіть розреготалася й забила в долоні.

— А правда, правда! От цікаво буде!

Почала уявляти, як то Микита дужою рукою схопить ненависну мачуху, дасть їй добрих стусанів...

— Ох, якби швидче!

А вона, Оринка, любитиме молоду жінку Микити; вони все робитимуть удвох, ходитимуть купатися.

Через деякий час Микита переказав Оринкою Тарасові, щоб приходив на весілля.

Тарас мав від того якесь двоїсте почуття. З одного боку його тягло, бо пригадував красу Катриного весілля, а з другого — так це якось не гармоніювало з його загальним настроєм, з убожеством його життя. Навіть рішив було не йти, але побоявся образити Микиту.

Пішов — і сам був не рад. Та й йому ніхто не зрадив. Насамперед він просто забув, що на ньому цілком ^невесільний стрій. Це було дивно, це було незрозуміло, але це було так. Йому навіть не прийшло в голову, що на весілля люди вбираються інакше, ніж ходять дома. Просто не подумав про те і пішов, Як стояв. Катря, як побачила, так аж руками сплеснула. 1

Тарасе!.. Бійся Бога!.. Та ти б же хоч причепурився трохи! Це ж таки весілля!

Аж тепер зрозумів Тарас, що він наробив. Зрозумів — і згорів із сорому. Якою брудною смердючою плямою мусить він видаватися серед оцих повбраних дружечок, гостей і усієї весільної братії! Як від нього всі мусять бокувати, сторонитися, показувати пальцями: "Дивіться, дивіться! Це Тарас! Бачили таке опудало, таке страховище?"

І Тарас пішов геть, несучи гірке почуття образи. Йому здавалося, що коли люди бачать і знають, яка на ньому одежа, то або треба було якось зробити, щоб і він був чистенький і мав у що перемінитися, або не кликати його на весілля такого брудного.

1 особливу образу почув до Катрі. Вона могла б і помовчати, а не тикати отак пальцем при всіх. Рада, що у самої он і очіпок шовковий, і чоботи, і все... Он ба' яка баберя з неї вийшла! Розперло у Зеленій Діброві.

І ще одна ображена істота була на весіллі — це мачуха. Вона й загалом не могла чути себе задоволеною з самого факту шлюбу і вводу молодої невістки до хати, де досі вона, Оксана, була повною господинею. Одно це приправляло її в кепський гумор, а тут іще баби! Як узяти її на язика! А вже річ відома, що як дядьки візьмуть на вила, а баби на язика, так хто його зна, що краще.

Одна приліпить, а друга доточить. Одна вштрикне, а друга й поворушить. Та все так тонко, що ні до чого й причепитися.

Оксана вже й блідне, й червоніє, й кулаки зціплює, та аж ногами під столом сучить, а нічого не сміє сказати. Бо насамперед її ніхто не чіпає — все то баби між собою балакають, імен не називають. Ось хоч би оця Секлета. Вона ж така сумирна, вустонька все піджимає, а очиці вниз попускає. А як шпигоне-шпигоне з тих тонких губоньок, так аж до серця доходить!

Коли прийшов час танцювати, вийшла Секлета на середину хати, взялася у боки й лагідненько та виразненько затягла:

Ой в середу під четвер,
Добре знаю, як тепер,
Що вели мене дячки Попід боки в будячки.
Ой дячки, ви дячки —Я вас не боюся!
Не ведіть у будячки,
Бо я поколюся.
Ведіть мене в лободу,
Де лобода дробна,
Стеліть мені жупан синій,
Бо я й благородна!

Баби регочуть, Оксана вужівкою звивається, а втекти від того усього ніяк, бо ніби за матір вона править. Ще й частувати повинна бабів та припрошувати.

А вже на презві, на отому бабському торжестві так там уже.. Одна чортова баба вирядилася під Оксану. Ну точно ж тобі — і одежа, і хустка, і ухватка! І чого вже вона, бісова баба, й не виробляла! Мужикам на шию кидається, сороміцькі слова говорить Оксаниним голосом. А на добиток ще й заспівала: Ой Михелю, Михелю!

Ой я ж тобі вихилю —І заднюю й переднюю,
Бокову й середнюю!

Покотом положила ідолянська баба усіх! Оксана не втерпіла й утекла, а весільні гості пішли у ярок "смалити молоду". Це вже остання стадія. Не на кожному весіллі добіснуються баби до "смалення молодої". Це вже як охота та охота!

Розкладається вогнище, а п'яні баби, заголившись до пупа, стрибають через вогонь. А мужики вціляють чим попадеться, грязюкою найбільше. Та як влучить котрий, так аж небеса танцюють.

Тарас того нічого не бачив. Пішов геть, але випадково з одного весілля та попав на друге. І те, чого він там був свідком, буквально придавило його. Ходив кілька днів після того, як очманілий, старався осмислити — і не міг.

XXIV

Був у селі один чоловічок — Кібель називався.

Батько його (помер уже давно) був людина, як людина. З миром жив у злагоді, терпів, коли люди терпіли, радів, коли й сусідам було радісно. А вже син не під ту лінію пішов. Терся біля панського двору, пригождав кому слід, аж поки не вибився на щось таке вроді чи прикажчика, чи економа. А коли вибився, мов не та людина стала.

Озвірів, осатанів. Людей за людей не вважав, не розумів того, що не вічно ж буде він начальникувати, не думав і про свою смертну годину. Диким звіром налітав і на старе й на мале, за панську ласку готовий був горло кожному перегризти, рвав і топтав, незважаючи ні на що.

Але прийшла така година, що його начальникування скінчилося. Чимось проштрафився він дуже й його прогнали геть із двору. За минулі заслуги не покарали більшою карою, а тільки вихлостали добре й пустили, сказавши жити на селі.

Просився, щоб переслали кудись у друге село, щоб не там йому бути нічим, де він був усім, але не дозволили й веліли жити в Кирилівці.

Трудно було жити в громаді, з якою не то що порвав, а ще й поставився на ворожу стопу. Правда люди його не били, не підпалювали йому хати, але, може, волів би Кібель, щоб його раз покарали, ніж ота щоденна, шохвилинна видима й невидима кара.

Приїде до церкви. Нараз коло нього люди розступляться, відійдуть далеко, мов від прокаженого, і коло Кібеля зробиться велика порожня площа. Хоче підійти до її краю, а ті краї тікають від нього й площа стає ще більшою. І мусить стояти мов один серед церкви, мусить удавати, що молиться.

Миропомазання. Наші ж люди люблять потовпитися. Таку гущу часом зроблять, що мало попа не звалять. Кібель вибирає, коли товпа стане найгустішою й зрушиться тоді з місця. І як тільки зрушиться — мов змете у нього хто людей на дорозі, й Кібель іде сам до священика. А люди довго ще не підходять після нього, мов боячися зарази.

І так де б не появився. Ніхто до нього не ходить по-сусідському, а про те, щоб хто в гості прийшов, нема й гадки.

Жінка його колись була доброю йому помічницею. Тепер змирилася й привселюдно просила у людей прощення. Отак просто стала раз на паперті й, кланяючися земно, говорила:

— Люди добрі! Простіть і помилуйте. Винуваті ми перед вами, але Бог же й нерозкаяного грішника милує...

Але не змягчилося серце громади.

— Ми не бог, — сказав хтось і мов висловив думку усіх. Вислухали мовчки й мовчки відійшли. Зосталася сама Кібелиха на паперті та старці завелися битись.

І дівка у них була. Таки вже дівка, на відданню. Та так уже зовсім нікуди не ходила.

Дівчата й парубки йдуть мимо у неділю, співають, регочуться, а вона стоїть на воротах, насіння лузає — і бровою не поведе. Наче й не бачить нікого.

А молода громада солідаризується із старшою; теж фізичного лиха не робить, не метаться матеріально, але роздавлює мовчанням, небажанням найменшого стосунку.

І от прийшов час, що дівці треба виходити заміж. І то таки треба... Сподівалися Кібелі, що найдуть дівці жениха з дворових, але там не знаходилося охочих. Двораки любили іноді приїхати до Кібеля попити, погуляти, з дівкою пожартувати, а щоб під вінець — нема дурних.

Довелося за кого видати, то видати. Знайшли парубка з дуже бідної сім'ї, спокусили його батька й матір достатком, а ті й присилювали. Казали люди, що не хотів, дуже не хотів бідний парубок. Аж плакав, бо мав дівчину на прикметі, але батько-мати не здалися.

— Ти ж тільки подумай, яке хазяйство! Скільки скотини самої!

Кібелі почали готуватися до весілля. Старий Кібель казав, що після весілля всі відносини з громадою одразу зміняться.

— Нап'ються горілки, нажеруться свинини — шовкові стануть. То таке вже бидло.

Кібелиха тільки головою хитала — не вірилося їй. Але треба пробувати.

Першим таким пробним каменем було висилання дочки до людських хат — просити дівчат у дружки. Не хотіла Кібелівна, боячися наразитися на гірку образу, та що я — так звичай велить.

Пішла Кібелівна. А мати стоїть біла-біла на воротах і дивиться, чи не нацькують її дитя собаками, чи не виштовхуватимуть у спину з хати.

Коли ні. Побувала в одній хаті, вийшла наче веселішим кроком. Пішла у другу. Звідти ще веселіше вибігла. Слава тобі, Господи! Може ж, таки перемінили люди гнів на милість!

Справді — дівчата дали згоду подружжувати. Небагато, але будуть. І молодиць кілька дали згоду прийти коровай бгати. Дивується Кібелиха. Не віриться їй, що люди їм простили.

Почалося весілля. Так наче, як і у людей. Хоч і не зовсім, а все ж... І дружки співали. Мало й якимось невесело, але співали. Правда, здалося, якимось Кібелісі, що дівчата ніби не ті слова вставляють до пісень. Так під час благословення дівчата мають співати:

Котилося яблучко З гори та до ніг —Кланяйся, Уляно,

Батькові до ніг.

Батькова ніженька біленька,

Щоб тобі доленька добренька.

Так от Кібелісі почулося, що замість "доленька добренька" дівчата ніби проспівали "доленька блаженька". Але, може, це їй так здалося.

Або таке. Звичайно на весіллі дівчата співають ласкавенько: "Марусенько", "Настунечко", а тут співали просто "Уляно".

Молода при всіх тих обрядах була якась наче аж сердита. Не плаче, як звичайно

дівчата плачуть. Дружки переморгнулися й заспівали:

Десь у тебе, Уляно,
Кам'яне серце,
Що вечір сидиш — Не заплачеш,
Батенька свого Не розжалиш.
Дайте ж хоч цибулі Під очі!
А то сидітиме До півночі!

Зиркнула Уляна на дівчат, мов золотого подарувала, але не будеш же з друзками в перекори йти.

І отак усе весілля. Співають мало, цілком офіційно й тільки те, що вже доконче треба. Але всюди вміють ввернути яке-небудь таке словечко, що від нього молода, як кінь від удару батога, підіймає голову й оглядає весь ряд дівчат од крайньої й до другої крайньої.

А коли прийшло співати жалібної, то завели такої, що Уляна стратила нараз увесь рум'янець й стала біла.

Зеленая рута, жовтий звіт — Не піду за нелюба — піду в світ.
Та візьму рушничок на плече,
Не один за мною заплаче.
Заплачуть і шевці і кравці,
Заплачуть двірські молодці.

Старий Кібель ходить і вдає, мов не чує. На лиці привітна усмішка, але вона більше на гримасу скидається. Кібелиха застогнала й навіть обізвалася:

— О-о-ой... Якої ж це ви, дівчатка, заспівали?

Молодий вдарив кулаком по столу. Молода сидить, мов кам'яний ідол. Дівчатка — наче й не вони: сидять мовчки, скромненько.

Та отак як пішло — та й до кінця. Або слово яке вставляють, або проспівують тільки частину пісні, а ця частина без другої носить тяжко образливий характер. Захотіла Уляна Калинового вінка,

І послала батенька За море по калину.
Батько приїжджає Калина не процвітає.
Ей калина, калина!
Нещаслива година!
Нещасливе зілля!
Не поспіло на весілля!

І на тім урвали. Це вже був не натяк, а тяжке обвинувачення, кинене прямо в лице. Кібелиха — у неї аж руки затремтіли.

— Дівчаточка! А далі ж?

— Ми забули... Слова забули...

І на всьому весіллю залягло щось темне, гнітюче. Декілька дворових (їх було трохи, яких менших) старалися піддати охоти, кидали жартами, затягали навіть пісень, але все те потопало в морі народної неприязні й холоду.

Старий Кібель нахмурився й хотів уже обізватися.

Що ж ви, девкі, на нас конхвуз пущаєте (при дворі він навчився "образованного язика"). Лучче ви перестаньте, а то...

Але йому прийшло в голову, що дівчата ж можуть от так собі просто знятися й піти геть з весілля. А це вже скандал. Отже, мовчав і тільки зубами скрипів.

Хтось із дворових каже:

— Ох і не люблю я цих хохлацьких свадьбов! Поють, поють, а шо воно, до чого воно?.. Випили, закусили — і розійшлись чесно-благородно...

Але тут усе були дуже прості й неосвічені люди й того не розуміли. Дівчата співають, як Уляна пішла по воду й почала потопати. Кричить до батенька по рятунок, а той відповідає:

Не буду я рятувати — Не хотіла мене слухати:

Свою воленьку мала,

Мене не спитала.

Набралась сваволі Й людської намови.

І це був натяк і бив усе в ту саму точку. Хтось із дворових, найбільше благородний, говорив:

— Вы бы дефкі, какаю-ба вісьолінькаю-ба.

Дівчатка примовкли. Старша дружка відповіла за всіх.

-У нас тих співають, яких треба, а не зря.

І тут же зразу затягає, а дівчата підхоплюють:

У новій коморі — Там Уляна говорить:

"Бідна ж моя головонька — Що великий двір А меленький збір — Невеселая родинонька".

Знов як у воко вліплено. Двір великий, і хата велика, а людей і в дворі, і в хаті мало.

За вечерею не перекорялися дружки із свашками, а це ж додає веселощів празнику. Сиділи мовчки й майже нічого не їли.

На коровай пішла Кібелиха знов просити молодиць, бо щось мало збиралося. Трудно було їй переступати чужі пороги, високі вони їй здалися.

Кланялася й щиро із сльозами говорила:

— Людоньки добрі! Доки ж буде вашого картанія? Провинилися ми з чоловіком перед вами тяжко, покутуємо тепер свій гріх. Але чим же завинила перед вами дитина наша, що ви її караєте гнівом своїм разом із нами?

Пішли молодиці коровая бгати. Але такий зібгали, що... Видно не позабували канчуків Кібельових. Не одна, яка старша, оповідала:

Той милосердя не знав, бабочки. Що не гірше треба познущатися з чоловіка, то йому давали.

— Скільки дівчат перепортив! І сам, і до панів водючи! Невже йому то все проститься на тім світі?

— Вівдя Голобородькова повісилася через нього, душу стратила.

— А Івга, отого, що в лісі живе... як його... Привела дитину, та, сорому боючися,

утопила її. А потім, як заїла її совість, так вона повинилася перед усім народом, а сама пішла світ за очі. І не бачив її ніхто з того часу і не знає ніхто, де вона поділася. Мати із слів померла, а батько перейшов у ліс жити та й живе ото, як вовк.

Багато отакого пригадувалося на весіллі і робило його чорним, важким. Старий Кібель не смирявся. Він немов ждав одного якогось моменту, щоб зразу помститися над усіма, але що то буде за момент і як відбудеться тая помста — не знав.

А баби місять коровай, як лихі наймички. Та ще й співають:

Ой піду я до Дунаю,

Стану подумаю —А чи мені коровая бгати —А чи мені додому моргати.

І піч не реготалася, і припічок не усміхався до Кібелівниного короваю. Кривий та горбатий, він не допікся й стояв, як символ означеного людською зневагою весілля. А як несли те тісто до комори, то співали вже прямо в одкриту. Ой приїхали подоляни з Подолу,

Привезли свої ігроньки з собою.

Ой загадали хорошенько іграти,

А парубку з дівкою скакати.

"Лучче я буду круті гори копати,

Як маю я із поганою скакати".

Кібелиха заплакала й вийшла з хати. Кібелеві мало бракувало, щоб схопитися за сокиру чи за коляку з плота.

Коровайниці самі побачили, що наче трохи перебрали міру й замовкли. Скоро покінчили все й розбіглися по домах.

XXV

Неділя. Вінчання.

Невесело їхалося поїздом до церкви. А в церкві порожньо, народу нема. Уляна заплакала, хоч і тверда була дівка. Молодий стояв прибитий: це ж усе життя нівечиться через оцю багачеву дівку, через її воли та корови.

Вінчання скінчилося. Офіційними словами поздоровив отець Григорій молодих, побажав їм щастя, велів не забувати храму божого й служителів його. Молоді пішли геть. Важко гупали чоботи в порожній церкві.

Додому усі йшли пішки, бо то ж недалеко. Не було майже воріт, на яких не стояв би дядько або жінка. Ні слова докору, але ні слова й привіту. Мов у підземельному якомусь коридорі йде поїзд поміж мовчазними муміями!

І тільки стара жебрачка, Хима Тарадайка (її, властиво, Приходчихою звали, але як приложив раз Свирид до неї "тарадайка", то так вона й зосталася), так от тільки стара Тарадайка не обминула поїзд своєю увагою. Вона завжди весела, завжди підморгує й завжди танцює — тільки вона де не взялася з сutoчків.

— І—і—і—і, дівчаточка! І чого ви мовчите? Співайте! Та веселенької!.. Та з похвалою, з похвалою...

І пішла, пританцьовуючи та припліскуючи в долоні, виспівуючи:

Не вгороді вишенька,

За городом дві,
Да зацвіли білим цвітом обидві.
Розкотються білі квітки надвоє,
Во хороші молодята обоє.
Ех! Ех! Ех! Ех! Ех!

Дітвора позбігалася, собі танцюють округ баби — та співають, дражнячи: їхала
Хима з Ярусалима,
Сивою кобилою,
Тарадайкою дрантивою.
Тарадайка тарахоче — Кобила тягнуть не хоче.

Баба за ними ганяється з костуром. А потім причепилася до гостей — і хоч ти що хоч! І відігнати не можна, бо на весіллі нікого не проганяють, і честі мало, бо жебрачка ж.

Прийшли додому. Сіли за обід. У хаті мало, у дворі нікого, зате за двором — як рій!
От у цю товпу попав і Тарас.

Зразу ж те, що він почув, зупинило його увагу. У натовпі стояв гомін. Вона складалася з окремих одиниць, але була перейнята єдиним настроєм.

Вікна з хати одчинені, чути все, що співається. Розплітають косу. Дружки заспівали:

Ой, Боже, ж мій, Боже!

Що ж бо я учинила?

Кого вірне любила,

Того я хибила,

А кого ж бо я зроду не знала з тим до шлюбу стала!

В натовпі смішок. Пісня з журливим мотивом, а люди сміються.

— Ну не чортові ж дівчата! Звідкіля вони все знають?

— А що ж тут і знати, коли про це всі ворони на плотах каркають.

— Це про Уляниного Станіслава?

— Та вже ж Станіслав не дурак: зробив своє та й поїхав.

— Кажуть, як від'їздив, а вона й перезнала. Та вибігла насупротив, повисла коневі на вузді, в одну душу — бери й мене з собою. А нащо вона йому здалася? Хіба він кращих не знайде?

— І от скажіть, людошки добрі! Усе село знає, та де село? І у Вільшаній знають, а батько й мати ні.

— А цікаво — чи Йван знає?

— Знає! Кажуть, як просив батька помилувати, то казав: що ж ви мене силуєте потіпуху брати? Вона й і з тим і з тим...

— Гірке буде їх обох життя.

Та її не жаль, бо з такого кодла з проклятого, а от парубка жалко — розіп'ється.

— О! Коровай ділять! Вже скоро... Ану-ну — що воно буде?

— Ну й поповозимо ж сукиного сина!

— А що як зуміють покрити?

— Не покрийють! Там свашки такі, що не покрийють.

— Коли що — так ми всі підем у комору — нехай при нас... Натовп видимо хвилювався, чогось чекаючи. Це нервувало, передавалося навіть Тарасові. Він не знав людських намірів, але Відчував, що вони чекають якогось знаку, щоби чинно вмішатися в процедуру весільного акту. З вікон несеться:

Брала Уляна льон —Виганяла дружечок вон.

"Ідіть, дружечки, з хати —Бо я йду з молодим спати".

-Наспиш, чортова патики, якраз!

Дружечки вийшли з хати і вже, без сорому казка, голосно, грубо зтягли: Прощай, прощай Улянка-Вже ми йдемо,

Вже ми твоє дівування На пси даємо!

І зареготали гугнявим, через ніс, сміхом, в самих звуках якого вже була образа.

Шепоти йдуть натовпою. Усі до чогось готуються... чогось ждуть... ось зараз... зараз...

— Дмитре! Квач є?

— Є! Аж два!

— Хомут! Хомут у кого?

— Ось він! Ось!

У нас річенька бережистая —У нас Улянка норовистая:

Не цілувавши, не милувавши,

Не йди, Йванку, спати...

— О!.. О!.. О!.. Ведуть!

На двір вивели молодих. Іван червоний, очі іскри сиплять. А Уляна біла, як стіна. Якийсь неспокій її тре, земля під нею горить, ноги не переступають. Свашки витанцьовують, регочуться, співають неподобних:

Горох мати по дорозі,

Як череда —Ведуть ...на припоні Як бугая!

А він реве, до... йде Та ще й хвалиться:

"Як діжду до ночі —Повиколую... очі".

Нараз хтось крикнув:

— Там уже, брат, і без тебе повиколювали! Гайда хлопці! — і це було мов сигналом. Товпа зареготала, хтось свиснув. Молоді ледве вскочили до комори, як парубня почала стрибати через пліт, за ними й мужики. Баби почали набиватися у ворота, і весь двір заповнився в одну хвилину.

Потворилися кола. Баби танцюють, співають — пісня пісню перебиває. Звуки переплуталися. Музик і не чути.

Йшов баран попід гору Та закрутив роги.

Богацькая дівчинонька Та задрала ноги.

А в другому колі ще жвавішої:

Ой на ставу на ставочку Білий гусак гигнув —Дала б тобі три копійки,

Щоб ти мене...

А в третьому:

Шелесть, шелесть по дубині —З ким я спати буду нині?

З хлопцями, моя доню,

Я ж тобі не бороню.

Але нараз усі ці звуки перекрив дикий звірячий звук. З комори вибігла простоволоса Уляна, за нею оскаженілий Іван. Він бив дівчину правою рукою, а лівою щось високо тримав угорі. І кричав. Але що, не можна було розібрати. Старий Кібель кинувся:

— Що ти, сукин син, робиш? Нащо ти мою дочку б'єш?

Уляна кидалася в товпу й верещала.

— Убива-а-ають!.. Ой рятуйте!

Іван так штовхнув старого Кібеля, що той упав навznak і задер ноги. Тряс несамовито лівою рукою й кричав:

— Люди добрі!.. Обма-ан!.. Одурити хотіла!.. Ось пір'їна!.. У волосся найшли!.. Ось!.. Із кров'ю! Пір'їна!..

І ще щось кричав, але в загальному гвалті вже нічого не можна було розібрати. Мов на даний знак товпа заревла й сунула в усі сторони. Десь узявся із соломи зроблений хомут. Його наділи старому Кібелеві на шию. В одну руку дали мазницю із сажею, а в другу квач і веліли самому мазати власну хату, двері, вікна, ворота.

І Кібель ходив, мазав. Він якось охляв, мов постарівся одразу на двадцять літ. Де й подівся його гонор.

А Кібелісі зірвали з голови очіпок, розкуйовдили волосся, а на голову наділи решето. Музикам звеліли грати, а старих Кібелів обох звели танцювати. І вони танцювали...

Старий притоптував, попустивши голову вниз, а Кібелиха ледве переступала з ноги на ногу, а сльози безперестанно текли у неї з очей.

Ось вона народня помста!

— Отак солодять!

Баби аж визкотять, виспівують:

Іх-ха! Іх-ха! Гойна! Гойна!

В Кирилівці війна:

Усі дівки ялівки —

Тільки одна дойна!

* * *

Говорили люди,

Що Уляна добра буде —А вона така добра,

Як дірава торба!

* * *

В огороді грушка Вже потрушена —А наша Улянка Поворушена.

А в хаті що робиться! Сажою мастять стіни, лави, піч, одержу... Самі справщики

повимазувалися, як чорти. Регіт, тюкання, свист!

Ой знати, знати,

Де взяли халяву:

Обмазали дьогтем хату і стіни і лави.

Хтось ізліз на хату й розбиває бовдур. Підставили драбину й велять старому Кібелеві тягти на хату роз'їжджене оббите колесо.

Кібель плаче і просить помилувати, але немає милосердя до нього!

— Тягни, чортів живолупе, тягни!

З товпи виступив чоловік, весь зарослий, на лице лише самі очі видно. Щось дике, лісове було в усій його фігурі. Хижим рухом підскочив і вдарив з усього розмаху Кібеля в лице. Той клацнув зубами, охнув і вхватився рукою за рот. З-поміж пальців потекла кров.

— Це за ївгу тобі... За ївгу!.. За ївгу!.. — повторив лісовий чоловік і очі його були безумні. Його відвели геть.

А там уже ворота здіймають із п'ят. А там Кібелиху посадили у побитий візок, дали в руки солом'яний віхоть і тягають по двору, співаючи в усе горло:

Хоч їдь, матінко, хоч не їдь —А вже донечці роздер медвідь.

Да ходімо до плота

Да роздерім kota —Занесім під перину Да й зробім калину.

Хтось прийшов випадково у червоному поясі — зірвали!

-Нема калини! Нема проклятому кодлу честі!

За клубочок валку Була ізмалку.

Бо мати навчала,

Щоб хлопцям давала!

А наша Уляночка По коморонці ходить,

У поділку таляри носить.

"Ой нате вам, хлопці, гроші з поділку —Тільки зробіть з мене назад дівку".

Старого Кібеля запрягли у візок, де сиділа жінка, й погнали, підганяючи, селом. І все село збігалось, тюкали, улюлюкали.

А дітвори — так де її стільки й набралось. Та як показали наче: і пишчать, і верещать, і під ноги кидаються, і через голову перекидаються.

Баби ж так мов почманіли. Що вони вже й співали і де вони тих таких пісень набірали!

...мене Вакула,

А я добре й не чула,

Як порушив Кирило —То й ще закортіло!

Особливо вбилися Тарасові в пам'ять одна, бо її виспівували саме коло нього:

Заганяйте квочку в бочку,

А курчата в вершу —Признавайся ти, Уляно,

Кому дала спершу?

"Ой давала Хомі Та ще буде й тобі.

Давала попові,
Давала дякові,
Давала й піддячому Та ще й по-собакому"

Тяжко стало Тарасові від усього того. Жаль було старих. На Кібелиху не міг дивитися, як вона сиділа на тому своєму візку, мов із хреста знята й терпіла найбільший сором, найтяжчий встид, який тільки може випасти на долю селянської жінки.

Тарас не міг на те дивитися, й пішов геть. А услід йому неслося:

Під сосною спала —Шишка в... впала!
Долотом довбав, довбав —Не видовбав.
Свердлом вертів, вертів —Не вивертів!
Всадив кишку — вийняв шишку!

А в хаті Шевченків, коли весільний чад пройшов, почали давати себе знати родинні суперечності. Насамперед появилася друга хазяйка в домі, а це ж хоч кому не може подобатися. Зустрічаються два горшки в печі, два рогачі в челюстях. "Її" півень б'є "мого" півня — як це перенести? Діжка на воду одна. "Вона" вихлюпає всю воду, а тобі нема — йди, серце, до криниці. Як це витерпіти?

Було б досить одного цього, щоб Оксана зненавиділа молоду невістку. Але знайшлися ще більші і глибші причини.

Почати з того, що з приходом невістки мусили урватися візити Міхеля. Весь час безвихідно в хаті товчеться молода молодиця, якої вже не витуриш геть, як сліпої Марійки.

Було б досить одного цього, щоб Оксана зненавиділа молоду невістку. Але знайшлися ще більші й глибші причини.

Річ у тому, що Міхель як прийде, то весь час балакає з Палажкою. І жартики їй підпускає, і поглядає усе в той бік... Правда, молодиця ніби мало звертає уваги на дяківські зальоти, але Оксана була певна, що це тільки так, бо не вірила, щоб яке жіноче серце могло устоятися перед мужеськими принадами Міхеля.

Словом, причин було багато, щоб Оксана весь свій запас ненависті перенесла тепер на молоду невістку. Допікала їй чим могла.

— Я таки тебе вирехтую із своєї хати! — кричала вона. — Я таки докажу тобі, що я тут господиня!

Палажка спочатку мовчала, бо її змалечку привчили до покірливості перед старшими. Але коли переконалася, що в данім випадку змовчування не тільки нічому не допомагає, а навпаки ще більше роззухвалює бабу — перестала змовчувати. Почала відгризатися. Поки що сама, не мішаючи туди ще Микити.

Та мусила наступити нарешті й та фаза, коли зробилося доконечним вміщення чоловіка.

Заставши раз молоду жінку заплаканою, Микита почав розпитувати в чім діло. Палажка спочатку ніби знехотя, д далі й охотно розповіла причину своїх сліз.

Ну... молоді чоловіки народ гарячий взагалі, а в питаннях поважання своїх жінок зі

сторони домашніх особливо. Вийшло... ну, як сказать... трохи невдобно...

Казали, що з Оксани якесь не то пір'я, не то волосся летіло. Казали, що знов, як колись, вибігала вона на вулицю й кричала:

"Ой пробі, пробі! Убив, убив!.. Скалічив навіки". Казали — та мало чого люди не наговорять! Але відносини в Шевченковій хаті не поліпшилися. Навпаки.

Оксана, палаючи помстою, не спускала нічого Палажці. А та, чуючи за собою міцні плечі чоловіка, бралася щораз хвабріше. І коли раніше діло обмежувалося словами, так би мовити дипломатичними нотами, то тепер справи підійшли вже й до лобових атак.

І раз як вернув Микита додому, застав таку картину, що очіпки літали в повітрі, як птахи, волосся теліпалося в усі боки; там де мусила бути з усіх природніх даних голова, нараз показувалися ноги, а там, де людське око звикло бачити ноги, бачилося щось зовсім уже неподобне.

Микита не стояв довго осторонь — і картина побойовища одразу різко змінилася.

Голова Палажки опинилася на своєму належному місці, але там, де була Оксана — там би вже ніхто не розібрав де голова, де спина, а де інші частини тіла. Якийсь вихор вертів щось незрозуміле. Потім той же вихор одчинив двері й вихором же вилетіла з них Оксана.

Заорала носом у калюжу перед дверима, ще раз мигнули литки у повітрі, услід прозвучав на високих нотах голос: "Щоб і духу твого в моїй хаті не було!.." І стало тихо.

Оксана полежала трохи, потім устала. Відчула, що звичайний репертуар її сюди вже не підходить. Та й надвечір діло: бігай не бігай по селу, кричи не кричи, а коли вдень толку мало, то ввечері й поготів.

Ніс розбитий, фізіономія подряпана, болять руки, спина і ще в деяких місцях. Очіпка чортма, сама уся в грязюці, бо як летіла, то ще й переверталася.

Встала — і перший раз у житті почула упокорення. Досі все життя вона знала тільки побіди. Бувало, не сказать, бувало, що били її чоловіки. Бив і Терещенко, попадало й від Григорія, але то били не переможці.

Насамперед вони не відчували в факті биття насолоди, навпаки — їм було неприємно. Вони встидалися й процесу биття й скандалу — що от буде бігти побита жінка селом, буде скаржитися, а люди жалітимуть...

А ввввв — це знала Оксана напевне — вона все одно поставить на своєму, все одно зробить, що схоче і як схоче: кому захоче наприкритися — наприкриться, що захоче висказати — вискаже.

І от тепер почула, що вона вже не переможниця. Чи вона оце побіжить по вулиці й гасатиме, чи встане оце та повибиває вікна, чи взагалі, що б вона не зробила, все одно перемога не буде на її боці.

Ця свідомість прибила Оксану. Вона завила, як вовчиця, й потяглась з двору.

Вийшла на вулицю. А тепер куди?

Злощасна думка штовхнула її піти до Михеля. Це ж була єдина істота, яка говорила їй не лайливі слова. Це ж був мужчина, на якого так хочеться опертися жінці у

нешасну хвилину життя. І Оксана, не роздумуючи, направилася до школи. Власне, що не роздумуючи. Бо, якби подумала хоч трохи, мабуть, зрозуміла б, що це навіть не безумний, а просто ніякий крок.

Прийшла. Двері школи, само собою, не замкнені. В першій кімнаті натикалася в темноті то на лави, то на стіл. З другої кімнати обізався голос.

— Хто там?

Оксана намацала двері й стала на порозі дякового обиталища.

Михель лежав на своєму тапчані й свистав. Тарас стругав щось коло каганця. Обоє підняли голови, коли на порозі появилася жіноча фігура. Оксана не мала зеркала й не могла собі уявити, якою вона зараз є, але дві пари чоловічих очей одразу помітили дефекти й кожне по-своєму собі їх пояснили.

З якоюсь радістю констатував Тарас, що у мачухи підбите око, під носом запеклася кров, волосся розпатлане, очіпка нема, сорочка розірвана, і вся одежа в грязюці.

А Михель у цей час уявляв тільки одно — свою кар'єру.

Дякові, як і всякому смертному, вільно було ходити де угодно, робити майже що угодно і т.д. Отже він до Оксани, чи до Парасі, чи ще до кого міг ходити скільки хотів. Але Оксана чи Парася у школі — це щось похоже на те, якби піп затяг яку молодицю у віттар.

І от Оксана появилася у школі. Та ще й бита, замазюкана! Та ще й іменно Оксана, та сама, що всім нав'язала в зуби. Варт кому-небудь помітити, що вона переступила поріг школи та ще в таку пізню годину — це ж кришка! Зараз об тім знатиме консисторія, а тоді прощай не тільки школа, а й стихар! Прощай пироги, книші, океани й мотрі — все!..

А потім — Михель зрозумів, що з Оксани, мабуть, уже більше нічого не дотягнеш і се цілковито його переконало, що треба бути рішучим і безоглядним.

-Вон! — крикнув він одразу на фа-дієз.

Оксана не зрозуміла навіть.

— Михасю!.. Це ж я!

— Вон! Щоб і духу твого тут не пахло! — і зірвався з тапчана.

-Михасю... рідненький::: Що ти робиш?

Стерлася Оксана. Іншим разом вона б виступила серед хати, узялася б у боки та як роззявила б пащу:

— Ах ти ж розпростосуччої матері сина й син! А книші, паляниці, вареники, сметана, пампушки — забув? А підлабузнюватися: "Оксаночко, серце, предмет" — забув? Та я тобі й баньки твої собачі видряпаю. І батько твій був відмак і мати курва й т.д.

Лексикону б вистарчило, не бійтеся. Недурно ж Свирид, копіюючи Оксану, говорив її голосом:

— Ох сусідочки мої і голубочки мої!.. Була я оце у Тарасівці. І які ж там люди погані! Та як напали мене лаяти сім перекупок, так ледве-ледве одгризлася.

При таких талантах уміла б що і як відповісти дякові. Але то за інших обставин.

Зараз же Оксану було вибито з позиції. Почувши такі слова від любої людини, заплакала перший раз у житті безсилимими сльозами.

Та Михель не дав їй довго плакати. Узяв за плечі і, делікатно повернувши, виштовхнув у двері. Коліном не піддавав. Чого не було, то не було.

Знов опинилася Оксана на вулиці.

Скільки разів так було у житті, що хтось інший вилітав на вулицю, а Оксана zostавалася в хаті. Тепер могла би разом із Михелем сказати — Ієтрога тиіапіііг.

Ще з більшою реальністю постало питання: куди ж іти? Додому? А де її дім?

Там десь сидять її діти. Притихли, пари з уст не пускають. А молодий хазяїн із хазяйкою, мабуть, оце вечеряють та сміються, оповідаючи одно одному, як то Терещенчиха вилітала з хати.

Так отуди йти? Та ні за що в світі!

Потеліпалась Оксана до Лимарів.

А туди теж — як його йти? Річ у тім, що останніми часами між Оксаною й Лимаркою неначе чорна кішка пробігла. Властиво не кішка, а все той же Михель. Бо він деякі невігоди родинного життя Оксани компенсував собі учащаннями до Лимарихи. Правда, Лимариха, на думку Оксани, і була й погана, й п'янюга, і сверблячка, мабуть, у неї єсть, але це все на думку Оксани. У Михеля ж, очевидно, на той предмет були інші погляди. На цім пункті між ним і Оксаною виникла навіть дискусія на тему про смак і його властивості. В усякім разі між двома подругами пройшла якась чорна кішка, і от тепер, ідучи до Лимарихи та ще в такий незвичайний час, та ще в такому незвичайному вигляді — Оксана не сподівалася на одверті рамена й окрики радості вітання.

І справді. Вигнати її з хати не вигнали, але привітання було до такої міри холодне, що гостя знайшла можливість навіть сказати, скрививши губи, словами пісні:

— Поки був багат, всяк мені був рад...

На що Лимариха відповіла чистою прозою:

— Не дуже ви, Оксаночко, й багаті були і приймали вас не за багатство ваше. Та й тепер не виганяють із хати, а тільки не треба язиком брехати чого не нужно. Не ляпали б язиком по-дурному, то й приятельок би не розгубили.

А оглянувши гостю, ніжно питалася:

— А хто ж це вас так розу красив, Оксаночко! Прямо Івана-Воїна з вас ізроблено! Хто ж це доложив ручок? Чи не Михель ваш прелюбезний, що ви за нього людям в очі стрибаєте? Ото постарався!.. Але ж бо й роботи мав, поки розмалював отакечки!.. Трудів було багато!..

І далі в такому же дусі. Або йди геть — або терпи. І Оксана терпіла.

Запросили вечеряти — не лізе шматок у горло. Лягла спати — не береться сон очей. І стидно, і гірко, а головне — за віщо? Її поведінка все життя здавалася їй чіткою і правильною — так за віщо ж, за віщо ж?

Сяк-так перебула ніч. Ранком устала без певного плану. Сидіти так на лаві неначе не випадає. Попробувала допомогти хазяйці трохи по господарству, але Лимариха гречно

відхилила.

— Я сама, Оксаночко, я сама!.. Не трудіться...

І Оксана мусила сидіти на лаві, згорнувши руки. Сиділа, як на голках. В душі була буря, а треба мовчати. Та вже ж і мовчати несила! От-от прорветься вулкан і лава забористої лайки відвдячать за приняття! А це ж пахне великим скандалом — і Оксана зривається з місця.

Шукає хустки, забувши, що вчора вона прибігла простоволоса.

Лимариха робить здивоване лице.

— А куди ж це ви, Оксаночко! А снідати? Вам же більше ніде не дадуть!

Оксана дякує тремтячими губами, просить дати якої хустки запнутися й вибігає.

А тепер куди?

Очевидно, додому! Хіба раз, хіба два бувало так, що вона ночувала у Лимарихи й вертала додому тою ж повноправною господинею, якою й виходила? Так буде й тепер, матері їх чорт!..

Так буде й тепер! — повторяла вона рішуче сама собі, але щось їй там говорило, що тепер може бути й не так. Що буде, що може статися — не знала, не могла собі уявити, але серце її тіпалося, коли підходила до хати.

Те, що її стріло в хаті — перейшло всякі її сподівання, всякі найдальші й найостанніші побоювання.

XXVII

Увійшла — і одразу остовпіла. Не пізнала хати.

Оксана не могла навіть одразу зрозуміти, в чім діло, в чому зміна й тільки потім доглянулася, що хата змінила вигляд тому, що в ній не було ніде жодної Оксаниної речі.

Зате на лаві лежали вузли з ряден: там були сорочки, спідниці, кожух. Окремо на долівці стояло кілька її горшків і ще дещо з господарського начиння, привезеного колись із Моринець. Навіть пара її образів були вилущені з покуття й лежали, перев'язані поясом, на столі.

По хаті з усемеро перебільшеною швидкістю металася Палажка. Горщик, що треба було його пересунути раз, пересувався сім разів, ганчірка, що нею треба було тернути руки двічі, тепер літала й терла не тільки руки.

Діти, Терещенки, сиділи рядочком на полу, одягнені по-дорожньому й теж тримали малі вузольчики в руках. Оцей рядок дітей найбільше приголомшив Оксану.

Де подівся й гонор її і завзятість! Сіла на полу коло дітей, гірко заплакала.

Палажка могла стійко відстоювати непорушність свого нового, ще ні раз непряного очіпка. Палажка могла, притулившись вночі до чоловіка, шепотіти йому на Оксану несотворені речі, доказувати, що даліше співжиття в одній хаті і неможливе, і немислиме. Палажка могла, нарешті, позв'язувати у вузли Оксанине добро, ретельно спостерігаючи, "щоб і ганчірки її не зосталося", але сліз Оксаниних Палажка спокійно бачити не могла.

Спочатку почали звільнятися темпи Палажчиних рухів: замість семи разів горшки пересувалися вже тільки чотири рази. Далі вони вже й зовсім перестали пересуватися, кочерга стала на місце, ганчірка впала додолу. Наступний етап — Палажка сіла на лаву, але ще близько коло дверей. А далі — їй почало свербіти перенісся, а руки потяглися до запаски. А ще далі — був той, що коли одчинилися двері й на порозі показалися дід Іван із Микитою, які здивовано побачили, як Оксана й Палажка, обнявшись, сиділи на полу й заливалися слізьми на всі затоки.

Дід Іван поглядає на Микиту: що ж ти мені голову морочив? А Микита поглядає на діда: в чому справа, дідусю?

Втім сльози сльозами, а діло ділом. Реєстр минулих досягнень Оксани був такий поважний, докази лагідності її характеру були такі нехибні, що... Зрештою, хіба дурно дід ноги бив? Правда, він думав, що діло не обійдеться без криків, а, може, й без фізичного втручання, а тут нараз обійми й сльози. Та дід був стріляною птицею — і Оксані таки запропоновано було забиратися геть.

— Та куди ж я піду? — заливаючися сльозами, заридала Оксана.

— Та куди ж вона пі-іде? — вторувала їй так само заливаючися Палажка.

Дід спокійно, по-діловому радив:

— Іди на Терещенків ґрунт. Хата ж у тебе там є — все одно забита стоїть.

— Та там же стільки літ ніхто не жив! Як там бути зимою?

— То вже твоє діло. Було б шануватись.

Рішено було, що Оксана ще сьогодні піде в Моринці й почне там опоряджати хату, а діти її поки що побудуть тут. А потім вона приїде підводою й забере і речі, й дітей.

Оксана зараз же й пішла — з дідом розмови були короткі. На відхіднім — знову обійми й знову сльози.

— Ти ж, голубочко, доглядай сиріток моїх нещасних, — говорила, хлипаючи Оксана, а сирітки сиділи, дивлячись з-під лоба. Особливо сиріткою виглядав Степан. Останніми часами він дуже витягся й виглядав на сторч поставлену жертку. Палажка, як тільки Оксана вийшла, почала годувати сиріток, хоч вони ще недавнечко їли.

— Чи ти ото насправді за нею жалкуєш? — спитав Микита. Він до такої міри був здивований поведінкою своєї дружини, що весь час мовчав, роззявивши рота, й тільки переводив очі з жінки на діда, а з діда на жінку.

Та вже... жили б якось... — пошепки відповідала Палажка. Але дід Іван видимо знав ціну і оцій поблажливості Палажки й смиренню Оксани, бо заспокоював онука.

— Ти, Микито, на бабські сльози ніколи не потурай. Бабі заплакати легше, ніж півневі кукурікнути. Оце якби ти зглянувся на їх сльози та залишив би Оксану в хаті, то присягаюся тобі на всіх святих, що до вечора вони б тричі побилися. Правда, Палажко?

Палажка усміхнулася крізь невисохлі ще сльози, і цей усміх краще всяких слів говорив, що дід Іван був правий.

Оксана раптово зникла з кирилівських обріїв. Появилася тільки ще раз із возом. Приїхала пізно вночі, виїхати хотіла теж іще затемна, щоб мало хто й бачив, але якось вийшло так, що насамперед виїхати довелося вже за сонця, а, по-друге, усе село знало

про виїзд Терещенчихи (інакше її ніхто не називав) з Кирилівки.

Отже, коли Оксана, сопучи й поспішаючи, докидувала на віз останні вузли, біля воріт стояла вже чимала товпа бабів і пащекувала. Потім почали глузувати. Одна голосить, як за покійником:

— Та куди ж ти, Оксаночко, від'їжджаєш та на кого ж ти нас покидаєш? Та що ж ми, сироти, без тебе й робитоньки будемо? Що ти ж була й на пораді й на розраді й на любій розмові. Ти ж, було, й попогавкаєш, і осудиш, і брехні на кого схочеш наволочеш.

А друга гукає.

— Баби! Ану побіжіть яка за Михелем! Як же ж це так? Може ж, сказав би він на дорогу що добре.

І регіт, і приспівування, й дотепи, а в усьому тому метається Оксана, як розлютована дияволиця.

А коли одчинилися ворота й треба було проїздити через отой натовп бабів, то піднялося вже таке, що й не розбереш. Тюкають, кричать! Одна винесла сковороду й гатить у неї, мов нечисту силу відганяє. Друга диркає по плотові палюгою. Собака казиться.

І Оксана не витерпіла. Скочила з воза й почала, з перекошеним від злоби лицем, сукати дулі. А потім, повинуючися крайньому поривові озлоблення, стала задки до бабів, підняла спідницю й нагнулася.

Товпа охнула.

І хто його знає, що тут могло би трапитися. Може, добили б Оксану грудням та камінням, може, звокли б із воза й били палицями, але на чиєсь щастя, нагодився дядько Свирид.

В момент, коли громада бабів, від несподіванки на одну секунду замовкла, він промовив, криво, своїм звичаєм, посміхнувшись:

— Оце вже іменно так, як у пісні співається: виїжджала Оксаночка та й одказувала: на попа вузду, на дяка..., а на громаду те, що ззаду.

Вибух реготу розрядив бабський гнів. Шпурляли грудням услід за возом, але ніхто не побіг, ніхто не виломив коляки з плоту.

А Оринка — вона до останнього моменту не вірила, що мачуха таки виїде — стрімголов побігла до школи сповістити Тараса про таку щасливу перемену. Аж задихалася, біжучи. Уявляла собі лице Тараса, коли він учує ту радісну звістку. Очевидно, він зараз же перейде назад жити до рідної хати, а тоді — як же гарно та лагідно та щасливо нони заживуть, бо Палажка ж така добра, така весела.

Але, підійшовши до школи, побачила, що, мабуть, учення в школі нема, бо всі школярі стовпилися на вулиці й про щось жваво розмовляють. Тараса між ними нема.

Оринка підійшла й спитала крайнього з хлопців, де Тарас. Хлопець замість відповіді голосно розреготався, а вся громада учнів за ним.

Орина здивовано поглянула. Що таке? В чім річ?

А вийшло от що.

XXVIII

Михель мов сказився останніми часами. Він ніколи не був лагідним педагогом, а тепер так прямо вийшов з усяких меж. Крики битих хлопців не вгавали у школі цілий день.

Але довго так тягтись все ж не могло. Вже не один батько, особливо з молодших, тільки крякав, слухаючи оповідання свого сина про школу.

— Та за віщо ж він вас б'є?

— Нізащо!.. За що попало!

— Ну, як же ж таки так — нізащо?.. Ви теж гарні — хіба я вас не знаю? Урока не вивчив, шкоди якої наробив — от учитель і б'є. Вас тільки не бий, то ви й пальці повідкусюєте. Знаємо, що ви за народ.

— Ні, татусю. Таки нізащо б'є. Прийде п'яний і починає усіх бити.

— А ви тікайте.

— Та ми й тікаємо, так хіба кожен раз і втечеш?

— Хм... Так кажеш п'яний приходить? І часто?

— Та він щодня п'яний!

— Ну... вже й щодня. Це й грошей ніяких не стане.

— А хіба він горілку купує?

Батько й сам усе це добре знає, а говорить так лише для підтримання престижу педагогії.

Вже самий факт існування таких розмов між батьками й синами був знаменним, бо звичайно наші селяни вважають ознакою доброго тону — не вмішуватися у справи школи. Вчитель сам знає, що треба робити. І коли вже батько порушує традиції й балакає з сином про навчальні справи, то це певна ознака, що в тих справах міцно щось зіпсувалося.

Не довіряючи собі, батько, от так, ніби випадково, заведе у неділю розмову з іншим таким же батьком. Там стріне, наперед можна сказати, те ж саме, бо й той батько лагодився побалакати з оцим теж випадково у неділю. У них же навіть не може бути різних настроїв. Жили вони й виростали в однакових умовах. Як отой колосок жита доспіває й повниться у той самий день, у який доспіває сусідній колосок, так і ці батьки. Разом парубкували, більш-менш в один час поженилися, більш-менш в один час народилися, у них сини, віддано їх до школи. Школа одна, педагог один — і сума всіх отих складників, очевидно, теж тотожна.

— Ну як там живеш, Панасе, у своєму закутку?

— Та так... Котимо біду перед собою, коли ззаду лишити ніяк.

— Щось я бачив твою... Уп'ять обременна. Стараєшся?..

— Та отож... Тут і з цими ради собі не даси, а тут іще Господь посила.

Та воно правда, що ради не даси. Оце мій Омелько прийде із школи, криком кричить — сісти не можна.

— Та вже ж і сукин син!.. Я вже хотів йому морду набити.

— Морда мордою, а тут діло громадське. Не твій та не мій тільки там.

Отак побалакавши і не назвавши ні одного імені, дядьки вже знають, що

виступ кожного з них при громаді, деє там у свято на колодках, не буде вискоком Пилипа з конопель. Колись та прилюдна дискусія відбудеться, й після неї, чого доброго, дякові буде недобре.

А поки що — дяк казиться й катує дітей. І коли раніше для кари у нього було, окрім власної фантазії, й якась система, то тепер всякі сліди яко-будь системи зникли, й Богорський бив учнів як попало, чим попало й коли попало. Нелади на любовному, а від того й на харчовому фронті, неприємна, дуже неприємна бесіда з отцем Григорієм, перспектива вилету з Кирилівки — все це розлючувало Богорського, а компенсувати він міг тільки на одному фронті, де чув себе царьком — це в школі. І він вимещував усі свої невдачі на учнях.

Найбільше чомусь узлостився на Тараса. Чи той Тарас, як хворий зуб, виставав понад усі, чи сердила й дратувала якась моральна вищість цього хлопця, чи просто завжди він був під рукою, а тільки Тарасові доставалося найгірша.

л Тарас терпів, але навіть у нього терпець почав уриватися. А настав нарешті й той момент, коли він зовсім урвався. Сталося це так.

Богорський прийшов п'яний, як чіп до школи. Де він устиг нализатися так рано, це була його таємниця, але факт, що він не в'язав лика, коли ввалився до класу.

Хотів розпочати науку, але вона тривала недовго.

Оотіпе п'їбіг скоро схилив голову на стіл і захріп.

Хлопці робили, що кому впало на думку. Один зладив собі пищика з гусячого пера й пищав. Других двоє заходилися плювати — хто далі плює: Тарас рисував.

Нараз Богорський прокинувся. Щось, видимо, йому приснилося, бо він одразу ж промовив:

— Де мої гроші?

Чи були у нього гроші й він їх згубив, чи, може, й зовсім їх не було й вони йому приснилися, а тільки Богорський одразу прокинувся в твердім переконанню, що гроші у нього вкрадено і вкрав не хто інший, як Тарас.

Даремне той божився і присягався, що ніяких грошей не бачив. Даремне учні, хоч і несміло, а говорили, що ніхто й близько не підходив до вчителя, бо кожний був зайнятий своїм ділом — п'яна фантазія Богорського рисувала навіть деталі, як то все відбулося: як підійшов, як заліз до кишені, як витяг.

— Ви думаете я спав? Я не спав, я вас усіх вивіряв, що ви єсть за падлюки! І я чув, як він навспиньки підійшов от звідци-о й витяг! Гроші витяг — помімаєш?

Тарас, бачачи, що це добром не скінчиться, смикнувся, було, бігти, але Богорський із незвичайною для п'яного швидкістю схопив лівою рукою Тараса за одєжину, а правою з усієї сили вдарив по тімені.

Удар приголомшив хлопця. Він поточився й упав навznak. Богорський почав бити лежачого ногами. Діти зчинили крик.

— Сісію! — гаркнув на них Богорський.

Підняв за волосся Тараса й посадив на лаву. Потім узяв дошку, що нею накривалася діжечка з водою, написав на ній великими літерами "ІАодгщ" і прив'язав

на шию Тарасові.

Потім узяв хлопця за руку, вивів із хати й посадив коло самої дороги.

— Сиди і не смій тікати! Я стерегиму. І коли ти поспробуєш тікати — піймаю і тоді вже, не гнівайся, шкуру спущу.

Тарас сидів, уклавши лице в долонях. Вулицею іноді проходили люди. Чоловіки, поглянувши, мовчки йшли собі за своїм ділом. Баби зупинялися.

— Господи матінко! Що це на тебе, Тарасе, начеплено? Ой, Боже, ж мій, Боже, ж мій!.. Знущаються, як хотять. Сказано — ні батька, ні матері.

Тарасові соромно, але він чомусь не тікає. І не тому, що боїться, а от так.

Вулицею йдуть дві постаті. То були Оксаночка й її матір. У Тараса захопило дух.

Зірвався й побіг за будинок школи. Але за ним стежило п'яне око Богорського. Дяк вискочив і схопив Тараса.

— А я кому казав, щоб не тікав? А я кому казав? Тобі? Тобі? — і тяг хлопця назад.

Тарас виривався й гундосо плавав. Дошка теліпається на грудях, а Оксаночка з матір'ю все ближче, ближче...

Богорський волік Тараса за одну руку й за одну ногу, хлопцеві доводилося стрибати — і це було особливо ганебно. Тарас ховав лице, аби хоч не пізнали, але там, видимо, пізнали... Мати взяла дівчину за руку й бистрішими кроками пройшли мимо. Оксаночка оглянулася...

З недитячою силою, мов сталева пуга, розпружився Тарас, стягнув захоплену ногу й стусонув нею Богорського у живіт. Дяк охнув і впав на землю. Тарас зірвав із себе дошку й скільки духу кинувся тікати.

Лаючися по-московському, підхопився Богорський і кричав на всю вулицю:

— Заріжу-у!.. Не верта-айсь!.. Я вас усіх!.. — і потягся до корчми.

XXIX

Тарас вибіг за село.

Весна вже властиво розпочалася, але ще було холодно, хоча дихання весни чулося в усьому. Злітало відкілясь благословення на мужицькі поля, й вони оновлялися. Були наче чорні й ніби не-привітні, але чулася в них ласка. Як ото на старому суворому обличчі: воно й не сміється, а в лініях уст чується усміх і світиться з очей.

А озимина так прямо регочеться. Не можна дивитися на ці небеснозелені площини без радісної усмішки.

І в іншу хвилину Тарас зупинився б і дивився. Дивився б і співав потихеньку, а душа співала би звучно, переливно. Але зараз тут біг тільки побитий, весь передряпаний селянський хлопець.

Скільки разів він був битий і передряпаний у своєму житті! Скільки разів, як от і сьогодні, топтали по його тілу чоботи, по спині ходили кулаки, різки, ремінь, а то й просто праник, рогач, коляка — що попадеться під руку! Скільки сот разів було ображене це молоде серце, скільки неослабних зусиль було витрачено, щоби вирвати з того серця вроджену благородність, і любов, і вищість, і почуття володіння благом! І

який без міри могутній то був росток, коли, топтаний у грязь, роздавлений, розчавучений в болоті смердючим — все ж підіймав до сонця свою вічнозелену корону, мов царственна пальма, що виситься над лісом і звідти істочає мірру, чарівні пахощі чарівних квітів своїх.

І скільки разів це вутле життя було на грані перериву! І від злиднів, і від хвороб, і від своєї навіть власної руки в хвилину повного одчаю. Але неначе оберігаюча якась рука незрима в останній момент усувала небезпеку, неначе ангели хранителі якісь зберігали готове обірватися життя.

Тарас біг до Пединової могили, до своєї улюбленої печери. Там його ніхто не побачить. Там він може плакати, скільки схоче. І якби зібрати до купи всі ті сльози, що пролилися в тій печері, поопливла би Пединова могила.

Виплакавшись досхочу, Тарас почав роздумувати над своєю долею. Досі йому не доводилося так над нею задумуватись: все хтось інший думав за нього, а йому тільки подавав готове рішення. Тепер довелося оце вперше самому.

До школи більше повертатися нічого, це ясно. Богорський не простить, і життя там не буде.

Додому?

Мачухи, правда, немає, а про Микитину жінку Оринка каже, що вона і добра, й лагідна, не б'ється. Все це добре, але що висидиш, сидячи дома? Совгирь казав — треба вчитися малювати, значить, треба вчитися малювати.

Вчитися малювати, — вголос повторив Тарас, і від тих слів аж усміх показався на його заплаканому замурзаному обличчі.

Вчитися малювати — але як це робиться? І хто буде вчити?

Краще отця диякона з Лисянки, мабуть, ніхто в світі не малює. Отже, якщо вчитися, то тільки у нього.

Ця думка рішила все. Тарас постановив іти до Лисянки і вчитися малювати. І коли запало це рішення — стало так спокійно-спокійно. Наче відпали й кудись відійшли всі болі й образи.

Оце тільки треба забігти до школи та позабирати своє добро. Коли б так вибрати, щоб Михеля дома не було.

Вже добре смеркло, коли Тарас виліз із своєї ями. Земля холодна, а він босий. Та й взагалі в печері було вогко й холодно. Тарас цокотів зубами і, щоб хоч трохи зігрітись, побіг. Грязюка бризкала з-під п'ят і чвиркала між пальці.

От і школа. Цікаве вражіння він пережив, наближаючися до цієї будівлі. Ще дві години тому це було його житло, його дім. Підходячи до нього, знав що от прийде у свій куток, ляже на своєму лахмітті. І от зараз підходив, як до чужого. Ніщо вже не в'язало його мислі зі школою.

Двері незамкнені, як і завжди. Обережно увійшов у сіни. Прислухався. Почув хропіння. Щось кольнуло — значить дома... П'яний чи ні?

Навшпиньки, без найменшого шуму наблизився до хатніх дверей, але одчинити їх боявся, бо знав, що вони скриплять немилосердно. Малі хлопчаки все, було, бавляться,

риплючи.

Довго стояв перед тими дверима. Нарешті рішив — одчинити, одразу смиконувши. Бо як відхиляти потрошку — рипітимуть, ніби цілу вічність.

Зоставив одчиненими і хатні й сінешні двері на випадок потреби тікати. Він хитрий, Михель. Він може прикинутися, ніби спить, а як тільки Тарас наблизиться — хап і готово.

Тремтячи, переступив Тарас поріг. Після весінніх запахів чистих нив особливо вдарив у ніс запах нариганих Богорським слідів пиячення, онуч і взагалі нечепурного помешкання нечепурної людини.

У хаті темно. По звуку знає Тарас, що дяк спить на своєму тапчані. Тарас виставив руки й обережно йде. Одразу на щось наштовхнувся.

Ні. У темряві нічого не зробиш. А світити страшно — може прокинутися. Тоді шкуру здійме.

А все ж світити треба. Тарас вийшов у сіни й викресав вогню. Поставив каганця так, щоб світло не било в очі Богорському. Михель і не ворухнувся. Тарас зупинився і почав розглядати свого ворога.

Дяк спав, звівши голову; волосся космами падало вниз. Він сильно хропів, хоча рот був роззявлений.

Люта злість піднялася в душі хлопця при вигляді оцього свого тирана. І одразу народилася думка... На хвилю аж затамувалося дихання... Але думка не тікала... Тарас почав оглядатися — чи не чув хто тієї його думки?

Нервово тремтючи, почав збирати свої речі. Збори були невеликі. Попалася під руки ота дякова чужоземна книжка з кунштами. Хвилюку вагався Тарас — чи брати. Воно ж чуже... Але потім рішучим рухом сунув і книжку в клуночок.

Речі зібрані, але Тарас хвилюється ще більше. Вийшов у сіни, відв'язав верьовку, що там висіла, і знав прийшов до хати. Руки почали труситися...

Секунду одну стояв в нерішучості над своїм учителем, а потім, аж наче з одчаєм яким почав в'язати п'яного.

Перші рухи були несміливі. Але далі, побачивши, що дяк тільки пересмикується, коли затыгаєш вузла, Тарас вертів уже, як хотів, щохвилі тільки пробуєючи, чи міцно.

Запевнившись, що вчитель вже не розв'яжеться, Тарас грубо перевернув його вниз лицем і почав спускати штани.

Уткнувшись носом у постіль, Богорський прокинувся.

— Хто тут? Що за чортова мати?

Але в цей момент засвистіло пруття — то Тарас, узявши із шкільного запасу різок, почав шмагати дяка.

Богорський скрикнув від болю й залався. Почав напружуватися всіма мускулами, всім тулубом, але Тарас в'язав на совість. Богорський хотів перевернутися на спину, але Тарас одним рухом приводив дяка в потрібне положення й шмагав, шмагав... Мовчки, озвіріло.

Кричати Богорський соромився, але з максимальною люттю скрипів:

Та я ж тебе повішу!.. Та я ж із тебе сто день шкуру буду спускати!.. Тарасе, розв'яжи мене сю ж минуту!.. Я тебе вб'ю, як собаку!

У Тараса замліла рука. Він попробував бити лівою, але не виходило хльостко. Тарас кинув різки, підскочив, ударив іще кілька разів учителя по пиці, схопив свій клунок і вибіг, як ошпарений, із хати.

Біг, наче за ним гналося сто вовків. Біг сонними вулицями села. Собаки згвалтувалися, повибігали з воріт і цілою тічкою за ним. Зчинилася несусвітенна гавканина, й не один дядько, прокинувшись, прислухався.

— Що воно за лиха година? Гапко, чуєш?

Гапка сонна щось мимрила.

— Піти хіба подивитися?

— Куди ти там підеш? Спи.

— І то правда.

Повертався на другий бік і засипав.

Богорський лежав зв'язаний і з спущеними штанами й скрипів зубами. Блискавицями проносилися в голові всі способи помсти, які він застосує до проклятого хлопця.

...Зв'яже так само по руках і по ногах і кине у льох... годуватиме оселедцями, а пити не даватиме... волосся накручуватиме на паличку й вертітиме, поки не вирве, а потім знов, а потім знов, аж повириває усе волосся... припікатиме під пахвами розпеченим залізом... надріже шкури на спині й засипле туди солі з перцем*, підвісить за ноги вниз головою й так триматиме тиждень... два... і ще, ще... Бурсацька фантазія буяла.

Потім почала поволі приходити свідомість власного становища. Одразу якось не зрозумів, але тепер, коли задумався над тим трохи, виявилось, що це не так собі випадок, а щось далеко важніше й складніше. І чим більше думав, тим більше переконувався, що сталося щось погане й непоправне.

Що як його отак уранці застануть учні? Це ж тоді рознесеться по всьому селу? Така пошта, як учні, в момент перенесе цікаву новину в найдальші закутки! Що тоді? Як тоді показатися на вулицю? Засміють же, зайдять!.. Парубки, сердиті за дівчат, чоловіки сердиті за жінок, і жінки сердиті за жінок же — заклюють, як ворони курку!..

. А батюшка? Чи може випарений різками дяк читати святе письмо у церкві? Та його ж і слухатимуть із смішками. Дівчата порскатимуть у рукава, дядьки сміятимуться беззвучно, а презирством стуливши губи... баби... молодіці... — як же до них тепер підступити?

Лев, можна сказати, і всепереможець, а його різками парили!

— О-о-оо! — і Богорський вертівся всім тілом. Тільки б розплутатись — і тоді ніхто нічого не визнає, все буде шито-крито. Не буду вже й Тараса займати — аби мовчав.

Стулив ноги, підгинав їх, вертівся, напружував усі мускули, але дуже вже великий страх мав Тарас, в'яжучи. Піт виступив у дяка на чолі, але жоден вузличок так і не послабився.

Так у безперестанному борюванні пройшла ніч. З журбою поглядав Богорський на вікно, бажаючи, щоб воно вічно залилося темним, але... рухи планет не підлягають волі випарених різкими дяків, і шибки невмолимо блідли, повертаючися разом із землею кулею назустріч сонцю. Ще година, дві — і почнуть зходитися учні, о-о-о-о-о!..

Знову завертівся Богорський на своєму тапчані, знову тужився й скрипів зубами — і знову переконувався, що нічого з того не вийде. Становище навіть погіршилося, бо штани зісли цілком і дяк лежав напівголий.

Лежав і слухав, чи не риплять двері під рукою якого найпильнішого, будь він тричі проклятий! Втім, нехай би вже приходив та розв'язав. Ну був би ще один такий, що знав... його залякати можна, щоб мовчав... може, все й обійдеться...

Ця думка стала надією — і Богорський почав-бажати, щоб скоріше рипнули нарешті двері.

І вони рипнули. В хату просунулася кучерява голова — і завмерла.

— Ей ти! — крикнув Богорський, але голова сховалася й причинила двері.

Сталося!

Сталося найгірше, що могло статися. Бо голова ця належала одному із старших учнів, Смалькові. Цього вже не залякаєш і не змусиш мовчати. І принесла ж його сатана так рано! Ніколи ж не приходив так рано до школи!

А Смалько оббіг кругом школи і заглянув у вікно. Добре видно пруги на тілі Богорського, поламані різки коло тапчана — і возрадувалася душа Смалькова! Зразу ж здогадався і про різки, і про відсутність Тараса, вчорашню дику ексекуюцію за гроші — і дорисував собі картину.

Став на варті коло дверей школи й кожного хлопця, який приходив, інформував найдокладніше. Кожен із хлопців бажав переконатися на власні очі, отже відчиняв трохи двері і просовував голову. Дитячі оченята одразу схоплювали ситуацію, оглядаючи, як сіютипе п^ібієг лежить зв'язаний у непристойній позі та ще й з оголеним задом.

Голова швидко ховалася назад, двері зачинялися, а в сінях розкочувався дзвінкий щасливий регіт.

І все те Богорський мусів переживати. Надаремне він кляв і просив, і погрожував, і обіцяв безконечну ласку, і тисячі різок — ніщо не помагало, і, крім голосного сміху в сінях, Богорський більше нічого не чув.

Значить, всі хлопці вже бачили, а це означає, що знає все село. Хлопці не хочуть розв'язувати — значить, треба діждатися поки прийде хтось дорослий і предстати перед ним у такій воістину несвященослужительській позі.

Богорського пік сором за одну тільки думку про те, але треба було готуватись і це пережити. А хто буде тою першою дорослою людиною? А що як хто з ворогів лютих? А що як жінка? Ні!.. Нехай хто завгодно, хоч сам митрополит, аби не жінка!

Доля сьогодні не милувала Богорського. Першим, хто нагодився до школи, був титар Онисим Хведотович. Людина статечна, побожна, старих звичаїв і думок. Людина, що ніяк не могла примиритися з тим, що можна бути й служителем церкви, і

спокусником дівчат та альфонсом у молодиць; що можна співати "Господи помилуй" — і в той момент переморгуватися з кліросу з ким треба.

На тім ґрунті були не раз розмови у Богорського з Онисимом Хведотовичем. Спочатку титар думав вплинути батьківськими нотаціями та сентенціями, але коли побачив, що то горох об стіну, став у яскраво ворожу позицію. Робив зауваження привселюдно, вказував батюшкам на промахи дяка і по лінії церковній, і по лінії педагогічній, і по лінії взагалі житейській.

Отець Іван, як людина добродушна, відносився із всепрощенням: всі ми, мовляв, люди, всі ми "человеки". А отець Григорій відносився зовсім по-інакшому. Він не міг не бачити, що вигнавши Совгиря, проміняв шило на швайку. Знав, що і парафія це розуміє і не прощає того кроку своєму пастиреві. Любив благопристойність у храмі, й мусив бути свідком неблагопристойностей. Поки міг, покривав грішки свого стихарного, але далі стало неможливим, а тут іще Онисим Хведотович із своїми донесеннями! І без нього досадно.

Так от треба ж було такого нещастя, щоб якраз саме оцей Онисим Хведотович проходив мимо школи. Побачивши юрму дітей на вулиці, запитався.

— А чого ви не в школі, дітки?

У відповідь йому почувся регіт двох десятків молодих горлянок. Старий здивувався.

— Чого ви регочетеся?

Перебиваючи одне одного, пересипаючи оповідання сміхом, перехоплюючи фрази, розказали хлопці про подію, як її їм нарисувала фантазія.

Онисим Хведотович нахмурився. Оце піти б зараз до батюшки отця Григорія — нехай би полюбувався на свого стихарного.

Але почуття милосердя не дозволило так зробити. Онисим Хведотович мовчки пішов у хату і, не сказавши ні слова, почав розв'язувати Богорського. Учнів набилося повно, але всі мовчали. Тільки коли впали штани з дяка, кілька душ порснуло реготом.

— Геть! — сказав коротко Онисим Хведотович. Як зграя горобців, шурнули школярі пріч, гупаючи батьківськими чобітьми, розмахуючи руками материних кохтин. В сінях одразу розляглося форте дзвінкого сміху, а на вулиці сміх переходив уже в галас і виття.

— Ну? Як же воно тепер буде, дяче?

Богорський вилаявся матерно, забувши, що при кому, при кому, а власне при Онисимові Хведотовичу цього робити було не слід ні в якому разі.

Онисим Хведотович плюнув і вийшов із хати.

Галас і крики учнів звертали на себе увагу всіх перехожих. Кожне підходило й питало.

* — Що це у вас тут за празник?

Хлопці охоче розповідали. Дядько вислухував і, гнаний цікавістю, направлявся до школи. Заставав Богорського, скажімо, за вмиванням.

— Здрастуйте!.. А що тут у вас сталося? — і нишпорить очима. Богорський і без того весь на точці кипіння. Кричить:

— А ти що? За ділом прийшов?

— Та діла ніби й нема, але я тільки...

— А як діла нема, так і убирайся к...

Дядько, який спокійніший, здвигає плечима й виходить, бубонячи:

— А ще дяк називається, а лається гірше всякого москаля.

А котрий цікавіший, то обізветься:

Та ти, чортів дяче, не лайся, бо, гляди, щоб і я ще не доложив ручок, дарма що в твоїй хаті. Ма'ть мало тобі ще Тарасової науки!

Так Тарас зробився героєм дня. А Михеля всі почали звати "Тарасовим хрещеником". Прямо проходу йому не давали.

— Глянь! Тарасів хрещеник іде!

— Ей, дяче! Як там твій хрещений батько поживає?

— Ти ж гляди, щоб куті йому поніс на Різдво! А молодиці регочуть. А дівчата регочуть. І біжить Богорський вулицею, мов по розжареному вугіллю.

Частина шоста

МАЛЮВАННЯ

і

А герой тим часом чимчикує серед ночі до Лисянки.

Спочатку біг, тікаючи й від собак, її від дяка, і від усього свого минулого. Коли вибіг із села і одстав од нього останній собака, то мусив аж зупинитися, щоб перевести дух.

Кирилівка спала у своїх садах. Ніде ні одного світелка. Тарас стояв і дивився на своє село. Йому здалося нараз, що це він кидає село навіки, що вже ніколи-ніколи його більше не побачить. Образ батька, матері, усієї сім'ї, убогої рідної хати — все це встало нараз перед ним, здалося безконечно дорогим, але втраченим навіки — і сльози хлинули з очей хлопця.

Тільки це були ласкаві сльози. Це були сльози свідомої туги, тихої печалі, отже не рвали душу, як ті сльози важких образ, що ними доводилося плакати останніми часами.

Сльози наче очистили Тараса, примирили його з дійсністю. Зітхнув, мов востаннє ховаючи все минуле — і гарне й погане — і швидким кроком пішов по дорозі.

До Лисянки прийшов, як іще тільки почало розвиднятись. Іти до діакона ще рано. Діватися ніде. Тарас пішов до річки.

На греблі щось маячило. Горб — не горб, хата — не хата. Звідти доносилися людські голоси. Тарас пішов на них.

Горб, що звернув на себе увагу Тараса, то був панський дормез. Загруз у непролазній грязюці. Гребля була давня: верби, що росли на ній, були вже старі, їх було мало, а й ті, що zostалися, були пообчухрувані.

Бажаючи подивитися на панський берлин зблизька, Тарас почав стрибати з пенька на пеньок, щохвилини ризкуючи впасти або в грязюку, або в ріку.

Під однією вербою багнюка була така, що не можна було й думати пробратись. Тарас учепився за гілку й подряпався на вербу. Розглянувся з неї, де сухіше, й скочив досить близько від берлина.

Він був порожній. Загруз, очевидно, ще вчора, бо здорово його засмоктало. А оце, мабуть, дядьків позганяли витягати. Мовчки талапкалися вони вище колін у грязюці й неспішно налагоджували волячу запряжку. Ніч іще не скінчилася зовсім — і в тій сірій гушавині ворушилися мовчазні постаті. Нікому не хотілося говорити, чулося тільки шльопання по грязюці великих чобіт та

відсапування волів. Тарас підійшов ближче.

— А тобі чого тут треба? — почувся з туману голос. В голосі тім чулася досада, чувся докір долі, яка велить от талапкатися в смердючому багні в той час, коли добрі люди сплять собі під кожухами, підгорнувши ноги.

Тарас нічого не відповів і мовчки відійшов трохи далі.

Люди вовтузилися коло посудини. Гейкали на волів, кричали один на одного, сварилися. Потім, приготувавши все, сіли покурити. Хто притулився біля колеса, хто так присів на горбочку.

Один дядько не кутив і стояв збоку. Тарас підійшов до нього й несміло запитав.

— Дядечку... А де тут у вас живе отець диякон?

— Який? У нас їх два.

— А той, що образи малює?

— А-а! Цей живе тут недалечко. Якби повідному, то я б тобі й звідси показав. Тільки його нема дома.

— О-ой!..

— Чого ти? Хіба дуже треба?

Тарас не відповідав і тільки похнюпився.

— Образи повіз, то, напевне, закубрячисть. Днів на два.

Тарас мовчав.

— А тобі хіба далеко додому?

— Мені нікуди йти, — прошепотів хлопець.

— Нікуди йти-и?... Як це так?..

— Я сирота...

— Сирота-а, — протяг дядько і в голосі його почулося щось тепле. — Сирота... так... Ну, а навіщо ж тобі отець диякон? Родич мо' чи що?

— Ні... Я хочу вчитися малювати.

— Ма-алю-ва... О-о-о!

Голос дядька виявив крайню ступінь здивування. Мужичька, як по всьому видно, дитина, а хоче вчитися не ковалити, не шевчити чи там римарювати, взагалі якомусь пристойному ремеслу, а малювати! Це вже щось насправду чудне.

— Хм... малювати... І вигідає ж!.. Чого це тобі заманулося такого? Це діло, брат, не наше, не мужичьке.

Тарас і сам одною своєю, мужичькою частиною знав, що це діло справді якесь воно для нашого брата непідходяще, але що ж він міг поробити, коли його так нестримно тягне до того немужичького діла!

А дядько роздумує, сам із собою говорячи:

Так тобі нікуди діватися... сирота значить... Ну, від сирітства не то малювати — танцювати підеш учитися, це вже таке ділю. Так знаєш що? Як тобі ніде діватися, то ходім до мене. Побудеш у мене, поки отець диякон приїде.

Тарас підняв вдячні очі на дядька.

— А де ж ваша хата?

Дядько усміхнувся гірко.

— Хати у мене нема. Я живу у корчмі, у наймах. Скажу, що ти мій племінник, то, може, Хайка не вижене. Оце берлин загруз. Пани у нас у корчмі заночували, а мені велено берлина стерегти. Так я оце й вартував тут цілу ніч. Тепер моя варта закінчилася, берлина повезуть волами, а ми з тобою підемо.

Дядьки тим часом перекурили й тишина замінилася гейканням, гуканням, криками. Великий дормез хитався в усі боки — от-от перекинеться! Тарасові прийшла до голови подібність до Ноевого ковчега; його теж, мабуть, так швиргало на хвилях. Селяни підпирали махину з обох боків і брели в рідкій грязюці вище колін.

Тарас із своїм новим знайомим ішли боком греблі. Хлопець вибирає, де сухіше, а дядько ступав прямо, куди попало, йому, очевидно, було однаковісінько. Та й справді: зайва пригорщ грязюки не могла вже нічого додати до його без краю забрудненої одежі. Та й взагалі йому, мабуть, було все одно.

Прийшли до корчми. Вона здивувала Тараса. Подвір'я було брудне, голе, ні деревця, ні кущика. Тільки великі будяки торішні та купи смердючого сміття.

Довкола якісь кривобокі сарайчики, комірчини, повіточки, а скотина — назимок і дві корови, кошлаті, згорблені, туляться, перемерзлі коло плоту, очевидно, не маючи приміщення й на зиму.

І все ж найстрашнішим у всій оцій обстановці був отой дядько, що привів Тараса.

Свита була колись сіра, а тепер уся поділилася і вздовж і впоперек; латок на ній ї чорних і зелених, і всяких інших кольорів було більше, ніж цілих місць, а й латки ті були протерті й обвисали шматтям то там, то там. По цій свиті підперезаний був дядько вузеньким ремінцем, на якому висів ніж у шкіряній піхві.

Брудна, аж чорна сорочка не сходилася на вкритій зморшками шії й була стягнена шматком верьовки. Штани розлізлися так, що холоші надівалися окремо й держалися тільки на одній великій латці ззаду. Постоли на ногах оббилися й плюскали грязюкою.

А сам він був високий, широкі плечі, широке чоло, широкі груди, мускулісті, хоч і схудлі руки. Брови чорні, густі, нависли над карими сумними, майже погаслими очима, глибоко схованими під чолом. Вираз тих очей був попросту страшний у своїй безнадійності, як страшним був і осцплений голос, що ледве добувався з грудей.

Бачив Тарас нужду, сам її знав, але такого ще не доводилося зустрічати.

II

Дядько привів Тараса до своєї комірчини. На підлозі було кинено трохи соломи — ото й усе убранство кімнати.

— Тут я сплю, — якось наче винувато сказав дядько.

Посідали на тій соломі.

— Дав би тобі поснідати, бо ти, певно, голоден, але не маю нічого. Оце хліба крайчик та водичка. Хочеш — їж.

Тарасові й те було добре, бо він зовсім нічого не їв. Почав їсти й трохи осмілів.

— Так оце ви тут і живете, — не то питаючи, не то стверджуючи казав Тарас.

— Отут я й живу, синку.

— А що ж — хазяїн вам платить?

— Ні, синку, не дістаю я нічого.

— А як же так?

— Та так же. Мене сюди определено від двора. Це вважається, що я роблю на двір.

— А що ж ви робите?

— Що роблю? А все. Я і в ліс по дрова їзду, корчму отоплюю, за кіньми хожу, за скотиною, воду таскаю. їду, куди Янкель пішле — чи там до гуральні по горілку, чи до броварні по пиво... Уночі вартую...

— Щоночі?

— Щоночі.

— І за те все нічого не дістаєте?

— Нічого.

— То, може, хоч на празник що дасть?

— Ні, синку. Оце вже другий год служу, а ще й однієї копійочки не дав. По обов'язку то я ж тільки отоплювати маю корчму й вартувати — ото моя робота. А він, бач, запріг мене до всього. "Ти, каже, при корчмі состоїш і при корчмі должен усе робити". Оце пани, часом, ночують, послужиш їм чим, а вони й дадуть злотий або два. Так він, лиха душа, й те відбере. Ти, каже, при корчмі состоїш і це все при корчмі". Так і дивиться, щоб хто не дав мені, случаєм, чого. Зараз: "А що тобі дав пан? А що тобі дала пані?"

Тарас пригадував, як сам мусив віддавати Богорському зароблені за "Псалтир" копійки...

Снідання закінчилося. Навіть крихітки, що впали на одержу, пострушували в долоні й укинули в рот. Тарас спитав.

— А де ж ви обідаєте? Хазяїн дає обід?

— Ні. Обідати я мушу йти до двору. Якономія тут у нас верстви півтори, то я йду туди. А як негода чи хуртовина, то й не йду. З'їм шматок хліба, як оце зараз, та й квит.

— А тут нічого не дають?

— Ні. От уже другий год служу, а вони й ложки борщу не дали. А як у мене що є — заберуть. Он у минулу суботу стояли пани, попросили пшона. А в мене було пригірщ зо дві. То Хайка й бігає за мною: "Дай... Дай, Остапе! Я тобі завтра пшоно верну, а гроші сама з їх долучу!" Забрала пшоно й гроші получила, а мені ні пшона досі не вернула, ні грошей не дає.

Остап помовчав.

— А ото колись заїхали пани, хотіли попоїсти, а нема на чому, бо у жидів же все

каширне, нікому до нього й торкнутися не можна. Пани побачили новий посуд глиняний у корчмі на полиці й кажуть — продай. Янкель заправив за череп'я, як за рідну маму. Пани аж здивувалися на таку ціну, але купили.

На від'їздному подарували той посуд мені. Та ще й наказують:

"Гляди ж, Остапе, не віддавай посуду! Цей посуд ми купили за такі гроші, що на них можна би купити справжній панський. То ти це знай. Оце ми перед ними самими тобі це говоримо (а воно й Янкель і Хайка тут же стоять), щоб вони не сказали, що то їх посуд".

Остап замовк і мовчав досить довго. Аж Тарас запитав:

-Ну?

— Та що ж "ну"? Тижднів так через три оті самі пани, дай їм Боже здоров'я, їхали назад. Уже до корчми й не поступали, а стали на дорозі й нагукали мене.

— Ну що? Як посуд? — питають.

— Одняв, кажу, Янкель.

— А навіщо ж ти віддав?

— А що ж я з ним удію? Мій посуд та й мій.

— А ми ж тобі казали, що за нього великі гроші плачені!

— Та що? Хіба вони того не чули?

— А грошей не відняли, що ми тобі дали? А вони, я й забув, дали мені ще й грошей трохи.

— Та ні, кажу. Про гроші я не признавсь. Шукали по кишенях, так зась, бо я взяв та й заховав під колодку на дривітні.

— Що ж ти собі купив за ті гроші?

— А що мені купувати? Я про смерть держу, щоб було за що поховати. Та оце, як говорив, то попові дав трохи та бубликів купив, людям роздав, щоб на тім світі у добрі побачитись із своїми...

Похитали пани головами та й поїхали. Дали мені оцю сорочку й штани, бо ті, що на мені були, попадалися зовсім. А тепер, бачу, й цим край прийшов.

— А переміни у вас хіба нема?

— Була, так вразька Хайка зняла з горища й подерла на ганчірки до печі.

Тарас радить.

— А ви б, дядьку, пожалілися панові.

— Ет! — Остап тільки махнув рукою.

-Чому? А може ж, він і пристрашив би Янкеля.

Остап подивився на Тараса, як на малу дитину.

— Я панові непотрібен. А Янкель йому потрібний. Так чого ж пан за мене буде заступатися?

У двері просунулася жіноча голова. Очевидно, це була сама хазяйка.

— Он ба як добре! Роботи скільки — а він сидить!..

— Я снідав.

— Ти тільки й знаєш, що снідаєш. Гуси не прийшли — треба пошукати. Може, хто

перейняв? А це хто у тебе сидить?

— Це мій племінник.

— А чого йому тут треба?

— Діло вказало.

— А довго він тут буде?

— Як діло вкаже.

Гляди, щоб недовго. Бо ми не можемо чужих людей тримати. Ще підпалить.

На дворі почувся гомін, стукіт колес. Голова зникла, але через хвилину виткнулася знов.

— Пани приїхали! Піди до коней. За гусьми потім збігаєш.

Остап вийшов. За ним вийшов і Тарас.

Із брички вийшла пані й друга, молодша мабуть, дочка. Тарас залюбувався. Чому ці панянки усі такі гарні?

Пані сказали щось одна одній по-чужоземному й не пішли до корчми. Попросили Остапа винести їм ослін сюди.

У двір увійшла молодиця. Привіталася лагідненько й запропонувала паням молока (два глечики принесла) і теплих іще паляниць.

— Яку хочете, таку й беріть. У мене палянички одна в одну. М'якенькі, легенькі — як пух!

В цей момент вибігла Хайка з корчми й накинулася на молодицю.

— Як ти смієш їм продавати? Ти до мене принесла* то мені й продавай. Я сама куплю, а вони тоді в мене куплять.

— Я своє добро всюди смію продати. Та ти мені й не даси стільки, скільки вони дадуть.

— А скільки тобі треба?

— По вісім шагів за молоко й по шість за паляниці.

— Що ти? З глузду зсунулась?.. Вони ж у тебе вчорашні!

— А щоб тобі так легко дихать, як вони вчорашні!..

— Бери по п'ять шагів — більше тобі ніхто не дасть.

— Та оці пані зразу мені дадуть більше!

— Пані не знать яких паляниць їсти не будуть. Я почала в тебе торгувати — мені й продавай. А другому в моїй корчмі не смій!.. Ми он скільки за корчму платимо. За молоко бери по сім. Я ж даю добре — чого ж тобі ще? А за паляниці по п'ять. Якби сьогоднішні... Та й важкі... Як камінь! — і хитала паляницею на руці.

-1 чого б я оце тобі віддала по сім? Та коли б сина завтра не виряжать та на чвертку не треба було б, так я б до твоєї клятої корчми й повік не заглянула.

— Ну оддаєш по сім з половиною? Більше не дам!

— Та бери вже, хай тобі абищо! — сказала молодиця й звернулася до старшої пані.

— Ви там їй по шажку перекиньте, то вона вам і віддасть. А паляничку одну таки у мене візьмете — все одно вона всіх не забере.

Старша пані звернулася до Хайки.

— Ну, продай же нам глечик молока.

— Як не дасте по п'ятнадцять копійок сребром, так і не віддам!

Молодиця аж перехристилася.

— Та бійся ж ти Бога, проклята душе!.. Та це ж грабуйок на рівній дорозі!.. Отакі вони — бачите? А щоб ви й по світу не діждали ходять, щоб отак людей грабувать!.. Ні, таки, мати, правду сказали, що нас мати Боже прокляла, а їх благословила.

Пані усміхнулася.

— Як це так? Я й не чула.

— Так ото ж кажуть, як прийшло урем'я родити матері Божій, так послала вона за бабами. Ну, звісно, наші всі за роботою: хто пряде, хто за верстаттю —хто за чим. Усі за ділом і ніколи йти. А жидівки й прибігли усі жужмом, бо отож сидять по корчмах та людей дурять.

— А ми хіба не робимо? — обзивається Хайка.

— Перестань лізти, чмаро! Не з тобою говорять. Так оце так воно єсть і досі. Ми робимо, ми жнемо, ми в глині, ми в гною, а вони, не робивши, вихорошуються. Дивіться оця Хайка. Старе ж дріпло, а в суботу шубу як напірить, так хіба ж таку? І повертає нами, куди хоче.

Хайка подивилася на Тараса, що стояв осторонь і слухав.

— Ей ти, племінник! А чого стоїш? Не пішов би дров урубати?

Тарас сіпнувся, як від удару батого. Він, вічний раб, почув наказ — і кинувся його виконувати, не питаючися навіть, хто наказує й чи має він до того право. Бігцем підбіг до дривітні, але там не було сокири.

— Сокира в сінцях! — крикнула услід Хайка, і Тарас пішов по сокиру.

Два дні прожив Тарас у корчмі. Рубав дрова, чистив гній, носив воду —старався не сидіти дурно. Думав, що тим помагає Остапові.

Аж на третій день Остап сказав:

— Приїхав.

У Тараса забилося серце. Ось коли рішається його доля!

Хотів зараз же йти, але дядько Остап не радив.

— Він ще оце тільки що приїхав. Мать' буде обідати, потім ляже відпочити. Тарас згодився, але сидіти й ждати не міг. Разів десять спитав Остапа — чи не пора йти?

— Та про мене йди хоч зараз, тільки нащо воно здалося? Підожди ще. Або йди й там у дворі підождеш.

Тарас пішов. Сильно билося у нього серце, коли підходив до дяконого осідку.

Двір отця дякона нічим не відрізнявся від звичайного селянського двору. Посередині, в самім центрі, стовбичив наймит і глибокодумно довбався в носі.

— Дома отець дякон? — тремтячим голосом спитав Тарас. Наймит оглянув хлопця й на свою чергу спитав:

— А тобі нащо?

Треба...

— А як треба, то сядь он там і сиди. Він скоро вийде.

— Так він уже не спить?

— Він і не спав.

Тарасові досадно стало, що він послухався Остапа. Було б прийти зразу. Сів на приступочках комори, але спокійно всидіти не міг. Вовтузився сам із собою. А потім наче в одчаю якомусь, рішив іти напролом-прямо.

Аж зупинитися мусів перед порогом — так хвилювався.

Отець диякон саме пообідав добре й оце лежав на ліжку та гикав. Побачивши селянського хлопця, позіхнув і рівнодушно спитав:

— Від кого?

Тарас від хвилювання не міг нічого сказати. Перед ним предстала в увесь зріст його шалена дерзкість! Хто він? Попихач, дурень, розтяпайло, а хоче братися за що? За малювання!.. Що до нього треба особливих, святих людей!

І був один такий момент, що Тарас уже здригнувся тікати, але якось переборов себе і прошепотів.

— Я до вас... я вчитися...

— Вчитися? Як учитися?

— Ма-лю-вати...

— Малю-ва-а-ати? — диякон аж устав. — Ого! А хто ж ти такий? Звідки?

— Я з Кирилівки... Григорія Шевченка покійного син...

— Те-те-те!.. Так це ти у Богорського служив у наймах?

— Я не служив у Богорського у наймах, а був консулом при школі. Консулом... та-ак. Значить, у тебе батька нема. А хто ж за тебе буде

платити? Ти ж знаєш, що за всяку науку треба платити? Он як на дохтора хто хоче вчитися — мало хіба він грошви переплатить? А за тебе хто ж плататиме?

— Я не... знаю...

— Як то не знаєш? А хто ж знає? І я, брат, не знаю. А без плати діла не буде

— сам знаєш, яке тепер урем'я.

Отець диякон помовчав, барабанячи пальцями по коліні.

— Оце, скажім, я тебе буду вчити. Як уремня тратиться, як матеріал — ну куди не киньсь. Де ж то все взять, га?.. А потім тебе ж іще, мабуть, і годувати треба?

Тарас похнюпився. Він був би радий нічого не їсти, аби тільки ніхто не потребував його годувати.

— Оце тебе прогодуй — раз. А потім штани у тебе порвуться — то я мушу й штани тобі справляти чи як? Воно ніби на те виходить. Бо хто ж тобі справить, як батька нема? А на зиму кожушину яку-не-яку, чоботи — та де ж його оце усе взяти? Та ще й учи його задурно! Ну, брат, ти малий-малий, а штуку видумав добру. Чи, може, тебе хто направив?

— Ні...

— Сам, значить, допояняв, що дело вигодноє. Не дурак же ти. Та не на дурака й напався, скажу я тобі.

Тарас поклонився їй і повернувся йти. Отець диякон здивувався. Він не думав одправляти хлопця, бо це ж дармовий робітник. Він тільки робив підготовку, щоб хлопець уявив себе обласодієним.

— Ей, підожди! Куди ж ти?

Тарас зупинився. Сльози готові були бризнути у нього з очей. Його мрія, його голуба птиця відлітала від нього.

Куди ж ти розігнався? Я ж тобі ще не сказав нічого. Чи, може, вже роздумав учитися?

— Я не роздумав, а тільки...

— Що — тільки? Я тобі не сказав іще нічого. А коли хоч, то скажу от що. Прийму тебе до науки й одєжу дам, а ти мені за те все будеш одробляти —поможеш там що по хазяйству...

Тарас похнюпився. Він добре вже знав оцю хазяйську формулу. Як дядько Павло брав до себе, це теж звучало делікатно — "поможеш там що по хазяйству"... Богорський як закликав до себе, теж виходило ніжно "поможеш там що прийдеться"...

Але... то ж було там! А тут він же буде вчитися!. За таке діло не жаль і відробити, й Тарас прошепотів:

— Добре...

— А як добре, то й добре. Матушко!

До кімнати впливло щось дебеле, безформенне й стало.

— Дай оцьому хлопцеві попоїсти й покажи, де він спатиме.

Дебела жінка так само мовчки впливла з хати. Тарас за нею.

Його здивувало тільки те, що вчитель нічого не спитав — чи він малює і як малює. Мало чого що хлопці кажуть ніби добре, а тут мо' воно зовсім і не годиться.

IV

На другий день Тарас прокинувся дуже рано. Йому здавалося, що він зараз же почне вчитися. Зразу пізнає великі тайни, буде малювати, а вчитель буде поправляти.

— Я зразу Георгія Побідоносця, бо там кінь є.

Але ранок почався по-іншому. Матушка мовчки ткнула два відра Тарасові в руки, мовчки показала порожню діжку в сінях і стежку до ріки. Тарас добре зрозумів міжнародну мову й приніс двоє відер води з Гнилого Тикіча. Це була нелегка штука, бо хата отця диякона стояла на високій горі, йти було слизько, вночі йшов дощ. і

Виливши воду в діжку, Тарас поставив відра, але матушка прорекла тільки: "Повну". А потім додала: "І он ту", показуючи рукою вже на цілий переріз. Очевидно, вона тлумачила собі ситуацію так: чи буде він у нас жити, чи ні — хто й зна, але поки він тут, то треба його використати.

І Тарас носив. Це забрало у нього добру половину весіннього дня.

Після води приказано було возити з наймитом гній на поле й то скоренько, бо коняка була потрібна — отець диякон знов їхав кудись.

Потім треба було рубати дрова — так минув день. Навіть пізно увечері знайшла матушка роботу: перебирати капусту, що почала гнити у погребі.

От тобі и Георгій Побідоносець! Потішав себе тим, що це перший же день. Але — другий був такий самий. І третій!..

Правда, на третій день, десь так пополудні, закликав отець диякон Тараса до своєї "майстерні". Це отець диякон відгородив ванькирчик собі у хаті і там ото малював свої образи.

Тарас уперше в житті входив до такого святилища, отже цілком природньо, що схвилювався. То нічого, що картопля, гній — ...от!

Отець диякон помітив захоплення хлопця.

— Бачиш? Це тобі не хлівець і не копил із дратвою. Тут, брат, тайна! Це ж тебе, насамперед, іще треба вчити, як яка річ називається, як струмент, як фарба: охра, ярь, бакан — та хіба їх мало? Але спочатку тобі треба навчитися терти краски. Добрий маляр ніколи нікому не доручить розтирати фарби — сам усе собі приготує.

Отець диякон показав Тарасові якусь чорно-буру фарбу, тернув сам кілька разів — і почалася малярська кар'єра Тарасова.

Тарас тер із завзяттям. Він розумів, що це початок, і що треба старатися. Старався, як міг, але відчинилися двері, просунулася голова матушки, почувся її байдужий лінивий голос.

— Мені хлопця треба.

— Хлопця? Бери.

Хоч і не дуже то була весела робота — терти фарбу, але все ж то було щось із галузі мистецтва, наближало до мети. А матушка ж, напевне, кличе на якусь картоплю чи капусту, що погнила у погребі.

Матушка не відпустила вже від себе хлопця до самого вечора, і хлопець лягав спати пригноблений. Як так і далі буде йти — коли ж учитися?.. Вже три дні, а я ще нічого не знаю.

Ідучи сюди, думав, що не мине дня, а в дні не мине і години без навуки, без невпинного руху вперед і вперед, а на ділі вийшло от що.

Та все ж Тарас заснув із думкою, що буде терпіти, що буде і гній скидати (ще як конячий, то нічого, коров'ячий — туди-сюди, а вже нема гіршого, як свинячий. Одежа вся днів на три просмердиться — аж самому гидко).

На слідуючий день отець диякон вже зранку виїхав. Казав "по ділам", але матушка протягла:

— Знаємо ми ваші діла.

Та в яких би справах не поїхав о.диякон, все ж його не було дома. Значить, науки й не може бути. Значить весь день виконувати доручення матушки.

Набрався духу й спитав:

— Матушко! А чи довго треба вчитися, щоб уміти так малювати, як отець диякон?

Матушка подивилася на хлопця, як на вошу.

— Років три попоробити треба, а потім починати вчитися.

Років три!.. Три роки вигрібати гній, а тоді тільки почати вчитися! О-о-й...

Тарас упав на дусі. Робота валилася з рук. Цифра "три роки" свердлила мозок.

По обіді матушка лягла відпочити. Тарас пробрався до "майстерні" о.диякона.

Довго перелопував немудре приладдя малярське — пензлі, палітру з бляхи, мішечки з різними фарбами, пляшечки з олією. Він чув священний трепет, доторкаючися до того всього. Нараз його обхопило таке неподужне бажання малювати, що він, не думаючи про наслідки, зразу ж узявся за роботу.

Ним заволоділо якесь доти невідоме почуття. Він взагалі ніколи не рисував цілком байдуже, хіба вже щось занадто просте й звичайне, але тепер це зовсім було не схоже на звичайне його схвилювання. Взяв пензель — а він здавався йому шматком розпеченого заліза. А коли провів перший у своєму житті мазок і фарба засяяла на дошці — почув себе близьким до божевілля.

Дивився на малюнок отця диякона — то була якась Варвара чи Параскева

— старався копіювати, але йому здавалося, що у нього виходить краще. Він не знав ні фарб, ні законів їх змішування, він ніколи не бачив, щоб мішали фарби, і не знав, що взагалі їх треба мішати, але відчував у тім потребу й мішав, інтуїтивно відгадуючи пропорції. Без контурів, прямо пензлем означав рисунок

— і забув про все на світі.

Не почув, як вкотилася натаченка у двір, як о.диякон увійшов до хати п'яний, а почув тільки коли вухо боляче стислося в пальцях.

— Ах ти ж стерво падлюче!.. Так ти смієш мій матріял брати? Так ти мені мій матріял переводиш? Так ти мене обкрадаєш?

тСхопив хлопця за волосся й таскав. Тарас хотів був удержатися від плачу, але не сила, і він почав кричати. Матушка неспішно прочинила двері, байдуже подивилася (як ото, бува, свиня байдуже хрокає під плач дитини) й зачинила двері знов.

П'яний диякон почав бити Тараса по щоках.

— Я тебе вчу, я тебе содержую, обуваю, одягаю, а ти мене обкрадаєш? Матріял мені псуєш? Геть з моїх очей, щоб я тебе більше й не бачив!.. Геть!.. Не хочу я тебе більше вчити!.. Ти недостойн!

Плачучи, вийшов Тарас до кухні. Матушка возилася коло печі.

— Бив?.. Проганяв?.. Казав не приходити?.. То він завжди так, коли п'яний. А ти не потурай. Лягай спати. Завтра він проспиться й забуде.

Може, він і забуде, але не забуде Тарас. Одне й те ж!.. Всюди одне й те ж!.. Ті ж запотиличники, лайка, биття, знущання... Та доки ж мене усі битимуть, Господи!.. І нехай би то був Богорський, звірюка, а то ж учитель!.. А й він не кращий Богорського. Такий же п'яний, так само лається і б'ється.

Серед цих гірких дум двері одчинилися і до кухні звалився отець диякон. Побачивши в кутку скуленого хлопця, він, ні слова не кажучи, згріб його за волосся і, ведучи до дверей, бив рукою під зад.

— Геть! — крикнув на порозі й виштовхнув хлоп'я на двір. Приголомшений став Тарас, ще не знаючи що робити, як двері відчинилися й з них вилетіла ота чудернацька шапка Тарасова й вузольчик.

Машинально підняв шапку, надів... узяв вузольчик під пахву й пішов. На душі було

безконечно гірко.

Може, й справді завтра, як каже матушка, о.диякон проспиться й забуде — а далі? А наступного разу як нап'ється? І так три роки? Боже ж мій, Боже!.. Та чому ж це всі мене б'ють, всі мене лають? Та куди ж мені від того діватися?

Пригадалася одна єдина хата, де його й не били й не лаяли... Як гарно в тій хаті... Олійка горить перед образами... васильками пахне і Оксаниним сміхом...

Мов врата раю тихо відхилилися перед ним і він заглянув туди. Вже зовсім стемніло. Тарас ішов чужою вулицею, серед чужих незнайомих хат. Куди ж іти? Вернутися до о.диякона? Три роки отакого поневіряння й тільки потім розпочнеться наука. Та чи й розпочнеться?

І нараз блискавично освітила голову одна думка — та хіба ж на самому о.дияконові світ завис? А отець Мардарій із Машанівки хіба не такий маляр, як і диякон? Хіба хто-небудь краще нього може намалювати великомученика Микиту або Івана-воїна? От і я у нього навчусь! Мені б тільки фарби пізнати, а там уже я й сам...

Це рішення заспокоїло Тараса. Справді — не тільки ж світу, що в вікні. Є на світі малярі й окрім диякона. І Тарас бадьоріше почимчикував геть із Лисянки.

V

Ніч застала його в полі. Під вражіннями нового рішення він якось забув, що йде проти ночі геть із села, геть від людей. Тільки тоді усвідомив, коли стало вже зовсім темно. А коли усвідомив — жаль стало, що не залишився у диякона хоч переночувати. Ранком би вже й пішов... А проте — Бог з ним... якось обійдусь...

Треба десь переночувати, але де? Ех! Чому я не догадався до Остапа — він би мене переночував.

І постать високого, дужого чоловіка, отак поневіряного, встала перед Тарасом.

Зовсім темно. Якби стіг де. А хто ж тобі стоги на шляху ставитиме?

Звернув із шляху й довго блукав манівцями по мокрій траві. Вже брався в душі одчай, як хтось змилостивився над Тарасом і поставив стіг саме йому перед носом.

Зрадив, як рідній хаті. Вліз у середину, добре обкутався, вгрівся. Навіть пісня зазвучала у вухах, що лисянські дівчата співали.

Над моїми воротами Чорна хмара стала,

А на мене, молодую,

Поговір та слава.

Ох, і пісня ж!.. Прямо вік би слухав!.. І так, під нечутні звуки лисянської пісні, й заснув Тарас.

Весінній холод дошкуляв, отже Тарас прокинувся дуже рано. Обтулювався, обкитувався, але то нічого не помагало й Тарас цокотів зубами. "Якби не навчився зубами цокотіти, то б змерз".

Треба було набратися рішучості й вискочити. Вискочив, поприбирав сіно й бігцем на дорогу.

Підбадьорювала надія, що майданівський дячок буде не такий, як лисянський диякон. Може, буде схожий на Совгиря... От би було добре!.. Ото був учитель — так-

так! Оце б я у нього вчився й учився, якби не принесла лиха година цього Михеля.

Тарас аж розреготався внутрішньо, згадавши, як то він відчухрав стихарного. Чи розв'язався він до ранку? Мабуть, ні. Хлопці поприходили, а він зв'язаний. І знов Тарас сміявся.

Сонечко вже добре зійшло, коли Тарас побачив попереду село. їхав якийсь чоловік дорогою. Тарас спитав:

— Скажіть, будь ласка, це Майданівка?

-Де?

— Та оце.

-Тю!

Відповідь коротка, але для всякого українця ясна.

— Майданівка... Де піп, де дяк, а де паламар. Це Різана, а не Майданівка.

— А он то?

— А то Русалівка.

— А Майданівка буде тобі он у той бік. А до кого тобі там у Майданівці?

Тарас пішов по вказаному напрямку.

— Ей ти, чуєш? А чий ти?

Але Тарас не зупинився. Тепер тільки як би не зблудити, бо тут доріг тих...

Трохи поблукав, отже прийшов до Майданівки пізенько. Вказали йому дякову хату.

Чомусь не відчував тої тривоги, вступаючи до двору дячка, як там, перед двором о.диякона. Навіть весело було. Йому здавалося, що аж тут рішиться його доля й рішиться в добру сторону.

На дворі возився по хазяйству сам отець отець Мардарій со дружиною. Тарас поздоровкався й поцілував обом руки. Дячиха погладила його по голові.

— А що ти, манушко, скажеш?

Тарас звернувся до дяка. І якось розв'язно це у нього вийшло. Прямо як до рівного.

— Я до вас, сіотіпе... Я б хотів вивчитися малювати. Дячок похилив голову й дивився на Тараса поверх окулярів. Дивився довго, як на невиданого якогось жучка.

— Гм... вчитися малювати... Богатії обнищаша, а нищії обогатеша і вознося убогаго є могутого людмі і престол слави даєй ему — так?ж

Тарас нічого не зрозумів. Він не знав, що отець Мардарій мав звичку цитувати глибокомисленні фрази, не справляючися з тим, наскільки вони підходять до даної розмови. Дячиха махнула рукою.

— О, вже замолов! Та ти, манушко, чий?

Тарас у коротких словах розказав повість свою. Дячиха хитала головою.

— Бідна дитина... Так оце ти з дому?

Тарас запнувся. Йому уявилося, що коли він скаже правду, то дячок непременно подумає — ого! Та ти, брат, стріляний горобець! Ти вже і в дяків бував, і в дяконів.

А з другого боку сором було обманювати цю добру жінку. Тому він нічого не сказав, а тільки кивнув головою.

— Ну, як же тебе пустили чи ти сам пішов чи як? Чи, може, напрокудив що та й утік?

— Нічого я, тітусю, не напрокудив... — і знов запнувся й почервонів. Згадав Богорського.

— Ну та Бог з тобою. Сідай поки що хоч на призьбі, посидь трохи, поки ми вправимося. А там я сніданок ізготую. Ти ж голодний ма'ть. Ох, лихо-лихо з дітьми та лихо й дітям.

— Може, б я вам поміг що, тітусю!

— Та що би там ти мені поміг! Сиди та спочивай. Ти як, Мардарію — будеш хлопця брати?

— Могій вмістити да вмістить.

— Та ти не мели язиком дурного, а кажи ділом.

— Офоні і Філіес.

— Пі-ішов!..

— Глупаа!.. То єсть два сина Іліова, а до всякого діла є наука й талан.

Дячок поважно, із свідомістю власного достоїнства, пішов у напрямі хати.

На сінешному порозі став й поманив Тараса пальцем.

— Гряди за мною.

На муштру будеш брати? — обізвалася дячиха. — Нехай хоч попоїсть хлопець.

— По от'яденії не годиться. Гряди, гряди, отроча младо.

Тарас увійшов до хати. У дячка не було окремого приміщення для малювання, отже все було на виду. Кількість малярських причандалів була менша, ніж у отця диякона. Взагалі було убогіше. Дяк сів. Тараса почала трохи непокоїти ця урочистість.

— Перезнаменайся.

Тарас перехрестився.

— Іди ближче.

Тарас підійшов. Страх його збільшився.

— Веліє і пребезумное дерзнутіє імаши. Не по чину гониши. Малярськое дело трудное і подвиг велик! Маляр, яко і черноризець, не владаєть собою самим, поработил бо ся єсть труду своєму і Богові слугуєть. Маляр дольженствуєть бить кроток, і молчалів", і срамяжлів і вобще человек без прогріха. А кий ти єсикто вість? О!.. Велія то єсть наука — діланіє малярськое і не всяк хотящій возможесть. Бо то єсть — душа! Дух! Дуновеніє!..

Аж тепер тільки Тарас відчув усю величність малярського ремесла і всю свою нікчемність супроти тої величі. Хто він, що він, пориваючися на таке велике, на таке святе діло? Нарисував кілька салдатів та коней для школярської втіхи — і поліз куди голова не лізе.

Хто дав йому на це право? Та це ж подумати тільки!.. Церкву, скажім, розмалювати. Високо угорі — як його лізти? А святих скільки? Он ув одній нашій церкві, казали, їх сімдесят три, а то ж хіба усі? Усіх, може, сто — та де!.. Тисяча, може, а кожного ж із них треба знати як малювати, яку одєжу, що в руках. Он один святий, кажуть, із

собачою головою — так невже йому собачую голову малювати? А крила янголам? Не будеш же гусячого крила малювати... Якись вони інші, мабуть, ті крила у янголів, а хто їх бачив? А Варвару із чим

малювати? Із Діоскором? А великомученицю Катерину? Та куди там!..

Дячок бачив вражіння своїх слів і ріс.

— Наближися.

Тарас підійшов, попустивши голову.

— Подай руку шуицю.

— Не зрозумів зразу.

— Пакі реку — подай руку шуицю.

Тарас не без страху простяг руку. А що як дасть палю гарячу, як Михель?

Дячок узяв Тарасову руку й уважно почав роздивлятися лінії долоні.

Роздивлявся довго. Водив пальцем, повертав руку туди й сюди, потім випустив, зітхнув, закрив очі й задумався.

Це вже зовсім перелякало Тараса. Він почав злегка тремтіти. А дячок, мов жрець таємного культу, знов узяв руку Тараса й повагом, особливо піднявши голову, почав.

Струець, сірич пендзель сіє єсть орудіє малярськое і к нему дольженствуєть бить сотаєтствіє руки. І вопше малярство єсть діло ручьное, і потому маляр, сірич худож, дольженствуєть бить тонкорук і прекраснорук. І кріпкорук!

На руці, як у книзі, все єсть написане, уся жизнь человецькая. І як у книгу неграмотний дивися скільки хочеш, все одно нічого не розбереш, так і в руку. Іменно — могій вмістити да вмістить!

І от читаю аз твою руку — бо мені од Бога дана премудрість чтенія рук — і бачу, що... плохо, брат, твоє діло. Не родився ти на маляра — рука твоя проти того не показуєть. Не виходить лінія там одна. Там дольжна бить одна лінія, котора показуєть художество, сірич малярство, а в тебе тої лінії нема. Значить, ти до малярства не годишся.

Тарас побілів... світ йому почав крутитися в очах. А дячок плавав у хмарах власної величності і, мов соловей, співав із закритими очима.

— Лінія рук чоловічецьких битіє его опреділяєть. Лінія, яко звізда, от народженія человеку придається. Сія книга єсть нелжива і нелукава, і чтяй її — не обманеться вовік і других не обманеть. Впротчем — дивись сам.

Дячок нахилився над рукою Тараса й водив по долоні дебелим пальцем.

— От сія лінія, дозде — опреділяєть характер неровен, коя неровная єсть і лінія. Бачиш же сам — неровная ж? Ну от! А сія яко прутіє тонкое, знаменуєть многошатательство. Сія четверичнаа — вказуєть на чотири естества: вогонь, вода, земля і той... як його... А сія промежка обозначаєть пустоту, яковая же єсть пустота. Сії дві лінії, з'єднавшиися, показують дві природи, аже глаголеть: іде же єсть два ілі тріє во імя мое... А сія, подобна фоунікову цвіту, семо і озамо обраштяєть і показуєть непостоянство веліє і неспосібє ні к чому. Брався ти вже не за одно діло, а нічого з того не виходило. Чому? Лінія отвещаєть: ібо не імьєші в собі таланта ні к чому, ніже к

бондарству і кушнірству. Єдино чим можеш бити — це пастирем стад непорочних. Ото єсть твоя дорога. Хлопець ти великий, при здоров'ю — іди на своє діло, а про малярство забудь. І собі будеш морочити голову і другим. Врем'я потратиш, а толку не буде. Це вже не я тобі кажу, а твоя судьба. Вона ось тут уся нарисована, на руці. І піді ти з оцією рукою куди хоч — всюди тобі скажуть одно. Конешно, хто не поміє, тому все одно. Но хто єсть человек із понятієм, той тобі скаже тільки те, що і я: маляр з тебе не буде! Нікогда!..

Кожне слово дячка краплею розтопленого металу падало на бідну голову Тараса. Кінець... Кінець усім мріям, усім перспективам... Пасти чужі телята —от і все.

Тарас прийняв руку від дяка й очима шукав шапки. Але що очі були повні сліз, то він нічого не бачив.

Увійшла дячиха:

— А куди ж це ти, манушко, наладився? Тарас притулився до одвірка й протяжливо, до глибини безнадійно, зарідав.

— О!.. Я так і знала! Це вже ти, чортів дурень, намолов щось хлопцеві!

— Єсмь служитель божію слову, а не чортів дурень!

— Хоч ти й служитель, а дурень! Ну нащо обидив хлопця? Воно, сиротятко, прийшло до тебе, як до чого путящого...

— Воістину шаголеть священное пісаніє: Лепле жити со лвом і змієм, нежелі з жоною лукавою...

Тарас не дослухав. Слово "сиротятко", вимовлене добрими жіночими устами, наповнило жалем всю його душу. До болю яскраво відчулося і сирітство, і повна безпорадність, і повне безпросвіття попереду. Одна ясна зірка, одна надія гріла й залишала при життю — і от усе загасло. Ні до чого він не здатний. Не то що до малярства, а навіть до бондарства, шевства... Що ж такому чоловікові робити? І пощо таким людям жити на світі? Умерти, одно тільки залишається — умерти.

Тарас вибіг із хати. Біг вулицею села, а з його уст виривалося якесь виття. Тяжке, надокучливе... Як ото у псиці заберуть дітей, а вона скавулить, скавулить...

Хто зустрічався, зупинявся в здивуванні, але Тарас не помічав того... Біг і вив.

— Сило небесна! Що це за хлопець? — крикнула якась баба й схопила Тараса за одіж.

Мало тямлячи, що робить, вирвався Тарас і добіг далі, не перестаючи вити.

Собачка якась ув'язалася за ним і, дзвінко тямляючи, намагалася вхопити за голі п'ята. На дзвінок цуценяти обізвалися інші собаки, потім іще, ще — і так біг Тарас у тому концерті, звертаючи на себе увагу всіх. Люди здвигали плечима.

— Скажений собака ма'ть укусив.

Тарас вибіг за село. За вигоном розпочинався ліс. Несвідомо Тарас направився туди.

До лісу добіг скоро. В нього йшла досить широка просіка. Тарас побіг тою просікою.

Чим далі, тим просіка ставала вузкою, вузкою. Ось із неї вже тільки стежка, потім натяк стежки і, нарешті, нічого. Тарас продирався вже через гущавину. Спішно, з

нервовими зусиллями, наче від цього поспіху залежало все життя, розхилив гілля, перескакував через рівчаки, через стволи повалених дерев. Заліз раптом у величезний ліщиновий кущ і не міг з нього видобутися. Почав вибиватися, не дивлячись куди й що, безладно розмахуючи руками й тупочучи ногами в гілля. Сучки дряпали йому ноги, гілочки хвиськали в лице, штанці розпорилися об дрючок, а він усе б'ється у тому кущі, мов муха в павутинні, і голосно хниче. Вже не плаче, а іменно хниче.

Нарешті обдряпаний, обшарпаний вискочив звідти, вибіг на якусь полянку.

Там стояла маненька копичка сіна; мабуть скопив хтось восени, а вивезти забув.

Тарас кинувся в те сіно і плакав. Плакав, аж увесь вириваючися в риданнях. Весь біль сирітського самотнього життя, тисячі образ, бездомність, повна темрява попереду... і ні до кого вдатися, ні до кого притулитися — все це оступило молоду душу, і нещасний хлопець корчився у тім сіні й кричав туди, у те сіно, у землю, сам заглушуючи нелюдські ридання свої. І коли б зараз у нього був ніж — він не задумався б устроїти його собі в груди.

Довго так плакав, але перестав нарешті. Лежав нерухомо, уткнувши лице у сіно. Змучений і фізично й морально, сам не помітив, як заснув.

Прокинувся від чиїхось доторкань. Одразу піднявся й сів. Від нього одскочив пес. Видно нюхав п'яти й торкнувся холодним носом.

Тарас сидів і дивився на пса, а пес на Тараса. Обоє роздумували й оцінювали одне одного.

— Оце й я такий, як і ти — бездомний...

Тарас поцмокав, підкликаючи до себе собаку. Пес помахав хвостом на знак відсутності агресивних намірів з свого боку, але з місця не здвигнувся: видимо знав ціну людському привітові.

— Іди, дурний. Я ж тобі нічого не зроблю. Ми ж з тобою однакові.

Пес знов помахав хвостом і знов не здвигнувся з місця.

— Так оце ти тут у лісі й живеш?

І нараз Тарасові прийшла в голову думка, а чому б і йому не зостатися жити тут, у лісі, замість того, щоб вертати до людей, до всіх отих мачух, Богорських, дядьків Павлів, дияконів, дяків і всіх інших, так однаково немилосердних бездушних? Живе ж оцей пес у лісі! І ще сотні, тисячі інших істот живуть — чому ж і я не міг би прожити? Хіба я не такий же пес серед людей? Мене ж можна бити, як пса, можна знущатися, не давати їсти...

— От тільки окропом спини ще ніхто не догадався ошпарити. А тобі, братухо, ма'ть і цього довелося скоштувати — ба як шерсть облізла на спині. Однака, брате, наша доля, то ж давай разом жити. Що я добуду — поділюся з тобою; що ти добудеш... ну, мабуть не захочеш зі мною ділитися, але то твоє діло. У тебе нема хати — і у мене нема. Будемо спати разом, одне одного гріти.

Іди ж до мене, йди.

Тарас устав і хотів наблизитися до цуцика. Але той одн.им скоком відстрибнув далеко й знова став.

— Ну гаразд, познайомимосся потім. Маємо час, правда?

Тарас рішив зостатись у лісі. Додому вертати нічого. Богорський не забуде і метатиметься, а то ж така людина, що ні перед чим не зупиниться. З-за вугла каменякою голову провалить.

Тепер літо йде, спати буде нехолодно. А їсти — та щось уже буду їсти... От ягоди скоро наспіють... у пастухів хліба попрошу...

І Тарас залишився у лісі.

VI

Три дні прожив Тарас у лісі — й ці три дні багато заважили на його світогляді. Він наче виріс і помужнів.

Голод не дуже чомусь докучав. Якесь коріння знаходив, виходив на узлісся й просив у хлопців пастухів хліба, але не залишався з ними, а йшов назад у ліс. Пса принадив до себе й вони справді спали разом.

Багато роздивлявся по природі, багато думав над законами її, наблизившись до них уперше так безпосередньо. Подовгу дивився на суєтняву мурахів, шукаючи системи в тих несистематичних на перший погляд рухах. Надивав лисячу нору, зліз на дерево, причаївся там і сидів годинами, спостерігаючи життя лісового звіра. Стежив за польотом птахів, і хоч як коли був голоден —яєць не брав.

Самітність добре вплинула на розхитані нерви. Заспокоївся, але щось рішити відносно дальшої своєї долі ще не міг. Думка про те, що навік треба розпрощатися з надією стати маляром, гризла душу спочатку невиносно, але потім і до неї привик, як привикають до всього. Ну що ж — не судилося... Мало чого. Це всякий хотів би стати малярем, але не кожному дано. Живуть же люди якось і без малярства.

...Це ж маляр казав, не хто-небудь... а він уже знає що говорить. Казав же —піді куди хоч і всяке тобі те ж саме скаже. Ні вже... ні до кого я не підю. Нема пощо.

...Казав дяк, що краще всього мені бути пастухом... Ну що ж, пастухом так і пастухом. Тільки не дома, бо дома Богорський мене з'їсть. Або вб'є... Підкрадеться збоку... я отак сидітиму... отак вівці пастимуться чи там ягнята... ма'ть ягнята скоріше... одне вибрикує так смішно... сопілка у мене..." Ой, не ходи, Грицю", а він як гахне!..

Тарас так ясно собі представив ту картину, що аж підскочив.

Ні! Не підю я, мабуть, нікуди, а житиму в лісі!

І, може, жив би ще, але під вечір одного дня почало хмаритися. Тарас подивився-подивився на небо й почав лагодити собі халабуду.

Насхилив ліщинових гілок до купи, позв'язував угорі, щоб не розходилися. Наламав гілля й накидав зверху — вийшов дах.

Як заліз — так аж душно! Та радісно якось стало Тарасові, що от він так добре зумів себе захистити від гніву стихії.

І "цюнька" прилізла — це він того собаку "цюнькою" назвав. Залізла й собі під той дах. Стало ще душніше й запахло псиною.

Забарабанив тихий, але густий дощ — і мов сітку густу поставив між Тарасом і

рештою божого світу. Такий дощ завжди навіває почуття сугубої самоти на тих, хто опинився не дома. Так хочеться тоді тепла, сухого місця, затишку... І в кого нічого того нема, тому дуже сумно сидіти під одноманітний шум дощу.

Перші хвилини Тарас нічого того не відчував. Те, що він так добре зробив собі халабуду, що жодна крапля дощу не проходить — наповняло гордістю. От рядом пес-приятель, а люди всі вороги й серед людей важко жити. З усіх, кого він згадав, тільки дід Іван і не бив його ні разу. А гайдамаки й не те терпіли...

Ех! Якби тепер гайдамаки! Пристав би до них. Хоч коней би їм пас, батовню стеріг, а пішов би! Отоді якби Богорський попався мені в руки!

Ану, хлопці, розтягніть оцього стихарного та всипте йому бобки запорожської! Та добре!.. Щоб знав і довіку пам'ятав, як знущатися з бідних учнів та в зальоти до удовиць ходити.

Хлопці-джури позіскакували з коней, розтягли Богорського на воздусех, та як зачали в три малахаї пірчить! Ха-ха-ха! Аж тут — бам-бам-бам... Дзвони!

Татари! Орда!.. Біжать люди, плачуть... Татари підпалюють село... дим, вогонь! Скотина реве, дзвони дзвонять безперестанно. Татари, мов чорти, скачуть у диму, хапають у полон молодих дівчат. В'яжуть їх косами одну до одної... І всіх наших дівчат побрали. І Харитину Микитенкову, і Оляну, і Пріську... Стоять, нещасні, плачуть, ганебно косами пов'язані... І Оксаночку привели...

Ех, як не наскочить молодий козак Тарас! Як не двине списом татарина — так той і беркицьнув! А тут наскочили ще козаки! Як почали лушити татарву!.. Не встиг козак, не встиг Нечай на коника й упасти, як став ляшків, як став панків, як снопики, класти... Бий? Рубай! Коли!..

Не витримали татари — сипнули урозтіч. Погналися козаки за ними, а молодий козак Тарас бере Оксану за руку... Хочеш бути моєю любовою дружиною? Поставимо хату у гаю, дві тополі біля неї й будемо дивитися на гори, на Дніпро і кручі...

...Так і заснув Тарас з усмішкою щастя на устах.

Прокинувся весь мокрий. Примітивний дах укривав від малого дощу, але великий промочив листя наскрізь, познаходив стежки і по тих стежках, мов по рурах, текли вже струмки. На землі в ямці зібралася ціла калюжа. Пса, видимо, давно вже не було — пішов шукати сухішого місця.

От коли почуття самотності обгорнуло Тараса з цілою силою! Він сів, скулився — така тоска скувала серце, що не знав де дітися.

Боже, Боже!.. Що який твій світ великий, а немає в ньому місця, де б мені притулитися!.. Пташка сидить зараз у гніздечку своєму, лисиця в норі, найменша комашка знаходить захист і безпеку, а що ж я за проклятий такий Богом і людьми, що мені немає місця на цьому світі?.. Хто ж мене прокляв і за віщо? Матусю моя, матусечко!.. Поки ви були живі, не знав я лиха. А як же ви померли, усе забрали з собою. Ой мамо, мамо, мамо — нащо ви мене покинули?..

Ридав, а зверху лилися струмки води вже безперервними потоками, босі ноги стояли в калюжі, і не було, мабуть, зараз на світі більше нещасливої покиненої і

занедбаної істоти!

VII

Що ж так сидіти? Краще вже на дощі, ніж тут. Виліз.

Ніч була темна. З тих, про які кажуть: хоч око виколи. Буквально нічого не було видно.

Куди йти? Правда, Тарасові це було однаково, але все ж...

Удень навчився Тарас знаходити дорогу на узлісся, а тепер і пробувати було нічого. А цей же ліс тягнеться, кажуть, аж до Гуманя. Зайдеш іще поночі у таке, що й не вилізеши. Ні, краще подождати до ранку.

Але як ждати? Отак під дощем? Хоч би ярок який знайти — печеру б викопав. Або якби дерево яке дуплате... Вдень же й бачив дуба старого. А тепер де його знайдеш?

Та й стояти так не діло, і Тарас пішов. Спотикався на кожному кроці, струшував на себе з кущів цілі потоки води, але йому тепер було все одно.

Почав обмацувати дерева, — все попадалися малі. Дуже спіткнувся на корінь і певне збив собі ногу, та це вже таке діло... Подригав у повітрі ногою й пішов далі.

Обмацав уже, може, яких сто дерев, але такого, як треба, не знайшов.

Мацав далі, аж поки не рішив, що це даремна робота.

Ішов так. Підіймав очі до неба, самі тільки очі, бо голову задирати не хотілося. Єдине сухе місце на всьому тілі, то була шия під підборіддям.

Неба не було видно й від темноти й від гущавини лісу, але якимось особливим чуттям Тарас знав, що ще ніч і до ранку далеко.

Отупів. То ворушилися, було, в душі якісь почуття — самотності, горя, іноді навіть страху, тепер — нічого. Ішов, механічно переставляючи ноги, мовби це й не він був. Все одно... Чи дощ, чи нема дощу, чи голод, ласка, палиця — все одно. І чи йти чи стояти — теж усе одно. От ішов, бо й перед тим ішов. А якби став, то й стояв би.

Так наче рідшати почав ліс. В перший момент, коли це Тарас помітив, щось схоже на радість заворушилося у нього в душі. Він зупинився й почав прислухатись.

Дощ шумів по листках. Весь бездонний жах того одноманітного звуку може відчуті тільки істота, що стоїть отак сама серед лісу, без притулку, без надії його знайти не тільки зараз, а й взагалі коли-небудь у житті.

Жодного іншого звуку, тільки він — безконецний, однаковий, тихий, хоч заглушує все і поглинає, забирає під себе і час, і просторінь, і світ увесь... Торохтить і тут, і там, і за тисячу миль і по всьому світі зараз напевне йде дощ. І десь там, на отому безкрайому світі, в одному з лісів загубилося дитя людське...

Зупинився, а сам не знав чому. Йому здалося, що от зараз, у цю хвилину він мусить дочути людський голос. От іще момент — і хтось крикне:

— Агей! Іди сюди!.. У нас вогонь і дах над головою! І тепла страва і суха сорочка! Агей, іди сюди!..

І тоді одразу життя вернеться до усіх мускулів, ноги бігтимуть прудко, руки сильно розсуватимуть гілля кущів.

— Подождіть! Не тікайте!.. Я ось!.. Я зараз прибіжу!..

І прислухавсь... Ніхто не крикнув, ніхто не закликав. Вічний шум вічного дощу, вічна тьма і... вічна втома. А більш нічого. Тільки ніч і дощ... дощ і ніч...

Так не все хіба одно чи порідшав ліс чи погустішав, чи коріння й галузяччя під ногами чи трава? Все одно йти нікуди й нема пощо. І не хочеться вже ні боротись, ні змагатись — нічого. Якби оце впало дерево та по голові торорохнуло та був би вже відразу кінець...

А як же ті пташки, що в одкритих гніздечках живуть! Як же вони, бідні, переживають таку ніч? Ото пташата під нею, а над ними мати... Крила розпростерла, гріє, а сама мокне... Бідна пташка.

Тарас зітхнув і зрушився з місця.

Ліс скінчився.

Тарас вийшов на узлісся, але світліше від того не стало. І де він оце опинився, визначити не міг.

Ліс був на горбі. Зараз же коло останнього куща — озимина. Височенька вже. Остання гілка лісу, гойдаючись, зачіпала вершечок першого стебла жита.

Тарас пішов униз, геть від лісу, прямо по житові. Оце якби вдень — набив би хтось потилицю, щоб житами не швендяв.

Сіяне скінчилося. Чорний пар чийсь розпочався. Земля розмокла й чіплялася на ноги. Одразу два пуди ваги прибавилося на ногах.

Щось дуже довго йдеться ріллею — мабуть, панський клин. А потім зразу твердо під ногами і шубовснув у якусь канаву, повну води.

Коля! Значить вийшов на дорогу. А куди ж іти по цій дорозі? Вправо чи вліво? А хіба не все одно?

І пошльопавав просто перед собою, як стояв. Дорога йшла попід горбом, що ото на ньому був ліс.

Наче посвітлішало трохи. Ліворуч невеличка балочка вдалася в горб. А коло неї щось темне, велике. Підійшов — і одразу зрозумів, де він.

Та це ж стара цегельня панська! Виробництво в ній давно вже не провадилося, але сарай для сушки цегли так і зостався. Що само завалилося, що люди розтяти; тільки з одного боку збереглося трохи даху — і Тарас підліз туди. Там було сухо.

Коли перестав зверху лити дощ, під ногами почулася суха, а тому ніби тепла земля, Тарасові здалося, що це вже цілком добре. Але коли посидів довше, відчув, що мерзне. Мокра одіж відбирала найменшу дрібку тепла.

Тарас почав дрижати. Спочатку трохи, потім дужче, дужче. Скоро він уже тіпався весь, ним наче аж підкидало. Зуби так цокали, що він підставив під них язика. Але боляче вкусив і більш не підставляв.

Скоро йому ясно стало, що він не всидить. І хоч дуже не хотілося вилізати знов на дощ, але й сидіти було не сила.

Дощ наче трохи почав тихнути, а головне — на крайнебі почало сіріти. І оцей трохи ясніший шматочок неба мов теплом дихнув. Наче аж пробудилася думка і бажання.

Тепер уже не все одно куди йти, а хотілося йти в певнім напрямі — до людського

житла. До якого — все одно, аби тільки там не йшов дощ і горів вогонь.

Зрештою він тепер знає, де знаходиться й куди має йти. Найближче до Зеленої Діброви, до Катрі. Яка вона була завжди добра до нього! Як вона його любила й обороняла. А як був малим, то все, було, сама й роздягає і кладе спати, казку розкаже, під яку так тихо й спокійно засипав малий Тарасик. Де то все ділося, куди відлетіло?

А тепер от іде той самий Тарасик розмоклою дорогою, весь у глею, у грязюці. Іде серед ночі, усім чужий, нікому непотрібний і без найменшої надії попереду. Коли грів себе думкою, що буде вчитися малювати, ладен був усе перетерпіти й пережити. А тепер, коли ця дорога перед ним замкнулася — замкнувся й світ цілий і немає охоти жити...

Дощ притих, але не перестав зовсім. Поволі розвиднялося. Вже почали й люди зустрічатися іноді. В кобеняках, покриті відлогами, вони мовчки кидали мимовільний погляд на стрічного хлопця й проходили мимо. У всякого своє діло.

VIII

Вже зовсім був день, коли Тарас увійшов у Зелену.

Входив не радісно. Була одна така хвиля, що хотів завернутися й піти геть. Хоч би знов у ліс.

Ось ворота. Сюди колись в'їздив Тарас серед весільних гуків, з музиками, танцями. Чи украсилося Катрині життя від того, що її весілля було таке бучне і таке прекрасне?

Одчинив хвіртку. Давно не бував тут, бо навіть собака не пізнав. Соромно було ^йти до хати... Хоч би Антона дома не було...

Його таки й не було. Хатяні двері були одчинені. Тарас увійшов тихо й сів на лаві. Катря саме стирчала головою у челюстях і не бачила. Вилізши, глянула на лаву і, сплеснувши руками, остовпіла.

На лаві сиділо справді щось мало схоже на людину. Розпатлане волосся стояло дибом і в ньому повно було глини, листя і соломи. Сорочка аж чорна, роздерта в багатьох місцях, і звідти світиться голе брудне тіло. Від штанів залишилося саме шмаття, одна холоша зовсім обірвалася аж повище коліна, а коліно збите в рану й там запеклася кров. З одержі зразу набігло кілька калюж густої чорної води.

— Ой бо-ожечку ж мій!.. Ой бо-ожечку! Тарасе — що це з тобою? Де ти був?.. Де ти так вигваздався?

Тарас мовчав. Катря закидала його питаннями, але він не відповідав ні на одне.

Чи тебе з дому вигнали? Еге? Били? їсти не давали? Та чого ж ти мовчиш?.. Та чого ж ти нічого не говориш? Ой, боже ж мій!.. Може ти хворий? Що в тебе болить? Та не мовчи ж, голубчику, дитино моя! — і залилася сльозами, обнявши бідного свого брата.

Трохи заспокоївшись, почала клопотатися.

— Ось я зараз окропу нагрію та хоч вимію тебе. А може, тобі спочатку їсти дати? Ні — як його їсти такому? Ось я зараз... Ти посидь. Може б, ти ближенько до печі сів, обігрівся б? Ти скинь оце мокре, вкутайся в кожух — зразу зігрієшся. Ось скинь, скинь.

Тарас і не ворухився і не говорив нічого. Було таке уперте почуття — все одно! Чи залізом печуть, чи ласкою просять — все одно. Усе на світі "все одно"... Голова

попущена, очі понуро, навіть дико дивляться з-під замазаних у глину брів.

— Скидай, скидай, чого соромишся? От іще! Хіба мало я тебе купала малого? А як разом бігали до потоку, пам'ятаєш? Ану давай я тобі поможу, — і тягла сорочку, а вона лізла у руках, як гнилий листок капусти.

Почуття сором'язливості зрушило Тараса з місця. Він роздягся, а Катря накинула йому кожух на плечі.

— Та йди от сюди, на піл. Та отут сядь, отут-о! Та ноги підобгай. Нічого, нічого — я вимию там. До печі притулися спиною, отак-о! Ти ж перемерз... Де ж таки! Або заверни ноги у оце — і кожуха не покаляєш, і тепло буде.

Тарас віддавав себе усього в ці добрі, рідні руки. Укутався в кожух, притулився спиною до печі — й зразу почув божественне тепло в усіх членах. Лице мимоволі злагідніло і очі.

Катря, не перестаючи говорити, бігала по хаті. І цей знайомий любий гарькавий виговір, і ця безперестанність звуків заспокоювали й уколювали.

Катря вийшла за коритом. І поки вона його сполоснула там і увійшла назад, Тарас уже спав. Так, як сидів, так і заснув. Голова закинулася, рот одкрився.

Катря навшпиньки підійшла, поправити кожуха, глянула на голову — і аж відскочила. Кожна волосинка на голові ворушилася. Якась жива кора з паразитів укривала всю голову. Катря аж відвернулася.

Потім узяла горщик, насипала жару з печі й, пересилиючи себе, почала вигрібати з голови живу масу й кидати на вогонь. Зашкварчало.

У вікно побачила, що йде Антін. Скоренько поставила горщик під припічок, гребінь кинула під лаву.

Антін увійшов до хати й здивовано глянув.

— Хто то? Тарас?

Катря кивнула головою.

— А чого ж це він тут опинився? Та ще такий... красавець.

Катря почала плакати.

— Бідна, бідна дитина... Якби ти побачив, Антоне, яке воно прийшло... Мокре... мокрісіньке!.. У глею весь... Мабуть, десь ночував на дощі.

— Отож нужі, ма'ть, повно, а ти ще кожуха йому дала. Розведе нам тут...

— Та... не треба так казати, Антоне... Воно таке нещасне.

— Не сподіватися, мабуть, чоловіка з нього! Скільки йому? Вже либонь дванадцять або тринадцять.

— Підожди. Оце ж я як виходила заміж, так було йому... Стривай! Скільки ж йому було? Чи десять чи на десятій, отак якомсь. Ну, а оце вже я — скільки? От так воно й виходить...

— Он бач. Уже й міг би до якого діла притулитися.

— Та він же сирота! Кому за нього подбати?

— От сам за себе нехай і дбає, коли знає, що більше нікому.

-1 що бо то ти кажеш, Антоне! Та воно ж іще дитина — як йому самому за себе

дбати?

— Ти б дала йому гарячого чого напитися. Молока або що. А тож він, коли справді ночував надворі, перемерз певно дуже. Ще захворіє тут, тоді з ним возись...

— Та я не вспіла — він заснув.

— Або горілкою б його стерла. Та вип'є нехай чарку — це його розігріє краще, ніж піч. Дай мені чого попоїсти, бо мені треба йти.

— Підожди трохи... яешеньку...

— Ні, нема часу. Давай у торбу, а я поки струмент налагоджу та й побіжу.

Антін вийшов. Катря спішно готовила йому харчі. Тарас спав.

Перебув Тарас у Красицьких кілька день і трохи повеселішав. Багато

балакав із Катрею. Найбільше приємно було згадувати спільне дитинство: "А пам'ятаєш те?" "А пам'ятаєш те?.." Мов верталось тоді давнє щастя, мов щезали, провалившись, пережиті гіркі роки.

Антін радив, поки до осені, таки стати за підпасича.

— Поки що матимеш роботу, а там далі діло само покаже. До осені ще далеко — може, що й придумаємо.

І Антін був не лихий чоловік, і Катря була люба сестра, а от радили таке, що важкою цеглиною падало на свідомість хлопця. Іди в пастухи... більше ні до чого ти непридатен... Ти ж свинопас і тільки. А туди ж — до малярства пнеться. До свиней — ото твоє діло! Ото твоя й доля однині і довіку!

І мабуть, це все відбивалося у Тараса на лиці, а ці добрі люди приймали то за неохоту трудитися взагалі й навіть за невдячність. Бач!.. Про нього піклуються, йому радять від щирого серця, а воно ще й губи копилить.

І все ж єдина дорога, яку бачив Тарас перед собою, було пастухівство. Але як вертати до Кирилівки? А Богорський?

Намірявся, було, порадитися з Антоном відносно Богорського, але потім роздумав. Може, ніхто й не знає, що то він, Тарас, і зробив?.. А може, й взагалі ніхто нічого не знає, бо Богорський розв'язався як-небудь... Хоч воно, мабуть, бісового батька розв'яжеться — не так я його сплутав, і недобра усмішка кривила лице Тараса.

І був це такий час у житті його, що досить було малого якогось випадку, щоб навіть викривити це душу й пустити її життєвими манівцями.

ІХ

Дід Іван улаштував Тараса за підпасича до громадської череди. Це не було цілком легко, бо дядько Ярема, потомствений почесний чередар села Кирилівки, ніколи не брав собі підпасича.

— Я ще не такий старий, щоб мені погонича треба було брати!

Насилу його уговорив дід Іван.

Поворот до Кирилівки відбувся просто й без усяких пригод. Богорський сидів тихо — не в його інтересах було показувати пальцем на всю ту історію, яка почала вже трохи призабуватися (так бодай йому здавалося).

Коли Тарас знову появився на горизонтах Кирилівки, ні один дядько не минав його,

не спитавши:

— Ну, а як там твій хрещеник? Вибрикує?

У Тараса знаходилося стільки такту, щоб промовчувати, але зустрічі з Богорським він таки боявся.

Він не знав, що Богорському самому тепер круто. Після випарки отець Григорій мав з ним серйозну бесіду. Взагалі отець Григорій давно помітив свою помилку й давно подумував, як би позбутися Богорського, але йому було ніяково перед консисторією. Консисторські ж dokonче скажуть:

— Отче, отче! Вам таки справді не вгодиш. То в одну душу давай стихарного, а дали — уп'ять нам недогода. Так не годиться — як панянка, перебирати.

Але остання подія перевершила мірку й отець Григорій рішуче заявив Богорському, що коли він не виправить лінії своєї поведінки, то буде викинений. І Богорський тепер сидів тихо: селом не дебоширив, у школі старався, як міг, до корчми не ходив і навіть любовні втіхи скоротив до мінімуму.

Тарас само собою теж чув про можливість виїзду дяка зовсім, але не знав, чи радіти з того. Фантазія вже нарисувала йому, що Богорський на від'їзді dokonче захоче помститися на Тарасові й вигадася до того якийсь лютий спосіб. Що власне — не знав, але аж тремтів від одної думки.

Взагалі це був період якихось незрозумілих настроїв, якихось дивних змін, тривог, неясних бажань. Вони то заволодівали хлопцем цілковито на деякий час, то нараз цілковито й зникали. То був хоробливо чутливий на дрібницю, на ледве помітне доторкання, незначне слово, то не помічав дійсних образ і справжнього зла. Мрії про малярство почали здаватися йому глупою забавкою дурня, що не розуміє дійсного життя. Живуть же люди й без малярства. Пастух — чим він гірший від маляра? Як бути поганим маляром, то краще вже стати добрим пастухом.

Проте доброго пастуха з Тараса таки не вийшло. Добрий підпасич — це мусить бути чистий вогонь. Він не має дожидатися, поки йому що скажуть, ткнуть носом — він сам мусить усе знати й усе бачити. Чи відбилася, чи ні корова, а підпасич уже летить, галайкає на все поле, а потім як швиргоне кияку, так аж свистить! Ллу-уп корову по боку! Так вона вже сама не піде нікуди!

Вже голосу самого боятиметься. Тільки крикне: "Ей, муруга! А куди то ти?" — то вона, як опечена, назад.

Оце називається підпасич. Такий підпасич сидить на місці хіба тільки тоді, як у сопілку грає, а то не всидить. То на барана верхи сяде та й гуцає на ньому, то ховрашка висцикає, або з кінського кізяка "попиросу" робить. Пугою вміє ляскати. Веде-веде-веде потиху, а потім як лясне. Аж у вухах лящить. А молодиця, що йшла мимо дорогою, аж кинеться вбік.

— Ото, Господи, як ти мене налякав!

А підпасич регоче.

Так от під цей ідеал аж ніяк не підходив Тарас. Він, наприклад, виходив на роботу — не з пугою і не з кийком, не з краденими у пазусі огірками, а з книжкою. Ну де це

видано, скажіть ви, на милість Божу!

Дядько Ярема було почне:

— Тарасе!.. Та побійся ж ти Бога!.. Та хіба ж то чабанське діло — із книжкою возитися? Та ми ж так і скотину всю розгубимо!

— Нічого, дядечку! Одно одному не мішає. Я й скотини вгляджу й на куншти подивлюся. Хіба не все одно чи в сопілку грати, чи в книжку дивитися? А це ж така книжка, що їй і ціни нема.

— Ну да, нема їй ціни, бо вона нічого не варта.

— Е, дядечку, ні! Вона великих грошей варта.

— Воно й видно, що великих, коли навіть у підпасича є. Де ж ти отих великих грошей узяв, щоб таке диво придбати?

Тарас мовчав.

— Вкрав же ж? Правда, що вкрав?

Тарас сміється.

— Ні, дядечку, я не крав — я так узяв.

— Ну так узяв — все одно, значить, украв. Та то нічого, що вкрав — аби не попався.

Але не дивлячись на обіцянку Тараса, що він і скотини догляне, й книжки допильнує, частенько виходило так, що на тих дві роботи уваги Тарасової не хватало. Більше їйшло на книжку, на спостереження явищ природи, на думи й безконечні мрії.

От присів, натирає часником окраєць хліба. З-поміж ніг спокійно, неквапливо виповзає старий вуж. Тарас не ворухиться й з цікавістю дивиться, що буде далі.

Вуж сповзає в рівчачок. Переповз на другий край, зупинився. Тарас устав — вуж підняв голову й сичить. Тарас кинув грудкою — вуж блискавицею в нору.

Або ляже у траву. Над ним небо безкінечне, а від того й думки стають безкінечними. Хто це мені казав, що на Великдень небо розкривається, і звідти ясність їде така, як від блискавки. І в тій ясності видно дрібні голівки — так то янголи. А хто удостоївся оте все побачить, так нехай що хоче просить у Бога —і Бог йому дасть. Тільки треба просити гарного. А як хто грошей попросить, то Бог хоч і дасть, але сердиться.

...Якби мені таке трапилося, я б попросив, щоб учитися малювати. Я думаю, Бог за таке не розсердився б. Я б святих малював, і Бога Саваохта. А що то у нього за трикутник над головою? Скільки не питав — ніхто мені не може до пуття розказати. Мо' то планеда? Кажуть, є така планеда, що чоловік буде щасливий, а є така, що буде нещасливий. А є знов така, що чоловік, здається, і здоровий, і все, а нараз на нього щось таке нападе, що мусить іти куди очі дивляться. Отак прямо від обіду, від столу встане й піде хто й зна куди. І буде блукати тиждень, рік, аж поки планеда не мине.

І нараз чується чужа рука в патлах, а гнівний до останку голос кричить:

— Так оце той пастух, стонадцять копанок кінних чортів йому у горлянку? Так оце ти так пасеш, сукин син? Пасеш, а скотина по хлібові ходить? Та я з тебе й кишки висотаю!..

І гнівна мужицька рука в усю, не надержуючися, тріпле пастуха за волосся. Пастух

кричить і ховає книжку за спину. Дядько це помічає.

— А-а-а!.. Так он воно чого скотина у спашу! Він книжечки читає!.. Ах ти ж падлючої анахеми стервякового сина й син!..

Книжка в небезпеці. Книжці загрожує знищення. Коли зараз хоч за кінчик справи вхопить дядькова рука — амінь! Тарас збирає всі свої сили й здібності, гвинтом викручується з міцної жмені, залишаючи там цілий жмут волосся. Та чорт його бери — аби книжка!

Тарас летить скільки духу. За ним гупають чоботища. Але ще зроду не було такого на світі, щоб пара чобіт наздогнала пару босих здорових ніг.

І в дивних мареннях, в безперестанно підвищеному настрої проходили дні для Тараса. То задумається й нічого не бачить, не чує, то нараз прийде охота пустувати й Тарас дурачиться аж дядько Ярема розсердиться й ганяється з ціпком. А то почне співати й кричить скільки духу:

А хто мені трійзілля достане,

То той мені дружиною стане!

Та так кричить, що дядько Ярема не витримає.

— Чого ти ревеш, як бугай? Дивіться на нього!.. Вивернувся догори раком і галасає, як на пуп! А скотина де?

— Скотина там, де їй і помагається бути! Все як слід, дядечку! А хочете я вам казку скажу?

— Я ще на дитину не перейшов, щоб казки слухати. То як людина вже зовсім постаріється, а мені твоєї казки не треба. Он діло стоїть.

— Діло, дядечку, не втече.

— А твоя казка втече?

— А моя казка втече, бо я оце зараз її надумав, а завтра забуду.

Цікаво дідові, що там за казку вигадав хлопець, а виду подать не хоче. Та Тарас і не дожидає дозволу, а одразу починає — і через хвилину зачаровує діда до того, що той забуває і скотину, і що він не мале дитя: роззявить рота й старається не пропустити й слова.

Казка ніби й відома: ті ж царевичі, ті ж пригоди, ті ж сучинські й песинські сини, жар-птиці й вовки, але до того всього вміє хлопець додати стільки своєї фантазії, так розквітати скромну фавулу, що дід не пізнає знайомої казки. На кожному кроці несподівані випадки, фантастичні пригоди і все те в якомсь блискучім каскаді, в безконечно бистрім калейдоскопі. І коли Тарас закінчить якимось несподіваним акордом своє оповідання, дядько Ярема ще довго сидить мовчки, не розуміючи, як і коли він вернув сюди з казкового світу.

А скотина де? нараз пригадується сумна дійсність. А скотина, не зачарована казкою, живе реальним життям і дійсно знаходиться не там, де треба. Та тепер уже і пастух і підпасич чують себе однаково винними й гасають удвох, приводячи до порядку скотину.

— Ну, не чортів тобі хлопець! Забив мені баки своєю казкою, а тепер і бігай на

старості літ! І де ти на мою голову взявся?

А то нападе на Тараса релігійний настрій. Іде до церкви й не помічає вже ні Богорського, нікого. Чує тільки прихід якихось благословених хвилин, внутрішнє підняття, захват і бажання піднятися кудись у тих хмарах ладану, у тих співах ангельських. Зі стін дивляться суворі обличчя святих, образи всі прикрашені васильками, гірляндами паперових і живих квітів, рушниками, хустками вишиваними — і все це таке безконечно гарне, безконечно миле, дороге. Він знає, хто яку квітку приніс, хто який рушник повісив, а від того ще тепліше стає на душі, ще більше радісно.

І люди всі оті, що гудуть зараз "оченаш, ожі їси" — всі ж вони браття і сестри, всі вони рідні, всі вони одна сім'я. Цілував би їх усіх, плакав би, радісно обіймаючи. Груді повнялися широким безкраїм почуттям любові до всіх людей. Вже немає ні злих, ні добрих, а тільки люди, всі однаково варті любові і жалості за свої терпіння.

Безмежна велич цього почуття витравлює з душі весь бруд і неприязнь і злобу — і хлопець чує, як він ніби на могутніх крилах яких підіймається над світом і звідти, з висот безмірних, взирає благостно на землю, на її моря і гори, на людей, звірину і комашку маленьку. І з тої віддалі перестає вже бути помітним дрібне зло людських відносин, і заздрість, і ненависть, і все, що нищить квіти на землі і робить пекло з неї.

Виходить Тарас із церкви у тім благовіснім оновленню, і йому здається, що всі люди привітно до нього всміхаються, й сам він починає привітно до всіх усміхатися. У звичайнім привітанні товариші "Здоров, Тарасе!" — чується йому ласкавість, і він відповідає з подвійною любов'ю, бажаючи за ласку винагородити ще більшою ласкою.

І ходить потім полями за своїм стадом і все співає церковних пісень, а серед них свою любиму: "Настави мя, Господи, на путь мой".

І от раз трапилося, що він отак поринув у своїх —богомільних настроях. Напливли вони на нього хто й зна звідки з якоюсь небувалою досі силою. Він упав на коліна у бур'янах і молився.

І так любо якось йому стало після тої молитви, таке якесь щастя переповнило всю істоту. Погляне на небо — і небо всміхається йому своєю непереглядною блакиттю. Подивиться на далеке село — і воно радує око своїми біленькими хатками у вишнях, контурами вітряків. Перенесе погляд на своє стадо — навіть ягнята, здається, радіють і привітно кивають голівками.

А над усім тим морем благостині — Сонце! Сонце матір, сонце добродаючий Бог! Тепле проміння його проникає всю природу, всьому дає оцю радість життя, безконечну усолоду свідомості існування.

І від цих незвичайних таємних почувань, від їх особливої напруженості Тарас кинувся головою в траву, притулився обличчям до землі і вдихав її материнський запах, мов зливався з нею воєдино, розтоплювався в її всещедрій милості і добрі.

І чи довго так він лежав у тім екстазі — не знав сам. Тільки нараз, і то знов раптово, сталася криза.

Хто й зна звідки прилинули нараз отруйні думки й слова — і вмить спалили всю висоту, роздробили усі п'єдестали, а уламки потопили в калюжах. Хто це зробив так,

які сили навіяли ті думки й слова — не знати, а тільки отруя влилася в усю істоту, розмлявила, ослабила. Мов ригнув хто тими словами, наглявав у священну чашу, занечистив повітря і розреготався смердючим сміхом. І в смороді тім щезли високості, зник екстаз, погасло полум'я напруженої радості.

— А все ж ти тільки пастух. І пасеш ти чуже стадо, і живеш у чужій, хоч і батьківській хаті, і Бог твій оцей, якому ти молишся та плачеш, не дав тобі анічогісінько!

Як підколотий, зірвався Тарас на ноги. Глянув довкола — і не дізнав Божого світу. Небо стемніло і бездушною до жорстокості здавалася його синь. Сонце пекло немилосердно, як кат лютий, душило легені, висмажувало уста, репало ноги. Село далеке стратило контури й стало чорним і нічого в ньому не було веселого.

Поглянув Тарас на ягнята — чужі ягнята. Подивився на хати — чужі вони і непривітні. Справді не дав тобі Бог нічого. Уродив і кинув. Як сліпе щеня на роздоріжжі! Як черв'яка у колії, що його роздавить перше колесо! Живи й гний, або здохай, бо все одно ти нікому не потрібне, брудний, вошивий!..

Тарас голосно заривав. Так голосно, що сам того не сподівався. Він хотів перестати, бо сором же хлипати такому великому хлопцеві, але не міг і плакав ще голосніше. Все одно ніхто не чує.

Тарас помилявся. Недалеко при самій дорозі був підмет і ризка конопельок на ньому. Дівчина вийшла туди й вибирала плоскінь, злегенька мугикаючи пісеньку. Почула плач. Вона не знала, хто плаче й чого, вона не знала чи то справжній плач чи, може, удаваний, але вже кинула роботу, вже побігла. Чула плач — і бігла його заспокоїти. Такий закон жіночої душі.

Побачила хлопця, пізнала.

— Тарасику! Це ти? Голубчику!.. Та чого ж ти плачеш?

І дві теплих ласкавих дівочих руки обвили нараз шию Тарасову й підвели йому голову. Він глянув — це була Оксана.

Так, це була Оксана. Але не та пустотлива дівчинка у коротенькій спідничині та в перешитій маминій сорочці. Ні! Це була дівчина Оксана, властителька світу! Це було прекрасне створіння, що от іще недавно глянуло на світ широко розкритими очима, а в тім погляді була безконечність. Там була і свідомість своєї краси, і своїх прав, як дівчини, і свідомість обов'язків і потреби їх виконання. Тут було і передчуття приходу великого щастя Любові, і прозрівання свого материнства і готовність нести його. І була тут радість життя, радість пісні, радість радості нарешті. А все те разом творило її, Оксану.

— Я Оксана! — звучало гордо від цієї стрункої постаті, тонко обтягненого плахтою стану, упругих дівочих грудей під сорочкою, довгої темної коси.

І хоч була вона старшою від Тараса на три з чимось роки, але між ними лягла вже безодня. В минулім році вона теж на три роки була старшою від Тараса, і в передминулім теж, але тоді цього не помічалось. А тепер?.. Та він же ж іще хлопчик — от чому так вільно і так не соромно було обняти його й приголубити. Більше!.. Оксана

обтерла йому сльози рукавом своєї сорочки і поцілувала.

І... наче сонце засяло серед темної ночі! Наче в пустині окропив хто спрагнені уста водою зцілющою! Якесь нез'ясне блаженство розлилося по всій суті Тараса і він, не розуміючи що з ним твориться, поводив очима довкола. І почув, що наче прогрішився перед усім світом, наче образив його, коли відчужився й відділив себе від нього.

"Та це ж моє усе!.. Моє!.. І лани, і гаї, сади!.. Весь світ мій, бо я — частина його, бо ми — одно! Він мій, а я його!.."

— Оксаночко!.. — прошепотів хлопець і притулився до дівчини. Та й це було солодко і так одразу зробило до глибини заспокоєним, утішеним. Тільки хіба дитиною малою, коли присниться лихий сон уночі, пригорталося дитя до матері, а вона заспокоювала одним рухом руки. І дитина, тулячися близько, почувала захист, особливе материнське тепло, солодкість і спокій. Але то було інакше...

— Ти ж уже парубок! Як же тобі не сором плакати? — говорила Оксана, а Тарас слухав той голос, як музику небес. Знайомий любий голос, а не той. То був дівочий голосок, що переривався на якихось критичних нотах, а це був глибокий грудний дівочий альт, що в солодке тріпотіння приводив нерви і кружив трохи голову...

Тарас не відповідав. Та й відповідати було нінащо, бо то ж тільки так говорилося — щоб ласка не була без слів. Вічно би так сидіти й вічно би так слухати тих солодких докорів і тої насмішки дорогої.

— Чого ж ти справді плакав, Тарасику? Може, тебе обидив хто?

-Ні...

— Ударився? Ногу вколов?

— Ні...

— Так чого ж? Телята не слухають?

О! Це вже вона! Це вже лукава Оксана!

Тарас усміхнувся крізь сльози — і не була вже то гримаса на озлобленім лиці забитого звіряти, а був то усміх, щасливий, людський усміх.

— Ага! Смієшся? Значить, угадала! Ач капосні які!.. Ей ви, телята! Ви чого не слухаєте Тараса? От я вам задам!.. Ох лихо, Тарасику! Вони й мене не слухають!

І дзвінкий регіт розкотився по полю, мов чарівний спів пташиний. Розреготався й Тарас. А Оксана ще дужче!

— Тобі, мабуть, до води треба гнати отих телят твоїх. А що як вони тебе знов не послухають? Уп'ять плакатимеш? Ходім, лишень, удвох. Як ми удвох будемо, так уже напевне послухаються. Усе удвох, усе удвох... Ти ж мій жених — ти знаєш? Оце колись мені мати розказували, що як іще твої мати живі були, то ми, кажуть, із тобою усе, було, граємося разом. А вони, матері, все, було, сподіваються, що ми пара. У жарти...

І Оксана знов розреготалася.

— А ти взяв би мене? Узяв? А я б пішла за тебе, якби ти... не такий був плаксун. А то я тебе попоб'ю — знаєш же, люті жінки все чоловіків б'ють. А я лю-ута!.. Ти мене ще не знаєш! Я така люта, що у-у-у!..

І нахмурювала брови і трусила голівкою, аж коса теліпалася. Тарас реготав.

— А я тебе не боюся!

— Не боїшся? О, не бійсь — злякаєшся! Хіба би вже мене дуже любив та жалував. А ти мене любиш, Тарасику? Любиш, га?.. Скажи, любиш?.. Ну скажи... скажи...

Дівчина схвилювалася... Хлопець мовчав. Та й що він міг сказати? Ну да, він її любить, як нікого в світі. Але як це сказати? Соромно, ж...

А дівчина добивається... Хоче із оцих вуст, із дитячих, а так солодко почути це чарівне слово...

Оксана схопила Тараса за руку, сильно притягла до себе й все питала переривистим голосом:

— Любиш?.. Ну скажи — любиш?.. Любиш?..

— Люблю, — ледве чутно прошепотів хлопець і схилив голову дівчині на груди.

Оксана важко дихала й тулила до себе Тараса. Це тривало одну коротку хвилинку, а вже в наступну немов зусиллям яким відірвала його від себе й сама відірвалася від нього.

Тарас стояв і весь трусився, мов у пропасниці. Вперше в житті почув він щось таке, що перейшло гарячим потоком усю його істоту і розлило по тілу невиразиму розкіш. Якби Оксана сказала йому зараз: я ще обійму тебе, а потім ти кинься в огонь, йому здавалося, що не задумався б.

Але Оксана не сказала. Її прекрасне лице потемніло й вона сухо звернулася до Тараса.

— Ну, прощай... Тепер уже сам поженеш.

Круто повернулася й пішла. А над Тарасом мов спустили кам'яну гору й придавили.

XI

Кілька днів ходив Тарас, мов сам не свій. Нічого не бачив, нічого не розумів. Усі його думи, усі його почуття були коло Оксани.

Оце ще раз з'явилася, мов зірка блакитна, на його обріях Оксана. З'явилася, освітила — і знов полинула. Виглядав її як сонця на отих полях своїх, але не приходила. Пішов би здалеку до її хати — так кожне ж побачить і буде сміятися: "О!.. Дивіться, дивіться — наш пастух! Уже за дівчатами зорить! Га-га-га! Го-го-го!.. Піди перше воші вибий!"

І соромно так, соромно стане... Почервоніє, як буряк, і дивиться, чи не помітив хто?..

А помимо того ходив щасливий. І не бачив Оксани ні на другий день, ні на третій, і ще багато-багато днів, а образ її невгамовно співав у душі і ясний пастуший труд. Наче крила виросли у Тараса за плечима й літав він тепер над землею в ясних високостях. Аж дядько Ярема помітив.

— Що це ти, хлопче? Менинник чи що?

Авже ж менинник, дядечку! Я тепер щодня менинник! весело відгукувався Тарас і сміявся.

Любо було йому сісти де під дерево і, закривши очі, марити. А в мріях тих знову почувати коло себе Оксану, чути, як теплі руки її обвиваються коло шиї, а гарячі

запахні уста цілують, і трепет солодкий проходить по тілові від тих доторкань...

Любо було заглядати в будучину й бачити її щасливою, і то, власне, від близькості Оксани. Зрештою і не уявлялося життя без Оксани. Те, що він зараз не бачить її — це ж випадково... це так... Та це ж і не справжнє життя. А справжнє життя — то Оксана. Оксана — світ сонця, крин райський і смисл буття. Все, чого вона торкається, робиться прекрасним. Це ж вона, ота казкова царівна, що як засміється, то золото падає, а як заплаче — жемчуг сиплеться...

...Причепурить нашу хату й стане у ній, як у віночку. В хаті — як у раї!.. І садочок буде у нас. Хоч невеличкий, а все в нім єсть: і вишеньок трохи, і яблунь, і груш, і ще отаких усяких дерев, як у книзі з кунштами. Квіток багато Оксана насадить, щоб як ото у панському дворі я бачив, як іще з батьком покійним їздили. А я прийду з роботи та бурчатиму: "Ото понасажала сміття. Краще б цибулі посадила, бо я зелену цибулю люблю".

...Викопаю колодязь. Ні, сама водичка бігтиме з криниці, я тільки цямрину невеличку вкину, щоб акуратніше. Оксана прийде воду брати, а я підкрадуся іззаду й затулю їй очі долонями. "А хто то? Ану вгадай!.." А вона сміятиметься. І відірвала б руки від очей та ніяк — відра ж...

...Стрічок я їй накуплю... ба-га-ато-багато! І квіток отаких, як Козубівна надівала на вінчання... Але ж бо то тільки дівчата у вінках та у кісниках ходять, а вона ж... а ми ж...

Гаряча хвиля заливає лице Тараса. Він скакує на ноги. Оглядається — чи не підслухав хто отих мрій його дивних, і біжить за вівцями. Шпурляє дуже, а розмахом герлигою і бігає, бігає, аж поки не засапається вкінці і втомлено сяде десь у затишку.

Мрії про Оксану зробили якийсь переворот в душі Тараса. Все, на що дивився тепер, ожило перед ним, набралось плоті й крові, говорило з ним. Дивиться на поле, долини, гаї — і мов уперше їх бачить, бо справді такими він бачить їх уперше. Все, що досі було німе й бездушне, загомонило до нього і сказало тайну свою. Як ото, кажуть, є таке зело, що як його проковтнути, то будеш розуміти, що кожна рослина говорить, що звірина — геть усе чисто.

Оце й Тарас так зараз, мов вкусив того чарівного зела — і забалакали трави до нього, хмарки на небі, потік серед очеретів, тополя ота самотня, що стоїть край дороги... висока, струнка і листом широка і — сама... Ні подруги-тополеньки, ні явора-козака, ні сусідочки-вербиці — нічого. Тільки поле, мов море, синіє докола. І так чомусь жаль її, тополечки, що вона ото одна, як сирітка на чужині, марно зеленіє.

Скільки разів бачив Тарас цю тополя — і вона все мовчала. А тепер — заговорила.

...Не тополя я, а дівчина... така, як і Оксана твоя... станом тонка та висока... Полюбила козака.

І плететься, мріється історія тихого кохання... Як козак поїхав на Січ, а дівчина зосталася... Мати силують іти за нелюба... а дівчині краще смерть. Пішла до ворожки... а ворожка дала такого зілля, що дівчина як випила — тополею стала. "Оце й стою тут, Тарасику, в полі край дороги... на всіх журбу навіваю... дівчинонька-тополенька... І ніхто не знає, хто я така... ніхто пісні про мене не зложить..."

І Тарасові хочеться підійти до цієї сирітки-тополеньки й поцілувати її.

Мрії й мрії... ніжні та солодкі... тчуться узором, фантастичним сплетінням і щасливим роблять підпасича кирилівського... Дійсність стала сном, а мрії дійсністю.

От сьогодні Микита віддубасив нізащо. Хтось затіг сокиру, а він напався на нього.

— Ти та й ти, — в одну душу ти.

— Та я в вічі не бачив тої сокири! Нащо вона мені здалася!

— Брешеш, — каже, і вибив ні за що ні про що. Під інший час образився б Тарас дуже, бо то ж несправедливо. А тепер от якось і не помітив. Ім'я Оксани гоїло всі болі. Один звук того імені вже помагав легко переносити несправедливості світу.

— Оксані пожаліюся, — казав собі і вже усміхнувся. Ніби вже пожалівся й ніби вже зняла вона всі тягарі, заспокоїла всі болі. Майбутня зустріч з Оксаною вплинула на охайність. То було йому однаково: умився то вмився, а не вмився — й так буде добре. Замазав руки — обтер об штани й пішов!.. А тепер ні. Почав стежити за собою, просив Оринку окропу для голови нагріти, поськати, сорочку чисту під неділю дати. А потім цілий тиждень стежив за тою сорочкою — ану ж Оксана у середу прийде чи там у суботу?

І все ждав, а вона не приходила. І все виглядав, а вона не з'являлася.

І так було довго, але не могло бути вічно. Велику радість дала Тарасові Оксана, але будні були і більші, і дужчі. Празників мало, великих празників ще менше, а то ж усе будні, будні, будні... Сірі, тоскливі й страшні своєю збитістю. Мов болото, засмоктують, мов павук, тчуть сітку довкола, полудою лягають на очі й темнять увесь світ...

Подужали вони й Оксану. Навіть Оксану.

І сьогодні Микита й сокира й завтра Микита й сокира... і сьогодні дід Ярема й вівці, й завтра дід Ярема й вівці... і сьогодні півголодний і завтра...

І осінь прийшла. Скупенько стало сонечка, щедріше вітру холодного та дощу. Вдень то ще так-сяк, а ранками холодно вже. Ноги ж босі. Хоч і наросла на них чорна тверда кора, але холод і через ту шкаралуцу допікає. Микита швиргонув якусь драну свитину, а вона й не гріє зовсім, саме шмаття теліпається по ногах та тільки бігати заважає.

І дід Ярема став не той. Все сердиться та гримає.

— Тобі казочки в голові? Я-а тобі дам казочок!.. Ач, стерво, яке ліниве!.. І вродиться ж таке!..

І оці щоденні докори з усіх боків, допікання й відсутність провітлої години вивітрили з голови світлий образ дівчини. Бачив її ще один раз у церкві, але хіба ж можна на дівчину довго дивитися привселюдно? Та ще й у церкві...

XII

А ось непомітно підійшов і той день, що довелося останній раз гнати скотину на пашу. Коли хочете, то обов'язок "пастиря стад непорочних" навіть подобався Тарасові. Це була свого роду вільна професія, що давала іноді можливість бути на самоті й віддатися мріям.

Тепер ця можливість уривалася. Закінчувався ще один період життя Тарасового. З завтрашнього дня — вже цілковито на ласку й неласку Микити.

Дивлячись на брата, Микита каже:

— Буду вчити тебе стельмахувати. Хлопець ти вже великий, а ні до якого діла не берешся. На вік же тобі пастушити. Та й пастух із тебе, каже дядько Ярема, незavidний. Лінтюга ти, брате, ось що я тобі скажу. Ну, та в мене не вграєш... Я таких вчити вмію. Ти в мене гляди!

І пріч відлетіли білі голуби Тарасових мрій, сірість буденна заволокла обрії. Немає ніякої Оксани на світі — то все у снах мариться. А дійсність — це брат із своєю заповіддю лупцювання і з своєю, так би мовити, апотезою фізичного труда.

Сам Микита із молодого завзяття, ніколи не був без діла і органічно не міг бачити, як хтось коло нього сидить ото дурно. Свято для нього — то була мука. Він нудився й не знав, куди себе діти, й нарешті вигадував що-небудь, що не було би й Богові обидно, а давало б хоч ілюзію якоїсь праці. Коли то було літо — йшов у поле на жита подивитися, а зимою то хоч дошки перекладав з місця на місце, ніби сортуючи їх.

І жінку підобрав собі під пару: хвилини не всидить! Тридцять верст сама коло себе за день зробить та ще й уночі зірветься. Тому й жили вони ладно.

Наймита не брали — і добре робили, бо якби був наймит — гірка б була його година. Це ж мусіла би бути людина "люта на роботу". Він не жде, поки його збудять, а устає сам і встає в таку пору, про яку говорять, що й чорти ще навкулачки не бились. І не дожидає, аби йому вказали що робити; він знає сам, бо для нього хазяйське добро дорожче свого ока.

Тарас був першим наймитом у молодих Шевченків. Наймит з нахилом до споглядання і роздумувань! Наймит із книжкою або — ще краще! — з крейдою чи вуглиною в руках! На що ж воно схоже?

І воно було справді ні на що не схоже, тому злагоди між братами не намічалось. Зрештою й не було тут братів. З одного боку був лукавий наймит, що, йдучи за ділом, може стати й задивитися на рожеву хмарку, а з другого — молодий хазяїн, що сам звіром вгризається в безконечну товщу роботи й від других того ж вимагає.

— Я з чотирнадцяти літ робив уже, як хороший мужик тридцятилітній! А ти он ба' який викохався, а й гадки тобі про роботу нема. А пора, пора. Всяке скаже, що пора. Батьківщини у нас не залишилося — приходитьесь трудитися. Бачиш, як я роблю? День і ніч! Часом руки так болять уночі, що й не заснеш, хіба на яку одну-дві години, а то прокинешся від болю. А ти байдики б'єш. От воно й досадно дивитися. Коли я й нагримаю на тебе часом, так це ж для твоєї користі. З байдикування ще ніколи нічого доброго не виходило. Я тобі залишився замість батька, то мій обов'язок тебе до розуму довести. А з лінками до розуму не дійдеш. Святі баглаї нікого ще до ума не довели.

І так далі, і так далі, і так далі. Це коли по доброму. А коли по недоброму, то була там і лайка, була й тіпанина — було всього. Доводив до розуму, як умів. А що вміння його було дуже просте, що, видима річ, не солодко жилося Тарасові у брата.

Палажка, жінка Микитина, лагодила те, як могла, але могла вона мало. Зрештою суттю своєю вона була більше на стороні чоловіка й тільки з людяності покривала часом Тараса. Та то мало значило — і запотиличники, штурханці, чубація й тіпанина

зробилися щоденною стравою Тараса.

А один випадок був такий, що Тарас волів би... ну... щоб руку йому відрубали чи що, аби тільки не сталося такого.

XIII

Микита взагалі не був ласий до горілки, але й не тікав цілковито. У неділю якось так прийшлося, що довелось напиться. Ну напиться, то й напиться — діло невелике. Коли й поговорити з людьми, як не напідпитку. Тоді всі серця людські розкриваються, всі люди такі гарні та щирі.

— Ех!.. Яка наша жисть? Самая плохая есть наша жизнь! Трудисся день і ніч, а що маєш? Дулю під самісінький ніс! Їси чорт-батька зна що. Риби — нікогда! Сало — тільки в празник та й то в натрусочку. Пшенишного хіба на паску побачиш. Не наїсишся, а тільки побачиш. У піст — сама капуста з водою.

Хіба це жисть?

— Прав... правильно, Микито Григорович!.. Кріпаки ми нещасні, от у чім наша біда! Которі у козачестві, ті вже не в примір лучче живуть! Ті й празник знають. Підходить празник, та козак уже на жінку гукає:

— Ей, жінко! Чи ти жита вже насушила?

— Навіщо? (нібито вона й не знає)...

— Ов!.. Адже ж празник іде, то може яка чарка знадобиться.

— Та воно то так, а що ж як мені ніколи? А коли ти такий розумний, то взяв би мішок жита та й вніс у хату. А я б витопила та й усипала в піч.

— Жінко!.. Та коли ж це воно буде? Та тепер уже ж щитані дні.

— А ти, чоловіче, не знаєш, що робить? Так я тебе навчу. Набери мішок житнього борошна, та піди у винницю, поки ще просторо. То винник, по свободі, тобі й наробить горілки.

— Оце ти правду сказала! Так ми з кумом завтра й поїдемо.

— О!.. Вже як із кумом поїдете, то матимете горілку якраз. Ви й торік із кумом їздили, а багато привезли? Кум так хоч трошки привіз додому, хоч на денці показав, а ти...

— Так то ж ми, чуєш, пробували, чи добре винник зробив. Бо то ж, знаєш, не всякий винник... той...

— Еге... Той...

— Ми взяли одну пляшку, розпили. Ну як, кажу, куме? Розізнав, яка горілка?

— Ні, ка', не взнав. Давай іще — може розкуштуємо, га-га!..

— Та ви там на своїй отій козачій службі собачій поразпаскуджувались, то з вас уже добра не буде.

— Дурна ти єси, жінко, що наше життя називаєш собачим. Життя хоч і собаче, так слава козака!

Згадки про козаке життя будили низки споминів. То були спомини з інших, з третіх уст. Тому батько розказував, тому дід. А й то було любо згадати.

— І-іх! Розкішне було у нас колись життя! Скрізь була вольнота! Степи були вольні

— хто хоч бери! А на степах озера, а в озерах риби, птиці — ой-ой-ой!.. А балками та ярами течуть річки, а самі балки позаростали деревом усяким!.. По низинах болота, очерети, а в них дикі свині водяться, кози дикі, дикі коні!.. От у таким добрі хіба не жити?

І люди жили вольно. Хто чим хотів, той тим і займався. Хлібороби, казали наш дід покійні, спрягалися в ті часи хазяїнів по три по чотири! По п'ять пар биків запрягали в один плуг! От як у старовину орали! І от гін до гін руками не держать — так плуг оре! А як діждуть жита жати, то всі одягаються в празникову одержу, да!

І торочив, хто тільки що знав і що чув краєм вуха, бо це вже було третє покоління навіть від гайдамаччини. Мало воно знало, мало й хотіло знати. Це вже були тільки хлібороби, тільки заробітчани, Десь колись прошуміло оп'яніння маревом свободи, на батьків прийшло похмілля, а ці вже були цілком тверезі. Гречкосії, сноповози, земледери. їх інтереси не виходили вже за межі їх огорож.

Так ото раз власне після якоїсь пиятики вернув Микита додому. Гаркав на жінку, як належить, а та удавала сердиту — словом, усе як треба.

Тарас сидів за столом (бо то ж неділя) і в тисячу перший раз переглядав оту свою дорожчінність — книжку з кунштами.

Микита глянув — і це його одразу роздратувало.

— Книжечки читаєш? Навука? В попи хочеться? А свиням не дано. А в хліві — як у хліві. А робити не хо... Тільки байдики бити хочеш? Та книжечки читати.

— Та чого ти напався на хлопця, п'яного? Празник же! Он ти, не бійсь, завівся та й знав празник. А ми тут сидимо, як прокляті, й світу Божого не бачимо. Він і мені показував, і я дивилася.

-1 обоє ви будете биті сьогодні. А книжку я спалю.

— Лягай вже, лягай. Бач — позаливав очі та й верзикає чорти батька зна що.

— А книжку я таки спалю! — з п'яною впертістю повторив Микита. — Я йому замість батька, а він мене не слухає, книжки читає. Грамота нашому брату не потрібна. На сто чортів хліборобові грамота? Вчені люди всі п'яниці!

— А ти от і невчений, а п'яниця.

— Я не п'яниця. Що я вряди-годи з людьми погомонюся, так я ще не п'яниця. А книжку я спалю! Чуєш, Тарасе? Книжку твою я спалю!...

Тарас кидає тривожний погляд на Палажку. Та моргає — не бійсь, мовляв. Меле п'яний, а проспиться, то й забуде. Тарас заспокоюється.

Але Микита не забув.

Прокинувся наступного дня пізно. Тарас уже поробив потрібні ранішні роботи й дожидав сніданку. Щоб не сидіти дурно, витяг свою книжку з кунштами.

Микита лежав і сопів. Голова тріщить, у роті, як у стайні. Лютий на весь світ.

На біду побачив Тараса і — з книжкою! Ну, це вже... І в празник із книжкою, і в будень з книжкою, та що ж це таке?

І вся ненависть труженика-хлібороба до бездільників, учених людей, одразу

затьмарила свідомість.

Нічого не сказавши, зірвався з полу і не встиг Тарас підняти голови — книжка полетіла прямо у піч. В той же момент Тарас почув, що його голова теліпається то туди, то сюди, а з захриплої горлянки виривається гудіння:

— Я тебе навчу... я тобі покажу...

Тарас зрозумів тільки одне: книжка! Книжка з кунштами горить!

Вирвався з рук брата, залишивши добрий шмат волосся, і, не тямлючи вже що робить, кинувся головою прямо в челюсті. Сильний жар одразу дихнув йому в лице, а руки подали в палаючі дрова.

Відрухово відскочив. Схопив, що попалося під руку. Якби ж то була кочерга, а то попав чаплію. Поки шурхав нею там, книжка згоріла й чаплією вдалося витягти тільки рештки палітурок.

Тарас стояв і дивився, як біля його ніг дотлівало те, що було йому єдиною відрадою в житті. Сльози рясно потекли у нього по щоках. Підняв свої великі, повні слів очі й так подивився на брата, що той засопів і відвернув лице вбік.

Нічого не сказавши, Тарас вийшов із хати.

А вийшовши — ще більше яскраво усвідомив собі безповоротність утрати. І з кожною наступною хвилиною та свідомість росла. Тарас голосно заплакав, сидячи на призьбі.

XIV

Батюшка отець Іван не може без того прожити, щоб не "одпаять" чого-небудь "неудобовосприймаємого", як каже отець Григорій. А оця нова його вихватка так прямо вже переходить усякі межі терпіння!

У Димовського (це був помічник головного управляючого маєтками Енгельгардта) є пес. Здоровенний такий. Усе дивує селян своїми розмірами.

— Це прямо теля!

— Та де там теля! Це бичок-третячок!.. І де ви, пане, такого видрали?

— Це сен-бернар. Загранична порода, — пояснює Димовський.

псюка —1 Непочка. лому було, бо вже

Звали того пса Нептун, а отець Іван, приїжджаючи часом до Вільшаної, звав делікатно — Непочка. І це було смішно: така здоровенна

Добродушний був пес. Гавкати не любив та й трудно літній. Але зате як гавкане — душа із п'ят вилазить.

І от раз отець Іван, будучи "під напиком", ішов з Димовським. І Непочка тут же. І щось заманулося тому Непочці гавкнути. Як гавконе!...

Отець Іван підійшов, гладить.

— Чого ти, Непочка? А й басило ж у тебе! От якби тебе до нас на крилос: то ж би ти "Херувимську" дьорнув!

Димовський розреготався. Але ж бо чув цю Фразу не самий лише Димовський, а й дехто з дворових. А це нарід суцього православний і їм це не дуже сподобалося.

— Всячесько ж що церква, то таки церква. І "Херувимська" — це тобі не "Ой п'яна я,

п'яна, на порозі вдала". А він пса до церкви закликає херувимську співати. А ще батюшка називається!

Слово по слову — дійшло до отця Григорія. Розсердився отець Григорій і закликав отця Івана до себе. Як узяв же його в роботу, так хіба ж так!

— Ви ганьбите свій сан священницький! Ви пляму кидаєте на святу церкву і її служителів, бо по вас судитимуть і про всіх. Та як вам не сором! Ви ж не мала дитина, щоб не розуміти що можна говорити, а що ні. Взагалі оце вічне ваше п'янство (отець Григорій аж ніс зморщив, вимовляючи це слово), оце ваше панібратство з ким попало починають вже мені докучати. Ви не шануєте самого себе, то як же нас можуть шанувати прихожани? А священник, котрого не поважають прихожани, явно знаходиться не на місці. І я буду змушений просити консисторію, щоб вона вглянула в цю справу. Це ж прямо сил ніяких не стає!.. Сьогодні одно розкажуть про отця Йвана таке, що краска тобі до очей кидається, завтра друге — та доки ж це? Що ви там Хвилонову наплели?

А Хвилонов — це був маненький писарьок в економії. З якогось часу його, бідного, неодступно почала переслідувати одна філософська думка, а власне — чи є чорт, чи нема? З одного боку наче є, бо он у церкві цілий притвор замальовано картиною Страшного Суду, так там чортів скільки хоч. А з другого боку, — ніколи Хвилонов не бачив на власні очі жодного, хоч би найменшого чортика!

А старався. Невеликий був хвабрець, а ходив раз опівночі до кладовища. Правда, не стало духу перелізти через пліт і втік, але чорти за ним не гналися.

Або таке.

Чув Хвилонов, що як узяти звичайне куряче яйце, покласти його собі під пахву й виносити скільки там полатається, то вилупиться не курча, а чорт.

Хвилонов постановив здобути чорта власної фабрикації. Узняв яйце, пришив мішечок під пахву і носив те яйце аж три тижні. На службі не дозволяв до себе нікому доторкатися — казав, що чиряк невиносимий під пахвою нарядився. Але чорт все одно не вилупився, а тільки якось ненароком Хвилонов придавив яйце, а воно аж пухнуло! І так засмерділо всю одежу, що негарний дух ішов від неї з місяць.

Отак і мучився бідний хлопець. А взнати йому було непременно треба. Бо коли є чорт, то є й Бог. А як чорта нема...

То ж то й воно!..

Аж у жар кидало від тих думок! Мурашки по спині лазили.

Бажаючи покласти кінець тому мучительству, вирішив удатися — до кого? Само собою до попа, як до єдиного й істинного спеціаліста у таких справах.

До своїх, вільшанецьких попів не хотів звертатись, бо підіймуть на сміх і ославлять на всю економію. А от отець Іван людина підходяща. Тому підстеріг якось отця Івана у дворі й запитав.

От на цю подію й натякав тепер отець Григорій. Він знав, що то була за розмова (отець Іван сам, по простоті душевній, розповів колись, як анекдотку), але отцеві Григорієві хотілося більше принизити отця Івана.

Досі отець Іван стояв смирно, справді як школяр перед учителем. Але тепер якісь бісики ледве помітно промайнули йому в очах і він смиренно, попустивши голову, почав:

— Що ж... отче... я тут ні в чому не причина... І не сказав я нічого такого... Він підійшов і питається: "Скажіть мені, ради Бога, батюшко — чи є такі чорти на світі? Тільки по істинній по правді!" Ну я й кажу йому — єсть! — "А які ж вони?" — питається. — "Та отакі, — кажу, стрижені, як ти, сукин син, і отакі гриваті, як я..."

Отець Григорій хотів був вказати на незугарність подібної фрази, але то було так смішно, що він, аби не пирснути сміхом, тільки махнув рукою й відійшов. А отець Іван скривив фізіономію, як веселий школяр, і висунув язика услід колезі.

Отакі неоднакові попи були в Кирилівці. І так в усьому. Коли траплялося отцеві Іванові робити якесь добре діло, він робив, але зараз же й забував. От просто таки забував і квіт, бо вважав те все річчю звичайною і нормальною. І чи згадував хто про те добре діло, чи ні, чи проявляв вдячність, чи ні — отцеві Іванові було однаковісінько.

А о.Григорій любив, щоб його добрі діла помічалися, щоб їх було оцінено. Коли хто про них забував — делікатно про те нагадував. Умів навіть звичайну річ обставити, як особливе благодійство, а господарський обрахунок, як жертву во благо ближнього.

На цім ґрунті увійшов отець Григорій і до життя Тараса. Сталося це так.

XV

Як добрий господар, отець Григорій норовив завжди мати якнайдешевшого робітника. Тому строкових не займав, а все по потребі. Коли ж хазяйство таки напирало, вимагаючи постійної сили, старався не брати дорослого робітника, в все якогось підпарубочого. Це більше підходящий елемент: роблять, як дорослі, а платню беруть як діти.

І от, скажіть, що б воно означало? І доводився отець Григорій із своїми слугами чемно, і не лаявся, не те щоб там ударити, і роботою вже не так щоб аж дуже нагужав, а от... Чомусь не держалися у отця Григорія люди. Поживе-поживе — й дякує.

В отця Йвана всього приходитьсь. І запотиличника часом наймит обірве і достатків особливих нема, а от живе та й живе Хвилат у отця Йвана вже кілька літ. Правда, у того Хвилата якоїсь клепки не бракує в голові, але робітник —незамінимий. Прямо незамінимий!

Отець Григорій пробував злегенька так вроді як переманити... Не сам! Боже борони! Через третю особу. Але Хвилат — дурень то він дурень, а, дивись, зразу зрозумів у чім річ і пішов радитися не до кого, як до отця Йвана.

— Так і так, батюсецко (він сюсюкав трохи). Переманює мене отець Григорій до себе. Так я не знаю — ци йти, ци не йти?

— А чого ж? Іди.

— Так мені не хочеця.

— А не хочеться, так не йди.

— Так як зе-з?..

— Та так зе-з...

Плюнув Хвилат і пішов до матушки. З нею він завжди міг скоріше домовитися. Тим більше, що отця Йвана він вважав — ну, не зовсім за дурня, бо все ж таки піп, а за придуркуватого. Так і матушці завжди казав: "Отой нас придуркуватий".

Так і тепер. Явився до матушки.

— Матуско!

— Ну, що там тобі ще?

— Мене отець Ригорій до себе переманює. Ну я пішов до отого насого придуркуватого, як до цоловіка, порадитися. А він — сказано придуркуватий! — як хочес, казе, йти, то йди, а не хочес іти, то не йди...

-Ну?

— От і ну! Як зе-з так?

— Дурний ти, Хвилате! І куди ти підеш? У отця Григорія роботи більше, бо хазяйство велике. Там усе по-панському, то ти й не потрапиш. По-моєму тобі йти туди не слід, а втім — як хочеш. Я не одговорюю.

Хвилат чухав голову.

— Так не совітуєте, матуско?

— Не совітую, але й не одговорюю!

— От і добре! Бо мені й самому! так зе-з не хочеця, так не хочеця...

Так от отець Григорій давно вже накинув оком на Тараса. Сирота, у брата жити трудно. Якщо взяти до себе — вважатиме за добродійство, і років два, а в усякім разі рік буде служити за дурне. Та й потім можна буде платити небагато — рублів два-три на рік. Скаржитися йому нікуди. Поки житиме у мене — не йтиме на панщину. Можна буде про те побалакати з ким слід в економії. А закандричиться, можна буде пригрозити, що завтра ж піде на панщину... Словом, як не кидай, а комбінація підходяща — і отець Григорій рішив розпочати акцію.

Річ була не зовсім легка. Треба було обставити діло так, щоб не тільки Тарас почув себе обласканим, а щоб хоч до деякої міри відчув це й Микита, а це вже трудно. Тараса легко було забрати з гірших умовин у кращі, а вже переконати Микиту, що робиш йому добродійство, відбираючи дармову робочу силу — це треба голови. А для того треба вивчити обстановку. А для того треба дещо бачити своїми очима. Отже, отець Григорій, під претекстом якоїсь стельмахівської роботи, пішов до Микити.

І треба ж такого випадку, що увійшов у двір саме в той момент, коли Тарас плакав, сидячи на призьбі. Батюшка одразу оцінив ситуацію. Підійшов до хлопця, м'яко поклав йому руку на голову і тихим кротким голосом промовив:

— Чого плачеш, Тарасе?

Тарас не зник до ласки. Вона лякала його. Тому він перелякано підняв лице і перший рух його був — тікати. Але з очей священника лилося стільки благодаті (отець Григорій знав, як це робиться), що Тарас залився ще ревнішими сльозами.

— Що з тобою, дитино моя? Чого плачеш? Скажи мені.

— Кн... кн... кн... кн... жку сп... сп... спа... лив...

Отець Григорій зрозумів так, що Тарас, пустуючи чи там не хотючи, спалив Микиті якусь книжку й тепер або дістав уже за це, або сподівається.

— Ну, нічого, нічого... Я побалакаю з Микитою, щоб він не карав тебе за ту книжку.

Саме в цю хвилину вийшов і Микита. Обрезклий, розпатланий, із слідами вчорашніх возліяній.

Побачивши батюшку, засоромився. Підійшов під благословення, млацнув губами у руку й став, сопучи.

— Що тут у вас сталося? Яку це він книжку спалив тобі?

Вся лють одразу вернулася до Микити. Слово "книжка" мало на нього особливий вплив сьогодні.

— Чорти б його побили з його книжкою й з ним разом!

— Ти не призывай імені нечистого, — кротко почав наставляти отець Григорій — а краще розкажи толком, що у вас тут вийшло.

Микита з серцем почав викладати усі оті вічні ущербі, які терпить хліборобське діло від Тарасової прихильності до книжок.

Ну прямо ж тобі зладу ніякого нема! Чи празник, чи будень — він із книжкою. Одвернувся куди — він із книжкою. Робити що заставиш — він замість роботи із книжкою. Пошлеш куди — він уп'ять із книжкою! Прямо ж тобі дихання нема! Так я вже спалив її сьогодні к нечистій матері оту книжку.

Прямо як умисне все так чудово складається для отця Григорія! Але треба робити діло тонко — і отець Григорій каже:

— А я оце до тебе, Микито. Є діло одно по твоєму ремеслу. В інший момент здогадався б Микита, що тут щось не так. Для діла батюшка міг просто переказати аби Микита прийшов. А це, бач, сам потрудився. Та тепер, на похмілля, не все ясно уявляв Микита й просив батюшку до хати.

— Тільки вибачайте вже... не той... нечепурно у нас у хаті... Бо я оце, не вам кажучи, тільки що встав, а жінка кудись пішла... так воно... не поприбирано у нас.

— Нічого, ми люди привичні, — і отець Григорій пішов у хату. Діло своє скінчив з двох слів, а потім обережно почав наводити розмову на Тараса. Зайшов по-пастирському — од Христа, християнських обов'язків, гріха проти них і т.п.

— Ти, бачу, негарно з хлопцем поводишся, а воно гріх. Христос нам заповідав любити навіть ворогів наших. Навіть ворогів! А він же не ворог тобі, а брат рідний.

Отець Григорій, як спеціаліст, прекрасно знав ту властивість пастирських проповідей, за якою вони роблять вражіння якраз протилежне тому, на яке видимо претендують. Так сталося і тепер. Замість того, щоб почути сердечну скруту і скорботу від власних гріхів, Микита прийшов ще у більшу лють.

— А нехай він скажиться, хоч він мені й брат! Таке ліниве, паскудне стерво, що мені й дивитися на нього гидко! Якби не сором перед людьми — давно б уже прогнав його ік лихій годині.

Прямо якийсь добрий геній налагоджував для отця Григорія справу! Але треба обережно.

Отець Григорій наморщив брови, мов роздумував над чимось новим і несподіваним. Потім нерішуче вимовив:

— А мені все ж його жаль. Знаєш що? Я оце надумав: коли він так тобі набрид — віддай його мені. І тобі буде легше і йому. А я, Бог дасть, з голоду не вмру, узявши сироту на прокормленіє.

І знов. Будь би це іншого разу — Микита може б іще й подумав. Але під таку вже руку підскаочив отець Григорій, що Микита так одразу й бевхнув:

— Та беріть його зуздром! Якби додачі просили — я б і додачі дав!

Отець Григорій розумів вагу пословиці про кування заліза, поки воно гаряче, отже ловив Микиту на слові.

— Так, може, він нехай зараз прямо і йде до мене?

— Про мене хоч і зараз. І щоб я й духу його не бачив більше на своєму подвір'ї!..

Ці слова рішили долю Тараса. Знов хтось інший рішив її за нього. Отець Григорій вийшов із хати. Тарас сидів на тім же місці.

— Тарасе! Хочеш до мене? У мене будеш жити.

Тарас не розумів.

— Я кажу — хочеш у мене жити? Поможеш по хазяйству. У мене книжок багато — у вільну годину читатимеш, скільки схочеш. Я чув, що ти любиш читати. Так як — підеш?

Тарасові було все одно куди йти, аби звідси, де так грубо і безсердечно знищено всю його радість. Він не сказав навіть "добре" чи там як, а просто встав, готовий йти. Отець Григорій хотів, було, згадати про одежину чи сорочки, але потім роздумав. Успіється.

— Ну, ходім, — і пішов уперед. Тарас за ним.

Микита стояв і дивився вслід. Поволі приходила до нього свідомість, що таки пальнув дурака, але що ж... назад тільки раки лазять.

А Тарас, виходячи з двору, оглянувся на рідну хату. І не знав він тоді, що багато-багато літ не переступить він цього порогу. А коли переступить згодом, то це буде вже не Тарасик.

XVI

Так несподівано опинився Тарас на службі у попа. "Попівський погонич".

Та він зараз ні про що не думав. Машинально пішов від брата, машинально прийшов сюди. Покликав би не отець Григорій, а хтось інший — так само пішов би. Безвілля якесь надало. Не відчув би зараз ні ганьби, ні ласки. І тому, коли отець Григорій зарекомендував його матушці:

— Ну, Ксеніє Прокопівно, — от вам новий kredensowy¹. Тарас не зрухнувся з місця. Він знав, що треба підійти до матушки, поцілувати в руку, але не хотів.

¹redens — буфет по-польськи (з французького — credence), у великих панів завідуючий буфетом називався "креденсовий".

Стояв і похмуро дивився з-дід лоба вбік. Робив вражіння дійсно чогось дикого, озлобленого до краю.

Отець Григорій тільки головою похитав: багато, мовляв, іще з тобою мороки буде, поки тебе оболваниш хоч трохи. А матушка пожаліла.

— О, Боже, як його затуркали! Іди, я тобі хоч їсти дам. Так розпочалося нове життя Тараса.

Обов'язки його були нескладні, але дуже різноманітні. Він палив грубий викидав гній з-під широкохвостої буланої кобили; колов дрова і бігав по всяких батюшчиних і матушчиних справунках, помагав у полі орати і в церкві служити — слово був попихач. Всі дірки, всі нехватки мусіли бути затулені ним, і коли його не траплялося в потрібну хвилину на потрібному місці, це була вина не тих, хто його потребував, але його, Тарасова. Воістину, як Господь Бог, мусів бути і вездесущим і всезнаючим.

Але були й добрі сторони перебування у Кошиців. Насамперед його тут ніхто не бив і не лаяв. Отець Григорій, правда, бурчав, але все ж це не був дядько Павло або Микита. А матушка то й зовсім була ласкава до хлопця — і Тарас відпочив тут морально.

І ще одно добре знайшов Тарас у хаті попа.

Часом, у свято, коли фізично працювати не можна було, отець Григорій дозволяв Тарасові читати. Давав "Псалтирю", житія святих тощо. Інших книжок, недуховного змісту й сам мав мало і вмисне не давав — "щоб хлопець не забірав собі в голову".

Але буваючи у кімнаті отця Григорія (матушка звисока називала її "концелярія", мабуть, тому, що там на столі стояв каламар і лежала пара гусячих пер), Тарас часто задивлявся на поличку з книжками. А часом, коли отця Григорія не було дома, відважувався й висмикнути яку товщеньку. Попадав усе на непідходящі. Не міг вчитати. То витягнеться якась "Ръзуса тигабіліз" або "Епсopotіит Могіпе", то ще щось, таке, що дивиться-дивиться Тарас і в очах йому починає туманіти. Попадаються знайомі літери, як от а, у або с, але рядом якісь крjучечки э, перекладинки хрестики і — іне добереш ладу.

А то попадеться хоч і своїми буквами написана, а все одно нічого не втямиш. "Геодезія и фортификация" — що воно таке? Морочив-морочив над нею Тарас голову, аж упрів, а толку так і не добрав.

Невже батюшка оці усі книжки читає й розуміє? Тарас не знав, що бібліотека отця Григорія, як і бібліотеки усіх його колег, складалася здебільшого за семінарських часів на засаді цілковитої випадковості; читалося з тих книг може яка десята частина, а про деякі батюшка навіть поняття не мав, що вони у нього єсть.

— Що ти тут серед батюшчиних книжок нишпориш? — чується нараз голос матушки.

— Та я... хотів... подивитися... почитати...

— Ой, лучче не займай! Застане батюшка — буде й тобі, й мені! Знаєш, як він не любить, щоб його речі займали? Іди лучче поможи Явдошці помийницю крові винести.

На деякий час Тарас залишає свої екскурси до батюшчиної бібліотеки. Але далі не втерплює і знов витягає який симпатичніший корінець.

Попалася "Піитика и Риторика". Загалом книжка була незрозуміла, але траплялися якісь віршики. Витяг другу — "Математика" Аничкова. Тільки налагодився розглядати,

як почув, що його боляче вщипнули за вухо.

— Ти чого тут лазиш? Як ти смієш лазити по моїх книжках?

Тарас не відповідав нічого. Винуват — що ж тут іще говорити? Покірно, поводячому нахилив голову і чекав запотилишників а 1а дядько Павло, скубаниці а 1а Микита, навіть садистичних катувань а 1а Богорський. Та, на превелике Тарасове диво, нічого того не сталося. Отець Григорій тільки підняв голову Тараса й сердито питав:

— Як ти смів без спросу лазити по моїх книжках?

— Я... почитатися...

— А я ж тобі даю читати! Хіба я тобі не дав "Псалтирі"? От і читай, щоб не забував.

У Тараса якось вирвалося.

— Та я її всю напам'ять знаю!

— Дивись, який мені митець! Я священник та й то не знаю усіх псалмів.

— А я знаю!

— Ого! Ану спробуємо. Оце який "Не убоишся от страха нощного, от стрелі летяція во дні, от веші, во тмі преходяція, от оряща и беса полуденного"?

— Дев'яностий. "Падет от страни твоея тысяча і тма одесную тебе к тобі же не приблизится; обаче очима твоїми смотриши і воздаяніе грішників узриши".

Дивись ти! щиро здивувався отець Григорій. Тільки ти не кажи "грішників", бо то буде по-хохлацькому і неправильно. А ти кажи "грешнікаф" — оце буде правильно. Ну а оце звідки, коли ти такий мудрий? "Се достояніе господне, синове, мзда плода чрезвного"?

Це сто двадцять шостий: "Яко стріли в руці сильного, тако синове стрясенних"

Отець Григорій не міг вийти з дива. Загадав іще декілька псалмів, і Тарас точно називав номер і продовжував текст.

— Та коли ж ти повиучував?

— Я не виучував. Воно якось само... Я ж ото читав коло покійників, ну й...

Тарас говорив просто і сконфужено. Отець Григорій задумався. Справді це хлопець якийсь... чудний. А зрештою — що тут особливого? Хіба мало є селян, вже зовсім неграмотних, які теж уміють "Псалтиру" від дошки до дошки? Мужичька пам'ять!

Та все ж почав шукати у своїй бібліотеці, що б таке дати Тарасові почитати. Вибрав Прокоповича — "Мысли при чтении послания св.апостола Павла к Колоссаем".

— Ось на... Це гарна книжка. Я сам недавно її достав. А як прочитаєш, я дам тобі другу таку ж: у мене єсть його ж "Посланіє к Єфесеям". Тільки от що я тобі скажу: раз назавжди й ти це собі зарубай на носі. Не смій ніколи лазити по моїх книжках — Чуєш? І не тільки по книжках, а й взагалі. Це негарно. Так не робиться... Чуже — то річ священна! Якщо тобі треба — скажи мені, а сам не лазь. Попривикав там...

Уночі, лягаючи спати, отець Григорій казав жінці:

— Знаєте, матушко? Здивував мене сьогодні Тарас!

— Чим, господинку?

— Та я його застав, як він лазив по моїх книжках.

— Та й я, — прохопилася була по-жіночому матушка, але саме в пору вкусилася за язик.

— А я йому й кажу: чого, кажу, лазиш? — Я, каже, читати. — А я ж тобі, кажу, даю "Псалтиру" читати! — Я, каже, її напам'ять знаю. І що й би ви думали, матушко! Таки справді знає! Я його проекзаменував — знає. Усі псалми знає!

— Я ж вам казала, господинку! Воно тільки зачучвірене якесь, а хлопець він розумний. Лінкуватий трохи.

— Що ви хочете? Дитина.

Тарас перестав лазити по батюшчиній бібліотеці — тепер отець Григорій сам постачав його книжками. Тільки книги були всі... нецікаві. "Толкованіе на св. псалтирь" у двох частинах. Або: "Слово о созиданіи и разореніи общества, произнесенное въ день коронованія императрицы Екатерины II въ Высочайшемъ присутствіи епископомъ Паладіємъ".

Читав-читав Тарас, а воно, як ото хліб-глевтяк: і їсти хочеться — і в горло не лізе.

XVII

Жадобу малярства старався сам у собі перебороти. "Не буде з мене маляра, то не треба й голову собі морочити".

Але часом не мав сили вдержатися. Кожна гладенька поверхня вабила його. Не міг спокійно бачити рівної пелени снігу, піску, гарно виструганої дошки, а вже й не казати про чистий аркуш паперу. Ним заволодівало тоді невдержиме бажання все те зарисувати, заповнити кожний куточок фігурою, контуром, лінією... Часом це була справді тільки лінія, а вона вже викликала в його мозку цілий ряд асоціацій і образів.

От він стоїть і дивиться на борозенку, проведену паличкою по піску, а це для нього не борозенка, а шлях, довгий степовий шлях, вроді Ромодана... Могила при дорозі... он рілля, долинка на узбіччі...

Нахиляється, веде прутиком по піску — і, мов у казці, по срібному блюдечку котиться золоте яблучко, а від того показуються далекі моря, дивної краси квіти, райські птиці співають на перлами усипаних деревах...

От повелася лінія уверх — це шлях на гору пішов. Повільно ступають воли, скриплять мажі, збоку чумаки йду^ь, попихкуючи люлечками. "Гей, мої волики полові!.." Х-хо-о-о! Виїхали, слава тобі Господи, на гору! Знов рівна дорога і веде прямо в село. Он вітряки вже на царині... церква, хатки і вишневі садочки...

Вїхали до села. Чи зупинитися коло корчми? Ні! Хай їй біс, тій корчмі — їдьмо, хлопці, далі! Поїхали. Виїждять із села. Дорога пішла униз, униз... Та крута! Треба гальмувати. І прямо до ріки.

Місточок через річку. Не місточок, а гребелька. Та ще й не на всю річку — коло одного берега роз'їздили греблю й вода йде (лінія хвиляста). Перебрали кой-як. Знов рівна дорога. Тільки піскувата — важко волам іти.

А он ліс. Спочатку малий (малі зигзаги) а далі більший, більший!.. О-о-о!.. Величезний ліс! Дрімучий!.. Аж темно у ньому! І страшно... Не так, сказати, страшно, ну... страшнувати. Скоріше би з лісу на поле — і лінія бистро ведеться далі, а ззаду

стоїть отець Григорій.

— Та й ледачий же ти, Тарасе, як я на тебе подивлюся! Ну глянь — пісочком грається, як мала дитина. А робота стоїть. Не дуже, бачу, грішив Микита, коли хворостив тебе добре. Не мішало б і мені тебе вихворостити — може б, ти тоді направився б на путь.

Тарасові соромно. Він і сам чує, що це ж не діло. Зчервоніє й піде до роботи.

Довго потім стримується від спокуси й надолужує пильністю.

Хазяйство у отця Григорія таки величеньке: два садки, поле, город, скотина, отже роботи хватає. Наймита сталого не було, тільки наймичка, дівчинка Явдошка, трошки меншенька Тараса. При таких умовах негусто було хвилин, що їх би можна ужити на малярство.

Іноді приходив цікавий настрій Тарас захоплювався господарською машиною. Наприклад, впливало на Тараса те, що всього багато. Тарас виріс і вижив у таких умовах, що всього було потрошку: трошки хлібця, трошки капусточки, трошки сальця. А тут — і міри іншої нема, як віз (зрештою й загалом тоді на копи чи на десятки ніхто й не купував такої речі, як, скажім, огірки; та й монетової одиниці такої не було, бо цілий віз був вартий всього кілька копійок). Сала — бодня здоровенна, а хліб то отець Григорій продавав засіками. Приведе покупця до шпихліра, покаже засік. "А що даси за засік?" — і починається торг.

Тараса, як селянина, захоплювало це "обіліє". Приємно було дивитися, як зерно сиплеться густим жирним потоком, що йому, тому потокові, здається, й кінця немає. Або цілі гори капусти, буряка. Та що! Навіть дров як навезуть батющі з церковного лісу (влада дозволяла — "не трогая вековых деревьев, пользоваться буреломом и валежником"), то Тарас ходить поміж купами й тішитися, що так багато дров.

В хвилини такого господарського захоплення Тарасові працюється особливо гарно, аж о.Григорій задовольняється. Згодом це проходило, звідкілясь знову виринали артистичні настрої і загостривши вуголину, Тарас, дивись, уже малює на задній стіні комори півня, що злетів на пліт і, махаючи крильми, закричав на все горло. Потім зітре, людей малює, церкву свою.

А раз так змалював і Київську Лаврську дзвіницю. У отця Григорія на стіні висіло мальовило таке "Святая Киево-Печерская Лавра". Тарас подовгу вглядався в ту картину, а потім узяв та й відмалював її у стайні на стіні. Контури й тіні вугіллям, а світлі плями крейдою. Це була його перша робота Ъапсье-поїге, і він дуже нею захопився.

Але... митець потребує товпи. У Тараса тої товпи не було, то він привів наймичку дівчинку Явдошку. Та як глянула — й руками сплеснула.

— Ой бо-ожечку! Та неврке це ти?

— Я! — відповів Тарас, і в голосі його почулась гордість. Явдошка любивалася щиро. Казала навіть, що це краще, ніж у батюшки в горницях. Тарасові було приємно слухати, хоч він, для виду, протестував.

— Та де!.. Там же фарбами.

Дівчина любитися любилася, але практичний її розум побачив в усьому тому ще таку одну сторону, якої сам творець і не відчув.

— Слухай, Тарасе... А чи не гріх?

— Що таке?

— Та от... Це ж таки церква, а ти її у стайні...

Довелось і Тарасові задуматись. А справді! Гріх чи не гріх! З одного боку святість творчості ніби робила із стайні церкву, а з другого... Тут же кобила стоїть... Вона й ноги часом розчепірить... і хвіст підніме прямо тобі на церкву... Негарно...

Так що ж робити? Невже стерти?

Він так і Явдошку запитав:

— Так що ж робити?.. Невже зітерти ?

— О, ні!.. Як же можна! Таке гарне. Ні, ти вже, Тарасику, не стирай... але... ну як же його?..

Явдошка рішала вічну задачу дочок Єви: і не можна, а хочеться, Але Тарасові прийшов до голови сильний аргумент.

— Слухай, Явдошко! А як же вішають по стайнях і кошарах образ Св.Уласія? Значить, можна?..

На тім і заспокоїлися обоє. Та рисунок таки довелося стерти. Бо Явдошка, як водиться, не втерпіла й сказала матушці. Похвалилася!

— Ох, матушечко! А яку він церкву вималював, якби ви знали!..

Це зайшла розмова за Тараса при скубанню пір'я.

— Яку церкву?

— А в стайні! — бовкнула Явдошка й прикусила язика. Теж одвічне: спочатку бовкнути, а потім уже прикусити язика.

Матушка подивилася на це теж із церковного становища.

— Це вже Тарас дуріє. Де ж таки видано — по стайнях церкви малювати.

Сказала батюшці. Батюшка пішов подивитися, щоб потім натріпати вуха наймитові. Це вже тобі не що-будь, а святість!.. Дозволяти жарти з таких річей отець Григорій не буде.

Але коли прийшов і глянув — мусів зупинитися. Неповне освітлення в стайні дагодило хиби рисунку. Біла крейда виблискувала й чорні тіні від того ставали ще більше контрастовими.

І де він її міг бачити? Ага!.. Це ж у мене на картині. Так там же маленька, а тут ба' яка велика. І ото ж напам'ять нарисував!.. Є хист до малювання, є... Але що ж... для нього це тільки нещастя. Вивчиться на богомаза, стане п'яничкою, от і все. Скільки я їх не бачив — усі п'яниці непросипенні... Мабуть, у самій цій роботі є щось таке, що призвичаює до п'янства.

Талановитий хлопець, нема що казати. Але хіба він один? Хіба мало талановитих хлопців на селі? Та скільки хоч! Он Бондаренко Петро — з березової кори табакерочки робить. І з денцем, і з покришечкою — прямо залюбуватися! А оце книжечку зробив із березової ж кори і "Отче наш" увесь на ній виписав... Так оце його зараз від

хліборобства відривати й до школи? Це як усіх талановитих хлопців мужицьких забирати до школи, так хто ж тоді й свині пастиме?

Ніяк не сподіваючись застати в стайні отця Григорія, щось насвистуючи, вбіг Тарас — полюбуватися своєю Лаврою й дещо підправити. Побачивши батюшку — отетерів.

От зараз уплутається у патли!

Ноги вже привичним напруженням мускулів готовилися дати драпака, але... зупинилися.

Отець Григорій, видимо, не спішився до патлів, не лаявся, а тільки по формі суворим, а по суті лагідним голосом запитав:

— Це ти малював?

Тарас відповів не зразу.

-Я...

— По стайнях святих річей не малюють. Зітри, — коротко кинув отець Григорій і вийшов.

Здивовано, але з полегшою зітхнув Тарас і почав стирати свій рисунок. І —дивна річ!.. Не було йому жаль.

Так огорожник — плекає овоч, якого сам не їстиме. Уночі встає прикрити від холоду, удень хоронить від сонця — і викохає. І коли той овоч, бува, згниє —досадно огорожникові. А коли його з'їсть хтось, все одно хто, хоч би ворог навіть — не чує огорожник свого труда пропащим.

XVIII

Не втерпів якось Тарас і знов поліз до бібліотечки отця Григорія.

Почав удити, але виудив знов неудачно: попалася "Географія" Бішінга. Читав-читав — нічого не розбере! Головне — нема за що зачепитися свідомістю. Прочитає, скажім — "Ян-тсе-кіанг", а що воно — хто й зна.

І йому здається, що таких слів і ніхто не в стані розуміти, й то люди тільки так вдають, ніби розуміють. Якби розуміли, то вживали б ті слова, а то, бач, ніколи. От сокира. Кожне знає, що то воно є сокира, тому щодня це слово й можна почути. А от ніколи не траплялося, щоб батюшка сидів би, скажім, обідав і оказав би нараз "ян-тсе-кіанг"!

Із зітханням поклав Тарас книгу на місце, рішаючи про себе, що серед книжок отця Григорія для нього нічого нема цікавого, отже даремна річ і ризувати.

І вже так собі, на відхіднім, витяг іще одну. Досі він її ігнорував, бо була потріпана й без оправи. То була якась всесвітня історія. Без початкового листка й кількох сторінок.

Почав читати автоматично, так як ото селянські хлопці, додавши до міста, читають усі вивіски підряд. Довго нічого не розумів і, по правді сказати, й не силкувався розуміти. Але от... щось зачепилося.

"Фінікіяни"... Що воно таке, хто його знає, а от плавали вони по морю... Острів Кіпр... острів Кріт — що воно таке? Вавилон... Єгипет... Егейське море...

Назви сипалися, як зірки ото, часом, із неба падають: що сто їх упаде, а нічого не освітили.

Знов почав заплутуватися Тарас, хотів уже класти книжку, коли натрапив на Троянську війну. Це вже було зрозуміле. Тепер уже поминав імена і назви, усі оті Арголіди, Лаконії, Фесалії, щоб не заплутуватись, і стежив тільки за фабулою, боячись утратити нитку.

І слово за словом, поняття за поняттям нараз зрозумів усе! І як грецькі вожді зібралися в союз, сіли на кораблі й попливли морем.

Підпливши до Трої, витягли кораблі на берег (а вони ж порозсихаються) й стали табором коло Трої. Зрозумілими стали імена Ахілла, Одіссея, Гектора, Агамемнона. Коли Гектор бився з Ахіллом — у Тараса завмирало серце; він ніби бачив, як бідний Гектор бігає доколя стін, і одчай старого Пріама, що дивиться, як тіло любимого сина віддається на ганьбу.

Раптово прийшла свідомість — та це ж усе було!

Це було дуже давно і ново. Світ, що досі замикався поняттям кількох сел і абстрактними словами "море", "гори", "матір-пустиня" — цей світ нараз розкинувся і став безконечно великим. Море — це не є просто море, бо є всякі моря. Он є Середземне море, Егейське море і ще всякі інші моря. І гори так само є всякі, ріки, острови.

Тепер уже не минає Тарас цих назв, а старається з комбінації звуків — Хіос, Самос, Родос — пізнати що то був за острів, чи великий, чи малий і де він саме знаходиться. І це уширення поняття простору давало таку радість, що Тарас аж сміявся сам до себе.

Те ж сталося і з поняттям часу. Досі історія — це були гайдамаки й козаки. Перед козаками нічого не було, бо того ні тато покійний, ні дід не бачили (якби бачили, то розказали б). Правда, ще була священна історія з її Адамами, Варварами великомученицями й Неронами, були ще казки, але те все абстрактне.

І от нараз стає ясным, що жили й інші якісь народи: фінікіяни, греки, спартанці, троянці... Очевидно, це було дуже давно, але все ж вони були, усі оті люди. Билися, як наші козаки, йшли війною, свині пасли, як отой Євмен, свинопас Одиссеїв. І у нас є дід Євмен теж свині пасе на своїм кутку.

Безконечність простору й часу сильно вдарили до свідомості, аж наче приголомшили Тараса. Це було мовби друге народження. Коли вперше це сталося, Тарас аж не зміг читати далі й устав.

Устав і пішов до своєї незмінної приятельки — до Пединової могили, що була свідком і всіх гірких, і всіх благосних настроїв Тарасових, свідком і радостей, і сліз. Забув, що він наймит, що він, властиво, не має права відлучатися без дозволу, забув роботу, яку йому доручили, забув усе.

Безмірна велич землі, темрява й таємність початків життя все це дурманило голову. Ну, нехай перед козаками були троянці. А перед троянцями ж, значить, іще хто-небудь був? А перед тими? А ще перед тими?

І світ макітрився від тих думок. А порадитися ні з ним.

Прийшов додому вже надвечір. Матушка спочатку гнівалася, а потім уже навіть почала тривожитись. Коли являється наша згуба! Сновида!..

— Де ж ти був? Та ти хоч їв що-небудь?

Та... відповідає Тарас односкладом українським, що може виразити буквально все, нарівні з отим знаменитим "овва".

З того часу заблудився Тарас між двома світами. Один — це попівське подвір'я, широкозада кобила, скотина і гній, а другий — безконечно далекий світ давнього-предавнього людського життя.

Знаходити час для читання було таки трудно. І не тільки тому, що роботи багато, а й тому, що читати можна тільки тоді, коли батюшки немає вдома, а матушка так заклопочеться, що не кинеється одразу. Страшенно складна штука.

Хотів, було, Тарас попросити батюшку, щоб дав іменно цю книжку почитати, але батюшка ж питає: "А звідки ти знаєш, що у мене така книжка є? Значить уп'ять лазив, уп'ять нишпорив по моїх річах? Та доки ж це буде? Це ти по книжках лазиш, а потім почнеш по шухлядах? Так ти й на злодійську дорогу вийдеш" і т.д.

;Ні! Отця Григорія чіпати не треба. Краще крадькома.

І Тарас боровся з тими усіма труднощами. Часом думалося: а що, як просто взяти ту книжку з полиці й заховати десь, а потім читати, коли схочеш? Але зупиняла думка, що певне ж отець Григорій щодня передивляється своє багатство — чи ціле? Он як Оринка собі креймахів гарних наробила була, то все, було, подивляється — "ану чи не загубила якого?"

Читання зробилося для Тараса високою насолодою. Як ото плуг, що зачерпнув один раз скибу і зрізає потім пласт за пластом нової цілини, так свідомість хлопця, раз подужавши таємницю літер і слів, вже не збивалася із шляху й орала невідомий досі переліг.

Коли тепер зустрічається незрозуміле слово, то мозок уже не зупиняється перед ним, як дитина перед порогом, а сміливо переступає і йде далі: згодом знайдеться таке місце, що й це слово стане зрозумілим. Нові поняття теж не набиваються вже в голову безладною товпою, а стають рівними рядами, займаючи кожне своє місце, мов дисципліновані салдати на звук команди. І любо так Тарасові переглядати те нове безконечне військо своє, так несхоже на всі дотеперішні вражіння сільської природи й життя.

Хоч не все вже цілком відмінне —ей спільного багато. От, сказати, спартанці. Та це ж цілком наші козаки! Вічно у війні, сміливі, смерті не бояться та й взагалі не бояться нічого й нікого. А от уже афіняни — ті не такі... Ті вже на панків скидаються...

Описи олімпійських ігрищ цілковито заповнили Тараса. Він і по ночах навіть мріяв про перегони, боротьбу, кидання диска, списа. Зробив і собі списа й кидав на току між стогами — там ніхто ніколи не ходить. Та раз як швиргонув, а мимо проходив отець Григорій — замалим по голові не вцілив батюшку.

Розсердився отець Григорій дуже, грозив одлушпарити, а Тарасові, як з гуски вода. Стоїть собі й думає: це ж як у Греції панували спочатку аристократи — і в нас оце зараз панують аристократи. І піп аристократ. А потім у греків почалися демократи — то і в нас, мабуть, так буде. Отоді ми їм покажемо, усім оцим аристократам.

Навіть матушці раз сказав:

— Ви ж, матушко, аристократ, а я демократ.

Матушка витріщила очі. Ще перше слово доводилося чути, а другого ніколи.

Дурний ти, Тарасе. Який же з мене ристакрат? То пан у Вільшаній ристакрат. Великі пани которі.

Тарас здивувався. Матушка, а не знає, що пишеться не "ристакрат", а "аристократ". Він навіть так і сказав, а матушка чомусь розсердилась дуже.

— Дивись ти! Ще він мене буде поправлять, як говорити!.. Невмитопика нещасна!.. Усякий наймитчук, а туди ж морду свою суне! Батюшка усі науки пройшов і всі на світі книги прочитав, та й то мене не поправляє, а він, свинопас, поправляти узявся! Соплі б утер спочатку! Марш мені до роботи, лобуряко! Я тобі докажу, як поправляти!

А Тарасові дивно. Йому здається вдячним треба бути, коли тебе поправлять. Зрештою він не має часу такими дрібницями займатися. У нього справи серйозніші. Он на сході росте велика держава персів, що її цар звучно себе титулує: "Я, Кир, цар народів, великий цар, могутній цар, цар Вавилону, цар чотирьох країн світу" і т.д.

І Тарас іде походом на Сірію, Фінікію, Палестину, Грецію... Жалко Тарасові греків — звик він до них.

От Дарій цар пустив свої кораблі від Гелеспонту (хто й зна, що воно таке...), але їх розбило бурею...

Стоп!.. Де?.. Де? Коло Афонської гори!

От так штука! Та невже ж і тоді вже була Ахвонська гора? Це ж та, що странники про неї розказують. Оце недавно заходив странник, матушка йому їсти давали. Так казав, що Ахвонська гора на краї землі, а Єрусалим так іще за нею верстов п'ять. А мабуть, брехня, бо он там іще цар Дарій плавав. Якби ж то був край землі, то він би ж туди вдав. А чи є загалом край землі?

Думка метнулася вже в цей бік, але безсилою була рішити ту задачу. Одно було ясно — що всі оті краї землі, про які говорять бабусі, странники — то все дурниці.

А от Ксеркс! Цей уже, аби не їхати коло Ахвонської гори, велів прокопати каналу з одного моря до другого, але нарався на спартанського царя Леоніда. Триста воїнів — а відбивали усе перське військо, поки не полягли. От молодці! Загинули всі, а не піддалися!

Дуже подобалися оті "Леоніди" Тарасові. Він аж дідові, зустрівши в церкві, розказав:

— А де це воно, кажеш, було?

— У Фермопілах.

— Не знаю, не бував. Так ото і в книзі про них пишеться? Он бач — про них і пишеться. А чому ж про нас нічого не пишеться? Як під Берестечком триста козаків засіли на острові. Кругом, може, тисяч десять або й більше поляків, з гармат б'ють, із рушниць стріляють, а козаки не піддаються. Та не то що не піддаються, а б'ють, хто тільки висунеться.

Сам Потоцький гетьман під'їхав:

— Піддавайтесь, — каже, — нічого вам не буде. Підете на волю за те, що ви такі молодці.

— Не піддамось! — кажуть. — Нам слава козацька дорожча життя!

А Потоцький знов.

— Не тільки пущу вас вільно, а ще й грошей кожному дам багато!

Думав, бач, їх грошима купити. А вони на те тільки засміялися. Та здіймає кожен із себе черес, а в тім чересі повно червінців. І сиплють ті червінці у воду...

— От скільки в нас вартують гроші!

— Ну що ж, — велів тоді Потоцький повикочувати усі гармати й давай бити з гармат... А козаки обнялися востаннє, заспівали пісню та так із піснею й погибли всі...

Один zostався. Перебитий упоперек, увесь у крові, вскочив у човен і одстрілюється звідти. Вже нема в нього сили держатися... Впаде — і знов устане. "Бре-ше-те, чортові ляхи!" — і вп'ять б'є з пістоля!

Вже в нього й не стріляють. Стоїть польське військо та дивиться. І Потоцький стоїть, похмурнів: якби мені, думає, таких молодців — не жував би я кобилятини сирі у татарській неволі.

А козак вже обвис руками на човні, спливає кров'ю, а все ще ладиться пістоля набити. Та вже один мазур каже:

— Цосік блюзні схізмаціцек.

Та зайшов у воду по шию й стяв косою того козака.

Так от бачиш, сину. Десь там колись на краю світу загинуло триста греків.

І про них книжки пишуть, і люди ті книжки читають от уже скільки сот літ, і всі про тих греків знають. А хто знає про наших? Хто знає, як оті триста називались? Або як називався отой останній козак? А хіба то один такий випадок? Та на моїх очах скільки робилося такого, що тисячу разів варт би записати у книжку, а хто те записав? Ніхто! І ніхто не знає наших славних могил, ніхто не знає імен наших великих людей, що відвагою своєю світ могли б здивувати! Отака правда на світі, Тарасе... От і ти. Мужичий син — і то вже знаєш про отих греків, а про своїх — ні. А воно б треба. Бо, як то кажуть: і чужому научайся, й свого не цурайся! А то наші люди — як тільки вийшов на трошечки вищенький щабельок — вже і я не я, і хата не моя! Про греків тобі буде вчити, а про своїх ні. На своє йому наплювать! Своє йому гірше сміття! Гей, Тарасе!

І голос діда задзвенів, як труба.

— Коли доведеться, може, й тобі вибитися на якусь іншу путь — не забувай своїх людей і свого рідного краю. Не бери прикладу ні з панків, ні з підпанків! Люби оцю землю, оцю-о! — і дід тупнув ногою по землі. — Рідну землю, що кровію своєю напоїли її предки наші, а через те вона хліб нам родить! То нічого, що пан посів цю землю! Це временно! Прийде ж таки час, що скинемо ми пана із цієї землі, а разом із паном і тих, хто тягне за паном. Гляди ж, Тарасе, не заплутайся, серед них. Щоб не стидно було самому собі в душу заглянути.

Великі обіти зростали в душі хлопця від тих дідових слів.

Розмова з дідом посіяла роздуми в Тарасовій душі. Справді — греки, мідяни, перси... За них пишуть, за них знають. А де ж люди моєї землі, що проливали кров не гірше греків — а про них ніхто не знає, не пишуть книжок, не учать у школах? Ой, бідні ми люди і бідний народ наш увесь... А хто тому винен?

От як мужик буває бідний. Чому він бідний? Чи тому, що ледар і не хоче робити? Чи тому, що нещасливий — кобила здохла, грім копи попалив? Чи тому, що чужа сила задавила — пани, кріпацтво і неволя?

Ох, якби таку книжку знайти, де б про все це було розказано! Про нарід наш — звідкіля він узявся, як жив, як боровся. Є ж, мусить же бути десь така книжка! А може, і у попа є?

Перерив усю бібліотеку попову, а такої книжки не знайшов. А про греків не захотів більше читати. Цур їм! Про них, бач, пишуть..

Та й трудно стало читати. Батюшка все дома й дома. Різдво скоро, роботи багато. Самих свічок матушка загадала робити хто й зна скільки. А батюшка велів губок наготовити. Це діло Тарас знав, бо й удома траплялося. Треба в саду надерти із старих яблунь губок, добре їх витовкти обухом. А матушка приберегла тої води, що в ній овеча шерсть милася. В тій воді треба губки варити довгенько.

А тоді висушити й стане вона, губка, легенька-легенька.

Матушка особливо сується. Це ж повинен на Різдвяні святки приїхати із богуславської школи синок її єдиний, коханий Ясь. То вона тільки й думає, тільки й говорить що про Яся. Ім'я це не сходить у неї з язика.

— От Ясь як приїде... А Ясь любить... А Ясь не любить... Ах, яка це дитина особенна! Він не такий у мене, як інші діти. Як і мале було, то вже... Оце підемо у гай по губи. То ніхто ж тобі, ніхто не знайде й червивого, а у Яся повна шапка! Та яких!.. Хоч би й самому гетьману! І усяких тобі набере: і білих справжніх, і маслюків, і гусячих лапок, і сиріжок, і які тільки єсть!

Аж Тарасові закортіло подивитись — що воно там за чудо, отой Ясь? Знав його, як панича, як попівського синка і нічого особливого там не помічав. А от із слів матушки виходить, що то не Ясь, а диво якесь.

Згодом в настроях матушки почали помічатися якісь перебої. Видимо щось її турбувало й вона переборювала себе. Нарешті не витримала й питала чоловіка.

— А що, господинку... Чи самі поїдете по Яся, чи як?

Отець Григорій здивовано дивився на жінку й відповідав.

— Та як же ж я можу поїхати? Тепер же Пилипівка!

І матушка і батюшка грали тут ролю. Матушка прекрасно знала, що батюшка не може їхати, а батюшка прекрасно знав, куди закидає матушка. Річ була ось у чім.

Звичайно, в житті священичого дому дуже велику ролю відіграє титар. Там, де між ним і попом нормальні відносини, там титар є найближчою людиною, найбільше довіреною з усього села. Він і по хазяйству у попа, та не так собі, вряди-годи, а постійно, солідно. Він і порадить, він і грошима підпоможе у скрутну годину. І в

радості, і в горі, і в щасті, і в біді — священнича сім'я не обійдеться без титаря.

І от таких відносин із титарем, з отим самим Онисимом Хведотовичем у отця Григорія нема. І це тим більше досадно, що з отцем Іваном у титаря іде власне така дружба, а з отцем Григорієм титар поводить офіційно, сухо. Не вмів отець Григорій приваблювати до себе отих простих щирих душ — і оце власне засмучувало матушку.

Їй було боляче, що от її господинок, такий високовчений, такий премудрий, а не потрапить такої простої штуки, яка у неї, у матушки, виходить цілком легко й свободно. От вона говорить із ним самим Онисимом Хведотовичем — і він балакає з нею по людському; що попросиш — зробить, і зробить не так, щоб аби одв'язатися, а з охотою. А візьметься говорити отець Григорій — нічого не виходить.

От і з поїздкою за Ясем. При нормальних умовах титар не жде, доки його попросять, а сам іще загодя починає лаштуватися до поїздки за поповим синком. А тут — треба просити. І не отцеві Григорієві, а, власне, матушці. І неловко їй, а нічого не поробиш.

Оце треба десь перепинити чи в церкві, чи на вулиці Онисима Хведотовича й питати, так ніби між ділом, а чи не збирається він, часом, на Богуслав по якихось своїх ділах?

А титар знає підкладку цього питання і, чухаючися, скаже:

— Це, значить, до свинарії? Та їй-бо, матушко, ніколи! Хіба вже тільки для вас...

Та в цьому році, здається, не буде в тому потреби, бо батюшка вигадав іншу комбінацію: за Ясем поїде Тарас.

— Ов, господинку! Та воно ж іще дитина!

— Добра дитина!

— Та воно ж дороги не знає!..

— Туди їхатиме Денисенко у своїй справі, то покаже дорогу. А назад — якось потрапить.

Нова турбота для Ксенії Прокопівни. Її материнська фантазія вже рисує їй усякі страхіття, які можуть трапитися з Ясем. Але воля господинка — закон.

А Тарас радий, що поїде сам та ще так далеко. Як-не-як, а це давало ілюзію дорослості, самостійності. Та й нудоту життя у поповім домі переривало.

Матушка споряджала Тараса не скупю: і їсти дала на дорогу багато, і кожуха, і шапку з навушниками. А про Яся так і говорити нічого: і бараниця в ноги, і кожухи, і рядна, і коші з провізією, і хустки, й чого хочеш.

Отець Григорій давав постанови: як кобилу берегти, коли напувати, де на попас ставати, скільки платити.

— Туди їхатимеш із Денисенком. Те що він робитиме своїй шкапі, те й ти роби. А назад уже сам пильнуй. А може, трапиться добрий хто по дорозі, то пристанеш. Та не гони кобили дуже, щоб не підпарити. Але ж бо й потиху дуже не їдь, бо довго їхатимеш, померзнете. А ти так — середньо, середньо...

І багато ще чого навчав. І не за одним заходом, а кількома наворотами. А Тарас, от як хлопець, в одне вухо впускає, а з другого випускає, думає ж своє: як він, виїхавши за

село, надухопелить кобилу, щоб вона, як скажена, помчалася. І як він буде басом торгуватися з корчмарем за нічліг і спльовуватиме при тім крізь зуби.

Коли виїздив, усе населення попівського двора вийшло проводити: і батюшка, і матушка, і Явдошка. Матушка хрестила й ще щось засовувала під сіно.

— Це в дорозі, в дорозі з'їси.

Батюшка давав останні поради, а Явдошка так просто дивилася.

Тарас, свідомий своєї значимості, походить біля кобили, оглядає господарським оком упряжку, пересовує шлею і пробує всю упряж. Потім підтягнув пояса на кожусі, дужче насунув шапку на вуха, сів у сани й кинув —цілком, як покійний тато.

— Ну, прощайте.

— Щасти, Боже, на все добре.

— Дивись же, Тарасику, обережно! — кричить Ксенія Прокопівна. І ще щось кричала, але Тарас вже не чув.

Денисенко дожидав за ворітьми. Пустив свого коня вперед.

XX

До Богу слава заїхали без усяких пригод.

Містечко почалося селянськими й міщанськими хатками, садочками, городами. Ближче до центру почалися єврейські будинки, поставлені без якого порядку, то криво, то косо — як кому подобалося. Ні коло одного з них нема огорожі, нема двору, нема сліду яких господарських будівель — сараїв, комір, хлівів тощо. За все те правив сам будинок.

Центр містечка — ринок. Це величенька чотирикутна площа, забудована з усіх боків заїздами й дерев'яними крамницями. Чим ті крамниці торгують, визначити трудно, бо там є все. Речі для продажу розсипані, розвішані, розкладені і то, звичайно, гірший товар, бо кращий переховується під прилавками, в підвалах. Тут же маленькі столики, де йде ще дрібніша торгівля.

Але головна комерція це в будинках довкола площі. Всі ці будинки однакові й побудовані за єдиним архітектурним планом. Різниця тільки в розмірах.

Це чотирикутник з вузькою стороною (фасадом) на ринок. Посередині фасаду ворота і критий в'їзд, що ділить будинок на дві частини. Одна — це кімнати для приїжджих, так звані "номери". З тих номерів тільки один виходить вікнами на вулицю, решта — в стіну сусіднього будинку, а будинки стоять один від одного на аршин, на півтора.

По другім боці в'їзду — шинок або крамниця. В стіні пробито на вулицю дірку, ніби вікно без рами; дірка починається віконицею, а коли цю віконицю опустити — вона править за прилавок. Така крамниця є в кожному без виїмку домі, бо всюди чим-небудь торгують.

Це все передня частина будинку. Друга називається стодолею, а в дійсності — це величезний сарай з ворітьми навпроти в'їздних воріт. А в тім сараї — чого тільки нема! Тут і дрова, тут і вози приїжджих людей, вздовж стін ясла для скотини, тут же стоїть і хазяйська скотина, тут же кури, гуси. Сюди ж викидається сміття, виливаються помий,

бо на вулицю далеко нести. Серед липкого бруду й калюж хрюкають свині.

По вулиці вздовж усього будинку йде призьба. Тут цілий день сидить господар, чекаючи приїжджих. Над призьбою широке піддашся. Воно боронить господаря літом від дощу, а зимою від снігу, отже, дозволяє йому трудитися цілий рік в усяку погоду.

Коли наші подорожні в'їхали до ринку, їх оглушив джеркіт, що висів у повітрі й наповнив просторінь, мов бджоляче гудіння. З усіх боків устремилося до них торгове і всяке інше населення, але, переконавшись, що поживитися тут нічим, одразу відхлинуло назад. Денисенко покрутив головою.

— Воістину: умножу племя твоє, аки пісок морський.

Переночували наші в одному з таких заїжджих домів. Тарас відвик уже від паразитів і довго не міг заснути — щось кусало.

Роздумував про Яся: який то він тепер. Знав його, як поповича, але між ними тоді була занадто велика дистанція. А тепер? Якось не було в Тараса свідомості свого наймитівства, й він сподівався побачити в Ясеві товариша. Як тільки вздрить Ясь Тараса, непременно крикне:

• О! Здоров, Тарасе! Так це ти тепер у нас служиш?

— Та у вас же.

— От і добре! Будемо разом книжки читати.

Сядуть і поїдуть. Ясь буде оповідати, які там у них порядки у школі, які науки проходять. Це ж тобі не Кирилівка, а Богуслав!

Ранком поїхали до школи. Двір величенький. Якийсь чоловік іде. Денисенко з достоїнством гречно питає:

— А будьте добрі, чи не можете сказати, де тут кирилівський панич?

А кирилівський панич вже летить скільки духу!

— Ось, ось я!.. Ось!..

Він і йому подібні не сплять уже з самого світанку. Кожне виглядає, чи не покажеться знайома subaqua1.

— Це ви, дядьку? (А як звуть — забув).

— Та я ж... Здоров, Ясю! Оце тобі й письмо. А поїдеш додому з Тарасом, бо мені далі треба їхати.

Ясь поглянув на Тараса. Побачив кожух, шапку свою.

— А ти хіба у нас служиш?

Це були ті самі слова, які надумав собі й Тарас, але всю музику, кажуть, робить тон. Той тон був особливий, а музика звучала: я ж таки панич, а ти наймит.

Тараса це різнуло, й він заховався у свою візницьку повагу. Хоч ти й панич, а коней не тобі довірили, а мені!

Та все ж у дорозі хлопці розговорилися. Тарас цікавився бурсацьким життям. Ясь охоче розповідав. Він, як синок небідних родичів, жив не в бурсі, а "на квартирі", трохи в кращих умовах — і це наповняло його (і його товаришів "квартирників") гордістю. Ясь великоносився і одзивався про бурсацьке життя з презирством.

У нас хіба ж такий обід? У них борщ та каша, борщ та каша. А в каші більше

мишачого, ніж крупів. М'ясо дають зрідка та й то таке, що на базарі вже ніхто не хоче його брати. А в нас! — і йшов перелік, що міг би їсти кватерник, хоч не завжди це було те, що він їв у дійсності.

Тараса менше цікавило, що їдять — він усе допитувався, яка там наука. Але, власне, про науку Ясь мало міг сказати, бо відносився до неї із справжнім бурсацьким презирством.

— Та ну її к чорту ту науку. Вчиш-вчиш... — і Ясь безнадійно махнув рукою. Все одно, мовляв, усього не вивчиш.

— А він розкриє книжку: "Ану кажи — "из соблюденных в церкві!" От і думай, де воно?

— А як ви вчите уроки? Самі, чи хто показує?

— Який там чорт показує? Оце вивчиш та до товариша: "Ану зарви мене". Ну, він і зарива.

— Як "зарива?"..

— Ото дурний!.. Та так же й зарива. Кади — "із соблюденных в церкві"! Як зможеш паляти далі — бсії, а не зможеш пезсії. Ну, та в мене завжди 8ск, —хвастонув Ясьо.

— Невже завжди знаєш?

— Ну-у! Таке скаже! Хіба можна все знати? Просто принесу хліба та сала аудитору — от він і ставить 8ск.

Тарас переконався, що й у Богуславі такий же порядок... Мабуть, і по цілім світі.

— А вчителі у вас б'ються?

— Ого! Ще й як!.. Теодорович, так той б'є кістляшками. А щоб не боліло самому, заливає воском. Віск затвердне, то так боляче! Ну, та й ми ж йому! — і Ясь розреготався.

— А що ви йому? А що?..

— Та він же товстий дуже, оцей Теодорович. Як прийде, то так і шльопне у крісло. А ми раз і вправили йому голку. Ех, як підскочить!

Ясь щиро реготався, як щиро, мабуть, сміялася і уся бурсацька громада, поки не заплатила слізьми.

— А то ще товщий є! Мадаревич! Ну, той не б'ється. Він як приходить, так ми йому насамперед співаємо стихіру "Од восток сонця на запад". А потім по пузі його гладимо, а він лю-убить! Як кіт очі жмурить. "Ох і пузо ж у вас, отче!.. От якби мені таке!" А він ра-адий!.. Сміється.

Все ж багато цікавого довідався Тарас із життя містечкової бурси. Так, наприклад, існувала там цілком невідома Тарасові традиція дня "розпуску". Оказується, що в цей день бурсак має право робити майже все, що йому угодно — і не підлягає карі. Навіть коли виб'є вікно.

— Я аж три вікна на розпуск вибив! — хвалився Ясьо і гордо поглядав на Тараса.

Особливо в цей день тріпотіли донощики начальницькі, ябедники. Вже зарані такий чув не раз:

— Ну, підожди ж ти! Я тобі на розпуск покажу.

І в день розпуску всіх таких бурса була. А скаржитися — річ безнадійна: в день розпуску начальство жадної скарги не прийме.

Додому доїхали благополучно. Матушка стояла на ганку: вона, мабуть, із самого ранку там виглядала. Притуливши долонею очі, дивилася на дорогу. Побачивши сани, як двадцятиліток, збігла зі сходів і кинулася назустріч.

— Ясюню!.. Голубчику!.., крикнула, вдала в сани і обіймала там купу баранячих шкір, повстей, ряден, під якими там десь глибоко було те, що вона називала Ясем.

І зажив Ясьо дома, як вареник у маслі. їв, пив, спав, витівки всякі витівав. Часом Явдошку вже припірав де у темному кутку та хапав за пазуху. Явдошка пищала, але потихеньку.

Матушка не мала більше й клопіту, як годувати сина.

— Оце тільки й його, що в батька-матері виспитьсся та наїстьсся. Бо як піде до семінарі! — о-о-ой, рятуй мою душу!.. Ох, ця семінарія!.. Як здумаю про неї, так аж у кістках мені похолоне.

-1 чого б воно холонуло? — вставляє отець Григорій. — Що ж він там один буде, чи як? Усім однаково. Чи, може, б ти хотіла неуком його zostавити? Про мене не посилай — не то до семінарії, а й до школи. Віддамо у підпасичі.

— Та я не про те... а що там же б'ють...

— Ну так що? Без того не можна. Били й нас колись, а отже люди вийшли й шматок хліба їмо. Ти от краще скажи, чи будемо ми на третій день кого кликати, чині?

Третій день Різдва — то був день прийняття у Кошиців. І це було так же неодмінно, як і саме Різдво. Отже, якщо запитував отець Григорій, чи будемо кого кликати, то це тільки так: і він, і матушка знали, що будуть. Як-не-як, а живеш між людьми, треба і у них бувати, й до себе вряди-годи кого закликати.

1

слово семінарської творчості: sub — під, aqua — вода, subaqua — підвода.

XXI

Готування до празника почалося заздалегідь. Властиво кажучи, воно розпочиналося зараз же після відбуття попереднього празника. Привозилася риба — це ж треба підсушити, на празник здасться; коптилося м'ясо — з розрахунком на празник; передвоювалася горілка, наливалася наливка — все з тою ж думкою.

І чим ближче до празників, суєта ставала більшою. Матушка не знала спокою ні вдень, ні вночі. На кухні в неї вже й помічниця об'явилася, і та з ніг збивається. Про Тараса й говорити нічого — він зовсім затурканий. Навіть батюшка вносить свою долю, хоч і дуже скромну, в домашню суєту.

От Хаїм приносить замовлене барильце горілки. Але править нечувану ціну — вісім копійок кварта.

— Чи ти не здурів, Хаїме? Та що ти говориш? Та я й родився, й хрестився, а такої ціни не чув?

— Ну, не чули, так що я на те пораджу, а тільки ви самі знаєте, як тепер усе дороге. Ми платимо панові за оренду ви знаєте скільки? Дай, Боже, вам стільки грошей мати,

скільки ми панові платимо оренди.

Отець Григорій торгується, як мужик, але Хаїм видержаний продавець і не уступить нічого. Не уступає й на пиві — п'ятнадцять копійок за двійне відро бере! Меду вареного взяв отець Григорій. Хаїм пропонує ще й вина "для дам", але отець Григорій і руками замотав.

— Зроду у нас того не водилося, щоб вино пити. Це якби я своїх гостей вином почав напувати — сказали б, що я перший багач на всю округу.

— А хіба це погано?

— Ні, не хочу. У нас є наливка: і слив'яна, і вишнівка, і тернівка. Це краще всякого вина. Я й сам у ній смаку не добираю. По-моєму гарна наливка куди краще.

Наближається, наближається Різдво. В кімнатах уже поприбирано, повиношено все зайве, а натомість повношено лав та дзиглів. Свічок Тарас наготовив цілий оберемок. Аж дивно Тарасові: невже можна попалити стільки свічок?

Не дивлячись на холод, у кухні двері весь час одчинені. Матушка аж не в собі якась. Очіпок збився набік, волосся розпатлалося.

— Матушко! Ви б хоч волосся поправили, — мимоходом скаже отець Григорій. Матушка глибокодумно вислухає й відповідь:

— На таку пліпорцію сімнадцятеро яєць мало.

Тарас обхарює двір: підмітає, виносить сміття. І під повітками, і в стайні.

Гарненько прибери, Тарасе! Щоб хоч ті, що раніше приїдуть, могли поставити коней під прикриття.

— А хіба так багато народу приїде?

— А от побачиш! — самозадоволено каже отець Григорій.

Тарасові дуже цікаво зблизька подивитись, як то гуляють у попів. Свої, селянські, прийняття він знає. Бачив, як то робиться й у дяків — у Богорського. Тільки Тарасові не подобалося: сама п'янка, хвастощі, сороміцькі анекдотки — таке... Ану цікаво, як у попа.

От прийшов і третій день. Деякі гості приїхали вже на службу Божу та так і zostалися. З'їзд почався пополудні. Тарас навіть не сподівався побачити стільки народу. Де вони й помішатимуться у невеличких кімнатах!

Тараса приставлено було поки що до одежі. Роздягалися усі в маненькій прихожій, де стояв тапчанок і здоровенна скриня. От на той тапчанок та на скриню й складалася одежа.

Вперше бачить Тарас стільки попів. Та й до бісового ж їх батька! І де їх понабиралося стільки?

Священики старої дати — сиві, статечні, з волоссям аж геть за плечі, з довгими моїсеевими бородами. Їх матушки тихенькі, скромні, простенько, темненько одягнені.

Нові батюшки — молоді франтуваті ієреї, з волоссям а Гаг^е, тобто ледве до плечі, в шовкових рясах — замалим папироску до губ не всадять. І матушки їх бойкі, розбитні, модно вбрані й модно причесані.

Отець Григорій усіх вітає на порозі й кожному щось скаже привітне:

— Ану-ну покажіть ваших гімназисток! — каже до якогось огрядного батюшки.

Батюшка висуває вперед двох дівчаток. Вони бойко вітаються, кумедно присідають і розв'язно відповідають на запити.

Та Тараса дивує, що вони такі малі, а такі смілі. А он і великі дівки, а несмілі. Вугловаті, сором'язливі — все норовлять десь у куток сховатися. То вихованки епархіального училища.

Деякі з них, сміливіші, ходять, обнявшись, по невеличкій залі й півголосом щось про себе балакають, бажаючи за всяку ціну здаватися розв'язанішими. А матушки сидять попід стінами і в три ока стежать кожна за своїм добром, скося поглядаючи й на чуже добро. Почуття більш-менш як у баришника, що вивів коней на великий ярмарок.

Старші матушки в чорних тюлевих косинках або в кружевних фаншонах. Дивляться строго й мало говорять. Середня верства балакучіша. Одна з матушок оповідає, як її діти хворіли на кір.

— Ну так усі трійко покотом і полягли! Я й те, я й се — ну прямо голову стратила.

— Наші баби знаєте, що роблять? Треба уночі вибігти — (матушка знижує голос) —, голою... й набрати води з дев'ятох бродів. У тій воді купати дитину. Який би не був струпок — зійде!

— Е, так то ж не на кір! А на кір хіба ж можна купати дитину? Що ви, Бог з вами!

Придивляється Тарас і до парубків — киди!.. Не така зовсім поведенція. Насамперед, кидається в очі різниця між дійсними семінаристами й тими, що покінчали школи. А ті, що покінчали, діляться на таких, що пішли по духовній лінії і таких, що пішли — по вчительській чи ще по якійсь. Ці сміливо ходять, голосно сміються, новоспечені псаломщики тільки скося поглядають на свіженьких дівчаток, як на заборонений райський плід.

Затесався навіть студент один. Ну, цей так прямо, наче генерал, ходить.

Згодом почали з'їздитися кавалери з Вільшаної. Писарі які старші, вищенькі канцеляристи. Ці вже задаються — ваше високо-коко не перескочиш, як каже про таких отець Іван.

А де ж сам він, веселий жартівливий отець Іван? Щось не видно. Може, не прийде? Е, без нього невесело.

— Отче Григорію! А чого ж це вашого товариша нема? Може заболів?

Отець Григорій усміхається.

— Здоров — що йому діється? Прийде, не безпокойтесь.

А ось і він, отець Іван. Всі вітають його радісно, і кожна компанія хоче залучити його до себе. І куди він попадає, зараз же звідти чуються вибухи реготу. А іншим завидно.

Матушка його розповідає, як її оце тільки що отець Іван довів до сліз.

— Оце ж, серце, дивлюсь — одігся мій старий мовчки, вже й шапку бере та так ніби сам до себе: "Ну, так оце ж я йду вже до отця Григорія". Мене, голубоньки мо', так наче аж кольда кольнула. — "Та чого ж ти мене не подождеш? Разом же й підемо". — "А хіба й ти хочеш?" — і зирнув на мене. Я аж об поли руками вдарилася.

"А то як же? кажу. Ти ж сам говорив, що просили!" "Та воно просить то просили, та

тільки мене. А об тобі, собственно, розговору не було". — І бачу ж, що у вічі сміється, бісів піп, а досадно. — "Ну було б же, кажу, попереду казати. А тепер уже як собі хоч, а я піду. Хіба ж я ото дурно і шию обмивала, й волосся зачісувала, очіпка брала?" А він здвигає плечима. — "Про мене... Ну тільки я б зроду віку непроханий не пішов" — А я вже тоді й думаю собі — а що як справді? Ну з якими ж його очима йти до людей непроханою? Та в сльози!.. А він тоді бачить, що непереливки. "Тю, дурна!.. Та я ж шуткую!

Матушка добродушно сміється. Сміються й інші матушки, бо це так схоже на отця Йвана. Коли він показується в кімнаті, матушки починають кричати:

— Отче Іване, до нас! До нас, отче Іване!..

— Чого там до вас? Хіба у вас отаке є? — обзивається хтось із мужського кутка й трусить у повітрі пляшкою.

— А в нас ось яке! — і матушки показують наливку.

— То бабське питво! Правда, отче Йване?

Отець Іван відповідає якимось дотепом або якоюсь пригодою із свого життя:

— Це вони закликають мене до себе, як колись Панасієнко мене закликав.

— Панасієнко? Ану розкажіть! Як він вас закликав? — просять усі, знаючи, що конче буде щось чудне.

Та як закликав? Був у церкві, а при виході й каже: "От їздите ви, каже, батюшко, усюда з молитвою, а до мене ніколи, бач, і не заглянете". — "Та коли ж до тебе дуже вбік. І гора крута, колеса риплять". — "Та то нічого, каже, що риплять — можна підмазати". — "Ну, ладно, кажу. Набереш там пшениці мішечок коли". "Та як поскребемо по засіках, то, може, й знайдемо".

— О! Той знайде! — вставляє хтось із слухачів. — Тільки скупий дуже.

— Ну, отак ми погомоніли, а через деякий час довелося мені бути на похороні в тих сторонах. Дай, думаю, заїду. Звернули, деремося на гору. А він, сучий син — ох, прости, Господи, мою грішенну душу! — а він, Панасієнко б то побачив мою бричку та тільки шусть у двір! Ну, думаю собі, це ж він приготувитися побіг. Мо' руки в смолі чи ще там що...

Коли в'їзду в двір — ніхто не зустрічає. Зирк-зирк я на всі боки — де ж то хазяїн дівся? Дивлюся, під повіткою жлукто, а звідти виглядає кінчик бриля. Ах ти ж ідолянський сину, думаю! Пшениці тобі жалко стало?

Іду я в хату. Жінка в хаті. Драстуйте — драстуйте... — "А де ж сам" — Той — зна... ото ж був надворі... мо' де пішов?" — Ага! Ну, кажу, став яешню, а я піду пошукаю".

Вийшов я у двір та під повітку. Повалив жлукто та як покотю! А ви ж знаєте його хутір — прямо як на шпилі стоїть, кругом згористо. Як покотиться моє жлукто крутьком-крутьком, а я ще й ногою піддав! Аж торохтить! З одного боку ноги теліпаються, як крила у вітряка, а з другого голова. Бриль злетів ік нечистій матері та за жлуктом котиться! А цізенья було в дворі. Бачить щось жовте котиться — та за брилем!.. Жлукто торохкотить, собачка гавкає — картина, брат ти мой!

Слухачі регочуть, а отець Іван мовби й не він. Наче аж співчуває тому бідному

Панасієнку.

— Докотився він до самого низу! Та добре, що там ні каміння, ні води нема, а трава та ще й висока, то він як на перину скотивсь. А якби камінюка? Я вже й так стою ні живий, ні мертвий. Ой відірве, думаю, катовому синові голову ік лихій годині! Тоді хоч свою приставляй. Ні... Покаталося-покаталося жлукто то з горки, то на горку та й стало...

Вилазить мій Панасієнко. Іде до мене, накульгуючи. "Здрастуйте, батюшко... благословіть". Та я ж, думаю собі, вже поблагословив тебе добре...

Регіт довкола. І так всюди, де появиться отець Іван. Вже тільки він підходить — усім хочеться сміятись. Від самої цієї фігури віяло простотою, життєрадісністю й безпечалієм.

Явдошка, причепурена, вся в квітках та стрічках, у гарненькій плахотці розносить чай. Це новина на провінціальних священичих прийняттях, тому до нього відносяться по-українськи: роблять вигляд, що немає тут нічого дивного, що ми до цього давно звикли, а скося поглядають на сусідів — як же його у біса п'ють?

Отець Іван хапнув і скривився.

— Ух! Та й міцна ж!..

— Та то не горілка, отче!

— А що ж воно таке?

— То чай, заморське питво!

— Дивись ти! А я думав горілка.

Любителі карт уже грають: мужчини у стуколку, матушки в ералаш. Але таких мало. Більшість сидять, розмовляють. Це ж рідка нагода — зійтися з людьми та побалакати.

Бувші однокашники згадують минулі дні, семінарську молодість. Хоч і 'невесела вона була часом, а все ж молодість.

— Тепер, чую, вилки подають за обідом. А в наші часи вилок не було. Ніж давався один на чотири душі. І чашка з борщем одна на чотирьох, і їли прямо з чашки, в тарілки не наливали, як тепер.

— А як у вас борщу давали? Вволю?..

— О! У нас скільки влізе! Виїмо миску — просимо причинити. Іде хто-небудь до бухвету. А бухвет — це закапелок коло столової. Бочка там стоїть і в ній борщ. І завжди там мокро від борщу, а дух такий стоїть, що не продихнеш!

— Виїли борщ — бере хто ножика й крає отой нещасний шматочок м'яса у борщі. Та крає дрібне-сенько! Сіллю посипле й ставить насередину. Встигнеш — три шматочки піймаєш, встигнеш — чотири, як хто вміє.

— Відійшло м'ясо — висувається насередину каша. Каші вже скупенько — як для слабого. Салом полита скупе-енько!.. Та й сало те застигло. Починаємо усі місити кашу ложками. А в каші вугілля. І сьогодні вугілля, й завтра. Що таке? В чім діло?.. Давай ми дошукуватись. Аж воно просто: кухар одним і тим же ожугом мішав і кашу в казанку, й вогонь у печі.

— Оце й обід увесь. Ти вигадуєш-вигадуєш, щоб хоч шматочок хліба залишити на підвечірок, бо їсти ж захочеться, а до вечірї до-овго!.. Ой до-овго ж!..

— Та тобі що? — вмішується сусіда. — Ти ж майстер був! Він знає, — оповідач звертається до всіх, — він так хапав галушки, що за ним ніхто, було, не поспіє!

А ти шкварки ловив хіба гірше? Як подадуть кашу із шкварками, то візьмеш чи не візьмеш ложку, а він уже шкварки похапав!..

Сміються товариші. Тепер смішно, а колись і до чубації діло доходило.

— Оцей нашої біди не знав. Кватерник був, сякий такий.

— А ви думаєте, як кватерник то що? І ми так само не доїдали.

— Ну, так та не так. Та й чистіше. Чи таки на десять-п'ятнадцять душ зварити страву, чи на двісті. Наїдяться бісові кватерники та ще й піддражнюють: ви, кажуть, яко син блудящий, годується "от рожец, яже ядяху свінія".

— А не ви хіба нам приспівували взамін:

Кватерники з мервами —З'їли суку з червами!

Сміються попи. Весело згадати й біду молоду. Або оті дні, коли наступають свята й кожне сподівається, що от-от можна буде поїхати додому.

— Вже заздалегідь не раз верстов і п'ять пробіжиш по тій дорозі, де буде домашня підвода їхати. Хоч подивишся, куди шлях до рідного села... А в день розпуску!.. Ворота тільки рип-рип — їдуть селянські вози!.. А нашого нема!.. Ой, Бо-оже ж мій!.. Вже й обід, а нашого нема! Вже й вечір, а його нема!.. Господи... Та що ж це трапилося? Тут і сльози, тут і одчай — тут і чого хочеш!..

Весь двір семінарський заставлений рядами селянських возів. Коні хрумають: чиї обрік в опалках, сіно, а чиї й просто згонини. Бігаєш між тими возами, придивляєшся — нема! Якби приїхала, то й спав би оце на возі, а тут нема...

-1 не спиш, було, цілу ніч. Аж удосвіта ри-ип ворота. Наш титар!

— Ой дядечку! Чого ж ви вчора не приїхали?

— Та то другий розговор, а от як у вас усе готово, то сідайте, та й їдьмо.

— Еге! Добре було вам, паничам, що за вами батьки субакви посилали. А як моя мати прийшла зі мною за триста верстов та впала в ноги смотрителю, просячи, щоб не дуже обіжав, та й пішла. А я залився. Та нема ні титарів, ні підвод. Та як подивишся, що до других вози приїздить, а хлопці раді, веселі, сідають — "прощай" кричать, а ти залишаєшся в тій же проклятій бурсі, з тими ж клопами й з тою ж кашою! Ех, гірко тоді на душі!.. Думаєш собі: та чим же я гірший від тих паничків, що їм усе, а мені нічого!..

— Хіба ти один такий був? І ми, брат, не знали підвод, а міряли дорогу власними ногами. Оце як надходять свята — не доїдаєш уже хліба. Що й так скупко, а ти ще уриваєш, щоб сухарів насушити. А як прийшли свята, палицю яку кращеньку виріжеш — і гайда!

Весело! Чуєш себе, як птиця, що вирвалася на свободу! Ідемо великим гуртом, бо нас багато піхотинців. Зараз музика вперед — як дьорнуть марша хто на чім подав! Хто співає, хто танцює, хто так просто кричить. От кричить собі та й годі!..

Та були не тільки самі добрі спомини. Дехто згадував семінарію не зовсім охоче. Це

особливо новіші священники.

— Страва для жолудка була погана, але страва для розуму, на мій погляд, іще гірша. Що ми виносили з семінарії? Нічого!.. Скільки часу ми тратили на саме дурацьке переписування лекцій, на зубрячку!..

— Я би сказав, — додає другий, — і це ще не яке зло. А от що виховували нас погано — от!.. Грубо, дико!.. Для учителя ти був "червь, а не человек". Наш архімандрит до нас інакше й не звертався, як "і-і-і ты скаті-іна!" Хіба ж диво, що ми на таких учителів дивилися з-під лоба, не довіряли їм, вважали за найвищий подвиг як-небудь насолити учителеві? І чим гіршою була пакость — тим радісніше на душі у семінариста. А начальство — поощряє шпійонство, доносителство, б'є немилосердно, не зупиняється навіть перед муками... Ясно, що така школа могла виховувати тільки грубих, жорстоких людей!..

— Ні! Незгоден я з вами, отче! — вміщується старий священник. — То все правда, що ви кажете, але я не сказав би, що школа до решти заглушувала в нас усе добре й гарне. Шкільні роки присипляли нас, але не вбивали. Десь глибоко в душі семінарист ховав іскру добра, вона тліла глибоко, і коли кінчалося навчання та іскра розгорялася і в наших душах прокидалася людина. А потім'ми ставали до роботи, женилися, робилися самі батьками — й де дівався той дикий бурсак?

Його не було! І всі наші діячі, всі духовні, що справді працювали для добра народу — хто вони? Це ті ж бувші бурсаки, а ми ж хилимо перед ними голови. Я скажу більше! Погана, дика була наша бурса, але вона випускала людей, які потім чесно і з посвятою несли труд свій. А тепер — і вилки дають, і б'ють менше, але не зустрічаємо ми хіба священників, що одягнеться по-франтовському, а на селянина, як на бидло, дивиться. "Мужік дурак! П'яниця і негодяй!" Сам він негодяй, прости Господи мою душу!..

Старий хвилювався. Видимо мав конкретні випадки подібного характеру.

Підіймалися суперечки. Були голоси за, були проти, але фактів недбальства й відчуженості сучасних молодих ієреїв від пастви було багато. Старі священники перемагали на цім пункті.

XXIII

Тарас стояв на порозі й спочатку не смів увійти до хати. Але все, що він чув і що бачив, було таке цікаве і незвичайне, що він посувався, посувався, аж опинився серед гостей. Слухав, як гомонять батюшки, дивився, як поводяться гості, спостерігав.

"У нас парубок як лясне дівку долонею по спині, а вона тільки вихилиться та зарегоче. А тут — он панночка упустила хусточку, так штук із п'ять парубків кинулося підіймати. Та все "ізвіняюсь" та "пардон".

— Отець Григорій підійшов до Тараса і півголосом сказав:

— Чого ти тут рота роззявив? Іди до свого діла!

Тарас сконфужено вийшов, але став таки на порозі. Молодь тиняється, мов зв'язана. Студентові хочеться бути "душой общества", але що він той же попович, то особливого нічого вигадати не може. Єпархіалки, мов дикі козочки, тримаються табунцем і стараються не вилазити наперед. Перезрілі діви бояться показати надмірну

розв'язність і тримають губки на шнурочку та й взагалі під ядучими поглядами і своїх, і чужих мамаш почувають себе, мов пришпилені булавкою козявки на колекційній дошці. Знають, що дома почнеться вп'ять одно: та ти така, та ти й сяка... та ти не вмієш хлопця до себе приманити... он ота — куди їм проти нас, а вийшла хоч за дякона, а вийшла... а доки ж ти сидітимеш на батьківській-материній шиї... І так день-у-день, день-у-день... Не до веселощів тут і не до забав, коли безнастанно гризе одна думка: та невже то навік?..

Отець Іван пробує розворушити молодь.

— І господи, як я подивлюсь на вас! Ну чого б ото мовчки вештатися по хаті? Та же можна або співать, або танцювать, або гадать.

— Де вже їм гадать! — обзивається бойка, хоч і немолода матушка. — Тепер щось і не в моді гадання. А от як, було, в наше врем'я, коли я ще дівувала, так і-і-і...

І вогники якісь блискають у пригаслих очах — мабуть, є що згадати при тих гаданнях...

— А під що ж танцювати? — обзивається хтось із молодих.

— Під що? А під язык! — і отець Іван починає триндикати.

Але під язык танцювати не довелось. Приїхав Штанько!.. Сам Штанько! Права рука пана Димовського. Великан на зріст, басило і людина весела. Він привіз із економії кларнетиста — так дід марш і до хати увійшов.

Здавалося Тарасові, що музика мусить оживити молодих людей. Пригадував, що робиться у корчмі, коли явиться музика. І крики, і тупіт, і не треба нікого припрохувати та затягати до танцю. А тут... чудні вони якісь, оті пани!.. Попритулялися до стін та й стовбичать. А дехто так і просто втік, стоять за спинами гравців у карти і безсмысленно дивляться.

Отець Іван підхопив якусь епархіалочку, вийшов на середину кімнати, закинув голову ввєрх, тупнув ногою і став у позицію. Публіка оживилася — цікаво ж подивитись, як піп танцюватиме.

— Та ба' — сказав отець Іван і мімічним рухом показав на свою рясу.

Усі розреготалися.

Кой-як зладилось дві пари до танців. Деякі панночки побігли до картяних столів закликати своїх братів, але помімо того якось не ладилось. Одне вміє одне, друге друге. Музикант знає, так танцюристи не знають, або навпаки. Особливо важко йшли легкі танці.

Тарас дивиться — і йому досадно. Ех, якби оце наш Денис тут був!.. Як вистрибнув би насередину, як пішов би вибивати, так хіба ж так? Він би їм показав, як танцюють!

Потім приходить в голову думка: "А ти чи міг би отак вискочити насередину та вдарити гопака?"

Ясно, що ніколи й незащо в світі.

"А загалом — чи вмієш ти танцювати?" — знову спитав сам себе і не міг дати точної відповіді.

Вийшов до передньої і там на якихось двох аршинах місця почав викидати коліна.

Музика з залі була непідходяща, тож підтпрунькував сам собі на губах і йшов то навприсядки, викидаючи ноги, які кожного разу билися то об скриню, то об топчан. То дрібно вибивав закаблуками, то вивертав ноги і, на диво, чув від усього того якусь радість.

Йому здавалося, що ось стоїть Оксана, а він, звинний на меткий підходить до неї й кличе у танець. Вона зрушується з місця, як горличка, пливе, дрібно перебираючи ніжками. А Тарас коло неї... а Тарас коло неї... І вужем зів'ється, і до стелі аж підстрибне!.. Гоцаца!.. Та все ближче... та все ближче...

...Аж ось гукнув гнівний голос о.Григорія:

— Чи ти не сказився часом? Дивіться на нього! Матушка голову зломила, його шукаючи, а він витанцьовує тут! Біжи скоріше до матушки.

XXIV

В залі молодь грає "в почту". На двох кінцях кімнати поміщаються кавалери й баришні, називаючися різними іменами населених пунктів. Посередині хати стоїть із зав'язаними очима цибатий семінарист, розчепірівши руки, мов вітряк. І от чути:

— Іде почта з Кирилівки у Париж!

"Кирилівка" і "Париж" біжать з двох сторін, щоб помінятися місцями. Бігти треба мимо отого "вітряка", а він їх ловить. Кого піймає — ставить на своє місце.

— Іде почта з Нью-Йорку до Звенигородки!

Отець Іван і тут вірний собі. Викликав старичка священика під тим предлогом, що його шукає отець Григорій, і пустив мимо "вітряка". Верзило

довший час не міг ніхто піймати і з криком:

— Ага! Попався! — схопив старого попа. Загальний сміх покрив усе, а отець Іван уже втік. Скінчили у "почту", почали у "ходячого сусіди". Парочка називає себе як там захоче. Підходять до вибраного:

— Кого ви хочете в сусіди — лопуха чи кропиву?

Або:

— Хто вам любіший — борщ чи кваша?

А той вибирає.

Отець Іван знов появився. Підговорив гарненьку молоденьку гімназисточку й підходять до студента:

— Будяк чи коноплиночка?

— Розуміється коноплиночка!

— Це я! — скромно заявляє отець Іван, піджимаючи губки, і стає під загальний регіт коло оторопілого студента.

І Тарас регоче собі у передній.

Явдошка обносить молодь солодощами: оріхами, яблуками, варенням. Коли проходить мимо Тараса, одно яблуко само впало й прямо Тарасові до ніг.

Молодь затіяла фанти. Стали в коло й кидають хустку, говорячи склад. Треба логічно закінчити склад і впіймати хустку. Хто скаже невдало або не піймає хустки, з того беруть фант.

~ Всюдисущий отець Іван уже тут. Помітивши, що фантів збирається мало і темпи їх збирання занадто повільні, вміщується й бере ініціативу в свої руки.

— Хіба це штука: скажуть тобі "со", а ти "рока", або "бака"? Ану дайте хусточку.

І енергійним рухом кидає її в лице якомусь гімназистові, приговорюючи:

— В однім селі дрова рубають, а в другім тріски летять — що це таке?

Гімназист витріщив очі й почервонів до коріння волос. Всі довкола

регочуть.

— Фант!.. Фант!..

— А що воно таке? Отче Іване — скажіть!..

— Це в однім селі дзвонять, а в другім чути, — бистро відповідає отець Іван.

Він уже витяг у себе хусточку, підхопив десь другу — третю й кидає то в

семінариста, то в єпархіалочку й сипле загадками.

— Як той святий звався, що за п'яту тримався? Не знаєш? Фант! Це Ісав, брат Іакова.

— Який праведний чоловік був сам собі і зятем, і тестем? Праведний Лот, бо був чоловіком власних доньок.

Дехто з матушок поморщився на таку загадку, але що ж — з пісні слова не викинеш.

— Коли Сус Христос стояв на одній нозі? Як сідав на осла.

— Хто це: родився — не христився, вмер — не спасся, а був богоносець? Та отой же самий осел!

— Що вище архирея? Його митра!

І в одну хвилину накидав повну шапку фантів. Потім почалося розігрування тих фантів. Один затискує в руці фант.

— Що цьому фанту хочете?

Сиплються пропозиції, але все звичайні, знайомі. Отець Іван і тут вигидає щонебудь нове.

— В однім куті поплакати, а в другім посміятися, в третім помолитися, а в четвертім — кричати, як на пуп!

Матушки невдоволені.

— Що ви, отче Іване, все коло молодих та коло молодих? Ви й до нас хоч трошечки!

Отець Іван іде й туди — і скоро з кутка матушок уже несеться розкотистий регіт.

Не любить отець Григорій свого колегу за його простоту та за його невміння шанувати свій сан, але в товаристві, мусить признати — незамінима людина. Вечори отець Григорія без отця Івана були б нудними, а, може, мало на них хто й приходив би.

Господиня вже очистила столову й клопочеться коло вечері. В залі тепер густо народу. Молодь грає в "пастора й пасторшу", в "цензуру", де так гарно можна вколоти кого треба; то в "шнурка", набиваючи руки — аж попухнуть, і нарешті в "гарнушка", що в нього, як каже отець Іван "іще Адамові дітки гралися". Отець Іван придумує інше.

— Ану, баришеньки, дзвоники тоненькі! І ви паничі, густі трубачі! А заспіваймо, лишень, якої колядочки, бо тепер же такі дні. Або й щедрівочки, бо й новий рід із

щедрівками своїми вже, як то кажуть, не на човні, а на бережечку. Давайте пославимо хазяїнам Христа. Бачите, вже й вечерея клеїться — треба ж її заробити.

Молодь радо відгукується, приєднується дехто із старших і миттю складається хор. За хвилину — вже донеслося урочисте:

Добрий вечір тобі,

Пане господарю!

Радуйся!

Ой радуйся, земле — Син божий Народився!..

Отець Іван диригує і вміє з випадкового складу зробити звучний хор. Скінчилася одна колядка — затягається друга.

Світ змислений Днесь народивсь,

Що Бог із неба К нам із'явивсь.

А там третя, четверта... Та одна другої краща. Старинні мелодії чарували й навівали якусь урочисту радість.

Дар днесь пребогатий Од небес прийде — Яко капля каплющая На землю зійде!..

Всі співають із захопленням. Обличчя серйозні та наче аж усі красиві стали. Здоровило Штанько гуде басом, даючи октаву на кінцівках. І коли та октава розкотиться низько, оксамитово рокочучи там десь на низах, всі очі наче аж просвітлюються і усмішка радості застигає на устах.

Отець Іван, як заправський регент, зупиняється на тонкощах виконання, любить чистими інтервалами й піддає жару на *crescendo*. А старі батюшки, що вже не можуть співати, то хоч такт одбивають рукою та іноді який змахне непрохану сльозу з очей.

Зупинилася матушка коло столу, зупинилися навіть картярі, а звуки, протяжливі, стрійні, зв'язані з далеким, забутим минулим, немов наближали те минуле до сьогоднішнього дня й радували.

Потім почалися духовні співи. Співали "Богом избранную мати діву отроковицю", співали "Горе грішнику мнє сущу".

А матушки зладили під шумок власний хор та як гримнули: "Та по тім боці Дунаю", а потім "Чорноморця", так куди тобі!

Отець Григорій постукав ножом у тарілку.

— Отці і братія! Оддаймо божіє Богові, а кесарево кесареві. Прошу сідати за стіл, а перед тим прошу проспівати молитву.

І затяг "Отче наш". Всі підхопили.

Потім прочитав "Ядят убозії і наситяться" і попросив найстарішого віком благословити "яствіє й питіє сіє".

Розмістилися, як уміли, за столами й почалася вечеря.

Отець Іван присунув до себе бочівочку шклян у наливкою і чаклує над нею.

— Ізиді з тебе, душе нечистий, і вселися сила божія і яві чудеса мирові.

І пішли чудеса! Ковбаси, свинина, поросятина, годовані гуси, качки, кури

— як мітлою змітались із столу. Перші хвилини ніхто й не говорив навіть — тільки чвакали.

Після вечері, щоб не одразу роз'їздитись, ще сиділи трохи — для честі. Кому далеко їхать, той мусить ночувати, отець Іван запрохує до себе, бо тут же буде тісно. Якийсь веселий батюшка кричить:

— До нього? Та зроду віку! І сам не поїду, й другому не посовітую!

— Чого ж то так, отче?

— Бо я знаю, який то бузувір! Минулого літа були ми у нього на каші. У садку кашу варили. Каша вийшла, так прямо куди тобі! Матушка не пожаліла

— курчат троє чи четверо вкинула. Жир так і плаває. Та пахне! А ми голодні, дожидаємо доки останній раз закипить. А він, гемонська душа, пішов до ставка, наловив пуголовок...

— Чого? Чого?..

— Та пуголовок! Жабенят отих, що саме пузо та хвіст. Повну заполу в рясі притаскав і всипав у кашу. Щоб навар, каже, був...

Усі регочуть. А після доброї вечері регочеться особливо смашно.

— Це ще нічого! — підхоплює другий з гостей. — А ото як колись ми зійшлися у нього — ще отець Кіндрат тоді був. Заходилися купатись у тім же ставку. Пороздягалися, гріємось на сонечку. А отець Кіндрат став над водою й скидає сорочку. Та тільки натяг на голову й рукава до половини зняв, а ця сатана підскочила та як не штовхне отця Кіндрата в воду!

— Ми в регіт! Коли бачимо — не до реготу діло. Сорочка намокла, заплуталася, рукава звисли до половини, обіпертися ніяк, а воно грузько. Що встане — то впаде, що встане — то впаде наш отець Кіндрат.

— Кой-як, кой-як став на ноги, сорочку з себе зірвав. Та як вискочить на берег! Та за сокиру!.. Та за ним (показує на отця Івана, а отець Іван стоїть, наче не про нього річ).

— А цей бачить таке діло, та ходу! А о.Кіндрат за ним! Цей на вулицю, а отець Кіндрат за ним!.. Цей кругом церкви — а отець Кіндрат за ним!.. Той не дожене, а цей не втече. А люди дивляться, що воно два попи довгогриві голяка бігають кругом церкви! Чи не показалися з жиру!..

Картина справді гомерична, то ж усі реготали, аж у животах почало колоти.

А серед матушок теж регіт: дружина отця Йвана оповідає, як вона набралася сорому не через кого, як знов же таки через того самого отця Івана.

— Помінився він нашому Хвилатові нові штани купити. Та все якось не виходить. А Хвилат — він же завжди як що, то до мене. "Со це, матуско, отой нас придуркуватий? Обіцяв стани мені дати й не дає. А ці всі зовсім подралися у ходу", — й показує де саме подралися.

— Так от на празник запросили ми раз гостей. Виносить отець Іван Хвилатові штани й каже: "Ось, каже, тобі штани, як приїдуть гості то надінеш".

-1 що ж би ви думали! Ну кортить же цього чоловіка що-небудь устругнути! Як не вдере яку штуку, то й хліба не з'їсть. Дає Хвилатові штани, а одну халошу взяв і вивернув. Кинувся той надівати — не виходить. Одну ногу всуне —другої нікуди; він

перемінить-уп'ять не виходить!.. Морочився, морочився —тоді вп'ять до мене. Пішов до кухні — мене немає. Він тоді в горниці.

— Матуско! А со це дурень нас цортів за стани мені дав, со їх і надіти ніяк? і показує штани. А гостей же повно!.. І отець благочинний, і з містечка батюшки!..

— А сам?.. А сам?.. — задихаючися від реготу перепитує якась матушка.

— Та у сорочці ж!.. У сорочці ж самій, у тім то й діло!.. Та ще й сорочка коротка!..

Ходором хата ходить од реготу!

Хто недалеко живе, збирається додому. Прощаються. Матушка вговорює: Та куди там додому? Вже світатиме скоро. То ж недурно кажуть, що Варвара ночі ввірвала, а дня приточила.

Матушка всіх просить zostаватися підночувати, але застаються тільки ті, хто далеко живе, та ще ті, хто ніяк не скінчить у карт грати. Матушка тупочеться, розпреділяє, щоб усім було добре. Це ж не те, що літом і в клуні, і на току в соломці, або прямо у садку.

Нарешті всі розпреділені, повлаштовані, а вже й до ранку недалеко. Пішов і Тарас спати. Ворочався довго. Цікаво було сьогодні. Подобалося те, що не було лайки, п'яних вигуків, грубих рухів.

Думалося — і як воно у всіх по-інакшому. А у великих панів, мабуть, іще по-інакшому празникують. А у чужих сторонах іще по-інакшому... І як воно все на світі так устроєно!..

XXV

Сподівання, що Ясь привезе яких особливих книжок не справдилося. Ясь не привіз не тільки особливих, а жодних. І взагалі не справив на Тараса вражіння особливо вченої людини. Тарас думав, що бурсак із Богуслава — то вже прямо кладезь науки, а воно показалося, що Тарас навіть де в чому міг заганяти бурсака на слизьке.

Проте Ясь скоро поїхав назад до школи, і життя в попівському домі потекло далі своєю тихою спокійною рікою.

Тарас ізнов почав тягати книжки з батющиної бібліотеки, але небагато находив для себе доживи. Історію вже перечитав кілька разів, а більше

підходящого нічого в бібліотеці не було. Часом візьме книжку, читає-читає, а воно як ото станок ткацький торохкотить.

"Чистая мафематика — се где разумная способность человека, отделяясь от всякой материи, занимается свободно вещами, внешним чувствам не подверженным, делает их возможными действительными, дает им различные виды и назначения. Такова мафематика. Но она лишает прочих полезных познаний, требуя непрерывных упражнений в ней или в ее остротах, часто бесполезных, но которые привыкли называть мафематическими чудесами. Мафематиков положение воистину страшно: они не могут примечать как время, шумя на быстрых крыльях, похищает у них половину дня или половину ночи..."

Коли Тарас прочитав цю фразу, у нього попросту замакітрилося в голові. Не те, щоб

він ніколи не натрапляв на речі, яких не розумів. Траплялося та ще й часто. У самій "Псалтирі" — скільки хочеш. "Онагр" скажім — що воно? Або "источьници безьдны сугоу непричастьни?" Цього вже ніхто не розбере.

І все ж від того в голові не крутиться. А тут... Вже перше слово: "чистая мафематика". А хіба буває ще брудна?... "Разумная способность человека" —отже буває й нерозумна... "Отделяясь от материи" — якої матерії? Сукно, полотно... "внешнім чувствам неподверженным"... Яким це "внешнім"? А які ще бувають "делает их возможными"... Кого це? "Дает различные виды"... Які види? Ударив по виду, кажуть... "и назначенія"... Що це? Овець значать —вухо надрізають...

І голова пішла завертом. А тут іще отець Григорій наскочив.

— Ти знов у моїх речах риєшся?

— Я тільки книжку...

— Сьогодні книжку, а завтра й гроші потягнеш! Щоб ти не смів і близько до моєї кімнати підходити — чув? Ич — франт! Пшов!..

Отець Григорій приїхав з економії вигравши, був у доброму настрої й тому так лагідно обійшовся з Тарасом. Але Тарас сприйняв це цілком по-інакшому.

Насамперед, йому було соромно, що його піймали вдруге на гарячому вчинку. Він тепер підріс і якось перестав відноситися до того по-хлоп'ячому. А потім — його дуже образило слово "франт".

Він не знав, що воно означає і, власне, тому відчув образу. І дивна річ! Стільки образ, стільки несправедливостей зазнавав на своєму віку, але якось... скоро забував їх. Всі образи від Совгиря давно вивітрилися у нього з голови й він згадував Совгиря тільки із вдячністю. Не чув зараз ненависті ні до мачухи, ні до дядька Павла, ні навіть до Богорського, не кажучи вже про брата Микиту. До всіх них відносився із всепрощенням вже навіть тепер, і от тільки о.Григорія довго не міг забути із його отим неврозумілим словом "франт". Вже перестав бути селянським хлопцем і попівським наймитом, вже вкусив від древа пізнання добра і зла і знав вже ціну і людській ласці, і людській ненависті, а отця Григорія все пам'ятав. І не бив отець Григорій Тараса ніколи і не лаяв паскудно, але як тільки пам'ять на незримих крилах своїх приносила перед очі суху постать отця Кошиця, тонкі безкровні уста — з них чулося оте незрозуміле "франт", що гарячим залізом впеклося на дошках пам'яті й не стерлося ніколи.

Загалом же жилося Тарасові у отця Григорія непогано. Він заспокоївся, нервова система прийшла до порядку. Впору їв, впору спав у теплому, був одягнений чисто — вже й натяку не було на яких паразитів, бо матушка того не любила. І все ж чогось бракує Тарасові, а чого — і сам не знає.

Безконечний і вічний ланцюг домашньої роботи, скука бездіяльних вечорів і свят, бо кімната з книжками була тепер недоступною Тарасові. І в батьковій хаті були зимові вечори, але не було скуки. Бо там усі були одно, а тут нарізно. І на тлі цієї скуки всяка найменша подія викликала зацікавленість, а всяка дрібниця здавалася подією.

От закликав батюшка кравця яврея Левка. В ті часи не було звичаю давати матерію кравцеві, щоб він шив дома, а брали самого кравця — щоб легше було стежити, аби не

крав. А вони все одно умудрялися, пришиваючи собі до підкладки або навіть до сорочки цілі шматки матерії.

Оцей Левко був балакун великий і брехун. Іноді, було, так забрешеться, що й сам не знає, як вилізти. Особливо як почне оповідати свої пригоди. Де він тільки не бував і чого тільки не бачив! І людей бачив чорних і жовтих, і безголових, і птиць бачив, що людською мовою говорять. Дуже любив про війну розповідати. І все, було, у нього хтось із кимсь воюється, найбільше білий цар із чорним царем.

Він знає і як чорта з горілки вигнати і казок без числа: про жонатого сатану, про салдата, що нічого не боявся і т.д. Тому там, де є діти, вони й не відходять від Левка. Та і в отця Кошиця були раді Левкові й слухали охотно, хоч батюшка й іронізував трохи з усіх отих дивних Левкових пригод.

Піде Левко — і знов одноманітно, знов скучно, аж поки ще хто-небудь явиться.

Приїздили часом священники. То так провідати, то підночувати по дорозі. В горницях нетоплено, то гостя приймають у кухні, й Тарасові повна нагода наслухатися всякої всячини. Бували й цікаві розмови, бували й нецікаві.

Багато нарікали попи на свого благочинного. З їх оповідань виходило, що то таки справді якась особлива постать. З людьми поводитьсь, як звір. Кличуть його до хворого, щоб висповідати, а він:

— Іще твого хворого чорт не візьме, а мені зараз ніколі.

Породілля прийде на сороковий день на молитву. Грошей нема. То благочинний радить:

— Іди до жида, може, він тобі дасть молитву без грошей, а я не дам.

В однієї баби вмерла дитина, поховати нічим, а отець благочинний без грошей не йде. Баба питає:

— А що ж мені з дитиною робити?

— А що хочеш, те й роби! Хоч собакам викинь, а без грошей я ховати не хочу...

Тараса не дивувало таке відношення: як селянин, він знав, що у попа очі завидющі, руки загребущі. Але він думав, що ті властивості попівство проявляє тільки відносно мужика, а от показувалося, що і з своїм братом вони не кращі.

— Я як промовувався, так от уже все готове. І "заручное прошеніє" у мене, але правильність його має ствердити благочинний. Іду я до нього, кажу — так і так, маю одобреніє від прихожан... А він і договорити мені не дав:

— Десять рублів.

— Я й так, я й так — куди там! І говорити не хоче! Тільки й виторгував я у нього рубля — помінилися за дев'ять. Чотири я там же йому дав, карбованця —срібного на ярмарку, у Вільшаній, карбованця братові його дав, коли прийшов брати презентальні бумажки, а три ще залишилося. Та як зустрілися ми раз у Зеленій Діброві, як напосів на мене — давай та й давай!..

— Та де ж я вам візьму, як у мене нема?

— Де хоч бери, це не моє діло.

Батюшки обурюються. І в їх устах чує Тарас дивні слова:

— Хіба він один такий! Вони всі такі. Он як стало мені треба метрики, пішов я в "Духовне правління". Зробили мені там виписку, іду я до протоієрея на підпис. А він мені зразу:

— А заплатив ти за труд у канцелярії?

— Я ще, кажу, нічого не дістав, то й не мав за що платити.

— Ну як там хоч, а мені маєш заплатити. Це діло коштує три рублі.

— Немає в мене трьох рублів, а є тільки три злотих.

— Ну так і йди проч, дурак.

— Узяло мене зло, та й сам уже не знаю, як я виговорив:

— Це ви вже, кажу, отець протоієрей, напрасно... Я й від свого архіпастиря такої грубості не чув.

— Як затупотить він на мене нотами! Як закричить! Так я й пішов ні з чим.

Батюшки обурюються. Батюшки кажуть, що "вони всі такі", а Тарасові дивно. Хто це "вони"? А ви всі хіба не такі самі? Вже самого отця Григорія взять. Та він же ж нічого не пропустить! Що б не побачив у селянина — зараз собі просить.

— Он бач скільки у тебе вівса! От і дав би батюшці для коней. Для кого я коней держу, як не для вас? А ви мішечка вівса жалуете?

-Побачить у баби прядиво — і до баби пристане.

— А ти б, молодице, й матушці дала б трошки прядива. От би воно за твою душечку й пішло б.

І отак з усього й з усіх. Родиться чоловік — попові дохід, хреститься — дохід, причащається — дохід, жениться — дохід, заболіє — дохід, помре — дохід. Усе життя йде подові на користь!

У кого є бджоли, той за вінчання чи там за похорон тягне батюшці вулик або два. У кого вівці, приводить вівцю чи там барана, а то й телицю. Коваль обіцяє на весну полагодити борони та окувати новим залізом воза. Плотник "презентує" кілька грабель та люшень. Колесник — пару коліс, ткач — полотна. І так без кінця.

Молода прийшла на весілля просити — несе шишки, а матушці поміняється напярсти кілька починків, а молодий два-три дні помолотити. Баба за молитвою прийшла для рожденного — паляниця, курка й пляшка горілки. А один випадок так обурив Тараса до глибини душі.

Прийшла удова й просить отця Григорія, щоб повінчав її сина із засватаною дівчиною. Але чомусь одразу зачинає з рясних сліз. І отець Григорій теж чомусь одразу починає сердитися.

— Ні, ні, ні!.. І не проси!.. Не повінчаю!.. Я тобі раз уже сказав — і годі. І не ходи, і не проси.

Баба аж заходиться від плачу, а отець Григорій жене її з хати. Вже й матушка почала вступатися.

— Але ж бо, господинку... Вони люди бідні, втрапилися...

Матушко! — одрізав отець Григорій. — Я в ваші діла не мішаюся, не мішайтеся і ви в мої. Як я ту дівку кликав до себе на службу, так не захотіла!

І батько і мати згодилися, а вона — не піду та й не піду! Отак вони усі! Заміж — аж наввипередки, а до мене на службу не хочуть. Треба ж хоч одну провчити!

Треба, щоб вони тямили, хто я такий у Кирилівці!

Гидко стало від того Тарасові. От так ієрей!.. Бувало Кошиці виберуться в гості до отця Лободи, священника зеленодобрівського. Тоді Тарас упорає попову кобилу, а сам іде до сестри. Але сидить у неї здебільшого мовчки. Зате вже Катря не вмовкає й на хвилинку.

— Ну, як тобі живеться у батюшки? Нічого?

Тарас красномовно здвигає плечима. Це має означати: от живеться, як живеться.

— Платять вони тобі що чи так?

Тарас кивне вверх головою: ото, мовляв, скажеш...

— Не платять нічого? Ну, що ж... ти ще хлопець. Тебе ж треба не тільки прогудувати, а й одягнути. Он ба' який ти тепер! Не те що приходив до мене обдрипаний та вошивий — пам'ятаєш?

Пам'ятати Тарас пам'ятає, але йому неприємно, що Катря на тому зупиняється. А вона, як навмисне.

— Пам'ятаєш, як ото ти тоді прийшов до нас? Я собі пораюся й не туди. Коли глянула на лаву — матінко пречиста!.. Що воно сидить? Зразу й не пізнала. До тебе, а ти мовчиш. І чого ти все мовчиш, Тарасе?

Тарас знизує плечима. Це має означати — я не мовчу, а так... нема про що говорити.

— Чудний ти таки хлопець, їй-богу... І нічого в світі у нього не допитаєшся!.. Я вже й так, я вже й так... Чи тебе бито, чи тебе прогнато, чи чого ти такий мокрий та обтьопаний?.. ГА скажи таки, Тарасе, чи ти ходиш коли дорогами, а чи тільки манівцями? Коли ти ото до нас прийшов, як ти йшов?

Усмішка освітила Тарасове лице.

— Я ж жив три дні у лісі... А звідти, як ото став дощ, пішов лісом, потім ріллею, та через Гарбузів яр, та через левади, та могилками...

Катря сплеснула руками.

— Матінко! Та чого ж тебе носило такими світами? То ж то й прийшов ти такий! Та впав грудочкою та й заснув. А я як заглянула в голову, а там — як у свинячому стегні!.. Ой ли-ишечко.

І ото говорить, говорить... Порається і говорить, говорить/А Тарасові гарно слухати. Навіть не зміст, а просто процес говорення. Якось лагодить і уколисує. Мов хто любий рукою ласкаво проводить по лиці.

Та й зміст. Не про воли та корови, й не про підсліпуватого Хведька, що побився із жінкою на цвинтарі, а все про нього ж, про оцього самого хлопця, що його звать Тарасом.

— І чого воно так, Тарасе, що хто не погляне на тебе, так тільки головою хитає? Не сподіватися з нього, кажуть, чоловіка... І Антін мій теж. Не вистербає, каже... А я думаю, що ти ще... ну, як сказати?.. Ну, ще нічого... Он ба який ти тепер!.. Прямо хоч

куди молодець. А що вони тобі не платять, так ти ж іще хлопець, маломощний і до роботи до їхньої ще не привчився. Мо' на той рік і положать тобі що... А там, дивись, підростеш, — і більшенько дадуть.

А Тарасові байдуже. Не платять, ну й нехай не платять. А плататимуть, нехай платять.

— Я батюшку знаю. І матушку знаю. Вони гарні люди. Я так думаю, що по-нашому, по-хрестянському ділу ти, мабуть, ніде не знайшов би кращого приюту, як оце у батюшки. Не кожний і хазяйський син живе так, як оце тепер ти живеш.

Наше хрестянське життя яке? У грязі, у гною... А ти он ба' який зараз! І одежина чистенька, і на виду наче поправився. А що робити треба, так це де б ти не був, то все одно робити треба. Без цього не проживеш.

І торохтить, торохтить, торохтить... Коли вона така торохтюча стала? Дома наче не була така. У Тараса появляється навіть якась посмішка на устах — мов доросла людина слухає оце дитячого щебету.

Батюшка хазяїновиті. Мо' коли й нагрімають на тебе, так без того ж ніззя. А в мужика хіба б тобі лучче було? Овва! Тагм ти, брат, і налигача скоштував би й істика. Ні, таки добре ти зробив, Тарасе, що пішов до них жити. А вже матушка — і-і-і!.. На світі добра людина! У такої господині гарно й служити. А що вже за харчі, так жалуватися нічого. Правда ж?

А Тарас і не міг сказати чи правда чи ні, бо якось не застановлявся над тим, що він їсть.

— Роботи тяжкої тобі не дадуть, але ж бо й сидіти дурно не дозволять. Бо в них таки хазяйствечко слава Богу. А що жити у них гарно, так і я скажу, що гарно. Ні лайки ти в їх домі не почувеш, ні бійки, ні гульбища. Чисто, гарно, окуротно... А якби був у кого з мужиків — начувся б, і набачився. Та лаються, та б'ються, та псякуються — ой, Господи!.. Я, Бог милував, того не зазнала. Ми з Антоном он скільки вже прожили, а я й слова поганого від нього не чула. Ні, хвалить Бога, мені ще гарно випало...

Тарас устає з лави.

— Куди ж ти?

— "Кобилу піду напувати до Нечитайлового ставка.

— Підожди, я тобі хоч гостинця дам.

— Спасибі, — і піде. Як прийшов, так і пішов. Катря тільки плечима здвигне — чудний таки у неї брат.

XXVI

Прийшла весна. Роботи побільшало. І в полі, і в саду, і на вгороді.

Отець Григорій наймав людей зрідка й неохотно, хіба в самім крайнім випадку. Більше норовив використати всякі обіцянки.

— Семене! За тобою довжок там невеличкий.

— Знаю, знаю, батюшечко... Ну коли ж невправка!.. І своє ж стоїть.

Так, так... Значить, як попові, так можна й на Пантелिमона під ярину виорати?

— Та ні... чого ж там на Пантелемона... Я зберусь.

На літо приїхав Ясь. Це він уже скінчив бурсу й лагодиться до семінарії. Помочі з нього в хазяйстві ніякої. Один тільки раз отець Григорій попробував використати сина та й то невдало.

Сливи ранні уродили у отця Григорія. Жовтий марабель чи як там він їх називав. Любив отець Григорій садовину й звідусюди збирав добрі щепи.

Оці сливи вродили у отця Григорія вперше, ніхто їх тут не знав і отець Григорій надумав поторгувати.

— Пошлю їх до Шполи на базарь. Там їх із руками одірвуть. Таких же слив там зроду й не бачили.

Матушка не радила.

— Е, господинку... Я вам не совітую. Хрукта ніжна, дорога далека.

— Нічого! Соломки підмостимо!

І охота ото корчмарів шполянських годувати? Бог зародив уперше, це вважається на всякого долю. Що самі б покушали, а що добрим людям розіслали. Наші тато покійні то перший урожай з дерева повсігда людям роздавали. У них і молитва була така: роди, Боже, і на роботящого, і на проходящого, і на вкрадящого.

Але отець Григорій був зовсім іншої вдачі: на проходящого нацькував би собак, а вкрадящому поперебивав би ноги, може, навіть власноручно.

— Не хочете людям роздати, то хоч свиней погодуйте та собак — все ж хоч яка-небудь польза буде. А то так пропадуть.

Але отець Григорій на всі ці доводи відповів тим, що звелів лагодити воза. Хотів підтримати свій чоловічий авторитет.

Матушка замовкла й тільки запитала:

— А хто ж поїде? Самі?

— От іще що вигадала! Хіба мені це пасує? Ясь із Тарасом.

— Ото ще лучче!.. Та вони ж діти обоє!

— Да, да... Малюточки! Нехай Ясь привчається хазяїнувати. В семінарії хіба довго? Раз-два — й скінчив семінарію, пожалуйте на роботу. І як не будеш практичний, як не будеш уміти жити — у злиднях калататимеш вік, у злиднях і до гробу зійдеш.

Закликав Яся з Тарасом і прочитав їм цілу лекцію. І як їхати, і як продавати, на якого покупця звертати увагу, а на якого ні, скільки правити, скільки й як уступати і нарешті той мінімум, нижче якого ні в яким разі не спускатися.

Ясь радів поїздці. Йому імпонувало те, що от він буде торгуватися, брати гроші, давати здачу. А Тарас якось не почував особливої радості. Хіба тільки що от проїдешся, людей побачиш.

Звечора все наготовили, спакували; отець Григорій побудив серед ночі своїх фурманів. Поїхали.

Ранок був прекрасний. Пташки щебечуть. Люди дорогою йдуть, їдуть. І наші хлопці обоє веселі. Тарас надумав угостити Катрю сливами.

— Як будем їхати через Діброву (це до писаному село називалося "Зелена Діброва", а селяни просто називали "Діброва"), так я заскочу до сестри, трохи слив їй віднесу —

добре?

Ясь то й згодився, але чоловік, як то кажуть, стріляє, а пан біг кулі носить. Коли заїхали наші хлопці на Нечитайлову греблю, дошка в місточку провалилася й віз похилився на один бік. Та так невдало, що сливи посипалися у воду.

Воно то й неглибоко, курці до коліна, але грузота — ноги не витягнеш. І вийшла картина така.

Кобила стоїть, помахуючи своїм широким хвостом, сливи лежать янтарною купкою на дні ставка, наші хлопці стоять і безрадісно поглядають один на одного; а над тим усім — сонце. Те саме, що освітлювало й Марафонську битву.

Оглядаються хлопці — чи не іде хто, щоб домогти поставити воза. Як на ту біду, нема нікого. Попробували власними силами — мало каші їли.

— Біжи до отця Лободи. Попроси, щоб наймита вислали, — розпоряджається Ясь.

— Чого ж я побіжу? — резонно відповідає Тарас. — Ти хазяїн, ти й біжи. Мене, може, й не послухають.

Ніяково Лееві. Знає він, що почує і на свою адресу, і на адресу батька, але нічого не поробиш — треба йти.

Як і сподівався, у отця Лободи говорили, не стісняючись, те, що думали.

— Це все скупість отця Григорія, — казала матушка.

— При чому тут скупість? Ти ж чула, що місток обломився?

— Місток... Якби держав наймита, як полатається наймит, так і місток би, дивись, не обломився. А то держить хлопця за так гроші й думає, що то вигодно. А воно, правду кажуть, що скупий два рази платить.

— Отець Григорій не скупий, а розщотливий.

— Чи не розщотливий, коли хлопців виправив із такою продохтою! Це ж слива, а не обручі! Та ще й рання слива. Ти її на подушку положи, то вона вже зімнеться, а то ж везти таку дорогу. Та ще хлопцям!

На ставок пішло все населення попівського двора. Сам отець Лобода для диригуючих функцій, наймит для фактичного прикладення фізичної сили, матушка для заповнення всіх проміжків мовчання безугавним лопотанням, і наймичка для обсервації й асистенції.

Кой-як витягли воза, поставили його на дорогу, а Тарас із Ясем почали витягати сливи. Наймит кидає зрідка дотепи, наймичка прискає зі сміху, матушка бідкається й пробує давати поради, а батюшка просто махнув безнадійно рукою й пішов.

Хлопці позакочували холоші й бродять. У ставку грузько, ногу засмоктує зразу, отже треба її витягати й ставити на друге місце. За пару хвилин вода зробилася чорна й густа, як дьоготь. Слив не було вже видно. Хлопці налапували їх навпомацки, виходили на трохи чистіше місце й полоскали "продохту", а потім клали на віз.

Процедура забарна, що й казати. Ускладнилося ще тим, що під кінець із води зробилася одностайна гуща, як кисіль, де вже абсолютно нічого не було видно.

А тут, як на біду, то не було нікого, а то віз за возом, віз за возом і їдуть і їдуть

люди. Та кожне стане, та кожне подивиться, подасть репліку, від якої аж у пупі свиндить.

— А що це ви, хлопці, самі бовтаєтеся? Ви б і свиней присогласили!

— Та то ж вони сливи збирають.

— Сливи? Дивись ти!.. А я досі й не знав, що у Нечитайловому ставку сливи родять!.. Ну, як урожай? Нічого?

— Ото ж, ма'ть, думка й на базарь іще везти...

— їдьте краще, хлопці, додому та вивертайте у саж.

Хлопці вже втратили орієнтацію й топталися по сливах.

— Ой!.. Я на сливи наступив!..

— І я!..

Витягали продохту всю обліплена болотом, а мити було ніде, бо весь невеличкий ставок уже був одною чорною калюжею. Рішили пошабашить.

Повилізали, кой-як пообливали ноги. Штани, сорочки, навіть брилики — все було позаляпувано. На Тарасові ще не так помітно, бо він у робочій одежі. Поглядають хлопці один на одного:

— У тебе на носі грязюка. И на щоках.

— А в тебе вся пика!

Тарас витерся рукавом, грязь розмазалася полосами, й він став подібним до якогось татуйованого дикуна. Ясь реготався, хоч сам не був кращий.

У обох вертілася думка вернути додому, але ні один не насмівся її виповісти словами. Отже, поїхали до Шполи.

Всю дорогу обхарювалися, чепурилися, але то мало що допомогло Навпаки. Бо там, де бризкала чиста вода, понасідала тепер курява, й стали наші хлопці сірі з чорними плямами. Перістенькі.

На базарі усіх привели в веселий настрій. Насамперед, треба сказати, що ще до появи їх на ринку вже половина базару знала, що їде кирилівський попович і везе сливи з Нечитайлового болота. Отже, коли наші продавці тільки з'явилися — їх уже стріли сміхом.

— А-а-а! Доброго здоров'я! Ну що — всі сливки повитягали, чи ще й для свиней зосталося?

— Ану-ну, покажіть. Я ще зроду не бачив, які то сливки по ставках родять.

І відкидали ряднину. Як глянули наші хлопці — так і душі в них помліли.

Нижний овоч і без того був мало придатний для довгої дороги, а то ж іще скупався, мили його, обтирали. А потім іще ж і попотрусило в дорозі, бо спізнялися на базар, і Ясь усе підгукував: "Ану торкай, торкай!" Тарас торкав, віз торохкотів, а сливам від того здоров'я не прибавлялося.

І тепер із них зробився жовто-зелений кісіль. Де-не-де виглядала ціленька сливка та й та обмазана, ховзька. Люди сміються.

— Хо-хо-хо!.. Прямо як...

І куди ж вона ота... ваша годиться?

Закрили знов наші горе-торгівці ряднинку і, під загальний сміх та кепкування, завернули кобилу додому.

Як їх стріли дома — описувати годі. Отець Григорій прямо рвав і метав, що він так оскандалився перед матушкою. В усьому винним, очевидно, був Ясь.

— Ти ж семінарист не сьогодні-завтра! Ти ж до семінарії лагодишся, а такої дурниці не вмів виконати!

І довго тих слів не міг забути отець Григорій. Добре хоч матушка мовчала.

Непомітно прийшов кінець літа. Настав і той день, коли Яся треба було везти до семінарії чи до "свинарії", як казав титар. Вибрав отець Григорій київську семінарію. Все ж, як-не-як, столиця. А потім і ту мав надію, що як добре піде Ясь, то може і вище подасться.

Від'їзд Яся відбувся урочисто. Отець Іван одслужив "напутствіє", слухати молебна зібралося багато селян. Поприїздили батюшки-сусіди.

Коли прийшла хвилина розставання, отець Григорій здивував усіх.

— Сідайте, прошу, щоб усе добре в хаті сідало.

Оце власне й здивувало всіх, бо було відомо, що отець Григорій не особливий прихильник усяких народних звичаїв.

Усі сіли, де хто попав. Стало тихо. Матушка втирала сльози.

Першим устав отець Григорій і почав молитися на образи. Матушка заридала. До неї підійшов Ясь. Вона цілувала його безліч разів. Хотіла щось говорити — і не могла.

Отець Григорій тричі поцілувався з сином.

— Огради тебе, сила чесна і твій хрест животворящий, од усякої напасті й від усякого зла. Дивись же — шануйся. Старших почитай, не йди по путі нечестивих і на сідалищах їх не сиди.

Вийшли усі на двір. Матушка ридала, мов на смерть виправляла сина, аж мусили її завести до хати. А Ясь тільки плечима здвигав: ну чого це вона?

Так і точилося Тарасове життя. І нічого помітного не ставалося.

Але ні! Сталося і помітне. І то таке помітне, що на всю слободу. Та де там на слободу — на всю околицю, вважай! І не на день, не на два, а довго не могли люди забути. Як згадають, так і регочуться.

Що ж то воно за штука трапилася?..

Та й вам як сказати — і ви не повірите. Дід Іван оженився!

Як почули люди, що таке ладиться, так проходу дідові не давали. Очевидно, старі, своя верства, бо молодим зась було дідові говорити.

— Діду! Що це я чув? Та невже тому правда!

— Правда.

— Тю на тебе!.. Та тебе, лиху личину, на тім світі з лихтарями дожидають, а ти отаке задумав?!

— Нехай підождуть!

Жартів дід не боявся, бо вмів на них жартами й відповідати. А коли хто говорив серйозно, то дід і відповідав серйозно. І то так, що нічого було більше й говорити.

— Іване! — поспробує сказати йому хто з приятелів. — А чи не гріх ото воно?

— А що іменно?

— Та оте, що ти женитися задумав у таких віці. Воно вже про далеку дорогу думати треба, а ти — женитися. Та ще, либонь, у-третє.

— Дурний ти, Миколо. Що втретє, так церква ж дозволяє? Ну, чого ж тобі ще? А що до гріха, то який же в тім гріх, що я хочу взяти в хату людину, яка й собі притулок знайде, і мене на старості літ догляне та й хазяйство, хоч поганеньке, піддержить. Якби я брав бабу тільки для ложа — ну, тоді б можна оказати, що гріх у таких віці про таке думати. А то ж я беру по закону, як Бог велить. І мені, сподіваюся, буде добре, і їй непогано. Бо тепер вона так тиняється без притулку. А баба путяща. Вийшовши ж за мене, притулок матиме, та й по моїй смерті все ж, як-не-як, буде на своїм.

Опонент не знає, що сказати.

Та либонь же й вона за тебе за третього йде? Це ж Маловіківна? Із Сухині.

— Та з Сухині ж.

— Стривай! А за ким же вона була за першим? За Моргуном, кажись... А вдруге — це вже я добре знаю, що за Денисенком. А що ж їй по тих чоловіках — так нічого й не впало?

— Та нічого ж і не впало. Бо там же рідні, як у того, так і в того. Вигнали й кінець. І туляться по чужих хатах. А баба вона непогана, хазяйка добра, а ти кажеш гріх.

Так і примирив усіх дід Іван із фактом свого шлюбу.

А вже весілля одправив, так такого і не чули і не бачили кирилівці зроду.

Наскликав гостей без числа. І то самих дідів та бабів. Із усього села! Як посходилися ж ті діди та баби, як давай дуріти!

Одні баби дружечки, другі свашечки, а баба Харитина, дебела та здорова, пудів на вісім, за світилочку вбралася. Співала тоненько, губоньки піджимала й їстоньки не хотіла.

А діди за бояр та дружків. То таке розпочалося на тім дідовім весіллі, що рачки люди лазили від сміху!..

— От спасибі тобі, Йване, що затіяв женитися! Оце й ми погуляємо. А то все — "старий, старий". Та який я в чорта старий? Ану нехай молодий отак піде!

І сивий дідуган пускався навприсідки, аж земля дудніла.

У нас дід Іван молодець, що й казати! Ось побачите, що він за дев'ять місяців нас іще й на хрестини покличе!

— Чого там за дев'ять? Він як постарається, то й раніше!

— А мо вже й постарався?

Та як почали прикладати діди, та як почали приспівувати баби, так де воно й бралось. Дядьки, що наповнили двір ущерть, кажуть:

— Чортові діди! Порохня ж уже з вас сиплеться, а вони граються.

— Еге!.. Якби старі не гралися, де б і молоді бралися! А як пішли танці, так справді мов шал який уступив в оці дебелі кремезні тіла. Збунтувалася здорова трудова кров, старі очі заблискали, мускули напружилися. Міцно били діди чобітьми у долівку,

сильно крутили своїх "молодиць" у танцю й дихали важко, розпалюючися. І ухкали дико, мов у передвічних лісах, щипали бабів, а ті визкотіли, як олениці.

А дід Євмен ровесник Іванів, убіг нараз у хату, порозштовхував усіх і почав вибивати танця. Як глянули на нього — покотом лягла уся хата. Буквально рачки лазили, задихаючися від сміху! Бо він, чортів дід, вистругав буряка червоного довгого, дві картопелини до нього прив'язав по боках і причепив собі увесь той апарат пониже живота. Й ото з тим танцював.

Гомеричний регіт, здавалося, стіни валив — і тоді вже всі змішалися в один клубок. Розмахували якісь руки, миготіли плахти й запаски, розвивалися намітки, маяли широкі рукава вишиваних сорочок.

Отаке устругнув весілля дід Іван. Довго пам'ятали його й старі й молоді, а згадуючи — поблискували очима.

Був і Тарас на дідовому празнику. І теж дивувався буйності темпераментів, вогневі тому, що крився під шапками сивого волосся та волохатими бровами.

Він і раніше помічав оту якусь... вічність наших старих людей. Вперше, пам'ятає, прийшла йому така думка на ярмарку. Ходив ото, придивлявся, й потрапив до місця, де працював москаль-голяр.

На обрубку сидів дідуган і терпеливо зносив, як москаль здоровенною та тупенною бритвою немилосердно скріб дідове обличчя, зоставляючи раз-у-раз глибокі порізи.

Дід сичить, сльози у нього виступають на очах, а сидить! І добровільно підчиняється усім маніпуляціям. І брови йому підстригають, і потилицю підголюють, тільки з вусами не дозволив дід нічого робити.

Ніяково трохи дідові, йому здається, що всі дивляться на нього й сміються. Дід хоче показати, що це він так якось сів, ненароком — мало не присилували.

— Та годі тобі чепурити! Воно завтра все одно знов поросте. А то аж шкура болять.

І пам'ятає Тарас, що він і тоді ще здивувався — ну навіщо ото старому? А от тепер, дивлячись на дідове весілля, на оце безконечне джерело енергії, невичерпаність сил і здоров'я — перестав дивуватися. Йому почало здаватися навіть, що зовсім немає поділу на старих і молодих, а є тільки такі, що трохи

довше жили на світі, й такі, що трохи менше.

Отака була одна подія. І ще одна трапилася, що надовго забрала уяву Тараса.

XXIX

Бачив Тарас Оксану. Але бачив так, що серце його і заспівало, і занило.

Був вечір. З тих вечорів тихих, що курява не сідає, а так і стоїть, насичуючи собою кожний атом повітря, блискаючи щирим золотом під захід сонця. Дороги всі роз'їжджені, нога як ступає, то ляпає мов у теплий ласкавий дух.

Здалека почув Тарас пісню й вийшов назустріч. Він знав що це за пісня. То дівчата ідуть із жнив. Повбирані, усі в квітках, вінках із золотих колосків жита, пшениці, васильків. А перед веде — цариця. Цікаво — хто в цьому році за царицю?

Дітвора, цей невідкличний супутник усяких подій вулиці, вже повибігала назустріч. Жінки повиходили, деякі з немовлятами на руках. Ще так недавно не одна з них і собі

йшла в почиті цього запашного свята землі, а тепер от... чучикайся.

Пісня дзвінкішає. Он уже видно контури в золотій хмарі... Хтось, видно, танцює з косою на плечах і коса поблискує іноді на сонці. А в товпі, яка вийшла зустрічати, тихий гомін і всі обличчя усміхнені.

Наближаються, наближаються... Попереду цариця оцього сільського празника, цариця молодості, цариця оцієї землі. Глянув Тарас — і аж замлів неначе... То була Оксана...

Іде... легко похиливши голівоньку. У руках серп і снопок жита, перевитий зеленою берізкою. По золотому тлі жита достелилися світло-зелені плямочки листочків берізки... Чи можна ж вигадати що прекрасніше?

За царицею — дівчата. Тихо ступають, босими нотами й співають. У вінках, квітках... Всі аж покращали — тільки де їм до Оксани! Жодної такої нема!..

А далі молоді косарі з косами на плечах. Та на якого не глянеш залюбуєшся. Чорнобриві та стрункі та так уже вихиляються перед своїми дівчатами! І гармонія чоловічої й жіночої краси, споєність оцих прекрасних постатей з усією природою, тополями коло хат, далекими контурами вітряків, звуками калатал череди, що саме входила до села з другого боку — все це стрясло душу Тараса... Чувся екстаз краси, чулася молитва, чувся в усьому тому гімн якийсь величний, симфонія, де інструментами були і люди, і природа, і могутнє почуття вічності всього живущого.

Ось наблизився вже цей гурт, несучи спів і радість. Із товпи чуються привіти, поздоровлення, радісні оклики. А дівчата ідуть, мов у ритуальнім яким повелінню, з очима, утопленими кудись далеко, співають і мов не помічають ні зустрічі цієї, ні слів привіту. І пісня їх — то славословіє вічним богам життя.

Мати Оксанина вийшла. Горда вдова, а сльози на очах і голос тремтить, коли дякує дівчаткам за честь і просить усіх до себе на вечерю. І вся ця процесія, весь цей хор, не спиняючи й не прискорюючи кроку, звертає у вуличку в напрямі Оксаниної хати.

Але — що сталося? Чого це дівчата, увійшовши в село, переглянулися між собою й рівна лінія пісні заколихалася? Чого молоді косарі нахмурили свої чорні брови, а той, що танцював поперед, урвав одразу й мовчки відійшов у товпу? Що трапилось?

Тарас глянув і тепер тільки помітив, що коло деяких хат у плоти повстромлювано дрючки, а на дрючках — китиці з соломи. Це значить — приїде кавалерія на постій. Дрючок означає стайню, а число китиць — число коней, що розмістяться у селянському дворі.

Затремтіло серце не в одного парубка, побачивши ці прокляті дрючки. Згадалися всі давні й недавні покритки... і мимоволі приходила в голову думка — а що як?... І до болю стискалися кулаки, міцно стискалися зуби.

А дівчата?

А що ж дівчата? Дівчата, як дівчата. Вони й не бачили тих китиць, вони й не знають, що оті самі китиці означають, і не дбають про них. От ідуть собі та співають. Та тільки іноді одна другій моргне.

А от і двір тітки Марти. Серед двору на зеленому спориші вже розіслано скатерті,

рядна. Оксана вже поклала свій серп і снопочок на призьбі, уже запрошує своїх подруг сідати. Уже ті сідають з веселим сміхом на зелений килим, уже десь дзвенить пляшка, з горшків підіймається пара.

А серед того молодого гамору тихо стоїть ніким непомічене, нікому непотрібне хлоп'я. Це майбутній співець отієї всієї краси. Це той, що закріпить її всю у віках, живою перенесе на безсмертний папір, щоб передати й нащадкові дальньому, отому що забуде вже пісню васильками перевиту, і запах рідних нив. А розкриє вічну книгу — і повіє на нього чаром оповитої блакитним серпанком далечини, і він скаже: он передо мною далека голубінь незвіданих обріїв — це Будуччина, до якої я стремлю. Яка ж вона прекрасна! І от обернуся я назад, а там говорить до мене глибока синява давно пройдених шляхів, переболілих болів. Це Минувшина — яка ж вона прекрасна! І які вони однакові, ці в однакову блакить однаково повиті віддалення!..

Тихо пішов геть ізвідси... ніким не помічений, ніким не привітаний. Хіба ж могло так бути, щоб Оксана розгляділа його в товпі? Хіб^ ж могло так бути, щоб витягла за руку з гурту і посадила коло себе? Та навіть якби й сталося це, то він би і не вийшов, і вмер би від сорому, і втік би, але... Але чому так не сталося? Чому ні разу й не глянула ця далека на своїх престолах, прекрасна цариця у той бік, де стоїть сірий, у простій одежі хлопець Тарас і молиться поглядом?

Гіркість залила серце... зробилося так скорбно-скорбно... Кинув іще один погляд на Оксану й тихо відійшов... Не хотіли нести ноги звідси. Так ніби знав, що бачить цю Оксану останній раз у житті.

Пішов у поле. Пішов на Оксанину нивку. Отут вона ходила, оці стебельця брала руками й в'язала у снопи, поблискуючи на сонці білими рукавами сорочки. Ось її полукіпочки. Бач які рівненькі! Мов лялечки стоять. Оце б і я робив тут із тобою, Оксаночко. А потім став би й дивився, як ти нахилиєшся, як швидко блискають золоті пасма пшениці у твоїх руках. А ти сміялася б і, проходячи мимо, кидала із ласкавою сердитістю: "У-у, лінтюга! За нього роблять, а він стоїть".

...Не буде цього ніколи, а яке ж воно солодке!.. Таке солодке, що плакати хочеться... Ех! Не судилося!.. Нічого мені не судилося. Чи не про мене оце і в думі співається:

Ой, голово, голово, ти козацькая, молодецькая!

Та це ж ти не допила й не доїла

І хороше не сходила!

А довелося тобі, голово, валятися,

Звіру й птиці на поталу податися...

Тарас проказував ці слова, а сльози лилися у нього з очей. Оце ж і єсть моя ота голова козацькая, молодецькая, що й не допила й не доїла й хороше не сходила... Бі-ідна-бідна ти, голово козацькая молодецькая...

...А в тім... щось зупинило його... Віддих затримався... наче лячно аж трохи стало чогось, а разом із тим солодке тепло якесь розлилося по тілу... серце затріпотіло і в ньому десь глибоко прозвучало:

Тяжко, важко в світі жити Сироті без роду...

Нема куди прихилитись —Хоч з мосту та в воду.

Що це?.. Може, це пісня, яку десь колись чув і забув потім? Чи, може, самі ці слова от зараз родилися в душі?.. Не знати, не знати, а тільки почув, що вся істота його наповнилася новим якимсь блаженством... І ніби злетів він високо над світом, так високо, що звідти малими й неважними показалися всі терпіння і болі й образи...

"Отче, отче!.. Прости їм — не відають бо що творять!".. І за мене прости їм, отче — не відають бо що творять... Не знають, що одним словом можна поранити душу, що від одного слова, мов від ядучої отрути, пропікається серце і сльози * палючі затуляють весь світ...

Але єсть же десь інші люди! Розумні, освічені! Котрі вже знають, що творять!.. Це ті, що пишуть великі книги, як отой Григорій, син Сави... Туди б! До них!.. Туди б, до знання, де світ розуму освіщає дороги!.. Ой визволь же ти, Господи, бідного невольника із тяжкої неволі! На ясній зорі!.. На прості дороги!.. На новий берег!.. У край веселий, між народ хрещений!..

І простягає бідне селянське хлоп'я руки в німі простори, кидає туди поклики свої, сльози свої... Ходить пожатими нивами рідної землі і кличе.

А на клич той встає до нього величною незримістю краса козацької землі в неозорих картинах. Вітри буйнії гуляють по степах розлогих, стеляться сиві тумани, а в тих туманах могили високі голубіють, давнім смутком помережені. І орли-чорнокрильці клеочуть над степом, соколи квілять-проквіляють, білі лебеді ячать стадами, а вовки-сіроманці ришуть степом, шукаючи здобичі... Балки глибокі, байраки вкриті зеленими та густими тернами. Зміяться річки тихі, веселі, а по берегах тих річок — трави густії, очерети, а ще далі — темні луги...

...Оглянувся Тарас... Сонце зайшло вже. Тиша вечірня лягла на поля. Сховалася пташка, що весь день щебетала, перестав кричати деркач, а десь на узлісся, мабуть, уже вийшов вовк і дивиться у долину — чи не зосталася череда ночувати у долині?

Захід загравою червоною відгорів — вітер взавтра буде. А втім — не все хіба одно? Вітер, чи дощ, чи сніг... Усе йде, все минає...

XXX

І знов покотилося сірим колом звичайне сіре, буденне життя. Машинально виконує Тарас свої щоденні обов'язки, автоматично йде, куди посилають, покірно слухає вічні докори отця Григорія.

Батюшка вважає Тараса за лінтюгу. Та як же ж і не лінтюга? Скажуть йому гній викидати, а він устроить вила, а сам дивиться на жуків, що вовтузяться у ньому.

Тарасе! А робота стоїть?

Тоді він мов прокинеться. Береться за роботу, але якимось спокійно, без почуття своєї провини. Другий би захапався, засоромився б, а цей ні. Мовби робив якесь діло, а його відірвали й поставили на інше.

Пошлеш куди — буде ходити довго, бо не піде одразу, а ще кудись заверне. Не до хлопців, не в гості, а так: у садок, до потоку. І стоїть. А хазяйська рука свербить: оце б

нам'яшкурити добре, щоб знав, як походеньки та посиденьки справлять!..

Правда, отець Григорій не бився, але часом волів би Тарас, що нехай би вже краще вдарив. А то як почне пиляти, так хай йому чорт. І скиглить, і ниє, і скрипить, і довбе — та нема тому ні кінця, ні краю. Та вдар уже, чортів попе, тільки не наставляй наставлякийом!

Дядько Павло і брат Микита були зрозуміліші. Там ясно: заробив — получай. Хунт за хунт. А тут — не розбереш. Часом наче нічого й не заробив, нічим, здається, й не проштрафився, але у батюшки засвербить десь там охота читати мораль. Підкличе до себе Тараса й починає:

— Та ти такий, та ти сякий... та ти не думаєш про хазяйське добро... та ти й про себе не дбаєш... та що з тебе буде... та другий би на твоєму місці... та ми з матушкою до тебе, як рідні, а ти...

І як піде, як піде!.. Дир-дир-дир-дир дир-дир-дир-дир... І чує Тарас, як його голова бубнявіє, бубнявіє... от вона вже, як кавун спілий, що коцни його пальцем, а він і трісне... От вона, як казан уже: бий по ньому палкою, а він як дзвін гуде.

І Тарасові здається, що справді у нього казан замість голови, а батюшка торохкотить по тому казанові палкою. Стоїть Тарас і ніби слухає, а то лише видимість одна, властиво ж він не тямить жодного слова.

А піп, в захопленні від своєї прекраснодушності й красномовності, заливається, як соловій! Візьме Тараса за гудзик, переконує рухами, ласкавістю інтонацій. То одступить, підійме руку, то знов приступить.

Але нараз щось, якийсь маленький рух чи вираз обличчя Тараса, покаже йому, що хлопець слухає тільки шкірою, а свідомість його десь далеко. Батюшка припинить проповідь і питає:

— Ану повтори, що я сказав!

Та де вже там повторяти, коли Тарас відчуває уявою, мовби перенесли з однієї планети на другу.

— Ану-ну, повтори що оце я зараз тобі говорив?

Тарас чує, що у нього ще дужче загуділо в голові, як ото, бува, стоїш на дзвіниці, і б'ють у всі дзвони. А потім раптом перестануть дзвонити, і тиша здається ще більше невиносимою для вуха, ніж гудіння.

— Чого ж ти мовчиш? Повтори ж, нарешті, як я тебе навчав?

Мовчить Тарас, тільки сопе. А лице понуре.

— Раб лінивий і лукавий! — кине гнівно отець Григорій і піде пріч.

Чомусь ні недбальство по господарству, ні зіпсування якоїсь речі — ніщо так не виводить із рівноваги батюшку, як неувага до дару його красномовності. Довго після того Тарас відчуває, що батюшка незадоволений, прискіпується й лає за будь-що.

А Тарас якось не мириться внутрішньо з тими усіма закидами лінивості. От коли б який з його хазяїнів узяв та й сказав йому:

"Тарасе! Роби цілий день. А як добре робитимеш, то увечері будеш малювати. Або

читати гарну книжку". Отоді б ви побачили, як би я робив!

Тарас відчув уже потребу в книжці, яка розкривала б перед ним нові обрії, підіймала б у височінь, — а йому кажуть трісок наколоти. І наколов би, але дайте після того книжку, а книжки нема. Бібліотека отця Григорія була недоступною та, зрештою, там, окрім отої історії, й читати було нічого.

І пригадав Тарас отця Івана. Оцей уже не буде замикати бібліотеки на ключ! Цей з охотою дасть усе, що має. І як це йому в голову не прийшло раніше!..

Вибрав вільну хвилину й пішов. Але попав дуже невдало: отець Іван був хворий. Горло боліло (мабуть, заснув у садку не зовсім тверезий, але не признався). Гумору, щоправда, не тратив і хоч сипло, але обізвався своєю звичайною манерою.

— А! Преподобний Тарас, моли Бога о нас! Ну, йди, йди. Та йди ближче, не бійся: я ще ні одного Тараса не з'їв на своїм віку.

Тарас несміло підходив.

— Сідай, сідай. Бо я, бачиш, лежу. Це тебе отець Григорій прислав?

— Ні... я сам...

— Сам? У гості значить. От спасибі тобі, що здумав. Це ти, брат, зовсім по-євангельському: болящого посити.

Тарасові ніяково. Аж тепер він зрозумів, що це ж таки зухвалість із його боку — турбувати священника із-за своїх якихось дурних примх.

— А що ж тебе принесло? Чи човничок чи весло?

Тарас не міг побороти свого конфузу й мовчав.

— Чого ти стісняєшся? Кажи, що маєш. Я людина, брат, проста.

Тарас пояснив, хоч і плутано, що він прийшов по книжки.

— Книжки? — щиро здивувався отець Іван. — А яких же тобі книжок? У мене ніяких книжок нема.

— Як то "ніяких"?

— Та так. Книжок у мене ніяких нема, от і квіт.

Не міг вийти з дива Тарас. Як це так, щоб у батюшки не було ніяких книжок! А виявилось, що дійсно нема. Тарас зібрався йти.

— А ти куди так скоро? Ти посидь. Бо мені скучно самому. Ну, як там у вас? Молитесь? Моліться, моліться Бог гріхи люб... чи той, Бог молитви любить. Отець Григорій дуже богомільна людина: як ото їде до Вільшаної у карт грати, так цілий акахвист читає, щоб виграти. Тільки от не розберу, якому святому. Бо то ж усякі є святі. Знаєш, як мати дівку питала: оце ж ти, каже, була у церкві, так якому святому ти там молилася? — "Ох, ненечко! Там на крилосі стояв та співав. Вусик чорний, брівоньки рівненькі, так я більше йому молилася".

Увіходила матушка.

Ти б ото лучче не молів би казнащо, а лежав би тихо. Кажу — поклич Секлетину.

Отець Іван крутив головою, на знак незгоди.

— Чого крутиш головою? Адже помагає людям — і тобі допомогла б.

Це матушка радила вже кілька днів хворому чоловікові, щоб закликав бабу

шептуху, а отець Іван не згоджувався. Це викликало у матушки немале здивування. Матушка й не знала, що у отця Івана із тою Секлетиною були особливі стосунки. Але — Боппу боїї, ціі таї у репзе¹, речі стояли ось як.

XXXI

У тої баби Секлетини помер чоловік. Не помер, а деревом у лісі вбило. І зосталася та Секлетина з дітьми та з голими пучками. Що й при чоловікові було нужно, а тепер — прямо лягай і собі в могилу.

Похорон одправляв отець Іван і на похороні сказав Секлетині прийти до нього. Баба прийшла.

— Знаєш що, Секлетино! Оце ж тобі, виходить так, нічим жити..

Баба дивилася мовчки. Вона перебувала ще в стадії очманіння.

Нешастя впало на неї раптом. Похорон, кладовище, могила, діти, поминки

— все це перемішалось в неї в голові, й вона не знала сама, на яким вона світі. Не знала навіть, хто власне помер — чи вона, чи її чоловік.

Сказав батюшка прийти — прийшла. Скаже піти геть — піде. І зараз оце: батюшка до неї говорить, а вона ж нічогісінько не розуміє. З усього величезного людського лексикону вона в стані була тепер розуміти тільки одне слово — "на"! От якби хто сказав: "на тобі дітям на сорочки", або: "на тобі півмішечка борошна", це б вона зрозуміла. Може, не догадалась би подякувати, але зрозуміла б.

Так знаєш, що я тобі скажу, — звідкілясь із туману доноситься до неї чийсь чужий голос. Секлетина силкується вслухатись, морщить брови, але туман занадто густий і погано чути.

Сяк-так розсіпав отець Іван бабу, що вона заплакала. Батюшка її щось запитав, а вона розплакалася дужче. Згадала, що іще ж zostався покійник винен корчмареві тринадцять рублів.

— Де ж я їх візьму? — крикнула прямо в лице отцеві Іванові.

-Кого?

— Та тринадцять же рублів!

— Пху, чортова баба! Ти їй — образи, а вона тобі — луб'я. Чи ти не в собі, бабо, чи тебе змалечку з-за вугла мішком прибито?

— Не знаю, голубчику, не знаю... Може, й прибито, ну взять мені їх ніде...

Отець Іван поміркував трохи.

— Знаєш що, бабо, йди ти додому, а як очуняєш трохи — я сам прийду до тебе.

— А чим же я житиму? — серйозним голосом запитала баба.

— Ну йди, йди. Там тебе матушка на щось кликала, зайти до матушки.

Згодом прийшов до Секлетини отець Іван сам і запропонував їй не більше, не менше, як навчитися ворожити. Баба витріщила очі.

— Та я ж не вмію!

— Ну то що, що не вмієш? Я тебе вивчу.

Бабу вразила така несподівана пропозиція.

— Ой, батюшечко! А чи воно не гріх? Я ж, Богу дякувати, не відьма.

1 Непоштивим буде той, хто подумає щось погане.

555

— Тю, дурна! Якби був гріх, так хіба б же я тебе на гріх наставляв? Я ж таки священик, хоч і поганенький... Відьма... Відьма, брат, це, що корів доїть, а я ж хіба тебе цього навчаю? Я тебе, щоб ти людям помагала. От від пухлини, як ото горло напухне, так ти його мни. Отак-о, отако-о-оо!

І батюшка давав бабі перші лекції народного масажу. Друга лекція була та, що служитель віттаря вчив бабу шептати. Баба хвилювалася, перебріхувала слова, але хіба не все одно? Отець Іван і сам дещо спрощував, щоб було зрозуміліше.

Ну, кажи: "На горі осіяньській ішла дівка Марія. Зустрівся з нею Сус Христос". — "А куди течеш, матушко?" — "До тої мированої чи там мированого", — отут скажи ім'я, Катерина там або Хведько. Ну, прокажуй.

Баба повторяла, як уміла, отець Іван поправляв.

— Чи дна, чи кра, чи дух, чи питух, чи дниця, чи моровиця, чи з очей, чи з плечей...

— Ой батюшечко!.. Та де ж мені все те вивчити?

— Мовчи, дурна! Це ж тобі кусок хліба на весь вік. Ну, кажи, кажи далі: "По синіх жилах, по жовтій кости, Господи прости..."

Аж упрів бідний отець Іван, але все ж, як-не-як, вивчила баба. З десятих слів, правда, дев'ять вимовляла по своєму, але зате добився батюшка, що говорила без упину, а це чи не головне.

Далі пішов декоративний бік справи: отець Іван учив, як стати, як братися до діла, усі оті спльовування, обертання, вимірювання, значіння сходу й заходу сонця, кватирь місяця...

— Ти так просто нічого не роби, а все з викрутасами. Оце я тебе підучив трохи, а що й сама вигадай, — казав отець Іван і з тим пустив бабу в оборот.

Ну що ж!.. Спочатку діло йшло погано. Насамперед, ніхто не підозрював, що баба Секлетина "знаюча", отже, ніхто й не кликав. Коли, при випадку, бралася сама, то теж якось... І вправи не було, й пригнічувала свідомість, що ти ж, властиво, дуриш людей. Отже, на початках небагато хліба наїлася Секлетина з батющиної навуки.

Поміг випадок. Покликали Секлетину до дитини, що "вже відходила". Це була криза. Баба пошептала, поплювала й насмілилась, скільки могла, авторитетним тоном сказати: "Буде здорове".

Сказала й сама злякалася, хоч добре знала, що в разі виграшної виграє все, а в разі програшної не програє нічого. Завжди можна звалити вину на дорослих, а, зрештою, все ж є в запасі першопричина всіх причин — Господь Бог.

Але, на превелике здивування усіх, і, насамперед, самої Секлетини, дитя видужало. О!.. Це вже підняло авторитет Секлетини. Та як же! Усі бачили, що дитина вже була на божій дорозі, а баба Секлета пошептала — і дитя виправилось! От тобі й баба Секлета! А я й не знав, що вона знаюча.

Це був поворотний пункт у практиці Секлети. Вже частішенько почали її кликати. Випадок хотів, щоби число добрих результатів перевищило число поганих — і баба

Секлета увійшла в славу.

Чи то вона масажем надолужувала, чи відкрила у собі здібність якого гіпнотизування, а тільки результати для всіх видимі. Кличуть бабу вже й на другі села. Оправилася наша баба, споважніла, рухи стали певнішими, повільнішими. А секрет її могутності знають тільки двоє: вона сама й отець Іван. Бо він не сказав навіть жінці, будучи певен, що , якби одкрив їй секрета, в

той же день знала б половина села.

Так от тепер, коли захворів сам отець Іван, матушка й почала його вговорювати закликати Секлетину. А батюшка не хоче!.. Вже матушка й так, і так — ні! Не хочу й не хочу!

Але матушка теж була доброго роду і вирішила таки дошкребти до кінця. Пиляла зранку й до вечора.

— Ой заклич!.. Ой заклич!.. Он у Хоменка дитину виправила, що вже от-от кінчатися мала дитина! І у Коржа дівку відшептала. І на хуторах скільки людей спасибі кажуть. Ну поклич, я тебе прошу. Що тобі такого? Як не допоможе, то й шкоди ж не буде. Це ж не те, що лікарство яке сильне пити. Що п'єш його, а не знаєш, на який світ воно тебе гонить. А тут діло видно: допомгло — слава Богу, а не допомгло — шкоди нема. І вона не то що там із нечистою силою знається чи як — ні! Вона все по-божому. Кажуть, як шепче, то все чути, як мати Божа з Сусом Христом стрічається...

Ще б пак — отцеві Йвану цього не знати!..

Та скільки не старалася матушка, скільки не товкла, а попа свого подужати не могла. Як затявсяТ-Аж дивується матушка! Що її чоловік завжди такий покладистой, а тут дивись ти!

Але коли хвороба затяглась, і отець Іван стратив уже й голос, надумала матушка обійтися й без дозволу. Пішла сама до Секлетини.

І диво-дивенне! Секлета теж не хоче йти!

— Куди хочете, матушко, піду, але тільки до вашого батюшки не піду!

— Та що ж він таке зробив, що ти його так зненавиділа?

— Хай Бог милує, щоб я батюшку зненавиділа!.. Молюся я за них і за їхню добрість день і ніч, але тільки до них не піду. І не силуйте, матушечко, не піду.

І як не билася матушка: не піду та й не піду. Ну що це з ними з обома сталося? Той в одну душу — не хочу кликати, а ця мало не плаче — не піду!..

Та матушка була хитра і рече собі в серці своїм: одурила я батюшку — одурю й бабу! Та й каже задумливо:

— Жаль, жаль, що ти не хочеш... А отець Іван так просили...

Аж одступила баба на крок.

— Хто? Ба... Батюшка???

— Та батюшка ж... Хіба б же я сама пішла без його волі? Піди, каже, попроси тітку Секлету. Вже як вона не допоможе, так, мабуть, мені й ніхто не допоможе...

Секлета задумалася. Потім перехристилася побожно й почала одягатися.

— Як уже самі батюшка мене просили, так уже піду...

І пішла. Матушка упхнула Секлету до кімнати, а сама й не появилася!..

Увійшла баба Секлета, стала коло порогу. Сором їй!.. Пригадалася картина навчання, пригадалися деякі удосконалення процедури, що вона сама внесла в процесі роботи... Ну, як його приступити з тим усім до батюшки та почати: "Чи дна, чи кра... чи дух, чи питух?"

І батюшка. Дивиться на бабу, а перед ним та ж картина навчання. Та як згадав, як перебріхувала Секлета слова, як замість "вісімдесят три сугав" говорила "вісімвдристав", та як розрегочеться! Нарив прорвався в горлі — і за півгодини отець Іван уже сидів за столом!

Торжеству матушки не було границь!

— А що? Не я казала? Не казала я?

Ні отець Іван, ні переконфужена вкрай Секлета її не розчаровували. А слава

Секлети пішла тепер і по містах, і по городах, і де кури не допівають... Головним агентом розповсюдження тої слави була матушка. Вона всім і кожному розповідала, як отець Іван був уже при смерті (ну, от тобі кончається й квит!..), а Секлета прийшла...

-1 матушечки ж ви мої!.. Пошептала там, що сама знала, і як рукою зняло! Дивлюсь, мій отець Іван за півгодини хоч у танець!.. Ні-і!.. Наша баба Секлета — о-о-о!.. Над неї нема в наших околицях!

Хоч на цьому пункті не всі були згодні з матушкою. Дехто на перше місце ставив татарина з Сегединець.

— Він не так, як наші, пользує, а у нього є книга своя, татарська, так він виписує слова якісь із тої книги на два папірчики й дає. Один папірчик треба у воді намочити й з'їсти, а другий покласти на вугілля й обкуритися. Силно помага!

— Ну, я б до такого не дішла. Та він же нехристь!.. Хто й зна, з якої то він книги пише... Може, то книга чортівська.

— То вже я не скажу, що воно за книга. Кой-хто грамотний заглядав. Так кажуть, що письмо не наше: крющечки якісь та закарлючки. Ну, тільки помага.

Хто й зна. Може, як хто гріха не боїться...

— Та вже, чуєте, як припече, то рада б до кого піти та піти. Он як мене вхватило минулої осені за попереки, так насилу-насилу оддало. Я вже думала, що й не оддасть.

— А з чого то у вас було?

— Задано! Не інакше, як задано.

XXXII

Тарас ходить у своїх думках і нічого не помічає. А воно таки твориться щось довкола.

Он сьогодні матушка в пекарні... Ходили, ходили й наче нічого, а потім нараз застогнали й притулилися до одвірка. Ледве додибали до своєї спальні. А в скорості після того з кімнати швидкою і якоюсь суєтливою ходою вийшов отець Григорій. Це Тарас уперше бачить, як суєтиться цей сухий і малопривітний чоловік.

— Біжи, Тарасику, до баби Ониськи й приведи зараз же сюди!

— Пощо? — чомусь запитав Тарас. Йому самому стало дивно: навіщо це він

запитав? Ніколи не перепитував — і от тобі на!

Отець Григорій скипів.

— Не твоє діло!.. Тебе посилають, то маєш іти. Усякий наймитчук та ще буде тут перепитувать. Іди мені зараз! Але йди! — натиснув отець Григорій. — А то я тебе знаю!.. Тебе пошлють за ділом, а ти ханьки мнеш, на водичку та на птичок любиєшся. Щоб одна нога тут, а друга там — чуєш?

Тарас побіг. Він ув'язав цю спішність із тими стогонами матушки і усвідомив, що дійсно треба бігти.

Отець Григорій кинув услід.

— Як не застанеш дома, піди по селу й відшукай — чуєш?..

Баби, як на те, й справді не застав Тарас дома. Почав розпитувати, бігати по хатах і нарешті знайшов.

Баба не дожидала, що їй скаже Тарас, а сама запитала:

— Що?.. Хіба вже?..

— Вже! — відповів Тарас, хоч сам не знав, о чім він говорить. Бабини збори були невеликі. Ні ланцетів, ні пінцетів вона не брала. Одягла тільки чисту сорочку та помила руки в діжечці, що стояла коло дверей. Води на похваті не було, а там помийцята, які чистенькі збираються.

Коли Тарас із бабою увійшли до сіней, із спальні було чути, як дико кричала матушка. Крик був якийсь нелюдський. У кутку, дрижачи, стояла Явдошка і дрібно хрестилася. У Тараса забилося серце. Він згадав, що так само кричали мати перед тим, як Йосипко народився...

Баба розмотувала на собі хустки, але їй не йшло якось споро. Обтоптувала чоботи та все приговорювала:

— Ой лишечко! Ой Господи! Та невже по всім? Матушка наші скорі, то правда. Самі розказували, як Ясь — на що вже першенький, а й то так і вискочив!.. Матушка наші й без баби справляються. Он моринецька попадає — мене й туди кличуть!.. — от та так. трудно оброжалася. Прийшла я до них, а вона — ой рятуй мою душу! Синя, як пуп!

Ще дужчий крик матушки перервав охічну до балачок бабу.

— Іду, йду, йду!.. Ось, ось я!

Баба аж підбігла. Тарас і собі подався за нею. Але те, що він побачив, змусило його засоромлено зараз же вийти геть.

Крики матушки перейшли у якесь ревіння, в паузах котрого чувся спокійний, рівноважений голос баби Ониськи. Рев матушки був дикий, переразливий і, здавалося, не міг більше рости, а проте ріс і наповняв усе собою. Не можна було уявити, щоб такі звуки могла видавати людська горлянка. Вони проникали крізь стіни, двері, вікна і все будоражили. Здавалося, якби лежав на землі камінь, вони підняли б і камінь.

Явдошка, закусивши губу і якоесь постогнуючи, побігла до пекарні. Пішов і Тарас. Там застав о.Григорія. Батюшка ходив широкими кроками й сильно сопів. Тарас став коло дверей. Він колотився, як у пропасниці.

І нараз, коли крики стали вже безпереривними, як звук труби, раптом все утихло...

Тарас вибіг, весь дрижачи, й став під дверима спальні.

— Гей! Хто там є? — крикнула баба, і її голосу не пізнав Тарас. Скромна, тиха баба здобулася нараз на якісь начальницькі ноти й кричала, мов полководець.

Мимо Тараса пробіг, дрібно перебираючи ногами, отець Григорій. Тарас машинально за ним.

— Чого ви мене так пізно покликали? — якось аж наче крикнула баба на отця Григорія. — Нічого не положено, нічого не приготовлено! Біжіть хто та води теплої подайте!

Отець Григорій, як хлопчик, кинувся справді бігом — і Тарас не пізнавав суворого, величного служителя престолу. Взагалі Тарас нічого не пізнавав сьогодні.

Баба сердилася.

— Ні пелюшечки, ні ряденця... І як же ви так, матушко, до послідньої минути?

Матушка лежала з закритими очима, безсило розкинувши руки й не ворушила ні мускулом. Відпочивала! І якщо розумів коли в житті Тарас це слово, то, власне, тепер, дивлячись на матушку.

— На, подерж! Та гляди, не придави!..

Раптом почув Тарас на руках у себе щось тепле й безконечно ніжне. В шматинці десь там глибоко щось легенько-легенько ворушилося й пищало.

Тарас стояв, але лице його застигло у радіснім якимсь здивуванні. Все тіло перейняв радісний трепет, причини якого він не знав і не розумів. Оцей теплий клубочок став неначе безкінечно дорогим, немов частиною його самого. Хотілося міцно-міцно притулити його до грудей — і страшно було ворухнути мускулом, щоб не придавити або не впустити.

Все це тяглося дуже коротко, бо вже баба наготовила якесь шмаття, Явдошка принесла літепла, отець Григорій увійшов і без толку шурхався то туди, то сюди.

Хвора довго протягаючи голосом, питала: "що воно там"?

— Дівця! — якимсь особливим тоном сказала баба.

Тарас іще б стояв, але на нього півнем наскочив отець Григорій.

— А ти чого стовбичиш? Нема тобі діла? Нема тобі діла? Марш!

Тарас пішов, але вже до кінця дня ходив, мов у якому празнику. Наче співало у нього щось у душі урочистий і радісний гімн!

Ліг спати все під ті ж звуки, а на ранок почув, що прокинувся якимсь не таким, як ліг. Не міг сказати, що з ним сталося, але чув, що відбулася величезна переміна. Ніби й голова та сама й плечі, та ж ряднина, на якій спав. І стіни ті самі й робота — усе так... І не так. Щось нове влилося в усю його істоту, а разом із тим і в усю обстановку оточення.

Якась дивна сміливість уступила в нього. Чув, наприклад, що міг би балакати з отцем Григорієм і безстрашно дивитися йому в очі. Чув фізично, "що міг би витягти зараз здоровенне цебро, повне води, з колодязя. Відчув, що й він дещо знає, коли досі носіями знань він вважав усіх, окрім себе. А тепер от хотілося нараз устати й заявити свою думку: "А я думаю так!.."

І весь світ по-інакшому розцвітився від тих змін. Речі, що вчора ще мали один бік, показалися нині в усій многогранності сущого, але не безконечними. Безконечність і загадковість взагалі зникли. Про все можна говорити і так, і так, все можна роздивитися й мати на нього свій погляд.

І це все до такої міри було відчутне, до такої міри реальне, що Тарас оглядав свої руки, як той, хто вбрав на себе дорогу й незвичну одіж. Що це? Звідкіля це? І радісно якось було й тривожно.

Цілий день працював Тарас із подвоєною енергією, в якомусь захопленні. Йому здавалося, що він повинен надмірно уважно й щиро робити — нехай знають!

І ще щось дивне таке почував. Мов оце — працює : ласку комусь тим робить. Мов нагороджує когось недостойного. "Ви он як, а я он як!"

І робив за двох. Не оминуло це уваги отця Григорія, але він приписав це skutkuванню своїх наук. Ні, воно таки добре, як нагримати як слід.

Двері в поповому будинку й не зачинялися. Почувши про новину, хазяйки мало не всього села почали приходити з поздоровленнями. А що закон велів приходити не з порожніми руками, то баби несли, хто що міг: та хліб, та курку, та яєць. Яка бідніша, так хоч у хусточці пшениці чи зерна, яке там трапиться, принесе — аби не з порожніми руками.

За звичаєм, приймати те все повинен батюшка, але отець Григорій не схотів і доручив це діло Тарасові. Отже, Тарас приймав, від бабів приноси, Тарас дякував, Тарас частував бабів горілкою. Баби шепотілися між собою, що який же таки наш батюшка гордий.

— Ми ж не з порожніми руками прийшли. Не кому ж, як йому користь, а він сам і чарки горілки не підніс, спасибі не сказав.

— Це якби знаття, так і не прийшла б...

— Чого там? Закон законом.

— Та й не батюшка ж обродинився.

Тарас використовує кожну хвилину, щоб забігти в кімнату матушки. Прийде, постоїть і піде... А лице його аж наче світиться... А раз насмілився й підійшов до жінки.

— Чи не треба вам чого, матушко?

Матушка зрозуміла почуття, яке керувало хлопцем, і ласкаво кивнула головою.

— Спасибі, Тарасику... Мені нічого не треба.

А потім жаль їй стало хлопця й вона додала:

— Хіба дай водиці напитися...

Тарас метнувся й приніс таку кружку, що корову напоїти б стало. Хвора проковтнула трошки й подякувала. Бачить, що Тарас стоїть і мнеться.

— Що тобі, Тарасе?

— Чи можна... подивитися?

— Куди подивитися?

— Та на маненьке...

На маненьке? — матушка здивовано здвигнула плечима. Подивись... Тільки не

збуди, бо воно спить.

— Ні... я потихеньку...

Навшпиньки підійшов, ніжно нахилився над колискою й заглядав. Туго спеленате, лежало мале тільце, пичечка з кулачок, зморщена, губенята наче надуло й сердиться. Тарас пирснув у кулак.

— Чого ти?

— Та воно сердите...

Матушка ласкаво посміхнулася. Увійшов отець Григорій. Хотів нагримати, але згадав, як ретельно працював Тарас нині, й сказав тільки:

— Ну йди, йди собі...

Коли Тарас вийшов, батюшка звернувся до жінки:

— Оце я вчора пробрав його гарненько, так сьогодні шовковий ходить. І робить, як слід, і не ледацюжить.

— Та він не ледачий, господинку... То його забито, затуркано здорово. Де ж таки: мачуха била, Богорський бив, Павло бив, Микита бив. Тільки той і не бив, хто не хотів. Ну й...

— Ну, тут же його ніхто не б'є... Хоч і слід би було часом.

— Ото ще, хай Бог милує!.. Бог з ним. Воно сирота, за нього Бог питатиме. Оце прийшов до мене: чи не треба вам чого, матушко...

— А йому, що тут треба?

— Так собі прийшов. Він же все сам, усе сам... Нудно.

— Бо ледащо.

— Ні, господинку, не ледащо. Ледащо бігало б на вулицю, товариства шукало — хлопців, а мо' й дівчат. Ледащо і вкрало б що, а то от уже скільки він у нас, а я не помітила й крихти за ним. Часом візьму, було, й навмисне підкину йому що-небудь, — чи візьме? Ніколи! Ні, господинку, Тарас не ледащо.

Ці прості слова змусили отця Григорія задуматись. Йому вперше прийшло до голови, що й справді, коли б на місці Тараса був інший хлопець, то певне шкодив би вже сто разів, із хлопцями б тягався, навів би їх повен садок. А цей ні. Тільки що трохи ледаченький, так це таки правда.

І от іще одне: пнеться, куди голова не лізе. Наймит повинен знати, що він наймит. А він дметься, як панич який: книжки б йому читати, рисунки рисувати. Навіщо це йому? Що йому — попом бути чи як? Наймит єсть наймит, і повинен знати своє місце. А як не знає, то хтось повинен йому те місце показати.

Але цей наймит іще раз здивував отця Григорія. І то здорово!

XXXIII

Прийшов коробейник-москаль до села.

Загалом уся оця мандруюча братія — коробейники, дротярі і їм подібні — не були частими гістьми у Кирилівці. Село невелике, збоку воно якомсь, не на трахту... І панів нема, і офіціалістів. Два попи та й то такі, що багато з них не візьмеш.

Але все ж вряди-годи заходили. Особливо один унадився — оцей, про якого річ. Він

якось підійшов під масть нашим людям. Умів і примовку доладу сказати, умів поспівчувати в потрібну хвилину, а це ж нашого чоловіка — й медом не годуй, тільки вислови йому співчуття. На скарги тягот кріпацьких хитав головою й говорив скрутно:

-1 кака етта есть у тібе, хахол, душа? Камьонна — переб'єцца! Ремьонна — перервецца! Мочальна — перетрецца. Далжно в тібе, хахол, душа кремьонная.

І новину вмів підходящу оповісти і байку розказати й то таку, яку треба, мужицьку, де мужик був би розумніший усіх панів, усіх їх умів пошити в дурні, а пани все перед мужиком мусіли "здрєфіть". А що вмів говорити складно, в рифму, то слухали його з задоволенням.

— Вот как один мужик дорогою шол и в один трактир зашол. А там сидят дворяны — не тверезы и не пьяны. Мужик хоть был в худой одеже, но остался в своей надеже: ни в чем сумненья не имел и тут же вместе с дворянами за стол сел.

Коли дворянам подали їсти, вони почали сміятися з мужика, дратувати, що от і він їв би, а нема ложки.

— А мужик лишь рассмеялся. За хлеб узялся, отрезал корку, выдолбал в ней норку, и стал кушанье хлебать, а дворяне на него взирать.

Друга страва — були якісь птички. Дворяни їдять, а мужикові, для сміху, кістки складають. Бачачи таке, рішив і мужик на свою чергу посміятися. Коли принесли "творог, жареного петуха й пирог", а окрім того "поставилась оловянная чаша, а в ней была преизрядная каша", то мужик забрав собі то все й нічого не дав дворянам.

Авдиторія регоче з задоволенням, а в результаті оповідачеві зайва миска вареників, шматок сала на дорогу.

Так от оцей коробейник прийшов і тепер. Між іншим приніс дуже багато олеографій як духовного, так і світського змісту. Розвішав усі оті розкоші на церковній страді й така вийшла з того красота, що аж очі вбирає!

Тарас вийшов із церкви. Як побачив те багатство — прямо остовпів! Безконечні зміни фарб, безконежна кількість сюжетів, залиті красками поля, золото вінців над головами святих, навіть задах оліфи, що йшов від цього картинного моря — все це розхвилювало Тараса до неможливості. Стояв, онімілий, перед блискучою панорамою й не пам'ятав навіть, де він.

Такого вражіння ще не мав у житті. Церква впливала колись багатством фарб і сюжетів, але то було давно. Тепер звик і любувався образами хіба їщо в якомусь особливому освітленні: от, наприклад, як сонце заходить і позолотить ореол над головою Андрія Первозванного.

Ходить Тарас від картини до картини зачарований. Там скачуть якісь генерали на конях з величезними шаблями в руках, а під ногами їх величезних коней то там, то там валяються маненькі турки чи французи — взагалі вороги, тут же їх повідрубувані голови, розбиті гармати, а на обрію горить ворожа фортеця.

А от сільська ідилія: пастушки й пастушки, а коло них баранчики в рожевих та голубих лентах. А от царі й правителі всього світу, а посередині найславніший, найсильніший, найсправжніший — руський царь...

А от картина — "Нынѣ намѣ благополучно царствующій император и его августейшее семейство". Рядом "Охота на оленя". Запрокинувши голову, мчитьсѣ в останньому пориві олень, а на ньому виснуть собаки, тече кров, а ззаду ще мчѣться хортиг

Полювання на тигра, і таке ж точнісінько полювання на лева. Малоросіянка б'є палюгою свого чоловіка та ще й підписано: "Била жонка мужика за чуприну взявше".

Словом, розгубився Тарас. Не міг відірвати очей. Дома уже, мабуть, обідати сідають, а він не може одійти. Коробейник це помітив своїм гострим оком.

— Ей, пареньок! Покупаєшь штоль? А не покупаєшь, так оттоди, не мешай настоящему покупателю. Вот, я вижу, молодка хочет купить святова Георгія Победоносца. Гляди, как змею то придушил! Во' работа! С нево кишки скоро вылезут, а ен давить, а ен давить! Покупай, молодка, не стесняйся. А ты, паренек, отойди по-хорошему. А то ведь я вашего брата знаю — сам из воров. Нужда вот только заставила иконки то продавать.

— А хіба красти краще? — викликає хто-небудь коробейника на дотепи.

— Дак вестимо што крашъче. Не горел, не болел, а сразу забогател. А с вами, хохлами, рази наживеешь?

— Якби тобі погано з хахлами було, не теліпався б тільки світ до нашої Кирилівки. А то, бач, усе коло хахлів трешся. Руб на руб наживаєшь, а ще й жалуєшь.

— Ех, ти мила-ай! Руб на руб... Это большие купцы так наживают — руб на руб. А нам ба господь ба посла ба хоть копеечку на копеечку нажить — и то бы мы Господа Бога благодарили. А то руб на руб. Нам бы, говорю, какую махонькую копеечку на копеечку нажить — и то бы... да... А ти, паренек, все-таки отойди от греха. Больно ты уж воззрися. Знаешь, как в евангелии то говорится? "Аще око твое соблазняет тя — изыми ево".

Тарас відійшов. Йому здалося, що всі на нього дивляться і кожен думає: оцей хлопець сирота, нема кому його навчити, то він справді може вкрасти якусь картину.

Почервоніло Тарасове лице від тої думки. З ним це буває. Варт йому уявити, що про нього можуть погано подумати — і він червоніє, мовби справді зробив який лихий вчинок.

Відійшов убік, але цілком піти не мав сили. Здалека дивився на образи.

Коли хто купував картину і ніс із собою, Тарасові було боляче, мовби це ущербили від його власного багатства.

Оце й він же міг би купити собі картину або дві, якби батько були живі. Підійшов би до них: "Тату! А дайте мені п'ятака або два!" — "А нащо тобі, сину?" — "Хочу купити собі картини". — "Ну, на".

Правда, може, діалог відбувся б не в цілком такій формі, і закінчився б фразою "не вигадуй чорти-батька зна чого", але ніщо не мішало тепер Тарасові всякі діалоги уявляти собі в якій завгодно формі. Взагалі, якби тато були живі, все було б інакше.

А яку б я купив, коли б у мене були гроші?

Отого генерала на коні... Ні, оту Варвару на великім образі, а довкола маненькі

образки, як її мучать. Або краще війну, або Та я б їх усі закупив, коли б тільки гроші.

Стій... Та ти ж служиш? — Служу... Мають тобі за службу платити? — Здається мають... — А дістав ти коли хоч копійку? — Ні... — Ні, от тобі й гроші.

Ця думка здалася Тарасові дуже простою, дуже логічною, а головне — стільки здійснимою, що він почав оглядатися й шукати очима батюшки. Йому здавалося, що батюшка мусить стояти вже тут і в простягненій руці тримати гроші.

Батюшки не було. Певне він вийшов із церкви не через головний вхід, а через хвіртку в огradі. Тарас помчався й собі в огradу.

XXXIV

Батюшка стояв і розмовляв із титарем.

Коли б Тарас хоч хвилинку подумав, то він, може, й догадався б, що підходити до батюшки дід час розмови не цілком зручно. Але Тарас дуже біг, зрадів, що наздогнав, і одразу бахнув:

— Давайте гроші!

Отак і сказав. Не то щоб: "Прошу дати" чи там як, а просто: "Давайте гроші!"

Здивовано поглянув на хлопця титар, здивовано поглянув на хлопця й отець Григорій. Він подумав собі, що це матушка послала по гроші для якоїсь хазяйської потреби.

— Які гроші?

— Мої! Що я у вас заслужив!

Лице отця Григорія посіріло. Йому загалом було б неловко, якби Тарас почав домагатися платні за роботу, але отак, серед дороги, а головне — перед титарем! Що він подумає, оцей статечний серйозний чоловік, про свого пастиря?

І жорстким голосом, мовби їжаковою шкірою дряпаючи по голому тілові, отець Григорій сказав:

— Хіба ти не бачиш, що я занятий? Хіба ти не бачиш, що я балакаю з паном титарем? (Умисне звеличав — маслом каші не зіпсуєш). Отак серед дороги грошей не просять. Іди додому, там я з тобою поговорю.

Тарас став, як у воду опущений. Тепер тільки зрозумів, як негречно й нетактовно поступив.

Але ця соромливість тривала одну хвилину. В наступну в нім прокинувся пастух.

"На дорозі? А хіба що, як на дорозі? А ти б у кімнаті закликав би коли та й сказав: "Чорте-бісе! Може, тобі грошей треба?" Вам не нагадай, ідоловим шкуролупам, так ви й захарлати ладні".

Нічого з того Тарас не сказав голосно, але в голові те промайнуло все. Він ішов услід, розпалюючи себе грубими фразами та вдаючи з себе відчайдушного, на все готового парубіаку.

Коло хвіртки батюшка й титар зупинилися, домовили ще трохи. Потім титар поцілував батюшку в руку й вернувся, а батюшка пройшов у хвіртку й замкнув її за собою.

Хвіртка завжди стояла на запорі, це правда, але зараз Тарас відчув це замкнення

хвіртки перед носом, як образу. "Це він навмисне, чорт гривастий, щоб я обходив далеко". І пішов кругом, вулицею.

Коли увійшов до передпокою, зупинився. Чув обурений голос отця Григорія.

— Це він так роззухвалиться, що скоро і в вівтар до мене за грошима полізе! Та й які гроші? Що у нас — договір був чи що? Чи ми контракта з ним у нотаріуса писали? А може, він робітник повний? Хлопець та ще до того й ледачий. Я його обув, одяг, а він — гроші!.. Та ще при титереві! Чоловік іще ладен подумати, що ми наймитові нічого не платимо.

— Та таки ж і не платимо, — тихим голосом обзивається матушка.

— Як то не платимо?

— А скільки ж ви йому заплатили?

— М-м... Я, правда, ще нічого не заплатив, але ж заплачу!

А скільки ж ви, господинку, йому положите? — так само тихо питала матушка.

— А скільки ж йому? Він не цілий парубок... я його одягнув, обув...

— То само собою. А скільки таки ви йому положите?

— Ну, скільки? Ну, два рублі.

— На рік?

— Не на місяць же.

— Асігнаціями?

— А то ж срібними?

Мало, господинку... Він же для нас працює, їздить і з нами, і з Ясем, дорогами побивається. І худібки доглядає, і дровець урубає, і в грубі запалить, і куди треба збігає... Ні, два рублі на асігнації мало, господинку.

Але на отця Григорія напав гедзь.

— А більше я не дам!.. Не дам — і годі об тім говорити. А щоб він знав, як між людьми жити й де й з ким як говорити — я віддам ті гроші Микиті. Він старший брат, він йому замість батька й він знатиме краще, куди ті гроші повернути.

Цього вже не міг стерпіти Тарас.

Раптом одчинив двері, вскочив у хату й, задихаючися, белькотів.

— Я не хочу... а я заробив... мені... в мене... я хочу...

Отець Григорій був роздратований. Цей Тарас наважився сьогодні виводити його із себе.

— Як ти смів до хати входити без спросу? Тебе кликали сюди? Тебе звали? Марш до кухні!

Чекайте, господинку, — тихо сказала матушка, і лагідним, але якимось владним рухом одхилила чоловіка вбік.

І диво! Отець Григорій не обурився, не відштовхнув жінку, а уступився і, відвернувшись до вікна, почав нервово барабанити пальцями до підвіконні.

— Що з тобою, Тарасе? Чого ти такий? Навіщо тобі так раптом стали потрібні гроші? І куди ти їх хочеш витратити?

Якби говорив і далі сам отець Григорій, хто його знає, до чого б воно дійшло. Отець

Григорій був роздратований, а Тарас просто не знав, що з ним робиться, і, може, закипіла б у нім кров. Батюшка виганяв би його з хати, а Тарас би не йшов і кричав: "Віддай мені моє! Чорти патлаті!.. Любите на чужих спинах виїздити!" Батюшка ухопив би наймита за чуба, а наймит батюшку за патли —всяко могло бути, але лагідний запит матушки все це перевернув.

Тарас зніяковів. Справді — і чого це він так раптом? Заслужив, ну й заслужив, не пропадуть. Треба грошей — прийшов, попросив як слід, по-людському — ну не так же, що мало за рясу не хапав батюшку на вулиці.

Тарас соромливо похилив голову.

— Я... я хотів... там на огряді... прийшов отой...

Безладно говорив Тарас, що приїхав корабейник, привіз багато чудових картин. Тарас не хоче втратити такої нагоди й хоче купити собі генерала... або війну... або...

Матушка уважно слухала. Частину зрозуміла, решту догадалася. Погладила хлопця по голові — і цей рух до кінця обеззброїв Тараса. Він замалим не заплакав.

— От бачиш, Тарасе... Гроші тобі, як я бачу, не так уже й потрібні, а ти приступив до батюшки прямо як з ножем. Не сказав дома, не сказав загодя. Хіба ти думаєш, що у попів так гроші купами й лежать, що коли захотів —стільки й узяв, скільки захотів? Чи попи самі їх роблять? Може ж, і так бути, що нема. Ну от нема й квит! Буває ж так? От ти живеш у нас скільки, то сам же бачив, що сидимо іноді без копійки. Добре, що хазяйство держить, а то б..

Отже коли треба грошей, так треба зарані говорити. І треба сказати, скільки тобі й куди вони тобі потрібні. Бо ти ж малий, ми не можемо тобі всіх грошей на руки давати, бо ти їх можеш прогайнувати. От і зараз. Ти хочеш свої гроші витратити на дурницю, без якої можна обійтись. Ну чи тобі ж купувати картини? Де ти їх дівати будеш? Он у нас своя хата, стіни та й то...

— Я собі скриньку зроблю...

— Ну що з того, що скриньку? До скриньки сорочку треба покласти, шапку, а не картини. Кинь лучче ти оті всі свої дурниці та піди перепроси батюшку, що ти більше так не будеш робити.

— Я не нуждаюся в його перепрошеннях! — кинув, не обертаючися, отець Григорій.

— Матушечко! — оказав Тарас і в голосі його почулися сльози. — Матушечко!.. Дайте мені, ради Христа, мої гроші — я куплю на них картин.

І щось таке почула матушка в голосі хлопця, що як не дивним було для неї подібне бажання, як не протирічило всьому укладу її мислі, вона зрозуміла, що не дати грошей Тарасові — це буде жорстоко.

— Скільки ж тобі дати?

Усі! Усі як єсть!

Матушка посміхнулася.

— Ні, Тарасе, так не годиться. А завтра прийде інший коробейник, принесе ще луччі картини, а в тебе вже не буде за що купити...

Сама того не знаючи, матушка потрапила на могутній аргумент. Справді,

а що як завтра... І Тарас, похиливши голову, сказав:

То дайте, скільки там...

— А по чому ж вони, оті твої картини?

— По три й по п'ять.

— Та й дорогі ж які!.. Дайте вже йому, господинку, коли ласка ваша, хоч на картину. Нехай вже...

— Матушечко! — з поривом кинувся Тарас. — Дайте хоч на п'ять!

— Дурнику! Та тобі ж гроші пригодяться на що путнє! Сам не радий будеш, що потратив на кат знащо!..

Але Тарас так благав, що матушка не могла встоятися й почала просити отця Григорія, щоб дав яку більшу суму.

— Про мене нехай хоч і всі бере! — сердито кинув отець Григорій і пішов до свого покою, грюкнувши дверима. Матушка за ним, а Тарас зостався і не знав, чи йому чекати, чи вже всьому кінець.

Його почала бити нетерплячка. Почало здаватися, що коло коробейника непробитна товпа, всі спішать купити собі по п'ять картин, коробейник не встигає задовольняти всіх вимог і от зараз, у цю хвилину, він продає останню картину.

Тарас уже зірвався бігти, але увійшла матушка.

— Ну, на тобі, — з доброю усмішкою сказала вона. Тарас схопив гроші, забув навіть сказати спасибі й вибіг.

XXXV

Ну що ж... Товпи коло коробейника особливої не було, картини як висіли, так і висять, але захеканий Тарас нічого того не помічав. Підбіг і мовчки сунув коробейникові гроші в руку.

Коробейник глянув, бистро порахував очима й сказав:

— Ну, вибирай што ли...

— А скільки можна?

— Да... бери три махоньких.

Три?.. А я ж просив... — Што просил?.. Думаєш картини те дешевы? На щастя Тараса коробейник не встиг іще покласти грошей до гаманця, і в цю історію вмішався один з дідів, що стояв у товпі.

— А скільки він тобі дав?

А твоє, браток, какое дело? Сколько дал, столько дал, — і хотів сунути руку до кишені. Але його схопили за руку.

— Ні, брат, подожди. Чого ж ти ховаєш? Ти покажи.

— Да чево вы пристали? Какое ваше дело?

— Да таке діло, що ми бачили, як хлопець сунув тобі гроші в руку, а сам ма' і не знав скільки там їх є. Скільки ти йому дав, Тарасе?

— Я... не знаю...

— Он бач! Я ж казав!..

— Як же то так — не знаєш? Скільки тобі було дано? Хто давав?

Батюшка?

— А скільки він тобі дав?

— Я не знаю...

— А як же ти брав? Чи у щот жалування, чи як?

— Мені матушка дали...

— Во! Вишь? Путляєт! Раз батюшка, раз матушка. Украл — так и говори, што украл.

— А як же ж воно було діло?

— Я просив у батюшки... а батюшка не дають... а матушка пішли та й винесли...

— А ти й не почитав та так і притирив усі москалеві?

Тарас кивнув головою.

— Дурний ти ще, як я бачу. А навіщо ж тобі дано ці гроші? Щоб ти що купував?

— Щоб картини...

— Карти-ини?.. Ну, брат... не віриться щось, щоб наш батюшка та давав гроші на картини.

— Вони й не давали — то матушка.

— Та хоч і матушка. На картини, каже!.. Ну-ну!.. Чобіт нема, а він на картини. Сказано — нема батька.

— А нехай собі купує хлопець. Хіба лучче, якби в карти програв?

У карти не годиться, ну таки ж і картинками забавляця теж не приходитьсь, сиротою бувши. Він уже не дитина, пора й на задні колеса оглянутися. Лучче б держав копійку про чорний день, коли завелася...

Гроші в руці коробейника було перераховано і за них, показалося, Тарас міг купити аж п'ять великих картин! Далі наступила найтрудніша річ: які картини власне вибрати? Всі вони прекрасні. Одна краща другої. Забрав би всі, якби міг!

Але так чи інак, а вибирати було треба. І Тарас вибрав. П'ять найкращих у світі картин були його власністю!

Звичним рухом згорнув коробейник картини в трубку. Побачивши таке кощунство. Тарас аж ухопив продавця за руку.

— Ой, дядечку! Та вони ж помнуться?

— Ничево не помнутя! Теперь дураков и по голове можно бить! — і ляснув Тараса трубкою по голові.

Обережно, мов шкла дорогоцінні, ніс Тарас свої картини додому. А дома — не міг налюбуватися! Явдошці показував, та теж захоплювалася. Думав матушці показати та не посмів.

А після того наступили клопоти — де ховати? Досі Тарас ніколи нічого свого не мав, отже не потребував нічого й ховати. Одежа у нього була завжди тільки та, яку носив. Чобіт або не було зовсім, або були з чиеїсь ноги, латані-перелатані, отже, коли вони переставали нести службу, то просто кидалися в кут — ховати їх було ні для чого. Так само з кожушиною. Так само і з сорочкою: дадуть чисту — буде в чистій, а не дадуть — ходитиме в брудній, поки не розлізеться. Отже, нічого у нього не було і не бувало. Оце вперше ставав власником і вперше чув клопіт — де ховати?

Матушці сказав, що зробить скриньку, але це легко тільки сказати. А як їх роблять?

Постановив вистудіювати конструкцію Явдошиної скриньочки, бо у Явдошки була маленька (це не перешкоджало Явдошці говорити: "Я ж таки дороблюся великої, на колесах").

Придивився й змайстрував і собі. Незграбна вийшла, бо з інструментів мав тільки ніж та сокиру, але картини поміщалися добре. Поставив у кухні під полом, рядом із Явдошиною скринькою, і в свободну хвилину одмикали обое свої скриньки й любувалися дорогоцінностями.

Явдошка заглядала у дрібнюсінький шматочок зеркала, що знайшла колись на греблі, перебирала ганчірочки. Пір'ячка там було у неї трошки у шматині зав'язаного: знайде де пір'їну, прибавить і важить потім на руці: чи скоро подушка вийде хоч маленька? А Тарас любить своїми багатствами і все знаходить нові й нові красоти у своїх картинах.

— Дивись, Явдохо! Он у цього генерала скільки хрестів на грудях!

— Дукачі? — перепитує Явдошка, не підіймаючи голови. Вона роздобула десь шпалери шматочок, вершків у два, й оце ліпить собі на віко скриньки зсередини.

— Та які там дукачі! Це на грудях хрести!

— Хіба він піп, що у нього хрести на грудях?

— Та то не попівські хрести, а генеральські!

— А які ж там вони?

— А ось іди та подивись.

— Ой, Тарасику, мені ніколи! Ти принеси й покажи.

Тарас приносить, Явдошка дивується:

— Диви, якого поначіплював!

— А правда гарна картина, Явдохо?

— Гарна! А ти б таку зумів намалювати, Тарасе?

— "Хто й зна... може, якби краски, то й зумів би..."

І Тарас зітхав. Вічна мрія, вічне устремління — і яке ж воно недосяжне!

З набуттям картин думки про малярство знов прокинулися в Тарасові з подвоєною силою та вже й не загасали. Коли брав у руки вуглину й рисував щось на стіні комори (там уже й рисувати було ніде: від частого рисування та стирання стіна вже стала чорна, як полірована), — в серце закрадався сумнів щодо авторитетності... майданівського дячка отця Мардарія.

Виходить же щось! І непогано виходить. І що захочу, те й нарисую. Як же ж можна сказати — немає кебети? Може, то у нього у самого немає кебети... А так воно, мабуть, і єсть. Он він тільки двох святих і вмів малювати. А я — що вгодно! І генерала оцього на коні змалюю, і війну, і полювання...

...Він навіть не запитав мене, що я вмю, не подивився, як у мене виходить, тільки на руку й глянув. А на руці що? Бреше він, мабуть, що там усе показує. Нічого там не показує!.. Як у пана руки чисті та з милом миті, як он у батюшки, то, може, воно що й показує, а як я півроку, може, й мила не бачив, то чорта пухлого, що воно тобі покаже.

Даремне я його послухався.

Ну, а якби не послухався?

Справді, що змінилось би? Діватися однаково було нікуди. І скільки не роздумував над своєю долею Тарас, видумати не міг нічого. Наче замкнулося якесь сталеве коло і виходу немає.

Наймит... довічний наймит... Оце служу у попа, незабаром поженуть на панщину — і тоді вже кінець. Звідти вже не вирватися. І думки про малярство закинь. Не бути тобі малярем... Не те що добрим, а ніяким.

Ці думки обезсилювали Тараса навіть фізично. Опускалися руки, нічого не хотілося робити. Безнадійна сірість завтрашнього дня робила невиносимою сірість сьогоднішнього, і Тарас ходив, як розбитий. Все у нього валиться з рук, ніяка робота не ладиться. Батюшка сердиться, гримає, матушка дивиться з німим докором. Тарас все те бачить і відчуває, але що ж, як над усім домінує в душі вічна, як незагойна рана, обида.

Іноді той настрої загострювався до того, що Тарас готовий був прямо на людей кидатися. Чув гнобительство, не знав, звідки воно виходить і всі довкола здавалися йому гнобителями. Найближчим був отець Григорій і тому вся ненависть виливалася на нього. Не раз, не два, сам того не підозріваючи, батюшка бував у небезпеці. Ото почне читати наймитові науку моралі, а наймит аж зубами скрипить, стримуючи в собі бажання затопити попа по пиці.

Раніше від усіх таких настроїв і взагалі від усяких злих пригод життя тікав Тарас до природи: у Желехів садок, на Пединову могилу або й так прямо у степ. Теперл того не міг. А що дивно — не пускало часом почуття обов'язку. А поросятам хто дасть?..

XXXVI

Почулося дихання весни. Вона була рання в цім році і дружна. Прилетіли жайворонки, набубнявів бузок. І такі пуп'яшки його товстенькі та пухкенькі, що прямо їв би. І на тополі теж; тільки клейом замазані до того, що візьмеш пуп'янок, а він і прилипне до руки, одломиться.

Раніше ходив би в усьому тому Тарас, як у празнику, приглядався б, як пре незрима сила із землі всяку зелень, усміхався б щасливо, побачивши якогось діда, що вийшов на моріжок, топчеться по зеленому й приговорює:

— Топчу, топчу ряст, ряст! Дай, Боже, потоптати ще й того року діждати!

Здавалося, нащо дідові й цей рік, а не те наступний. А от радіє рястові зеленому, радіє весінньому сонечку, радіє життю всьому великому!

І стало Тарасові гарно і щасливо. Просто від того, що й він Життя, частина його, частина вічності. Що от може крикнути привіт сонцю, привітати ластівку, й першу голубінь проліска.

І от тепер немає нічого з того. Не видно ні весни, ні її радості. Не хочеться ні на що дивитись. Та, зрештою, що там дивного? Ну трава лізе з землі, ну й нехай собі лізе!

На Великодні свята приїхав Ясь. Це вже був не школяр богуславський, а київський семінарист. Говорити старався баском та ще й з московська: "Ну што ви, мамаша".

Пізнав уже "прелесть" київських "мест злачных" і з захопленням розказував про

них Тарасові.

Там, брат, у нас Хрести і Ямки прозиваються, де всі оті дівчата живуть. Ми туди, розумієш, гуртом їздимо. Наберемо ковбас, сала, горілки — і гайда! А дівчата того всього напечуть, наварять. Наїмося, нап'ємося здорово, а потім... Ох, і дівчата ж там єсть!.. Хоч би моя Христя — ух, і дівка ж! Як убереться в плахту, вишивану сорочку — ох. Тільки богомільна дуже — лише до "благодатної" дозволяє. А як на благодатну вдарили в Лаврі — зараз вона хреститься: "Радуйся, благодатная, Господь з тобою!" — і мене геть із хати. Тут, брат, розумієш, саме іноді до щирця доходить, а вона — геть і конт!.. Отака вона в мене. Ну, а ти тут як? І в тебе є яка Хівря?

Тарас слухав поповича якось байдуже. В його пам'яті Київ залишався зовсім не в ореолі Ямок та Хрестів... В'язався з пам'яттю батька — тато ще були тоді живі... Лавра... по Подолу на горбах все хатки, хатки... дзвіночки на ратуші...

братський монастир... і Дніпро! Велична, могутня ріка прекрасна!..

— А лев ще й досі є!

— Який лев?

— А отой, що вода з пащі б'є...

— А-а! Філіціон? Фелиціон?.. Аякже — ще стоїть!.. На Маковія, брат, там здорово. Ото ж саме видосвятіє на Маковія в Успенському соборі на Подолі. І водосвятіє провадить сам митрополит. Ох, і краса ж, брат!.. Ото ж він їде у кареті — і чотири магістратські вершники коло карети. Та убрані, брат, здорово! Так вроді як на запорожську лінію. А на Хрещатицькій горі приєднуються до тих магістратських вершників ще чотири з міщан на убраних конях. Усі цехи виходять із своїми хоругвами, знаками, при рушницях, дехто кінно. Красота!..

Приходять на місце, починається служба. А в тій минуті, як митрополит окунає хреста, б'ють усі з рушниць. Та як торохнуть усі одразу! А з кріпості гармати як тупонуть! — так я, брат, аж перелякався, їй-бо!.. Думав, що земля провалиться.

Питався Тарас про книжки, думав, що Ясь привезе із Києва. Але книжок у Яся не було, зате був цілий зошит сороміцьких віршів, при читанні яких жереб'яче гоготіння підіймалося в семінарських дортуарах, а одверті дотепи запруджували повітря, як каміння ріку.

Ясь думав і Тараса найбільше зацікавити всіма отими скарбами, як "Ходив черчик вуличкою" або "А що ти маєш, сестрице-чернице" і тому подібне, але Тарас якось не захоплювався. От коли слухав весільні бабські співи, де і речі всі називалися своїми іменами, чомусь не відчував Тарас огиди; якось там усе було природньо. А от тут, в оцій семінарській творчості і не сказано одверто, і все приховано, а гидко.

— Ні чорта ти не розумієш! — сказав Ясь і перестав просвіщати наймита. Просвіщення Явдошки йшло куди успішніше.

І все ж приїзд Яся вніс щось в однобарвність життя попівського дому. Всі ходили інакше, говорили інакшим голосом, сам порядок дня розподілявся інакше. А коли Ясь поїхав, усе вернуло до дальшого трибу, й нудьга знов напосіла Тараса.

І думав він: чому це так на світі повелось? Що от попович — узяв собі та й поїхав. І

не до Шполи там якої чи Богуслава, а до Києва! Байдики там б'є, по Ямках ходить, вчитися не хоче — і все ж його тягнуть силоміць. А вже наша наймитівська доля чортяча, так і будь вона тричі проклята!

Чому воно так, що одному все, а другому нічого? За віщо оцьому Ясеві доля дає і Київ, і навуку, коли йому те все й не до шмиги зовсім? А я так і день, і ніч, здається, вчився б, а от... І оцього ще Яся мушу возити. Він устане з воза й піде до семінарії, а я встану з воза й піду до стайні. А воно б, може, краще було навпаки...

І ще гірше стане від тих думок на душі Тараса, і хочеться перемінити долю. Хоч на яку-небудь. Піду до діда — вчитимуся шевству.

Але доля Тараса перемінилася несподівано.

XXXVII

Отець Григорій давно вже збирався поновити дещо з образів у церкві, а якщо буде доступно, то й підмалювати дечого новенького. Навіть радився в тій сграві з матушкою, бо матушка, хоч була й некомпетентною в художніх справах, але, маючи тверезу голову, не раз давала добрі поради своєму "господинкові" у різних випадках життя.

— Знаєте, матушко? А я таки думаю у цім році взятися за церкву. А то воно так відкладається та відкладається, а благолепіє храму терпить на тому ущербок.

— Що ж... Боже поможи. Діло не худе.

— Трохи є грошеньят, трохи добудемо.

-Де?

— Може, пан дасть.

Матушка мовчки згодилася: справді — не дати панові було б ніяк. Потім сказала:

— Кажуть постарівся дуже.

— Пора.

Це був вислов неохоти отця Григорія до пана. Він здавна був антагоністом Енгельгардта, хоча, правду треба сказати, Енгельгардт того й не помічав. А пішло це з того, що, коли померла панова Луїза, то якимось так вийшло, що поховати її треба було у Кирилівці. Пан звелів поховати в церковній ограді, що й було зроблено.

Коли став на парафії отець Григорій і побачив лютеранку, похованою в ограді православної церкви, мав необережність голосно сказати, що, коли б він був тоді в Кирилівці, то не дозволив би такого знущання над релігією.

Найшлися такі, що донесли ці слова до відома пана. Пан пожував губами й прорік:

— Скажіть тому дураку, що якби він так зробив, то я його самого звелів би поховати у церковній ограді.

Найшлися такі, що донесли ці слова до відома попа, і от з тої пори одець Григорій ворогує з паном Енгельгардтом. Не може забути вислову: "скажіть тому дураку".

Правда, ворожнеча ця виключно внутрішнього порядку, бо занадто нікчемна фігура кирилівський піп, щоб могли зачепити своєю ворожнечою навіть "палец от ноги" вельможі, але помимо того отець Григорій показував своє незадоволення де і як міг: не їздив до двору, бував тільки з офіційними поздоровленнями, як на Великдень тощо.

Тому і зараз у маленьке слово "пора" було влито більше отрути, ніж могли вмістити чотири літери. Матушка прекрасно все це знала, але промовчала. Звернула балачку в інший бік.

— А кого ж ви думали, господинку, в маляри брати?

— Коли хочете, то я й сам не знаю, матушко.

— Бо оці ж наші богомази, я думаю, не годяться.

— Чому? А отець діякон?

— Та що... Скільки не бачила я його образів, але всі вони... не подобаються мені. Наляпає, наляпає красок, щоб ув очі вдаряло, а душі нема. По-моєму, вже як брати, так брати доброго.

— А де ж його взяти доброго? Не з Києва ж мені виписувати маляра!

— З Києва не з Києва, а воно й тут можна знайти.

— А кого ж тут знайдеш? Може Превлоцького? Так я його й задурно не взяв би.

— Чому, господинку?

— Йому тільки собак малювати, а не святі образи в православній церкві.

Обставина, на яку тут натякав отець Григорій, була така. Коло панської псарні було поставлено нового паркана. Паркан вийшов рівенький, гладенький; навіть пан, їдучи раз мимо, звернув на це увагу й ні з того, ні з сього висловив думку:

— А тут гарно було б що-небудь намалювати, а? Сказати би охоту, а? Як виїждять охотники з двору, собаки... Потім поле... русак або й вовк... охота... коні скачуть... доїжджаючи трублять, а? Правда, було б гарно?

Пан сказав та й забув, а Димовський — це було сказано в його присутності, задумав перевести це в дійсність. Не так з мотивів естетичних і не так з охоти угодити панові, як зовсім з інших причин.

У Вільшані жив художник Превлоцький. Захотілося Димовському мати свій власний портрет і портрети членів своєї фамілії, щоб ото повісити в їдальні, як у всякому порядному шляхетському домі водиться. Але коли звернувся з тим до Превлоцького, то почув таку суму вартості кожного портрета, про яку він і поняття не мав. Він чув не раз, як малярі-іконописці розцінюють свою працю по церквах, на цей масштаб міряв і портрети, а показалося зовсім не так. І не то, щоб Димовський не був у стані заплатити такої суми. Як помічник головного управляючого, він стояв дуже добре, але просто вважав непристойним платити за шматок полотна такі гроші, за які можна було б купити нову коляску. А може, давала себе знати навичка мати все в "презенті".

Словом, на деякий час діло розійшлося, але охота оздобити їдальню фамільними портретами не загасла. І от у пропозиції пана Димовський почув вихід: дам Превлоцькому цю роботу, а він "в благодарность" намалює наші портрети.

Як там умовився з Превлоцьким, то його діло, але факт, що Превлоцький приступив до розмалювання панського паркана із учнем своїм Сошенком, сином міщанина з Богуслава.

Розмальовано було артистично. Розпочиналося видом на будинок і ворота цієї ж псарні. З воріт вилітають на баских конях охотники, егеря, доїжджаючи, дудять в роги,

пси рвуться, повискалювавши зуби. Далі ця охота розбігається по полях. Стогнуть спілі жита під копитами коней охотників — і дядько-селянин стоїть здалека, чуває потилицю. Це була данина демократизмові. Заєць вибивається з останніх заячих сил, вовк, оточений вижлями, облава на медведя — багато дечого було понамальовано. Селяни, буваючи на базарі, годинами простоювали перед тим парканом.

— Мо' воно й гріх, — сумнівався дехто.

Так от цю роботу й мав на увазі отець Григорій, кажучи, що Превлоцькому тільки собак малювати, а не святих угодників.

— Чоловік, котрий себе поважає, собак не стане малювати на заборі. А як йому все одно що малювати — чи святого апостола, чи собаку, звиняйте, із задраним хвостом, то нехай собі собак і малює. Я його кликати не буду.

Отець Григорій тут... як би це сказати делікатно, трохи розходився з істиною й повторяв думку про зелений виноград. Превлоцький, як справжній художник, просто був занадто дорогим фруктом на убогу кишеню кирилівської парафії. Це вже для зручності підкладав отець Григорій ідейні мотиви. Матушка і це розуміла, але робила вигляд, що аргументацію чоловіка сприймає як переконливу.

— Тоді беріть, господинку, з Хлипнівки отого... як його...

— Іваненка? Що ж... це діло більш підходяще.

— Я бачила його роботу. Ду-уже мені понаравилося. Не по-богомазському якось...

— Це правда. Мабуть, так я й зроблю: перекажу, щоб зайшов коли.

XXXVIII

В наступну неділю хлипнівський маляр був уже у отця Григорія. Це був чоловік задумливий, малоговоркий. Мабуть, мав право бути чимось вищим, а от доля судила задовольнятися становищам сільського маляра.

З отцем Григорієм не зійшлися. Від цифри, яку назвав Іваненко, отець Григорій просто жахнувся. Правда, він таж само жахнувся б, якби Іваненко сказав цифру вдвоє меншу. Це був просто прийом отця Григорія.

— Що ви, бійтеся Бога! Та хіба ж таки так можна? — і давав третю частину. Як на базарі.

Іваненко заявив, що він сказав ту ціну, яку, на його думку, робота варта, й торгуватися тут немає пощо. Отець Григорій почав вдаряти на благодійність, що це ж, мовляв, не арендатор який-небудь замовляє корчму розмалювати, а це ж — храм святий! Ради храму можна, мовляв, і потрудитись...

Словом — не зійшлися. Іваненко попрощався й пішов.

Отець Григорій був певен, що це тільки початок, прелімінарна стадія, а що властивий торг почнеться ще згодом. Ждав, що Іваненко вернеться від воріт.

Іваненко не вернувся. А коли вийшов за царину — його догнав босий і простоволосий хлопець.

Дядечку!..

Іваненко зупинився.

— Що? Отець Григорій просить назад? Таж скажи йому...

— Ні... це я... від себе...

— Від себе? А що ж "від себе" хочеш "від мене"?

— Я... — і сміливість Тараса десь попливла. Що за дивна річ? Кожен раз, коли йому треба було вимовити фразу "я хочу вчитися малювати", йому ставало немилосердно соромно. Слова не йшли з горла.

Іваненко стояв і терпеливо чекав. Може, пригадував, як і самому доводилося таж безумно червоніти й чути, як земля тікає з-під ніг.

— Я хочу... вчитися... малювати...

Іваненко не здивувався, не засміявся іронічно, не сплюнув з досади, а прийняв цю звістку серйозно й спокійно, як звичайну ділову річ. Це зразу підбадьорило Тараса й соромливість його почала щезати. Він знов став розсудливий, звичайний собі хлопець, а не злочинець, що посягає на святиню.

— Що ж, діло добре. А... чому ти так захотів? І коли? Може, оце зараз, як ми балакали з отцем Григорієм?

— О, ні! Я змалечку. Та я вже й попробував раз учитися, ну, нічого з того не вийшло, — і Тарас розповів свої пригоди з учителями-іконописцями.

Іваненко уважно і серйозно вислухав, все ще стоячи, а потім сказав:

— Знаєш, що, хлопче? Мені треба йти додому. Може, ти пройдеш трохи зо мною? Чи ти не маєш часу?

— Ні! Сьогодні ж неділя!

— Ну, то ходім, проведеш мене трохи. Так, кажеш, на руку дивився?

На руку ж! І сказав, що я ні до чого нездатен. Не то до малярства, а навіть у шевці. І що єдина мені дорога — йти в пастухи. Ну, я й послухався, пішов у пастухи. А потім оце перейшов до батюшки.

Іваненко помовчав, потім сказав.

— По руці взнати нічого не можна. А якщо й можна, то не сліпому, темному дякові. Те, що він тобі наговорив — викинь з голови й об тім не думай. То дурниці. А от чи маєш ти справді кебету до малярства, то це треба перевірити. Ти малював коли-небудь?

— Щодня! — пристрасно викрикнув Тарас. — Щодня!.. Та мені лучче два дні не їсти, як два дні не малювати!

Іваненко зупинився й уважно подивився на свого супутника. Лице хлопця горіло і горіло тим священним вогнем, що знав його... знав колись і він, Іваненко... Знав, аж поки проклята доля не загасила, а люди притоптали чобітьми.

Ти вже далеко відійшов, хлопче. Давай сядемо та спочинемо, чулим голосом сказав Іваненко. Сіли на приступочках млина.

— Так ти, кажеш, малюєш?.. А що ж ти малюєш? Що тобі краще намалювати — дерево, млин, чоловіка?

— Мені все одно! Мені аби подивитися. Я й генерала вмію!

Іваненко усміхнувся кутиком уст.

У мене й картини єсть!

— Як? Сам намалював?

-^Ні-і... — соромливо протяг Тарас.

Йому аж дивно стало з такого запиту. Сам картину — ну-у!..

— У мене й красок нема... Ні, я купив у кацапа...

— А-а! Це ти таких, друкованих купив?

— Як друкованих? Настоящі картини намальовані! Олень, битва, турок, генерал із шаблею...

— По п'ятаку?

— Еге ж!

— Ну, я ж і кажу!.. То картини... А зрештою... Так ти кажеш, що можеш усе намалювати?

— Я й дзвіницю Лаврську намалював!

— Чим?

— Вуглем та крейдою. Обстругаю гарненько вуголину...

— А крейда навіщо?

— А сонце ж!.. Там у мене тінь від хреста впала — та так ловко!

"Тінь від хреста..." — задумливо повторив маляр, йому ясно стало, що хлопець, який може захоплюватися тінню від хреста — це не так собі хлопець, що намалював генерала й зрадів. О!.. Ще один самородок! Що за проклята це земля, що родить і родить таланти на те лише, щоб доля топтала їх у болото й сморід!

Сумно похитав головою Іваненко.

— Ех, голубчику!.. Стремишся ти кудись, летиш, а того й не знаєш, що за спиною у тебе твоє кріпацтво, якого ти і не перелетиш, і не подужаєш, і не зламиш. Воно скоріше тебе зломить. Ні! Краще вже так пропадати, у тьмі, ніж прозріти, побачити світло сонця, дихнути чистим повітрям, а тебе візьмуть і знов кинуть у сморід, тванюку, посміються словом недобрим над тобою, покажуть, що ти раб був, раб еси і рабом будеш! І що твоя єдина мета, єдина мрія мусить бути — вгодити господинові своєму. І проклянеш ти тоді й світ увесь і годину, в яку просвітлів, і скажеш: та лучне було б мені нічого не знати, ходити за своїми воликами, ніж тепер, вільному орлові, лізти у прогноєну смердючу клітку! Будь воно тричі прокляте й малярство те, коли воно дає тільки муки нелюдські, поневіряння і сором! Сором, сором, сором — великий сором!

Іваненко схвилювався й закрив лице руками.

Тарас слухав, весь застигнувши, ті слова незрозумілого пророцтва. Він же не знав іще, що таке кріпацтво. Тобто він знав і знав від дитинства, але воно ще не почало втручатися в його особисте життя, і він не розумів його всесильності.

Все ж, як-не-як, він ішов, куди хотів, спав, коли приходив час спати, навіть робив до деякої міри так само. А от цей чоловік говорить про якесь інше кріпацтво! Про всемогутнє! Що ломить усе життя, виїдає душу, плює в лице людині, яка почула себе людиною, а само залишається неушкодженим, далеким і знов же таки всесильним.

Те все відчув Тарас у схвилюванні Іваненка. Відчув — і похолов... Значить, нема дороги... значить, кріпакові нема дороги... значить, кріпакові нікуди немає дороги... Так пощо ж тоді жити на світі!

І, мабуть, такий одчай намалювався на лиці хлопця, що Іваненко схаменувся.

— Ти, хлопче, той... не бери моїх слів так близько до серця. Хто знає? Може, твоя доля й складеться інакше... тільки навряд... Знаєш що? Ти як — служиш у отця Григорія?

— Служу...

— Я б хотів все ж подивитися на твої рисунки. Ти можеш прийти до мене й показати?

— Я прийду!

Тарас сказав, що прийде, але що він понесе Іваненкові, коли у нього нічого нема? Іваненко міг собі то уявляти в формі альбома, але Тарасові альбомом служили стіни стайні, а найбільше комори.

— Так приходить. Ти бував коли-небудь у нашім селі?

— Ні...

— А дорогу знаєш?

— Знайду!

— Ну, добре. Приходь — я подивлюся. Коли в тебе справді є хист до малярства, то... зроблю, що можу... посовітую... і взагалі... Словом, приходить, — і маляр простягнув Тарасові руку.

Перший раз! Перший раз у житті простягнули Тарасові руку! Як людині! Не крикнули — "Ей ти", — не вдарили "по морді", а руку, руку простягли!..

То чи диво ж, що Тарас схопив ту руку й міцно, від щирого серця поцілував.

Іваненко поморщився.

— Не треба... Ти ніколи не цілуй руки... ^нікому... Негарно це.

Тарас не розумів: що ж тут негарного? Його привчили з маленькості давати чолом, і завжди він цілував у руку батька, діда, тіток. Тепер батюшку цілує, матушку: що ж тут такого?

Іваненко пішов. Тарас довго стояв і дивився услід. Потім зітхнув і тихо поплівся додому.

Прийшов Тарас додому і задумався. Чув, що від його рішення зараз залежатиме вся його доля.

Що робити? Попроситися у батюшки до Хлипнівки? Так це зараз підуть розпити, розвідки — та пощо, та навіщо, та, може, хто тебе переманює... А потім почнуться умовляння, дорікання, а, може, й насильство яке... Ні, проситися не буду.

А як же?

І Тарас рішається на рішучий крок — піти від батюшки зовсім.

А потім? А потім що?

А потім буду вчитися.

...Якщо будеш... А як ні? Чув же, як казав отой дядько — треба подивитися, чи є ще в тебе хист.

...Хист то в мене є...

А хто це тобі сказав? Явдошка казала.

А як нема — ну тоді... Тоді краще й на світі не жити...

...А що? Топитися будеш?

Та там уже побачимо.

І так бився з думками й не міг ні до чого прийти певно. Врешті все ж рішив піти від Кошиців геть. Тільки як це зробити? Сказати просто попові, що іду від нього? Так він не пустить.

Як це не пустить?

А так — візьме та й не пустить.

Та як же ж? За поли держатиме чи як?

Та він уже знайде як, його не вчи.

А я тоді втечу.

А він хіба не знайде? Ще заявить, що ти у нього гроші вкрав.

...Ні, тікати не годиться.

І знов не знає, на що рішитися. Ходить як затруений кілька днів, і, може, просто втік би нарешті, але раз увечері почув, що батюшка збирається до отця благочинного.

— То сказати Тарасові, щоб кобилу лагодив? — питають матушка.

— Ні, не треба. За мною заїде отець Лобода — ми з ним умовилися.

Тарас зрадив. Обставини почали складатися на його руч. Якби їхав батюшка сам, довелося б Тарасові його везти, а тепер...

Майже всю ніч не спав Тарас.

Устав іще вдосвіта і взявся за щоденну роботу, щоб хоч як-небудь відволіктися. І все поглядає, чи не їде отець Лобода.

Нарешті приїхав! Не висідав навіть з натачанки, бо спізнювавсь. Отець Григорій наскоро одягся, вийшов, сів і поїхали. Тарас аж на тин зіп'явся, щоб подивитись, чи таки насправду від'їхав піп. І як тільки переконався, що піп уже не верне, оговтався й пішов до матушки.

Першу фразу він заздалегідь обдумав:

— Спасибі вам, матушко, за хліб, за сіль, а я від вас піду.

Матушка аж руками сплеснула.

— Та що ти, Тарасе, Бог з тобою! Чи ти шуткуєш?

По обличчю хлопця бачила, що йому не до жартів.

— Та як же ж це? Та куди ж ти?.. Ой, Господи, Боже милостивий! Та що це ти затіяв справді? Хіба ж уже тобі у нас так погано?

— Мені у вас, матушко, непогано, але я хочу вчитися малювати.

Матушка вдарилася по боках.

Уп'ять малювати! Та хіба ж тобі батюшка не казали, хіба ж тобі не казала й я, що кинь ти оті свої дурні мрії, і не вигадуй ти хто й зна чого! Ну чи тобі ж ото вчитися малювати. І на що воно тобі здалося? Жив би та й жив би у нас. Я погломніла б із батюшкою, щоб тобі набавили.

— Я не ради грошей... і прибавки я не хочу. Я хочу вчитися малювати.

На диво сміло й чітко вимовив він останні двоє слів.

— Ну що ти з ним будеш робити? Я ще таких хлопців і не бачила. Та чого ти такий упертий, Тарасе? Як забив собі в голову, як забив...

Мабуть, і справді здорово забив собі в голову Тарас, бо скільки не морочилася з ним матушка, нічого не могла вдіяти.

— Підожди ж хоч отця Григорія. Хіба я можу сама тебе одпустити? Він же мене лаятиме.

— Я вмисне й вибрав такий час, щоб отця Григорія не було дома.

— Він же тобі й гроші віддасть, бо в мене жнема...

— Мені грошей не треба — хай будуть у вас. За вами не пропадуть.

Так нічого й не могла вдіяти матушка. А на відхіднім — здивував її цей хлопець. Мнучи шапку у руках, несміло попрохав.

— Матушко... Дозвольте із Хведосею попрощатися...

Матушка здивовано підняла брови.

— Із Хведосею? Що це тобі заманулося? Ну піди, попрощайся...

Тарас навшпиньки увійшов до спальні. Думав, що воно спить, а воно лежить розпеленате, рученятами поводить і силкується агукнути.

Тарас ніколи не міг байдуже дивиться на цю дитину, а зараз так чув, що у нього сльози підступають до горла. І якби воно, оце мале, могло говорити і якби воно промовила: "Тарасику, зостанься", хто знає, може, й кинув би Тарас шапку в кут і зостався б. Але воно тільки перебирало ручками й ніжками.

Матушка підійшла і доправила сорочечку. Коли подивилася на лице Тараса, воно було якесь освітлене, мов одухотворене. У матушки перевернулося серце. Безмежно жаль стало їй нараз цього сиротюка, що мечеться по світові, шукає собі кращої долі, а вона, як лютий звір, повертається до нього тільки пазурами та іклами. І, повинуючися поривові, матушка сказала:

— Ну, Бог з тобою... Іди, якщо вже так наважився... Дай же я тебе хоч поблагословлю замість матері.

Тарас похилив голову, матушка чуло його перехрестила й поцілувала в чоло. А від того поцілунку якесь давно забуте тепло розлилося по всій істоті Тараса. Відчув божественність материнської ласки, від якої вже так давно відвик. Минуле щастя пригадалося й стрясло ним усім — Тарас припав устами до руки матушки й оросив її сльозами.

І матушка заплакала.

— Якщо тобі там буде погано, приходь уп'ять до нас. Батюшка прибавлять...

Тарас махнув рукою й вийшов.

хъ

Ті два тижні, що прожив Тарас у Іваненка, були мов світлим раєм після того всього, що довелося бачити досі в житті.

Іваненко жив сам. Готовила їсти й взагалі поряdkувала всім якась його тітка, старша жінка. В кімнатах було чисто, куди чистіше, ніж навіть у Кошиців. Обидві кімнати були завішані картинами, етюдками, ескізами — і це Тарас уперше побачив

справжнє малювання. Одразу оцінив різницю між ним і всіма отими богомазами, плоди трудів яких бачив досі. Ось вона, справжня майстерність! І смішними здалися йому його захвати мазанням отця діякона лисянського, а тим паче отця Мардарія майданівського.

Між іншим, дуже вразила Тараса одна картина. Богоматір сидить із младенцем. Ясно, що це іменно богоматір, а на руках у неї маленький Ісус Христос. Але... Але ця богоматір була в українському костюмі у дівчачому — з вінком і лентами, а на маленькому Ісусикові була українська вишивана сорочечка.

— А це... не гріх? — спитав Тарас.

Іваненко усміхнувся.

Ні, Тарасику. Гарно нарисувати не гріх. А от погано набогомазити й говорити потім, що це святий образ — так це, по-моєму, гріх. Ти пригадай собі — чого тільки нема по отих наших церквах! Аж дивитися іноді гидко, а не то що...

І для доказу повів Тараса до місцевої церкви, й показував тамтешні образи. Вперше глянув на них Тарас критично і здивувався: як він міг досі захоплюватися таким?

Особливо довго вони обоє розглядали картину "Страшного суду", намальовану в придворі на всю стіну.

Величезний змій повився вгору, а по ньому, мов по дорозі, йдуть уверх праведники до вічного блаженства. На самім верху Господь за столом бенкетує з ангелами; на столі випивочка й закусочки, заморські якісь плоди.

Внизу змій роззявив пащу, а в тій пащі сидить Сатана; у нього на колінах маленький Іуда з гаманцем. Ще нижче — пекло. Туди дияволи тягнуть грішників, закованих великим ланцюгом. Оті грішники були найцікавіші.

І кого там тільки нема! Он лихвар із верьовкою через плече, а на верьовці кошелі з грошима. П'яниця з пляшкою горілки в руках, магометани в чалмах, ляхи в жупанах, євреї в лайсердаках. Тут же архіереї в митках, попи в камилавках, ченці в клобуках, генерали, купці.

Он жінка лежить на постелі під червоною ковдрою, а коло неї стоїть чорт. У нього з рота напис: "Лінива до церкви".

Он судія несправедний їде в колясці, а запряжка — два чорти, третій доводить, четвертий за лакея ззаду.

Відьма з дерев'яним відром — колотить у нім якесь зілля. Повія із зміями на обличчі й грудях; чарівник із гадюкою й шклянкою; чарівниця заламує жито; злодій снопи краде.

А там кравець із аршином, ножицями й червоною матерією; швець із чоботом, ткач із клубком ниток, мірошник із жорнами.

Трохи нижче — Забава: танцює чоловік із жінкою, їм приграє скрипач, а два чорти плещуть у долоні. Жінчині чорт показує мертву дитину, й тут же напис: "Та, що діти тратила".

Дерево намальоване, вулик на ньому, бджоли літають. Чоловік виймає мед, а чорт його підбадьорює. Напис: "Пчоли краде".

Кум із кумою на возі, а везе їх диявол. У кума в руці пляшка, у куми чарка. Пан посесор із люлькою в зубах і написом: "Choc do piekla, ale z fajka"

Ще так недавно Тараса захопила б ця картина. Він щиро дивувався б фантазії автора, його умінню малювати та все старався б і сам наслідувати у коморі на стіні, і от зараз нічого того не відчував, а навпаки: ясно витискувалися наверх усі хиби рисунку, а перед очима стояла Божа Матір Іваненка із скорбними, живими, говорящими очима.

Іваненко бачив ці переживання хлопця й його це радувало.

Сам Іваненко був людина лагідна, начитана і у нього знайшов Тарас багато книжок у бібліотеці. І ця бібліотека перед Тарасом не тільки не замикалася, а навпаки! От де начитався Тарас! Читав і сам про себе, читав і голосно, питаючи про незрозумілі місця. Читав і Іваненко, а Тарас слухав, рисуючи.

А з рисуванням Тарасовим було так. Спочатку Іван Митрович (так звали Іваненка) давав хлопцеві копіювати з рисунків. Потім поставив білу дошку з крейди чи що, а на тій дошці квітка не квітка, листок не листок. Велів малювати й тінь покласти.

Тарасові легко все це давалося. Він знав уже, що таке "штрих", "контур", "фон". Розумів уже, що значить формула — "около контура по направлению контура". Пізнав різницю м'якого й твердого олівця, властивості розтушовки.

Коли Тарас гарно намалював листок, Іван Митрович поставив перед ним білу фігурку якоїсь жінки й велів малювати її. Ще згодом показав дерево на вгороді й сказав змалювати його, а нарешті раз сказав:

— А мене зміг би ти малювати, Тарасе?

Тарас зніяковів. Йому аж наче страшно стало.

— Я... не знаю...

— Ану поспробуй. Я сяду отак — от бачиш? Світло падає звідси, значить, ця сторона буде в тіні. Не бійся, сміліше, сміліше...

Тарас бистро приготував усе що треба, сів і... завмер. Відчув щось таке, чого не знав досі. Він і взагалі не міг малювати цілком байдуже, але тепер, коли перед ним була задача передати олівцем лице, людське лице, він прямо не знав, що з ним робиться. Серце забилося, олівець тремтів у руці.

Найголовніше — з чого починати? Очі? Ніс?... Чуприна, бо вона найвища? Що?..

А Іваненко сидить і уважно приглядається. Йому приємно, що його учень так хвилюється, тільки Іваненко не подає виду.

Нарешті, сьак-так Тарас заспокоївся. Йому прийшло в голову, що спочатку треба дати контур, а потім уже в контурі визначити все, що куди.

Його очі зробилися гострими, проникливими, з них, мов стріли, полетіли погляди, пронизуючи лінії контура й приносячи до мозку накази... Тут вигин... тут точка збігу ліній... он волосся настобурчилася купка... один висок більше угнутий. підборіддя — от цікаве яке підборіддя!.. Вус — на один упало пасмо світла... от якби це фарбою потягти!

Олівець вже послухно ходить по паперу, там натискається, там слабшає. Ледве помітними лініями намітилися осі очей, носа, уст.. Там уже десь кинулося кілька

штрихів затушовки — на щелепах, наприклад, а ці два-три штрихи потягли за собою ще, ще... Сильно зачорнене волосся тіньової сторони одразу дало

напруження світлотіней, і забув усе Тарас.

Мов у блаженному півсні якомусь літав над землею, водив олівцем по паперу й не чув нічого. Щось там говорив до нього Іван Митрович, Тарас відповідав якимось звуками односкладовими — "умгу"... "еге", а що воно й до чого — не знав.

І збудив його тільки рух Іваненка — він устав.

— Ну тебе!.. Це ти мене й замучиш зовсім.

На Тараса мов вилив хто відро холодної води.

— Іване Митровичу! Голубчику! Ради Бога! Ось тут іще трошечки... Ой, Господи...

Іваненко добродушно сміявся.

— Знаємо, знаємо! Ми цю штуку знаємо! Це — казка-безконечник... Отут трошечки та там трошечки — і засадиш мене знов на дві години. Ні, брат, не піддуриш.

Тарас мало не плакав і тільки ласкаві форми вислову Іваненка трохи його потішали.

— Ану давай подивимось, що ти там намазюкав.

Тарас несміло-нростягнув рисунок учителеві і — злякався... Господи! Та він же ж іще не подивився на рисунок!.. Він сам не знає, що він там нарисував! А що, як там таке, що Іваненко тільки розсердиться?

Іван Митрович узяв у руки рисунок, лице його стало зразу серйозним. Це ще більше перелякало Тараса... Він відніс це на карб невдалості своєї роботи.

Іваненко поклав рисунок на стіл і почав говорити. Голос його був сухий і якийсь офіційний.

— Слухай, Тарасе... Два тижні придивляюся я до тебе і кожний день упевняє мене в тому, що хист до малярства у тебе єсть і хист неабиякий. Вчити я тебе вчив би з охотою, але — ти кріпак. Взяти тебе до себе я пё можу, бо по закону мушу тоді відповідати "за присталодержательство". Якщо твій пан дозволить тобі в мене вчитися — добре, я буду тебе вчити. Якщо ні — то ні ти, ні я нічого не порадимо. Пан — це для тебе все. Він для тебе більший батька, матері, більший царя, більший Бога навіть! Захоче пан — будеш жити, не захоче — не будеш. Захоче — будеш учитися, не захоче — підеш або в поварята, або в козачки, або куди тебе поставить панська воля. Віднині воля пана — для тебе все. Поки ти спинався на ноги, поки ти не був робочою силою, поки тебе мусів хтось годувати, ростити твої мускули, спину, міцні ноги, доти пан не звертав на тебе уваги. Але от ти виріс, тобі вже тринадцять літ, ти вже можеш виконувати якусь роботу і приносити панові якусь користь — і відтепер тебе немає. Немає твоїх бажань, стремлінь, талантів — нічого немає! Ти можеш хотіти бути маляром, а пан захоче зробити тебе кухарем — і ти будеш кухарем. Ти можеш хотіти бути музикантом, уся душа твоя співатиме, а пан захоче зробити тебе лакеєм — і ти будеш лакеєм. Не Бог творить чоловіка, а пан! Бог може вкладати в душу людини що йому угодно, а пан все одно поверне по-своєму, як він схоче. Перша заповідь, начертана Моїсеєм на скрижалях, то не господь Саваоф говорив її з хмари, ні! То пан з усіх вершин синайських глаголить до тебе. Аз єсмь Господь Бог твой! І да не будуть — і

не будуть — тобі бозі інїї, разве мене!..

Іваненко схвилювався. В голосі його чулося ридання. Мов збиралося горе багато літ, не можучи виявитись, і оце тепер виривалося у цій жагучій скарзі, в цьому крикові людини із розбитим життям.

А на Тараса ця тирада зробила гнітюче вражіння. Він весь тремтів. Передчуття великих терпінь, передчуття першої зустрічі з отим драконом ненажерним — кріпацтвом — стрясло усією істотою. Очі широко розкрилися, і він блукав ними довкола, мов шукаючи рятунку й опертя.

Іваненко бачив це страшне вражіння своїх слів, але дивне почуття заволоділо ним: йому не хотілося нічим згладжувати того вражіння. Якась наче злорадність заволоділа ним. Нехай! Нехай знає, що то є кріпак!.. Нехай не тішиться ілюзіями, нехай не самообманюється. Не нам, рожденним у цей вік панів, мати високі ідеї й устремління! Тепер можуть родитися тільки раби або... або ті що рубають панам голови, як у Франції...

Але цей настрій тривав тільки хвилину. Вже в наступну мить Іваненкові стало безконечно жаль хлопця, особливо, коли Тарас, заридавши, кинувся на груди своєму учителю.

— Ой дя-адечку!.. Та що ж це воно буде?..

Іваненко спішним рухом гладив Тараса по голові, а у самого сльози текли по щоках.

— Нічого, нічого, Тарасику... нічого... Бог дасть, все обійдеться гаразд... Ну годі, годі...

Сяк-так заспокоїлися обоє. І стали на тому, що Тарас піде до пана. Властиво не до пана, а до управляючого. Пан доживав віку і ні в що не мішався, отже, властивим паном і владикою всіх живих і мертвих і ненарождених земляків Тарасових був управляючий.

Так от до нього піде Тарас і проситиме дозволу учитися. Як дозволить — Тарас переїздить до Хлипнівки.

* — Я охоче буду вчити тебе без усякої платні. А на одержу як-небудь удвох заробимо.

Властиво Іваненко не мав і найменшої надії на те, щоб управляючий дав дозвіл, але не можна ж було сказати цього Тарасові.

Тарас хотів уже наступного дня йти до Вільшаної, але Іван Митрович казав іще побути трохи. Йому жаль було розставатися з хлопцем, який своєю чистотою, прекрасністю замірів так гарно впливав на побиту життям душу.

Малювати в ці дні не давав Іван Митрович Тарасові багато, а більше вони читали, розмовляли, ходили по околицях. І ці розмови багато дали Тарасові, поширюючи його світогляд, даючи ясне розуміння оточення. Він за цей час прочитав силу книжок і прочитав розумно, під добрим керівництвом.

Взагалі, почув себе, як квітка, котру перестали топтати ногами, а натомість поставили в свіжу прохолодисту воду. Він ожив. Лице стало одкритим і ясним, очі вже не дивилися понуро, губи не стулялися міцно в сталево-замкнену вузьку лінію. І сміх

уже проходив через ті вуста, й вони потепліли й розправилися, як рожеві пелюстки під ласкавим променем сонця...

Іван Митрович як міг старався уприємнити Тарасові ці останні дні. Ходили в далекі прогулянки, читали разом, подовгу балакали. Свідомо уникав Іваненко всяких дразливих тем, а коли розмова часом до них наближалася, зручними маневрами переводив її на щось інше.

Коли настав день розлуки — обом було дуже тяжко. Іваненку тяжче, бо він не мав ілюзій. Сумно дивився на Тараса, хоч старався викликати усміх на устах, а говорити лише жартівливі слова.

Перед Тарасом стало питання — чи брати з собою скриньку оту свою чи ні?

Правда, вона тепер перед картинами Івана Митровича стратила на ореолі, але все ж то була цінність.

Іваненкові ледве не вирвалося — бери! — але здержався. Тарас рішив залишити.

— Я ж вернуся, правда? Та невже ж?..

— Ну, я не кажу що... але все ж...

— Та не може того бути!

— Ну да, не може бути, але пам'ятай, що ти діло матимеш із панями, а у них все може бути. І коли що, так ти там не дуже... Бо як підеш навпоперек, то панів усе одно не подужаєш, а собі лиха наробиш. А ти перетерпи. Наше діло — терпіти. Знаєш, як то говорить: терпи, козаче, отаманом будеш... Отак і ти. Якщо — перетерпи. Воно зразу, може, здасться й тяжко, але зате потім можна буде повернути на краще. А як захочеш нахрапом — наперед тобі кажу, що нічого не вийде. І не пробуй!.. Лучче слухай мене і якщо — перетерпи. А потім усе одно зробиться по-нашому.

Тараса тривожили усі оті недоговірки — "якщо", коли що", але він і думки не припускав, щоб йому було відмовлено. Не був іще добрим шахістом на великій дошці життя і не вмів заглядати на кілька ходів вперед. З властивою молодості короткозорістю усі висновки будував на першій і то виключно на своїй ході.

— Я вернуся, я скоро вернуся і тоді...

Тарас замирав від думки, як то гарно буде тоді, а у Іваненка серце краялося. Хотілося крикнути: "Та не надійся ти, дурнику, на панську добрість! Того почуття у них нема", — але сам собі закривав уста.

Багато думав — як би то краще зробити? Приходило в голову піти самому, але по зрілім роздумуванні бачив, що не допоможе справі, а тільки напсує.

— А ви, властиво кажучи, чому про це так пильно турбуєтесь? — запитає управляючий.

Я буду йому пояснювати, що хочу просто з людяності допомогти бідному хлопцеві, а він іронічно посміхатиметься, бо знає, що чоловік без вигоди для самого себе нічого не робить. Я буду йому говорити, що Тарас не перестає ж бути вашим кріпаком, і вам же пригодиться, як вивчений художник, а він:

Нам художників не треба. Навіщо вони нам здались? У сто літ раз розписати кімнату або нарисувати чий портрет? Так це дешевше найняти. Нам потрібні ковалі,

римарі, мірошники. От якби ви його вивчили на коваля, я б охотно його до вас одпустив. А так — не буде діла. Я вас більше не задержую.

Думав направити діда Івана, але що зможе дід Іван? Насамперед, він і сам переконаний в непотрібності малярства. А потім — з ким буде говорити дід Іван, знайомства котрого не сягають вище третьорядного панського лакея? Його й не допустять до головного управляючого. А як і допустять, то не зуміє дід Іван, швець кирилівський, і говорити з такою високопоставленою особою.

Ні. Краще нехай іде сам Тарас. Може, його дитяче прохання, лагідне лице й щире бажання — може, вони й зроблять чудо.

Розстанок був чулий. Іваненко випроводив Тараса далеко за село. Давав останні настанови і все підкреслював — "коли там що, то перетерпи". Тарас машинально давав згоду, але над змістом тих пересторог не задумувався.

Розставалися мов рідні брати — старший і молодший. Плакали обоє.

Тарас пішов. І довго ще було видно цю маленьку фігуру на польовій дорозі. Потім зникла.

ХІІ

Батюшка отець Григорій, коли вернувся додому й довідався, що Ксенія Прокопівна відправила наймита, розлютувався до такої міри, що матушка таким іще його й не бачила. Спала з нього ота напускна гречність, оте "ви" й він просто сипонув на адресу матушки:

— Стара ти вже, а дурна! Та як же ти сміла відправити його без мене? Все ж як-не-як, хоч і ледацюга, а він був потрібен у хазяйстві. Ну, де я тепер візьму хлопця? Де?..

Матушка зауважувала, що їм у хазяйстві потрібен не хлопець, а добрий парубок, і що не всякий хлопець буде робити так, як Тарас. Але чим більше раціональними були доводи матушки, тим більше кип'ятився отець Григорій.

Та що ти мені парубок, парубок!... Я сам знаю, що мені треба в господарстві, але відпускати Тараса без мене ти не мала права!

— А що ж би я його — за поли держала чи як? Так це і ви б не вдержали, якби й були?

— Ого! Та я зв'язав би його, а не пустив.

— А яким правом? Він не кріпак ваш, а тільки наймит. Захотів — служив, захотів — пішов.

І знов правда була на стороні матушки, а це ще більше бісило отця Григорія. Він готовий був почати лаятися і, щоб не допустити ієрея до такого пониження, матушка вийшла до своєї кімнати.

Там сіла і заплакала. Обидно було, що за стільки літ клопоту й піклування над своїм "господинком" діждалася того, що її облаяли, мов наймичку.

Отець Григорій ходив по хаті, мов звір по клітці. Він зірвав уже першу злість і тепер чув, що був несправедливий відносно матушки, але признатися в тім не хотів. Пішов до спальні.

— Але ж бо й Іваненко штучка! Ну, нехай же він тепер прийде договорятись, я

йому...

Матушка, зачувши кроки свого благовірного, спішно витерла сльози й тепер ніби спокійним голосом відповідала.

— А чого ж він прийде? Йому самому нічого приходити. Закличете, то й прийде.

І знов була матушка права! Прямо як наважилася сьогодні давити отця Григорія своєю правотою.

— Ну да... а все ж переманювати хлопця не годилося.

— Він і не переманював. Я питалася Тараса — що ж він, кажу, тебе кликав? Ні, каже. Він і не знає, що я до нього йду. Так може ж, кажу, він тебе ще й не прийме! Може, каже, й не прийме. Я сказала йому, щоб він у таких разі вертав до нас.

— Ого! Так би я його й прийняв! Собаками велів би нацькувати!

Матушка тільки здвигнула плечима на таку поміщицьку замашку свого благовірного.

— А я сказала йому, що ви прибавите.

— Да, да! Я йому так прибавлю, що він три дні із... спини скалки вибиратиме!

Отець ієрей, замість спини, замалим не назвав іншої частини тіла. Щоб не понижувати ієрейського достоїнства, матушка знов вийшла — тепер уже до кухні. Рішуче показувала неохоту балакати зараз із своїм господинком.

Отець Григорій був людиною трошки упертенькою й таки мстивенькою. В першу ж неділю, побачивши діда Йвана, сказав:

— А твій онук таки невдалий, діду.

— Чого так? Лінивий? Не хоче робити?

— І лінувався, і не хотів робити, а тепер зовсім щез.

— Щез? Як то щез?

— А так. Хто й зна де дівся. Мене не було вдома. Приїжджаю, а мені кажуть, що Тараса нема, втік. Може й украв що... я ще не перевіряв...

Дід прищулив очі.

— А вам траплялося вже ловити його на крадіжці?

— Та поки що ні.

— Ну, так...

Це означало: ну, так нічого й язиком ляпуть по-дурному.

— Ну втік, то й утік — ваше діло, а я тільки хотів тобі сказати, Йване, що хлопець росте по-дурному. От йому вже тринадцять літ, а він іще ні до чого неспособен і ніде собі місця не нагріє. У Павла жив — той і руки об нього оббив, бо такого лінюха, каже, й не бачив іще ніколи. У Микити жив — така сама історія. Пастухував — і пастух із нього ледачий. А роки йдуть. Пора б уже йому й за діло братися. Другі на його місці давно вже заробляють самі собі на хліб, а він і не думає. На що ж він надіється? Ну, от я содержав його стільки времені, як одежа, як обужа, а він узяв і пішов і все заніс. Ну що це — так і нужно? Тепер як він до мене прийде чи я його візьму? І як хто мене питатиме порекомендувати — чи я скажу: беріть, бо хлопець гарний? Отак і кожний. А воно й нехарашо.

Отець Григорій говорив назовні спокійно, по-пастирському, і дід Іван мусів признати, що в данім разі отець Григорій правий. Доводилося задуматись.

— Він так усе ладить, щоб його хтось содержував, щоб йому хтось усе приготував, а хто це буде робити? Він же сирота, мусить понімать, що йому на видельці ніхто не подасть. Я це тобі по-доброму кажу — візьмись, поки не пізно, за нього зкрута, а то пропаде хлопець, зледачіє. От ти розсердився, що я про крадіжку сказав. Правда, він у мене не вкрай нічого, але як звикне ледацюжити, то що ж йому робити, як не красти? І приучиться! Спочатку бурячок, соняшника круг, копієчку, далі й до курочки й до карбованця недалеко, а там уже дорога широка — невелика штука й церкву обікрасти.

Дід мовчав. Отруїв його думку отець Григорій своїм брехливим співчуттям — і дід бачив уже свого онука справді на стежі обкрадателя церков.

— А куди ж він пішов від вас?

— А я звідки знай? Мене ж, кажу, не було вдома. Матушка каже, ніби до Хлипнівки чи що. На маляра, каже, хочу вчитися!

Отець Григорій сказав це ніби недбало, між іншим, але це теж була хворість, бо знав, що власне це найбільше виведе діда Івана з себе.

Дійсно, дід Іван аж об доли руками ляснув.

— От чортів хлопець! Прямо ж тобі в одну душу — малювати, та й малювати, та й малювати! Ну що ти з ним поробиш?

-1 я йому те ж саме казав, але що ж, як він не слухає. Тому й кажу я тобі, Йване — ой візьмись ти за діло зкрута, поки не пізно! Знаєш, як син матері казав: було б, мамо, бити тоді, як упоперек лавки лежав. А тепер, як уздовж простягся, пізно вже.

Задав задачу отець Григорій дідові! Цілий день ходив дід та все думав, переварював у своїй голові. Радитися ні з ким не звик, а воно, може, й не завадило б на цей раз.

І рішив Іван так. Піде він до панського двору й побалакає не з ким, як із самим Димовським. Він Димовського знає — шив йому мисливські чоботи. Нехай візьме Тараса до двору.

— Там його швидко виправлять. — Це тобі, брат, не Микита — своя рука... Там, брат...

І ні разу не прийшло дідові в голову, що, може, не треба ж зарані пхати жертву в пащу ненаситного звіра — все одно жертва не втече. Так отуманив діда отець Григорій.

У неділю дід причепурився, підперезався добре, узяв ціпок у руки, паляничку під пахву й пішов до Вільшаної.

Коли увійшов до панського двору — не впізнав його. Пам'ятав цей двір пишним, з клумбами квітів, шкляними зеркальними кулями, піском усипаними стежками. По двору тоді щохвилі шмигляли слуги, всі чисто вбрані; то під'їздили, то від'їздили екіпажі, швендяли пани, пані, панни, паничі. Чувся сміх, веселий гомін, звуки оркестри — життя било ключем.

Тепер нічого з того. Величезний двір був порожній і якась печать тління лежала на цьому живому ще, але засудженому на смерть місці. Двір заріс травою, не весь правда, але трава була там, де її перед тим ніколи не було — і ця зелена травка, що служить

символом надії й молодого життя на всьому світі, тут була символом смерті.

Клумби де-не-де zostалися, але якісь задрипані й на них сиротливо то там, то там стирчало по стебелині убогих жоржин та ще якогось дешевенького квіття. Видно нікому не було цікаво клопотати собі голову зовнішнім убранством, бо ніхто не знав, який буде завтра його день.

Справді, це було так. Пан на такій дорозі, що не сьогодні-завтра все може скінчитися, особливо при його видатній корпуленції, а що тоді? Невідомо, кому зостанеться маєток, невідомо, хто буде твоїм хазяїном, та чи й буде хто, бо, може, вилетиш "г кгеіезет" аж заторохтить.

Тлінням віяло від отих убогих клумб, від огорожі садка, на якій полупилася фарба, від закритих наглухо багатьох воріт стайні й каретної і від усього колись пишного панського двора.

Дід стояв, дивився на весь той занепад і якась ледве помітна усмішка задоволення блукала по його зарослому обличчі. От уже хвилин двадцять стоїть він серед двору — і ні одної душі навколо! А раніше? Хо-хо-хо...

Показався якийсь старичок. Дід Іван трохи навіть аж недбало поздоровкався:

— Здрастуйте! З неділею будьте здорові.

— Драстуйте й ви.

— Що ж це у вас?

— А що?

— А так пусто! Пропала слава?

Старичок покивав головою й сумно сказав:

— Ой пропала! Пропала слава! Пропала!..

І той був старий дід, і той був старий дід. І говорили вони одні й ті ж слова, але як по-різному ті слова звучали! В голосі діда Йвана чулося: "А що, чортові пани — догралися? Підождіть, сукини сини, ще й не того діждетесь!" А в голосі старого офіціаліста був справжній сум за минулою славою, пишнотою панських виїздів, ляскотом гарапників і морем розливанням густопсового поміщичого життя.

— Пропала, братець, слава, продала... Чи таке тут було? Ой-ой-ой! А тепер — нема!.. Нічого нема. Було, на Великдень збираємося всі у вихідній комнаті перед церквою. Виходить пан і всі підходять до нього христосуватися. Все по чину: спочатку старші служачі, потім менші.

-1 ото пан з усіма цілується?

Ну-у. Хіба то мисленно? Усі його в руку цілують, а він тільки киває головою. І яйце получають, крашанки. Камердинер і інші там, котрі вищі, то їм сам пан із собственных рук дає по парі яєць, ну а наша братія вже від камердинера получає.

— Значить, недостойні...

— Не то що, сказать, недостойні, а нас же багато. Ти ж щитай, що нас коло триста душ було двірні самої. З кожним не націлуєшся. Ех, життя було-о!.. Розкоша какая! А тепер... Он, дивись!

Мимо проходив якийсь чоловік у свиті. Старичок показав на нього пальцем і

скрутно сказав:

— Он іде лакей. Хіба це лакей? Чи йому ж хіба у світі бути? Коли ти лакей, так від тебе повинен блиск бити, ясність іти на сто верстов! Потому ти не для себе одягаєшся, а честь свого пана держиш. Так я розумію! А він — у світі... Ех! Воістину пропала слава.

Дід Іван перебив словоохочого старичка запитом, де живе Димовський. Той вказав.

Чистенькі сходи, в сінцях половичок, об який дід довго витирив ноги.

— Кто та-ам? — почувся зсередини голос. А що дід не обізвався, то з дверей виглянула голова. Це був сам пан Димовський, помічник головного управителя дібр Енгельгардтових.

— А-а! Як се маш, стари? Прошен до халупи.

Дід входив, хрестився й клав на стіл паляничку.

— О, ти з хлебом? Дзенькує, дзенькує. А я твоє бути і тепер ще ношен. Сядай, стари. Нелішек вудкі хчеш? Е, Міхалку! Пшинесь но нам парен келішкуф і цось заєсць.

Димовський був чоловік привітний і не корчив із себе великого пана. Дід розказав йому свою біду і просив за Тараса.

— Іле, повядаш, ма лят?

— Тринадцять.

— Тшинасьці лят і еще ніц не робі? О!.. То ви там в своєї Кірілуфце жице як у Бога за држвямі, як маме кохам! Тшеба, тшеба там яконсь ревізієн зробіць.

— Та я б просив, щоб ви його до якої роботи. Тільки я б не хотів, щоб до плуга.

— Добрже! Я теж мислен, жеби до якого жемьосла. А гдає ж он, тен твуй... як го?

— Тарас.

— А Тарас, Тарас — гдає он? Тутей?

— Та ні... Він зараз у Хлипнівці.

— В Хлилнофце? А цу ж он там робі?

— Та багато говорить та мало слухать. Я вам його приведу.

— Добрже! Скончоне! Ну, цу ж стари? Жаль Гонти, цо? А іле ти ляхуф заржнон в Гуманю, га? А съвента кодня тебе се не сні, цо? — і потріпував діда по плечі.

— Так ви вже, будь ласка... Я вже до вас, як до батька рідного.

— Добрже, добрже! У мене слово — то свента жеч. Як поведзялем так і бендзє. Дід Іван пішов додому заспокоєний, щодо долі онука. Тепер треба його

самого дістати. Сьогодні вже багато хідні — нехай у наступну неділю. А, може, до того часу він і сам явиться.

ХЫІ

А Тарас і не знав, що там уже десь ще раз рішилася його доля, і весело йшов до Вільшаної. Гарно йшлося, бо й на душі було гарно. Це ж він мав усе, що йому схотілося, усе про що тільки він міг марити. І малярство, і книжки, і розумна бесіда, і тепле людське відношення! Боже мій! Та звідки стільки щастя!

Стомлена, розсмикана душа хлопця відпочивала, примирялася з життям. Тарас і забув навіть, коли в минулому так гарно і так радісно було у нього на душі. Заспівав

пісню — де й голос узявся!

На придорожнім дереві сиділо кілька галок. Підкрався до них тихенько та як свисне! І шапку кинув. Галки з криком знялися й полетіли, а Тарасова шапка зависла на гіллі.

Тарас розреготався — так йому чудно стало від того, що шапка он теліпається десь собі на гілляці, а він стоїть унизу та загляда.

Попробував збивати грудням — не збивається. Подряпався на дерево. Там сів верхи на гілляку, колихався й співав. Молодий голос розлягався далеко.

Дядько якийсь їхав возом. Аж став — так його зацікавила незвичайна подія. Дививсь, дививсь, а потім:

— Тю! Чого тебе виперла лиха година на дерев'яку? І верещить серед будня! Робити нічого? Погано тебе батько-мати вчать, — хльоснув коня й поїхав.

Тарас тільки кивнув головою знизу вверху. Це мені, дядьку, робити нічого? Ого!.. Мені, дядьку, стільки роботи, що тобі й не снилося!.. А цікаво знати: якби сів читати книжки й нічого більше не робив би, а тільки читав — чи поперечитував би усі книжки, які є на світі? А скажи ти мені на милість — чого ти сидиш на гілляці, як снігурик, а за ділом не йдеш? Ой, що то мені ще управляючий скаже! А що як?.. Та ні... не може того бути!

Але як не потішав себе Тарас, а коли увійшов до Вільшаної, серце почало сильно битися. Чогось було страшно...

От і панська садиба. Але що то на паркані? Тарас підійшов — і аж остовпів.

Скільки довгий паркан — весь був замальований сценами з мисливського життя. Та як!.. Коні, пси, люди — мов живі!.. У церквах на образах теж люди, але то ж святі, тому не диво, що вони були часом довші, часом тонші, ніж ми, грішні. А тут он доїжджий трубить у ріг, надув щокі — того й дивись, що ріг зареве!.. Сучка язик вивалила й піна капле — от-от загавкає!

Тарас ходив від групи до групи, від фігури до фігури й любувався. Спочатку загальне вражіння, потім деталі. Власне, його чарували найбільше оті виписані деталі. Копито — так це ж тобі копито! Курява он з-під коней — так аж світиться на сонці! Ой, Боже ж мій, як і гарно!.. І отаке на паркані малювати! Та його ж дощ мочить, дядько возом іде — грязюкою забризкає. Собачка підійде — ніжку

підніме... о-ой... І отаким добром пани покидькуються! Що його б... а вони...

Розмальований паркан відвернув трохи увагу Тараса від майбутньої бесіди з управляючим, але — треба ж іти. І як тільки сказав собі Тарас ці слова — зразу щез і паркан і очарування краси. Ним заволодів жах. Якби можна було обійтися без тої розмови, пішов би геть.

З трепетом сердешним ішов біля паркану. Перед ворітьми схвилювався до того, що мусів аж стати. Заплющив очі, мовби кидався з високої гори в прірву, і вступив у ворота.

Величезний двір — і ні душі в ньому. Куди йти? Кого питати? Ще більший страх обняв бідного хлопця. Куди йти? Кого питати?..

Була одна така хвилина, що хотів вдарити обома ногами й побігти пріч, але думка про малярство придала трохи відваги.

...Буду стояти й дождити — може, хто вийде.

Ждати довелося недовго. Показався якийсь вихрастий хлопець, може, одних літ із Тарасом, може трохи старший. Тарас звернувся до нього.

— Скажіть, будь ласка, як пройти до головного управляючого?

Хлопець став, оглянув Тараса з голови до ніг, потім з ніг до голови, потім ще раз з голови до ніг, пирснув сміхом і побіг далі.

Тарасові стало ніяково. Може, в одежі що помітив? Оглянув себе — наче нічого, все в порядку. Чого ж він засміявся?

Ждав далі. Відчинилися широкі ворота. Якийсь дядько вивів баского гнідого жеребця. Жеребець фиркав, підбивав задом, жартував, ніби намагаючися укусити.

— Но-о, ти-и! Я тобі дам кусатися!..

Тарас підійшов і спитав дядька. Той наче трохи здивувався.

— До главноуправляючого? Та тебе ж не допустять.

— Як не допустять?

Тарасові було чужим це поняття. Коли йому було треба бачити діда Йвана — він ішов до діда Івана, треба бачити батюшку — йшов до батюшки. Що ще означає — "не допустять"?

Конюх пояснював, що просто не пустять і квит.

— А як мені треба?

Мало чого треба? Може, тобі й самого пана треба, але хто ж тебе допустить? А навіщо тобі управляючий?..

Тарас поостерігся казати навіщо — мало що може статися.

— Та мені діло єсть...

— Я знаю, що діло єсть, але яке? Може, яке мале діло, то й без управляючого можна обійтись.

Тарас вагався. Дядько це помітив.

— Як не хочеш говорити, то й не кажи, ну, тільки навряд, щоб тебе до управляючого допустили. Може б, ти краще з Димовським поговорив, той простіший. А знаєш, що я тобі посовітую? Оце зараз вони вийдуть обоє, так ти поспробуй підійти або до того, або до того.

— Спасибі, дядечку.

Ждати довелося недовго. З дверей будинку вийшло троє панів. Щось розмовляючи, вони наближалися до Тараса. Конюх шепнув.

— Отой що посередині... у білому... — побіг підтюпцем, держучи коня за вузду.

Хто то був у білому — чи сам управляючий, чи його помічник, Тарас не знав, ті й взагалі він зараз був не при собі. У вухах шуміло, серце билось немилосердно. Треба було йти, а ноги не слухалися, й весь він наче омлів. Коліна підгиналися, коли він ішов отих двадцять кроків, і йому здавалося, що він іде їх безконечно.

Ось підійшов... Що роблять панам, коли їх зустрічають? Куди їх цілують?..

Пан стояв задом, коли Тарас підійшов до нього і поклонився. Хотів щось сказати, але слова не йшли з горла. Він іще раз поклонився.

Один з панів побачив ті поклони і спитав каліченою російщиною:

— Що тобі, мальчик, нужно?

Тарас пізнав — це був Штанько. Отой самий, що'басував у батюшки на Різдво. Пізнав і Штанько Тараса.

— Глянь! Це ти, хлопче! Це тебе отець Григорій прислав? Що ж там? Як Ксенія Прокопівна?..

Обернувся й другий пан.

У отца Грігорія? То тен... як сен назива... а тен... еще дзяд у него Іван, хайдомака стари...

— Грушівський ?

— То дзяд, а он... як же то у д'ябла?..

— Шевченко?

— Ото-то-то-то! Шефченко! Пане жондцо! — звернувся Димовський (то був він) до третього пана. — Ото тен Шефченко, о ктурем мялем зашит доведєць до вядома пана.

Дмитренко (це був головноуправляючий) півобернувся, одну секунду недбало подивився на хлопця і знов обернувся до коня.

— Віддайте його на поварню. Старий скаржився, що допомі йому нема. Дем'яне! Та ти дужче біжи. Ключом! Ключом!..

— Ходзь, хлопче, за мною, — сказав Димовський і пішов. Тарас нічого не розумів, що це з ним робиться. Димовський обернувся.

— Але я до тебе муве! Ходзь за мною! — в голосі його почулися нетерпеливі, панські, приказуючі нотки.

І Тарас почув себе, наче загнuzданий кінь, як прив'язаний пес. Ці нотки панського голосу... Він не чув їх іще ніколи сам, але всі його предки, всі, скільки їх не було до найдальших віків, усі чули ті нотки, тисячі, мільйони разів і звикли повинуватись при тих звуках. І цю необхідність покори передали в кров Тарасові — і він не міг. Не міг нічого сказати, не міг опротестувати — не міг не покоритися!

Десь провалився Іваненко, десь провалилося малярство, книжки, будучність, спокій, розвиток — провалилося все! Нічого не залилось! Зостався тільки цей наказ в напружених нотках панського голосу і молодий раб.

Кінець першої книги.